

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

СТЕПАНЧУК ВАДИМ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 903'1(477)''632''

**НИЖНІЙ І СЕРЕДНІЙ ПАЛЕОЛІТ УКРАЇНИ  
(ключові проблеми)**

спеціальність – 07.00.04 – археологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня  
доктора історичних наук

Київ-2007

## ЗМІСТ

<b>Вступ</b>	.....	7
<b>Розділ 1.</b>	<b>ІСТОРИОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ НИЖНЬОГО Й СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ. ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАЛУЧЕНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ВИКОРИСТАНИХ МЕТОДІВ.....</b>	16
	1.1. Історія польових досліджень.....	16
	1.2. Історія інтерпретацій.....	20
	1.3. Характеристика залучених джерел.....	47
	1.4. Методологічні принципи і методи, використані в роботі.....	53
<b>Розділ 2.</b>	<b>ПЕРІОДИЗАЦІЯ І ГЕОХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ НИЖНЬОГО Й СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ.....</b>	59
	2.1. Періодизація палеоліту України.....	59
	2.2. Геологічний вік нижнього й середнього палеоліту України.....	64
	2.3. Абсолютний вік нижнього й середнього палеоліту України.....	74
	2.4. Резюме розділу.....	80
<b>Розділ 3.</b>	<b>ДОСТУПНІСТЬ РЕСУРСІВ ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В НИЖНЬОМУ Й СЕРЕДНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ УКРАЇНИ .....</b>	82
	3.1. Вплив ландшафту, сезонних і глобальних кліматичних змін на доступність кам'яної сировини...	84
	3.2. Вплив ландшафту, сезонних і глобальних кліматичних змін на доступність біоресурсів.....	91
	3.3. Резюме розділу.....	100

<b>Розділ 4.</b>	<b>НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ</b>	
	<b>УКРАЇНИ.....</b>	<b>103</b>
4.1.	Загальна характеристика нижньопалеолітичних пам'яток.....	103
4.2.	Опорні пам'ятки нижнього палеоліту України.....	106
4.3.	Резюме розділу.....	114
<b>Розділ 5.</b>	<b>СЕРЕДНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ</b>	
	<b>УКРАЇНИ.....</b>	<b>116</b>
5.1.	Загальна характеристика середньопалеолітичних пам'яток.....	116
5.2.	Опорні пам'ятки середнього палеоліту України.....	121
5.2.1.	Закарпатська територіальна група.....	122
5.2.2.	Поліська територіальна група.....	131
5.2.3.	Дністровська територіальна група.....	136
5.2.4.	Дніпровська територіальна група.....	159
5.2.5.	Донецька територіальна група.....	165
5.2.6.	Приазовська територіальна група.....	171
5.2.7.	Кримська територіальна група.....	172
5.3.	Резюме розділу.....	191
<b>Розділ 6.</b>	<b>ВАРІАБЕЛЬНІСТЬ ІНДУСТРІЙ СЕРЕДНЬОГО</b>	
	<b>ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ.....</b>	<b>193</b>
6.1.	Підходи до просторової класифікації середньопалеолітичних індустрій.....	193
6.2.	Формальна класифікація середньопалеолітичних індустрій України.....	197
6.3.	Проблема варіабельності проявів середнього палеоліту.....	211
6.4.	Варіабельність середньопалеолітичних індустрій	

України в просторі й часі.....	219
6.5. Варіабельність середньопалеолітичних індустрій України в ландшафтах та природному оточенні.....	227
6.6. Варіабельність середньопалеолітичних індустрій України в стратегії експлуатації території: аспект господарчої діяльності і мобільності.....	239
6.7. Резюме розділу.....	245
<b>Розділ 7. ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В НИЖНЬОМУ Й СЕРЕДНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ.....</b>	<b>247</b>
7.1. Закономірності територіального поширення нижньопалеолітичних пам'яток України.....	248
7.2. Питання першого проникнення давнього населення на територію сучасної України.....	250
7.3. Динаміка заселення території України в нижньому й середньому палеоліті.....	253
7.4. Основні напрямки зв'язків первісного населення території сучасної України і суміжних регіонів.....	275
7.5. Резюме розділу.....	281
<b>Розділ 8. РЕКОНСТРУКЦІЇ СПОСОБУ ЖИТТЯ, ГОСПОДАРСТВА І СОЦІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В СЕРЕДНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ УКРАЇНИ.....</b>	<b>284</b>
8.1. Універсальні характеристики суспільства мисливців- збирачів за етнографічними даними.....	286
8.1.1. Базові характеристики архаїчної культури.....	286
8.1.2. Особливості первісного мислення.....	290
8.1.3. Особливості соціальної структури суспільства мисливців-збирачів.....	292
8.2. Характеристики середньопалеолітичного	

суспільства.....	297
8.2.1. Характеристика проявів середньопалеолітичної культури.....	297
8.2.2. Особливості соціальної структури суспільства неандертальців: сучасні уявлення.....	300
8.3. Суспільство мисливців-збирачів і неандертальців: тест на відповідність моделей соціальної структури...	302
8.4. Загальні риси способу життя в середньому палеоліті...	322
8.4.1. Соціальні аспекти способу життя .....	323
8.4.2. “Духовні” аспекти способу життя .....	326
8.4.3. Господарські аспекти способу життя .....	332
8.4.4. Загальні риси способу життя .....	341
8.5. Резюме розділу.....	350
<b>Розділ 9.    ПІЗНІ НЕАНДЕРТАЛЬЦІ І ПЕРЕХІД ДО                 ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ НА ТЕРИТОРІЇ                 УКРАЇНИ.....</b>	<b>353</b>
9.1. Перехід від середнього до верхнього палеоліту на території України: стан вивчення питання.....	353
9.2. Хронологічні рамки переходу від середнього до верхнього палеоліту. Умови формування симбіотичних перехідних індустрій.....	360
9.3. Архаїчні індустрії перехідного періоду на території України.....	368
9.4. Проблема віку термінального середнього палеоліту на території України.....	373
9.5. Співвідношення середнього і верхнього палеоліту Криму в світлі радіовуглецевої хронології.....	376
9.6. Резюме розділу.....	382

<b>Висновки</b> .....	385
<b>Список використаних джерел</b> .....	395
<b>Список скорочень</b> .....	476
<b>Дотаток А</b> таблиці (список).....	480
таблиці.....	482
<b>Дотаток Б</b> ілюстрації (список).....	513
ілюстрації.....	548
<b>Дотаток В</b> Зміни ландшафтів на території України в нижньому і середньому палеоліті.....	743
<b>Дотаток Д</b> Зміни фауни кінця пліоцену-плейстоцену: загальна динаміка.....	759
<b>Дотаток Е</b> Фізичний тип носіїв нижнього й середнього палеоліту України.....	764
<b>Дотаток Ж</b> Основні місцезнаходження з кістковими рештками неандертальців на території України.....	799
<b>Дотаток З</b> Основні місцезнаходження з кістковими рештками ранніх <i>Homo sapiens</i> на території України.....	807
<b>Дотаток К</b> Поховання середньопалеолітичного віку на території України.....	809
<b>Дотаток Л</b> Об'єкти “мобільного мистецтва“, свідоцтва “символізму“ і образотворчої діяльності з середньо- палеолітичних пам'яток України.....	812
<b>Дотаток М</b> Абсолютні датування середньопалеолітичних і ранніх верхньопалеолітичних пам'яток України.....	815

## ВСТУП

За час, що минув з моменту відкриття на території сучасної України перших середньопалеолітичних пам'яток, накопичено значний корпус джерел з нижнього і середнього палеоліту. Археологічна та природничонаукова джерельна база слугує основою для реконструкцій культурно-історичних та соціально-економічних процесів, що проходили в минулому на території країни. Напрацювання суміжних наук про людину дозволяють залучати для реконструкції цих процесів додаткові дані.

Запропонована дисертація присвячена системному аналізу ключових проблем дослідження нижнього і середнього палеоліту України, а саме: питанням періодизації, варіабельності, заселення, взаємодії навколишнього середовища і первісного суспільства, реконструкції соціальних та демографічних характеристик середньопалеолітичного суспільства, особливостям переходу від середнього до верхнього палеоліту.

У роботі визначаються геохронологічні рамки нижнього й середнього палеоліту на території України, розглядаються питання археологічної періодизації, характеризується динаміка природних обстановок та її вплив на доступність засобів життєзабезпечення, характеризується антропологічний тип мешканців країни у вказаний період, дається узагальнена характеристика способу життя найдавнішого населення, реконструюється динаміка процесу освоєння території країни в середньому палеоліті. Наводиться характеристика джерел з нижнього й середнього палеоліту з коротким описом найбільш важливих стоянок. Розглядаються проблеми варіабельності індустрій середнього палеоліту. Дається характеристика періоду, перехідного від середнього до верхнього палеоліту і детально аналізується один із

аспектів переходу, пов'язаний із співіснуванням пізніх неандертальців і прийшлого населення сучасного фізичного вигляду.

**Актуальність теми** визначається назрілою потребою узагальненого комплексного дослідження, присвяченого аналізу і інтерпретації ключових проблем вивчення нижнього і середнього палеоліту України. Залучення сучасних теоретико-методичних розробок, велика джерельна база, численні регіональні дослідження становлять надійну основу для постановки і розробки низки актуальних питань традиційної археології нижнього і середнього палеоліту, а також теоретичних проблем найдавнішої історії України на сучасному науковому рівні.

**Зв'язок роботи з науковими програмами.** Робота підготована в відділі археології кам'яного віку Інституту археології НАН України і є складовою частиною держбюджетної наукової теми “Територія України в епоху палеоліту і мезоліту” (№ держреєстрації 0199U003880), де автором виконувався розділ “Нижній і середній палеоліт України”.

**Мета і завдання дослідження.** Метою роботи є реконструкція головних рис загальної картини розвитку первісного суспільства на території сучасної України між 1 млн.-30 тис. років тому і вироблення цілісної концепції середньопалеолітичного суспільства. В роботі використано системний підхід до узагальнення і осмислення наявних на сьогодні матеріалів по нижньому і середньому палеоліту країни.

Завдання дослідження:

- 1) Вироблення просторової класифікації та періодизації нижнього і середнього палеоліту України.
- 2) Визначення геохронологічних рамок нижнього і середнього палеоліту України.
- 3) Аналіз динаміки змін природної обстановки кінця пліоцену-плейстоцену на території України.



4) Визначення динаміки доступності ресурсів життєзабезпечення в залежності від змін середовища.

5) Визначення ступеню впливу змін природного середовища на культуру первісного населення України.

6) Аналіз динаміки змін антропологічного типу людності.

7) Характеристика, аналіз та узагальнення матеріалів опорних пам'яток нижнього і середнього палеоліту України.

8) З'ясування специфіки демографічних процесів в нижньому і середньому палеоліті України.

9) З'ясування причин варіабельності палеолітичних індустрій України.

10) Визначення базових характеристик способу життя, господарства і соціальної організації в середньому палеоліті України.

11) Визначення особливостей переходу від середнього до верхнього палеоліту на території України.

12) Розробка положень для створення загальної концепції розвитку природи і первісного суспільства України в нижньому і середньому палеоліті.

**Об'єктом дослідження** є історія первісного населення території сучасної України в епоху нижнього і середнього палеоліту (близько 1 млн.-30 тис. р. тому).

**Предметом дослідження** є археологічні пам'ятки нижнього і середнього палеоліту України в усій сукупності даних, що отримані в результаті їхнього вивчення, а саме: кам'яні і кістяні артефакти, об'єкти і структури (споруди, поховання, вогнища тощо), геостратиграфічні, геохронологічні, палеонтологічні, антропологічні, палінологічні та ін. природничі дані.

**Методи дослідження.** В основу дослідження покладено принципи системності, цілісності, та історизму. Використовується широке коло

підходів до аналітики і інтерпретації залучених даних. Зокрема, застосовуються такі аналітичні методи як статистичний, типологічний, технологічний (опрацювання кам'яних колекцій), методи кореляційний, геохронологічний (вироблення періодизаційної схеми), картографічний (з'ясування специфіки демографічної динаміки), тощо. На інтерпретаційному рівні задіяний системний порівняльно-історичний підхід до опрацювання археологічних даних, із широким залученням даних суміжних наук (геології, палеогеографії, палеонтології, палеоантропології, палеодемографії, палеосоціології, палеоетнології тощо).

**Наукова новизна.** Передусім визначається тим, що це є перше монографічне дослідження, присвячене системному аналізу ключових проблем нижнього і середнього палеоліту країни. На основі критичного аналізу ключових напрямків дослідження вироблено цілісну концепцію розвитку первісного суспільства часу середнього палеоліту на території України, позиційовану в системі “людина-довкілля”. Дисертація є синтетичною роботою, що базується на матеріалах, отриманих як автором, так і іншими дослідниками, як в галузі археології, так і представниками суміжних наук. В роботі:

1). Вперше систематизовано дані по геохронологічному положенню пам'яток нижнього і середнього палеоліту України і на цій основі запропонована нова періодизаційна схема еволюції первісної культури зазначеного періоду; більш чітко визначені геохронологічні рамки нижнього і середнього палеоліту України.

2). Вперше, з використанням результатів досліджень останніх десятиліть, детально систематизовано і узагальнено дані про палеогеографічне середовище, матеріальну культуру, господарство, антропологічний склад і соціальну організацію первісного населення України.

3). Для реконструкції процесів початкових етапів розвитку первісного суспільства на території України на сучасній джерельній базі були вперше системно залучені фактологічна база та теоретичні напрацювання в галузі суміжних наук про людину, зокрема палеоантропології, палеоетнології, палеосоціології, палеопсихології, історії та етнографії. На основі цих даних аргументується вірогідність того, що носіям середньопалеолітичних індустрій території України були притаманні властиво людські якості мислення та способи комунікації.

4). Детально проаналізовано взаємозв'язок між палеоекологічними змінами і динамікою первісного суспільства часу середнього палеоліту. Вперше сформульовано та досліджено питання залежності ритмів заселення території України від доступності біологічних та мінеральних ресурсів в глобальному та сезонному аспектах.

5). Набуло подальшого розвитку вивчення проблеми демографічних процесів в нижньому і середньому палеоліті України. Зокрема, в теоретичному плані, вперше наголошується на необхідності розрізняти питання першого проникнення пралюдності на територію сучасної України, первісного заселення території, її освоєння, безперервності чи, навпаки, переривчатості заселення у формі припливів і відтоків населення. Вперше запропоновано та розроблено положення про пульсуючу ареальну модель заселення країни у середньому палеоліті. Вперше аргументується висновок про вірогідну безперервну спадкоємність давнього населення лише після 70-50 тис. р. тому.

6). Деталізовані і уточнені уявлення про шляхи неодноразового проникнення на територію України колективів давнього населення. Зокрема, вперше аргументується можливість найбільш давнього епізоду такого проникнення в кінці еоплейстоцену з території Малої Азії. Для більш пізніх етапів підкреслюється зв'язок палеоліту України з

європейським палеолітом і більша вірогідність західних та південно-західних напрямків зв'язків давнього населення.

7). Надалі деталізовані і уточнені уявлення щодо проблеми варіабельності матеріальної культури в середньому палеоліті. Обґрунтовано новий підхід до просторової класифікації палеолітичних індустрій і на цій основі вироблено нову схему класифікації пам'яток середнього палеоліту України. Вперше на системній основі, з залученням усього кола джерел українських пам'яток, проаналізовані вірогідні причини дискретності матеріальної культури. Обґрунтовується положення, що чинниками варіабельності середнього палеоліту був широкий спектр екологічних та соціальних факторів, серед яких ключовим є т.зв. “палеоетнологічний” фактор.

8). Набула подальшого розвитку проблема соціальних інтерпретацій дискретних проявів палеоліту України. Вперше на матеріалах України проведено системний порівняльний аналіз археологічних даних та даних універсальної етнографічної моделі суспільства мисливців-збирачів, виявлено основні риси найменших структурних підрозділів середньопалеолітичного суспільства. Аргументується узгодженість між середньопалеолітичними свідцтвами та найбільш загальними універсальними характеристиками традиційних суспільств мисливців-збирачів. Аргументується, що відображенням основної форми соціальної організації суспільства неандертальців - общини, виступають т.зв. індустрії та індустрійні традиції.

9). Нову інтерпретацію отримали дані щодо процесу переходу від середнього палеоліту до верхнього. Аргументується зовнішня інспірованість цього процесу, пов'язана з притоком на територію України нового населення. Вперше обґрунтовується наявність т.зв. симбіотичних культурних явищ, які вірогідно віддзеркалюють процеси контактів місцевого неандертальського і прийшлого кроманьйонського

населення та дається їх соціальна інтерпретація. Вперше формулюється проблема над-пізнього існування окремих груп неандертальського населення на крайньому півдні країни.

10). У науковий обіг вводяться нові пам'ятки, масові археологічні колекції, великий корпус хронометричних даних.

Основою дослідження стали матеріали близько 40 опорних пам'яток нижнього і середнього палеоліту України, досліджених в різні роки і різними фахівцями. Частина даних походить із опублікованих джерел, частина отримана безпосередньо автором в результаті роботи з матеріалами колекцій, які зберігаються в різних музеях і інституціях України і Росії. Залучені матеріали з польових досліджень автора на різних пам'ятках Криму і континентальної України. Широко використані джерела природничих наук і суміжних наук про людину.

**Науково-практичне значення одержаних результатів.** Нагальність потреби узагальнення і синтезу існуючих джерел і сучасних підходів до інтерпретації нижнього і середнього палеоліту України обумовлює науково-практичне значення роботи. В науковому плані робота може слугувати певним вихідним пунктом для подальших розробок проблематики окресленого періоду. В практичному сенсі робота може використовуватися при викладанні спецкурсів в університетах і інститутах, при розбудові музейних експозицій та у науково-популяризаторській діяльності. Результати дослідження можуть бути використані при написанні узагальнюючих робіт та підручників з первісної історії України і Східної Європи.

**Особистий внесок здобувача.** В роботі широко використані матеріали, отримані автором в ході особистих чи сумісних польових досліджень за останні 25 років. Автором безпосередньо чи за його участі відкрито близько 70 пам'яток та місцезнаходжень кам'яного віку в Криму та на континентальній Україні. Особисто автором відкрито понад

20 стратифікованих, в тому числі багат шарових, пам'яток епохи каменю. Зокрема в Криму серед них: середньопалеолітичні – стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського, Кабазі II, Кабазі III, Тав-Бодрак I і II, Улакли, Шайтан-Коба IV, верхньопалеолітичні Аджі-Коба 2, Грот Скелястий, Біюк-Карасу III, VI, Скелясте, Шайтан-Коба III, мезо-неолітичні Вишенне, Гамак-Коба, РАС-2 та ін. Працюючи у складі Кримської Палеолітичної експедиції ІА АН УРСР та ІА НАНУ (1977-1997; з 1981 як зам. начальника), або керуючи Гірсько-Кримською палеолітичною експедицією (1993-1995), Запорізькою палеолітичною експедицією (2001-2005), та Кримською палеолітичною експедицією ІА НАНУ (2005) автор досліджував сам, чи приймав участь в спільних дослідженнях Ак-Каї I, Ак-Каї III, Аджі-Коба 2, Альошиного Гроту, Біюк-Карасу III, Біюк-Карасу VI, ГАБО, Гроту Скелястий, Заскельної V, Заскельної VI (Колосовської), Заскельної IX, Заскельної X, Міри, Кабазі II, Кабазі V, Пролому II, Пролому IIa, Пролому I, Сарі-Кая I, II, Шайтан-Коба IV, Червоного Гроту, Червоної Балки та ін. У спільних публікаціях з Ю.Г.Колосовим [1989; 1997; 1998; 1998a; 2000; 2002], Ю.Г.Колосовим та В.П.Чабаєм [1990a; 1990б; 1993; 1993a], В.П.Чабаєм [1992], О.О.Яневичем та В.Ю.Коєним [1996], М.Ямадою [1997], Д.В.Ступаком [1997], В.Ю.Коєним та І.Б.Писарєвим [1998], О.С.Ситником [1999; 2000], І.А.Післарієм та А.В.Демартино [1999], В.Ю.Коєним [1999; 2000; 2001; 2001a; 2000-2001; 2000-2001a; 2002], Ю.Г.Колосовим та Г.Ф.Баришниковим [1997; 2000], М.М.Ковалюхом, В.А.Скрипкіним та Й. Ван дер Пліхтом [2003], Б.Т. Рідушем [2003], М.М.Ковалюхом та Й. Ван дер Пліхтом [2004], В.Ю. Коєним, Н.П. Герасименко, Ф. Дамблоном, П. Езарцем, О.П. Журавльовим, М.М. Ковалюхом, В.Ф. Петрунем, Й. Ван дер Пліхтом, П.В. Пучковим, Л.І. Рековцем та Х.Г. Тернером [2004] автору належить частина опису пам'яток і матеріалів, а також частина аналітичних висновків.

**Апробація роботи.** Основні положення роботи були апробовані на наукових засіданнях вченої ради Інституту археології НАН України (Київ), відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України (Київ) та сектору палеоліту Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург). Результати досліджень були представлені на наукових конференціях у формі доповідей, постерів чи статей у Києві (1996; 1999; 2001; 2004), Донецьку (1994; 1998; 2002; 2004), Полтаві (2003), Запоріжжі (2004), Омську (1992), Воронежі (2004), С-Петербурзі (1999; 2002), Форлі (1996), Равенні (1996), Льєжі (1997), Велінгтоні (2003), Нерії (2004), Будапешті (2005), Ланьцуті (2005), Лісабоні (2006) та ін.

**Публікації.** Основні результати дослідження опубліковані у 93 наукових роботах українською і іноземними мовами, в тому числі – в трьох монографіях (одна у співавторстві). 49 праць опубліковано у професійних наукових виданнях, визнаних ВАК України або прирівняних до них. Решта праць опублікована у виданнях різного профілю (наукових збірках, журналах, тезах та матеріалах конференцій).

**Структура і обсяг дисертації.** Дисертація складається зі вступу, дев'яти розділів, висновків, списку літератури, десяти додатків. Обсяг: основний текст 394 сторінок, додаткова інформація 427 сторінок (список джерел 866 позицій; додаток А, таблиці 34 сторінки, додаток Б, ілюстрації 230 сторінок, текстові додатки В, Д, Е, Ж, З, К, Л, М - 79 сторінок). Загальний обсяг 821 сторінка.

## **Розділ 1**

# **ІСТОРІОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ НИЖНЬОГО Й СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ. ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАЛУЧЕНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ВИКОРИСТАНИХ МЕТОДІВ**

### **1.1. Історія польових досліджень**

Історія вивчення палеоліту в Україні починається з 1873 р., з відкриття Ф.І. Камінським верхньопалеолітичної стоянки біля с. Гінці на Полтавщині. Лише кількома роками пізніше, у 1879-1880 рр. К.С. Мережковським були виявлені сліди більш ранніх, середньопалеолітичних стоянок у Криму (Грот Бештирецький, ур. Кабазі) [Мережковский 1881; 1887]. До цього ж часу відноситься знахідка поодинокого виробу середньопалеолітичного вигляду поблизу с. Чистопади на Тернопільщині [Mortillet 1909].

Однак планомірні дослідження давніх пам'яток почалися значно пізніше, вже в 20-х рр. ХХ сторіччя. Значні досягнення у вивченні середньопалеолітичних пам'яток пов'язані з іменем Г.А. Бонч-Осмоловського, який відкрив і дослідив у Криму цілий ряд середньопалеолітичних стоянок. Серед них перше місце по праву займає стоянка в гроті Кіік-Коба, у якій у 1924 р. вперше в Східній Європі були виявлені рештки неандертальця [Бонч-Осмоловский 1926]. Г.А. Бонч-Осмоловським, М.Л. Ернстом, С.М. Бібіковим, С.М. Забніним були відкриті і вивчалися такі важливі пам'ятки як Чокурча і Шайтан-Коба, був виявлений ряд дрібних місцезнаходжень (Аланар в усті р. Чорної та ін.) [Бонч-Осмоловский 1930; 1934; Забнин 1928; Эрнст 1934].

Приблизно в цей же час з'являються перші повідомлення про знахідку П.П. Єфименком мустьєрських виробів на Донеччині (Деркул) [Ефименко 1927; 1935] і про відкриття мустьєрських артефактів поблизу Янового (с. Долина) і у Касперівцях на Тернопільщині [Полянский



1926]. Таким чином, вже на середину 20-х рр. минулого сторіччя був встановлений факт безсумнівної присутності населення на території України в мустьєрський час. Наприкінці 1920-хх – початку 1930-х рр. дослідницькі роботи в різних куточках країни привели до відкриття нових пам'яток. Румунськими дослідниками І. Ботезом і М. Морошаном відкриті палеолітичні рештки на місцезнаходженнях, що згодом отримали найменування Молодова І і Кормань ІV і досліджувалися О.П. Чернишем. У 1932 р. О.В. Добровольським виявлене перше мустьєрське місцезнаходження в басейні Дніпра – Кодак, що розкопувалося в 1934-35 р. Т.Т. Теслею [Тесля 1935]. У Криму продовжувалися роботи в Гроті Бештирецькому (Вовчий Грот) і на деяких незадовго перед тим відкритих (Бахчисарайська стоянка) пам'ятках [Бадер 1940; Крайнов 1947]. Велися пошукові роботи на півночі України, що призвели до відкриття кількох місцезнаходжень з матеріалами середньопалеолітичного вигляду [Громов 1948; Воєводський 1950]. Були поновлені збори матеріалу на виявленому в 1925 р. А.С. Альбрехтом мустьєрському місцезнаходженні Червоний Яр біля м. Луганська [Локтюшев 1940].

На другу половину 1930-х рр. припадає чергова хвиля тотальних репресій тодішнього режиму. Не обійшла вона стороною й археологів, які займалися дослідженням палеоліту (М.Л. Ернст, Г.А. Бонч-Осмоловський, Т.Т. Тесля та ін.). Навіть документальні наукові втрати, викликані поліцейськими переслідуваннями (про зламані людські долі говорити вже не приходиться), часом були дуже великими. Так загинула, наприклад, уже підготовлена до друку монографія М.Л. Ернста про Чокурчу. Надовго перервала палеолітичні дослідження в Україні війна з фашизмом. Частина колекцій і супровідної документації з палеолітичних пам'яток, що досліджувалися в довоєнний час були безповоротно втрачені під час війни.

У перші повоєнні роки дослідження з раннього палеоліту були поновлені в багатьох регіонах країни. На Середньому Дністрі в 1946 р. П.Й. Борисковським та С.М. Бібіковим було виявлене найдавніше на той період місцезнаходження палеолітичних виробів біля Луки Врублевецької [Борисковский 1949]. У Подністров'ї, на Донбасі та в Приазов'ї проводяться розвідки П.Й. Борисковським, яким було відкрито кілька нових середньопалеолітичних місцезнаходжень [Борисковский 1953]. Інтенсивні розвідки і розкопки О.П. Черниша на Середньому Дністрі призвели до відкриття цілої низки місцезнаходжень і стратифікованих стоянок, у тому числі Молодово V і Молодово I, на якій вперше було отримано достовірні свідчення про домобудівництво у неандертальців [Черныш 1950; 1960; 1965].

У Криму в 1950-х рр. проводяться дослідження нещодавно знайдених стоянок у Старосіллі, де були відкриті кісткові рештки людини сучасного фізичного типу у супроводі середньопалеолітичних виробів [Формозов 1953; 1958], а також у Кабазі та Холодній Балці [Формозов 1959а; 1959б; Щепинский 1954]. У Подніпров'ї в цей час досліджується місцезнаходження Круглик [Даниленко 1949]. У 1950-1960-хх рр. інтенсивну пошукову роботу в Середньому Подніпров'ї проводить О.В. Бодянський, який відкрив велике число місцезнаходжень з виробами середньопалеолітичного вигляду. У цей час з'являються перші повідомлення про знахідку середньопалеолітичних місцезнаходжень у Поліссі (Житомирська стоянка) [Місяць 1962]. Кілька важливих місцезнаходжень (Рихта, Жорнів і ін.) були пізніше виявлені в цьому регіоні В.К. Пясецьким і досліджувався ним і С.В. Смирновим [Пясецкий 1991; 1992; Смирнов 1979].

1960-і рр. ознаменувалися дослідженням багатих середньопалеолітичних місцезнаходжень біля с. Антонівка в Донбасі [Гладилин 1969]. У цьому ж регіоні Д.С. Цвейбель досліджує

Білокузьминівку [Цвейбель 1971]. Велике число місцезнаходжень з виробами палеолітичного вигляду були виявлені в Криму і на Закарпатті В.Ф. Петрунем [1972; 1972a]. Ціла серія першокласних стратифікованих мустьєрських стоянок була відкрита і досліджувалася в 1970-80-х рр. Ю.Г. Колосовим у Східному Криму. Серед них особливе місце займають багат шарові стоянки Заскельна V та Заскельна VI, на останній з яких у різні роки були відкриті рештки кількох неандертальців, Сари-Кая, Пролом I й II і ряд ін. [Колосов 1971; 1973; 1977]. У цей же час у Криму проводяться роботи у Вовчому Гроті [Бадер, Бадер 1979] і на новому місцезнаходженні Чокурча II [Бадер 1979].

У 1980-х рр. у Криму було виявлено низку нових стратифікованих пам'яток: Кабазі II-V [Колосов і ін. 1988], стоянку ім. Г.А. Бонч-Осмоловського [Колосов и др. 1993a], дослідження на деяких з цих пам'яток продовжуються дотепер [Чабай 2004]. У 1974 р. В.М. Гладиліним було відкрито багат шарове місцезнаходження Королеве у Закарпатті, у колонці якого вперше на території України були виявлені найдавніші шари, вік яких перевищує 800 тис. років. Роботи на Королевому велися протягом 16 років і надали неоціненні матеріали до розуміння найдавніших етапів палеоліту країни. Наприкінці 1970-х О.І. Ключінін та А.О. Щепинським у Криму були відкриті місцезнаходження з гальковими знаряддями олдувайського вигляду [Щепинский, Ключин 1992]. Аналогічні пам'ятки пізніше були виявлені в іншому районі Криму С.М. Жуком [Жук 1994]. На Середньому Дністрі в 1970-1980-х рр. О.П. Чернишем продовжені дослідження Молодови I [Черныш 1982]. М.К. Анисюткін відкриває і досліджує мустьєрські стоянки Стінку і Кетроси і ряд інших місцезнаходжень [Анисюткин 1966; 1981; 2001].

Велику кількість цінних стратифікованих пам'яток (Пронятин, Єзупіль, Великий Глибочок і ін.) було виявлено в 1970-90-хх рр. О.С.

Ситником і А.Б. Богуцьким [Богуцький, Ситник 1998; Ситник 2000]. Успішні роботи із середини 1970-х і дотепер ведуться О.В. Колесником, який відкрив і дослідив на південному сході країни низку середньопалеолітичних місцезнаходжень (Курдюмівка, Званівка, Черкаське та ін.) [Колесник 1986; 2003; Колесник, Весельский 2003].

Після відновлення Україною державної незалежності, у 1990-х – на початку 2000-х рр. дослідження нижнього і середнього палеоліту на території країни продовжували вестися досить інтенсивно, хоча, у силу відомих економічних труднощів, відбулося значне скорочення як обсягів польових досліджень раніше виявлених пам'яток, так і, фактично, повне випадання такої важливої сторони досліджень як цілеспрямовані розвідницькі роботи, орієнтовані на пошук нових стоянок палеоліту.

Найбільш широкі і систематичні польові дослідження середньопалеолітичних пам'яток проводяться в Криму [Колосов 1995; Колосов, Степанчук 1989; 1998; Колосов и др. 1988; 1993; 2000; Маркс, Монигал 2000; Степанчук 2000а; Чабай 2004; Чабай, Жук 1994; 1997; Чабай и др. 1998; Ямада, Яневич 1994; Демиденко 2004; Евтушенко 2003; Marks et al. 1997 та ін.], на Волино-Поділлі [Ситник і ін. 1996; Ситник 2000; 2003; Богуцький, Ситник 1998], на сході України [Колесник 2003; Колесник, Весельский 2003]. Проводяться невеликі за обсягом роботи в Закарпатті [Кулаковская 1999; 2003; Рижов 1999; 2000; 2003], Прикарпатті [Мацкевий 2002; 2005], на Сумщині [Кухарчук 2002].

## **1.2. Історія інтерпретацій**

Історіографічна база досліджень нижнього і середнього палеоліту України нараховує десятки монографій і тисячі статей і публікацій. Зрозуміло, що в рамках обмеженого обсягу даного розділу неможливо детально розглянути всі аспекти досліджень, які підіймалися в працях з цієї проблематики. Тому основну увагу буде приділено думкам, які

висловлювалися з приводу ключових проблем, до яких слід віднести питання періодизації, варіабельності, заселення, взаємодії навколишнього середовища і первісного суспільства, реконструкції соціальних та демографічних характеристик середньопалеолітичного суспільства, переходу від середнього до верхнього палеоліту.

### *Періодизація і хронологія палеоліту України*

Тривалий час в українському палеолітознавстві, як і у всій археології палеоліту колишнього Радянського Союзу, панувала парадигма стадіалізму [огляд див. Васильев 2001-2002], в основі якої лежить уявлення про прогресивний поступальний розвиток палеолітичної культури, яка закономірно проходила кілька послідовних стадій, пов'язаних із зміною антропологічного типу носіїв і форм соціальної організації. Найбільш поширеним було уявлення про два стрибки (вихід з тваринного стану, перехід до людини сучасного фізичного вигляду) [Рогинський 1977]. Археологічна періодизація відповідала цим уявленням. Деталізована розробка положень марксистської теорії про структуру засобів виробництва була покладена С.В. Смирновим в основу пояснення раннього періоду становлення людського суспільства [Смирнов 1983]. Виділені цим дослідником етапи в ускладненні структури засобів виробництва узгоджувалися як з антропологічними уявленнями про два стрибки, так і з археологічною періодизацією. Таким чином, в періодизаційних схемах розрізнявся період раннього (нижнього) і пізнього (верхнього) палеоліту. У рамках раннього палеоліту виділялося кілька періодів, що мають скоріше еволюційно-технічне наповнення: ашель, раннє мустьє і т.п. Деякими дослідниками підкреслювалося особливе, періодизаційне, значення мустьєрської фази раннього палеоліту [Гладилин 1971; 1985; Любин 1984], асоційованої з неандертальцем.

Донедавна віднесення всіх пам'яток, що передували верхньопалеолітичному часу, до періоду раннього (нижнього) палеоліту було практично одностайно прийнятим в роботах, присвячених українському палеоліту [Шовкопляс 1957; Гладилин 1971; 1985; 1997; Колесник 1993; Чабай 1991; Колосов и др. 1993; Ситник 1985; Кухарчук, Месяц 1991; Usik 1989; Zuk 1995]. Єдиним винятком була позиція О.П. Черниша [Черныш 1965], який вважав необхідним розглядати мустьєрську фазу в якості особливого, середньопалеолітичного, періоду.

Вже в 90-і рр. ХХ століття у вітчизняному палеолітознавстві намітилася тенденція до широкого використання терміну середній палеоліт, що було, швидше, відображенням прагнення уніфікувати вітчизняну термінологію з термінологією, прийнятою в західноєвропейській літературі [Demidenko, Usik 1993a; Chabai, Sitlivy 1993; Stepanchuk 1993; Sytnyk et al. 1998a і ін.]. В даний час цьому терміну надають перевагу і в публікаціях на східноєвропейських мовах [Колесник 1996; 1998; 2003; Степанчук 1996; 1999; Ситник 2000; 2003; Чабай 2003; 2004 і багато ін.].

У той же час, думки з приводу обґрунтування виділення періоду середнього палеоліту на українських матеріалах досі висловлені лише в тезисному вигляді [Степанчук 1996; Ситник 2000; 2003; Колесник 2003], або носять характер сформульованої необхідності [Гладких 2003]. Як це детальніше аргументовано нижче (розділи 6, 8; додаток Е), виділення особливого середньопалеолітичного періоду має під собою і археологічне, і антропологічне, і, не виключено, палеосоціальне підґрунтя. Навряд чи слід погоджуватися з О.В. Колесником, який вважає, що “середній палеоліт - це умовна стадія між раннім і пізнім палеолітом” [Колесник 2003, с.37]. До таких умовних стадій, що мають швидше еволюційно-технологічне наповнення, скоріше слід відносити підрозділи типу доолдувай, олдувай, аморфна стадія, шель, ашель,

раннє, середнє і пізнє мустьє, типове (класичне) мустьє та ін. [Бонч-Осмоловский 1940; Борисковский 1953; Ефименко 1953; Гладилин, Ситливый 1990].

На погляд автора, на користь необхідності виділення особливої середньопалеолітичної епохи в періодизації палеоліту України свідчать такі вказівки, як: сполучення середнього палеоліту з особливою формою викопних гомінід, які, вірогідно, володіли базово людськими характеристиками, асоціація з технологіями, що мають вірогідносний характер, подібність соціальної структури середньопалеолітичного суспільства з етнографічно встановленими універсальними характеристиками суспільства мисливців-збирачів. Таким чином, середній палеоліт України це не умовний допоміжний підрозділ масиву пам'яток, що передували у часі верхньому палеоліту, а особливий період розвитку людського суспільства на території країни.

Важливими для розуміння минулого є питання хронології і періодизації окремих пам'яток, класифікації стоянок і типів індустрій у часі, дослідження вірогідних зв'язків між ними в синхронному і діахронному плані. Для побудови перших періодизаційно-хронологічних схем, які в значній мірі базувалися на матеріалах України, залучали порівняно невелику кількість матеріалів середньопалеолітичного і поодинокі знахідки більш древнього часу [Борисковский 1953; Ефименко 1953]. Значно більшим колом джерел оперував кількома десятиліттями пізніше В.М. Гладилін [1971; 1985]. Накопичення великої кількості нових фактичних даних, геологічних датувань, та перших даних про абсолютний вік пам'яток, дозволило провести узагальнення матеріалів на регіональному рівні, а також запропонувати регіональні періодизаційно-хронологічні послідовності [Гладилин, Ситливый 1990; Кулаковская 1989; Ситник 1985а; Анисюткин 1991; Колесник 1993; Колосов 1986; Колосов и др. 1993; Степанчук 1996б; Чабай 1991; Чабай,

Степанчук 1989]. Однак ще десятиліття тому база абсолютних датувань пам'яток середнього палеоліту України була зовсім незначною; ситуація суттєво змінилася останніми роками.

У результаті великої програми датування мустьєрських пам'яток, проведеної в рамках ряду спільних проєктів (україно-американські і україно-бельгійські дослідження в Криму) [Чабай и др. 1998; Marks, Chabai 1998; Chabai, Monigal 1999], україно-франко-бельгійські і україно-польські дослідження на Західній Україні [Ситник 2000; Naeserts et al. 2003; Madeyska 2002], а також досліджень, самостійно проведених Інститутом археології в Криму [Колосов, Степанчук 2002; Степанчук і ін. 2004], було отримано близько 150 абсолютних датувань. Нові дати дозволили визначити хронологічну позицію ряду стоянок Поділля [Ситник 2000; 2003], визначити хронологічну послідовність основних середньопалеолітичних пам'яток Криму [Чабай и др. 1998; 2000; Чабай 2003; 2004а; Степанчук і ін. 2004].

Справжнім проривом у знаннях виявилось встановлення пізнього віку практично всіх різновидів кримського мустьє, яке, згідно із нещодавно отриманими даними, переживає рубіж у 30 тис. років тому [Чабай и др. 1998; Чабай 2004а; Степанчук і ін. 2004]. Тим самим, територія Криму, як і деякі інші території Європи (наприклад, Іберійський півострів) надає свідчення найбільш пізнього на європейському континенті існування угруповання неандертальського населення, яке фактично співіснувало з групами населення сучасного фізичного вигляду. Встановлення факту хронологічного і територіального співіснування найпізніших середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних пам'яток дозволяє деталізувати питання переходу до верхнього палеоліту на території України [Коен, Степанчук 2000; 2000-2001; Чабай 2000; 2004; 2004а; Cohen, Stepanchuk 1999; Chabai 1998 та ін.].



*Перехід від середнього до верхнього палеоліту на території України*

В літературі запропоновано три моделі переходу до верхнього палеоліту на території України. Модель наступності припускає еволюційне переростання місцевого середнього палеоліту у верхній [Черниш 1985; Гладких, Станко 1997]. Модель заміщення припускає зміну неандертальського населення й асоційованої середньопалеолітичної культури прийшлими *Homo sapiens* – носіями верхньопалеолітичних індустрій без будь яких контактів між ними [Маркс, Чабай 1998; Чабай 2000; 2004; 2004а; Чабай и др. 1998; 2000]. Модель акультурації припускає тісний контакт і метисацію принаймні частини аборигенного неандертальського і прийшого населення [Коен, Степанчук 2002; Степанчук і ін. 2004; 2004а; Степанчук 1991; 1996; 2005]. Важливі для розуміння проблематики переходу пам'ятки досліджуються останнім часом в Середньому Подніпров'ї [Степанчук і ін. 2004; Stepanchuk et al. 1998; Stepanchuk 2005], та в Криму [Маркс, Монигал 2000; Чабай 2004; Чабай и др. 1998; Chabai et al. 2004]. Поновлено роботи на оріньякській стоянці Сюрень I в Криму [Демиденко 2002; Demidenko et al. 1998; Demidenko, Otte 2000-2001], реінтерпретуються матеріали Куличівки на Волині [Степанчук, Коен 2002; Stepanchuk, Cohen 2000-2001; Meignen et al. 2000].

Довгий час вважалось доведеним, що верхній палеоліт на території України є результатом поступового розвитку попередніх пізньомустьєрських індустрій [Бонч-Осмоловский 1934; Ефименко 1953; Борисковский 1953; Черныш 1965; 1985; Формозов 1958; 1977; Гладких 1991; Гладких, Станко 1997]. До деякої міри подібні ідеї висловлюються при інтерпретації матеріалів стінківсько-пилипчанської групи пам'яток Подністров'я, корені яких, за О.С. Ситником, вбачаються в середньопалеолітичному мікоку і які, згідно цього дослідника, можна

визначити як східно-селетські та віднести до періоду між фінальним мустьє та верхнім палеолітом [Ситник 1999a]. Іншу трактовку пропонує М.К. Анісюткін, який також розглядає матеріали верхнього шару Стінки як перехідні від середнього до верхнього палеоліту [Анісюткин 2005]. Про можливий перехідний статус 10а та 10б шару Молодового V та 8 шару Кормані IV писав О.П. Черныш [Черныш 1977; 1987]. На перехідному характері бузького комплексу Білокузьминівки наголошує О.В. Колесник [Колесник 2003]. Слід погодитися з тим, що в більшості випадків для твердження про перехідний вигляд індустрій є певні техніко-типологічні підстави (див. розділ 5). Проте нечисленність інвентарів (Молодово V, Кормань IV), або їхня перевідкладеність (Білокузьминівка) не дозволяють розглядати ці матеріали як надійне джерело. В цілому, ідеї автохтонного походження верхнього палеоліту на території України дотепер не знайшли переконливого підтвердження.

Послідовним прихильником моделі заміщення при переході від середнього до верхнього палеоліту на території України зокрема, і Східної Європи в цілому, є В.П. Чабай [Маркс, Чабай 1998; Чабай 2000; 2004; 2004а; Чабай и др. 1998; 2000]. Слід повністю погодитися з думкою про інтрузивний характер оріньякських та граветських індустрій на території України, які не мають тут попереднього підґрунтя [Коен, Степанчук 2000; 2001; Cohen, Stepanchuk 1999; 2000-2001]. Щодо генези т.зв. архаїчних верхньопалеолітичних культур Східної Європи (стрелецька, городцовська, та їхні українські аналоги в Буран-Кая III: С та Мірі: I) ситуація не така однозначна.

В.П. Чабай *в принципі* заперечується будь-яка можливість генетичних зв'язків або взаємодій з місцевим середньопалеолітичним субстратом, які можуть привести до появи архаїчних верхньопалеолітичних індустрій. Замість цього, поява стрелецьких та городцовських комплексів на території Східної Європи пояснюється

міграцією із сходу [Чабай 2003; 2004a]. Така думка висловлювалася і раніше [Гладилин, Демиденко 1989], як альтернатива пошуку витоків архаїчних верхньопалеолітичних культур з двобічним компонентом серед середньопалеолітичних індустрій т.зв. мікоксського кола на півдні Східноєвропейської рівнини і в Криму [Рогачев 1957; Формозов 1958; Рогачев, Аникович 1984; Аникович 1983; 1991; Степанчук 1991 і ін.]. Припущення про східні витoki стрілецької індустрії, однак, переконливо критикується [Аникович 2001-2002]. В.П. Чабай [2003; 2004a] не викладає додаткових міркувань з приводу вірогідно східного походження городцовської та стрілецької індустрій та їхніх аналогів. Зокрема, без відповіді лишаються питання про природу мустьєрського компоненту в складі архаїчних індустрій, про причини, джерела і механізм формування архаїчних індустрій за межами Східної Європи, причини їхньої міграції в межі нового регіону та причини хронологічного співпадання цього процесу з часом поширення справжніх верхньопалеолітичних індустрій [Степанчук 2005]. За відсутності відповідей на ці питання обговорення міграціоністської гіпотези походження стрілецької і городцовської індустрій втрачає будь який сенс.

Згідно третьої моделі переходу до верхнього палеоліту на території України, яка детально аналізується у розділі 9 даної роботи, перехідний період характеризується співіснуванням трьох типів індустрій: середньопалеолітичних, верхньопалеолітичних і архаїчних (симбіотичних). Останні, як припускається [Коен, Степанчук 2002; Степанчук і ін. 2004; 2004a; Степанчук 1991; 1996; 2005], є результатом обмежених контактів прийшлого і аборигенного неандертальського населення. В даний момент на території України достовірно зафіксовано три типи архаїчних індустрій перехідного періоду. Два з них - Буран-Кая III: С [Маркс, Монигал 2000; Чабай и др. 1998; Чабай 2004a; Marks 1998;

Marks, Monigal 2000] і Міра: I [Степанчук і ін. 2004; Stepanchuk et al. 1998; Stepanchuk 2005] - мають, вірогідно, місцеве (у рамках східноєвропейського ареалу) походження і пов'язуються з двобічними середньопалеолітичними індустріями. Третій (Куличівка: III) [Савич 1975; 1987; Степанчук, Коен 2002], не виключено, являє собою заключний етап еволюції ініціальної перехідної традиції позаєвропейського походження і знаходить найближчі територіальні аналогії в богунісьені центральної Європи [Cohen, Stepanchuk 1999; 2000-2001a; Demidenko, Usik 1993; Meignen et al. 2000]. Докладніше ця концепція розглядається в розділі 9 даної роботи.

#### *Локальність проявів нижнього і середнього палеоліту України*

У 1950-80 рр. на перший план в дослідженнях виходить проблема множинності проявів нижнього і середнього палеоліту [Замятнин 1951]. На зміну уявленням про еволюційний [Бонч-Осмоловский 1934; Городцов 1923] та стадіальний [Ефименко 1938; Черныш 1965] характер розвитку палеоліту прийшло уявлення про існування локальних особливостей різного рівня [Замятнин 1951; Рогачев 1957]. Істотний внесок в розвиток цього нового погляду внесли роботи, що залучають матеріали українських пам'яток [Григорьев 1968]. У 1960-1980 рр. особливу увагу приділяли вивченню локальних особливостей і регіональної специфіки. У цей період на матеріалах України був виділений цілий ряд мустьєрських і ашельських культур [Анисюткин 1977; Гладилин 1976; 1985; Колосов 1983; 1986; Кулаковская 1989; Степанчук 1991; Ситник 2000].

Основним інструментом вивчення локальної специфіки стало поняття культури, що практично відразу набуло етнічного наповнення [Ранов 1972; Любин 1977]. У такому підході, безумовно, відбилося прагнення наповнити виділені підрозділи конкретно-історичним

значенням, рельєфно підкреслити переваги теорії локальності в реконструкціях первісного суспільства [Васильев 2001-2002]. Однак, на практиці змішання класифікаційної та інтерпретаційної сторін поняття культури в палеоліті сприяло значній дискредитації “культурологічного” підходу в цілому. Слід відмітити спробу системного відокремлення різних сторін поняття культури В.М. Гладиліним [1976; 1985], однак особливого успіху вона не мала, насамперед через те, що в редакції цього дослідника інтерпретаційне визначення культури виявилось, по суті, класифікаційним [Степанчук 1998]. Культурою, за думкою В.М. Гладиліна є вузьколокальна група пам'яток, розташованих на одній території та подібних за набором знарядь. Очевидним є, що об'єктивно таке визначення націлене на пошук рис подібності чи розбіжності між пам'ятками, інакше кажучи, воно є не інтерпретаційним, а класифікаційним.

Не слід вважати, що результати, напрацьовані в парадигмі стадіальності, виявилися повністю знятими теорією локальності. Справедливою є думка В.М. Гладиліна і В.І. Ситлівого, які вважають, що для протиставлення цих напрямків немає підстав і вони взаємодоповнюють один одний [Гладилин, Ситливый 1990].

Позитивним моментом стадіального напрямку досліджень є встановлення глобальних поступальних закономірностей розвитку минулих суспільств, етапність цього процесу. Періодизація нижнього і середнього палеоліту в значній мірі базується саме на напрацюваннях стадіальної теорії, що враховує поступовий характер ускладнення суспільства та пов'язує загальний технічний рівень його розвитку з фізичним типом його членів, та із специфікою соціальних зв'язків між ними.

Досягнення розробок в рамках теорії локальності є не менш важливими. З одного боку вони наочно продемонстрували множинність

локальних проявів в середньому і нижньому палеоліті, а з іншого - виявили існування регіонального рівня їхньої подібності. Були запропоновані різні системи просторово-часової систематизації археологічних даних. Термінологія, що використовується для позначення різнорівневих за ступенем свого хронологічного і територіального поширення угруповань, є досить різноманітною: культури, індустрії, варіанти, фації, шляхи розвитку, лінії розвитку, області, провінції, зони, індустрійні традиції, технокомплекси і т.д. [Гладилин 1976; 1985; Григорьев 1966; 1968; 1977; Кулаковская 1989; Любин 1972; 1977; 1984; Формозов 1959; 1977; Праслов 1968; 1984; Степанчук 1996; 1999; Чабай 2003; 2004 і ін.]. Більш детально аспекти взаємовідношення і смислового наповнення цих термінів розглядаються нижче (розділ 6). Тут потрібно підкреслити важливу закономірність: прояви нижнього і середнього палеоліту є гранично варіабельними на найнижчому, локальному, рівні, але на регіональному рівні розрізняється лише кілька великих угруповань індустрій. Ці закономірності мають безпосереднє відношення до питань соціальної і демографічної структури неандертальського суспільства.

#### *Соціальна та демографічна структура неандертальського суспільства на території України*

Ці питання не були предметом окремого системного дослідження в Україні, однак дані українських пам'яток залучалися в реконструктивні узагальнення Східної Європи [Борисковский 1953; 1979; Ефименко 1953; Бромлей 1983; Праслов 1984]. Разом з тим, джерельна база середнього палеоліту України дозволяє ставити і ряд питань, що мають пряме відношення до реконструкції соціального устрою неандертальського суспільства. Серед них: питання про неандертальські поховання [Бонч-Осмоловский 1940; Колосов 1983;

1987], мустьєрські житла та захисні конструкції [Черныш 1960; 1989; Анисюткин 2001], т.зв. неутилітарні вироби і об'єкти мистецтва [Черныш 1978; Сытник 1983; 1996; Stepanchuk 1993], питання палеоекономіки і палеодемографії [Бібіков 1971; Черныш 1980], соціального устрою давніх колективів [Черныш 1964; Бібіков 1974], способи господарського освоєння території [Чабай и др. 1998; 2000; Чабай 2004; Демиденко 2004]. Ці дані, поряд із вказівками на використання натуральних фарб, спеціалізацію мисливської діяльності, наявність складених знарядь - свідчать про складну соціальну модель пізньо-неандертальського суспільства.

Важливим аспектом неандертальського суспільства є його локальність [Gamble 1999]. Соціальні зв'язки обмежуються вузькими територіальними рамками, про що свідчить повна відсутність свідочств імпорту віддалених ресурсів та обміну. Наявні дані з середньопалеолітичних пам'яток України не містять ніяких свідочств віддаленого імпорту окремих предметів, або сировини [Анисюткин 2001; Бонч-Осмоловский 1940; Гладилин 1976; Демиденко 2004; Колесник 2003; Колосов и др. 1993; Кухарчук 1993; Ситник 2000; Степанчук 2002; Чабай 2004 і ін]. Задokumentовані приклади транспортування екзотичних порід каменю чи інших об'єктів [Колосов и др. 1993; Степанчук, Логвиненко 2005] не виходять за рамки обмежень локального життя.

Виявилися безуспішними спроби простежити в матеріалах середнього палеоліту України локальні угруповання, складені сукупностями пам'яток, для яких специфічними є такі показники, як синхронні контакти, еволюція у часі, стабільна територія, центр і периферійна зона, традиційний склад матеріальної культури, особливі типи інвентарю, свідчення обміну або імпортів. Іншими словами, спроби виявити в матеріалах середнього палеоліту відображення

складних соціальних структур, подібних до племінних [Григорьев 1966; 1968], успіхом не увінчалися.

Припускається, що основною структурною одиницею первісного суспільства була община (локальна група) [Кабо 1972; Бахта, Сенюта 1972; Григорьев 1968; 1972а; 1981; Праслов 1968; 1981а; Гладилин 1985; 1997 та ін.]. Все частіше робиться висновок про те, що не існує істотної різниці між общинами неандертальців і общинами періоду початку верхнього палеоліту [Кабо 1986; 2002; Деревянко и др. 1994; Станко 1997].

Теза про те, що одиницею розвитку середньопалеолітичного суспільства слід вважати локальну групу або общину, останнім часом отримує нову археологічну аргументацію і на західноєвропейських [Gamble 1986; 1999] і на українських [Демиденко 2004; Ситник 2000; Колесник 2003; Чабай 2004; Степанчук 2006] матеріалах.

З цих позицій отримує пояснення значна локальна варіабельність проявів середнього палеоліту. Культури середньопалеолітичного [Анисюткин 1977; 2001; Гладилин 1976; 1985; Колосов 1986; Колосов и др. 1993; Степанчук 1991; 2002; Ситник 2000] або нижньопалеолітичного віку [Ситник 2000] до певної міри є відображенням певного хронологічного зрізу локальної моделі неандертальського суспільства, складеного окремими общинами. Адекватність цього відображення багато в чому залежить від точності визначення хронологічного положення пам'яток. У будь-якому випадку не витримують вимог хронологічного критерію культури, час існування яких визначається десятками тисяч років, як, наприклад аккайська в розумінні Ю.Г. Колосова [1986], чи молодовська в розумінні О.С. Ситника [2000].

Термін культура, на погляд автора, може бути застосований лише до груп стоянок, розташованих у межах невеликих ареалів і



зосереджених в вузькому хронологічному діапазоні. Прикладом може служити група стоянок мікоксської ак-кайської індустрійної традиції II-III шарів Заскельної V і Заскельної VI (Колосовської), усіх пам'яток пара-мікоксської кіїк-кобинської індустрійної традиції (обидві в Східному Криму), левалуа-мустьєрської молодовської індустрійної традиції I-IV шарів Молодови I і 12-11 шарів Молодови V на Середньому Дністрі, можливо зубчастої стінківської індустрійної традиції там же на Середньому Дністрі. Такі групи пам'яток з високим ступенем імовірності є слідом життєдіяльності споріднених общин у діахронному зрізі. Однак такі приклади унікальні для території України і являють собою скоріше виняток. Можливо, причина їхньої рідкості полягає в уривчастості даних, якими ми володіємо.

Так чи інакше, на сучасному етапі досліджень немає підстав говорити про час середнього палеоліту як про період безроздільного побутування великих археологічних культур, що відображають стійкі соціальні об'єднання неандертальців, які усвідомлюють свою генетичну спорідненість. Мова може йти лише про мозаїчну картину співіснування окремих індустрій, що є віддзеркаленням життєдіяльності локальних общин неандертальців. Індустрії можна згрупувати у формальні єдності (типи, індустрійні традиції, фації, варіанти і т.п.), однак ці формальні єдності неможливо безпосередньо інтерпретувати з позицій історії соціальних об'єднань.

Найбільш високий рівень угруповань, що формально розрізняються, наприклад, варіанти, фації або технокомплекси, різновиди індустрій, шляхи і лінії розвитку і т.ін. [Григорьев 1972; Любин 1972; Гладилин 1976; 1985; Праслов 1984; Формозов 1977 і ін.] до певної міри відбиває загальні закономірності демографічних і популяційних процесів. Так, в рамках середнього палеоліту України нараховується кілька десятків різних індустрій чи їхніх типів, а на

самому верхньому рівні, при всьому розмаїтті індивідуальних оцінок та застосованій термінології [Гладилин 1976; 1985; 1997; Степанчук 1996; Чабай 2003; дана робота, розділ 6], мова йде, по суті, про 2-3 угруповання: індустрії двобічні, індустрії одnobічні і, можливо, зубчасті.

Існує явна суперечність між локальним характером суспільного життя в середньому палеоліті, яке в цілому обмежувалося територією, освоєною локальною общиною, та наявністю великих екстериторіальних угруповань. До певної міри подібність віддалених у просторі і часі середньопалеолітичних індустрій може пояснюватися дивергентним характером розвитку в умовах обмежених технологічних рішень та подібності екологічних умов. На цій стороні пояснення просліджених великих угруповань середньопалеолітичних індустрій акцентують практично всі дослідники [Григорьев 1972; Любин 1972; Гладилин 1976; 1985; Праслов 1984; Формозов 1977]. Ця ж ідея залучається і при поясненні подібності більш локально-обмежених проявів середньопалеолітичних індустрій. Так, зокрема, про дивергентний характер аккайських індустрій Криму, які техніко-типологічно є подібними до мікоку центральної Європи, писав, зокрема, Ю.Г. Колосов [Колосов 1986; Колосов и др. 1993].

З іншого боку, не виключається і генетична спорідненість індустрій, які належать до екстериторіальних угруповань [Григорьев 1972; Любин 1972; Гладилин 1976; 1985; Праслов 1984; Формозов 1977]. На такому припущенні базується уявлення про існування двох великих зон, в межах яких мали місце переважаючі зв'язки давнього населення [Бибииков 1989; Гладилин 1985; 1997; Формозов 1977]: північну з переважанням двобічних технологій, і південну, з левалуа-мустьєрськими індустріями. Дані математичного моделювання популяційного процесу в середньому палеоліті [Носевич 1991] дають додаткові підстави розглядати великі угруповання часу середнього

палеоліту України (двобічні та левалуа-мустьєрські індустрії) як такі, що складені генетично спорідненими популяціями. Черезполосне положення індустрій різних типів в межах окремих регіонів також знаходить вірогідне пояснення через математичну популяційну модель, яка демонструє статистичну ймовірність тривалого співіснування в рамках окремих локальних ареалів генетично неспорідненого населення.

Отже, є певні підстави вбачати в зональності проявів середнього палеоліту віддзеркалення реальних демографічних процесів. Єдиним археологічним ключем до реконструкції ймовірної генетичної спорідненості давнього населення є подібність технології і типології кам'яних інвентарів. Такий підхід, зокрема, широко використовується при визначенні шляхів заселення території України.

#### *Заселення території України в нижньому і середньому палеоліті*

В різний час були висунуті наступні версії напрямків заселення України: західна (з території Центральної Європи) [Гладилин, 1976; 1985; 1997]; східна (з території Кавказу) [Бібіков 1959; 1961; 1989]. О.О. Формозов [1959; 1972; 1977] припускає два напрямки заселення Східної Європи: з південно-сходу, з Кавказу та із заходу, з Центральної Європи. На сьогодні найбільш аргументованими видаються припущення про центральноєвропейське походження індустрій із двобічними формами чи про південно-західне, балканське, походження левалуа-мустьєрських індустрій.

Майже одностайно визнаються центральноєвропейські корені генезису двобічних індустрій на території України [Гладилин 1976; 1985; Кухарчук 1995; Евтушенко 1995, 1999; Колесник 1999; 2003; Кулаковская 1990; Ситник 2000; 2003; Степанчук 1999; 2002]. В той же час Ю.Г. Колосов вважає автохтонним мікок типу Ак-Каї Криму [Колосов 1986], Ю.В. Кухарчук припускає центральноєвропейське

походження мікоксських індустрій півночі України і кавказькі корені кримського мікоку [Кухарчук 1995; 1999]; О.В. Колесник акцентує осередковий характер мікоку [Колесник 1999; 2003]; В.П. Чабай ставить під сумнів припущення про центральноєвропейські корені східноєвропейського мікоку [Чабай 2003; 2004]; висловлюється думка про різні шляхи проникнення індустрій з двобічними ножами та індустрій з листовидними вістрями [Евтушенко 1995; Писларий и др. 1999]. Пропонується кілька шляхів заселення території України носіями мікоку: 1) з території Німеччини через Польщу; 2) з території Чехії через Карпати; 3) через південь Румунії та північ Болгарії; 4) з території Кавказу [Гладилин 1976; 1985; Кухарчук 1993; 1999; Евтушенко 1995; Писларий и др. 1999]. На думку автора [Писларий и др. 1999] найбільш вірогідними здаються два шляхи проникнення двобічних індустрій на територію України: мікоку з північного заходу (через територію сучасної Польщі) і пара-мікоку з південного заходу (з центральної Європи по долині Дунаю).

Південно-західне, балканське, походження левалуа-мустьєрських індустрій Східної Європи в цілому аргументує В.М. Гладилін [Гладилин 1985]. Про балканські витоки левалуа-мустьє Криму писав Ю.Г. Колосов [Колосов 1972]. Останнім часом поява левалуа-мустьєрських індустрій у Криму пояснюється відтоком населення з Подністров'я [Чабай 2003; 2004]. Для самих левалуа-мустьєрських індустрій Подністров'я припускається зв'язок з левалуазькими індустріями Закарпаття (V-III комплекси Королевого) [Гладилин 1989а], а подальший розвиток, в цілому, вбачається у послідовності Королеве - Кишляньський Яр – Великий Глибочок - Кетроси – Пронятин – Молодово [Анисюткин 1981; 1991; Солдатенко 1982; Кулаковская 1989; Ситник 1985а]. Досить суперечливі детальні аспекти генезису окремих левалуа-мустьєрських індустрій на території України, не знімають, проте основного положення

про південно-західні витоки цих індустрій, яке залишається, на погляд автора, достатньо обґрунтованим.

Проблема заселення території країни не зводиться лише до встановлення часу першого проникнення населення та з'ясування напрямів вірогідних шляхів розселення. Суттєвим аспектом процесів розселення є палеоекологічний чинник. Багато робіт з проблематики середнього палеоліту України є дотичними до окремих аспектів проблеми “людина-довкілля”. Загальною практикою є реконструкція палеоландшафтного оточення конкретних поселень на підставі палеонтологічних та палеоботанічних даних [Бонч-Осмоловский 1940; Анисюткин 2001; Иванова 1982; 1987; Ситник 2000; Богуцький, Ситник 1998; Степанчук 2002; Чабай и др. 1998; 2000; 2004a; Marks, Chabai 1998; Chabai, Monigal 1999 і ін]. Традиційно багато уваги приділяється вивченню впливу середовища на загальний вигляд, технологію та типологію кам'яних виробів. Так, зокрема, піднімалося питання про взаємозв'язок між особливостями вихідної кам'яної сировини та типами знарядь [Колосов 1986], акцентувалося на взаємозв'язку між мікролітичним виглядом середньопалеолітичних індустрій та якостями та доступністю сировини [Бонч-Осмоловский 1940; Степанчук, Чабай 1986]. Останнім часом активно розробляється питання про залежність типологічного складу інвентарів від віддаленості сировинних джерел [Демиденко 1996; 2004; Чабай и др. 2000; Чабай 2004], з'ясовується залежність застосованої технології від якостей сировини [Колесник 2003; Степанчук 2000], звертається увага на залежність доступності сировини від палеоекологічних умов [Степанчук 2002].

Разом з тим, питання про залежність процесів заселення території України від динаміки палеоекологічних факторів досі є мало розробленим. Вперше воно, у тезисному плані, було сформульоване В.М. Гладилінім [Гладилин 1974], але довгий час не отримувало

подальшої розробки. Останнім часом про можливий зв'язок зникнення левалуа-мустьєрських індустрій в прудо-дністровському ареалі, його появу в Криму з погіршенням кліматичних умов стадії OIS 4 пише В.П. Чабай [Чабай 2003; 2004]. Концентрацію середньопалеолітичних пам'яток в окремих регіонах країни (Подільська і Донецька височина, Крим) схильні пояснювати палеоекологічними умовами О.С. Ситник, О.В. Колесник і автор [Ситник 2003; Колесник 2003; Степанчук 1996а]. На суттєвій лімітуючій ролі кліматичного фактору в заселенні Східноєвропейської рівнини наголошує Дж.Хоффекер [Hoffecker 2002].

Однак і досі в узагальнюючих працях, в яких піднімаються питання заселення [Гладилин 1976; 1985; 1997; Праслов 1984] залишаються практично не розробленими питання загальних закономірностей освоєння територій, з'ясування ролі екологічних, демографічних і антропологічних чинників в таких аспектах процесу заселення, як його безперервність, спадкоємність і т.ін. В роботі (розділ 3; додаток В, Д) аналізується динаміка залежності ресурсів життєзабезпечення від глобальних і сезонних кліматичних змін, доводиться нерівномірність просторового і хронологічного розподілу ресурсів в середньому палеоліті України. На підставі цих даних розробляється положення про пульсуючий ареальний характер заселення країни в середньому палеоліті (розділ 7).

*Варіабельність проявів середнього палеоліту України: підходи до класифікації і типології*

Важливою складовою проблематики варіабельності середнього палеоліту України є підходи до просторової класифікації середньопалеолітичних індустрій та до характеристики їхніх техніко-типологічних особливостей. Запропонований Ф.Бордом підхід до класифікації середньопалеолітичних індустрій [Bordes 1961; Любин

1965] послуговував важливим інструментом для з'ясування варіабельності середнього палеоліту на території України [Гладилин 1966]. В середині 70-х рр. В.М. Гладиліним був запропонований новий підхід до класифікації кам'яних інвентарів [Гладилін 1976], який був використаний у ряді робіт, присвячених українським середньопалеолітичним пам'яткам [Кухарчук 1989; Кухарчук, Месяц 1991; 1991a]. В цілому класифікація В.М. Гладиліна, що продовжила традицію напрацювання ієрархічної класифікації, започаткованої В.О. Городцовим [1930], не отримала повсюдного застосування. Разом з тим, окремі її розділи, зокрема, класифікація нуклеусів, досить часто використовується при опрацюванні матеріалів [Колосов 1983; 1986; Колосов и др. 1993; Степанчук 2002].

Ступінчастий принцип був використаний в альтернативних підходах до класифікації індустрій [Степанчук 1991; Chabai, Demidenko 1998]. Слід зауважити, що в авторському підході до класифікації знарядь на сколах велику увагу приділено орієнтації сколів-заготовок та формі лез знарядь, а в підході В.П. Чабая та Ю.Е. Демиденко – загальній формі знарядь. Принагідно зазначимо, що оцінка авторської класифікації з боку останніх авторів страждає упередженістю. Вони стверджують, наприклад, що автор “не зробив жодної серйозної спроби ... підрозділу знарядь за формою ретушованих лез” [Chabai, Demidenko 1998: 35]. Це відповідає дійсності з точністю до навпаки [див. Степанчук 1991; 2002].

В цілому ієрархічні класифікації не набули в українському палеолітознавстві повсюдного визнання. Частіше застосовується підхід тип-листа, але в вихідний список Ф.Борда часто додаються специфічні типи, характерні для того чи іншого регіону [Кулаковская 1989; Ситник 2000; Колосов 1972; 1983; 1986; Колосов и др. 1993; Колесник 2003]. Питанням виділення локальних специфічних форм присвячено ряд спеціальних праць [Колосов 1978; Колесник 1994; Кулаковская и др.

1994; Кухарчук 1994; Степанчук 1999а та ін.]. В будь якому випадку, застосування тип-листів або ієрархічних класифікацій приводить до висновку про значну варіабельність середньопалеолітичних індустрій. Важливим інструментом впорядкування цього розмаїття є просторові класифікації.

Найбільшого визнання в українському палеолітознавстві набула просторова класифікація В.М. Гладиліна [Гладилин 1976; 1985; 1997], в основу якої теж покладено ієрархічний принцип. В літературі неодноразово обговорювалися переваги та вади цієї схеми [Кухарчук 1989; 1993; Праслов 1984; Степанчук 1998; 2002; Ситник 1993; 2003; Chabai, Demidenko 1998 та ін.]. Докладний аналіз цієї класифікації наведений нижче, в розділі 6, тут слід підкреслити, що в основу розробки В.М. Гладиліна покладено кількісні критерії обсягів двобічних та зубчасто-виямчастих знарядь, та метричний пороговий критерій; на різних щаблях розрізняються (зверху вниз) варіанти-фації-типи. Довгий час в вітчизняній літературі не запропоновувалися альтернативні підходи, натомість останнім часом таких схем з'явилося досить багато.

Так, О.В. Колесник розрізняє в середньому палеоліті Донбасу пам'ятки східного мікоку, пластинчастого левалуа, муст'є типового та окрему групу пам'яток деркульського типу [Колесник 2003]. О.С. Ситник розрізняє на території Поділля мікокські та левалуазькі індустрії, а в межах останніх виділяє відщепні, пластинчасті та стрільчасті індустрії [Ситник 2000; 2003]. Ю.Г. Колосов, В.П. Чабай та автор у 1993 р. розрізняли на території Криму пам'ятки аккайської, кік-кобинської, старосільської та кабазійської культур [Колосов и др. 1993]. В подальших інтерпретаціях ці техніко-типологічні угруповання отримували різні найменування (фації, індустрії, індустрієнні традиції і т.ін.) [Колосов, Степанчук 1998; Stepanchuk 1998; Marks, Chabai 1998]. На даний момент на території Криму виділяються або мікокські



індустрії (з аккайською, кіїк-кобинською та старосільською фаціями) та західно-кримське мустьє [Чабай и др. 2000; Чабай 2004], або мікокські (аккайська індустрія), пара-мікокські (старосільська та кіїк-кобинська індустрії) та левалуа-мустерські (кабазійська індустрія) пам'ятки [Степанчук 2002].

Окремим напрямком розробок є встановлення специфіки індустрій в діяхронному плані. Так, для левалуазьких індустрій, в рамках “однобічного шляху” розвитку заходу України, О.С. Ситником запропоновано наступну послідовність: протолевалуа – левалуа відщепне та пластинчасте – левалуа відщепне, пластинчасте та стрільчасте. Для мікокських індустрій “двобічного шляху” названий автор пропонує таку послідовність: мікок – протоселет [Ситник 2000; 2003]. Ю.Е. Демиденком та В.І. Усиком запропоновано наступну послідовність розвитку левалуазьких індустрій: ранньопалеолітичне радіальне левалуа на відщепах - ранньопалеолітичне конвергентне левалуа на відщепах - пізньопалеолітичне біпоздовжнє левалуа на пластинах [Демиденко, Усик 1994]. В.П. Чабаєм аргументуються технологічні зміни в левалуа-мустьєрських пам'ятках південно-західного Криму [Чабай 1991; 2004; Чабай и др. 2000 та ін.]. Для всіх цих підходів притаманним є з'ясування специфіки технологічних змін у часі. Аналогічній темі, але в більш широкому хронологічному та технологічному сенсі, присвячено спеціальну роботу В.П. Чабая та В.І. Ситливого [Chabai, Sitlivy 1993]. Суто хронологічний підхід до класифікації мікокських індустрій був запропонований О.І. Євтушенком [1995; 1999]. Ця спроба виявилася не дуже вдалою, оскільки за еталон були взяті аналогічні побудови Г. Босінські для центральноєвропейських пам'яток, в свою чергу недостатньо аргументовані з боку геохронології.

Наведені вище описові дефініції мають локально-регіональний характер. С середини 1990-х років було зроблено кілька спроб

вироблення просторових класифікацій, які залучають всю територію України. Так, було запропоновано розрізняти для середнього палеоліту технокомплекси мікоксський, типового мустьє, та тейякський, які в подальшому розділяються на окремі індустрії (пам'ятки) та групи індустрій (культури) [Степанчук 1996]. В останніх своїх роботах В.П. Чабай розрізняє мікоксські, левалуа-мустьєрські та пластинчасті індустрії [Чабай 2003; 2004]. В даний час автор вважає доцільним вживати для просторової класифікації ієрархічний принцип, на найвищому щаблі якого розрізняються індустрії двобічні, однобічні, та, можливо, зубчасті [Степанчук 2006]. Надалі в межах перших двох різновидів індустрій розрізняється технокомплекс індустрій з ножами та листоподібними вістрями та технокомплекс відщепового та пластинчастого левалуа-мустьє, які об'єднують індустрії (окремі пам'ятки) та індустріїні традиції (групи пам'яток) (розділ 6).

Треба звернути увагу на те, що в запропонованих підходах до просторових класифікацій, зокрема в присвоєнні пластинчастим індустріям різного класифікаційного рангу, до певної міри віддзеркалилася ще одна дискусійна проблема, в розробці якій брали участь українські фахівці, а саме проблема левалуа. Загальновизнано, що левалуазьке розщеплення націлене на отримання сколів заданих параметрів. Однак існують суттєво різні оцінки щодо кількості, складу і характеристик методів левалуа. Так, зокрема, розрізняється т.зв. вузьке левалуа, сутність якого полягає в підготовці ядрища для зняття 1-2 заготовок за цикл, і т.зв. широке левалуа, яке передбачає отримання стандартизованих заготовок шляхом паралельного сколювання [Любин 1965; Григорьев 1972; Гладилин 1977; 1989а; Кухарчук 1989а; Ранов 1989; Нехорошев 1996; 1999; Смирнов 1978; 1983; Усик 2003; 2003а; 2004; Bordes 1980].

Якщо відволіктися від термінології та ступеню деталізації різних класифікаційних схем, в даний час на верхньому щаблі просторових класифікацій (варіанти мустьє за В.М. Гладиліним, типи індустрій середнього палеоліту за О.В. Колесником, О.С. Ситником, В.П. Чабаєм, різновиди індустрій та технокомплекси за автором) всіма дослідниками визнається існування 2-3 різновидів середнього палеоліту: індустрій двобічних (мікокських), індустрій однобічних (левалуа-мустьєрських, пластинчастих) та, можливо, індустрій зубчастих. На нижньому ж щаблі знаходяться окремі пам'ятки (індустрії) та групи пам'яток. Власне термінологічна невпорядкованість має відносне значення, головний же висновок просторових класифікацій полягає у наступному: існує лише кілька варіантів середнього палеоліту на найбільш високому, екстериторіальному в межах України, щаблі розрізнення його варіацій, та значна техніко-типологічна розмаїтість на локальному рівні. В чому ж полягають причини локальної розмаїтості середнього палеоліту України?

*Варіабельність локальних проявів середнього палеоліту України: інтерпретаційні підходи*

Ця проблема довгий час вирішувалася в руслі т.зв. культурологічного підходу. Вище вже зазначалося, що майже відразу пояснення розмаїтості локальних проявів середнього палеоліту отримало в значній мірі етнічне наповнення [Ранов 1972; Гладилін 1976; Любін 1977]. Слід спеціально підкреслити, що одночасно не раз наголошувалося на необхідності розрізнення класифікаційної і інтерпретаційної сторін поняття культури [Смирнов 1964; Клейн 1970; Каменецкий 1970; Генинг 1975; Захарук 1976 і ін.]. Спроба звуження терміну культура в застосуванні до середнього палеоліту до класифікаційного рівня на прикладі кіїк-кобинських пам'яток Криму

[Степанчук 1991; 2002] лишилася не сприйнятою, та і навряд чи ця спроба була вдалою, оскільки сам по собі термін *культура* в семантичному плані не сприймається як класифікаційний.

Оскільки останнім часом в вітчизняній літературі багато уваги приділяється критиці т.зв. палеоетнологічного підходу [Чабай и др. 2000; Демиденко 2004; Колесник 2003; Chabai, Demidenko 1998; Chabai et al. 2004 та ін.], а його чи не єдиним прихильником об'явлено автора, слід дещо детальніше зупинитися на цьому питанні. Передусім слід підкреслити, що автор ніколи не змішував, як це весь час роблять його опоненти, класифікаційних і інтерпретаційних сторін поняття *культура*. В своїх роботах автор неодноразово підкреслював, що термін *культура* вживається як класифікаційний в тих випадках, коли мова йде про з'ясування специфіки крем'яного інвентарю певної локальної групи пам'яток в порівнянні з іншими мустьєрськими індустріями [Степанчук 1991; 2002]. Зрозуміло, що термін *культура* є далеко не найкращим для класифікаційних розробок. Саме тому в подальших роботах, замість цього терміну, було запропоновано вживання термінів *індустрія*, або *індустрійна традиція* [Степанчук 1996б; 1999; Stepanchuk 1998 та ін.]. В даній роботі (розділ 6) наводяться розгорнуті визначення цих термінів. Тут важливо зазначати, що під *індустрією* мається на увазі комплекс кам'яних виробів окремої пам'ятки (окремого епізоду заселення). *Індустрійна традиція* об'єднує групу індустрій, територіально локалізованих в рамках невеликого географічного ареалу.

Автор допускав, що термін *культура* можна вживати для визначення дискретного прояву минулого соціуму [Степанчук 1991; 2002]. Я і зараз не бачу ніяких об'єктивних перешкод, щоби вважати, що *індустрія* конкретної пам'ятки є матеріалізованим слідом певного “дискретного прояву минулого соціуму”, слідом життєдіяльності колективу, пов'язаного єдністю походження, усвідомленою в соціальній

дійсності, а індустрійна традиція є відображенням життєдіяльності давніх колективів, пов'язаних єдністю походження, ймовірно усвідомленої в соціальній дійсності. Ще один аспект критики т.зв. палеоетнологічного підходу має скоріше етичний характер. Наведу лише один характерний приклад з однієї з останніх публікацій [Chabai et al. 2004a]. В ній, між іншим, написано, що "...в Східній Європі в середньому і верхньому палеоліті виділялися численні культури чи навіть "палеоетнічні групи" [Степанчук 1999]..." [Chabai et al. 2004a, p. 419]. Між тим автор ніколи, ні в начебто процитованій, ні в будь-якій іншій роботі не вживав таку термінологію.

Для пояснення варіабельності проявів середнього палеоліту запропоновано чотири основних гіпотези. Згідно "палеоетнологічної" моделі варіабельність слід пояснювати в першу чергу культурними чинниками [Bordes, Bourgon 1951; Bordes 1961; 1981; Праслов 1968; Колосов 1971; Гладилин 1976; Анисюткин 1977; Любин 1977]. "Хронологічна" модель припускає зміну різних індустрій у часі як результат впливу ряду екологічних і соціальних факторів [Mellars 1965; 1969; 1988; 1990]. Модель "різниці діяльності" пояснює варіабельність різницею господарської діяльності [Binford, Binford 1966; Binford 1973; Коробков 1966]. Модель "інтенсивності заселення" пояснює різницю індустрій ступенем доступності сировини, тривалістю заселення та господарською спеціалізацією пам'яток [Rolland, Dibble 1990; Rolland 1981; 1988].

Було би помилкою вважати, що пояснююча модель обов'язково повинна бути єдиною і універсальною. До такого висновку приходять багато дослідників [Ранов 1972; Любин 1972; 1977; Матюхин 1999; Степанчук 1999; Rolland 1988]. Варіабельність є результатом дії багатьох чинників в системі "людина-довкілля", тому здаються невірними підходи, які пояснюють її лише з позицій однієї з гіпотез і

цілком заперечують будь-яку роль інших факторів [Степанчук 2004а]. Сукупність чинників, що визначали варіабельність індустрій, є ієрархічною за своєю природою. “Палеоетнологічний” фактор найчастіше виступає в ролі ключового, особливо в другій половині середнього палеоліту [Анисюткин 1999; Беляева 1999; Долуханов 1999; Степанчук 1999]. Але його, як і будь-який з інших, не можна абсолютизувати, а слід розглядати лише як один з чинників, що обумовлювали варіабельність [Степанчук 1991; 2002].

В останні роки на матеріалах середнього палеоліту Криму запропоновано новий варіант пояснення причин різноманітності середньопалеолітичних індустрій, який комплексно враховує, поряд з такими аспектами, як віддаленість від сировинних джерел і господарська спеціалізація пам'яток, також і швидкість консервації решток заселення седиментаційними процесами [Демиденко 2004; Чабай и др. 1998; 2000; Чабай 2004]. Розроблене на матеріалах Криму пояснення причин варіабельності середньопалеолітичних індустрій є цінним прикладом послідовного застосування на практиці гіпотези “інтенсивності заселення” в розумінні Х. Діббла [Dibble 1995, p.291-292], важливими аспектами якої є ряд ефектів впливу сировини на технологічні і типологічні особливості середньопалеолітичних індустрій [Marks 1988; Dibble 1991; 1995; Dibble, Rolland 1992; Демиденко 1996; 2004; Колесник 1994; Richter 2004 і ін.] та різниця спектру господарчої діяльності і мобільності [Binford 1980; 1982; Martensen 1972; Marks, Friedel 1977]. (див. розділ 6). Новим аспектом є врахування фактору швидкості консервації залишків життєдіяльності [Чабай и др. 2000; Чабай 2004а]. Разом з тим, автори явно переоцінюють абсолютний характер цього пояснення варіабельності (див. розділ 6).

Стилістичні (традиційні, “палеоетнологічні”) і природно-детерміновані чинники перепліталися і взаємодоповнювали одне одний

в своєму впливі на процес формування вигляду середньопалеолітичних індустрій. Влучними є зауваження з приводу варіабельності пам'яток середнього палеоліту, висловлені в одній з останніх робіт О.В. Колесника: “...многие технико-типологические отличия (воспринимаемые нами как стилистические) между каменными индустриями объясняются различной степенью редукции комплексов в зависимости от интенсивности использования ресурсов...” [Колесник 2003, с. 276]. Трохи далі автор продовжує думку: “... так называемые “локальные” особенности каменных индустрий фактически отражают различные варианты использования технологий, ставшие нормой для отдельных популяций древних людей ...” [Колесник 2003, с. 276].

### **1.3. Характеристика залучених джерел**

За більш ніж 125 років вивчення палеолітичних пам'яток, передуючих у часі верхньому палеоліту, накопичено значну джерельну базу, яка дозволяє реконструювати основні риси загальної картини розвитку первісного суспільства на території сучасної України між 1 млн - 30 тис. років тому та сформулювати основні положення цілісної концепції середньопалеолітичного суспільства.

Ключовими проблемами дослідження є питання періодизації, варіабельності, заселення, взаємодії навколишнього середовища і первісного суспільства, реконструкції соціальних та демографічних характеристик середньопалеолітичного суспільства, переходу від середнього до верхнього палеоліту.

Джерельну базу для періодизації пам'яток нижнього і середнього палеоліту становлять дані геологічного та абсолютного датування. Такі дані є для 7 пам'яток нижнього та близько 100 пам'яток середнього палеоліту. Враховуючи загальну кількість відомих на сьогодні достовірних та вірогідних пам'яток нижнього (близько 20) та

середнього палеоліту (близько 450, враховуючи окремі шари), слід визнати, що існує достатньо надійна база для вироблення періодизаційно-хронологічної шкали пам'яток нижнього і середнього палеоліту. Переважна частина пам'яток, які були продатовані абсолютними методами, зосереджена в Криму. Зокрема для цього регіону відомо 69 з близько 75 відомих для України радіовуглецевих визначень; 50 з них було введено в науковий обіг автором [Колосов, Степанчук 2002; Степанчук і ін. 2004].

В роботі використано дані по геологічній позиції 64 епізодів заселення часу нижнього і середнього палеоліту: Королеву I кхк VIII, VI, V-a, V, шарам IV-a, IV, III, IIb, IIa, II; Кодаку, Буглову V: I, Круглику; Великому Глибочку I: III-B, III-A; Кетросам, алювіальному комплексу та основному шару; Кормані IV, алювіальному комплексу, шару IV; Кабазі II, шари/горизонти V/3-VI/17, III/1A-III/1, II/3-II/4B, II/2 і II/2-3, A3A-A4; Муховцю, кайдацький та прилуцький комплекс; Корнієвому Яру; Житомирській; стоянці ім. Г.А. Бонч-Осмоловського, алювіальному комплексу, Заскельній V: VI, VII, V; Малому Раковцю IV; Колодієву; Осипці; Ванжулову I: III; Білокузьминівці, прилуцький, вітачівський, бузький комплекси; Ігровиці I: II; Молодова V: 12a, 12, 11, 11b, 11a, 10b, 10a; Єзуполю: II; Молодові I: 5, 4, 3, 2, 1; Антонівці; Курдюмівці, удайський комплекс; Стінці, нижній і верхній шар; Кабазі V шар/горизонти II/3-II/4A; Заскельній VI (Колосовській) шар IV; Жорнову [Анисюткин 2001; Богущкий і ін. 2003; Веклич 1966; Величко и др. 1978; Гладилин 1985; Гладилин, Ситливый 1990; Іванова 1980; 1982; 1987; Колесник 2003; Кулаковська 2003; Кухарчук 2002; Праслов 1984; Пясецкий 1992; Рижов 2003; Ситник 2000; Смирнов 1973; Чабай 2003; 2004a; Velichko 1988 та ін.].

Джерельна база по пам'яткам з абсолютною хронологічною позицією складена близько 100 датуваннями, отриманими методами TL,



ESR, U-ser, C14 для більше 40 окремих шарів та епізодів заселення 21 стоянки, серед яких: Королеве I, кхк VII, V-с, V-б; Меджибіж; Великий Глибочок I: II; Єзупіль: III; Пронятин; Кабазі II шар III/3, II/8, III/2, II/1A-7E; Старосілля: 4, 3, 2, 1; стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського: II, I; Кабазі V III/1-III/3; Кормань IV: 11, 12; Заскельна V: IV, III, II, I; Прийма I; Заскельна VI (Колосовська): III, IIIa, II, I; Пролом II: III, II, I; Пролом I: II, I; Альошин Грот: II, I; Пролом I: II; Кіік-Коба: IV; Жорнів; Буран-Кая III: B; Шайтан-Коба IV: II, I [Гладилин, Ситливый 1990; Мацкевой 2002; Пясецкий 1992; 2001; Ситник 2000; Степанчук і ін. 2004; Чабай 2003; Чабай и др., 1998; Черныш 1977; 1982; Hedges et al. 1996].

В якості універсального корелянта хронологічної позиції палеолітичних пам'яток України і суміжних або віддалених територій в запропонованій роботі використовується шкала киснево-ізотопних стадій; основою для співставлення обрано стратиграфічну схему УРМСК 1993 р. з урахуванням останніх корегувань [Шелкопляс и др., 1986; Гожик и др., 2000; Gozhik et al., 2001; Герасименко 2004; Мельничук 2004].

Джерельною базою археологічних аспектів дослідження є як літературні дані [Анисюткин 1981; 2001; Борисковский 1953; Гладилин 1976; Гладилин, Ситливый 1990; Колесник 2003; Кулаковська 1989; Кухарчук 1993; 2002; Рижов 2003; Ситник 2000; Ситник, Богущкий 1998; Смирнов 1973; Чабай 2004а; Черныш 1977; 1982; 1987 та багато ін.], так і дані сумісних чи особистих польових досліджень на ряді середньопалеолітичних пам'яток Криму (див. особистий внесок здобувача). В роботі безпосередньо чи опосередковано використано дані, отримані при повному чи частковому опрацюванні автором колекцій середньопалеолітичних пам'яток Криму (Заскельна V, VI (Колосовська), IX, Альошин Грот, Шайтан-Коба IV, ГАБО, Кабазі II з

робіт 1986-1989 рр., Пролом II, Пролом I, Кіік-Коба, Сари-Кая, Шайтан-Коба, Буран-Кая III з робіт до 1994 р. Червоний Мак, Тав-Бодрак I, Чокурча з робіт 1920-30 рр. та багатьох ін.), континентальної України (Молодово I та V, Пронятин, Орел, Узвіз, Ондриївка 4, Великий Глибочок, Буглів, Круглик, Малий Раковець, Білокузьминівка, Курдюмівка, Стінка та ін.), сусідніх територій Східноєвропейської рівнини (Ільська I, Носово, Баракаєвська, Монашеська, Суха Мечетка, Бірюча Балка та ін.).

В якості охарактеризування джерельної археологічної бази, в роботу введено систематичний опис матеріалів близько 40 пам'яток нижнього і середнього палеоліту України, досліджених в різні роки і різними фахівцями. При доборі пам'яток для характеристики різних географічних регіонів країни прийшлося застосовувати різні підходи. Головним чином це пояснюється нерівноцінністю просторового поширення стоянок та їхньої збереженості. Внаслідок цього, при характеристиці пам'яток півночі України чи Середнього Подніпров'я прийшлося широко залучати нестратифіковані матеріали (Рихта, Житомирська, Орел і ін.). Натомість, при доборі пам'яток Криму прийшлося стикнутися з протилежною проблемою. Регіон відомий значною кількістю першокласних пам'яток; тут повстало завдання добору найбільш типових стоянок, які б охарактеризували всі техно-типологічні фації регіонального середнього палеоліту в територіальному і хронологічному аспектах їхнього поширення. В цьому випадку, за межами опису лишилися такі відомі пам'ятки як Старосілля, Вовчий Грот, Сари-Кая, Червона Балка та ін., також і частина нових стоянок, що досліджуються останнім часом, зокрема Кабазі V, Карабі Тамчин та ін.

Нерівномірність забезпеченості різних пам'яток природничонауковими даними і матеріалами також перешкоджають відбору пам'яток за єдиними критеріями. Разом з тим, важливим

представляється охарактеризувати кожен з регіонів України, в якому є середньопалеолітичні пам'ятки або місцезнаходження. Таким чином, критеріями віднесення до числа опорних послужили: географічна презентабельність, стратифікованість і забезпеченість природничонауковими даними, зокрема, палеонтологічними, техніко-типологічна і статистична показність колекцій.

Таким чином, нижньопалеолітичні стоянки охарактеризовані наступними пам'ятками: Королеве [Гладилин 1985; Gladilin 1989; Гладилин, Ситливый 1990], Меджибіж [Пясецький 2001; Рековец 2001], Лука-Врублівецька [Борисковский 1953], Непоротове VI [Рідущ, Степанчук 2003], Гаспра [Zuk 1995].

У роботі охарактеризовані наступні середньопалеолітичні пам'ятки: Королеве I [Гладилин 1985; Gladilin 1989; Гладилин, Ситливый 1990; Кулаковская 1989; 2003], Малий Раковець IV [Sitlivyj, Ruzov 1992; Рижов 2000], Чорна X [Кулаковская 1989] в Закарпатті; Житомирська [Місяць 1962; 1962а; Кухарчук, Місяць 1991; 1991а], Рихта [Смирнов 1979; Кухарчук 1993], Жорнів [Пясецький 1991; 1992], Точильниця [Пясецький 1990] в Поліссі; Молодова I [Горецкий, Иванова 1982; Черныш 1982], Молодова V [Иванова, Цейтлин 1987; Черныш 1987], Кормань IV [Горецкий, Цейтлин 1977; Черныш 1977], Стінка 1 [Анисюткин 1978; 2001], Осипка [Анисюткин 2001], Кетроси [Праслов 1981; Анисюткин 1981; 2001], Пронятин [Ситник 1985; 1994; 2000; Stepanchuk, Sytnuk 1999], Ігровиця I, Єзупіль, Колодіїв, Буглів V [Богущкий і ін. 2003; Ситник 2000; Ситник та ін. 1996], Великий Глибочок I [Ситник, Богущкий 1998; Ситник 2000], Грот Прийма I [Мацкевий 2002] в Подністров'ї; Кодак [Борисковский 1953; Борисковский, Праслов 1964; Смирнов 1973], Орел [Бодянский 1960; Смирнов 1973], Скубова Балка [Бодянский 1971; Смирнов 1973], Ненаситець I [Смирнов 1973], Ондриївка 4 [Степанчук и др. 2005] в

Подніпров'ї; Антонівка [Гладилин 1974а; 1976; Колесник 2003], Курдюмівка, Білокузьминівка [Колесник 2003] на Донбасі; Кіік-Коба [Бонч-Осмоловський 1940; Степанчук 2002], Заскельна V [Колосов 1983], Заскельна VI (Колосовська) [Колосов 1986], Пролом I [Колосов 1979; Степанчук 2002], стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського [Колосов и др. 1993; Stepanchuk 1996], Кабазі II [Чабай 2003; 2004; Marks, Chabai 1998; Chabai, Monigal 1999] в Криму. Загальна кількість залучених пам'яток (з урахуванням окремих шарів) становить близько 90.

Матеріали названих пам'яток використовуються в аналізі просторового і часового поширення, обговоренні причин та локальної специфіки проявів варіабельності середнього палеоліту, аналізі господарчих та поведінкових аспектів. По мірі необхідності широко залучаються дані по пам'ятках, не згаданих у систематичному описі, але таких, що містять інформацію, важливу для того чи іншого питання. Так, зокрема, при охарактеризуванні складу мисливської здобичі залучаються додаткові дані по більшості пам'яток України, та багатьом пам'яткам сусідніх територій Молдови та Росії [Замятнин 1934; Векилова 1971; Давид 1986; Давид, Кетрару 1970; Колесник 2003; Колосов и др. 1993; Ситник 2000; Праслов 1968; 1981; Черныш 1992; Анисюткин 2001; Колосов 1983, 1986, Burke 1999; Răunescu 1993; Титов, Тесаков 2005; Тарасов 1977; Формозов 1958 та ін.].

У роботі розглядається один із аспектів переходу від середнього до верхнього палеоліту, дотичний проблемі найпізніших середньопалеолітичних пам'яток та генезису т.зв. архаїчних індустрій верхнього палеоліту. Джерельною базою слугують дані по пам'яткам континентальної України та Криму, як літературні, як в випадку Буран-Кая III: С в Криму [Маркс, Монигал 2000; Чабай и др. 1998; Чабай 2004а; Marks 1998; Marks, Monigal 2000], так і отримані автором в результаті особистих чи спільних лабораторних та польових досліджень,

як в випадку Куличівки, шар III [Савич 1975; 1987; Степанчук, Коен 2002; Stepanchuk, Cohen 2000-2001] на Волині, та Міри, шар I в Середньому Подніпров'ї [Степанчук і ін. 2004; Stepanchuk et al. 1998; Stepanchuk 2005].

#### **1.4. Методологічні принципи і методи, використані в роботі**

Застосовані в роботі методологічні принципи і окремі методи визначаються головною метою роботи, яка полягає в реконструкції основних рис загальної картини розвитку первісного суспільства на території сучасної України між 1 млн - 30 тис. років тому і в спробі вироблення, на даних палеоліту України, цілісної концепції середньопалеолітичного суспільства. Розробка спирається на дані археології, палеогеографії, палеонтології, антропології і етнографії в їх взаємоконтролі і взаємодії.

У основі використаного в роботі підходу лежать принципи системності, цілісності, історизму. Історичну динаміку будь-яких тваринних співтовариств чи людських суспільств не можна вивчати поза контекстом природних умов, що змінюються, природне середовище є незмінною умовою існування будь-якого суспільства або співтовариства живих організмів. Гомініди часу нижнього і середнього палеоліту також не є винятком. Системність підходу зумовлена уявленням про те, що адекватне вивчення минулого суспільства вимагає аналізу взаємодії як екологічних, так і соціальних чинників в системі “людина - природне середовище“.

Системність прийнятого підходу обумовлює розгляд в роботі основних природних компонентів цієї системи, в числі яких спеціальну увагу приділено динаміці змін ландшафту, клімату, а також доступності біологічних і мінеральних ресурсів. Інший компонент системи - людина. З періодом, що розглядається в роботі, пов'язані викопні форми гомінід,

що розрізнялися за своїми фізичними і, як припускається, психологічними і поведінковими особливостями. Ця обставина викликає необхідність залучення антропологічних даних і палеопсихологічних розробок, які дозволяють охарактеризувати якості, уміння і здібності мешканців України в нижньому і середньому палеоліті.

У роботі використаний принцип цілісності. Цілісність підходу передбачає розгляд археологічного факту (артефакту, об'єкту, комплексу, шару, стоянки, індустрії, сукупності індустрій і т.ін.) як сукупності прояву тафономічних, хронологічних, екологічних, економічних і соціальних чинників.

У основі підходу лежить також принцип історизму. Первісне суспільство не розглядається в роботі як застигле і однакове в своїх проявах на будь-кому з етапів свого існування. З позицій принципу історизму твердження про те, що людина не може існувати поза природою, також має відносний характер і різне наповнення для різних періодів розвитку суспільства. Сказане можна пояснити на прикладі розвитку технічних засобів. Залежність форм господарювання, складу знарядь, що застосовуються і технологій від особливостей навколишнього середовища зберігається аж до сучасності. Аналіз тенденцій розвитку техніки приводить до однозначного висновку про те, що вектор розвитку технічних засобів орієнтований на нівелювання, зведення до нульового, впливу природних чинників в будь-якій сфері діяльності. У історичному плані одна з основних тенденцій розвитку техніки в кам'яному віці може бути описана як прогресивно направлена на створення штучного середовища заселення і, тим самим, на елімінацію впливу природних чинників. Можна припускати, отже, що чим далі в глиб часу, тим інтенсивнішим стає вплив природних чинників на суспільство гомінід. Якщо на рівні неандертальців вплив навколишнього середовища був опосередкований т.зв. соціально-

культурним блоком, то на рівні *Homo erectus* вплив був значно потужнішим, а на рівні антропоїдів неподільно визначальним (табл. 1).

Не є застиглими і незмінними і характеристики древніх суспільств та істот, які їх складала. Дані палеоантропології, палеопсихології і ін. оцінюються в роботі з позицій уявлення про загальну тенденцію ускладнення форм соціального життя і індивідуальних якостей їх учасників.

Потрібно зупинитися на такому моменті. З приводу походження людини і становлення суспільства написано дуже багато, запропоновані різні концепції, розроблені складні термінологічні апарати. Але все це розмаїття в кінцевому результаті зводиться до двох протиставлених і взаємовиключних світоглядних позицій. Їх можна сформулювати таким чином: а) людство виникло випадково, і б) людство виникло не випадково, а було створене. Незважаючи на діаметрально різний погляд на початкові причини виникнення людства з точки зору атеїзму і креаціонізму, відмінності в інтерпретації подальшого ходу подій, насправді, можуть бути мінімальними [Тейяр де Шарден 1985]. Уявлення про тривалий період ускладнення суспільства, вірогідно пов'язаного із зміною предкових форм не входять в суперечність з жодною з вихідних світоглядних позицій. Важливо підкреслити, що з такої точки зору не мають принципової різниці марксистська трудова теорія походження людини, соціоекологічні підходи західних дослідників, або побудови креаціоністів, які адаптують ідею поступовості розвитку. Виходячи з цього, немає підстав відкидати ті напрацювання і результати, які отримані в будь-якому з запропонованих пояснень історичних процесів первісного суспільства. Тим більше не виправдано оцінювати їх придатність або непридатність в залежності від світоглядних позицій та уподобань їхніх авторів.

Дотепер досить поширеною є думка про неандертальців як недолюдей, а про неандертальське суспільство, як щось середнє між зграєю хижаків і групою високорозвинених мавп. Наскільки таке уявлення відповідає сучасним науковим даним? У минуле пішли часи, коли в наукових роботах, що стосувалися часу неандертальців, мова йшла виключно про троглодитів, примітивність, дикість, орди, проміскуїтет та зоологічний індивідуалізм. Проте, стереотип відторгнення неандертальців як недолюдей досі дуже сильний і в наукових уявленнях, і в широкій громадській думці. Наскільки таке уявлення відповідає сучасним науковим даним?

Інтерес цей не схоластичний, і не носить абстрактно-теоретичного характеру, як це може здаватися на перший погляд. Він безпосередньо стосується завдань, які стоять перед палеолітознавством. Ці задачі не зводяться лише тільки до класифікування, ретельної статистичної обробки і всебічного аналізу кам'яних виробів і супроводжуючих фауністичних решток, з усіма пересторогами видобутих з древніх відкладів. Задача палеолітознавства в кінцевому рахунку полягає в реконструкції складних культурно-історичних та соціально-економічних процесів, що мали місце в давнині. Між тим за типологічними, статистичними, тафономічними і іншими деревами сучасного палеолітознавства часом лісу не видно - творців тих матеріальних свідчень, які можна (і треба) так витончено аналізувати.

Існують діаметрально протилежні точки зору на суспільство часу середнього палеоліту. Одна з них - це співтовариства істот, позбавлених багатьох людських якостей, що розвивалися за законами біологічної еволюції. Інша точка зору - це люди, з властивим їм комплексом складних соціальних інститутів. Від того, на яку точку зору стати, залежить дуже багато в подальшій інтерпретації археологічних свідчень. Зокрема, як підходити до проблеми варіабельності матеріальної



культури, враховувати або не враховувати культурологічний чинник, брати або не брати до уваги при інтерпретації будь-яких свідчень життєдіяльності неандертальців “людський“ характер його творців і т.д. Позиція дослідника у цьому ключовому питанні видається принципово важливою у вивченні українського нижнього і середнього палеоліту .

На основі напрацювань, отриманих в сфері суміжних наук про людину, насамперед в етнографії і первісній історії, формулюються основні принципи і специфічні прогнозовані характеристики моделі неандертальського суспільства. Ці характеристики надалі перевіряються на відповідність з археологічними даними. Основний результат такої перевірки полягає у виявленні узгодженості між середньопалеолітичними свідченнями та найбільш загальними універсальними характеристиками традиційних суспільств мисливців-збирачів. З цієї відповідності випливає важливий для інтерпретації неандертальських свідчень висновок, а саме те, що неандертальське суспільство підкорядляється дії основних універсальних закономірностей, характерних для традиційних суспільств. Тим самим відкривається можливість інтерпретації суспільства середнього палеоліту на території України не тільки з позицій етологічних, адаптивних і т.ін., а і з позицій етнологічних, соціальних, ігнорувати які в такому випадку недопустимо.

Загальне коло питань, що порушуються в роботі, визначає застосування більш спеціальних методів дослідження. При виробленні періодизаційної схеми і з'ясуванні хронологічного положення пам'яток використовувалися кореляційний і геохронологічний методи. При обробці кам'яних інвентарів використовувався типологічний, статистичний, технологічний методи. Притягуються результати функціонально-трасологічного аналізу. Для з'ясування специфіки демографічних процесів, доступності мінеральних і біологічних ресурсів використаний картографічний метод, а також метод кореляції і

взаємоконтролю з даними палеогеографії і палеокліматології в її глобальному і сезонному аспектах. Притягуються дані моделювання різних аспектів життєдіяльності первісного населення, зокрема, результати математичного моделювання популяційної динаміки, моделей використання територій, дисперсії-концентрації населення в залежності від ємності ресурсних баз і ін. Широко використовується порівняльно-історичний підхід до інтерпретації археологічних даних із залученням даних геології, палеогеографії, палеонтології, палеоантропології, палеосоціології, палеодемографії, палеоетнології і ін. Для реконструкції соціальних аспектів минулих суспільств з певними застереженнями використовується метод етнографічних аналогій і ретроспективний метод сходження від встановлених за даними етнографії універсальних характеристик суспільства мисливців-збирачів до характеристик палеолітичного суспільства, що реконструюється.

## Розділ 2

# ПЕРІОДИЗАЦІЯ І ГЕОХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ НИЖНЬОГО Й СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

### 2.1. Періодизація палеоліту України

Археологічна періодизація палеоліту ґрунтується на змінах вигляду кам'яних виробів і технологій їхнього виготовлення. Важливими додатковими критеріями виступають фізичний вигляд виробників цих кам'яних виробів і хронологічна позиція пам'яток [Шовкопляс 1972; Гладилін 1971; 1985; 1997; Любин 1984; Праслов 1984; Борисковский 1979; Формозов 1977; Лазуков и др. 1981].

Так, тривалий час розрізнялися шельська, ашельська, мустьєрська і верхньопалеолітична епохи; пізніше був виділений найдавніший горизонт - дошельський. Дехто вважає, що палеоліт слід поділяти тільки на два основних періоди: ранній (давній, нижній) і пізній (верхній). Певний час такий підхід був пануючим у східноєвропейській, і, відповідно, в українській археології. Сьогодні більшість дослідників розрізняє в рамках палеоліту три періоди: нижній, середній і верхній. Межа між середнім і нижнім палеолітом проводиться по-різному. Іноді середній палеоліт розглядається як синонім мустьє (хоча й у цьому випадку нижній кордон періоду проводиться по-різному: або в рис-вюрмі, або в ранньому вюрмі), але останнім часом знаходить усе більше прихильників думка, що нижню межу середнього палеоліту слід опускати аж до початку рису [Bosinski 1967; Tuffreau 1979; 1982].

Цей час характеризується поширенням левалуазьких індустрій та індустрії зі стандартизованим і різноманітним набором знарядь на сколах [Bordes 1950; Tuffreau 1982; Гладилін, Ситливый 1990; Bonifay, Vandermeersh 1991; Bosinski 2000-2001]. Перші ознаки застосування левалуазьких технологій з'являються і раніше, в до-рисський час, це

відомо як для матеріалів України [Гладилин, Ситливий 1990], так і для інших територій [Carbonell et al. 2001]. Однак, мабуть, мають рацію ті, хто говорить про складність достовірного визначення левалуазьких індустрій на кількісно маловиразних, непередставницьких зібраннях цього часу. Інакше кажучи, з більшою певністю границя між нижнім і середнім палеолітом може бути проведена на межі раннього і середнього й ашелю в західноєвропейському розумінні.

Ця точка зору, що видається достатньо обґрунтованою, спирається на два істотних моменти. По-перше, така межа збігається зі зміною фізичного типу носіїв індустрій, наскільки про це можна судити за антропологічними даними, які, однак, є ще дуже неповними і уривчастими. Так, носіями нижньопалеолітичних індустрій, у такому розумінні, на території Європи є форми, близькі до *Homo erectus*. Носіями середньопалеолітичних індустрій виступають неандертальці. По-друге, така границя хронологічно співпадає із засвоєнням і поширенням левалуазької технології, яка якісно відрізняється від усіх попередніх технологій розщеплення каменю. Суть відмінності полягає в тому, що левалуазькі технології є *вірогідносними*: подібний кінцевий результат може бути досягнутий *різними* способами, з'являється необхідність вибору одного з можливих варіантів дій [Voëda 1988; Гиря, Нехорошев 1993; Нехорошев 1999]. Левалуазькі технології вимагають усвідомлення мети, розуміння причини і прогнозування наслідків певних операцій при обробці кам'яної сировини. Вони є *усвідомленими*. Такі технології орієнтовані на певні найкращі ("ідеальні") окремі сировини і заготовки знарядь, а відтак їхня кінцева продукція має виразну тенденцію до стандартизації. Доречно нагадати тут той, уже давно відзначений багатьма дослідниками, факт, що саме пізній ашель і мустьє вперше характеризуються широким запровадженням морфологічно стійких і стандартизованих виробів. Переважна більшість

вітчизняних і закордонних фахівців розглядає виникнення техніки левалуа як найбільшого технічного досягнення епохи раннього палеоліту, як початок, за А. Люмлеєм, “диверсифікованості” культури обробки каменю.

Таким чином, умовна межа між нижнім і середнім палеолітом України може бути проведена на рівні близько 300 тис. років тому, - між мінделем-рисом (кінцева фаза якого OIS 9) і рисом (OIS 8). Слід спеціально наголосити, що, як і будь-яка інша границя між періодами, границя між нижнім і середнім палеолітом не є абсолютом, визначеною гранню, яка різко відокремлює те, що було до неї, від того, що було після. Вона носить умовний характер і слугує допоміжним засобом для розчленування палеолітичних пам'яток у часі. Вірогідним видається те, що різні за своїм фізичним виглядом, виробники різних наборів виробів могли тривалий час співіснувати навіть у межах порівняно невеликих територіальних регіонів. Таке співіснування епохально різних пам'яток яскраво ілюструється порівняно добре вивченим періодом зміни середнього палеоліту верхнім. Подібна ситуація співіснування розвинених і архаїчних індустрій могла мати місце й у раніші періоди.

Звідси випливає, що при визначенні епохального статусу індустрії геохронологічна позиція має лише відносну цінність. Антропологічні дані надто обмежені, щоби бути надійною основою для такого розчленування. Тому на перший план висуваються техніко-типологічні особливості індустрій, специфіка застосованої технології і морфологія знарядь. Однак тут слід спеціально підкреслити відсутність обов'язкового збігу епохального статусу конкретної індустрії та її геохронологічної позиції. “Примітивність” індустрії зовсім не є обов'язковою вказівкою на хронологічну давність матеріалу. Так само, розвиненість індустрії не обов'язково свідчить про її пізній вік. У будь-якому випадку визначена за кам'яними артефактами хронологічна

позиція палеолітичних матеріалів вимагає спеціального підтвердження методами природничих і точних наук. Висновку про належність тієї чи іншої індустрії до певної епохи можна дійти і без комплексу таких даних, проте цього мало для визначення скільки-небудь точної хронологічної позиції.

Спеціальної уваги заслуговує статус мустьє як окремої епохи археологічної періодизації. Найчастіше з мустьє асоціюють індустрії вюрмського, валдайського, часу. Не випадково існує термін “мустьєрський вюрм” [Любин 1984, с.62]. Мустьє розглядається в якості заключного етапу середнього палеоліту [Bosinski 1967]. Втім висловлювалися й припущення, що мустьєрські пам’ятки з’являлися вже наприкінці рису [Гладилін 1971; 1985] й існували протягом останнього міжльодовиків’я й у вюрмі 1. Спеціально підкреслюється, що мустьєрські індустрії пов’язані з неандертальцем. Таким чином, використовуються два критерії: хронологічне положення та асоціація з певним фізичним типом носіїв таких індустрій. Може бути сформульований і археологічний критерій: розмаїтість і стандартизація знарядь на сколах при відсутності рубил. Однак, як і будь-який інший, чітко сформульований “жорсткий” критерій, він спрацьовує не завжди. У всякому разі, такий критерій, разом із припущенням про побутування мустьє в рисі і його зв’язок з неандертальцем, не завжди дозволяє розмежовувати пізньоашельські і мустьєрські матеріали. Тоді постає питання: а чи обґрунтованим є взагалі виділення особливого мустьєрського етапу?

Видається, що відповіді на це запитання слід позитивно. Група неандертальців не однорідна у своєму складі. Антропологи вирізняють групу пізніх неандертальців, на території Європи, у тому числі і в Україні, представлених т.зв. класичними, спеціалізованими формами. Час їхнього побутування збігається з часом останнього зледеніння, з

т.зв. “мустьєрським вюрмом“ і, ймовірно, охоплює також і останнє міжльодовиків'я. Підкреслюється, що зміна ранніх неандертальців пізніми була ознаменована різким переламом у формуванні суспільних відносин [Кабо 1986; 2002; Семенов 1989], одним з найбільш яскравих ознак якого є поява навмисних поховань. Тому не можна розглядати мустьє лише як хронологічний етап [Борисковский 1953]. Очевидно, мають рацію ті дослідники, котрі аргументують виділення мустьєрської епохи як особливого підрозділу [Черныш 1965, с.128-129]. Разом з тим, більш обґрунтованим видається виділення мустьє в якості заключного етапу середнього палеоліту [Bosinski 1967].

Період верхнього палеоліту, що характеризується появою нового населення – людей сучасного фізичного вигляду – також може бути поділений на кілька етапів. У контексті поставлених у роботі завдань спеціальну увагу приділено ранньому (початковому) етапу верхнього палеоліту, істотна особливість якого полягає в співіснуванні неандертальського і сучасного за фізичним типом населення упродовж періоду, хронологічна позиція якого може бути визначена між 50-30 тис. років тому.

Таким чином, відповідно до вигляду кам'яних індустрій і фізичного вигляду їхніх виробників, палеоліт України можна розділити на три періоди: нижній палеоліт із ймовірною хронологією між 1 млн.-300 (450/300) тис. років тому, середній – 300-30 (450/300-50/30) тис. років тому, і верхній палеоліт – 30-13 (50/30-13) тис. років тому (рис. I). У рамках середнього палеоліту України можна розрізнити ранній (~450/300-~130/100) і пізній (мустьєрський) (~130/100-~50/30 тис. років тому) етапи.

Достовірні пам'ятки початкового етапу нижнього палеоліту на території України невідомі. Тут відомі і можуть бути охарактеризовані пам'ятки другої половини нижнього палеоліту, середньопалеолітичні

пам'ятки, особливо численні для етапу мустьє, і пам'ятки періоду, перехідного від середнього до верхнього палеоліту. Цей останній період характеризується хронологічним, а іноді й територіальним співіснуванням трьох різновидів індустрій: найпізніших середньопалеолітичних, ранніх верхньопалеолітичних і симбіотичних, або архаїчних, що поєднують середньо- і верхньопалеолітичні техно-типологічні риси. Великий інтерес становлять місцезнаходження з гальковою індустрією олдувайського вигляду, відомі в Криму [Щепинский, Клюкин 1992]. Однак їх точна хронологічна позиція наразі невідома.

У термінах геостратиграфії, нижній палеоліт України співвідноситься з приазовським – тилігульським/ потягайлівським горизонтами української схеми [Gozhik et al. 2001] або з киснево-ізотопними стадіями (OIS) 23-12/9. Середній палеоліт співвідноситься з тилігульським/ потягайлівським – вітачівським горизонтами української схеми (OIS 12/9-3). При цьому мустьєрський етап відноситься до часу після останнього міжльодовиків'я (OIS 5d-3; тясминський – вітачівський горизонти [Gozhik et al. 2001]). Час стадії OIS 3 (вітачівський горизонт) характеризується співіснуванням середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних пам'яток. Не виключено, що найпізніші середньопалеолітичні пам'ятки продовжують існувати аж до початку OIS 2 (бузький горизонт).

## **2.2. Геологічний вік нижнього й середнього палеоліту України**

Ще порівняно недавно практично єдиним шляхом визначення віку палеолітичних пам'яток України був геостратиграфічний метод [Гладилин 1985; Гладилин 1997], а абсолютні датування були поодинокими [Иванова 1987; Гладилин, Ситливый 1990]. Внаслідок цього, дослідження палеоліту в найтісніший і нерозривний спосіб



пов'язані з вивченням геологічної послідовності континентальних відкладів. В основі схеми поділу четвертинних відкладів України лежать дані про динаміку зміни палеоклімату і даних про еволюцію складу рослинності й фауни великих і дрібних ссавців і молюсків. З розвитком і вдосконаленням різних методів абсолютного датування, які використовуються у геологічних дослідженнях, вони залучалися і для визначення хронологічної позиції палеолітичних пам'яток. Однак кардинальна зміна ситуації з визначенням абсолютного віку пам'яток нижнього і, особливо, середнього палеоліту України за допомогою різних радіологічних і фізичних методів відбулася лише в останні 5-7 років. Сказане в першу чергу стосується мустьєрських пам'яток Криму [Чабай и др. 1998; Степанчук та ін. 2004]. Певний прорив відбувся й у вивченні пам'яток інших територій [Ситник 2000], однак, для більшості регіонів, як і раніше, основним лишається непрямий спосіб датування, з використанням даних клімато- і біостратиграфії [Анисюткин 2001; Кухарчук 2002; Колесник 2003].

Тим не менше, метод визначення стратиграфічної позиції палеоліту різних регіонів України лишається основним при кореляції віддалених пам'яток. Істотним моментом є те, що значна частина ранніх пам'яток України, особливо на півдні, є печерними. Динаміка седиментонакопичення таких пам'яток недостатньо вивчена, існують значні складнощі в кореляції відкладів печер і навісів із субаеральними відкладами. Тому тут на перший план виходять дані абсолютного датування.

При порівнянні хронологічної позиції палеолітичних пам'яток України і пам'яток суміжних чи віддалених територій універсальним корелянтом може виступати киснево-ізотопна шкала океанічних опадів, датованих за допомогою радіовуглецевого методу, методу U-ser (уранові ряди) і палеомагнітних методів. Шкала киснево-ізотопних стадій (OIS чи

КІС) широко використовується для кореляції палеокліматичних подій у геології. Стадії з непарною нумерацією відповідають теплим епізодам, з парною – холодним. Оскільки за потужністю зледеніння стадія 22 відповідає зледенінням епохи Брюнес, її прийнято розглядати як перший льодовиковий епізод. Серед субаеральних відкладів позальодовикової зони “холодним” горизонтам відповідають леси, а “теплим” - викопні ґрунти.

Найдавнішою пам'яткою на території України, зафіксованою в стратиграфічному контексті, є Королеве на Закарпатті. За комплексними даними геостратиграфічних, палінологічних, палеомагнітних, літо-мінералогічних і біостратиграфічних досліджень матеріали найдавнішого, VII культурно-хронологічного комплексу, залягають у верхній частині пачки гюнц-міндельського алювію [Гладилин, Ситливый 1990]. Є вказівки на знахідку більш древніх артефактів VIII культурно-хронологічного комплексу в низах алювію гюнцського часу [Гладилин 1985; Гладилин, Ситливый 1990]. Обидва названих комплекси знаходяться у зоні зворотної полярності Матуяма. Літологічний шар зі знахідками VII культурно-хронологічного комплексу за ТЛ датується в проміжку 750-950 тис. років тому. Альпійський гюнц корелюється з морозовським горизонтом кінця еоплейстоцену [Никифорова 1982] і приазовським горизонтом української схеми [Gozhik et al. 2001] (або ногайським, за [Шелкопляс и др. 1986]) і в цілому співвідноситься з 22 киснево-ізотопною стадією. Цими знахідками визначається достовірна нижня хронологічна межа палеоліту на території країни. Верхня хронологічна межа визначається за віком найпізніших середньопалеолітичних пам'яток Криму, датованих методом  $^{14}\text{C}$  на рівні 30-25 тис. років тому, і за геологічно обґрунтованим віком мустьє Рівненщини й Донбасу (паудорф і бузький горизонт лесів, відповідно). Тим самим, загальна вірогідна тривалість

перебування палеолітичної людини на території України складає близько 1 млн. років, а в термінології геостратиграфії четвертинних відкладів України займає верхній еоплейстоцен і весь неоплейстоцен [Gozhik et al. 2001].

Важливість палеогеографічного і стратиграфічного членування плейстоценових відкладів країни для цілей кореляції палеоліту незаперечна. Це викликає необхідність хоча б короткої характеристики стратиграфічної послідовності відкладів у зазначених хронологічних рамках нижнього і середнього палеоліту України.

Специфіка геології палеоліту України полягає в тому, що територія країни протягом плейстоцену знаходилася, головним чином, у позальодовиковій зоні. Тим самим особливого стратиграфічного значення набуває лесово-грунтова послідовність.

Вже на початку 1930-х рр. В.І. Крокос виділив у лесовій формації позальодовикових областей України шість ярусів лесів і п'ять горизонтів викопних ґрунтів і зіставив їх з льодовиковими і міжльодовиковими горизонтами Швейцарії. Настільки детальна стратиграфічна схема лесів на той час у Західній Європі була відсутня, і в цьому відношенні пріоритет вітчизняних учених незаперечний [Гербова, Краснов, 1982]. Надалі проблематика розроблялася цілим рядом дослідників: В.Г. Бондарчуком, П.К. Заморієм, М.Ф. Векличем, П.Ф. Гожиком, Л.Т. Артюшенком, Ж.М. Матвіїшиною, Н.А. Сіренко, О.М. Адаменком, Б.Д. Возгріним, Н.П. Герасименко та іншими фахівцями. Базовими для розуміння стратиграфічної послідовності України є роботи М.Ф. Веклича і його співавторів [Веклич, 1968; 1982; 1987; Веклич, Сіренко 1972; 1976; Веклич и др. 1967; 1977; 1979; 1984; 1984а]. Регіональна схема плейстоцену України [Веклич и др., 1984] була затверджена Міжвідомчим стратиграфічним комітетом у якості стратиграфічного еталону [Решения 2-го Межведомственного стратиграфического сове-

щання..., 1986]. У даний час офіційно затвердженою є стратиграфічна схема четвертинних відкладів України, затверджена Українською регіональною міжвідомчою стратиграфічною комісією (УРМСК) в 1993 р. (табл. 2). Нещодавно схема була видозмінена в розділі верхньочетвертинних відкладів [Шелкопляс и др., 1986; Гожик и др., 2000; Rousseau et al. 2000; 2001; Gozhik et al., 2001; Герасименко 2004] у частині уточнення хронологічного положення низки стратиграфічних горизонтів та їх співвідношення з стратиграфічними підрозділами сусідніх країн. У даній роботі використовується стратиграфічна схема УРМСК з урахуванням цих коректировок. Тут слід відзначити, що перегляд хронологічного положення пізньоплейстоценових стратиграфічних горизонтів майже не впливає на оцінку хронологічного положення пам'яток нижнього і початку середнього палеоліту. Інша справа – пам'ятки кінця середнього палеоліту і верхньопалеолітичні, інтерпретація яких у даний час виявилася значно утрудненою через наявність двох-трьох часом різко суперечливих варіантів стратиграфо-хронологічних схем пізньочетвертинних відкладів України.

Найбільш давній горизонт нижньочетвертинних (нижньоплейстоценових чи ранньоплейстоценових) відкладів - мартоносський ґрунтовий комплекс складений двома ґрунтами, розділеними лесом. Іноді послідовність раннього плейстоцену починають із приазовського лесового горизонту [Герасименко 2004]. Вік відкладів мартоносського комплексу України за ТЛ складає 720-680 тис. років. Границя Матуяма-Брюнес, звичайно позиційована на рівні близько 780 тис. років, проходить нижче мартоносського комплексу [Gozhik et al. 2001]. Мартоносський педокомплекс співвідноситься з кромером [Bogutski, Łanchont 2002]. Аналоги окремим підетапам вбачаються в інтергляціалах кромер I і II [Герасименко 2004]. За даними ізотопно-кисневої шкали океанічних опадів (свердловина V28-238),

кромер I, I/II і II (гюнц-міндель альпійської схеми) відповідає 19-17 стадіям і датується між 659-787 тис. років тому (тут і нижче дані по OIS і їхньому датуванню наведені за К. Гемблом [Gamble 1999]).

Вище залягає сульський горизонт лесів (640-600 тис. років у ТЛ датах), який корелюється зі зледенінням ельстер 1 Західної Європи [Веклич и др. 1984; Bogutski, Łanchont 2002]. Горизонт може зіставлятися з мінделем I альпійської схеми. Зазвичай ельстерське зледеніння корелюється з мінделем альпійської схеми і 12 киснево-ізотопною стадією океанічних відкладів, іноді ельстер співставляється і з 10 OIS [Tuffreau, Revillon 1996]. Дати ельстера, за даними свердловини V28-238, складають 478-427 тис. років. OIS 16 за даними глибоководного буріння датується 659-621 тис. років, встановлюваний ТЛ вік відкладів сульського горизонту, таким чином, цілком відповідає 16 киснево-ізотопній стадії (холодна фаза) і, отже, одному з інтеркромерських холодних епізодів. Така оцінка узгоджується з уявленнями про те, що ельстер 1 являє собою епізод кромера [див. Lindner 1991].

Сульський горизонт перекритий лубенським ґрунтовим горизонтом, що включає два педокомплекси, кожний з яких, у свою чергу, складений двома ґрунтами. Вік відкладів комплексу за ТЛ дорівнює 510-480 тис. років, що відповідає 13 OIS. Може співвідноситись з мінделем I-II, кромером IV чи епізодом фойгштедт за західноєвропейською схемою [Веклич и др. 1984]. Лубенський горизонт може бути зіставлений з біловезьким (венедським) міжльодовиків'ям. За даними Н.П. Герасименко, етап слід відносити до інтервалу між 600-500 тис.; він включає два інтергляціальні ґрунти, розділені холодною фазою. Інтергляціали можуть бути співставлені з OIS 15 і 13, проміжна холодна фаза – з OIS 14. Дати OIS 15, 14, 13 складають, відповідно: 621-568, 568-528, 528-478 тис. років [Gamble 1999].

Горизонтом тилігульського лесу (ТЛ дата 510-440 тис. років), що перекриває лубенський ґрунтовий горизонт, завершується послідовність нижнього неоплейстоцену. Тилігульський лес корелюється зі зледенінням ельстер 2 Західної Європи [Веклич и др. 1984; Bogutski, Łanchont 2002]. Північний захід України був покритий льодовиком. Цей горизонт української стратиграфічної схеми можна співвідносити з окським льодовиків'ям російських дослідників, мінделем II альпійської схеми і OIS 12 (478-427 тис. років). Зледеніння OIS 12 трактується як найбільш потужне в середньому плейстоцені Центральної і Західної Європи [Gamble 1999].

Початок середнього плейстоцену маркується завадівським ґрунтовим горизонтом, складеним двома педокомплексами. Нижній з них [Gozhik et al. 2001], або весь горизонт [Веклич и др. 1984] співвідноситься з гольштейнським комплексом Західної Європи (міндель-рис альпійської схеми, лихвинське міжльодовиків'я). ТЛ дати педокомплексу лежать у проміжку 440-380 тис. років. Верхній педокомплекс датується за даними термолюмінісцентного аналізу в межах 370-340 тис. років. У колонці океанічних відкладів міндель-рису/гольштейну відповідають 11-9 OIS з датами між 427-301 тис. років тому.

Від перекриваючого потягайлівського ґрунтового горизонту завадівські ґрунти відділені орельським лесом, який співвідноситься з гляціалом фуне Західної Європи [Bogutski, Łanchont 2002]. Зазвичай гляціал фуне розглядається як інтер-гольштейнський (інтер-міндель-рисський) холодний епізод [Маруашвили 1985]. У цьому випадку орельський лес, можливо, слід зіставляти з OIS 10, що датується 364-334 тис. років тому [Gamble 1999, p.103]. За даними Н.П. Герасименко, орельський етап датується між 250-230 тис. і корелюється з OIS 8 (301-242 тис. років) [Герасименко 2004].

Потягайлівський горизонт представлений двома ґрунтами і співвідноситься з міжльодовиків'ям дьомнитц-шьонінген [Bogutski, Łanchont 2002]. Дьомнитц – інтерстадіал між гляціалами фуне і дренте. Н.П. Герасименко корелює потягайлівський горизонт з інтергляціалом Шьонінген і OIS 7 (242-186 тис. років).

Потягайлівський горизонт перекривається дніпровським лесом, що має ТЛ датування 260-240 тис. років і одностайно зівстається з заальським зледенінням Західної Європи (гляціал дренте, рис альпійської схеми). Леси дніпровського горизонту на півночі контактують з мореною дніпровського зледеніння, найбільшого за територією поширення. Льодовик у цей час двома язиками спускався по Дніпровській, а також Оксько-Донській западинам. Риському (заальському, дніпровському) зледенінню відповідають OIS 8-6 з датами між 301-127 тис. років тому. За наявними датуваннями відкладів на території України [Шелкопляс и др. 1986], дніпровський лес найімовірніше корелюється з OIS 8, - першою, максимально холодною фазою риського зледеніння (рис I). Аргументується [Герасименко 2004] кореляція дніпровського горизонту з OIS 6 (186-127 тис. років).

Над дніпровським лесом розташовуються два ґрунтових горизонти – кайдацький і прилуцький, розділені тясминським лесом. Тривалий час кайдацький горизонт співставлявся з одинцовським міжльодовиків'ям, тясминські леси – з московською льодовиковою епохою, а прилуцькі ґрунти – з микулино [Веклич и др. 1984]. Кайдацькі ґрунти і дотепер розглядаються багатьма дослідниками як аналог міжльодовиків'я рюген (інтер-риський інтерстадіал треене; рис I-II; OIS 7); тясминські леси - як корелянт зледеніння варта (завершальний холодний епізод рису; рис II; OIS 6); прилуки зіставляються з еемським міжльодовиків'ям і часом, що передує нижньому пленігляціалу чи киснево-ізотопної стадії 5 [Bogutski, Łanchont 2002]. Інша група дослідників, на підставі перегляду

палеофлористичних даних по стратотипам кайдацьких і прилуцьких ґрунтів, доходить висновку про те, що з еємом (микулино) слід зіставляти кайдацький горизонт, а прилуцький горизонт відповідає інтерстадіалам початку останнього зледеніння (амерсфорту – брьорупу - оддераде). ТЛ датування кайдацьких і прилуцьких ґрунтів лежать у межах 190-100 тис. років [Шелкопляс и др. 1986; Gozhik et al. 2001], що в цілому корелюється з датами 7, 6 і 5 OIS [Gamble 1999]. У прилуцькому ґрунті раніше фіксувався палеомагнітний епізод Блейк зворотної намагніченості (112-108 тис. років) [Кизельватер, Рыжова 1985]. В останній схемі стратиграфічної послідовності плейстоценових відкладів, кайдацький горизонт скорельовано з підстадією 5e (127-115 тис. років), тясминський горизонт – з підстадією 5d (115-103 тис. років) і прилуцький горизонт – з підстадіями 5c-a (103-71 тис. років) [Герасименко 2004; дати за Gamble 1999]. Таким чином, окреслюється один із неясних і дискусійних моментів у сучасній інтерпретації стратиграфічної колонки антропогенових відкладів України.

Вище лежить удайський лес, що відповідав у більш ранніх схемах нижньовалдайському (калінінському, нижній вюрм, вюрм I) зледенінню, а над ним - вітачівські ґрунти. Співвідношення удайського лесу з калінінським зледенінням не переглядається в даний час; при цьому уточнюються хронологічні межі цього епізоду (70-58 тис. років у ТЛ датах), що дозволяє синхронізувати удайський лес з нижнім пленігліціалом західноєвропейських схем і 4 ізотопною стадією морських відкладів (71-57 тис. років) [Gozhik et al. 2001; Bogutski, Łanchont 2002; Герасименко 2004].

Відклади удайського лесу перекриваються вітачівським ґрунтовим горизонтом, складеним 2-3 інтерстадіальними ґрунтами, розділеними лесами. За даними радіовуглецевого і термомінесцентного датування (45-30 тис. років) ці ґрунти виступають аналогом молодого-шекснинського



міжльодовиків'я, брянського (дунаєвського) міжстадіалу (середній валдай, середній вюрм, вюрм II). Підкреслимо, що така точка зору на вік вітачівського горизонту висловлювалася і раніше [порівн. Шелкопляс и др. 1986; Кизельватер, Рыжова 1985], однак входить у суперечність з думкою М.Ф. Веклича про приналежність вітачівського горизонту калінінському часу і його кореляції з верхньоволзьким інтерстадіалом. Хронологічна позиція і кореляції вітачіва, як уже підкреслювалося, сьогодні переглядаються. Вважається, що є підстави зіставляти вітачівські ґрунти з інтерстадіалами Моерсхофт, Хенгело/Ле Кот і Денекамп і співвідносити цей епізод з 3 киснево-ізоотною стадією (57-24 тис. років) [Gozhik et al. 2001; Герасименко 2004]. Вітачівський ґрунтовий горизонт зіставляється з комплексом дубнівських похованих ґрунтів північного заходу України [Богуцкий 1986]. У новій інтерпретації верхній вітачівський ґрунт розглядається як аналог брянського інтерстадіалу, арсі-денекампу, мезьє, штільфріду Б, паудорфу (у старому розумінні).

Вітачівські ґрунти перекриваються горизонтами бузького і причорноморського лесу, розділеними дофінівським ґрунтом – аналогами пізньовалдайського, осташківського льодовиків'я (верхній валдай, пізній вюрм, вюрм III). Бузький горизонт лесу (29/27-18/17 тис. років тому), відповідає початку осташківського зледеніння і може зіставлятися зі смоленським кріогенним епізодом за А.О. Величком. Вище лежать дофінівський ґрунт (18-15 тис. років тому) і причорноморський горизонт лесу пізньольодовикового часу з похованими ґрунтами (15-10 тис. років тому), що відповідають потеплінням. Слід підкреслити, що в останній за часом опублікування схемі М.Ф. Веклича бузький горизонт мав дату 55-45 тис. років, дофінівський горизонт розглядався як аналог брянського часу і датувався 45-21 тис. років (тобто відносився до кінця OIS 3 і початку

OIS 2), а причорноморські леси датувалися 21-13,5 тис. років тому [Веклич 1989; Веклич и др. 1984]. Відповідно до інших уявлень, бузький, дофінівський і причорноморський горизонти можуть зіставлятися з верхнім пленігляціалом західноєвропейської схеми і корелюватися з 2 киснево-ізотопною стадією [Gozhik et al. 2001; Bogutski, Łanchont 2002; Герасименко 2004]. Послідовність субаеральних відкладів завершується голоценовими чорноземними ґрунтами.

Викладені вище дані підсумовані в кореляційній таблиці (рис. II), що надалі буде використовуватися в роботі для співвіднесення хронології палеолітичних пам'яток України.

### **2.3. Абсолютний вік нижнього й середнього палеоліту України**

Кінцевою метою вироблення єдиної хронометричної шкали палеоліту є встановлення об'єктивних закономірностей розвитку культури в системі "час-простір". Ця мета визначається необхідністю вирішення двох важливих задач сучасного палеолітознавства: 1) вивчення етапів еволюції палеолітичної культури і їхня просторова кореляція і 2) прив'язка цих етапів до єдиної шкали часу з метою виявлення хронологічних закономірностей їхнього прояву.

Для абсолютного датування пам'яток палеоліту України використовуються радіовуглецеві (акселеровані і конвенційні), термолюмінісцентні ТЛ, ЕПР (ESR) і уранієві (U-ser) методи. Важливим допоміжним засобом, особливо у випадку найдавніших пам'яток, виступає палеомагнітний метод.

Важливо підкреслити, що на сучасному етапі досліджень ще немає можливості вироблення хронометричної шкали палеоліту в єдиному масштабі часу. Значення абсолютного віку, визначені будь-яким із методів абсолютного датування, виражаються в умовних астрономічних

одиницях і побудовані на їхній основі шкали не збігаються з реальним “астрономічним календарем”. Будь-який із застосовуваних методів абсолютного датування має свої обмеження чи недоліки і, головне, поки –що немає можливості об’єктивного зіставлення шкал віку, отриманих різними методами [Aitken 1999]. Таким чином, при існуючому стані речей у якості синхронних слід розглядати тільки ті події, вік яких визначений яким-небудь одним методом, при дотриманні однакових умов. Іншими словами, мова може йти про радіовуглецеву хронологічну шкалу, про термолюмінісцентну шкалу і т.д. Більше того, постійне вдосконалення методик датування призводить часом до непорівнянності результатів різних лабораторій, або ж навіть отриманих у різний час результатів однієї лабораторії.

Дані про хронологічну позицію близько 40 надійно датованих пам’яток зведені в таблицю на рис. 1. Тут слід підкреслити, що переважна більшість пізніх середньопалеолітичних пам’яток, що відносяться до киснево-ізотопної стадії 3, продатована радіовуглецевим методом. Дані про хронологічну позицію ще близько 40 пам’яток, які хоча і не мають прямого абсолютного датування, але характеризуються чітким геологічним положенням, наведені на рис. 2. Слід зауважити, що нерівнозначність числа представлених у таблиці пам’яток часу після останнього міжльодовиків’я і пам’яток більш давніх відбиває, у першу чергу, дійсне кількісне співвідношення палеолітичних стоянок різного віку.

Перелічимо найбільш важливі палеолітичні місцезнаходження, вік яких визначено методами абсолютного датування. У більшості випадків хронометрична позиція цих пам’яток перехресно підтверджується узгодженими геостратиграфічними, біостратиграфічними та ін. вказівками. Разом з тим слід зазначити, що абсолютний вік деяких пам’яток не відповідає уявленням про хронологію кліматичних епізодів,

з якими ці пам'ятки корелюються на підставі геостратиграфічних чи біостратиграфічних даних. Це ще раз свідчить про недосконалість багатьох методів абсолютного датування і про лише відносну надійність абсолютних датувань.

Нижньо- і середньоплейстоценові місцезнаходження палеоліту в Україні нечисленні, а ті, для яких встановлюється абсолютний вік – взагалі поодинокі.

*Гюнци-міндельський* (кромерський, OIS 19-17) вік VII культурно-хронологічний комплексу Королевого підтверджується ТЛ датою  $850 \pm 100$  тис. років [Гладилин, Ситливый 1990, с.30, 33]. Комплекс лежить у зоні зворотної полярності Матуяма, верхня межа якої найчастіше проводиться на рівні 780 тис. років.

*Міндель-рисом* (гольштейном, OIS 11-9) датуються V-с культурно-хронологічний комплекс Королевого (підстеляючий літологічний шар має ТЛ дату  $360 \pm 50$  тис. років) і кам'яні вироби з лихвинського алювію Меджибожа (ТЛ дата  $390 \pm 50$  тис. років) [Гладилин, Ситливый 1990; Пясецкий 2001; Рековец 2001].

*Риський час.* До рису I-II (OIS 7?) відноситься культурно-хронологічний комплекс V-б Королевого (ТЛ  $220 \pm 35$  тис. років) [Гладилин, Ситливый 1990, с.30, 33]. До кінця риса (OIS 6?) найімовірніше відноситься шар III стоянки Великий Глибочок I, що має ТЛ-дату  $175 \pm 13$  тис. років [Ситник 2001].

Верхньоплейстоценові палеолітичні пам'ятки датовані значно краще, особливо у верхній частині.

*Еемський час.* До часу останнього міжльодовиків'я (еєм, OIS 5e) за геологічними вказівками відноситься III шар Єзуполя (Поділля), однак ТЛ дата ( $155 \pm 11$  тис. років) відповідає скоріше кінцю риса [Ситник 2000].

До часу *стадіалу між еємом і амерсфортом* (OIS 5d) відносяться горизонти III/2A-III/7 Кабазі II [Чабай 2003], але в цьому випадку ESR дата  $82 \pm 10$  тис. років для горизонту III/3 видається омолодженою.

До часу *амерсфорту-брьоруну* ймовірно відноситься Пронятин (Поділля), що узгоджується з опублікованою ТЛ датою в  $85 \pm 7$  тис. років [Ситник 2000]. Горизонт 2 шару III кримської стоянки Кабазі II датується за ESR 74-85 тис. років тому, за U-ser  $117 \pm 13$ , і співвідноситься з брьорупом [Чабай 2003]. До цього ж епізоду, очевидно, відносяться верхній і нижній шари стоянки ім. Г.А. Бонч-Осмоловського, що мають серію ESR і U-ser дат у проміжку 75-65 тис. років тому. До періоду між амерсфортом і брьорупом за сумою палінологічних і геологічних вказівок відноситься основний шар Кетрос [Болиховская 1981; Иванова и др. 1981].

З холодним епізодом між *брьорупом і оддераде* (стадія 5b) співвідноситься 4 шар Старосілля з ESR датою  $77 \pm 7$  і U-ser  $\sim 80$  тис. років [Чабай 2003]. З цим же часом корелюються IV і V шари Молодови I, що опосередковано підтверджується і некінцевою датою за  $^{14}\text{C}$  ( $>44$  тис. років для шару IV) [Іванова 1982, Богуцький і ін. 2003]. Пропонується і інша інтерпретація положення IV і V шарів Молодового I, які в цьому випадку відносяться до початку стадії 3 [Анисюткин 2001; Naesaerts et al. 2003].

З епізодом *оддераде* (OIS 5a) корелюється 11 шар Молодового V [Іванова 1980; 1987] із двома некінцевими датами за  $^{14}\text{C}$  ( $>40,3$  і  $>45,6$  тис. років). До початку нижнього пленігляціалу (стадія 4) відносяться горизонти III/1-III/3 Кабазі V і 3 шар Старосілля, з чим узгоджуються U-ser дати  $73,3 \pm 6$  і близько 67,5 тис. років, відповідно [Чабай 2003].

Епізодом *моерсхофт* (початок OIS 3) датовані 12 і 11 шари дністровської стоянки Кормань IV, чия геологічна позиція пов'язується з  $^{14}\text{C}$  датою  $44,4 \pm 2,06/1,63$  для шару 11 [Іванова 1982]. Не виключений

аналогічний вік мустьєрського шару грота Прийма I (Західна Україна) із  $^{14}\text{C}$  датою в 45,6 тис. років [Мацкевий 2002].

До моерсхофту або до *стадіалу між моерсхофтом і хенгело* (OIS 3) імовірніше за все відноситься IV шар Заскельної V, для якого є явно неузгоджені дати  $^{14}\text{C}$  (>46 і >47 тис. років) і ESR ( $32,4 \pm 2,1$ ). Вищезалігаючий шар III Заскельної V може бути скорельований зі стадіалом моерсхофт/хенгело, що підтверджується і датою за  $^{14}\text{C}$  ( $39,2 \pm 0,52$  тис. років) [Степанчук і ін. 2004]. І в цьому випадку наявна ESR дата шару III ( $32,0 \pm 2,1$ ) виглядає явно омолодженою.

З часом *інтерстадіалу хенгело* співвідносяться горизонти ПА/1-П/8С Кабазі II у Криму; для горизонту П/8 існує ESR дата ( $44 \pm 5$  тис. років) [Чабай 2003]. До цього ж епізоду відносяться IIIa шар Заскельної VI (три  $^{14}\text{C}$  дати між 31-39 тис. років) [Степанчук і ін. 2004]; 1 шар Старосілля ( $^{14}\text{C}$  дати 41,2 і 42,5 і ESR дата 41,2 тис. років) [Чабай 2003]; III шар Пролому II ( $^{14}\text{C}$  дата 41,6 тис. років) і шар II Альошиного Гроту (три  $^{14}\text{C}$  дати між 35,9 і 37 тис. років) [Степанчук і ін. 2004]; можливо, 2 шар Старосілля (U-seg дата ~45 тис. років) [Чабай 2003]. До хенгело, а можливо, і до стадіалу хенгело/арсі відноситься III шар Заскельної VI (три  $^{14}\text{C}$  дати між 35,2-38,2 тис. років) [Степанчук і ін. 2004].

Часу, що передує *інтерстадіалу денекамн* (арсі), судячи з наявних  $^{14}\text{C}$  дат, відповідають верхній (IV) шар Кіік-Коби (32,3 тис. років), шар II Пролому I (дві дати 33,5-35,2 тис. років) [Степанчук і ін. 2004] і горизонти П/1А-П/7Е Кабазі II (кілька  $^{14}\text{C}$  дат між 31,5 і 33,4 тис. років і ESR дати між  $30 \pm 2$  і  $38 \pm 4$  тис. років) [Чабай 2003]. З цим часом, можливо, асоціюється мустьєрський шар стоянки Жорнів на заході України ( $^{14}\text{C}$  дата, мабуть омолоджена, - 25 тис. років) [Пясецкий 1992], визначене автором розкопок геологічне датування - 38-35 тис. років (Пясецкий 2005).

З інтерстадіалом *денекамп* (кінець OIS 3) асоціюються: шар В1 Буран-Кая III ( $^{14}\text{C}$  дати  $28,52\pm 0,46$  і  $28,84\pm 0,46$ ) [Чабай 2003]; шар II Пролому II ( $^{14}\text{C}$  дата  $28,1\pm 0,35$  тис. років) [Степанчук і ін. 2004]; шар I Альошиного Гроту ( $^{14}\text{C}$  дати  $28,7\pm 0,51$  і  $30,02\pm 0,49$  тис. років) [Степанчук і ін. 2004]; шар II Заскельної VI (чотири  $^{14}\text{C}$  дати між 30-31 тис. років) [Hedges et al., 1996; Степанчук і ін. 2004]; шар I Пролому I (чотири  $^{14}\text{C}$  дати між 29,6-31,3 тис. років) [Степанчук і ін. 2004]; шари I і II Заскельної V ( $^{14}\text{C}$  дати, відповідно,  $30,08\pm 0,35$  і  $31,6\pm 0,35$  тис. років) [Степанчук і ін. 2004]. Для II шару Заскельної V отримана також явно задовнена дата за ESR ( $41,8\pm 3,1$  тис. років) [Чабай 2003].

До епізоду *тюрсак* (OIS 2), судячи з абсолютних дат (чотири  $^{14}\text{C}$  дати між 24,5-22,6 тис. років), відноситься I шар Пролому II і I шар Заскельної VI (Колосовської) (шість  $^{14}\text{C}$  дат між  $25,4\pm 0,4$  та  $22,8\pm 0,4$  тис. років) [Степанчук і ін. 2004].

Ще більш пізній радіовуглецевий вік мають матеріали стоянки Шайтан-Коба IV: шар II (горизонти 1, 2 і 4) – п'ять дат між 20,5-21,2 і шар I (горизонти 3 і 4) – дві дати близько 18 тис. років.

Підкреслимо, що наведені датування мустьєрських індустрій, які відносяться до стадії OIS 2 є вкрай дискусійними і, безумовно, потребують додаткових, зокрема біостратиграфічних, підтверджень.

Таким чином, хронологічна позиція переважної більшості палеолітичних пам'яток України, для яких визначався абсолютний вік, була встановлена радіовуглецевим методом. Нижньою межею його можливостей вважається рубіж в 45-50 тис. років тому. У ряді випадків, абсолютний вік пам'яток був встановлений іншими методами, зокрема ТЛ (TL), ЕПР (ESR) і уранієвих рядів (U-ser). Слід ще раз підкреслити: мова йде про дані, отримані у різних, заздалегідь не ідентичних, хронологічних шкалах. Ілюстрацією цього можуть служити відзначені

вище невідповідності між абсолютним віком пам'яток, визначеним різними методами.

Завершальний етап середнього палеоліту – після 40 тис. років тому – є найбільш забезпеченим абсолютними датами, переважно радіовуглецевими. Пам'ятки періоду від 300 до 40 тис. років тому датовані в основному за ТЛ і ЕПР і кількісно незначні. Більш давні пам'ятки мають ТЛ дати. Для датування таких пам'яток істотне допоміжне значення мають результати палеомагнітного аналізу.

#### **2.4. Резюме розділу**

Для пам'яток палеоліту на території України запропоновано застосовувати тричленну схему періодизації, з розрізненням нижнього, середнього і верхнього палеоліту. Періодизація враховує динаміку змін як кам'яних індустрій, так і фізичного вигляду їх носіїв, тобто асоційованість нижнього палеоліту України з еректоїдними формами, середнього палеоліту - з неандертальцями, а верхнього палеоліту - з людиною сучасного фізичного вигляду. Нижня межа нижнього палеоліту України встановлюється на рівні близько 1 млн. років тому і визначається на підставі геохронологічного положення найдавніших достовірних пам'яток Закарпаття. Умовна межа між нижнім і середнім палеолітом України проводиться на рівні близько 300 тис. років тому. Таке положення умовної межі обґрунтовується археологічно задокументованим впровадженням і поширенням левалуазьких технологій, перших безсумнівно вірогідносних технологій, які вимагали від майстра усвідомлення мети, розуміння причин і прогнозування наслідків. Виходячи із уявлення про ймовірно тривале співіснування різних предкових форм і людей сучасного фізичного вигляду, умовні межі між періодами не розглядаються в якості жорстких рубежів. Пропонується розрізняти перехідні періоди між нижнім і середнім, та



середнім і верхнім палеолітом, з розмитими хронологічними рамками між 450-300 та 50-30 тис. років, відповідно. Не виключається, що відповідні індустрії і їх носії могли переживати ці рубежі. В рамках середнього палеоліту розрізняється ранній (~450/300-~130/100) і пізній (~130/100-~50/30) етапи.

В якості універсального корелянта хронологічної позиції палеолітичних пам'яток України і суміжних або віддалених територій використовується шкала киснево-ізотопних стадій. Найдавніша достовірна пам'ятка країни співвідноситься з 22 киснево-ізотопною стадією (гюнц - морозовський горизонт - приазовський горизонт). Найпізніші середньопалеолітичні пам'ятники співвідносяться з кінцем OIS 3 і початком OIS 2 киснево-ізотопної стадії. В термінології геостратиграфії четвертинних відкладів України, нижній і середній палеоліт займає верхній еоплейстоцен і весь неоплейстоцен.

Наведено і підсумовано дані, які дозволяють корелювати найбільш поширені схеми геостратиграфічного поділу позальодовикової зони Східної Європи, Західної Європи і Альп із шкалою киснево-ізотопних стадій. Ця кореляція використовується як вихідна при співвіднесенні хроностратиграфічного положення культуровміщуючих шарів пам'яток нижнього й середнього палеоліту України, охарактеризованих даними геостратиграфії чи абсолютного датування.

### Розділ 3

## ДОСТУПНІСТЬ РЕСУРСІВ ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В НИЖНЬОМУ Й СЕРЕДНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ УКРАЇНИ

Необхідною умовою виживання первісної людини було задоволення щоденної потреби в їжі і питві. Тим самим існувала пряма залежність її від тварин і рослинних ресурсів, а також джерел води. З виникненням кам'яної технології з'явився ще один вид залежності, що з часом все більш посилювався - від покладів якісної сировини.

Періодичні кліматичні коливання і пов'язані з ними зміни ландшафтів, рослинності і фауни (див. додаток В, Д) безумовно впливали на ступінь доступності різних видів ресурсів. Зміна кліматичних режимів, посилення, або навпаки, пом'якшення континентальності, зміна режиму зволоженості клімату та температурних режимів істотним чином впливали на розподіл і доступність ресурсів. Через очевидну нестачу джерел неможливо реконструювати детальні зміни біо- і фітоценозів, локальної гідрографічної мережі або доступності покладів сировини для невеликих регіонів. Деякі закономірності можна вловити лише на рівні великих ареалів і в рамках великих хронологічних інтервалів. Проте, і на такому рівні вони є важливими для розуміння динаміки процесів, що проходили на території України в палеоліті.

Неодноразово зверталася увага на особливу кліматичну ситуацію в плейстоцені у Східній Європі в порівнянні з центрально- і західноєвропейським ареалами [Gamble 1986; 1999; Soffer 1989; Hoffecker 2002]. Відкриті простори на схід від Карпатської дуги не відчували пом'якшуючого впливу Атлантики, клімат тут завжди був більш виражено континентальним. Дж. Хоффекер звертає особливу увагу на жорсткість кліматичної обстановки в цьому регіоні в холодні

інтервали плейстоцену, акцентує на низькій продуктивності біоресурсів за умов несприятливих температурних режимів, і справедливо розцінює це як свого роду ізолюючий бар'єр, який час від часу перешкоджає розселенню [Hoffecker 2002]. Фактор вологості клімату був не менш важливим, ніж температурний, оскільки безпосередньо впливав на доступність біологічних і мінеральних ресурсів. Періодам із більшою зволоженістю клімату властиві більш снігові зими. Поєднання вологого і холодного клімату, крім того, характеризується більшою тривалістю і товщиною снігового покриву. Величина і тривалість снігового покриву істотним чином впливали як на розподіл ареалів ссавців [Формозов 1990], так і на ступінь доступності кам'яної сировини [Степанчук 2002а].

Згідно сучасних уявлень, клімат в циклі міжльодовиків'я - льодовиків'я проходив ряд етапів. М.П. Гричук і В.П. Гричук розрізняють послідовні фази теплового сухого, теплового вологого, холодного вологого, холодного сухого клімату [Гричук, Гричук 1960] (рис. V). А.О. Величко уточнює цю схему для останнього циклу міжльодовиків'я-льодовиків'я, припускаючи наступну послідовність (рис. VI): теплий напівгумідний, теплий гумідний, холодний напіварідний, холодний екстра-арідний, холодний напіварідний клімат [Величко 1981]. Він припускає, що опади перевищували сучасний рівень лише в другій (теплій і гумідній) фазі міжльодовиків'я, а період зледеніння характеризувався різким скороченням опадів.

У нашому контексті важливим є той факт, що друга половина міжльодовиків'я і початок льодовиків'я характеризуються підвищеною вологістю, а льодовиків'я характеризуються, в основному, як екстремально арідні. Менш протяжну у часі, але аналогічну за динамікою змін температури й вологості, послідовність кліматичних змін можна, очевидно, допускати і для інтерстадіалів вюрмського часу, і для більш короткочасних температурних зсувів.

Несталість палеокліматичних умов обумовлювала й нестабільну доступність життєнеобхідних ресурсів. Неодноразові зміни клімату безпосередньо відбивалися на ареалах, кількісному і якісному складі рослинних та тваринних співтовариств, і, відповідно, на можливостях древньої людини в забезпеченні біологічними і мінеральними ресурсами.

### **3.1. Вплив ландшафту, сезонних і глобальних кліматичних змін на доступність кам'яної сировини**

Які види кам'яної сировини широко використовувалися неандертальцями для повсякденних потреб? Детальне дослідження особливостей сировинного складу індустрій нижнього і середнього палеоліту, по суті справи, лише розпочате. Однак огляд доступних даних (табл. 3) дозволяє зробити кілька попередніх висновків. Кількісна різноманітність використаних порід каменю демонструє очевидну просторово виражену залежність від типу основного ландшафту, в зоні якого розташовувалися стоянки: так, розмаїтість сировини є більш вираженою в “гірських” ареалах. Інші тенденції, що проявляються вже в діахронному зрізі, становлять інтерес з точки зору зміни підходів до використання кам'яних сировинних ресурсів. У період нижнього і на ранньому етапі середнього палеоліту для розщеплення широко використовувалися порівняно в'язкі і/ або грубозернисті породи, типу кварциту, кварцу, сланцю. Ця ж тенденція зберігається і в пізніх середньопалеолітичних пам'ятках Закарпаття. У пізніх середньопалеолітичних пам'ятках континентальної України і Криму, навпаки, в'язкі й зернисті породи постійно використовуються в якості розтирачів, ретушерів, відбійників, ковадел. Переважаючою ж сировиною для розщеплення служив кремій і, менш часто, інші ізотропні кремністі породи.

Навряд чи виправданим буде припущення, що протягом всього існування пам'яток нижнього і середнього палеоліту доступність крем'яної сировини була однаковою як в просторовому, так і у хронологічному вимірах. Навпаки, слід вважати, що на різних територіях і в різні періоди часу можливості в забезпеченні якісною кам'яною сировиною були далеко не однаковими.

*Доступність кам'яної сировини: просторовий аспект*

У ландшафті України переважають рівнини; гірські ареали є лише на крайньому півдні і заході [Маринич та ін. 1985]. Внаслідок такої специфіки, основним джерелом сировини для розщеплення протягом кам'яного віку служили крем'янисті породи, включені в широко розповсюджені осадові відклади крейдяного періоду. Ці породи в різних співвідношеннях поєднують халцедон, кварц і опал і характеризуються високими ізотропними якостями і міцністю [Ковнурко 1979; Полканов 1989]. Єдиним в и н я т к о м є регіон Закарпаття, де спектр використовуваної сировини був дещо ширшим (табл. 3), а основну сировинну базу складала вулканічні породи (андезит, обсидіан).

Територія України багата покладами крем'яної сировини, однак їх просторовий розподіл далеко не рівномірний [Ryzhov et al. 2005]. Згідно з геологічними даними [Бондарчук 1960], потенційно важливі для палеолітичної людини мінеральні ресурси з високими ізотропними властивостями особливо численні в Закарпатті, в долині Дністра, на півночі і північному сході України в Криму (рис. 3). Поклади кам'яних ресурсів не однорідні з точки зору їх генезису. Великі за територією поширення зони з експонованими покладами різночасових за віком утворення кременів в первинному корінному заляганні відомі в Закарпатті, у верхній течії Дністра, на Подільській в и с о ч и н і, на

Донецькому кряжі і в гірській частині Криму [Ковнурко 1962]. Експонованість і, отже, доступність кременів у таких зонах зумовлена особливостями мозаїчного ландшафту: всі вони приурочені або до зон передгір'їв, або до височин, або до каньйоноподібних врізів рік. У зонах зі спокійним рівнинним ландшафтом легкодоступні поклади кам'яної сировини дуже рідкісні і пов'язані або з ландшафтними аномаліями як, наприклад, у випадку канівських гляціодислокацій, або з ерозійними врізами великих річок у відклади третинного віку [Рижов 2004; Ryzhov et. al. 2005].

Слід особливо підкреслити, що за поодинокими винятками, первинні поклади сировини практично відсутні в басейнах Середнього і Нижнього Дніпра та Південного Бугу, винятком є т.зв. кремені кристалічного щиту в районі р. Велика Вись, притоки Південного Бугу [Петрунь 2004]. Більше територіальне поширення мають кремені у вторинному заляганні. Локальне значення, особливо в умовах перетятого ландшафту, мають вторинні поклади гравітаційного і пролювіально-делювіального генезису [Муратов 1973]. Вторинні поклади-акумуляції крем'янистих порід часто пов'язані з колювіальними і алювіальними відкладами в долинах великих річок, таких як Дністер, Південний Буг, Дніпро, Десна, Сіверський Донець. У ряді випадків відзначаються особливо потужні концентрації таких алювіальних покладів, як, наприклад, в ареалі Нижнього Дністра [Петрунь 1971; 2004]. Такі вторинні поклади пов'язані з деструктивною діяльністю великих водних потоків, що ламали корінні відклади з крем'янистими породами і переміщали їхні фрагменти на досить значні відстані. Більшість рік в континентальній

Україні має меридіональну орієнтацію, і ця гідрографічна система в цілому сформувалася на кінець еоплейстоцену.

Така орієнтація основних водних потоків сприяла систематичному перенесенню в напрямі з півночі на південь як кременів з корінних відкладів (басейн Дністра, частково верхня течія Південного Бугу, притоки Сіверського Донця, ряд лівих приток Середнього Дніпра), так і кременів мореного походження (головним чином, басейн Дніпра). Протягом плейстоцену водно-льодовикові потоки транспортували і нагромаджували різні кам'яні породи на обширних територіях. Ареали поширення т.зв. мореного кременю північного походження [Petroigne 1995] загалом співпадають з м е ж е ю покровних заледенінь (рис. 3).

Інтенсивність руйнування первинних родовищ кременю і збільшення об'ємів і відстаней транспортування фрагментів крем'янистих порід водними потоками з подальшою акумуляцією т.зв. вторинних ( п е р е в і д к л а д е н и х ) покладів були не однаковими протягом плейстоцену. Ці процеси, що обумовлювалися посиленням або зменшенням ерозійних врізів річок, ставали більш інтенсивними в холодні інтервали часу і сповільнювалися в теплі інтервали. Не можна переоцінювати значення транспортування окремостей кременю водними потоками, оскільки розміри фракцій і чисельність такого переміщуваного матеріалу дуже швидко з м е н ш у ю т ь с я в залежності від відстані від корінних порід, що розмиваються. За деяким даними [Сигов 1947] зона придатних для розщеплення фрагментів сировини, які транспортуються потоками, могла обмежуватися к і л ь к о м а десятками кілометрів. Таким чином, найбільш надійними, доступними протягом тривалого часу, джерелами кам'яної сировини були експоновані поклади крем'янистих

порід корінного залягання в ландшафті Середнього Подністров'я, Подільської височини, Донецького кряжу, а також в передгір'ях Криму.

Просторовий розподіл потенційно найбільш надійних і стабільних джерел сировини практично співпадає з територіальною локалізацією більшості територіальних угруповань середньопалеолітичних пам'яток (рис. 3; 4). Такий збіг навряд чи є випадковим. Мабуть, єдиним винятком є дніпровське угруповання пам'яток, безпосередньо не пов'язане з відомими корінними родовищами сировини і віддалене від них на південь або на північний захід на відстань до 150 км.

Таким чином, доступність потенційно стабільних покладів крем'яної сировини в первинному заляганні була просторово лімітованою протягом всього плейстоцену. Враховуючи життєво необхідну для первісної людини потребу в кам'яній сировині, просторова лімітованість мінеральних ресурсів накладала істотні обмеження на процеси розселення і освоєння територій.

#### *Доступність кам'яної сировини: сезонно-кліматичний аспект*

Об'єктивні відмінності кліматичних умов різних сезонів року безумовно вносила свої корективи в кількість зусиль, які необхідно було прикласти для того, щоб забезпечити потреби в кам'яній сировині. Весна, літо, рання осінь - час, коли родовища легко досяжні, пошук придатних конкрецій нічим не утруднений. Інша справа - зимовий період, сніговий покрив під час якого значно утруднює пошук крем'яної сировини.

Періоди відносно високої зволоженості клімату, пов'язані із заключними фазами теплих періодів і початком наступних холодних епізодів, супроводжувалися більш інтенсивними опадами. Найбільш тривалі періоди вологого і багатого на опади клімату реконструюються для міжльодовиків'я. Можна припускати, отже, найбільші сезонні



ускладнення з видобутком сировини для заключних фаз цих періодів. Аналогічні ускладнення, що також мали сезонний характер, можна припускати і для інших, менш тривалих періодів, пов'язаних із заключними фазами інтерстадіалів.

Сніговий покрив і його характеристики у відкритому рівнинному ландшафті мало залежать від температурного режиму, а мають швидше зональну специфіку. В умовах тундрової зони сніговий покрив нерівномірний, заповнює яри, долини водотоків і западини ландшафту товщею до кількох метрів, зберігаючись до 9 місяців [Формозов 1990]. Лісова зона характеризується меншою тривалістю снігового покриву - до 6 місяців на рік, і товщею покриву від 20 до 110 см. Помірні степи характеризуються незначним і нетривалим (до 3 місяців) сніговим покривом.

Важливою характеристикою снігового покриву, поряд із потужністю, є його щільність. Вона максимальна в зоні тундри, висока в зоні степів і низька в зоні лісів. Своєрідністю відзначається режим снігового покриву в гірському ландшафті. Завдяки швидкому охолодженню маси повітря, що піднімається вздовж схилів, гори являють собою своєрідний акумулятор вологи в різних її видах. За даними О.М. Формозова, потужність снігового покриву і його тривалість збільшується по мірі підняття в гори, причому істотними можуть бути навіть порівняно невеликі різниці висот [Формозов 1990]. Розподіл снігу в горах дуже нерівномірний і залежить від багатьох чинників: експозиції схилу, його орієнтації відносно переважаючих вітрів, облісненості і т.ін.

Потенційні поклади сировини були як на рівнині, так і в горах. Можна припускати, що найбільші сезонні труднощі у видобутку кам'яної сировини мали місце у перигляційній рівнинній місцевості та у обліснених ділянках.

Є ще один аспект, що об'єктивно обмежував можливості доступу до сировини в зимовий час. Пухкість снігового покриву в поєднанні з його відносною потужністю значно обмежує пересування як людини, так і тварин [Формозов 1990]. О.М. Формозов зазначає, що людина починає відчувати ускладнення при ходінні по снігу з потужністю більшою за 20 см; ці ускладнення незмірно зростають, якщо сніг досягає товщини 50-60 см. Зусилля, необхідні для пересування по снігу, в багато разів збільшуються, якщо він пухкий, і нога при ходьбі провалюється практично на всю товщину покриву.

Слід зробити висновок про те, що доступність покладів крем'яної сировини була обмежена тривалістю зимового періоду і характеристиками снігового покриву. Доступ до сировини утруднювався або ставав зовсім неможливим у зимовий період року під час вологих інтервалів протягом всього плейстоцену. Особливо слід відзначити значні сезонні труднощі в забезпеченні сировиною в обліснених ландшафтах. Слід також підкреслити, що об'єктивні труднощі в забезпеченні сировиною в зимовий час зростали внаслідок обмеження можливостей вільного пересування самої людини. Сезонна лімітованість доступу до родовищ могла призводити до дефіциту кам'яної сировини, необхідності його більш інтенсивної утилізації і тим самим накладала відбиток на вигляд крем'яного інвентаря.

#### *Доступність кам'яної сировини: глобально-кліматичний аспект*

Ритмічна зміна періодів з більшою зволоженістю або посушливістю призводила до зміни режимів обводненості. Збільшення кількості атмосферних опадів вело до посилення обводненості території, зростання повноводності тимчасових водотоків, струмків і річок. Це сприяло посиленню руйнівної дії водних потоків, що розмивали корінні кремненосні породи і транспортували їх фрагменти.

Доступність кам'яної сировини залежала від зміни базису ерозії, пов'язаної з глобальними кліматичними ритмами. Всі ріки континентальної України належать до Азово-Чорноморського басейну, пов'язаного із світовим океаном через систему морів-посередників. Акумуляції і деструкції льодовиків, впливаючи на зміни рівня світового океану, тим самим коригували базис ерозії водотоків України. Припускається, що вріз русел і поглиблення долин відбувається в початкову фазу зледеніння, а заповнення русел алювіальними відкладами - в момент стабілізації або підйому базису ерозії, тобто в кінці зледеніння і в міжльодовиків'ях [Долуханов 1979]. Згідно уточненим уявленням, фази врізання та седиментації русел водотоків безпосередньо залежать від кількості опадів [Постоленко 2006]: посушливі фази кліматичних ритмів пов'язуються з фазами переаглиблення долин, натомість вологі фази – з седиментаційними процесами, причому період найбільш активного накопичення алювію припадає на перехід від міжльодовиків'я до льодовиків'я за схемою М.П. Гричук (рис. V).

Заключні частини міжльодовиків'я і, можливо, інтерстадіалів, одночасно характеризуються і найбільшою повноводістю потоків, і найбільш інтенсивними процесами перенесення та накопичення уламкового матеріалу. Це може означати, що алювій рік міг перетворюватися в ці періоди на додаткове джерело якісної сировини. Однак стабільність такої сировинної бази не була високою, оскільки накопичення річкових руслових відкладів відбувалося досить швидко, і доступ до фрагментів кременю в алювії був нетривалим. Потенційна значущість цих вторинних родовищ кам'яної сировини істотно зростала, ймовірно, лише в періоди похолодань, пов'язаних із зростанням льодовиків і пониженням базису ерозії, коли русла рік

перезаглиблювалися і розкривали горизонти галькового алювію на значній відстані.

### **3.2. Вплив ландшафту, сезонних і глобальних кліматичних змін на доступність біоресурсів**

Як і у випадку кам'яних ресурсів, доступність біоресурсів залежала від типу ландшафту, а також динаміки глобальних і сезонних кліматичних змін. На різних територіях і в різні проміжки часу можливості в забезпеченні харчовими ресурсами були не однаковими. Основу палеолітичної дієти, за сучасними даними, складала білкова їжа; питання про обсяги рослинної їжі в раціоні все ще залишається мало вивченим. За особливостями хімічного складу калогену в кісткових рештках палеолітичних гомінід встановлено також, що основу раціону, найвірогідніше, складали травоядні тварини. Тому при оцінці доступності харчових біоресурсів особливого значення набуває з'ясування закономірностей розподілу копитних і хоботних. Основою для такого аналізу в роботі є палеонтологічні рештки, що походять з палеолітичних пам'яток.

*Доступність біоресурсів: ландшафтний і глобально-кліматичний аспекти*

Дані про видовий склад тварин в пам'ятках нижньопалеолітичного часу відсутні. Більше відомостей є для середньопалеолітичного часу, особливо для пам'яток після останнього міжльодовиків'я (табл. 4; 5). Список тварин складений мамонтом, носорогом, конем, плейстоценовим віслюком, сайгою, биком/ бізоном/ зубром, гігантським, благородним і північним оленями, іноді також лосем, косулею, сарною.

Неодноразово підкреслюваний змішаний характер т.зв. мамонтової фауни, знаходить найбільш переконливе пояснення у

великій мозаїчності ландшафтів, що, в свою чергу, пов'язується з нестійким кліматом на загальному фоні перигляціальних умов останнього зледеніння [Величко 1988]. Разом з тим, є певні закономірності в територіальному поширенні видів. Так, в рамках пізнього плейстоцену Південно-Східної Європи розрізняють чотири варіанти комплексу ссавців [Бибикова, Белан 1979]. Відзначені В.І. Бібіковою та Н.Г. Білан особливості кримського, волино-придністровського, середньодніпровського і степового ареалів, зберігають своє значення і для пізнього етапу середнього палеоліту. Так, для цього часу може йти мова про мамонтово-сайгаково-еквідно-цервидний ареал Криму (що має аналог у північних передгір'ях Кавказу), бізоно-еквідний ареал степу (що охоплює Подоння та Поволжя), мамонтово-еквідно-бізоній ареал Волино-Поділля, Придністров'я і Молдови (ймовірно з двома локальними угрупованнями) (рис. VII). Не охарактеризованим залишається середньодніпровський ареал, що можливо являв собою варіант мамонтово-еквідно-бізонового.

Звертає на себе увагу той факт, що хоча характеристики і склад територіальних фауністичних варіантів і міняються з часом, їхні просторові кордони, проте, є загалом сталими. Своєрідність територіальних варіантів, яка простежується і в середньопалеолітичний, і у верхньопалеолітичний час навряд чи слід безпосередньо пов'язувати з вибірковою діяльністю палеолітичної людини. Варіабельність просторового розповсюдження фауни свідчить насамперед про сталий взаємозв'язок між ландшафтно-кліматичними особливостями територій і тваринами, для життєдіяльності яких ці особливості були найбільш прийнятними. Простежується певна закономірність у специфіці передгірського ландшафту, пересіченого ландшафту височин і рівнинних просторів. Слід підкреслити, що на рівнинних просторах також виразно виявляє себе специфіка західного і східного (рис. VII).

Для з'ясування причин просторових закономірностей поширення тварин можна залучати різні пояснення, зокрема ступінь розчленованості ландшафту. Розчленований ландшафт, в порівнянні з рівнинним, характеризується більшим локальним розмаїттям еконіш, і, відповідно, в цілому більшим рівнем продуктивності фіто- та біоресурсів. Так, О. Соффер підкреслює різницю ландшафтної ситуації в районі Подністров'я (розчленований ландшафт) і Верхнього Подніпров'я (низовина), і, отже, різницю в насиченості ареалів біоресурсами [Soffer 1989]. Передгірські райони являють собою класичний приклад пересіченого ландшафту, потенційна продуктивність біоресурсів якого є більш високою, в том числі, й за рахунок більшого рівня опадів та виразної локальності температурних режимів [Starkel 1994]. Слід наголосити також на великій продуктивності ресурсів у заплавах великих річок. Т.зв. плавні характеризуються величезними фіторесурсами, захищені від вітру і являють собою чудову кормову базу для трав'яних тварин. Навіть для зовсім недавнього історичного часу є повідомлення про виняткове багатство рослинних і тваринних ресурсів таких ареалів [Яворницький 1990].

Звертається також увага [Gamble 1999] на т.зв. ефект континентальності, зокрема на збільшення тривалості і суворості зимового періоду, що супроводжується скороченням вегетаційного періоду. Дещо спрощуючи, можна розглядати континентальність, як функцію рівня вологості клімату. В цьому випадку, періоди зледеніння, стадіалів, та менш значних холодних зрушень, характеризуються посиленням континентальності клімату. Ці зміни, особливо в холодні кліматичні фази, призводили до скорочення біоресурсів, їхньої більшої розпорошеності в умовах т.зв. клітчастого або мозаїчного ландшафту (рис. III). “Мішаний” характер фауни та флори в умовах мозаїчного, зонально не розчленованого ландшафту, був характерний для Східної

Європи, як стверджується [Турубанова 2002], аж до початку голоцену. Обсяги регенерації рослинних ресурсів – як основи існування тваринного світу і людини – залежать від півня інсоляції, кількості опадів, тривалості вегетаційного періоду (табл. 6). Існує пряма залежність між продуктивністю фотосинтезу рослинності та продуктивністю тваринної біомаси (табл. 7). Таким чином, чисельність тварин конкретного регіону в певний період часу не була постійною величиною, а безпосередньо залежала від кліматичного режиму.

Ефект континентальності був (і залишається) значно більш вираженим на території Східної Європи, яка не відчувала компенсуючого впливу теплих повітряних мас Атлантики. Слід взяти до уваги, що циркуляція повітряних мас значно відрізнялася від сучасної в періоди росту льодовиків в північній півкулі (рис. VIII). В ці періоди домінували північно-східні посушливі вітри. На переході до міжльодовикових умов інтенсивність дії скандинавського антициклону зменшувалася і зростала роль західних вологих мас повітря, дія яких на території сучасної України зменшувалася в північному та північно-східному напрямках. В умовах міжльодовиків'я на території країни домінували вологі західні вітри. В межах останнього зледеніння розрізняється кілька (не менше 20) зрушень клімату [Dansgaard et al. 1993; Grootes et al. 1993]. Згідно деяким дослідженням, фауністичні співтовариства чутливо реагували на зміни кліматичних режимів та пов'язані з ними змінами в циркуляції повітряних мас [Hernández Fernández 2006]. Припускається також, що спостерігаємі чисельні кліматичні зрушення приводили до періодичного зміщення ареалів фауни та рослинності на південь та південний захід в холодні періоди [Vocquet-Appel et al. 2005]. Логічно припускати, що в таких умовах найбільш сприятливими для рослинності і тварин були південні (в більшій мірі) і західні території України.

Закономірності, що простежуються в просторовому розподілі промислових видів тварин мають два аспекти. З одного боку, будучи наслідком ландшафтно-кліматичної специфіки, вони можуть відображати природно-географічний розподіл видів. З іншого боку, стійкі у часі ареали певних видів тварин, не могли не сприяти виробленню спеціалізації у видобутку певних видів. Переважання гідрунтинних ослів на багатьох стоянках Південно-Західного Криму (Старосілля, Кабазі I і II, ГАБО та ін.) може слугувати прикладом такої спеціалізації. Пам'ятки Приазов'я, Сіверського Дінця і Прикубання (Рожок, Рожок II, Курдюмівка, Бірюча Балка II, Ільська I і II) справедливо розцінюються як приклад спеціалізації в полюванні на бізона [Колесник 2002].

Відмічені закономірності, внаслідок обмеженості фактичних даних, носять попередній характер. Встановлюється кореляція між переважаючим складом фауни і типом ландшафту та його кліматичними особливостям (температурою, вологістю, континентальністю). Можна припускати, що, з розширенням джерел, історія фауністичних угруповань і варіантів останнього етапу середнього палеоліту буде уточнена. Насамперед корекції слід очікувати в залежності від ритмів тепло/ холод, гумідність/ аридність. При цьому більше значення, мабуть, мали зміни вологості, що безпосередньо відбивалися на динаміці і характеристиці снігових покривів (потужність, щільність, тривалість) і які, в такий спосіб, обмежували ареали поширення тварин в умовах мозаїчних ландшафтів останнього льодовиків'я.

Отже, що доступність і склад потенційних промислових видів тварин були неоднаковими в різних ареалах. Природно-детермінований склад мегафауни міг сприяти формуванню навичок спеціалізованого полювання. Не можна виключати також, що просторова неоднорідність фауни накладала певні обмеження на процеси розселення і освоєння



територій. Так чи інакше, є чітка кореляція між просторовим поширенням пам'яток та орографічними (рис. 5) і гідрографічними (рис. 6) особливостями території України, які, в свою чергу, визначали склад локальних угруповань палеофауни.

*Доступність біоресурсів: сезонно-кліматичний аспект*

Ще одним чинником, що обмежував поширення тварин, були характеристики снігового покриву [Формозов 1990]. Деякі тварини дуже чутливо реагують на товщину снігового покриву. Так, критичні величини снігового покриву для сайги становить всього 10 см, в той час як, наприклад, для бика й косулі - до 50 см [Жирнов 1982; Тимофеева 1985; Musil 1985]. За ступенем пристосованості тварин до умов тривалих і потужних снігових покривів навіть розрізняють окремі групи тварин: хіонофобів, хіоневфрів і хіонофілів [Формозов 1990]. О.М. Формозов спеціально підкреслює взаємозв'язок між просторово-часовим розповсюдженням тварин тієї чи іншої групи і картиною розподілу снігового покриву [Формозов 1990, з. 141]. Сніговий покрив утрудняв доступ тварин до їжі. В умовах тривалих і порівняно потужних снігових покривів (20-30 см) труднощі в харчуванні починали відчувати ті тварини, які лише вимушено переходили на поїдання гілкового корму (кулани, коні). Успішніше переносили снігові періоди тварини, що регулярно переходили на гілковий корм (бізони, лосі, можливо, мамонти) [Алексеева 1990; Баскин 1976; Musil 1985]. Щільний сніговий покрив перешкоджає годуванню навіть добре адаптованого до снігових зим північного оленя [Формозов 1990], морфологічні особливості якого демонструють пристосованість до пересування по щільному снігу [Старкин 2000].

Значний рівень річних опадів в більше характерний для теплих кліматичних відрізків [Гричук, Гричук 1960; Величко 1981]. Зростання

кількості опадів безпосередньо позначалося на товщині снігового покриву. Більш холодні періоди зледеніння характеризувалися мінімальною кількістю опадів, усього лише до 80 мм на рік [Величко 1981]. Але це не означає, що сніговий покрив в такі періоди взагалі був відсутній, або не створював труднощів для травоїдних тварин. Значні маси снігу переносилися вітром із зони льодовика [Формозов 1990; Hernández Fernández 2006], при цьому провідною особливістю покриву, внаслідок специфіки його накопичення і мікроструктури, ставала його щільність. Щільний сніг, на відміну від пухкого, зовсім не перешкоджає пересуванню, але він створює нездоланну перешкоду для видобутку корму. Через відсутність сучасних аналогів прильодовикового материкового ландшафту, важко судити про реальну потужність снігового покриву в посушливих перигляціальних умовах рівнинних територій України. Непрямою вказівкою на те, що цей покрив міг бути досить потужним і покривати значні області, може бути поширеність і потужність лесових відкладів, які також мають еоловий генезис.

Сезонні зміни кормової бази обумовлювали міграцію видів, тимчасові скорочення або розширення ареалів. У зв'язку з цим інтерес представляють дані про вірогідність активних сезонних міграцій представників промислової мегафауни. Реконструйовані палеоландшафти часу останнього зледеніння (рис. 144-146; X; XI) були комфортними не для кожного з масових промислових видів [Верещагин 1988; Верещагин, Баришников 1980; 1985; Musil 1985]. Найчутливішими до коригуючого впливу погіршення кліматичних умов були сайга, гідрунтинний осел, можливо, кінь і деякі види оленів [Жирнов 1982; Баскин 1976]. Найбільш комфортними для таких тварин виявлялися передгірські райони півдня і заходу України, необхідна різноманітність кормових баз яких забезпечувалася за рахунок мозаїчності умов перетятих ландшафтів.

Не відкочовував такий типовий хіонофоб, як плейстоценова сайга Криму [Баришников и др. 1990; Baryshnikov et al. 1994; Burke 1999a]. Для кримського ареалу це можна припускати і щодо типового сезонного мігранта - північного оленя [Сыроечковский 1986], етологія якого значно міняється в умовах заселення в передгірських районах [Собанский 1988]. Середовищем розселення мамонтів зазвичай вважають тундростеп [Алексеева 1990; Верещагин, 1988]. Разом з тим, аргументується гарна пристосованість мамонтів і до відкритих, і до рідколісних, і до обліснених ландшафтів з досить широкою амплітудою температур [Пучков 1989; 1989 а; 1991]. Висловлюється думка про приуроченість знахідок мамонта до нижньої зони передгір'їв [Бибикова 1985]. Дійсно, переважна більшість середньопалеолітичних стоянок Криму із знахідками решток цієї тварини пов'язується з лінією 2-го пасма гір і розташовується на висотах між 300-400 м над рівнем моря. Ці висоти не є критичними для мамонта. У Передкавказзі, наприклад, він зустрічається на висотах до 500 м над рівнем моря [Baryshnikov, Hoffecker 1994]. Менш резистентний, ніж кінь, гідрунтинний осел віддавав перевагу степовим і лісостеповим умовам з теплим, але не посушливим кліматом [Верещагин, Баришников 1980; Батыров, Кузьмина 1991; Кузьмина 1989; Громова 1965]. Є вказівки на існування цієї тварини в більш екстремальних кліматичних умовах [Алексеева 1985], що дозволяє припускати більші адаптаційні можливості цього виду.

Наявні дані свідчать швидше про нехарактерність для передгірської зони віддалених міграцій багатьох представників фауни копитних, рештки яких знаходять в середньопалеолітичних стоянках (сайга, плейстоценовий осел, гігантський і благородний олені, вірогідно, мамонт і близький йому за етологією носоріг, а також північний олень). Проте, це не означає, що склад фауни в локальних ареалах був

постійним. Сезонні зміни кормової бази, очевидно, мали місце. Так, для передгірських ареалів можна припускати сезонні весняно-літні відкочовки сайги та ослів в степову зону й на яйли, і осінньо-зимові відкочовки в зону передгір'їв. Не можна виключати далеких міграцій таких високо мобільних видів, як кінь, бізон, північний олень. Виходячи з етології сучасних представників цих видів [Баскин 1976; Сыроечковский 1986], можна припускати значні сезонні меридіонально-широтні переміщення.

При цьому напрям міграцій загалом співпадав: північний олень, кінь і бізон переміщалися на південь і захід у холодну пору року і в протилежному напрямі - в теплі місяці. Така схематична картина пересувань насправді була значно складнішою. Вона ускладнювалася за рахунок коротких міграцій-переміщень окремих популяцій із захищеного ландшафту передгір'їв і річкових долин в степ, і потім у зворотному напрямку, в циклі зима-літо-зима. Є дані про те, що бізони покидали відкриті рівнинні ландшафти восени і зимували в долинах і обліснених ділянках; при цьому загальна схема сезонних меридіональних міграцій часто ускладнена більш локальними міграціями і переміщеннями, в тому числі з півдня на північ, в обліснені зони, в холодну пору року [Сапожников 2003 з посиланнями]. Важливим аспектом є те, що кінь значно гірше, ніж північний олень або бізон, пристосований до добування корму з-під снігу. Ця особливість біології виду могла значно коригувати пересування коней в осінньо-зимовий період. Взагалі рівень вологості клімату і, як наслідок, великий сніговий покрив узимку, вносили істотні корективи в сезонний розподіл різних видів тварин. Такі кліматичні умови відтісняли види, мало пристосовані до виживання в умовах тривалого і потужного снігового покриву, на південь і захід, в райони з пересіченим ландшафтом.

### 3.3. Резюме розділу

Кліматичні і ландшафтні умови протягом плейстоцену характеризуються ритмічним чергуванням холодних та теплих періодів. Екологічні зміни, безумовно відбивалися на багатьох аспектах життєдіяльності давнього населення України. Простежується виразне тяжіння пам'яток до більш теплих періодів. Це характерно і для пам'яток нижнього палеоліту, і для ранніх пам'яток середнього палеоліту. З часу останнього міжльодовиків'я ця тенденція прямого зв'язку екологічних умов і поширення палеолітичних пам'яток стає менш виразною. Тим не менше, залежність між чисельністю пам'яток, їхньою територіальною поширеністю і загальною палеокліматичною обстановкою зберігається і на цьому етапі. Спостерігається скорочення ареалів поширення пам'яток у посушливі й холодні періоди (OIS 5d, OIS 4) і, навпаки розширення цієї території в більш теплі відрізки часу (OIS 5c-a, OIS 3). В теплі проміжки часу середньопалеолітичне населення поширювалося, крім Криму і Карпатського регіону, також на схід і на північ України.

Основу життєзабезпечення в нижньому і, особливо, в середньому палеоліті становили тваринні ресурси. Популяції тварин загалом менш різко реагували на зміни палеокліматичних обстановок, ніж рослинні асоціації. Разом з тим, палеозоологічні дані демонструють виразні зміни тваринних співтовариств у часі. Досить чіткі хронологічні рамки існування окремих фауністичних комплексів дозволяють, хоча б у самому загальному вигляді, реконструювати специфіку оточуючих палеофаун для палеолітичних пам'яток, умови консервації яких перешкодили збереженню кісткових решток.

Забезпечення життєдіяльності первісного населення необхідними ресурсами об'єктивно залежало від глобальних та сезонних кліматичних ритмів. До числа життєнеобхідних ресурсів слід відносити, поряд з біологічними, також і мінеральні ресурси у вигляді родовищ кам'яної

сировини. Так, в періоди потеплінь, особливо в їх вологу фазу, істотно падала роль вторинних, перевідкладених покладів сировини, хоча саме в цей період відбувалося найбільш інтенсивне їх накопичення. З цими ж періодами співвідноситься значне зростання сезонних труднощів в забезпеченні сировиною. Крем'яна сировина ставала більш легко доступною в періоди похолодань, причому як в корінних, так і в перевідкладених покладах. Труднощі в забезпеченні харчовими біоресурсами зумовлювалися глобальними і сезонними кліматичними змінами, що призводили до міграцій та зміщення ареалів розповсюдження тварин. Істотними є три чинники: ландшафтний, континентальності клімату, і снігового покриву. Ландшафтний чинник виявляв себе в дихотомії перетятого і рівнинного ландшафту; при цьому перший тип ландшафту, за рахунок своєї мозаїчності, був продуктивнішим, і, отже більш привабливим для древнього населення. Чинник континентальності клімату проявлявся в різкості перепадів добових і річних циклів температур, тривалості і суворості зим; континентальність клімату знижувалася в західному і південному напрямках. Більш привабливими для тварин, і, відповідно, для первісного населення були регіони з менш контрастним кліматичним режимом. Чинник снігового покриву, безпосередньо пов'язаний з вологістю клімату, проявлявся в таких характеристиках як потужність, тривалість зберігання і щільність; його дія посилювалася у напрямі на північ і схід. Всі три чинники в значній мірі коригували ареали поширення і склад мегафауни. Найбільш комфортними і, отже, найбагатшими на біоресурси були зони пересіченого ландшафту передгір'їв і, загалом, крайній південь і захід території України. Ці ж території характеризувалися великими запасами якісної кам'яної сировини, акумульованими у первинних покладах.

## Розділ 4

### НИЖНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

#### 4.1. Загальна характеристика нижньопалеолітичних пам'яток

Геостратиграфічна позиція пам'яток нижнього палеоліту України співвідноситься з часом приазовського – тилігульського/потягайлівського горизонтів української схеми [Gozhik et al. 2001] чи з киснево-ізотопними стадіями (OIS) 23-12/9. Нижня вікова межа за матеріалами України визначається в часовому проміжку 950-750 тис. років тому, верхня – проводиться на рівні ~450/300 тис. років тому.

Незважаючи на значну тривалість періоду (близько 600 тис. років) пам'яток на території України відомо вкрай мало (рис. 7). Це можна пояснювати двояко: тафономічними причинами і слабкою заселеністю території країни в цей час. Безсумнівно, що значна кількість пам'яток була перевідкладена і знищена різноманітними природними процесами за час, що минув з моменту їхнього функціонування. Можна припускати, що чимало пам'яток дотепер залишається невідомими, будучи перекритими потужними товщами відкладів.

Однак, усе-таки, неможливо пояснити різкий кількісний дисбаланс у чисельності більш давніх і більш молодих пам'яток лише тафономічними причинами. Так наприклад, для всього періоду між гюнцем і початком рису на території України відомо лише п'ять-шість пам'яток, чия геостратиграфічна позиція встановлена досить надійно (Королеве культурно-хронологічні комплекси (КХК) V-с, VI, VII і VIII у Закарпатті, Меджибіж у Хмельницькій обл. і, можливо, Кодак у Надпоріжжі). А ось вже для рису (тривалість близько 170 тис. років) число достовірних пам'яток сягає восьми-дев'яти (рис. 1; 2). Таким чином, для хронологічного відрізка майже вчетверо меншого за тривалістю відомо в півтора рази більше пам'яток. Дисбаланс стає

особливо наочним, якщо залучити аналогічні дані для рис-вюрму і першої половини вюрму (період у 60 тисячоліть між 127-70 тис. років). Для цього часу відомо вже до 24 пам'яток з надійно встановленою геохронологічною позицією (рис. 1; 2), що вже майже в 30 разів перевершує показник нижньопалеолітичних пам'яток на одиницю часу. Зрозуміло, наведені підрахунки дуже приблизні, однак цілком наочні для підтвердження думки про те, що дисбаланс у чисельності пам'яток різних хронологічних відрізків відображає також і щільність заселення території України: дуже незначну на етапі нижнього палеоліту і неухильно зростаючу в міру наближення до нашого часу.

Найважливішим нижньопалеолітичним місцезнаходженням є Королеве в Закарпатті, чотири найдавніші культурно-хронологічні комплекси якого (VIII, VII, VI, V-с) на підставі геохронологічної позиції і техніко-типологічних особливостей кам'яної індустрії відносяться до нижнього палеоліту. Загальні хронологічні рамки існування VIII/V-с культурно-хронологічних комплексів Королевого визначаються гюнцем (VIII-й комплекс) і міндель-рисом (V-с комплекс). Подібні королівським нижньопалеолітичні матеріали виявлені також у поверхневих зборах біля сіл Рокосове і Малий Раковець (Закарпаття). З часом міндель-рисського міжльодовиків'я корелюються знахідки в похованому алювії лівої притоки Південного Бугу біля Меджибожа в Хмельницькій області. Хоча знахідки кам'яних виробів тут поодинокі, місцезнаходження є важливим, оскільки надійно засвідчує перебування давніх гомінід у районі Дністровського басейну. У цьому регіоні відомий також ряд місцезнаходжень з матеріалами архаїчного вигляду, зібраних у сучасному алювії Дністра (Лука-Врублівецька I, II). В Дністер-Прутському межиріччі відомо кілька достовірних ранніх комплексів (Дубосари, Погребя) однак ці, територіально близькі, пам'ятки знаходяться вже за кордонами України. Кілька ймовірно



нижньопалеолітичних місцезнаходжень розташовані також у безпосередній близькості до східних кордонів сучасної України: Цимбал, Герасимовка, Хрящі, Богатирі. У прилягаючих регіонах України подібні пам'ятки, однак, поки що не відомі. Не виключається міндель-риський вік Кодака на Дніпрі, однак точні геостратиграфічні прив'язки, на жаль, відсутні. Колекція кам'яних виробів цієї пам'ятки вкрай нечисленна, немає вказівок на наявність в інвентарі архаїчних типів виробів. Внаслідок цього Кодак, у попередньому плані, віднесений до числа ранніх середньопалеолітичних пам'яток. До числа нижньопалеолітичних пам'яток, виходячи з техніко-морфологічних рис кам'яного інвентарю і загальних геоморфологічних умов знахідок, відноситься ряд місцезнаходжень на поверхні давніх річкових і морських терас (місцезнаходження типу Ечки-Даг і Гаспра в Криму, Непоротове VI, Бабин I, Буківна IV на Дністрі). При цьому, олдувайський вигляд колекцій кримських місцезнаходжень дає певні підстави вважати їх найдавнішими на території країни.

Географія просторового розподілу нижньопалеолітичних місцезнаходжень демонструє досить чітку картину тяжіння до гірських масивів (рис. 7). Це Карпатські гори (до яких територіально примикає басейн Дністра) і Кримські гори. Географічно ці регіони тяжіють до Центральної Європи і півночі Великого Середземномор'я. Ці області характеризувалися підвищеною тектонічною активністю, ландшафтною розмаїтістю, багатством і легкодоступністю кам'яної сировини і харчових ресурсів. Знахідки нижньопалеолітичних пам'яток поза цими областями на сьогодні не відомі. На території України досі не відомі печерні пам'ятки нижньопалеолітичного часу, а ті місцезнаходження, що є, пов'язуються, головним чином, з долинами великих річок (Меджибіж, Непоротове, Лука Врублівецька і ін.).

Загалом, нижньопалеолітичні пам'ятки на території України є поодинокими. Достовірність їхньої геохронологічної позиції також далеко не однакова. У переважній більшості нижньопалеолітичні місцезнаходження позбавлені фауністичних решток. Віднесення ряду місцезнаходжень з підйомним матеріалом до числа нижньопалеолітичних носить в значній мірі умовний характер, оскільки практично виключно ґрунтується на морфо-технічних особливостях кам'яного інвентарю. Слід визнати, що джерелознавча база по нижньопалеолітичних пам'ятках України є гранично невеликою. Обмеженість джерел і, часто, їхня неповноцінність практично мінімізує можливість будь яких розгорнутих інтерпретацій, як археологічних, так і поведінкових. Разом з тим, незважаючи на невеликий обсяг даних по нижньому палеоліту України, пам'ятки демонструють певні закономірності розташування у просторі, та варіабельність кам'яних інвентарів, що знаходить повні відповідності з даними, відомими для інших територій Європи [Gamble 1986; 1999].

#### **4.2. Опорні пам'ятки нижнього палеоліту України: Королеве – Меджибіж – Лука-Врублівецька – Непоротове VI - Гаспра**

Критеріями віднесення до числа опорних пам'яток послужили такі ознаки: стратифікованість (Королеве, Меджибіж), морфолого-технологічна показовість знахідок (Лука-Врублівецька, Непоротове VI, Гаспра), географічна показовість. Введення в роботу нестратифікованих матеріалів зумовлене відсутністю в конкретному регіоні стратифікованих пам'яток (басейн Дністра, Крим). У разі наявності в регіоні стратифікованої пам'ятки і наявності багатих підйомних матеріалів приблизно того ж віку, в роботу вводилися лише стратифіковані матеріали (приклад Королевого і Рокосового в Закарпатті [Гладилин, Ситливый 1990]). Стратифіковане місцезнаходження

Меджибіж представляє басейн Південного Бугу [Пясецкий 2001; Рековец 2001]. Лука Врублівецька в Подністров'ї, яка традиційно пов'язується в літературі з нижнім палеолітом [Борисковский 1953; Гладилин 1985; Праслов 1984], фактично не має інших доказів своєї давнини, окрім техніко-типологічних особливостей інвентарю. На цю обставину вже давно звертали увагу [Klein 1966]. Новою непрямою вказівкою на населеність Подністров'я в нижньому палеоліті є матеріали Непоротового VI, виявлені також поза стратиграфічним контекстом, однак приурочені до однієї з древніх терас Дністра [Рідуш, Степанчук 2003]. З високими ж терасами, на цей раз морськими, вірогідно пов'язані матеріали ряду місцезнаходжень Криму [Клюкин и др. 1990; Щепинский, Клюкин 1992]. Комплекс Гаспри [Zuk 1995], як один з найбільш повно опублікованих, введений в роботу як приклад таких місцезнаходжень.

### **Королеве I**

Багатошарове палеолітичне місцезнаходження відкритого типу біля селища Королеве Виноградівського р-ну Закарпатської обл., на лівому березі р. Тиси. Відкрите у 1974 р. В.М. Гладилиним і досліджувалося ним протягом ряду років, з 1977 по 1991 рр. [Гладилин 1985; Gladilin 1989 з посиланнями]. Пам'ятка, яка представляє собою конгломерат численних різновікових відвідань урочища давньою людиною, є опорним для розуміння нижнього палеоліту країни. Загальна колонка покривних суглинків із включеними похованими ґрунтами сягає 12 м. У нижній частині розрізу розрізняються: два ґрунти (IX і VIII ґрунти Королевого) співвіднесені з гюнц-мінделем (OIS-17/19), а також інтер-міндельський (VII ґрунт Королевого) та міндель-риський (VI ґрунт регіонального стратиграфічного розрізу) ґрунти. Нижньопалеолітичні матеріали простежені в горизонті гюнцького алювію, суглинках, що перекривають цей алювій, а також у міндель-риському ґрунті (рис. 8).

Ступінь еродованості виробів різного віку послужила підставою для синхронізації знахідок, що походять з різних стратифікованих і поверхневих місцезнаходжень у районі Королевого. Близькі за ступенем збереженості артефакти об'єднані в т.зв. культурно-хронологічні комплекси. До нижньопалеолітичних можуть бути віднесені матеріали VIII, VIII, VI і V-с культурно-хронологічних комплексів.

Знахідки найдавнішого VIII культурно-хронологічного комплексу стратиграфічно зафіксовані в розкопі XIII у низах галечнику гюнцського віку [Гладилин, Ситливый 1990]. Знаходиться в зоні зворотної полярності Матуяма. За палінологічними даними (Г.М. Левковська) встановлюється панування пилку сосни і берези; клімат порівняно прохолодний. За даними В.М. Гладилина і В.І. Сітлівого комплекс нараховує 426 виробів, головним чином андезитових (99%) (рис. 9; 10). Представлені також вироби з обсидіану, кварциту і кварцу. Нуклеуси (11) представлені радіальними (3), безсистемними (5), протопризматичними (1) і левалуазькими (2) формами. Виразних сколів 252; численні малодіагностичні фрагменти й уламки сировини (112) пов'язані з нерозвиненою технікою первинного розщеплення.  $Plam=5$ ;  $Pl=0$ ;  $IF1=0$ ;  $IFs=0$ . Показчик подовженості 243; індекс масивності 33. Знаряддя (12) представлені чоперами (5), проторубилами (2), різакми (2) і ін. маловиразними формами. Індустрія архаїчна і малорозвинена в технічному відношенні. Серія кількісно є недостатньо представницькою для однозначної дефініції. Може бути визначена і як пізній олдувай, і як ранній ашель (Гладилин В.М. Сітливый В.І.).

Вироби VII культурно-хронологічного комплексу (рис. 11) стратиграфічно зафіксовані в розкопі XIII у верхній пачці алювію гюнц-міндельського часу [Гладилин, Ситливый 1990]. Вміщуючий літологічний шар (25) має ТЛ дату  $850 \pm 100$  тис. років (В.М. Шелкопляс) і знаходиться в зоні зворотної полярності Матуяма. За палінологічними

даними (Г.М. Левковська) реконструюється помірно-прохолодний клімат; ландшафт характеризується пануванням берези і сосни. У деревних співтовариствах постійно присутня ялина; представлені широколистяні породи (дуб, волоський горіх, в'яз, грабінник). В.М. Гладилін і В.І. Сітлівий наводять дані по 1539 виробам. Сировиною служив андезит (99%) і обсидіан. Серед нуклеусів (13) представлені радіальні (3), протопризматичні (4), прото-левалуазькі (2) і левалуазькі (1), безсистемні (1) і менш діагностичні форми. Сколи (544) доповнюються маловиразними уламками та осколками (723).  $Plam=3$ ;  $Pl=1,8$ ;  $IFl=8,2$ ;  $IFs=0$ . Коефіцієнт масивності 32,3. Знаряддя (9) представлені чоперами (6), проторубилами (2), атиповими рубилами (1). Індустрія близька до комплексу VIII, але демонструє деякі більш прогресивні риси. Визначається як ранньоашельська.

Артефакти VI культурно-хронологічного комплексу (рис. 12-15) стратиграфічно простежені в седиментах верхнього горизонту VII викопного ґрунту Королевого (літошар 17), що співставляється з інтерміндельським інтерстадіалом міндель 1/2. Палінологічний аналіз (Г.М. Левковська) дозволяє реконструювати ландшафт перигляціального лісостепу з порівняно малою залісненістю (до 40% пилку дерев з домінуванням берези) і великими ділянками, зайнятими трав'янисто-чагарниковою рослинністю. Перекриваючий літологічний шар 16 був продатований за ТЛ ( $360\pm 50$  тис. років), а підстелюючий шар 19 має ТЛ дату  $650\pm 90$  тис. років (В.М. Шелкопляс). Шар знаходиться в зоні прямої полярності Брюнес. Колекція нараховує 9367 предметів. Сировиною служив андезит (98,7%), обсидіан, кварцит, кварц, кремій, сланець. Показово, що більше 40% знарядь виготовлено на невулканічних породах. Серед нуклеусів (94) представлені радіальні (9), протопризматичні (24), прото-левалуазькі (6) і левалуазькі (26), безсистемні (8) і менш діагностичні форми. Сколи (2335) доповнюються

маловиразними уламками й осколками (4216).  $Plam=4,7$ ;  $IL=2,5$ ;  $IFl=10,7$ ;  $IFs=0,3$ . Коефіцієнт масивності 31,7. Знаряддя (136) представлені чоперами (54), проторубилами (6), рубилами (3), колунами (4), сікачами (3), скреблами (6), ножами (38), зубчастими (15) і ін. поодинокими формами. Техніко-типологічно індустрія більш розвинена, ніж нижче залягаючі комплекси. Підкреслюється поява численних знарядь на сколах, деяких нових типів макрознарядь. Індустрія визначається як ашельська.

Вироби культурно-хронологічного комплексу V-с простежені в низах VI викопного ґрунту Королевого (міндель-рис, літологічний шар 15). Реконструюється значна залісненість території (в'яз, лапина, широколистяні породи). Археологічна колекція (відщепи і дрібні сколи) є недостатньою для характеристики індустрії.

### **Меджибіж**

Місцезнаходження на місці гранітного кар'єру біля смт Меджибіж, Летичівського р-ну Хмельницької обл. Розташовано на лівому березі р. Південний Буг. Відкрито в 1950-х рр. В.К. Пясецьким. Невеликі геологічні і палеонтологічні розкопки проводилися в 1996-1997, 2000-2001 р. (В.К. Пясецький; Л.І. Рековець) [Пясецький 2001; Рековець 2001]. Геологія терасових відкладів у р-ні Меджибіжа вивчалася в різний час В.Д. Ласкарьовим, В.Г. Бондарчуком, М.Ф. Векlichem та ін. Просліджується два рівня залягання артефактів. Верхній рівень пов'язаний з дофінівським ґрунтом і, можливо, датується верхнім палеолітом. Нижній рівень зафіксований у базальному горизонті (літогоризонт 12 за В.К. Пясецьким) пачки алювіальних седиментів (рис. 16, А). Для верхів цієї пачки існує ТЛ дата  $390\pm 50$  тис. років (В.М. Шелкопляс). Згідно палінологічних даних (М.С. Комар) для часу накопичення літошару 12 реконструюється лісостеповий ландшафт із переважанням деревних видів (до 80%): сосни, дуба, липи, граба, в'яза,

ліщини, а також горіха, восковниці і шовковиці. Вміщуючий седимент утримує також порівняно велику кількість мікротеріофауністичних решток і фрагментів середньої і мега-фауни. Мікротеріофауна включає види, характерні для лихвинського часу (дані Л.І. Рековця). У списку великої фауни присутні трогонтерієвий слон, етрусський носоріг, шляхетний олень, ведмідь Денінгера, козуля, кабан, вовк (дані Л.І. Рековця). Багата фауна річкових молюсків містить види, специфічні для міндель-риського часу (П.Ф. Гожик). Кам'яні вироби нечисленні (рис. 16, 1-3). Сировиною служив кремій, вірогідно дністровського походження. Відзначається наявність виробу з пісковика, виходи якого відомі по лівих притоках Дністра. За даними В.К. Пясецького, у колекції представлені нуклеоподібна форма, скребло, сколи, осколки.

### **Лука-Врублівецька**

Місцезнаходження у заплаві лівого берега р.Дністер, в 20 км від Кам'янець-Подільського Хмельницької обл. Відкрито в 1946 р. П.І. Борисковським і С.М. Бібіковим [Борисковский 1953; Гладилин 1985; Праслов 1984]. Колекція, разом із зборами О.П. Черниша 1965 р. нараховує до 80 виробів. Судячи з особливостей техніко-типологічних показників і ступеню збереженості поверхонь, матеріал неоднорідний (В.М. Гладилін, М.Д. Праслов).

Найдавніша і найбільш численна група складена виробами з темного матового кременю, поверхня виробів обкатана (рис. 17, 1-5). Комплекс містить рубилоподібні вироби, примітивні багатоплощинні і підпаралельні нуклеуси. Сколи колекції масивні, з великими горбиками і великими гладкими і скошеними площадками, огранення безсистемне, доцентрове.

Єдиною вказівкою на вік серії найдавніших виробів Луки-Врублівецької є вигляд виробів. На думку більшості дослідників вироби можуть датуватися нижнім палеолітом (П.Й. Борисковський, П.П.

Єфименко, С.М. Замятнін, В.М. Гладилін, М.Д. Праслов та ін.). П.І. Борисковський припускав міндель-доміндельський вік і корелював місцезнаходження з часом побутування тираспільського фауністичного комплексу. Немає ніяких прямих вказівок на геологічний вік матеріалів. На думку М.Д. Праслова верхній хронологічний рубіж найдавнішого комплексу встановлюється за відсутністю типових мустьєрських форм, а нижній – за наявністю ручного рубила раньоашельського типу. Не всі дослідники визнають наявність у комплексі рубил (О.П. Черниш). Потрібно підкреслити також, що умови знахідки залишають певне поле для сумнівів в навмисному характері всіх виробів; не виключено, що частина з них є т.зв. геофактами.

### **Непоротове VI**

Місцезнаходження поблизу с. Непоротове Сокирянського району Чернівецької області, на правому березі р. Дністер. Відкрито Б. Рідущем під час спелеологічних розвідок 1999 р. [Рідущ, Степанчук 2003]. Матеріал не стратифікований, пов'язується з терасою, абсолютні і відносні висоти якої відповідають рівню VII тераси Дністра за І.К. Івановою [Іванова 1977]. Вік тераси цього рівня може датуватися між 900 і 780 тис. років за TL [Шелкопляс и др. 1986; Антропоген и палеолит ...1986; Gozhik et al.2001]. Субаеральна товща відкладів, з якими вірогідно пов'язані кам'яні вироби, може співставлятися за віком з русловою фацією алювію більш низької (VI) тераси.

Колекція зі зборів 1999 і 2003 р. нараховує більше 200 предметів (рис. 18; 19). Переважна більшість артефактів покрита глибокою білою патиною, невелика частина предметів кородована. Сировиною слугував сірий кремій неоднорідної структури; присутні поодинокі вироби з кварциту. Представлені нуклеподібні уламки, нуклеподібне рубило (чи нуклеус), уніфас, сікач (за термінологією В.М. Гладиліна), ретушовані вироби на сколах (скребла, ножі, дзьобоподібні вироби типу bill-hook,



шипоподібне вістря). Сколи масивні, часто з масивними горбиками і великими скошеними площадками, огранення підпаралельне, підконвергентне, доцентрове. Показник видовженості складає 123,65; показник перетину – 33,71; індекс масивності – 27,26, що вказує на відносно давній вік індустрії [Анисюткин 1968]. Розщеплення велося твердим відбійником. У цілому індустрія може бути визначена як архаїчна, нелевалуазька, нефасетована, непластинчаста, з виразними клетонськими рисами. Основні технічні індекси (колекція 1999 р.):  $IC1=66,7$ ;  $IFs=0$ ;  $IF=22,2$ ;  $IL=0$ ;  $Iam=0$ . Типологічний склад колекції цілком відповідає нерозвиненому характеру техніки розщеплення і знаходить прямі відповідності в нижньопалеолітичних індустріях. Найближчі аналогії комплексу Непоротового VI можуть вбачатися у матеріалах VII-VI культурно-хронологічних комплексів Королевого (гюнц-міндель/міндель).

### **Гаспра**

Місцезнаходження поблизу с. Гаспра, р-н Великої Ялти, південний берег Криму. Відкрито С.М. Жуком. Висота місцезнаходження над рівнем моря – 150-170 м. Площа збору артефактів – до 8 тис. кв.м. Матеріал знайдений у вторинному заляганні. Припускається, що спочатку він міг бути пов'язаний з алювієм високої морської тераси чи подошвою покривних відкладів, які перекривають цей алювій. На думку автора знахідки вік місцезнаходження слід відносити до інтервалу між дунай-гюнцем і гюнц-мінделем. Геологічні умови знахідки фахівцями не вивчалися. Колекція нараховує до 300 виробів. Сировиною слугували в основному сплющені кварцитові гальки (більш 70%). За даними С.М. Жука [Zuk 1995] у колекції представлені нуклеподібні форми (5), поліедри (2), сфероїди (1), сколи, знаряддя, фрагменти сировини (163), відбійники й ін. Серія сколів (89) включає цитрони (24), первинні сколи (30), т.зв. сколи обробки чоперів (12) і недіагностичні вироби (23). Серед

знарядь (рис. 20; 21) (32) представлені чопери (14), чопинги (5), уніфаси (2), проторубило (1), вироби на сколах із зубчастими лезами (3), ін. форми. З техніко-типологічної точки зору, матеріали Гаспри слід віднести до розвинених олдувайських індустрій. Комплекс знахідок з Гаспри знаходить аналогії в місцезнаходженнях Артек, Ай-Петрі, Ечкі-Даг і ін. [Клюкин и др. 1990; Щепинский, Клюкин 1992; Zuk 1995].

### 4.3. Резюме розділу

Нижньопалеолітичні пам'ятки на території України є поодинокими, достовірність їхньої геохронологічної позиції, а отже, і віднесення до періоду нижнього палеоліту часто не є безсумнівним. Обмеженість джерел і їхня суттєва неповноцінність практично мінімізує можливість будь яких розгорнутих інтерпретацій, як археологічних і екологічних, так і поведінкових. На сьогодні в Україні відсутні знахідки нижньопалеолітичного часу у скельних сховищах, натомість всі відомі місцезнаходження відносяться до відкритого типу. Топографічно вони тяжіють до гірських районів Карпат та Криму, та долин близько розташованих великих річок. Стан збереженості пам'яток вкрай несприятливий. Відсутні пам'ятки, розкопані на великій площі, немає даних про планіграфічні особливості поширення решток, немає підстав говорити про житлові поверхні. Винятковими є приклади пам'яток, асоційованих із фауністичними рештками, але не проаналізовано причини спільного залягання фауни та кам'яних артефактів. Щодо переважної більшості пам'яток є сумніви щодо гомогенності комплексів, в ряді випадків невиключеним є наявність в колекціях геофактів.

Разом з тим, незважаючи на невеликий обсяг даних, пам'ятки нижнього палеоліту України демонструють певні закономірності. Зокрема, можна наголосити на відкритому характері всіх на сьогодні відомих місцезнаходжень, їхньому тяжінні до гірських районів, і

зважаючи на хронологічні вказівки, прив'язаність до теплих проміжків часу. Кам'яний інвентар досить варіабельний. Варіабельність має виразний хронологічний аспект, як це ілюструється матеріалами Королевого, з дихотомією більш ранніх галькових комплексів і більш пізніх комплексів з рубилами. В цілому, розрізняються комплекси з суттєвим вмістом галькових знарядь (Королеве VIII кхк, Гаспра), проторубилами та рубилами (Королеве VII-VI кхк, можливо, Непоротеве VI), та комплекси з відщеповою індустрією (Меджибіж, Лука Врублівецька). Відсутність макрознарядь в відщепових індустріях, не виключено, пояснюється кількісною недостатністю колекцій.

## Розділ 5

### СЕРЕДНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

#### 5.1. Загальна характеристика середньопалеолітичних пам'яток

До середньопалеолітичних у запропонованій роботі відносяться пам'ятки, що датуються між  $\sim 450/300$  -  $\sim 50/30$  тис. років тому і вірогідно асоціюються з неандертальцями. У технологічному відношенні середньопалеолітичні індустрії характеризуються розвиненими прийомами розщеплення окремостей сировини з метою отримання заготовок-сколів. Найбільш істотною характеристикою середньопалеолітичних технологій обробки каменю є те, що вони стають не детермінованими, а вірогідностними. Формальною вказівкою на середньопалеолітичну приналежність індустрії може служити широке використання левалуазьких технологій. У середньопалеолітичний час широко застосовуються технології виготовлення двобічно оббитих заготовок. Двобічні вироби виготовлялися як з окремостей сировини, так і на сколах. У морфологічному плані середньопалеолітичні індустрії характеризуються стійкою розмаїтістю стандартизованих виробів на сколах і двобічних заготовках, у першу чергу великим числом різних типів скребел, ножів і гостроконечників. Рубила більше характерні для ранніх середньопалеолітичних індустрій. У рамках середнього палеоліту можна розрізнити ранній\*\* (\*\*середньо і пізньоашельський в іншій термінології) ( $\sim 450/300$ - $\sim 130/100$  тис. років) і пізній (мустьєрський) ( $\sim 130/100$ - $\sim 50/30$  тис. років) етапи. У роботі умовно прийнято, що рис-вюрмські пам'ятки (стадія 5e) відносяться до раннього етапу середнього палеоліту.

Пам'ятки середнього палеоліту, особливо другої його половини, численні на території України (рис. 22). В даний час нараховується

близько 350 середньопалеолітичних стоянок, місцезнаходжень із представницькими поверхневими зборами і знахідок окремих предметів. Їхня наукова цінність далеко нерівнозначна. Знахідки стратифікованих пам'яток з багатими колекціями крем'яних виробів, фауністичними й антропологічними залишками найбільш численні на території Криму [Бонч-Осмоловский 1940; Колосов 1972; 1983; 1986; Колосов и др. 1993, Marks, Chabai 1998]. Цінні дані надає Подністров'я [Черныш 1977; 1982; 1987; Анисюткин 1981; 2001]. Обґрунтована стратиграфічна позиція й охарактеризовані техніко-типологічні особливості індустрій ряду середньопалеолітичних пам'яток Донбасу [Гладилин 1976; Колесник 2003]. Нові цінні дані отримані останнім часом завдяки інтенсивним роботам О.С. Ситника на Поділлі [Ситник 2000]. Продовжуються роботи на середньопалеолітичних пам'ятках Закарпаття [Кулаковская 1989; Рыжов 2000]. Окрім стратифікованих пам'яток, середньопалеолітичні культуровміщуючі горизонти яких, поряд з археологічними, надають і важливі природно наукові дані, у зазначених регіонах відомо значне число місцезнаходжень. Частина з них містить знахідки в стратиграфічному контексті і являє собою потенційно важливе джерело, повноцінне введення якого в науковий обіг прямо пов'язане з продовженням на них масштабних польових досліджень. Інша частина складена, головним чином, підйомними матеріалами. Відносна цінність таких місцезнаходжень безсумнівна, оскільки вони дають можливість судити про міру освоєння того чи іншого регіону в середньопалеолітичний час. Однак такі місцезнаходження не можуть розцінюватися як стовідсотково повноцінне джерело навіть для суто техніко-типологічного аналізу індустрії, оскільки не можна виключати ймовірність негомогенності комплексів. Тим більше їх не можна інтерпретувати як “стоянки“. Проте, в своїй основній масі ці місцезнаходження, наскільки можна судити, виходячи з базових техніко-

типологічних характеристик матеріалів, відносяться до заключних етапів середнього палеоліту, до часу “мустьєрського вюрму“. Виділяється і серія місцезнаходжень з більш архаїчним матеріалом (Житомирська на Поліссі, Круглик у Подніпров'ї; Жолубець у Подністров'ї; Заскельна IX, Пролом: III тераса, Бодрак I-III у Криму і деякі ін.). Цілком ймовірним є їх до-еємський вік і, отже, приналежність до раннього етапу середнього палеоліту. Випадкові знахідки поодиноких рубил і рубилоподібних виробів у Гайсині, Амвросіївці, Ізюмі, Макіївці, Ізобільному і ряді ін. пунктів [зведення див. Колесник 1998] є абсолютно німими в хронологічному сенсі. Для більшості їх, по суті, немає достатнього підґрунтя припускати ашельський вік, оскільки прями аналогії цим знахідкам можна знаходити і у пізньо-риських, і у рис-вюрмських, і у вюрмських індустріях. Приналежність згаданих місцезнаходжень середньому палеоліту безсумнівна, але визначення хронологічного положення таких матеріалів утруднене чи ж взагалі неможливе. Єдиною вказівкою на їхнє хронологічне положення є техніко-типологічні особливості кам'яних інвентарів, і, отже, визначення хроно-стратиграфічного положення таких місцезнаходжень є дуже попереднім.

Багато з регіонів країни дотепер представлені головним чином місцезнаходженнями, позбавленими стратиграфічного контексту. Яскравим прикладом може служити Надпоріжжя, де здавна відомі численні перевідкладені знахідки середньопалеолітичного вигляду [Смирнов 1973]. Цей регіон, судячи за багатьма ознаками, був добре освоєний у середньопалеолітичний час, однак тут дотепер не охарактеризовані пам'ятки зазначеного періоду з добре аргументованою хроностратиграфічною позицією. У значній мірі ця ситуація пояснюється об'єктивними і суб'єктивними обставинами часу, в який була відкрита і досліджена більшість відомих в регіоні пам'яток. Тим

більший інтерес становлять собою повідомлення про можливий стратиграфічний контекст деяких нових пам'яток цього регіону [Тубольцев, Бусел 2003]. Як і раніше, білими плямами у відношенні середнього палеоліту залишаються великі регіони басейну Південного Бугу, Середнього Подніпров'я, недостатньо вивчена у цьому відношенні північ України. Однак і щодо цих регіонів в останні десятиліття отримані дані, що дозволяють сподіватися на зміну ситуації. З'явилися перші повідомлення про наявність середньопалеолітичних місцезнаходжень у межиріччі південного Бугу і Дніпра [Кулаковская 1997; Степанчук и др. 2005], розпочаті пошукові роботи в долині Сули [Кухарчук 2002]. Важливими вказівками на присутність у регіоні Полісся стоянок неандертальців є знахідки В.К. Пясецького [1990; 1991] та Г.В. Охрименка.

У запропонованій роботі прийнята, з деякими змінами, традиційна схема територіального опису пам'яток [Гладилин 1971, 1985, 1997]. Можуть розрізнятися такі територіальні угруповання середньопалеолітичних пам'яток: I - закарпатська, II - поліська, III - дністровська, IV - дніпровська, V - донецька, VI - причорноморсько-приазовська, VII - кримська. Слід підкреслити, що виділенню зазначених територіальних угруповань середньопалеолітичних пам'яток не слід надавати значення більшого, аніж спосіб подачі даних. Основне, що відбиває факт розрізнення кількох територіальних угруповань, - це міру вивченості різних регіонів країни. Цілком очевидно, що в реаліях середнього палеоліту не існувало ніяких протягом десятків тисячоліть стабільних границь якихось віртуальних спільнот, які можна було би співставляти з виділеними територіальними угрупованнями. У той же час такий підрозділ враховує ландшафтну специфіку досліджуваних регіонів, яка зберігала своє значення протягом всього плейстоцену:

рівнинний ареал з басейнами великих річок (територіальні угруповання II-VI) і гірський/ передгірський ареал (угруповання I, VII).

Не можна заперечувати той факт, що особливі концентрації пам'яток у ряді регіонів країни відбивають не тільки ступінь вивченості різних територій. Проте, інформацію, що тут криється, можливо отримати лише за умови врахування таких даних, як точне хронологічне положення конкретних пам'яток і палеоекологічні умови їхнього існування. У цьому випадку за межами аналізу залишається значний корпус даних, що надається пам'ятками чи місцезнаходженнями, недостатньо документованими з природничонаукової точки зору. Цілком зневажити такою інформацією не можна, проте ще раз треба наголосити на нерівноцінності джерел.

У контексті оцінки особливостей географічного розподілу середньопалеолітичних пам'яток в межах окремих хронологічних зрізів важливого значення набувають доступні палеогеографічні дані. Особливого значення набуває адекватна оцінка природно-географічних рубежів, таких як, наприклад, найбільші водні артерії чи гірські гряди. Слід підкреслити, що найбільш потужні водні артерії служили не тільки поділяючими рубежами, але й магістральними направляючими розселення давніх колективів. Більшість відомих пам'яток тяжіє до долин великих рік: Дністра, Дніпра, Дону і пов'язана з морськими узбережжями Азовського і Чорного морів або з гірськими масивами Криму і Карпат. Не є виключенням і басейн Південного Бугу, де, дякуючи пошукам П.І. Озерова відкрито цілий куш середньопалеолітичних пам'яток (Андриївка, Коробчино та ін.), на жаль досі не опублікованих скільки-небудь детально.

Слід підкреслити і такий момент. У деяких випадках при віднесенні пам'ятки до басейну тієї чи іншої ріки виникає протиріччя між формальною приналежністю дрібного притоку, з яким пов'язується



пам'ятка, до певної великої водної артерії, і територіальною наближеністю цієї пам'ятки до басейну прилеглої великої ріки. Прикладом може служити ситуація з пам'ятками т.зв. північно-подільського угруповання середньопалеолітичних пам'яток Поділля [Ситник 2000], яке за формально-географічною ознакою належить басейну Прип'яті і далі Дніпра, але яке, у дійсності, знаходиться на більшій відстані від Дніпра, аніж від Дністра і, до того ж, віддалене від найближчих притоків останнього на відстань, що не перевищує 15-20 км. У цьому, і інших подібних, випадках при формальному географічному групуванні пам'ятки більш виправдано пов'язувати з територіально більш наближеною великою водною артерією. Нечисленність пам'яток півночі України, а також їхня приуроченість до території Полісся, на нинішньому етапі вивченості дозволяє поєднати їх в одну територіальну групу, тим більше, що усі вони пов'язані з притоками верхньої течії Дніпра. Нарешті, пам'ятки північного узбережжя Чорного й Азовського морів також виправдано об'єднати в одну територіальну групу.

## **5.2. Опорні пам'ятки середнього палеоліту України**

Велика кількість добре документованих середньопалеолітичних пам'яток в окремих регіонах України (наприклад, у Криму), і разом з тим, практично повна відсутність стратифікованих пам'яток в інших регіонах (наприклад, у Подніпров'ї чи Поліссі), нерівномірність забезпеченості різних пам'яток природничонауковими даними і матеріалами перешкоджають відбору пам'яток за єдиними критеріями. Разом з тим, важливим видається охарактеризувати кожен з регіонів України, в якому є середньопалеолітичні пам'ятки або місцезнаходження. Таким чином, критеріями віднесення до числа опорних послужили: географічна презентабельність, стратифікованість і

забезпеченість природничонауковими даними, техніко-типологічна і статистична показність колекцій. У разі наявності кількох багатих і близьких за віком і техніко-типологічним параметрами пам'яток (найбільш яскравий приклад - Крим), в роботі детально характеризуються не всі відомі однотипні комплекси, а лише один з них, однак при цьому витримується принцип представництва всіх техніко-типологічних фацій. Введення в роботу, в якості опорних, підйомних матеріалів зумовлене відсутністю в конкретному регіоні стратифікованих пам'яток (Полісся, Подніпров'я).

У роботі охарактеризовані: Королеве I, Малий Раковець IV, Черна X (Закарпатська територіальна група); Житомирська, Рихта, Жорнів, Точильниця (Поліська група); Молодова I, Молодова V, Кормань IV, Стінка 1, Осипка, Кетроси, Пронятин, Ігровиця I, Єзупіль, Колодіїв, Буглів V, Великий Глибочок I, Грот Прийма I (Дністровська територіальна група); Кодак, Орел, Скубова Балка, Ненаситець I (Дніпровська територіальна група); Антонівка, Курдюмівка, Білокузьминівка (Донецька територіальна група); Кіік-Коба, Заскельна V, Заскельна VI (Колосовська), Пролом I, стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського, Кабазі II (Кримська територіальна група).

### **5.2.1. Закарпатська територіальна група (Королеве I – Малий Раковець IV – Черна X)**

Завдяки роботам В.М. Гладиліна, П.П. Сиви, М.К. Анісюткіна та ін. дослідників у даний час у регіоні відомо близько 40 середньопалеолітичних місцезнаходжень, частина з яких досліджена шляхом розкопок. До найбільш інформативних пам'яток слід віднести Королеве I, Малий Раковець IV, Черну X. В регіоні представлені свідчення побутування кількох типів індустрій: левалуазької (Королеве I: IV-а, IV, III, II), можливо мікокської (Королеве I: II-а), зубчастої на

нелевалуазької основі (Королеве I: I, Чорна X та ін.). Найбільш ранні, інтер-риські, середньопалеолітичні пам'ятки регіону (Королеве I: V-б, V-a, V) у своїх індустріях містять чимало архаїчних рис (чопери, колуні й ін.), і у той же час демонструють досить розвинену левалуазьку техніку. Для деяких з цих пам'яток (Королеве I: V-б, V-a) специфічними є видовжені двобічні листоподібні вістря.

### **Королеве I**

Багатошарова пам'ятка під відкритим небом поблизу селища Королеве Виноградівського р-ну Закарпатської обл., на лівому березі р. Тиси. Пов'язується з четвертинними відкладами, що перекривають андезито-базальти Бейвару і Гострого Верху, сусідніх вершин Вигорлат-Гутинського хребта. Відкрита у 1974 р. В.М. Гладиліним і досліджувався ним у 1974-1991 р. [Гладилин 1985; Gladilin 1989 з посиланнями]. Пам'ятка вивчалася комплексно, із залученням фахівців суміжних наук (О.М. Адаменка, М.Ф. Веклича, В.М. Шелкопляса, Г.О. Пашкевич, Г.М. Левковської і ін.). Фауністичні рештки не збереглися. У 12 м товщі покривних суглинків зафіксовано дев'ять викопних ґрунтів. У колонці простежено до 14 рівнів залягання артефактів (рис. 8). Як і більш давні вироби, середньопалеолітичні кам'яні вироби мають різну збереженість поверхонь, що дозволило виробити схему їхнього підрозділу і послужило підставою для синхронізації знахідок, які походять як із різних місцезнаходжень у районі Королевого, так і знайдених у стратиграфічному контексті і поза ним на самому Королевому. Колекції артефактів, близькі за ступенем збереженості, поєднуються в т.зв. культурно-хронологічні комплекси. До середньопалеолітичних можуть бути віднесені матеріали, зустрінуті в інтер-риських і більш молодих відкладах, і відносяться до культурно-хронологічних комплексів V-б, V-a, V, IV-a, IV, III, II-б, II-a, II, та I.

В інтер-риському ґрунті V (рис I-II; OIS 7(?)) зафіксовані знахідки культурно-хронологічного комплексу V-б. Отримана ТЛ дата  $220 \pm 35$  тис. років (В.М. Шелкопляс) [Гладилин, Ситливый 1990, с.30, 33]. У стратифікованому контексті зустрінуті на вершині Гострий Верх і поза таким контекстом – на Бейварі. За даними В.М. Гладиліна і В.І. Сітлівого [1990] нараховується 102 андезитові вироби (рис. 23). Нуклеуси (3) представлені протолевалуазькими і протопризматичним зразками. Сколів 82.  $Пам=4$ ;  $ПL=14,8$ ;  $IFl=21,4$ ;  $IFs=0$ . Знаряддя представлені рубилами (3), специфічними двобічними листоподібними наконечниками (3), гостроконечником.

Вироби культурно-хронологічного комплексу V-а пов'язані з другим горизонтом інтер-риського (рис II-III, кінець OIS 7) ґрунту в розкопах X, XI, XIII і кількох шурфах. Підстелюючий літологічний шар 12 має ТЛ дату  $220 \pm 35$  тис. років тому (В.М. Шелкопляс). Згідно опублікованим даним [Гладилин, Ситливый 1990] комплекс нараховує 5573 виробів з андезиту (переважають) і, рідше, кварциту, кременю, сланцю й обсидіану (рис. 24; 25). Серед нуклеусів (45) представлені доцентрові одно- і двобічні (4), протопризматичні (16), левалуазькі (16) і ін. поодинокі форми. Сколів 3212.  $Пам=6,8$ ;  $ПL=6,5$ ;  $IFl=26,5$ ;  $IFs=2,7$ . Серед знарядь: чопери (7), проторубила (1), рубила (5), колуни, різакі і січки (13), гостроконечник, однолезові скребла (8), ножі (25), у тому числі багатолезові (косокутні, (під)сегментоподібні), зубчасті та виїмчасті форми (5). Частина ножів – частково-двобічні. Специфічна серія листоподібних двобічних наконечників (11). Частина рубил, очевидно, є преформами таких вістер. Індустрія оцінюється В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим як перехідна від ашелю до мустьє.

Культурно-хронологічний комплекс V прослідковується в усіх розкопах на контакті V інтер-риського (рис 2-3) ґрунту (літошар 10) і вище залягаючого суглинку (літошар 9) і корелюється з початком OIS 6.

Для перекриваючого шару 9 отримана ТЛ дата  $150 \pm 20$  тис. років (В.М. Шелкопляс). Для літошару 10 реконструюється переважання хвойних лісів; розвинені степові і різнотравно-лукові формації. В.М. Гладилін і В.І. Сітливий повідомляють про 20686 виробів з андезиту (99%) і інших порід (рис. 26). Нуклеуси (237) включають доцентрові одно- (47) і двобічні (7), пласкі протопризматичні (78) різних типів, левалуазькі (70). Серія сколів (11907) характеризується такими показниками:  $P_{am}=7,8$ ;  $P_L=7,2$ ;  $IF_l=24$ ;  $IF_s=2,8$ . Знаряддя представлені чоперами (7), проторубилом (1) і рубилами (3), різаками, колунами і сікачами (77), 1 гостроконечником, 31 скреблом, 45 ножами, 1 двобічним наконечником і рядом ін. форм. Найближча аналогія вбачається в матеріалах культурно-хронологічного горизонту V-а. Індустрія визначається як перехідна від ашелю до мустьє.

Вироби, об'єднані в культурно-хронологічний комплекс IV-а стратиграфічно зафіксовані в нижній частині IV викопного ґрунту Королевого, який співставляється з рис-вюрмом (OIS 5e) [Адаменко и др.; Гладилін 1985; Gladiline, Sitlivy 1991; Кулаковская 1989]. Нещодавно було висловлене припущення про приналежність цих матеріалів III шару [Кулаковская 2003], але опубліковані ці комплекси окремо [Кулаковская 1989]. Палеоландшафтні умови характеризуються переважанням широколистяних лісів (дуб, граб, бук), хвойні (сосна, ялина) нечисленні; розвинений трав'янистий покрив, у т.ч. луковий. Знахідки походять з розкопів I, II, IV, VI, IX-XI, XIII і кількох шурфів. За даними Л.В. Кулаковської [1989] кам'яний інвентар нараховує 798 предметів з андезиту, і, значно рідше, кварциту, кварцу і сланцю (рис. 27). Нуклеуси (27) представлені одно- і двобічними доцентровими (10), левалуазькими черепахоподібними (15), протопризматичними (2). Сколи (631) характеризуються такими показниками:  $P_{am}=16$ ;  $P_L=14$ ;  $IF_l=20$ ;

IFs=2. У колекції всього 4 знаряддя, серед яких: чопер, т.зв. січка, зубчасте. Індустрія визначається як левалуазька.

Вироби культурно-хронологічного комплексу IV стратиграфічно простежені на контакті верхнього і нижнього горизонтів IV викопного ґрунту Королевого. Синхронізуються з OIS 5d [Кулаковская 2003]. Знахідки походять з обмеженої ділянки розкопу I на Бейварі. За даними Л.В. Кулаковської [1989] кам'яний інвентар нараховує 317 андезитових предметів. Представлені одноплощинний плаский нуклеус, сколи, уламок скребла. Pam=19; PL=9; IFI=35; IFs=4. Індустрія слабодіагностична в техніко-типологічному відношенні.

Вироби III-го культурно-хронологічного комплексу стратиграфічно простежені у верхньому горизонті IV викопного ґрунту Королевого, що, імовірно за все, корелюється з однією з заключних підстадій OIS 5 [Кулаковская 2003]. За палінологічними даним, ландшафти цього часу характеризувалися розвитком смереково-модринових лісів за участю кедрової сосни в долинах рік і соснових лісів на підвищених ділянках. Клімат помірний, досить вологий. Знахідки походять з розкопів I, II, IV, VII, IX, XI, XII. За даними Л.В. Кулаковської, до комплексу відноситься 2757 виробів з андезиту, кварциту, рідше сланцю, кременю, кварцу й обсидіану (рис. 28). Нуклеуси (78) в основному доцентрові одно- і двобічні (35), широко представлені левалуазькі (27), представлені протопризматичні (16). Сколів 2249. Pam=9; PL=13; IFI=29; IFs=8. Серед знарядь (49) представлені однолезові (11), кутасті (2) скребла, ножі (4), зубчасті (3), січки (1), сікачі (3), чопери (3), рубило (1), атипові скребачка і різець. Індустрія визначається як левалуазька [Кулаковская 1989; 2003а; Демиденко, Усик 1994]. Аналогії левалуазьким індустріям IVa, IV і III комплексів вбачаються в ряді пам'яток Закарпаття (Королеве II, Рокосове) і Подністров'я (Кетроси, Кишлянський Яр) [Гладилин 1985].

Повідомляється про наявність кількох самостійних горизонтів знахідок між рівнями із знахідками культурно-хронологічних комплексів III й I-a, а саме про включені в суглинки між еемським і брьорупським ґрунтами горизонти II-б (самий нижній), II-а, II<sup>1</sup> і II [Gladiline, Sitlivy 1991; Демиденко, Усик 1994]. Однак досить повно охарактеризовані в публікаціях лише матеріали II-а й II комплексів [Кулаковская 1989]. Для згаданих суглинків отримана <sup>14</sup>C дата 38500±1000 років тому (ГИН-2774).

Вироби II-а культурно-хронологічного комплексу пов'язуються із суглинками, що перекривають IV викопний ґрунт Королевого і співвідносяться з OIS 4 [Кулаковская 2003; 2003a]. Матеріали походять з розкопів I-IV, VI, VII, XI і кількох шурфів. У межах дослідженої площі зустрінуто кілька скупчень решток. Налічується 16467 виробів, в основному андезитових (рис. 29; 30; 31). Нуклеуси (242) представлені плоскими доцентровими одно- (129) і двобічними (40), черепахоподібними левалуазькими (28), підпаралельними (39) і ін. Сколи (9528) характеризуються такими показниками: Пам=9; ПL=3; ПF1=36; ПFs=7. Знаряддя (654) представлені однолезовими (221), подвійними (12) скреблами, ножами (8), скребачками (8), зубчастими та виїмчастими (152) і ін. поодинокими формами. Специфічними є скребла з двобічно ретушованими лезами і вентральними підтесками і потоншеннями. Повідомляється про наявність чоперів і рубил (ймовірно, біфасіальних преформ). Виразну серію утворюють двобічні скребла і ножі, у т.ч. близькі до мікокських обушкових форм. Представлені ретушери і відбійники. Індустрія визначається як мікокська.

Матеріали II культурно-хронологічного комплексу походять з розкопу I де залягають на контакті суглинків між IV і III викопними ґрунтами. Хроно-стратиграфічно співвідносяться з OIS 4 [Кулаковская

2003]. Колекція нараховує 3362 вироби з андезиту, кварциту, рідше кременю, сланцю, обсидіану (рис. 32; 33). Нуклеуси (95) представлені в основному плоскими доцентровими одно- (62) і двобічними (11) формами. Представлені черепахоподібні левалуазькі (5) і однодвоплощинні підпаралельні (15). Відмічається використання техніки Комбева [Усик 2003]. Сколів 2259;  $P_{am}=6$ ;  $IL=1,3$ ;  $IFl=35$ ;  $IFs=9$ . Серед знарядь (230) переважають однолезові скребла (112), порівняно численні кутасті (15), інші форми скребел поодинокі; представлені поодинокі вироби з двобічною і частково-двобічною обробкою, скребла з потоншеною спинкою, скребла типу Шубаюк, окремі листоподібні вістря. Представлені ретушери і відбійники. Аналогії просліджуються в матеріалах Заставного II, Оноковців, Горян і ін. пам'яток Закарпаття. Територіально більш віддалені аналоги: нижній шар Шубаюк, Кульна: 7а, Шведув Стул [Гладилин 1985]. Індустрія визначається як шарантська [Кулаковская 2003].

Культурний горизонт I-а, що залягає в суглинках під III (брьорупським) викопним ґрунтом Королевого, за сумою техніко-типологічних особливостей визначається як верхньопалеолітичний [Гладилин 1985; Gladilin, Demidenko 1989]. Є  $^{14}C$  дата  $25700 \pm 400$  (ГИН-2773). Відзначається різке переважання (напів)об'ємних підпаралельних нуклеусів різних типів, високий показник пластин (до 40%) і сполучення в наборі знарядь середньопалеолітичних (скребла, ножі й ін.) і верхньопалеолітичних (в основному скребачки) виробів, показник яких сягає 48%.

I культурно-хронологічний комплекс знахідок походить з розкопів IV, V, VII, VIII і ряду шурфів, де він був зафіксований у нижній частині суглинків над III викопним ґрунтом Королевого, для якого авторами досліджень аргументується брьорупський вік. Тут простежений палеомагнітний екскурс Каргополово (44-42 тис. років тому, початок



OIS 3), швидше відповідаючий часу хенгело. Палеоландшафтні умови характеризуються поширенням соснових лісів за участю берези, а також дуба, граба, ліщини; розвитком різнотравно-лукових, а також вірогідно степових елементів. Клімат порівняно холодний і сухий. Колекція [Кулаковская 1989] нараховує 400 виробів з андезиту (90%), кварциту, рідше кременю, сланцю, обсидіану (рис. 34). Нуклеуси (9) представлені протопризматичними одно-двоплощинними, однібічними доцентровими, левалуазьким. Сколів 218; Пам=8; ПL=2; IFI=6; IFs=2. Серед знарядь (37) переважають однолезові скребла (10) і зубчасті та виїмчасті форми (20). Індустрія визначається як нелевалуазька, із зубчасто-виїмчастим набором знарядь [Кулаковская 1989]. Останнім часом було повідомлено про помилкове віднесення індустрії до палеоліту і її значно більш молодий вік [Кулаковская 1999], але розгорнутої аргументації такого перегляду автор не наводить.

#### **Малий Раковець IV**

Багатошарова стоянка під відкритим небом біля с. Малий Раковець Іршавського р-ну Закарпатської обл. Виявлена В.І. Сітлівим і Ю.В. Кухарчуком у 1978 р. Досліджувалася в 1990-1991 В.І. Сітлівим і С.М. Рижовим, у 1995, 1997, 2003-2004 р. С.М. Рижовим [Sitlivyj, Ryzov 1992; Рижов 2000]. У 2 м товщі покривних суглинків (рис. 35, А) зафіксований викопний ґрунт, що співставляється з IV ґрунтом Королевого (рис-вюрм). У стратиграфічних умовах простежено два горизонти із знахідками, які за станом збереженості поверхонь співвідносяться з I й II культурно-хронологічними комплексами Королевого. Представлені поодинокі перевідкладені вироби, що співставляються з III-VII культурно-хронологічними комплексами Королевого. Вироби I культурного горизонту нечисленні. Знахідки II культурно-хронологічного комплексу простежені на контакті викопного ґрунту та у підшві перекриваючих лесоподібних суглинків. Фауністичні рештки не

збереглися. За даними С.М. Рижова [1999; 2000] колекція складається з 3584 виробів (рис. 35, 1-6). Сировиною слугував обсидіан (>96%), кварцит, пісковик і ін. породи. Нуклеуси (95) представлені доцентровими (16), протопризматичними (46), левалуазькими (14) в основному т.зв. “рокосовського” типу. Сколи (3323) характеризуються такими показниками:  $P_{am}=8,2$ ;  $P_L=10,3$ ;  $IFl=33,3$ ;  $IFs=3,3$ . Серед знарядь (118): гостроконечники (5), скребла (15), ножі (37), зубчасті та виїмчасті (22) і ін. менш діагностичні форми. Індустрія знаходить аналогії в матеріалах левалуазьких комплексів Закарпаття.

### **Черна X**

Місцезнаходження під відкритим небом на 20-м терасі р. Млиновиця біля с. Чорна Виноградівського р-ну Закарпатської обл. [Кулаковская 1989]. Досліджене на невеликій площі (9 кв.м.) У колонці 2 м товщі суглинків простежені поховані ґрунти, які співставляються з ґрунтами III і IV Королевого. Кам'яні артефакти середньопалеолітичного вигляду зафіксовані на контакті аналога викопного ґрунту III і суглинка, що перекриває цей ґрунт. За даними Л.В. Кулаковської [1989], інвентар з розкопок і поверхневих зборів складений 298 предметами з андезиту (переважає), кременю і кварциту (рис. 36). Нуклеуси (24) представлені одно- (9) і двобічними доцентровими, одно- (2) дво- (6) і триплощинними (1) протопризматичними, левалуазькими черепахоподібними (2), мікронуклеусами (4). Сколи характеризуються такими показниками:  $P_{am}=10$ ;  $P_L=3$ ;  $IFl=25$ ;  $IFs=6$ . Знаряддя (57) представлені однолезовими скреблами (13), скреблами з ретушшю з черевця і двобічною ретушшю, скребачками (2), зубчастими та виїмчастими (27). Аналогії вбачаються в матеріалах культурно-хронологічного комплексу I Королевого I й у деяких ін. комплексах Закарпаття. Індустрія визначається як нелевалуазька, з переважанням зубчасто-виїмчастих форм виробів [Кулаковская 1989].

### **5.2.2. Поліська територіальна група (Житомирська – Рихта – Жорнів – Точильниця)**

До цієї групи відносяться середньопалеолітичні місцезнаходження Українського Полісся. Вони порівняно нечисленні (близько 25) і у своїй більшості недостатньо інформативні. Це Араповичі, Горіховий Лог, Чулатове III, Довгий Яр на Чернігівщині, Буки, Городенка на Житомирщині, поодинокі знахідки в р-ні Шацьких озер і ін. [Громов 1948; Кухарчук 1993; 1996; Артюх и др. 1980; Охріменко 2006]. Звертає на себе увагу той факт, що регіон надає свідчення про побутування трьох типів індустрій: мікоксської (Житомирська, Рихта, Горіховий Лог, Довгий Яр), зубчастої (Чулатове III, Точильниця (?)) і левалуа-мустьєрської (Жорнів). Хроно-стратиграфічна позиція більшості пам'яток дискусійна. Регіон знаходився в межах області поширення дніпровського зледеніння, а під час зледенінь більш пізнього часу опинявся в перигляціальной зоні. Ця обставина значною мірою обумовила тафономічні особливості відомих у регіоні місцезнаходжень, матеріали яких, як правило, перевідкладені, значно ушкоджені механічно, позбавлені фауністичних колекцій. До числа найважливіших пам'яток відносяться Житомирська стоянка, Рихта, Жорнів, Точильниця.

#### **Житомирська стоянка**

Місцезнаходження під відкритим небом біля с. Городище Черняхівського р-ну Житомирської обл. Пов'язане з 12 м денудаційним останцем тераси лівого берега р. Свинолужки. Відкрита в 1959 р. В.А. Місяцем [Місяць 1962; 1962а]. Геологічні умови знахідки вивчалися М.Ф. Векличем [1968]. За даними останнього, перевідкладені кам'яні артефакти були зустрінуті в піскових відкладах бузького горизонту, удайських суглинках і прилуцькому ґрунті, що підстеляються моренними і флювіогляціальними відкладами дніпровського віку (рис. 37). Припускається, що артефакти слід датувати інтервалом від

кайдацького до прилуцького часу включно [Веклич 1966]. Надійно встановленим, усе-таки, є лише факт перевідкладення більшої частини матеріалів у післядніпровський час. Неоднорідність фізичної збереженості артефактів свідчить про можливу різночасовість інвентарю Житомирської стоянки [Гладилин 1971; 1985; Праслов 1984а; Кухарчук, Місяць 1991; 1991а]. За ступенем збереженості і техніко-типологічними особливостями розрізняється від двох до трьох комплексів. На істотний хронологічний відрив комплексів один від одного вказують порівняно численні приклади реутилізації виробів [Кухарчук, Місяць 1991, с.7]. Розрізняється ашельський і два мустьєрських комплекси.

За даними Ю.В. Кухарчука, пізньоашельський комплекс нараховує 611 предметів (рис. 38; 39). Сировиною, як і в інших комплексах стоянки, служив місцевий кремій. Нуклеуси (94) характеризуються переважанням доцентрових одно- і двобічних форм. Представлені левалуазькі і підпаралельні площинні нуклеуси. Сколи (269) демонструють такі показники:  $P_{am}=8,5$ ;  $IF_1=47,2$ ;  $IF_s=11,9$ . Серед знарядь (123) добре представлені двобічно оброблені вироби: підтрикутні і мигдалеподібні рубила (13), вістря-наконечники (2), скребла-ножі. Звертає увагу наявність колунів і сікачів. Серед знарядь на сколах: гостроконечники (2), скребла і ножі (64), зубчасто та виїмчасті (25), інші поодинокі форми. Аналогії індустрії вбачаються в деяких центрально-європейських пізньоашельських комплексах [Гладилин, Ситливый 1990; Кухарчук 1992]. Можливі аналогії з матеріалами III шару Великого Глибочка I, який датується кайдацьким, за М.Ф. Векlichem, часом. Не виключено, що аналогічний вік (OIS 7) має й ашельський комплекс Житомирської стоянки.

Виділений за ступенем збереженості більш ранній мустьєрський комплекс (2) Житомирської стоянки [Кухарчук, Місяць 1991а] нараховує майже 3,6 тис. виробів (рис. 40; 41). Нуклеуси (385)

представлені площинними доцентровими одно- і двобічними (190), площинними і (напів) об'ємними підпаралельними (176), левалуазькими (13). Сколи (1834) характеризуються такими показниками:  $P_{am}=10$ ;  $IFl=52,4$ ;  $IFs=17,4$ . Серед знарядь на сколах представлені: гостроконечники, часто косокутні (9); скребла і ножі (317), серед яких переважають поздовжні однолезові, однак численні конвергентні і кутасті, а також вироби з вентральними підтесками; зубчасті та виїмчасті (105); численні скребачки (59) і проколки (23). Виразною серією представлені двобічні форми, серед яких розрізняються рубила (16), листоподібні вістря (8), гостроконечники (1), скребла (7), ножі (7). Індустрія визначається як східно-мікоксська і датується раннім мустьє [Кухарчук, Місяць 1991а].

Найбільш пізній, виділений за ступенем збереженості, мустьєрський комплекс (3-й) Житомирської стоянки [Кухарчук, Місяць 1991а] нараховує 1697 виробів (рис. 42). Нуклеуси (177) представлені площинними доцентровими одно- і двобічними (87), левалуазькими (7) площинними і (напів) об'ємними підпаралельними (77). Серія сколів (815) характеризується такими показниками:  $P_{am}=10$ ;  $IFl=35$ ;  $IFs=19$ . Знаряддя на сколах включають гостроконечники (3), ножі (108), скребла (35), зубчасті та виїмчасті (71), скребачки (32) і ін. форми. Серед двобічних форм представлені рубила (9), листоподібні вістря (13), скребла (7), ножі (3). Індустрія визначається як східно-мікоксська і датується середнім мустьє [Кухарчук, Місяць 1991а].

### **Рихта**

Одношарова стоянка під відкритим небом біля с.Сичівка Малинського р-ну Житомирської обл. Пов'язана з мисоподібним підвищенням 5 м тераси лівого берега р. Рихта, лівого притоку р. Ірші (басейн Дніпра). Відкрита В.К. Пясецьким у 1973 р., досліджувалася С.В. Смирновим у 1974 р. [Смирнов 1979]. Культуровміщуючі відклади

досліджені на площі 250 кв.м. Фауністичні рештки не збереглися. Оброблені кремені зафіксовані в шарі сучасного ґрунту і підстелюючого піску, які перекривають перевідкладену морену дніпровського (риського) часу (рис. 43, А). Знахідки перетерпіли переміщення, але в основному по вертикалі. Інвентар (>11000) виготовлений на місцевому крейдовому кремені (рис. 43, 1, 2; 44; 45). За даними Ю.В. Кухарчука [1989] нуклеуси (462) представлені площинними доцентровими одно- і двобічними формами (переважають) і площинними підпаралельними ядрищами. Представлені левалуазькі форми. Сколи (8073) характеризуються такими показниками:  $P_{am}=10,7$ ;  $IF_1=30,8$ ;  $IF_s=9,1$ . Серед знарядь (647) представлені мустьєрські і косокутні гостроконечники (29), скребла і ножі на сколах (260), серед яких численними є дволезові, кутасті, конвергентні форми і часті вироби з вентральними підтесками, зубчасті та виїмчасті (66), скребачки (30), різці (2) і ін. менш діагностичні форми. Різноманітні двобічні вироби: рубилоподібні біфаси (12), листоподібні вістря (4), скребла і ножі (11). Аналогії інвентарю Рихти правомірно вбачаються в матеріалах мікоксських індустрій [Смирнов 1979; Кухарчук 1989; Гладилин 1985].

### **Жорнів**

Багатошарова стоянка під відкритим небом біля с.Жорнів Дубнівського р-ну Рівненської обл. Розташована на правому березі р. Стубла, лівого притоку р. Горинь і пов'язується з місцем переходу давнього мису в плато, яке являє собою еродований останець 60-м тераси. Відкрита в 1982 р. В.К. Пясецьким і досліджувалася ним у 1984-1988 р. [Пясецький 1991; 1992]; невеликі роботи на пам'ятці спорадично проводяться дотепер. У середній частині колонка суглинково-супіскових відкладів (рис. 46, А) включає ґрунтовий комплекс, співставляємий автором досліджень з дофінівським горизонтом за схемою М.Ф. Веклича чи паудорфом. У ньому простежено три основних культуровміщуючих

рівня. Останнім часом В.К. Пясецьким в підшві літогоризонту 4 ідентифіковано ще один культурний горизонт – Пб [Пясецький, особ.повідомл. 2004]. Нижній (літогоризонт б) містив рештки вогнища і середньопалеолітичні вироби і був досліджений на площі близько 240 кв.м. Фауна, за винятком фрагментів зубів мамонта, не збереглася. За даними споро-пилкового аналізу, умови під час накопичення седименту були теплими; реконструюється лісостеповий ландшафт із хвойними і мішаними лісами за участю широколистяних порід (дуб, в'яз, липа). Цей кліматичний оптимум співставляється В.К. Пясецьким з епізодом арсі. Наявна  $^{14}\text{C}$  дата (деревне вугілля)  $25000\pm 400$  (ГИН-4917). Кам'яний інвентар нараховує 731 предмет (рис. 46, 1-6; 47). Сировиною слугував крейдовий кремій. Серед нуклеусів (11) переважають пласкі одно- та двоплощинні вироби, як правило з однією робочою поверхнею. Сколи (587) часто навмисно фрагментовані (дані Ю.В. Кухарчука). Пам=9,6; ІГІ=62; ІГс=39,2. Знаряддя (47) представлені однолезовими скреблами (6), ножами (8), виїмчастими (9), скребачкою (1), різцями (3) та ін. поодинокими формами [Пясецький 1992]. Присутнє одиничне частково двобічне знаряддя. Аналогії вбачаються в матеріалах Молодови І, V, Пронятина [Пясецький 1992; Кухарчук 2005]. Індустрія визначається як левалуа-мустьєрська.

### **Точильниця**

Одношарова (?) пам'ятка під відкритим небом біля ст.Ущиця Коростенського р-ну Житомирської обл. Приурочена до схилових відкладів 30-м ерозійного останця на лівому березі р. Уж. Відкрита В.К. Пясецьким у 1975 р. і періодично досліджувався ним між 1975-1982 рр. [Пясецький 1990]. Крем'яні вироби зустрінуті в зваженому стані в перекритих еоловими пісками делювіальних супісках, здвоєному похованому ґрунті і покрівлі еолово-делювіальних пісків (рис. 48, А). Припускається, що культурні рештки спочатку залягали в ґрунтових

відкладах, які співставляються з молодого-шекснинським часом (паудорф, штїлфрїд Б) [Пясецький 1990]. Кам'яний інвентар нараховує 474 предмета (рис. 48, 1-3). Сировиною слугував жовневий крейдовий кремїнь. Нуклеуси (29) представлені пласкими дво- й одно- (переважають) сторонніми доцентровими, одно- і двоплщинними. Сколи (381) характеризуються такими показниками:  $Plam=4,2$ ;  $IFl=48$ ;  $IFs=15,1$ . Серед знарядь (41) представлені скребла, виїмчасті та зубчасті (16), скребачки (2) і ін. поодинокі чи маловиразні форми. Відзначається наявність рубильця (1). Індустрія визначається автором досліджень як нелевалуазька.

### **5.2.3. Дністровська територіальна група (Молодова I – Молодова V – Кормань IV – Стінка 1 – Осипка – Кетроси – Пронятин – Ігровиця I – Єзупіль – Колодїв – Буглів V – Великий Глибочок I – Грот Прийма I)**

Група об'єднує пам'ятки басейну Дністра. Тут відомо вже більше 100 пунктів із знахідками середньопалеолітичного вигляду. У Нижньому Подністров'ї вони нечисленні і представлені лише поодинокими виразними знахідками або перевідкладеними, мало діагностичними зборами на поверхні з Біляєвки, Жолубця, Білгород-Дністровського, і деяких ін. пунктів [Красковский 1978; Смольянинова, Швайко 1992; Сапожников 1994]. Проблематичною лишається атрибуція деяких виробів з печери Ілїнка, які за виглядом нагадують мустьєрські. Самим останнім часом отримана радіовуглецева дата (близько 28 тис. років тому) [Сапожников 2005] вказує на ранній верхньопалеолітичний час, щонайменше, частини відвідувань печери палеолітичною людиною. Основним джерелом з середнього палеоліту регіону є пам'ятки середньої течії Дністра. Тут, завдяки плідним роботам О.П. Черниша,



М.К. Анісюткіна та О.С. Ситника виявлено значну кількість стоянок і місцезнаходжень [Черныш 1987а; Анісюткин 2001; Ситник 2000].

До числа найбільш важливих пам'яток відносяться Молодова I, Молодова V, Кормань IV, Стінка 1, Осипка, Кетроси, Пронятин, Буглів V, Великий Глибочок I, Колодіїв і деякі інші. Стисла інформація про ці пам'ятки наведена нижче. Важливі дані надає ряд місцезнаходжень, підйомні колекції яких дозволяють охарактеризувати техніко-типологічні особливості індустрії. До таких місцезнаходжень відносяться, наприклад, Тернопіль I, Бережани V [Ситник 1997], левалуазький вигляд індустрії яких безсумнівний. Значний інтерес представляють матеріали місцезнаходження Пилипче IX, індустрія якого знаходить прямі аналогії в мікоксських інвентарях. На жаль, вказівки на вік усіх цих матеріалів цілком відсутні, а запропоновані техніко-типологічні співставлення не можуть вважатися остаточними. Для регіону в цілому характерне кількісне переважання левалуа-мустьєрських індустрій (Молодова I, Молодова V, Кетроси, Пронятин, Тернопіль I, Ігровиця I, Єзупіль I: III, Бережани V), наявність своєрідних індустрій з листовидними біфасами і "оріньякоїдними" рисами (Стінка 1, 2, 4, Осипка, Шипот 2 - нижня стоянка й ін.), загалом поодинокість пам'яток із двобічними формами (Єзупіль I: II, можливо Колодіїв, Пилипче IX). Виділяється пластинчаста індустрія Буглова V: II. Більш ранні пам'ятки (Великий Глибочок I: III і Буглів V: I) почасти знаходять аналогії в матеріалах Королевого I.

### **Молодово I**

Багатошарова стоянка під відкритим небом біля с. Молодова Сокирянського р-ну Чернівецької обл., на правому березі р. Дністер. Виявлена в 1920-х рр. І. Ботезом і М. Морошаном. Досліджувалася О.П. Чернишом у 1955-1961, 1974-1980 рр. Пам'ятка досліджувалася комплексно, із залученням фахівців суміжних наук [Горецкий, Иванова

1982]. Фауністичні рештки визначалися Е.А. Вангенгейм, І.Г. Пидопличко, І.М. Громовим і ін. дослідниками. Культуровміщуючі горизонти включені в пачку пухких делювіально-пролювіальних лесподібних суглинків, що перекривають алювій II надзапальної тераси (рис. 49). Досліджена колонка містить вказівки на ряд кліматичних змін, які, за сумою природничонаукових даних скорельовані з інтервюрмськими інтерстадіалами [Иванова 1982]. У нижній частині відкладів зустрінуто п'ять рівнів залягання решток середньопалеолітичного віку.

Найбільш давній шар мустьє (5) існував в оточенні лісостепоного і степового ландшафту. Пилок деревних (до 15%) містить зерна дуба, граба, в'яза, липи. Потепління корелюється з інтерстадіалом брьоруп. Фауна представлена мамонтом, конем, оленем, зайцем. Шар містив вогнищні плями й окремі скупчення решток. Згідно даних О.П. Черниша [1982] кам'яний інвентар нараховує 291 предмет (рис. 50). Нуклеуси (10) дископодібні, одно- і двоплощинні пласкі. Пам=22; ПL=44 (підрахунки М.К. Анісюткіна); IFI=30; IFs=22; ICI=15. Знаряддя представлені мустьєрськими гостроконечниками (4), простими скреблами (3), різцями (2) і 18 сколами з мінімальною вторинною обробкою й інтенсивними слідами використання. Представлені гальки пісковика, використані в якості відбійників і розтирачів. Індустрія визначається як левалуа-мустьєрська.

Рештки найбільш багатого, 4, шару акумулювалися в умовах значного похолодання, скорочення деревної рослинності, зникнення із спектрів широколистяних порід, посилення ролі сосни і берези, появи чагарникових форм останньої. Цей період корелюється із стадіалом між брьорупом і оддераде. Для шару мається некінцева дата >44000 (GrN-3659). Мегафауна представлена мамонтом (переважає), носорогом, конем, бізоном, північним оленем, лосем, бурим ведмедем. Представлені

рештки вовка, зайця, копитного лемінгу. Культурний шар потужністю 15-20 см досліджений на площі близько 1200 кв.м. Містив значне число різноманітних решток життєдіяльності, вогнища, скупчення вугілля, камені, кістки, кремені, вохру. Зафіксовано 12 скупчень культурних решток (рис. 51). Одне з них реконструюється як руїни округлого в плані довготривалого житла з площею до 40 кв.м (рис. 52). Для інших припускається, що вони є залишками більш короточасних споруд. Підкреслюється, що конструкції і характер шару демонструють численні ознаки різночасовості накопичення решток [Анисюткин 2001, с.102]. Найбільше імовірно, що шар являє собою рештки сезонної багаторазово використовуваної стоянки, що протягом порівняно тривалого відрізка часу час від часу заселялася групою неандертальців. Кам'яний інвентар нараховує майже 40000 предметів (рис. 53; 54). Сировиною слугував гальковий і крейдовий кремень, іноді використовувалася яшма. Серед нуклеусів (1171) переважають пласкі одно-, двоплощинні і дископодібні. Представлені форми, близькі черепахоподібним. Серія сколів характеризується такими показниками [Колосов 1972]:  $Plam=32,2$ ;  $Pl=72,2$ ;  $IFl=52,5$ ;  $IFs=39,7$ ;  $ICl=16$ . Знаряддя (975) представлені 58 гостроконечниками (переважають мустьєрські), 47 скреблами (переважають однолезові), 12 різцями, 4 скребачками й ін. формами. Більше 650 виробів складають групу т.зв. ножеподібних знарядь – сколів з крайовою ретушшю й інтенсивними слідами утилізації. Численними є знахідки пісковикових гальок із слідами використання в якості відбійників і товкачів-розтирачів, розтирачів (?). О.П. Черниш повідомляє про знахідку серії кісток із гравіруванням, нарізками та ін. вірогідно штучними пошкодженнями, які розцінюються як предмети образотворчого мистецтва [Черниш 1982]. Про наявність у шарі численних фрагментів кісток із нарізками повідомляє О.С. Ситник [2000]. Індустрія визначається як левалуа-мустьєрська.

Шар 3 зафіксований у строкатих відкладах, які корелюються з оддераде. Мегафауна представлена мамонтом (переважає), зубром, конем і носорогом. Шар досліджений на площі близько 650 кв.м., доставив скупчення культурних решток асоційованих з вогнищними плямами. Ці скупчення інтерпретуються автором розкопок як рештки наземних недовгострокових жител. Індустрія представлена 212 предметами, у техніко-типологічному відношенні аналогічними матеріалам нижче залягаючих шарів (рис. 55; 56).  $Pam=29$ ;  $IFl=53$ ;  $IFs=43$ ;  $ICl=10$ . Серед знарядь переважають сколи з легкою немодифікуючою ретушшю, представлені скребла й гостроконечник.

Шар 2 також пов'язаний з строкатими седиментами, які корелюються з оддераде чи із стадіалом між оддераде і моерсхофтом. Мегафауна представлена мамонтом (переважає), зубром, конем, лосем, оленем і носорогом. Шар досліджений на площі близько 650 кв.м., зафіксовано два скупчення культурних решток, асоційованих з вогнищами. Із шару 2 походить лопатка мамонта, що демонструє, на думку О.П. Черниша, свідчення навмисного гравірування і розпису [Черныш 1978]. Крем'яні вироби нечисленні (124), у техніко-типологічному відношенні близькі матеріалам нижче залягаючих шарів (рис. 57; 58). У шарі 2 представлені також розтирачі-відбійники і ковадло.

Верхній мустьєрський шар (1) передує в часі маркуючому горизонту сажистого прошарку, який корелюється з інтерстадіалом моерсхофт. Фауна представлена мамонтом, носорогом, печерним (?) ведмедем, зубром, північним і шляхетним оленями. Інвентар шару вкрай нечисленний (59), однак техніко-типологічні особливості дозволяють досить надійно співставляти його з матеріалами нижче залягаючих шарів (рис. 59).  $Pam=23$ ;  $IFl=54$ .

## Молодово V

Багатошарова стоянка під відкритим небом біля с. Молодова Сокирянського р-ну Чернівецької обл., на правому березі р. Дністер. Відкрита О.П. Чернишом у 1948 р., досліджувалася ним у 1951, 1953-1960, 1962, 1964 рр. Пам'ятка досліджувалася комплексно, із залученням фахівців суміжних наук [Іванова, Цейтлин 1987]. Рештки 20 різночасних культуровміщуючих рівнів, шість з яких відносяться дослідником стоянки до мустьєрському часу, пов'язані з відкладами делювіально-пролювіальних лесподібних суглинків на схилі III надзапальної тераси (рис. 60). У нижній частині колонка відкладів включає кілька похованих ґрунтів, що співставляються з інтерстадіалами амерсфорт, брьоруп, моерсхофт, хенгело. За сумою геостратиграфічних, літологічних, палеонтологічних, палінологічних і палеомагнітних даних І.К. Івановою здійснено кореляцію культуровміщуючих рівнів з палеокліматичними епізодами [Іванова 1987]. Недавні дослідження [Haesaerts et al. 2003] принципово підтвердили запропоновану раніше загальну інтерпретацію колонки відкладення, однак поставили під сумнів кореляцію мустьєрських шарів з ранніми інтерстадіалами вюрму. Пропонується віднести мустьєрські заселення до початку середнього пленігляціалу. Якщо очікувані дані (зокрема, датування за OSL) підтвердять більш молодий вік нижніх шарів стоянки, це в значній мірі змінить уявлення про хронологію молодовських мустьєрських стоянок.

Для часу функціонування 12 шару реконструюється лісостеповий ландшафт із хвойними і мішаними лісами за участю широколистяних порід (дуб, граб, в'яз, липа). Шар корелюється з кінцем інтерстадіалу брьоруп. Мегафауна представлена мамонтом і зубром (визначення Л.І. Алексєєвої і Е.А. Вангенгейм). На рівні шару зафіксовано кілька скупчень решток, вогнищні лінзи, скупчення деревного і кісткового вугілля. О.П. Черниш припускає існування тут кількох округлих і

овальних у плані наземних жител. Згідно опублікованим даним [Черныш 1987] кам'яний інвентар шару нараховує 2281 виріб із крейдового кременя, рідше аргиліту, яшми і кременистого пісковіку (рис. 61; 62). Серед нуклеусів (112) переважають пласкі одно- і двоплощинні форми, численними є дископодібні ядрища. За підрахунками С.В. Смирнова [1973]  $Пам=13,1$ ;  $IFl=49$ ;  $IFs=32,9$ . Серія знарядь, за даними О.П. Черниша представлена п'ятьма гостроконечниками, чотирма атиповими різцями і 50 сколами з немодифікуючою ретушшю, а також ретушшю утилізації. Виявлені також товкачі, розтирачі й відбійники з пісковіку. Індустрія визначається як левалуа-мустьєрська.

Більш холодний і сухий клімат встановлюється для часу існування шару 12а (стадіал між брьорупом і оддераде), за даними О.П. Черниша відділеного стерильними прошарками від вище- і нижче залягаючих культуровміщуючих горизонтів. Інвентар нараховує всього 319 предметів, вигляд яких, проте, дозволяє відносити індустрію до левалуа-мустьє (рис. 63). Супроводжуюча фауна – мамонт.

Холодний і навіть суворий клімат реконструюється для часу накопичення решток 11 шару (стадіал між брьорупом і оддераде). Відзначається деградація лісової рослинності і поширення степових асоціацій. Є вказівки (копитний лемінг, арктична полівка) на розвиток тундрових біотопів. Мегафауна представлена мамонтом (переважає), волохатим носорогом, ведмедем, печерним левом, конем, зубром, північним і шляхетним оленями (Е.А. Вангенгейм, В.І. Громов, Л.І. Алексєєва). Отримані дві некінцевих  $^{14}C$  дати:  $>40,3$  (GrN-4017) і  $>45,6$  (ЛУ-17) тис. років тому. Шар найбільш насичений культурними залишками. Зафіксоване овальне скупчення з численними кам'яними артефактами, золистими й вуглистими частками, асоційоване з кількома вогнищами і концентраціями великих кісток мамонта. Дослідник пам'ятки припускає наявність тут решток довгострокового житла (рис.

64). Зафіксоване ще одне скупчення, також інтерпретоване як рештки житлової конструкції. Кам'яний інвентар нараховує більше 6,2 тис. артефактів (рис. 65; 66). Сировиною слугував крейдовий і гальковий кремій, рідше трепел і яшма. Нуклеуси (170) подібні з матеріалами із шару 12. Переважають одно- і двоплощинні, а також дископодібні пласкі нуклеуси. Представлені черепахоподібні форми. Серія сколів характеризується такими показниками:  $Plam=18$ ;  $PL=22$ ;  $IF1=47$ ;  $IFs=30$ ;  $IC1=13$ . Знаряддя представлені 11 мустьєрськими гостроконечниками, 9 однолезовими скреблами, 4 різцями, 2 вістрями й атиповим двобічним (?) виробом (рубило за О.П. Чернишем; залишковий нуклеус за М.К. Анісюткіном). Найбільш численною є група сколів з неформоутворюючою ретушшю і ретушню використання, що типово для левалуа-мустьєрських індустрій. У шарі представлені також розтирачі, товкачі й відбійники на гальках пісковика і вапняку.

Горизонт 11б представлений кількісно незначною серією кам'яних виробів (80) у супроводі решток мамонта, печерного лева і полівки (дані Л.І. Алексєєвої). Може співставлятися з оддераде (?). Серія виробів знаходить подібність в матеріалах нижче залягаючого 11 шару (рис. 67).

Знахідки в сажистому прошарку (горизонт 11а) кількісно незначні (12 кременів і фрагменти кісток мамонта). Для горизонту отримана некінцева дата за  $^{14}C$  ( $> 35\ 600$  ЛУ-16). Аналог горизонту пожежі на стоянці Кормань IV має кінцеву дату в 44,4 тис. років тому (час інтерстадіалу Моерсхофт).

Горизонт 10в зафіксований у відкладах, що накопичилися в умовах холодного сухого клімату при домінуванні степового ландшафту. Корелюється із стадіалом між моерсхофтом і хенгело [Иванова 1987]. Поодинокі (14) кремені мустьєрського вигляду асоційовані з залишками мамонта.

Вищезалягаючий горизонт 10а (хенгело) і 10б (стадіал між хенгело і денекамп) на думку О.П. Черниша слід відносити до числа індустрій перехідних від мустьє до верхнього палеоліту (рис. 68). Однак вкрай мала чисельність виробів не дозволяє робити скільки-небудь упевнені висновки як щодо природи цих виробів, так і щодо їхньої гомогенності.

#### **Кормань IV**

Багатошарова стоянка під відкритим небом біля с. Кормань Сокирянського р-ну Чернівецької обл., на правому березі р. Дністер. Виявлена в 1930-х рр. І. Ботезом і М. Морошаном. Досліджувалася О.П. Чернишом у 1969-1975 рр. Пам'ятка досліджувалася комплексно, із залученням фахівців суміжних наук [Горецкий, Цейтлин 1977]. Фауністичні рештки вивчалися К.А. Татариним. До 14 культуровміщуючих рівнів пов'язані з товщею лесподібних делювіальних відкладів, що перекривають II надзаплавну терасу Дністра (рис. 69). Простежено до 5 рівнів з матеріалами середньопалеолітичного вигляду.

Невелика серія сколів і нуклеусів виявлена у відкладах алювію II надзапавної тераси, вік якого співвідноситься з часом останнього міжльодовиків'я (рис. 70, 1). Серія виробів є недостатньою для діагностики індустрії, однак сам факт знахідки вказує на освоєння регіону неандертальцями як мінімум у еемський час.

Горизонт 12 пов'язується з нижнім ґрунтовим горизонтом комплексу похованих ґрунтів, співставляємого І.К. Івановою з інтерстадіалом моерсхофт. На одній з ділянок знахідки зустрінуті практично в непотривоженому стані. Мегафауна представлена конем (2 особини) носорогом (2), зубром (2), мамонтом (1) і гігантським оленем (1). Культуровміщуючий шар вивчений на площі близько 60 кв.м. Кам'яний інвентар нараховує 219 предметів (рис. 70, 2-4). Сировиною слугував крейдовий (переважає) і гальковий кремій. Нуклеуси (10)



представлені плоскими одно-, двоплощинними і дископодібними формами, у т.ч. левалуазького вигляду. Сколи (112) характеризуються такими індексами:  $Plam=0$ ;  $Pl=11$ ;  $IFl=40$ ;  $IFs=0$ ;  $ICl=76$ . Архаїчний характер серії сколів різко відрізняє цю колекцію від молодовських інвентарів і послугував для О.П. Черниша підставою опускати вік горизонту до інтерстадіалу амерсфорт [Черныш 1977, с.19]. У той же час значення цієї різниці не слід перебільшувати і тим більше надавати їй хронологічного значення. Окрім того, як з'ясувалося останнім часом, більшість сколів колекції належить кільком розщепленим на місці стоянки окремосям сировини [Ситливий, Ситник 2002]. Таким чином, наявна вибірка не може вважатися представницькою і, отже, немає підстав припускати, що мешканці 12 горизонту не були знайомі з більш розвиненими технологіями розщеплення. Знаряддя представлені скреблами (2), ножами з обушком (3) і сколами з інтенсивно спрацьованими кромками. Представлені відбійники і розтирачі на гальках.

Горизонт 11 пов'язується з верхнім ґрунтовим горизонтом комплексу похованих ґрунтів, корелюємого І.К. Івановою з інтерстадіалом моерсхофт. Маркується сажистим прошарком пожежі. Є радіовуглецева дата (деревне вугілля)  $44400 \pm 2050/1630$  (GrN-6807). За даними І.К. Іванової знахідки перетерпіли істотне переміщення. Горизонт досліджений на площі 66 кв.м. Мегафауна представлена мамонтом (2 особини), конем (2), шляхетним (2) і північним (2) оленем, носорогом (1). Крем'яний інвентар нечисленний (64) (рис. 71). Сировиною слугував крейдовий і гальковий кремій. Представлено 11 нуклеподібних уламків і нуклеусів, кілька знарядь (скребла, сколи з ретушню використання). Є відбійники і розтирачі. Серія є кількісно недостатньою для дефініції індустрії.

Знахідки горизонту 10 зафіксовані в похованому ґрунті, який співставляється з інтерстадіалом хенгело. Фауна представлена бізоном (1) і шляхетним оленем (1). Крем'яні знахідки поодинокі (7): двоплощинний нуклеус, пластина левалуазького вигляду, відщепи.

Знахідки горизонту 9 зафіксовані в нижній частині похованого ґрунту, що співставляється І.К. Іванової з паудорфом-арсі. Рештки досліджені на площі близько 50 кв.м. Мегафауна представлена конем (2), шляхетним оленем (2), лосем (1). Крем'яні вироби нечисленні: плаский підперпендикулярний нуклеус для відщепів, фрагменти сколів, частина яких, за даними О.П. Черниша, має підправлені ударні площадки. Дослідник пам'ятки відносить матеріали горизонту до пізнього муст'є [Черныш 1977, с.23].

Вищезалягаючий горизонт 8 (паудорф-арсі) на думку О.П. Черниша слід відносити до числа індустрій перехідних від муст'є до верхнього палеоліту. Для такого твердження, начебто є техніко-типологічні підстави. Однак нечисленність інвентарю все-таки не дозволяє дійти до однозначного висновку.

### **Стінка 1**

Стоянка під відкритим небом у 5 км від м. Хотин Чернівецької обл, біля с. Атаки, правий берег р. Дністер. Відкрита М.К. Анісюткіним у 1964 р., досліджувалася в 1965-1967, 1969 рр. Розкрито 250 кв.м. площі. Вироби середньопалеолітичного вигляду виявлені в малопотужній товщі суглинистих седиментів, що перекривають алювій 4 надзапавної тераси (рис. 72). Простежено два рівні із знахідками середньопалеолітичного вигляду. Матеріали верхнього рівня в основній масі перевідкладені. Шари містили розсіяне деревне вугілля, золисті примазки, окремі вогнища і конструктивні елементи (ямки від стовпчиків?). Фауна не збереглася. За даними М.Н. Клапчука [Анисюткин 2001] нижній шар характеризується холодними і сухими

лісостеповими умовами. Деревні породи (сосна і береза) складають до 35% пилка; переважає сосна (73%). Серед трав'янистих рослин злакові нечисленні (до 11%). Час функціонування верхнього шару також характеризується лісостеповими умовами, однак дещо більш теплими: скорочується чисельність пилку сосни, пилок берези переважає, з'являються ліщина і верба. Стратиграфічні і палінологічні дані дозволяють М.К. Анісюткіну визначати вік нижнього шару Стінки 1 часом OIS 4 і співставляти його із стадіалом, що передує інтерстадіалу моерсхофт. Для верхнього шару пам'ятки припускається асоціація з часом інтерстадіалу хенгело. Сировиною слугував пластовий і гальковий кремій і кварцитоподібний пісковик (близько 10%). Обидва шари близькі в техніко-типологічному відношенні. За даними М.К. Анісюткіна [2001] індустрія верхнього шару нараховує 39 нуклеусів, в основному одноплощинних із пласким сколюванням.  $Plat=17.1$ ;  $IL=5.8$ ;  $IFl=25$ ; Численними є сколи клетонського вигляду ( $ICl=35$ ). Серед знарядь на сколах (100 екз.) представлені скребла (9), ножі з обушками (8), скребачки (10), різці (3), дзьобоподібні (6) і інші форми. Численними є виїмчасті (19) і зубчасті (21) знаряддя. Двобічні форми представлені чотирма т.зв. ножами стінківського типу і п'ятьма фрагментованими листоподібними вістрями (рис. 73) [Анісюткин 1978; 2001]. Колекція нижнього шару нараховує 1620 виробів (рис. 74; 75), включаючи 10 пісковикових гальок із слідами використання в якості відбійників і товкачів-розтирачів. Серед нуклеусів (180) переважають радіальні, кубоподібні багатоплощинні різних варіацій і пласкі одноплощинні. Переважають сколи з розмірами 35-45 мм.  $Plat=6.2$ ;  $IL=2$ ;  $IFl=19$ ;  $ICl=41$ . Серед знарядь на сколах представлені скребла (31), ножі з обушком (17), скребачки (14), різці (10), долотоподібні вироби (13), виїмчасті (57) і зубчасті (62) форми. Група двобічних знарядь представлена ножем стінківського типу, виробом типу серцеподібного

біфасу, цілими і фрагментованими листоподібними вістрями (16). В індустрійному відношенні обидва шари пам'ятки належать одному типу. Це нелевалуазька, непластинчаста індустрія, з відсутністю гостроконечників, кількісно непередставницькою групою скребел, великою кількістю зубчастих і виїмчастих форм, обов'язковою присутністю розвиненої верхньопалеолітичної групи виробів, які включають човноподібні скребачки і скребачки з носиком, а також неодмінною наявністю листоподібних двобічних вістер. Аналогами індустрії нижнього шару Стінки 1 є матеріали Стінки 2, Стінки 4 і Осипки [Анисюткин 2001]. Висловлено думку про приналежність матеріалів верхнього шару Стінки 1 до початку регіонального верхнього палеоліту [Борзияк 1980], нещодавно запропоновано обидва шари стоянки (разом з аналогіями) відносити до преоріньяку [Chirica, Borziac 2005], або до східного селету [Ситник 1999]. Останнім часом автор досліджень аргументує перехідний характер індустрії верхнього шару стоянки [Анисюткин 2005].

### **Осипка**

Місцезнаходження під відкритим небом у 5 км від м. Хотин Чернівецької обл, правий берег р. Дністер, у 600 м від Стінки 1. Відкрита М.К. Анисюткіним у 1968 р. Є підстави припускати, що знахідки середньопалеолітичного вигляду пов'язані із седиментами заплавної фації алювію II надзаплавної тераси Дністра [Анисюткин 2001]. Матеріал частково перевідкладений, утворює невеликі скупчення. Фауна не збереглася. Колекція нараховує 103 предмета (рис. 76). Представлені одно- і багатоплощинні ядрища, дископодібні форми.  $Pat=3.3$ ;  $IL=0$ ;  $IFI=18$ ;  $ICI=51$ . Гостроконечники відсутні, скребла поодинокі, натомість численні зубчасті, виразні дзьобоподібні форми і група верхньопалеолітичних форм. За даними М.К. Анисюткіна інвентар Осипки має прями аналогії в матеріалах Стінки 1, 2, 4 і характеризується

найбільш архаїчними рисами. Вірогідне датування, обумовлене геостратиграфічними особливостями положення матеріалів – самий початок мустьєрського вюрму, не пізніше інтерстадіалу амерсфорт. Аналогічну геостратиграфічну позицію займають близькі в індустріальному відношенні матеріали місцезнаходження Шипот 2 (нижня стоянка) [Анісюткин 2001].

### **Кетроси**

Багатошарова стоянка під відкритим небом у 8 км від м. Хотин Чернівецької обл, біля сіл Дарабани і Оселівка, на правому березі р. Дністер. Відкрита М.К. Анісюткіним у 1972 р, досліджувалася ним у 1972-1979 рр. Пам'ятка досліджувалася комплексно, із залученням фахівців суміжних наук [Праслов 1981]. Пов'язується з фрагментом II надзапальної тераси. Колонка відкладів включає кілька рівнів (шарів) середньопалеолітичних знахідок, пов'язаних з горизонтами викопних ґрунтів (рис. 77, А). Значний інтерес являє собою знахідка в суглинках запальної фації алювію II тераси (співставляється з часом останнього міжльодовиків'я) кісткових решток мамонта і коня і серії кам'яних артефактів, у тому числі і двобічного виробу, визначеного М.К. Анісюткіним як рубило [Анісюткин 1998]. У вищезалягаючих седиментах просліджуються скупчення деревного і кісткового вугілля, скупчення великих каменів які мають антропогенне походження, фауністичні рештки. Стоянка являє собою вузьку смугу давньої тераси, обмеженої уступом високої тераси і водотоком. Ця ділянка природно розмежована конусами виносів, площадки між якими і заселялося неандертальцями. Масштабними розкопками досліджені дві сусідніх площадки, розділені конусами виносу (розкоп 1 і розкоп 2).

У розкопі 1 (125 кв.м.) простежено чотири рівні залягання середньопалеолітичних матеріалів. Залишки верхніх двох шарів у різній мері переміщені. Не виключено, що нижній з них, з поодинокими

знахідками мустьєрського вигляду, може співставлятися з моерсхофтом [Иванова и др. 1981]. Найкращою збереженістю характеризується нижній (основний) культурний шар, що співставляється І.К. Івановою [Иванова и др. 1981, с.157; Иванова 1987, с.120] з кінцем стадіалу між амерсфортом і брьорупом. Нижній горизонт шару являє собою житлову поверхню з вогнищами, робочими ділянками і залишками житлової конструкції з кісток мамонта і каменів. Мегафауна представлена ранньою формою мамонта, бізоном, носорогом, конем, великорогим оленем, ведмедем (визначення А.І. Давида). Існують вказівки на функціонування поселення наприкінці осені [Анисюткин 2001]. Дані споро-пилкового аналізу вказують на лісостепові умови з перехідним кліматом [Болиховская 1981; Иванова и др. 1981, с.155]. Індустрія шару нараховує близько 4 тисяч виробів (рис. 77, 1-5; 78). Використовувався місцевий пластовий (85%) і гальковий кремій. Нуклеуси (близько 2% колекції) представлені доцентровими одно і двобічними (25), пласкими одно- (24) і двоплощинними (7), багатоплощинні вироби є поодинокими. Представлені левалуазькі нуклеуси.  $Plam=12$ ;  $PL=21$ ;  $PLty=41$ ;  $IFl=43$ ;  $ICl=21$ . Серед знарядь представлені левалуазькі вістря (4) і сколи (78) з інтенсивними слідами утилізації, гостроконечник, однолезові (35) і дволезові (2) скребла. Серед поодиноких форм звертає увагу скребло з потоншеним корпусом. Вироби верхньопалеолітичного вигляду нечисленні й атипові, зубчастих і виїмчастих також порівняно небагато (31). Двобічні форми поодинокі і невиразні. Кістяні вироби представлені ретушерами і менш виразними проколками. Серед пісковикових гальок представлені відбійники, ретушери і товкачі-розтирачі. Індустрія основного шару визначається як мустьє типове з найближчими аналогіями в матеріалах молодовських стоянок [Анисюткин 2001].

Розкопом 2 (100 кв.м.) виявлено культурний шар, аналогічний за своїми показниками і геостратиграфічним положенням основному шару

мустьє, дослідженому в розкопі 1. Тут також простежені залишки житлової конструкції, зібрані рештки мамонта, носорога, коня, бізона і шляхетного оленя. крем'яний інвентар порівняно нечисленний (303 вироби). Техніко-типологічні показники дозволяють М.К. Анисюткіну правомірно стверджувати про приналежність обох комплексів Кетрос до одного варіанту мустьє [Анисюткин 1981, с.46]. У той же час, дослідник акцентує увагу на більшій подібності комплексу 2 до матеріалів північно-молдавських пам'яток мустьє типового (Бутешти, Трінка 1, Трінка 2) [Анисюткин 2001].

### **Пронятин**

Одношарова стоянка під відкритим небом у 6 км на північ від м. Тернопіль, розташована в межах Волино-Подольської височини, на ріці Серет, лівій притоці Середнього Дністра. Виявлена і досліджувалася О.С. Ситником у 1977-1981, 1984 і 1985 рр [Сытник 1985; 1994]. Геологія вивчалася А.Б. Богущьким, фауністичні рештки визначалися Н.Г. Белан. Культуровміщуючий горизонт пов'язаний з горизонтом т.зв. надгороховської соліфлюкції, простеженим в делювіальних відкладах приводороздільного схилу (рис. 79, А). Геологічне датування – від кінця еєму до амерсфурту-брьюрупу. Перекриваючий шар лесів має Тл-дату  $85 \pm 7$  тис. років тому (В.М. Шелкопляс). За даними автора розкопок знахідки шару в незначній мірі переміщені, причому здебільшого по вертикалі. Потужність горизонту із знахідками складає від 20 до 45 см. Простежено скупчення матеріалу й вогнищні лінзи. Мегафауна представлена мамонтом, конем, носорогом, північним оленем, зубром. Кам'яний інвентар нараховує 6410 предметів (рис. 79, 1-3; 80). Сировиною слугував якісний туронський кремій. Нуклеуси (248) представлені в основному плоскими формами. Домінують доцентрові, паралельні і нуклеуси левалуазькі одного зняття [Stepanchuk, Sytnyk 1999]. Сколи (434 левалуазькі заготовки без вторинної обробки, 584

пластини, 2743 відщепи) характеризуються такими індексами:  $Plat=16.7$ ;  $Pl=16,2$ ;  $IFl=64,3$ ;  $IFs=34,5$ . Серед знарядь (295) представлені левалуазькі вістря (10), мустьєрські гостроконечники (10), в основному однолезові скребла (19), різноманітні ножі (179), зубчасті та виїмчасті (22), ін. форми [Ситник 2000]. У контексті культуровміщуючого шару виявлено поздовжньо розколоту променеву кістку бізона, на ділянці губчатої маси якої простежується контур тварини (?). Знахідка не має аналогів серед свідчень неутилітарної діяльності, відомих на середньопалеолітичних пам'ятках [Ситник 1983]. Технологічні і типологічні риси комплексу дозволяють розцінювати комплекс Пронятина як левалуа-мустьєрський, з найближчими аналогіями в матеріалах Молодого I (шари I-I) і Молодого V (шари 11 і 12).

### **Ігровиця I**

Двошарова стоянка під відкритим небом біля с. Ігровиця Тернопільського р-на. Розташована в межах Волино-Подільської височини, на ріці Ігра, лівому притоці Серету, що впадає в Дністер. Виявлена в 1981 р. О.С. Ситником і досліджувалася ним та М.Р. Левчуком у 1988 і 1996 р. [Ситник 2000]. Геологія вивчалася А.Б. Богуцьким, фауна визначалася К.А. Татариним. Простежено горизонти із знахідками середньо- і верхньопалеолітичного вигляду. Знахідки середнього палеоліту пов'язані із соліфлюкційною пачкою горохівського ґрунтового комплексу; артефакти зустрічаються в межах усієї цієї пачки, потужність якої сягає 80 см (рис. 81, А). Припускається, що середньопалеолітичні матеріали були перевідкладені на початку холодної фази OIS 5b, таким чином вони датуються не пізніше стадіалу між оддераде і брьорупом [Ситник 2000; Богуцький та ін. 2003]. Нижня границя віку матеріалів визначається останнім міжльодовиків'ям. Для вміщуючих артефакти седиментів існує ТЛ-дата  $135\pm 9$  тис. років тому (В.М. Шелкопляс). Фауна представлена мамонтом чи носорогом,



північним і шляхетним оленями, песцем, корсаком, бобаком, копитним лемінгом і ін. Кам'яний інвентар (934) включає 2 нуклеуси, 18 знарядь, 337 сколів, лусочки й уламки кременю (рис. 81, 1-6). Серед знарядь представлені скребла (3), скребла-ножі (6), атипові скребачки (3), різці (2) і ін. У цілому індустрія визначається як левалуа-мустьєрська.

### Єзупіль I

Багатошарова стоянка під відкритим небом біля с. Єзупіль Тисменецького р-ну Івано-Франківської обл., на правому березі Дністра. Виявлена в 1990 р. А.Б. Богуцьким. Досліджувалася О.С. Ситником у 1994-1996, 1999 рр. [Ситник 2000; Ситник та ін. 1996; Sytnik et al. 1998]. У покривних відкладах II надзапальної тераси простежено три рівні залягання археологічних матеріалів, два з яких відносяться до середнього палеоліту (рис. 82, А).

Шар III, потужністю 10-20 см, простежений в горизонті  $A_2$  горохівського викопного педокомплексу (дані А.Б. Богуцького) на площі близько 110 кв.м. Простежені рештки вогнища, біля якого зафіксовано концентрацію решток життєдіяльності. Докладний список фауни не опублікований, але повідомляється про знахідку *Bison primigenius* і *Bos sp.* Кам'яний інвентар представлений 403 предметами (рис. 82, 1-5; 83). Сировиною слугував туронський кремій (до 90%) і “карпатський піщаник” (?). Нуклеуси (15) представлені пласкими доцентровими, конвергентними, підпаралельними одно- і двоплощинними.  $Plm=25$ ;  $Pl=23.6$ ;  $IFl=70$ ;  $IFs=52,3$ . За даними О.С. Ситника серед знарядь (63) представлені левалуазькі вістря (11), гостроконечники (4), скребла (5), ножі (29), ін. поодинокі форми. Представлені відбійники на гальках пісковика. Найближчі аналогії інвентарю III шару автор досліджень вбачає в матеріалах молодовських стоянок, відзначаючи при цьому більш розвинений у технічному відношенні вигляд матеріалів Єзуполя, що дозволяє вбачати більш широкі європейські і близькосхідні паралелі.

Шар II, потужністю до 20 см, зафіксований в горизонті лесів, що перекривають седименти горохівського педокомплексу і пов'язаний з т.зв. надгорохівською соліфлюкційною пачкою. А.Б. Богуцький [Богуцький і ін. 2003] корелює шар з початком стадії 5b (стадіал між брьорупом і оддерраде). Шар досліджений на площі 60 кв.м. Колекція кам'яного інвентарю нараховує 107 предметів (рис. 84). В якості сировини використовувався тільки туронський кремій. Єдиний нуклеус – доцентровий, з великим останнім зняттям – має левалуазький вигляд. Серед знарядь є виразний сегментоподібний біфас, кілька фрагментованих двобічних виробів, невиразні форми на сколах. Інвентар, незважаючи на свою нечисленність, різко відрізняється від фонівих для описуваного регіону левалуазьких індустрій і знаходить аналогії в мікокських матеріалах.

### **Колодіїв**

Місцезнаходження під відкритим небом біля с. Колодіїв Галицького р-ну Івано-Франківської обл., на правому березі Дністра. Досліджувалося О.С. Ситником і А.Б. Богуцьким [Ситник 2000]. Знахідки середньопалеолітичного вигляду виявлені в покривних лесоподібних суглинках II надзапавної тераси р. Сивки, правого притоку Дністра. Три крем'яних вироби і деревне вугілля від вогнища зафіксовані в надгорохівській соліфлюкційній пачці (рис. 85, А). А.Б. Богуцький [Богуцький і ін. 2003] співвідносить шар з початком стадії 5b (стадіал між брьорупом і оддерраде). Сировиною слугував туронський кремій. Мається скол і два знаряддя на сколах з інтенсивною вентральною підтескою, близькі до частково-двобічних форм ножів, відомих у контексті мікокських індустрій (рис. 85, 1, 2).

### **Буглів V**

Багатошарова стоянка під відкритим небом біля сіл Буглів і Огризківці Ланівцького р-ну Тернопільської обл. Розташована на

правому березі р. Буглівки, правого притоку р. Горинь. Відкрита в 1989 р. О.С. Ситником і М.Р. Левчуком. Досліджувалася О.С. Ситником у 1990, 1992-1995 р. У відкладах присхилової мисоподібної ділянки простежено зворотню стратиграфію: матеріали шару I перевідкладені з більш високих ділянок і хронологічно більш давні, аніж матеріали мало потривоженого шару II, у якому простежені рештки вогнища і скупчення кам'яних артефактів (рис. 86, А). Рештки шару I включені в елювіально-делювіальні суглинки, артефакти рознесені по вертикалі. На невеликій ділянці встановлене ймовірне первісне стратиграфічне положення матеріалів I шару, який, за даними А.Б. Богуцького, асоційований тут з верхньою частиною коршівського викопного педокомплексу (кайдацький горизонт за М.Ф. Векличем; OIS 7). Про геологічне датування II шару висловлюються суперечливі думки. Його відносять або до рис-вюрму [Ситник 2000, с.218], або до брьорупу [Богуцький і ін. 2003]. Наявна для вміщуючих седиментів ТЛ-дата  $140 \pm 12$  тис. років тому (В.М. Шелкопляс) узгоджується скоріше з першим припущенням.

Кам'яний інвентар шару I нараховує 1016 предметів (рис. 86, 1, 2; 87). Сировиною слугував туронський кремій, поодинокі вироби виготовлені з кварциту. Нуклеуси (64), за даними О.С. Ситника представлені плоскими доцентровими, конвергентними, підпаралельними одно- і двоплощинними. Майже половина ядрищ відноситься дослідником до (прото) левалуазьких форм. Відзначається архаїчний "клектонський" вигляд сколів. Пластини (62 з 812 сколів) атипові і випадкові. Серед знарядь (80) представлені: чопер (1), колуні (5), однолезові скребла (19), ножі (22), скребачки (10), зубчасті (6) і ряд інших форм. На думку дослідника, індустрія не має прямих аналогій у хронологічно співставимих комплексах навколишніх територій.

Кам'яний інвентар шару II нараховує 882 предмета (рис. 88; 89). Сировиною слугував туронський (переважає) і сеноманський кремій. Серед сколів (346) значною серією представлені пластини і мікропластинки (121). Нуклеуси (7) представлені підпаралельними одно-двоплощинними пласкими формами. Знаряддя нечисленні (16): гостроконечник, ніж, скребло, скребачки (2) і ін. маловиразні форми. Звертає увагу знахідка фрагменту рубила. Індустрія різко відмінна в технічному відношенні від інвентарю шару I. Правомірними є співставлення з ранніми пластинчастими середньопалеолітичними індустріями, відомими у Північній Європі [Ситник 2000, с.218].

### **Великий Глибочок I**

Багатошарова стоянка на місці покинутого кар'єру по видобутку каменю біля с. Великий Глибочок Тернопільського р-ну і обл. Пов'язується із скельними виходами Товтрової гряди. Розташована на правому березі р. Серет, правого притоку Дністра. Відкрита в 1979 р. О.С. Ситником і досліджувалася ним у 1981-1982, 1987, 1991, 1997 рр. [Ситник, Богущкий 1998; Ситник 2000]. Геологія вивчалася А.Б. Богущким. У колонці відкладів простежено шість горизонтів з кам'яними виробами, нижні три з яких віднесені до середнього палеоліту (рис. 90, А). Слід підкреслити, що всі три горизонти (чи шари) знаходяться в перевідкладеному стані, таким чином, дані про хронологічне положення матеріалів вказують лише на час їхнього перевідкладення. Авторами досліджень не виключається при цьому, що всі три, або два верхні комплекси могли належати одному поселенню, зруйнованому схиловою ерозією. Таке припущення, однак, потребує додаткової аргументації.

Комплекс шару III простежений в горизонті  $A_1$  коршівського викопного педокомплексу (кайдаки за М.Ф. Векличем; OIS 7). Для вміщуючих седиментів є ТЛ дата  $175 \pm 13$  тис. років тому (В.М.

Шелкопляс). Досліджений на площі близько 50 кв.м. Знахідки зустрічаються в шарі потужністю до 50 см. Фауністичні рештки належать бізону (бику ?), коню, носорогу (?). Крем'яний інвентар (346) виготовлений на місцевому туронському кремені (рис. 90, 1-3; 91). Нуклеуси (15) представлені левалуазькими (2), доцентровими (6), підпаралельними (3) і безсистемними (4) формами. Серед знарядь (47) представлені вузькі двобічні вістря (2), що знаходять аналогії у матеріалах культурно-хронологічних комплексів V і V-а Королєвого I, гостроконечник (1), однолезові скребла (13), ножі й ін. поодинокі форми. Серія сколів (171) надає такі показники:  $PL=2,3$ ;  $Plam=9,2$ ;  $PI=43,7$ . З комплексом, можливо, пов'язані рубила, знайдені поза стратиграфічного контексту. Найближчі аналогії вбачаються О.С. Ситником у матеріалах ашельського комплексу Житомирської стоянки.

Комплекс шару III-Б зафіксований у нижній частині середньоплейстоценових лесів, що перекривають коршівський педокомплекс. Припускається датування рисом II (OIS 6) [Сытник 2000, с.119]. Є ТЛ дата  $77\pm 6$  тис. років тому (В.М. Шелкопляс). Розкрито 25 кв.м. Потужність культуровміщуючого шару до 40 см, шар порушений перевідкладенням. Крем'яний інвентар (59) виготовлений на туронському кремені (рис. 92, 1-4). Нуклеуси (3) пласкі, близькі левалуазьким. Знаряддя поодинокі: гостроконечник, поперечне скребло. Відзначається грубість вторинної обробки. Індустрія визначається автором досліджень як левалуазька.

Знахідки шару III-А походять з низів дубнівського (паудорфського) ґрунту і верхів надгорохівської соліфлюкційної пачки. Підстилаючий седимент горизонту B горохівського комплексу має ТЛ дату  $46\pm 4$  тис. років тому (В.М. Шелкопляс). Артефакти знаходяться в зваженому стані і зустрічаються разом з верхньопалеолітичними (шар II). Середньопалеолітичний комплекс виділяється за ступенем

збереженості артефактів. Інвентар нараховує 172 предмета з туронського кременю (рис. 92, 5, 6). Нуклеуси (9) представлені пласкими формами, частина їх має левалуазький вигляд. Сколи (130) характеризуються такими показниками:  $IL=12,4$ ;  $Пам=12$ ;  $IFl=30,5$ . Знаряддя (25) представлені рублячим виробом, левалуазькими вістрями (3), скреблами (2), ножами (5), зубчастими та виїмчастими (11), скребачкою (1), атиповими різцями (2). Індустрія правомірно визначається автором досліджень як левалуазька.

### **Грот Прийма I**

Одношарова печерна пам'ятка поблизу с. Прийма Миколаївського р-ну Львівської обл., лівий берег р. Дністер. Відкрита у 1993 Л.Г. Мацкевим і досліджувався ним у 1993-1997 рр, роботи на пам'ятці продовжуються і в даний час [Мацкевий 2002]. Грот являє собою верхній з п'яти ярусів карстово-суфозійного комплексу, виробленого у вапняках верхнього тортону. Розміри гроту 5,5x4,5 м, висота до 2 м. Експозиція північна. Висота над тальвегом тимчасового водотоку до 50 м. За даними М.С. Демедюка й О.В. Захарчук на площадці перед гротом у колонці суглинково-піскових відкладів, потужність яких сягає 2 м, простежено шість літологічних горизонтів (рис. 93, А). Поодинокі крем'яні вироби і фауністичні рештки пов'язані з придонним горизонтом глинистих пісків і перекриваючим "горілим горизонтом" тих же пісків, насичених деревним вугіллям, обгорілими кістками і сажистими примазками. За даними Л.Г. Мацкевого, у гроті і на площадці перед ним шар з фауністичними знахідками, кам'яними виробами і слідами вогню має потужність 5-15 см. Є  $^{14}C$  дата по кістці  $45600 \pm 450$  (Ki-4583). Фауна, згідно до визначень К. Татарінова і В. Гуменюка представлена печерним ведмедем (переважна більшість решток), зайця-русака й ін. тварин. За попередніми даними, у шарі на площадці було виявлено шість фрагментів черепа, уламки черепу та уламок променевої

кістки людини [Мацкевий і ін. 2005]. Кам'яні вироби (5) представлені левалуазьким вістря́м, гостроконечниками (3) і відщепом (рис. 93, 1-3). Сировиною слугував кварцовий пісковик, андезито-базальт, волинський кремій.

#### **5.2.4. Дніпровська територіальна група (Кодак – Орел – Скубова Балка – Ненаситець I)**

Завдяки роботам А.В. Добровольського, Т.Т. Теслі, В.М. Даниленка, О.В. Бодяньського й ін. дослідників список пам'яток басейну Дніпра досить значний і нараховує до 60 позицій. Незважаючи на це, стан вивченості середнього палеоліту регіону є незадовільним. Деякі з пам'яток досліджувалися в 1930-х рр. і накопичена в момент розкопок інформація або загублена, або не відповідає сучасним вимогам до повноцінного джерела. Ревізія деяких старих місцезнаходжень змусила переглянути думку про їхній археологічний статус, як, наприклад у випадку гадано ашельських знахідок у Великій Бурімці на Черкащині [Шовкопляс 1954; Борисковский, Праслов 1964; Степанчук, Сиволап 2005]. Нечисленні знайдені останнім часом пам'ятки (Муховець на Сумщині, Узвіз у Запорізькій області) знаходяться на самому початку досліджень. Чимало палеолітичних пам'яток було зруйновано (і руйнується дотепер) у результаті будівництва каскаду штучних водоймищ на Дніпрі. Протягом десятків років берегові лінії цих водоймищ надають велике число крем'яних виробів, у тому числі і середньопалеолітичних. Збори на бечевниках складають часом багатотисячні колекції, позбавлені, однак мінімальних хроно-стратиграфічних вказівок. Найбільш важливими для характеристики середнього палеоліту регіону залишаються, як і раніше, матеріали Кодака I, Орла, Скубової Балки, Ненаситця (Василівки) I. Регіон надає безсумнівні свідчення побутування щонайменше двох типів індустрій:

левалуазької (Скубова Балка, Ненаситець I) і мікокської (Орел, Балки, Узвіз і ін.). Не виключена наявність тут і пам'яток із зубчастими індустріями (Круглик, Муховець), що, однак, вимагає додаткових підтверджень. Територіально до басейну Дніпра тяжіє група місцезнаходжень на р. Велика Вись (ліва притока Південного Бугу). Ці місцезнаходження дуже недостатньо досліджені, але значна своєрідність деяких з них, зокрема, Андріївки 4, на наш погляд, вимагає їхнього охарактеризування.

### **Кодак I**

Місцезнаходження біля с. Старі Кайдаки Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл., лівий берег Дніпра. Відкрито в 1932 р. О.В. Добровольським. Розкопувалося в 1934-1935 р. Т.Т. Теслею, у 1938 р. І.Ф. Левицьким, у 1965 р. С.В. Смирновим. Геологія вивчалася Л.А. Лепікашем, В.І. Громовим, М.Ф. Векличем. Фауністичні рештки визначалися І.Г. Підоплічком, В.І. Громовим, М.І. Бурчак-Абрамовичем [Борисковский 1953; Борисковский, Праслов 1964; Смирнов 1973]. Нечисленні крем'яні вироби і частково (?) асоційована з ними фауна були зустрінуті в нижній частині сіро-зелених опіщаних косошаруватих озерно-річкових седиментів, що перекривають червоно-бурі глини і, у свою чергу, перекритих потужною (до 20 м) пачкою лесів з 3-4 горизонтами похованих ґрунтів (рис. 94, А). Знахідки перевідкладені. Припускається, що спочатку культурні рештки були пов'язані з похованими ґрунтами чи лесами ранньочетвертинного часу, а делювіальний змив мав місце після останнього міжльодовиків'я (М.Ф. Веклич). Не виключається міндель-рис-риський вік знахідок. Фауна представлена трогонтерієвим слоном, носорогом, конем, бізоном, гігантським, шляхетним і північним оленями, левом, ведмедем, гієною, вовком, червоним вовком, лисицею, зайцем. Висловлюються сумніви в приналежності фауністичних решток одному комплексу. Кам'яний



інвентар з розкопок 1930-х рр. не зберігся. Сировиною слугував темно-коричневий кремій, кварц та пісковик. Серед кількох десятків предметів були представлені: дископодібний нуклеус, двобічно оброблений гостроконечник, скребла, скреблоподібні вироби, сколи і лусочки. Представлені кістки з нарізками і ретушер-ковадло. Опублікований матеріал украй незначний і представлений кількома сколами левалуазького вигляду (рис. 94, 1-4). Індустрія не може бути охарактеризована з техніко-типологічного боку. Її вік також досить дискусійний, хоча більшість дослідників одностайно висловлюється на користь до-дніпровського (до-риського) датування. Левалуазький вигляд виробів, що збереглися, не суперечить такій даті. Не виключено, таким чином, що Кодак I являє собою одну з найдавніших середньопалеолітичних пам'яток на території України, що датуються 9-11 OIS.

### **Орел**

Місцезнаходження біля скелі Орел поблизу с. Петрово-Свистуново Запорізької обл., лівий берег Дніпра. Відкрито в 1955 р. О.В. Бодянським, який проводив тут збори в 1955-1956 рр. [Бодянский 1960]. Знахідки середньопалеолітичних виробів пов'язані з горизонтом сіро-зелених суглинків, який підстелюється жовто-червоним суглинком (рис. 95, А). Геологічні умови знахідки фахівцями не вивчалися. За даними О.В. Бодянського, колекція нараховує більше 400 кременів (рис. 95, 1-10). Крем'яна сировина різноманітна за забарвленням. Нуклеуси (24) представлені одно- і двобічними доцентровими формами (6), підпаралельними одно- (переважають), дво- і багатоплощинними плоскими виробами (20). Сколи (>100) характеризуються такими показниками:  $P_{am}=11,7$ ;  $IFl=33,8$ ;  $IFs=17,5$ . Типологічний склад [Бодянский 1960; Смирнов 1973; Степанчук 2002] виробів на сколах представлений гостроконечниками, у тому числі кутастими (11);

кутастими (13), конвергентними (11), подвійними (4), однолезовими (10) скреблами; виїмчастими та зубчастими формами (9); ін. поодинокими виробами. Є галька пісковика із слідами використання. Найближчі регіональні аналогії вбачаються в матеріалах Балок, Узвозу, Гирла Самари, середньопалеолітичної складової Міри. Вказується на близькість до матеріалів верхнього шару Кіік-Коби [Смирнов 1969; 1973], або індустрій типу Старосілля [Степанчук 2002]. Правомірним видається припущення про пізньомустьєрський вік Орла [Бодянский 1960; Борисковский, Праслов 1964]. Індустрія визначається як мікоксська.

### **Скубова Балка**

Місцезнаходження в с. Військове Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., правий берег Дніпра. Відкрито в 1954 р. О.В. Бодянським, який проводив тут збори [Бодянский 1971]. Знахідки виробів середньопалеолітичного вигляду пов'язані з горизонтом сіро-зелених піскуватих суглинків, що підстеляються строкатими суглинками і перекриті потужною пачкою лесів. Геологічні умови знахідки фахівцями не вивчалися. Колекція кам'яних виробів (рис. 96) [Бодянский 1971; Смирнов 1973] різнорідна у сировинному відношенні (“чорна кремениста порода“, мілкозернистий пісковик, крейдовий (?) кремій). Представлений плаский двоплощинний біпоздовжній нуклеус, сколи і знаряддя на них (24), фрагменти кременю (5) [Смирнов 1973]. Серія недостатня для повноцінного статистичного аналізу, проте показовими є технічні індекси:  $P_{am}=30$ ;  $IL=37,5$ ;  $IF_1=69,2$ ;  $IF_s=37,5$ . Знаряддя представлені ножами з обушками, виконаними дрібною притуплюючою ретушшю (14 з 15). Існують прямі аналогії таким виробам у матеріалах Пронятина [Сытник 1994; Степанчук 1999]. Індустрія Скубової балки визначається як левалуазька.

### **Ненаситець I (Василівка I)**

Місцезнаходження біля с. Василівка Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл., лівий берег Дніпра. Відкрито в 1949 р. О.В. Бодянським, який в 1949-1950 рр. проводив тут збори [Смирнов 1973]. Кам'яні вироби були виявлені у відкладах 15 м тераси Дніпра, у сіро-зеленкуватих суглинках, перекритих лесами і підстелених червоно-бурими глинами. Простежено скупчення решток площею близько 2 кв.м. Сировиною слугував кварцит. Представлено 283 предмета (рис. 97). Нуклеуси (15) представлені доцентровими (2), підпаралельними плоскими одно- двоплощинними (10), ін. формами. Сколи (110) надають такі показники:  $P_{am}=20$ ;  $IL=25,4$ ;  $IFl=47,3$ ;  $IFs=33,8$ . Виразних знарядь немає. Індустрія визначається як левалуазька.

### **Андріївка 4**

Місцезнаходження під відкритим небом поблизу с. Андріївка Миргородського р-ну Кіровоградської обл. Локалізується на правому березі ріки Велика Вись (басейн Південного Бугу), на схилі і крайовій частині поверхні тераси висотою до 20 м, експозиція південна. Відкрито П.І. Озеровим, який систематично проводив тут збори матеріалу. Знахідки представлені тільки крем'яними виробами (рис. 98; 99). Матеріали місцезнаходження із зборів різних років практично однорідні за станом збереженості поверхонь артефактів. Предмети покриті насиченою молочно-білою патиною, часто кородовані. Частина артефактів має ділянки вапнякового натюку. Багато предметів фрагментовані в давнині, грані зламів покриті такою ж густою молочно-білою патиною. Поверхня виробів має слабкий люстр, однак не обкатана. Лише поодинокі вироби, мабуть, були реутилізовані. Загалом складається враження, що комплекс Андріївки 4 практично гомогенний. Це враження лише посилюється при аналізі техніко-типологічних

особливостей колекції. Таким чином, незважаючи на велику площу зборів, яка не виключає вірогідну наявність тут матеріалів неодноразових відвідувань групою древнього населення, на даному етапі досліджень є всі основи аналізувати матеріали Андріївки 4 як єдиний комплекс. Особливістю комплексу є архаїчність техніки розщеплення (практична відсутність прийому фасетування ударних площадок, велика кількість великих гладких або покритих кіркою площадок, велике число скошених площадок, наявність т.зв. долькових сколів, велика кількість первинних і напів-первинних сколів, їхня масивність, відсутність пластин і практична відсутність пластинчастих сколів, наявність примітивних дископодібних нуклеусів). Типологічний набір складений зубчастими, різнотиповими скреблами, часто поперечними. Гостроконечники виключно рідкісні. У доступній нам колекції відсутні ознаки застосування техніки виготовлення біфасів. Частина нуклеподібних форм може бути визначена і як чоппингоподібні вироби. Своєрідна риса набору знарядь - серійно представлені масивні кінцеві скребачки. Є також, хоч і нечисленні, справжні багатофасеткові ретушні різці. Таке поєднання: архаїчна техніка розщеплення, виразна середньопалеолітична група виробів і серійні скребачки при наявності різців - є вкрай незвичним. Неможливо знайти прямі аналогії Андріївці 4 у відомих матеріалах українського середнього палеоліту. Деяку схожість, але швидше формальну, за рахунок великій кількості скребкових і зубчастих форм демонструють матеріали стинківсько-дуруїторської єдності за М.К. Анісюткіним. У той же час відомо, що ряд древніх - довюрмских - європейських індустрій характеризується таким же поєднанням архаїзму технології розщеплення і серійності "прогресивних" типів знарядь. Як представляється, пошук типологічних і хронологічних аналогій Андріївки 4 потрібно вести саме в цьому напрямі.

### **5.2.5. Донецька територіальна група (Антонівка – Курдюмівка – Білокузьминівка)**

Група пам'яток, розташована в межиріччі Дніпра і Дону, представлена місцезнаходженнями, що пов'язуються з притоками басейну Дніпра, Сіверського Дінця і невеликих річок, які у даний час впадають в Азовське море. До перших відносяться Антонівка, Олександрівка. До других: Курдюмівка, Озерянівка 1 і 3, Біла Гора, Званівка, Дружківка, Черкаське [Колесник 2003; Колесник, Весельский 2003]. Третя група представлена кількісно незначними серіями знахідок у басейні р.Кринка і р.Грузський Єланчик. До їхнього числа відносяться Новоколинівка, Білоярівка, Білоярівка-Колпаково, Успенка, Донецьк, Марьянівка й ін. в Амвросієвському, Донецькому, Старобешевському р-нах Донецької обл. [Борисковский, Праслов 1964; Колесник 2003]. У регіоні практично не відомі пам'ятки з добре збереженим культурним шаром; культурні рештки, як правило, пов'язані з різновіковими делювіальними відкладами і тією чи іншою мірою перетерпіли переміщення. Ця обставина надає значної дискусійності з'ясуванню хроно-стратиграфічної позиції індустрій. Регіон надає свідчення побутування кількох типів індустрій: мікоксської (Антонівка I і II, Озерянівка 1, 3, Дружківка, Червоний Яр, Черкаське і ін.), левалуа-мустьєрської у пластинчастій фації (Курдюмівка: удайський комплекс). Неясною залишається індустріяна приналежність знахідок із прилуцького і кайдацького горизонтів Білокузьминівки і прилуцького алювію Курдюмівки, а також ймовірно удайських за віком матеріалів Званівки. Особливий тип індустрій вбачається в матеріалах комплексів з вітачівських ґрунтів і бузьких лесів Білокузьминівки. Можливо правомірним є співставлення Курдюмовки та Звановки з матеріалами Шляху [Нехорошев 1996; 1999; 2003] (так само як і з деякими

мустьєрськими горизонтами Бірючої Балки [Матюхин 2003; 2004]). При цьому як і раніше лишається непоясненою задовільно природа зубчастої складової найбільш пізніх комплексів Білокузьминівки. Заслугове уваги думка О.В. Колесника про перехідний характер індустрії з бузьких лесів Білокузьминівки. Своєрідне явище, яке вимагає додаткових досліджень, являють собою пам'ятки з кварцитовими індустріями середньопалеолітичного вигляду (Деркул, Чугинка й ін.).

### **Антонівка**

Стоянка під відкритим небом біля с. Антонівка Мар'їнського р-ну Донецької обл., на правому березі р. Сухі Яли, лівого притоку р. Вовча (басейн Дніпра). Виявлена в 1962 р. В.М. Гладиліним і досліджувалася ним у 1962-1965 рр. [Гладилин 1974а; 1976]. Додаткові роботи в 2001-2002 рр. проведені О.В. Колесником [2003]. Геологічні умови залягання матеріалів вивчалися М.Ф. Векличем і Н.П. Герасименко. Фауна практично не збереглася. Культуровміщуючі горизонти включені у відклади 20-25 м мисоподібного виступу III надзапальної тераси. Зафіксовано два горизонти із знахідками, більш ранній з яких (Антонівка I) стратиграфічно перекриває більш молодий (Антонівка II).

Матеріали Антонівки I і Антонівки II близькі в техніко-типологічному відношенні. Оскільки пам'ятки видані монографічно [Гладилин 1976], зупинимося тут на короткій характеристиці лише комплексу Антонівки II, на якій недавно були проведені додаткові роботи [Колесник 2003].

**Антонівка II.** Артефакти культуровміщуючого горизонту пов'язуються з делювіальними супісками, перекритими вітачівським педокомплексом і підстеленими пісками полтавської серії. Відповідно до останніх уявлень М.Ф. Веклича [Веклич и др. 1984], вітачівський горизонт корелюється з початком OIS 3. Слід врахувати, що спочатку [Веклич 1968] ґрунти цього горизонту зіставлялися з брьорупом, тобто з

підстадією OIS 5с згідно сучасних уявлень [Gamble 1986]. За даними Н.П. Герасименко, артефакти пов'язуються із середнім горизонтом вітачівського педокомплексу, який відповідає інтерстадіалу хенгело. Таким чином, вік культуровміщуючих седиментів досить суперечливий: це або нижній пленігляціал (OIS 4), або інтерпленігляціал (OIS 3). Не виключається кількаразове перевідкладення матеріалів, початково пов'язаних з відкладами удайського горизонту. Фауністичні рештки представлені первісним зубром (3 особини) і коня (3) (В.І. Бібікова). Кам'яний інвентар нараховує кілька десятків тисяч предметів (рис. 100-102). Наводяться статистичні дані для серії в 7626 виробів [Гладилин 1976]. Сировиною слугував місцевий крейдовий кремінь. Нуклеуси (276) включають пласкі доцентрові одно- і двобічні (95), і підпаралельні (114), де переважають пласкі і представлені (напів)об'ємні одно-двоплощинні форми. Сколи (5270) характеризуються такими показниками:  $P_{am}=9,1$ ;  $P_L=0,2$ ;  $IF_1=31$ ;  $IF_s=8,1$ . Знаряддя на сколах представлені гостроконечниками, у т.ч. кутастими і з вентральними підтесками (12); скреблами-ножами (367), серед яких, поряд з однолезовими (181) формами, широко представлені дволезові, конвергентні, з ретушшю по периметру, часто з вентральними потоншеннями і підтесками, представлені поодинокі лимасоподібні форми. Представлені зубчасті та виїмчасті (97), скребачки (28), різці (2) і ін. форми. Двобічні знаряддя представлені рубилами (6), що, можливо є преформами, виразними листоподібними вістрями (3), поодинокими ножами і більш численними скреблами (29), для яких специфічними є сегментоподібні й овальні форми. У колекції представлені відбійники. Індустрія визначається як східномікоксська.

### **Курдюмівка**

Стоянка під відкритим небом поблизу с. Курдюмівка Костянтинівського р-ну Донецької обл., на лівому березі р. Наумиха,

правого притоку р.Кривий Торець (басейн Сіверського Дінця). Відкрита в 1988 р. О.В. Колесником. Досліджувалася О.В. Колесником у 1989-1992 р. і Ю.Г. Ковалем у 1995 р. Загальна досліджена площа сягає 60 кв.м. Геологія вивчалася Н.П. Герасименко, М.Ф. Векlichem і П. Езарцем. Фауністичні рештки визначалися А.К. Каспаровим і О.П. Журавльовим. У делювіальних схилових балкових відкладах простежено кілька горизонтів залягання виробів середньопалеолітичного вигляду (рис. 103, А), сировиною для виготовлення яких слугував місцевий крейдовий кремінь.

У верхній частині алювіальної пачки, яка датується прилуцьким часом, зафіксована серія перевідкладених предметів. Серед знахідок кілька нуклеусів, сколи ( $I_{am}=7$ ;  $I_{fl}=28$ ;  $I_{fs}=20$ ), два ретушованих вироби. О.В. Колесник вбачає аналогії в мікоксських інвентарях, однак цей висновок слід розцінювати лише як попередній.

У верхньому горизонті прилуцького ґрунту простежений культуровміщуючий горизонт потужністю до 10 см. Шар перетерпів мінімальне постакумуляційне переміщення. Представлені рештки бізона і коня. Кам'яний інвентар нараховує до 120 предметів, більша частка яких знайдена в межах одного скупчення і являє собою відходи розщеплення кількох окреможестей сировини. Знахідки німі в сенсі визначення специфіки індустрії.

Найбільш масовий археологічний матеріал зафіксований у заповненні вимоїни, виробленої в покрівлі прилуцького ґрунту і заповненої лесами удайського горизонту. Знахідки залягають хаотично, більш великі тяжіють до нижньої частини вимоїни. Розмив і, вірогідно, єдиномоментне перевідкладення культурних решток відбулося в удайський час. Допускається, що час існування стоянки, матеріали якої зафіксовані в удайському лесі, можна корелювати з прилуцьким епізодом. Фауна представлена бізоном, конем, мамонтом, сайгою,



оленом. Інвентар [Колесник 2003] нараховує 1870 виробів (рис. 103, 1-3; 104). Нуклеуси (28) включають одно- і двоплощинні пласкі підпаралельні (21), а також доцентрові дво- (переважають) і однобічні форми (6). Сколи (442) характеризуються наступними показниками:  $Pam=23$ ;  $IFl=44$ ;  $IFs=32$ . Знаряддя представлені тільки виробами на сколах. За даними О.В. Колесника представлені: левалуазькі вістря (6), мустьєрські гостроконечники (3), однолезові (переважають) скребла, специфічними є вироби з вентральною підтескою і т.зв. “протокозьонківські ножі”. Автор досліджень пам’ятки вбачає загальну подібність індустрії з матеріалами Кабазі II: II, г-т 8, 9 і матеріалами ряду пластинчастих середньопалеолітичних пам’яток півночі Західної Європи. Найближчі аналогії індустрії вбачаються в матеріалах Рієнкур-Бопом: СА.

У вітачівському ґрунті відмічені поодинокі (3) знахідки крем’яних виробів.

Верхній горизонт простежено у низах лесів бузького горизонту. Потужність культуровміщуючого шару 15-20 см. Знахідки перевідкладені. Інвентар (114) малодіагностичний і представлений підпаралельними пласкими одноплощинними нуклеусами (2) і сколами, в т.ч. з ретушню.

### **Білокузьминівка**

Стоянка під відкритим небом у с. Білокузьминівка Костянтинівського р-ну Донецької обл., на лівому березі р. Біленька, лівого притоку р.Казенний Торець (басейн Сіверського Дінця). Відкрита в 1965 р. В.Я. Устенко. Досліджувалася Д.С. Цвейбель у 1968-1970 р. [Цвейбель 1971] і О.В. Колесником у 1986 р. [Герасименко, Колесник 1992]. Геологія вивчалася Н.П. Герасименко. Культуровміщуючі горизонти пов’язуються з делювіальними схиловими відкладами мисоподібної ділянки, обмеженої долиною ріки і безіменною балочкою

(рис. 105, А). Дискусійним є питання про кількість культурних шарів і постакумуляційну історію культурних решток.

На рівні кайдацького ґрунту (ОІС 5e) зустрінуто 31 кам'яний виріб, у тому числі виразний гостроконечник, двобічний доцентровий нуклеус і ін. (рис. 105, 1, 2). Припускається, що ці рештки перевідкладені з більш високих ділянок, які не збереглися, при цьому транспортування артефактів відбувалося, імовірно всього, у тясминській час (ОІС 5d за Н.П. Герасименко). О.В. Колесник співставляє матеріали з кайдацького і прилуцького ґрунтів з т.зв. східним мікоком [Колесник 2003, с.219]. Це твердження потребує додаткової аргументації.

В прилуцькому ґрунті виявлено 183 крем'яних артефакти. Також припускається, що ці артефакти були перевідкладені з більш високих ділянок, які не збереглися. У цілому матеріали подібні з тими, що походять із стратиграфічно більш молодих рівнів.

Делювіальний горизонт вітачівського педокомплексу містив 521 кремінь (рис. 106). Для цих матеріалів припускається перевідкладеність з більш високих ділянок рельєфу. Нуклеуси в основному пласкі підпаралельні (12), представлені доцентрові (5), кубоподібні (3). Сколи (181) характеризуються такими індексами:  $P_{am}=20$ ;  $IF_1=36$ ;  $IF_s=26,3$ . Знаряддя (50) представлені гостроконечником, кількома скреблами, тронкованими сколами, виробами з ядрищним потоншенням, зубчастими. Найближчі аналогії вбачаються в матеріалах, що походять з бузького лесу Білокузьминівки.

Культуровміщуючий горизонт у бузьких лесах представлений знахідками, зваженими в товщі потужністю до 1 м. Виключається значне горизонтальне переміщення знахідок, а рознос по вертикалі пояснюється дією криогенних процесів [Колесник 2003]. Роботами 1986 р. встановлена наявність двох рівнів особливої концентрації знахідок у прошарках потужністю до 20 см, що не виключає наявність двох

самостійних культурних шарів. Кам'яний інвентар, однак, описується як єдиний комплекс [Колесник 2003]. Нараховується 9764 предмета (рис. 107; 108). Сировиною, як і в інших культуровміщуючих горизонтах, слугував місцевий крейдовий кремій. Нуклеуси (169) представлені нечисленними пласкими одно- і двобічними доцентровими формами (11), і переважаючими підпаралельними одно-двоплощинними формами (70), представлені (напів)об'ємні (10) ядрища. Сколи (7047) характеризуються такими показниками:  $P_{am}=22,5$ ;  $IF_1=43,1$ ;  $IF_s=22,4$ . Знаряддя (334) представлені мустьєрськими гостроконечниками (3), однолезовими (28), подвійними (10), конвергентними (4) скреблами, ножами (121), атиповими скребачками (10) і різцями (22). Специфічними є долотоподібні вироби (16) і форми з ядрищною обробкою (19), двобічні диски (3), тронковані сколи. Особливу групу складають зубчасті вироби (360). Припускається, що їхнє походження слід пояснювати тафономічними причинами [Колесник 2003, с.204]. Як видається, це припущення потребує розгорнутої аргументації, принаймні, воно мало погоджується з уявленням про відсутність транспортування артефактів на велику відстань. Індустрія в цілому визначається як перехідна до верхнього палеоліту. Найближчі аналогії вбачаються в матеріалах стоянки Шлях [Нехорошев 1999; Колесник 2003] і Бутешти [Колесник 2003].

#### **5.2.6. Приазовська територіальна група**

Складена нечисленною групою місцезнаходжень з поодинокими знахідками середньопалеолітичного вигляду, виявленими на узбережжі Азовського моря: Самсонове, Безіменне, Новоазовськ, Обрив, Седове й ін. [Колесник 2003]. Усі місцезнаходження позбавлені стратиграфічного контексту. Знахідки представлені поодинокими, хоча часом досить виразними, виробами. Найбільш імовірно, що вони пов'язані з

місцезнаходженнями, які у даний час опинилися під водами Азовського моря.

### **5.2.7. Кримська територіальна група (Кіік-Коба – Заскельна V – Заскельна VI (Колосовська) – Пролом I – стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського – Кабазі II)**

Регіон має найбільш тривалу історію дослідження: перші середньопалеолітичні знахідки були зроблені тут в останній чверті XIX століття. Серед дослідників: К.С. Мережковський, Г.А. Бонч-Осмоловський, М.Л. Ернст, С.М. Бібіков, М.О. Бадер, О.О. Формозов, Ю.Г. Колосов, О.О. Щепинський і ін. У даний час список середньопалеолітичних пам'яток півострову нараховує більше 100 пунктів [Колосов и др. 1993], більше 30 з яких стратифіковані. Середньопалеолітичні пам'ятки півострову утворюють дві географічні підгрупи: східну, пов'язану з річками басейну Азовського моря, які у часи регресій становилися притоками пра-Дону, і південно-західну, пам'ятки якої асоційовані з річками чорноморського стоку. До числа опорних пам'яток східної підгрупи відносяться Заскельна V і Заскельна VI (Колосовська), Кіік-Коба, Пролом I і Пролом II, Буран-Кая III, Чокурча I, Альошин Грот, Карабі-Тамчин [Бонч-Осмоловский 1940; Демиденко 2004; Евтушенко 2003; Колосов 1983; 1986; 1995; Колосов и др. 1993; Колосов, Степанчук 1989; 1998; Степанчук 2002; Чабай 2003; 2004; Эрнст 1934; Chabai et al. 2004; Yevtushenko et al. 2004 та ін.]. Важливі дані надаються також такими пам'ятками як: Сари-Кая, Червона Балка, Заскельна IX, Вовчий Грот. До числа важливих пам'яток південно-західної підгрупи відносяться Старосілля, Кабазі II, Кабазі V, Бахчисарайська, стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського (ГАБО), Шайтан-Коба I, Шайтан-Коба IV [Формозов 1958; Колосов 1972; Колосов и др. 1993; 1993а; Крайнов 1979; Чабай 2004; Chabai, Monigal 1999; Marks,

Chabai 1998; Stepanchuk 1996]. Суттєві дані надаються також такими пам'ятками як Холодна Балка, Чокурча II та ін. [Бадер 1979; Формозов 1958; 1959б]. Індустрії вюрмського часу виразно поділяються на кілька підгруп: левалуа-мустье і індустрій з біфасами, що відносяться до мікоку і, у свою чергу, представлених кількома типами індустрій: аккайською, кіїк-кобинською і старосільською. Особливе явище являють собою пам'ятки типу нижнього шару Кіїк-Коби. Вірогідно рис-вюрмський, або фінально-рисський вік мають матеріали Заскельної IX, нижній шар, відкритих місцезнаходжень на р.Бодрак (Шари I-III).

### **Кіїк-Коба**

Багатошарова печерна стоянка в 7 км на південь від смт Зуя Білогорського р-ну Кримської АР, на правому березі р.Зуя. Площа гроту ~50 кв.м. Експозиція південно-східна. Висота над рівнем ріки ~120 м. Загальна досліджена площа в гроті і на площадці становить близько 100 кв.м. (рис. 109, А). Відкрита Г.А. Бонч-Осмоловським у 1924 р., і досліджувалася ним у 1924-1926 рр. Матеріали видані монографічно [Бонч-Осмоловский 1940]. Стоянка вивчалася комплексно (геологія, геоморфологія, антракологія, палеонтологія, антропологія, пізніше палінологія). У колонці відкладів потужністю ~1,5 м простежено два горизонти із знахідками (рис. 109, В).

Нижній (VI) шар на думку І.К. Іванової [1965] попередньо може співставлятися з кінцем рису – початком рис-вюрму. Враховуючи нещодавно отриману дату для верхнього шару стоянки, не виключено, що це датування занижене. Фауна представлена: зубром (?), сайгою, гігантським і шляхетним оленями, конем, плейстоценовим віслиюком (О.О. Бялиницький-Біруля, В.І. Громов і ін.). За палінологічними даними реконструюється степове оточення з невеликою участю деревних порід (сосна, береза, вільха, ліщина) (М.М. Клапчук). За деревним вугіллям визначені ялівець, жостір і клен (?) (А.Ф. Гаммерман, І.В. Палібін). У

шарі виявлене поховання дорослого неандертальця. За даними Г.А. Бонч-Осмоловського інвентар нараховує близько 13000 виробів (рис. 109, 1-10; 110). Нуклеуси (150) типологічно не сталі. Представлені безсистемні, доцентрові, підпаралельні пласкі форми.  $P_{am}=3,5$ ;  $IL=0$ ;  $IFl=35,2$ ;  $IFs=21,9$  (по вибірці з 350 артефактів). Знаряддя (1246) представлені вістерними формами (119), у тому числі тайякськими гостроконечниками, і скреблоподібними лезовими (903) формами. Серед останніх: однолезових 420, дволезових 44, кутастих і конвергентних 50. Представлені поодинокі двобічні форми. Багато виїмчастих (114) і зубчастих (286) знарядь. Серед інших форм: скребачки, у т.ч. кареноїдні, різці й ін. Двобічні форми включають кілька скребел і листоподібне вістря. Індустрія визначається як зубчаста. Аналогії інвентарю вбачаються в матеріалах Залісного, Червоного Маку, Кабазі II, шар IV можливо, Старосілля, шар III (Крим).

Верхній (IV) шар (рис. 111, А) співставлявся з кінцем рис-вюрму – початком вюрму [Іванова 1965]. Є  $^{14}C$  дата ( $32300 \pm 300$  Кі-8163), яка можливо вказує на положення шару між епізодами Ле-Кот і Арсі-Денекамп. Фауна представлена гігантським і шляхетним оленем, сайгою, конем, мамонтом, плейстоценовим віслиюком, бізоном, бурим ведмедем і ін. За палінологічними даними реконструюється степове оточення з більшою, ніж у нижньому шарі, участю деревних порід (береза, сосна, дуб, ліщина) (М.М. Клапчук). За деревним вугіллям також визначені ялівець, жостір і клен (?) (А.Ф. Гаммерман, І.В. Палібін). Інвентар, за даними Г.А. Бонч-Осмоловського, нараховує 4755 предметів (рис. 111, 1-20; 112). Нуклеуси (за даними В.М. Степанчука 2002) (9) представлені пласкими доцентровими одно- (1) і двобічними (6), підпаралельними (1) і атиповими левалуазькими (1) формами. Технічні індекси серії сколів:  $P_{am}=5,4$ ;  $IL=0$ ;  $IFl=41,9$ ;  $IFs=21,9$ . Серед знарядь на сколах численні гостроконечники (206) серед яких

переважають кутасті (117). Скребла представлена однолезовими (75), подвійними (31), конвергентними (17), кутастими (48) формами. Представлені ножі (25) і зубчасті та виїмчасті (62) і ін. поодинокі форми, у т.ч. скребачки (8) і різці (1). Двобічні форми представлені наконечниками (листоподібними вістрями) (1), гостроконечниками (39), скреблами (16), ножами (5). Представлені ретушери на кістці і, рідше, на гальках. Індустрія визначається як пара-мікокська. Найближчі аналогії матеріали знаходять у Проломі I і шарі B1 стоянки Буран-Кая III.

### **Заскельна V**

Багатошарова печерна стоянка біля с. Біла Скеля Білогорського району Кримської АР, у пригирловій частині балки Червона, на правому березі р. Біюк-Карасу. Пов'язана із зруйнованим навісом. Експозиція південна. Висота над рівнем ріки до 60 м. Відкрита В.Ф. Петрунем у 1964 р., досліджувалася Ю.Г. Колосовим у 1969-1972, 1974-1975, 1977-1978, 1981, 1986, 1993-1994 рр., Ю.Г. Колосовим і В.М. Степанчуком у 1997 р. Матеріали 1960-70-хх рр. видані монографічно [Колосов 1983] і в ряді статей. Геологія вивчалася В.П. Душевським, П.Д. Городецьким, О.О. Клюкіним, О.О. Величком й ін. [Величко и др. 1978]. Палінологія вивчалася З.П. Губоніною [Величко и др. 1978; Губонина 1985]. Фауна визначалася Є.І. Даниловою, К.В. Капелист. У ~4 м колонці відкладів простежено вісім культурних шарів, різних за потужністю і площею простягання (рис. 113, А).

Час функціонування самого нижнього (VII) шару попередньо визначається як передуюче інтерстадіалу Крутиця (амерсфорт-брьоруп) [Velichko 1988], клімат дещо більш вологий, але наближений до сучасного, із середніми температурами липня і січня 21° і -2°С, відповідно [Губонина 1985]. Мегафауна представлена мамонтом і сайгою, є рештки песця. Шар (15-20 см) містить рештки вогнищного потемніння. Відповідно до даних Ю.Г. Колосова [1983] інвентар (619)

представлений виробами з крейдового кременю (рис. 113, 1-3). Серед нуклеусів (6) представлені доцентрові (1) і підпаралельні (5) пласкі одно-, дво- і багатоплощинні форми. Серія сколів (274) характеризується такими показниками:  $Plam=9,6$ ;  $IL=2,5$ ;  $IFl=46,2$ ;  $IFs=24,7$ . Знаряддя (40) представлені гостроконечником (1), однолезовими (7), конвергентним (1) і кутастими (2) скреблами, ножами на сколах (4), двома двобічними ножами, фрагментами і малодіагностичними формами. Індустрія визначається як мікокська (двобічне мікроступє за Ю.Г. Колосовим).

Час існування VI шару також попередньо визначається як передуючий амерсфурту-брьюрупу. Мегафауна представлена сайгою, конем, зубром, шляхетним оленем, є рештки вовка і песця. Шар (~15 см) містить рештки кількох вогнищних потемнінь. Відповідно до підрахунків Ю.Г. Колосова інвентар (не менш 1500) представлений виробами з крейдового кременя (рис. 113, 4-7). Серед нуклеусів (17) представлені доцентрові одно- (2) і двобічні (1), підпаралельні (10) пласкі одно-, дво- і багатоплощинні, і ін. форми. Серія сколів (не менше 600) характеризується такими показниками:  $Plam=13,1$ ;  $IL=0$ ;  $IFl=50$ ;  $IFs=37,8$ . Цілі знаряддя на сколах (122) представлені гостроконечниками (17), однолезовими (29), подвійними (4) конвергентними (5) і кутастими (29) скреблами, ножами (28), зубчастими та виїмчастими знаряддями (20) і ін. малодіагностичними формами. Серед двобічних знарядь: наконечники (2), гостроконечники (3) і ножі (21). Індустрія визначається як мікокська (двобічне мікроступє за Ю.Г. Колосовим).

Час існування V шару співвідноситься з амерсфортом-брьюрупом [Velichko 1988]. Реконструюється лісостеповий ландшафт із грабовими лісами (З.П. Губоніна). Мегафауна представлена мамонтом, конем і сайгою. У шарі виявлені фрагменти черепу дитини 5-6 років. Інвентар нараховує не менше 1000 предметів (рис. 114). Нуклеуси (7) представлені пласкими доцентровими одно- (3) і двобічними (2),



підпаралельними (2) виробами. Представлені окремі левалуазькі форми. Сколи (не менше 500) характеризуються такими показниками:  $Pam=13,2$ ;  $IL=1$ ;  $IFl=44,3$ ;  $IFs=20$ . Цілі знаряддя на сколах (53) представлені гостроконечниками (7), однолезовими (10), подвійними (1) конвергентними (5) і кутастими (19) скреблами, ножами (11) і ін. поодинокими чи невиразними формами. Індекс двобічних форм 27. Серед двобічних знарядь розрізняються гостроконечники (2), скребла (1) і ножі (16). Індустрія визначається як мікокська (мустьє двобічне за Ю.Г. Колосовим).

IV шар співвідноситься з оддераде [Velichko 1988]. Є кілька некінцевих  $^{14}C$  дат ( $>46000$  GrA-13916 і  $>47000$  Ki-10604) та ESR дата  $32,4 \pm 2,1$  тис. років. Шар досліджений на площі 14 кв.м. Мегафауна представлена мамонтом, конем, сайгою, гігантським оленем, печерним ведмедем. Потужність культуровміщуючого седименту від 30 до 50 см. Насиченість вогнищними плямами, перепаленими кістками, сажистими примазками дуже інтенсивна. Інвентар нараховує не менше 10000 предметів (рис. 115). Нуклеуси представлені пласкими доцентровими одно- і двобічними, а також численними підпаралельними виробами різних типів. Сколи (не менше 7000) характеризуються такими показниками:  $Pam=7,9$ ;  $IL=0,2$ ;  $IFl=48,5$ ;  $IFs=22,3$ . Цілих одно- і двобічних знарядь 611. Індекс двобічних форм 16,8. Знаряддя на сколах представлені гостроконечниками (27), однолезовими (96), подвійними (9) конвергентними (7) і кутастими (144) скреблами, ножами (102) і ін. поодинокими чи невиразними формами. Відзначається наявність своєрідних трикутних одно- і двобічних ножів. Серед двобічних знарядь представлені т.зв. біфаси-рубила (1), гостроконечники (4), ножі (33). Індустрія визначається як мікокська (мікромустьє двобічне за Ю.Г. Колосовим).

III шар співвідноситься з епізодом Хотильово [Velichko 1988].  $^{14}\text{C}$  дата ( $39200 \pm 250$  Ki-10603) вказує на стадіал між моерсхофтом і хенгело. Є ESR дата  $32,0 \pm 2,1$  тис. років. За палінологічними даними З.П. Губоніна реконструює степовий ландшафт; у спектрі присутній нечисленний пилок берези, ліщини та бука. Середні температури липня та січня  $22^\circ$  та  $-2^\circ\text{C}$  [Губоніна 1985]. Досліджений на площі близько 20 кв.м. Серед мегафауни: мамонт, кінь, сайга. Потужність культуровміщуючого седимента до 20 см. Простежені вогнищні лінзи, шар насичений попелом і сажистими примазками. Інвентар нараховує не менше 7000 предметів (рис. 116). Нуклеуси (14) представлені пласкими доцентровими одно- і двобічними, а також підпаралельними формами, представлений левалуазький черепахоподібний нуклеус. Сколів не менше 5000.  $\text{Pam}=5,5$ ;  $\text{IL}=1,7$ ;  $\text{IFl}=44,5$ ;  $\text{IFs}=26,7$ . Цілих одно- і двобічних знарядь 364. Індекс двобічних форм 24,5. Знаряддя на сколах представлені гостроконечниками (30), однолезовими (63), подвійними (16) конвергентними (16) і кутастими (43) скреблами, ножами (50) і ін. Серед двобічних представлені т.зв. біфаси-рубилла (3), гостроконечники (19), ножі (56). Індустрія визначається як мікокська (мустьє двобічне за Ю.Г. Колосовим).

Відповідно до геологічних і палеоландшафтних оцінок, а також до  $^{14}\text{C}$  датувань ( $31600 \pm 350$  Ki-10743) II шар може співвідноситися з арсіденекампом, або безпосередньо передувати йому. Є ESR дата  $41,8 \pm 3,1$  тис. років. За палінологічними даними реконструюється степовий ландшафт; деревні породи представлені сосною. Досліджений на площі близько 29 кв.м. Мегафауна представлена мамонтом, сайгою, конем, печерним ведмедем. Потужність культуровміщуючого седимента до 30 см. Простежені вогнищні лінзи, шар насичений сажистими примазками. Інвентар нараховує не менше 25000 предметів (рис. 117; 118). Нуклеуси (59) представлені пласкими доцентровими одно- (11) і двобічними (4),

левалуазькими (2), підпаралельними формами різних типів (35) і ін. Сколів не менше 20000.  $P_{am}=10,7$ ;  $IL=5$ ;  $IFl=42,8$ ;  $IFs=23,9$ . Цілих одно- і двобічних знарядь 856. Індекс двобічних форм 21,4. Знаряддя на сколах представлені гостроконечниками (35), однолезовими (173), подвійними (45) конвергентними (41) і кутастими (96) скреблами, ножами (145), зубчастими та виїмчастими виробами (25) і ін. Серед двобічних представлені т.зв. біфаси-рубила (4), наконечники (1), гостроконечники (9), ножі (100). Індустрія визначається як мікоксська (мустьє двобічне за Ю.Г. Колосовим).

Шар Ia простежений у вигляді малопотужного горизонту знахідок у товщі між II і I шарами. Налічується до 50 виробів, серед яких кілька нуклеусів (двобічний доцентровий, протопризматичні), гостроконечник, просте і кутасті (2) скребла, двобічні скребло і ножі (3).

Відклади I шару віднесені до брянського інтерстадіалу (А.О. Величко, З.П. Губоніна), що узгоджується з датуваннями за  $^{14}C$  ( $30080 \pm 350$  Кі-10744;  $28850 \pm 400$  Кі-10891). Реконструюється лісостеповий ландшафт за участю сосни і широколистяних порід. Клімат характеризується дещо більш низькими середньосезонними температурами ( $17^{\circ}$  и  $-3^{\circ}C$ ) та підвищеною вогкістю [Губоніна 1985]. Досліджений на площі 29 кв.м. Мегафауна представлена сайгою, мамонтом, конем. Потужність шару до 15 см. Інвентар нараховує близько 1500 предметів (рис. 119). Нуклеуси (12) представлені пласкими доцентровими одно- (2) і двобічними (1), підпаралельними формами різних типів (9) і ін. Сколів більш 1000.  $P_{am}=10,7$ ;  $IL=5$ ;  $IFl=43,2$ ;  $IFs=23,9$ . Цілих знарядь 100. Індекс двобічних форм 22,2. Серед виробів на сколах: гостроконечники (3), однолезові (10), подвійні (8) конвергентні (5) і кутасті (22) скребла, ножі (11), зубчасті та виїмчасті (5) і ін. Серед двобічних представлені наконечники (1), гостроконечники

(2), ножі (8). Індустрія визначається як мікокська (мікромустьє двобічне за Ю.Г. Колосовим).

“Траншея під Заскельною V“. У 15 м нижче по схилу простежено два горизонти з великою кількістю кісток тварин і масовим розщепленим кременем, техніко-типологічно аналогічним до виявленого у II-IV шарах стоянки. Звідси походять й антропологічні знахідки.

### **Заскельна VI (Колосовська)**

Багатошарова печерна стоянка біля с. Біла Скеля Білогорського району Кримської АР, у пригирловій частині балки Червона, на правому березі р. Біюк-Карасу. Пов'язана із зруйнованим навісом, обвалена стеля якого зафіксована над II культурним шаром. Експозиція південна. Висота над рівнем ріки до 60 м. Відкрита в 1969 р. Ю.Г. Колосовим і досліджувалася ним у 1969-1975, 1977-1978, 1981-1985 рр, В.М. Степанчуком у 2005 р. Матеріали розкопок 1970-1982 р. видані монографічно [Колосов 1986]. Геологія вивчалася В.П. Душевським, П.Д. Городецьким, О.О. Ключініним (рис. 120). Фауна визначалася К.В. Капелист і Є.І. Даниловою. У ~3 м колонці відкладів простежено сім окремих культурних шарів.

VI шар простежений у придонних відкладах. Для VI-V шарів точна хроно-стратиграфічна позиція не встановлена, але ймовірною є їхня приналежність до початку вюрму [Величко и др. 1978]. Інвентар нечисленний (тут і нижче дані приведені в основному по виданню Колосов 1986). Серед нуклеусів (7) представлені пласкі доцентрові і підпаралельні (5) форми. Знаряддя на сколах представлені гостроконечниками (2), скреблами (9), де найбільш численними є кутасті (4), ножами (6) і ін. формами. Представлені левалуазьке вістря і фрагмент двобічного виробу (рис. 121, 1-3).

V шар досліджений на площі 15 кв.м. Доставив 23 нуклеуса (пласкі одно- і двобічні доцентрові, підпаралельні різних типів (17)).

Знаряддя на сколах представлені гостроконечниками (7), однолезовими (13), подвійними (3) конвергентними (8) і кутастими (17) скреблами, ножами (9) і ін. формами. Є левалуазьке вістря. Серед двобічних форм: ножі (5) (рис. 121, 4-7).

Не виключено, що IV шар займає хронологічну позицію, близьку до шару IV Заскельної V. Точні вказівки, однак, відсутні. Є некінцева  $^{14}\text{C}$  дата ( $>47000 \text{ Ki}-10611$ ). Досліджений на площі 34 кв.м. Мегафауна представлена мамонтом, носорогом, конем, сайгою, гігантським і північним оленями. У шарі виявлені також рештки чорноморського дельфіна-білобочки (визначення В.М. Логвиненко) [Степанчук, Логвиненко 2005]. Простежено вогнищні плями і велику кількість ямок. Інвентар нараховує кілька десятків тисяч предметів (рис. 122; 123). Технічні індекси:  $\text{Пам}=2$ ;  $\text{ПL}=1$ ;  $\text{IFl}=39,3$ ;  $\text{IFs}=21,7$ . Нуклеуси представлені пласкими одно- (17) і двобічними (6) доцентровими, черепахоподібними левалуазькими (5), підпаралельними (41). Цілих знарядь 901. Серед виробів на сколах: гостроконечники (46), однолезові (138), подвійні (59) конвергентні (113) і кутасті (159) скребла, ножі (143), зубчасті та виїмчасті (21) і ін. Серед двобічних широко представлені ножі (47). Індустрія визначається як мікоксська (мустьє двобічне за Ю.Г. Колосовим).

Для шару IIIа отримані три  $^{14}\text{C}$  дати ( $30760\pm 690 \text{ OxA}-4132$ ;  $39100\pm 1500 \text{ OxA}-4773$ ;  $39400\pm 480 \text{ Ki}-10610$ ), що вказують на часовий інтервал, близький до інтерстадіалу хенгело. Інвентар порівняно нечисленний: 857 предметів (рис. 124). Сколи (490) надають такі показники:  $\text{Пам}=5$ ;  $\text{ПL}=3$ ;  $\text{IFl}=28$ ;  $\text{IFs}=12$ . Нуклеуси (11) представлені одно- і двобічними доцентровими (4) і підпаралельними (7) різних типів. Однобічні знаряддя представлені 10 гостроконечниками, 14 однолезовими, 5 подвійними, 12 конвергентними і 13 кутастими скреблами, ножами (15) і ін. поодинокими формами, включаючи атипове

вістря левалуа. Представлено 13 двобічних ножів. Індустрія визначається як мікокська (мустьє двобічне за Ю.Г. Колосовим).

Шар III, виходячи з радіовуглецевих датувань, можливо відноситься до самого початку стадіалу між хенгело й арсі (35250±900 ОхА-4772; 38200±410 Кі-10609; 36400±450 Кі-10894). Досліджений на площі 42 кв.м. Фауна представлена мамонтом, конем, сайгою, гігантським і північним оленями. III й IIIa шар містили численні антропологічні рештки, що належать кільком дитячим і напівдорослим індивідуумам неандертальців. Не виключається, що деякі антропологічні рештки пов'язані з навмисною поховальною практикою. У шарі простежено вогнищні плями і ями. Нуклеуси (56) представлені пласкими доцентровими одно- (11) і двобічними (8), підпаралельними формами різних типів (37). Технічні індекси серії сколів:  $P_{am}=2,2$ ;  $IL=0,8$ ;  $IFl=38,3$ ;  $IFs=19$ . Знаряддя на сколах представлені гостроконечниками (36), однолезовими (249), подвійними (43) конвергентними (70) і кутастими (122) скреблами, ножами (174), зубчастими та виїмчастими (17) і ін. Серед двобічних представлені наконечники (4), гостроконечники (6), скребла (49), ножі (111) (рис. 125; 126). Індустрія визначається як мікокська (мустьє двобічне за Ю.Г. Колосовим).

Шар II має чотири добре узгоджені  $^{14}C$  дати (30110±630 ОхА-4131; 30220±400 Кі-10607; 31100±490 Кі-10608; 30700±450 Кі-10893), що дозволяють корелювати його з часом денекамп-арсі. Досліджений на площі 78 кв.м. Мегафауна представлена мамонтом, сайгою, конем, плейстоценовим віслюком, бізоном, шляхетним і північним оленями; представлені також рештки дельфіна. У заповненні зустрінуті розрізнені людські кістки. Шар містить численні перепалені кістки, попіл і золисті примазки. Повідомляється про знахідку “скарбу” - ямки, яка містила вісім двобічних знарядь. Кам'яний інвентар нараховує кілька десятків тисяч предметів (рис. 127; 128). Технічні індекси:  $P_{am}=4,5$ ;  $IL=0,4$ ;

IFl=43,5; IFs=29,3. Нуклеуси представлені пласкими одно- (65) і двобічними (18) доцентровими, черепахоподібними левалуазькими (7), підпаралельними (135), безсистемними (16). Серед знарядь на сколах представлені гостроконечники (132), однолезові (418), подвійні (138) конвергентні (162) і кутасті (408) скребла, ножі (242), зубчасті та виїмчасті (32) і ін. форми, у т.ч. поодинокі левалуазькі вістря. Група двобічних знарядь включає наконечник (1), гостроконечники (81), скребла (10), ножі (406). Індустрія визначається як мікокська (мустьє двобічне за Ю.Г. Колосовим).

Шар I має шість  $^{14}\text{C}$  дат (22800±400 Кі-10605; 24400±480 Кі-10606; 22500±450 Кі-10892; 25700±160 Кі-13373; 25200±160 Кі-13375; 24600±170 Кі-13376), що вказують на час між епізодами ложері і тюрсак. Таке хронологічне положення є незвичним і потребує додаткового підтвердження. Мегафауна представлена конем, мамонтом, сайгою, бізоном, гігантським і північним оленями. Нуклеуси (24) представлені пласкими одно- (4) і двобічними (1) доцентровими, черепахоподібним левалуазьким (1), підпаралельними (13), безсистемними (1) і ін. поодинокими формами. Технічні індекси серії сколів: Pам=8; PL=0,4; IFl=61; IFs=21. Серед знарядь на сколах представлені гостроконечники (7), однолезові (12), подвійні (4) конвергентні (1) і кутасті (16) скребла, ножі (7), зубчасті та виїмчасті (44) і ін. форми. Серед двобічних знарядь представлені наконечник (1), гостроконечники (3), скребла і ножі (20) (рис. 129). Індустрія визначається як мікокська (мікромустьє двобічне за Ю.Г. Колосовим). Матеріали мікокських шарів Заскельної VI (Колосовської) знаходять найближчі аналогії в Заскельній V, Червоній Балці, Сари-Кая, Чокурчі I.

### **Пролом I**

Багатошарова печерна стоянка біля с. Пролом Білогорського р-ну Кримської АР, на лівому березі р. Кучук-Карасу. Площа двокамерного

гроту 33 кв.м. Експозиція південно-східна. Висота над рівнем ріки ~12 м. Верхня частина відкладів вичищена в середньовіччя. Загальна досліджена площа 68 кв.м. Відкрита Ю.Г. Колосовим у 1973 р., і досліджувалася ним у 1973, 1974 і 1977 р. [Колосов 1979]. Матеріали видані монографічно [Степанчук 2002]. Геологія вивчалася В.П. Душевським, фауністичні рештки визначалися К.В. Капелист і О.П. Журавльовим. У відкладах потужністю до 1 м простежено два рівні із знахідками середньопалеолітичного вигляду (рис. 130, А, В).

Нижній (II) шар має дві  $^{14}\text{C}$  дати (33500±400 Кі-10615, 35200±450 Кі-10616), що дозволяє попередньо корелювати його з часом між епізодами Ле-Кот і Арсі-Денекамп. Мегафауна представлена сайгою, гігантським оленем, зубром, конем, печерним ведмедем. Нуклеуси (21) в основному представлені плоскими доцентровими одно- (4) і двобічними (11), нечисленними є підпаралельні (2) і безсистемні (4). Технічні індекси серії сколів:  $\text{Pam}=4$ ;  $\text{IL}=0$ ;  $\text{IFl}=39,5$ ;  $\text{IFs}=25,7$ . Знаряддя на сколах представлені гостроконечниками (95) серед яких численні косокутні (54), однолезовими (28), подвійними (9), конвергентними (11), кутастими (31) скреблами, ножами (38) і ін. поодинокими формами. Серед двобічних знарядь: наконечники (1), гостроконечники (15), скребла (7), ножі (2) (рис. 130, 1-14; 131). Численними є ретушери й відбійники на гальках. Індустрія визначається як пара-мікоксська.

Верхній (I) шар має кілька радіовуглецевих дат (30510±580/530 GrA-13917; 31300±630/580 GrA-13919; 30220±450 Кі-10614; 29600±550 Кі-10896), які дозволяють співставляти його з часом кінця Арсі-Денекамп – початком верхнього пленігляціалу. Мегафауна представлена сайгою, гігантським оленем, північним оленем, мамонтом. Представлені рештки песця. Нуклеуси (36) в основному представлені плоскими доцентровими одно- (9) і двобічними (10), підпаралельними (11) і безсистемними (6). Технічні індекси серії сколів:  $\text{Pam}=4,4$ ;  $\text{IL}=0$ ;



IFl=34,4; IFs=26,4. Серед знарядь на сколах численними є гостроконечники (195) серед яких переважають кутасті (109). Скребла представлені однолезовими (68), подвійними (28), конвергентними (19), кутастими (40) формами. Представлені ножі (60) і ін. поодинокі форми, у т.ч. скребачки (12) і різці (5). Серед двобічних знарядь є наконечники (листоподібні вістря) (7), гостроконечники (40), скребла (16), ножі (4) (рис. 132; 133). Численними є ретушери й відбійники на гальках. Індустрія визначається як пара-мікокська. Найближчі аналогії матеріали обох шарів Пролому I знаходять у шарі IV Кіік-Коби і шарі В1 Буран-Кая III.

#### **Стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського**

Багатошарова стоянка в межах с. Скелясте Бахчисарайського р-ну Кримської АР, на правому березі р. Бодрак. Пов'язана із зруйнованим навісом. Експозиція південно-західна. Висота над рівнем ріки до 12 м. Відкрита В.М. Степанчуком у 1988 р. і досліджувалася ним у 1988-1990, 1993-1995 р. Матеріали видані частково [Колосов и др. 1993; Stepanchuk 1996]. У колонці відкладів потужністю до 9 м простежено кілька рівнів залягання матеріалів середньопалеолітичного вигляду (рис. 134, А).

В горизонті алювію III (?) тераси (літологічна пачка I) зустрінуті поодинокі сколи і нуклеус левалуазького вигляду. Вік алювію терас цього рівня співставляється з рис-вюрмом [Муратов 1973], що може служити вказівкою на ймовірну верхню хронологічну межу знахідок.

Літологічна пачка IV містить кілька горизонтів знахідок, розділених слабким горизонтом плит, що послужили підставою для поділу на верхній і нижній культурні шари. Нижній (II) шар представлений трьома горизонтами знахідок, в одному з яких простежена вогнищна пляма. Верхній горизонт має ESR LU дату  $74.6 \pm 10.8$  тис. років (Дж. Рінк). Фауна представлена плейстоценовим віслюком. Інвентар нараховує близько 400 предметів. Нуклеуси

представлені одно- і двобічним доцентровим і підпаралельним. Серія сколів характеризується такими показниками:  $P_{am}=4,2$ ;  $IFl=32,2$ ;  $IFs=18,9$ . Серед знарядь: однолезові (4) і кутасте (1) скребла.

Верхній (I) шар також розчленовується на три окремих горизонти, розділених стерильними прошарками. Усі три мають дати ESR LU: I-3 (нижній) –  $68,9\pm 2,8$ ; I-2 –  $77,2\pm 13,8$ ; I-1 –  $65,8\pm 5,4$  тис. років тому (Дж. Рінк). Для горизонту I-2 є також U-ser дата  $69,6\pm 2,2$  тис. років тому (К. Маккінні). Дати в цілому не суперечать попередньому геологічному визначенню приналежності вміщуючих седиментів інтерстадіалу амерсфорт-брьюоруп (Н.П. Герасименко). Для шару є також кілька, швидше за все, відхилившихся  $^{14}C$  дат ( $32200\pm 800$  GrA-1616;  $11510\pm 80$  GrA-12116;  $12250\pm 170$  Ki-10612). Фауна представлена плейстоценовим віслюком, конем, козулею. Інвентар з розкопок 1988-1989 р. нараховує 13500 предметів (рис. 134, 1-6; 135; 136). Нуклеуси (112) представлені одно- та двобічними пласкими доцентровими (85), левалуазькими одного зняття (2), підпаралельними пласкими і (напів) об'ємними (25). Технічні індекси сколів:  $P_{am}=5,5$ ;  $IFl=51,8$ ;  $IFs=30$ . Серед знарядь на сколах: гостроконечники (40), скребла однолезові (94), подвійні (13), конвергентні (17), кутасті (12), ножі (39). Численні виїмчасті (227) і зубчасті (57). Серед двобічних виробів (12): однотипні листоподібні вістря і їхні фрагменти. Індустрія визначається як пара-мікоксська. Найближчі аналогії: у матеріалах Старосілля і Кабазі V.

### **Кабазі II**

Багатошарова стоянка під відкритим небом біля с. Малинівка Бахчисарайського р-ну Кримської АР, на правому березі р. Альма, ~90 м над її рівнем. Відкрита В.М. Степанчуком у 1985 р., досліджувалася Ю.Г. Колосовим, В.П. Чабаєм і В.М. Степанчуком у 1986-1988 р., В.П. Чабаєм з 1993 р. і дотепер.

Стоянка досліджена комплексно, групою українських, молдовських, американських, французьких і ін. фахівців (Н.П. Герасименко, Р. Феррінг, А. Барк, М. Пату-Маті, К. Михайлеску й ін.). Перші матеріали досліджень опубліковані монографічно [Marks, Chabai 1998; Chabai, Monigal 1999]. У колонці відкладів потужністю більш 13 м простежено кілька десятків окремих горизонтів із знахідками середньопалеолітичного вигляду, поєднаних у 6 культурних шарів [Чабай 2003; 2003а; 2004] (рис. 137).

Шари VI та V зафіксовані у відкладах, які відносяться до останнього міжльодовиків'я. Простежено більше 20 окремих горизонтів, частина яких перетерпіла найменші постакумуляційні впливи. Фауністичні рештки присутні, але дані про склад фауни ще не опубліковані. Індустрія горизонтів V/3-VI/17 нараховує 1378 виробів (рис. 138; 139) [Чабай 2003а]. Нуклеуси (12) представлені паралельними (в т.ч. бі-повздожніми та торцевими), та кубоподібними формами. Серед 108 знарядь: 3 гостроконечника, 28 скребел, часто з підтескою на брюшко (11 однолезових, 5 подвійних, 10 конвергентних, та 2 нуклеподібних), 4 зубчастих, 5 долотоподібних знарядь, 29 двобічних форм, серед яких представлені вістря та скребла-ножі (9 та 14, відповідно) та атипові форми. Інші знаряддя представлені сколами з ретушшю та фрагментованими виробами. Відмічається наявність чопера. В одному з горизонтів простежено вогнище; повідомляється про наявність ретушерів на фрагментах трубчастих кісток. Індустрія В.П. Чабаєм визначається як мікокська в ак-кайській фації.

Шар IV простежений у верхах рис-вюрмського ґрунту. Знахідки знаходяться в підваженому стані і, можливо, перевідкладені. Інвентар нараховує 709 виробів (рис. 140). Представлений фрагмент доцентрового нуклеуса. Знаряддя невеликих розмірів, ретуш різнотипна, частіше маргінальна неформоутворююча. Представлені вістерні форми

(9), у тому числі тайякські гостроконечники, лезові (75), зубчасті та виїмчасті (18). Добре представлені верхньопалеолітичні форми (скребачки). Є кілька двобічних знарядь. Індустрія визначається як зубчаста, з найближчими аналогіями в шарі VI Кіік-Коби [Stepanchuk 1994; Chabai 1998], акцентується на природному чиннику утворення зубчатості [Chabai 1998].

У шарі III простежено 4 горизонти із знахідками (III/1A, III/1, III/2, III/3). Горизонт III/3 співвідноситься із стадіалом між еемом і амерсфортом-брьюрупом. Є ESR LU дата ( $69 \pm 5$  тис. років тому) (Дж. Рінк). З амерсфортом-брьюрупом корелюється горизонт III/2. Для нього представлені ESR LU дати ( $62 \pm 5$  і  $60 \pm 6$  тис. років тому) (Дж. Рінк) і U-ser дати ( $117 \pm 13/12$ ;  $53,9 \pm 2$ ;  $43 \pm 7/6$ ;  $55,8 \pm 2$ ;  $41,1 \pm 2$ ;  $69,7 \pm 3$  тис. років тому) (К. Маккінні). Горизонти III/1A і III/1 співвідносяться із стадіалом між оддераде і моерсхофтом. За повідомленням В.П. Чабая [1999] фауна шару більш ніж на 90% представлена плейстоценовим віслюком. Індустрія однотипна й описується сумарно [Чабай 1999]. Нуклеуси (2) представлені радіальним двобічним і паралельним. За серією сколів і знарядь на сколах (144)  $\text{Pam}=6,2$ . Серед знарядь: гостроконечники (3), скребла однолезові (14), подвійні (6), кутасті (?) (4), зубчасті та виїмчасті (5). Двобічні представлені листоподібними вістрями (3) і скреблами (8) (рис. 141; 142). Визначення індустрії автором розкопок суперечливе: вона або близька до старосільської [Chabai 1998, р.199] або до аккайської [Chabai 1998, р.360] індустрії. Більш правомірним видається перший варіант.

У шарі IIА зафіксовано 8 горизонтів (IIА/1, IIА/2, IIА/2-3, IIА/3, IIА/3А, IIА/3В, IIА/4, IIА/4В). Горизонт IIА/4В співставляється із стадіалом між оддераде і моерсхофтом. Інвентар нечисленний (65 предметів). Відзначається наявність відходів обробки біфасів. Індустрія визначається як мікокська [Чабай 2003]. З інтерстадіалом моерсхофт

корелюються горизонти ПА/3, ПА/3А, ПА/3В, ПА/4. Сумарно нараховується близько 300 артефактів, серед яких представлені паралельні нуклеуси (2), 98 сколів, 38 знарядь (скребла різних типів і сколи з ретушшю), двобічне скребло і кілька біфасіальних преформ. Індустрія визначається як мікоксська [Чабай 2003]. Із стадіалом, що передує хенгело, співвідносяться горизонти ПА/2-3 і ПА/2. Фауна представлена віслюком, сайгою, бізоном, шляхетним оленем, конем (М. Пату-Маті). Перший доставив 124 знахідки (9 ретушованих предметів), другий 131 (9). Індустрія ПА/2-3 визначається як мікоксська, ПА/2 як левалуа-мустьєрська. Горизонт П/А1 корелюється з хенгело. Фауна представлена віслюком і сайгою (М. Пату-Маті). Інвентар нараховує 312 предметів.  $Pam=29,5$ ;  $IFl=55,3$ ;  $IFs=42,5$ . Представлене скребло і кілька маловиразних форм. Індустрія визначається як левалуа-мустьєрська.

У шарі II простежено 14 окремих горизонтів заселення. Усі вони містять однотипну індустрію, але займають різну геохронологічну позицію.

З хенгело корелюються горизонти П/8С і П/7F8. Для останнього є три U-ser дати ( $13,9\pm 3$ ;  $48,3\pm 17/15$ ;  $65,5\pm 2,5/2,4$ ; тис. років). Вік горизонту П/8 за ESR (LU) дорівнює  $39\pm 3$  тис. років. Фауна представлена віслюком, конем, бізоном, сайгою, шляхетним оленем (Н.Г. Белан).

З епізодом Ле Кот співвіднесені горизонти П/7С-П/7Е, П/7АВ, П/6-П/7, для частини яких представлені U-ser (П/7 -  $46,5\pm 8/7$  тис. років) і ESR LU (П/7В -  $34\pm 2$  і  $29\pm 3$  тис. років) дати. Фауна представлена віслюком, сайгою, бізоном.

Горизонти П/5, П/4, П/3, П/2, П/1, П/1А корелюються із стадіалом між Ле Кот і Арсі-Денекамп. Представлені радіовуглецеві дати (П/5 -  $33400\pm 1000$  ОхА-4859; П/4 -  $32200\pm 900$  ОхА-4858; П/2 -  $35100\pm 850$  ОхА-4771; П/1 -  $31550\pm 600$  ОхА-4770), U-ser (4 дати між 14,7 і 40,1 тис. років)

і ESR LU ( $28\pm 2$ ;  $38\pm 3$ ;  $29\pm 2$  тис. років тому) дати. Серед мегафауни: осел, кінь, сайга, шляхетний олень.

Індустрія всіх горизонтів визначається В.П. Чабаєм [2003] як левалуа-мустьєрська, але розбивається на кілька комплексів. В даний час [Чабай 2004] на підставі технологічних змін розрізняється два етапи еволюції індустрії (рис. 143-146). Спочатку, матеріали 1986-1988 р. були розбиті на три групи. Ранній комплекс (горизонти II/9-II/8) нараховує 2322 предмета. Нуклеуси (48) пласкі одно- і двоплощинні зустрічні (більш половини), представлені левалуазькі і радіальні. Сколи (584) надають такі показники:  $P_{am}=23,9$ ;  $IF_1=69,9$ ;  $IF_s=47,6$ . Знаряддя (137) представлені скреблами (~60%), в основному простими, подвійними і конвергентними, видовженими гостроконечниками (~20%) і ін. поодинокими формами. Комплекс горизонтів II/7-II/5 нараховує 2815 виробів. Нуклеуси (36) тільки одно- і двоплощинні зустрічного зняття. Сколів 965.  $P_{am}=33$ ;  $IF_1=67,3$ ;  $IF_s=44,5$ . Серед знарядь (160) переважають скребла (~67%), стає більше простих (4/5 усіх скребел), представлені подвійні і конвергентні; представлені гостроконечники (21%). Основна заготовка для знарядь – пластина. Комплекс горизонтів II/4-II/1 нараховує 3286 виробів. Нуклеуси (45) тільки одно- і двоплощинні зустрічного зняття. З'являються (напів) об'ємні форми. Сколів 917.  $P_{am}=36,5$ ;  $IF_1=53,5$ ;  $IF_s=31,3$ . Більше половини знарядь (241) представлені скреблами, 2/3 яких – прості. Гостроконечників 28%. Основна заготовка для знарядь – пластина.

У шарі А простежено чотири горизонти (A3A-A4), що співставляються з арсі-денекампом. Індустрія, за даними В.П. Чабая, належить тому ж типу, що й та, що походить з горизонтів шару II.

Верхній (I) шар містить перевідкладені матеріали, близькі за своїми техніко-типологічними характеристиками старосільській індустрії.

### 5.3. Резюме розділу

Середньопалеолітичні пам'ятки (~450/300 - ~50/30 тис. років тому) на території України є порівняно чисельними. Наукова цінність відомих на сьогодні стоянок та місцезнаходжень далеко нерівнозначна, але, тим не менш, джерельна база є досить представницькою. Разом з тим, з найбільшою повнотою може бути охарактеризований лише пізній етап середнього палеоліту, після останнього міжльодовиків'я. Для просторової систематизації джерел використовується принцип територіального опису.

Пам'ятки середнього палеоліту демонструють нерівномірне розміщення. Найбільш багаті регіони – Крим та Подністров'я. Досить численними є пам'ятки Закарпаття, Середнього Подніпров'я, Донбасу. Лише поодинокими місцезнаходженнями представлені межиріччя Дністра-Дніпра та північний схід України. Не однаковими є і тафономічні характеристики пам'яток, найкраще збережені з яких, в своїй більшості, зосереджені на території Криму. Так звані “білі плями” на середньопалеолітичній мапі України, звичайно, можна пояснювати різною інтенсивністю дослідницьких робіт. Насправді, перше враження таке, що плям немає там, де дослідження має довгу історію. З іншого боку, не варто недооцінювати і природні фактори, що зумовлювали особливості пост-аккумуляційної історії пам'яток. Ступінь випадковості відкриття добре законсервованої середньо-палеолітичної пам'ятки є незрівнянним для районів із карстовими скелястими притулками, та рівнинних регіонів. Прикладом може служити практично повна відсутність пам'яток в степовій зоні Криму, яка безпосередньо межує з передгір'ями, насиченими численними стоянками та місцезнаходженнями, і яка, безумовно, теж була освоєна в середньопалеолітичний час. Наступний фактор, який суттєво вплинув на адекватність “середньопалеолітичної мапи”, є фактор руйнації.

Найбільш наочною є деструктивна дія льодовикового покриву OIS 6 у північній частині території сучасної України. Безперечно, що численні пам'ятки були зруйновані водними потоками.

Разом з тим, не можна говорити про те, що пам'яток немає там, де їх не шукали, або їх немає там, де їх шукали, тому що вони добре законсервовані, або зруйновані. Закономірності територіального поширення середньопалеолітичних пам'яток мають певне евристичне значення. Найбільші концентрації пам'яток пов'язані з ареалами, привабливістю яких для неандертальців була вищою за рахунок відносного багатства і легкодоступності біологічних і мінеральних ресурсів. Такий зв'язок не може бути випадковим.

Середньопалеолітичні пам'ятки України надають достатньо різнобічну і багату інформацію, накопичених у контексті стратифікованих пам'яток. Це дає можливість подальшої поглибленої розробки різних аспектів археологічних і поведінкових інтерпретацій в системі “людина-довкілля”.



## **Розділ 6**

### **ВАРІАБЕЛЬНІСТЬ ІНДУСТРІЙ СЕРЕДНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ**

Одною з ключових проблем вивчення середнього палеоліту є з'ясування причин розмаїття кам'яних інвентарів пам'яток. Запропоновано кілька пояснень цього явища. В розділі розглядаються різні гіпотези та, із залученням матеріалів середнього палеоліту України, оцінюються їхні пояснюючі можливості. Напрацювання підходів, які пояснюють виявлені риси подібності чи відмінності індустрій являє собою інтерпретаційний, заключний етап дослідження проявів середнього палеоліту. Йому передують просторова класифікація, перший та необхідний етап опрацювання даних, які надаються археологічними пам'ятками.

#### **6.1. Підходи до просторової класифікації середньопалеолітичних індустрій**

Для виявлення угруповань схожих палеолітичних пам'яток запропоновано кілька підходів. Найбільш докладна й аргументована просторова класифікація пам'яток запропонована В.М. Гладиліним [1976]. Наразі він розрізняє три рівні такого просторово-описового поділу [Гладилін 1980; 1985; 1989]. Найвищий рівень “варіант” характеризує найбільш загальні риси техніко-типологічного вигляду індустрій. Критерієм виділення варіантів є поєднання трьох, за В.М. Гладиліним, хронологічно стійких ознак: розмірів знарядь, рівня двобічної обробки, вмісту зубчасто-виїмчастих знарядь.

У цілому такий підхід цілком прийнятний, але в деяких випадках при його застосуванні виникають складнощі. Так, зокрема, складність виникає із визначенням індустрій, що балансують на грані переходу: від

мікро до звичайних, від одnobічних до двобічних, від звичайних до зубчастих. Очевидно, що при інтерпретації таких “прикордонних” індустрій, всякий раз необхідно застосовувати індивідуальний підхід, використовувати певні додаткові дані та міркування, які б дозволили зробити вибір.

Наступний рівень просторово-описової класифікації індустрій В.М. Гладиліна – “фація”. Під цим поняттям маються на увазі сукупності індустрій, які, можливо, мали загальне походження, але не завжди характеризуються чіткою територіальною локалізацією [Гладилин 1980; 1985]. Ці спільності уловлюються завдяки сполученню найбільш характерних типологічних класів знарядь і прийомів їхнього виготовлення [Гладилин 1989]. На практиці вони виділяються в деяких випадках за технологічними особливостями індустрій, або за особливостями типологічної структури знарядь.

Основний рівень класифікації індустрій – “тип”. Приналежність до типу індустрії визначається “за всією сукупністю техніко-типологічних показників комплексів з упором на специфічні форми і стійкі сполучення звичайних типів” [Гладилин 1976] і на практиці визначається шляхом порівняння процентного вмісту знарядь на рівні класів, відділів, типів. У більшості випадків тип індустрії характеризується чіткою територіальною і хронологічною локалізацією.

Класифікація індустрій В.М.Гладиліна являє собою найбільш розроблену й аргументовану схему локального поділу пам’яток палеоліту, запропоновану у вітчизняній літературі. З часом викристалізувалося ще кілька подібних схем [див. Борисковский 1984]. Основний інструмент, за допомогою якого відбувається з’ясування подібності (відмінності) пам’яток - поняття культури, яке широко увійшло в побут палеолітознавства в 1970-і рр. [Григорьев 1968; Праслов 1968; Колосов 1971; 1978; 1979; Гладилин 1976; Анисюткин

1977; Любин 1977 та ін.]. Більш високими рівнями поділу пам'яток, поряд з варіантами і фаціями, є шляхи і лінії розвитку.

“Шлях розвитку” був запропонований як поняття, що дозволяє встановлювати широкі закономірності в розмаїтості палеолітичних індустрій. Згідно з Г.П. Григор'євим, який запропонував це поняття, шлях розвитку характеризує близькість індустрій, які не локалізуються в часі й просторі. Причина такої подібності пам'яток полягає в збігу цілей на конкретному етапі розвитку суспільства [Григорьев 1966]. Близькість індустрій проявляється в наявності специфічної “сполученої групи” знарядь, що має оригінальний склад для кожного окремого шляху розвитку.

Для мустьє Г.П.Григор'єв розрізняє шість шляхів розвитку: левалуазький, типово-мустьєрський, понтійський, прондницький, бокштайнський, зубчастий. В одних випадках в основу їхнього виділення були покладені технологічні (левалуазький і понтійський шляхи розвитку), в інших - типологічні ознаки.

Не зовсім однозначним є співвідношення шляху розвитку з культурами епохи палеоліту. Спочатку шлях розвитку розглядався як вищий, ніж культура, рівень класифікації палеолітичних пам'яток. Але пізніше Г.П. Григор'євим було висунуто тезу про більшу характерність для мустьє не культур, а шляхів розвитку. Іноді, у якості термінів, синонімічних поняттю “шлях розвитку” він вживав терміни “культура” і “варіант”, хоча останнім часом дослідник вважає, що культур в мустьє взагалі не існувало.

Наступне, аналогічне за рівнем узагальнення поняття “лінія розвитку” було запропоноване В.П. Любіним. Лінії розвитку визначаються як територіально роз'єднані, близькі в техніко-типологічному відношенні індустрії. Причини такої близькості можна вбачати, згідно В.П. Любіна, в спільності походження, дії процесів

дифузії в умовах тривалого спільного проживання на одній території, в спільності екологічних умов [Любин 1977; 1984]. Запропонований підхід був застосований В.П. Любіним для поділу палеолітичних пам'яток Кавказу. У мустьє цього регіону виділяються три лінії розвитку: мустьє зубчасте, мустьє типове, мустьє шарантське. У рамках ліній розвитку можуть розрізнятися окремі культури [Любин 1972; 1977; 1984].

Для матеріалів пізнього етапу середнього палеоліту України було запропоновано також розрізняти кілька технокомплексів (мікокський, пара-мікокський, левалуа-мустьєрський, зубчастий), які об'єднують групи подібних індустрій незалежно від території їхнього поширення [Степанчук 1996]. Для Східної Європи запропоновано також розрізняти кілька технокомплексів або груп індустрій: східно-мікокські, левалуа-мустьєрські, пластинчасті [Чабай 2003; 2004], які характеризуються схожою техніко-типологічною структурою і є відображенням різних типів адаптацій до принципово подібних умов навколишнього середовища. Технокомплекси якоюсь мірою є близькими за наповненням до фацій – варіантів - шляхів (ліній) розвитку, оскільки їм притаманний дивергентний характер, що виявляє себе близькими за формою прояву реакціями на виклики умов навколишнього середовища.

На думку автора, загальною ознакою індустрій, що відносяться до одного технокомплексу є принципова схожість технології виробництва заготовок і способів виготовлення знаряддевого набору. Індустрії, які належать до одного технокомплексу, можуть бути пов'язані єдністю походження або виникати конвергентно. Під індустрією мається на увазі комплекс кам'яних виробів окремої пам'ятки. Індустрію традицію складає група комплексів кількох пам'яток, які є подібними за складом і співвідношенням типів артефактів і географічно розташовані неподалік одна одної. Частина комплексів, що належать до однієї індустріюної традиції та характеризується вузькими хронологічними рамками, може

зіставлятися з культурами. На самому загальному рівні розрізняються кілька різновидів індустрій, формальною основою для виділення яких служать такі ознаки, як застосування (або не застосування) технології двобічної заготовки і стандартизованість набору знарядь.

## **6.2. Формальна класифікація середньопалеолітичних індустрій України**

Формальні класифікації проявів середнього палеоліту в його найбільш масовій складовій - кам'яних інвентарях - являють собою важливий засіб початкового впорядкування матеріалу. Подальший аналіз і інтерпретації певною мірою визначаються ще на рівні такого класифікування. Важливим, тому, є питання вибору критеріїв, які кладуться в основу класифікації. В українському палеолітознавстві останніх десятиліть важливу роль зіграла класифікація, запропонована В.М. Гладиліним.

### *Класифікація середньопалеолітичних індустрій України за В.М. Гладиліним*

Класифікація індустрій В.М. Гладиліна являє собою найбільш розроблену й аргументовану схему локального розподілу пам'яток палеоліту, запропоновану у вітчизняній літературі. Зрозуміло, у ній є спірні моменти. Зокрема, невиправданим, за логікою самої класифікації, видається поділ мікро- і звичайних індустрій на найвищому рівні поділу – рівні варіанту індустрій. Певні заперечення викликає і термінологія, запропонована для позначення окремих фацій; є й більш детальні зауваження [Степанчук 1998]. Разом з тим, запропонована класифікація в цілому адекватно відбивала специфіку розмаїтості індустрій середнього палеоліту України, відомих на момент опублікування схеми [Гладилін 1976; 1985]. Тому здається виправданим навести тут цю

класифікацію в тому вигляді, у якому вона була запропонована автором [Гладилин 1985, с.49-52].

### **I. Варіант мустьє двобічне.**

До цього варіанту віднесені комплекси з переважанням знарядь середніх і великих розмірів (більше 5 см), частими повністю двобічно обробленими виробами (більше 50%) і підлеглим положенням зубчастих форм, які чисельно уступають іншим класам знарядь.

**Східномікоксська фація.** Характеризується великою чисельністю часто асиметричних двобічно оброблених ножів.

*Тип Старосілля* (стоянка Старосілля).

*Тип Рихта* (Рихта, мустьєрський комплекс Житомирського місцезнаходження).

*Тип Антонівка* (Антонівка I, Антонівка II, Олександрівка).

**Бокштайнська фація.** Характеризується великою кількістю двобічно оброблених ножів з площадкою, в т.ч. типів Бокштайн, Клаузенніше та Прондник.

*Тип Ак-Кая* (Заскельна V - шари 2, 3, Заскельна VI - шари 1-3 і інші аналогічні пам'ятки в урочищах Ак-Кая і Сари-Кая; Вовчий Грот - нижній шар).

Фаціальна атрибуція ще одного типу індустрії - *Королеве - II-a горизонт* - лишається неясною.

### **II. Варіант мустьє звичайне.**

До варіанту віднесені комплекси з переважанням знарядь середніх і великих розмірів (більших за 5 см), без, або з нечисленними двобічними знаряддями (менше 5%) і відносно рідкісними зубчастими формами.

**Карпатська фація.** Характеризується широким застосуванням левалуазької техніки, у першу чергу утилізацією черепахоподібних ядрищ.

*Тип Королеве-III горизонт* (Королеве – культурні горизонти IV-а, IV, III, Па, Рокосове, Черна I, IX, Діброва)

*Тип Кетроси* (Кишлянський Яр, Кетроси).

*Тип Молодова* (Молодова I - шари 1-5-й, Молодова V - шари 11-12-й).

**Шубаюкська фація.** Характерним компонентом є ножі типу Шубаюк - трикутні дорсальні обушкові й природно-обушкові.

*Тип Королеве-II горизонт* (Королеве - II культурний горизонт).

Не визначена фаціальна приналежність ще трьох типів індустрії - типу *Шайтан-Коба* (стоянка Шайтан-Коба), типу *Холодна Балка* (Холодна Балка, Бахчисарайська стоянка) і типу *Скубова Балка* (Скубова Балка).

### III. Варіант мустьє зубчасте.

Характеризується переважанням знарядь із розмірами понад 5 см, двобічно оброблені вироби відсутні або поодинокі, зубчасті численні і кількісно переважають.

**Шипкинська фація.** Специфіка виражена в наявності зубчастих виробів, виконаних в частково-двобічній техніці і своєрідних двобічних нуклеподібних знарядь.

*Тип Черна* (Черна III, IV, VI, VIII, X, Королеве - I горизонт, Новоселиця I, II, Хижа I, Плешка II).

Фаціальна і типова приналежність Білокузьминівки в Донбасі не встановлена.

### IV. Варіант мікромустьє двобічне.

Характеризується переважанням знарядь з розмірами до 5 см, численними двобічними виробами (більше 5 %), рідкісними зубчастими формами.

**Кіік-Кобинська фація.** Характеризується великою кількістю одnobічних і двобічних гостроконечників і ножів з конвергентними лезами.

*Тип Кіік-Коба-верхній шар* (Кіік-Коба - верхній шар, Вовчий Грот - середній шар, грот Пролом, Заскельна V - I і IV шар, можливо, один із шарів Чокурчі I).

*Тип Орел* (Орел, Балки, Вовниги V, Гирло Самари, Саврань).

#### **V. Варіант мікромустьє звичайне.**

Характеризується переважанням знарядь з розмірами до 5 см, двобічні вироби відсутні або нечисленні (менше 5%), зубчасті також рідкісні.

**Чокурчинська фація.** Численні одnobічні ножі з конвергентними лезами, часто асиметричні.

*Тип Чокурча II* (Чокурча II, можливо, Заскельна VI-IV шар, один із шарів Чокурчі I, присивашські місцезнаходження Криму: Кара-Китай, Окуп, Киятська Засуха).

#### **VI. Варіант мікромустьє зубчасте.**

Характеризується переважанням знарядь малих розмірів (менших за 5 см) і численними зубчастими формами, двобічні вироби відсутні або поодинокі.

**Тейякська фація.** Специфічною є примітивна техніка розколювання; один із характерних типів знарядь - тейякські гостроконечники.

*Тип Кіік-Коба-нижній шар* (Кіік-коба - нижній шар).

#### **VII. Варіант мікромустьє зубчасто-двобічне.**

Переважають знаряддя з розмірами до 5 см, двобічно оброблені вироби є порівняно численними (понад 5%), зубчасті форми рясні.

**Стінківська фація.** Специфічними є двобічно оброблені наконечники і ножі, часто листоподібні.



*Тип Стінка* (Стінка I, Стінка II, Шипот, можливо, Стінка IV і Осипка).

*Альтернативна класифікація середньопалеолітичних індустрій України*

Можливими є й інші підходи до класифікації середньопалеолітичних індустрій. Необхідність вироблення альтернативних підходів в значній мірі зумовлена тією обставиною, що різнорангові одиниці, що виділяються внаслідок класифікування, при подальшій інтерпретації часто некритично сприймаються як такі, що відображають реальні угруповання первісного населення, тобто сприймаються як адекватні матеріалізовані сліди певних давніх суспільств.

Правомірність такого трактування сама по собі є гостро дискусійною, однак тут потрібно зупинитися на наступному моменті. В основу просторових класифікацій середньопалеолітичних індустрій ніколи не лягали ознаки явно природно детерміновані, як наприклад, ступінь патинізації, обкатаності, вилугованості і т.ін. В основу класифікацій логічно кладуться такі ознаки, які повністю, або значною мірою визначалися “усвідомленим людським” чинником, а не природними або тафономічними причинами.

З таких позицій деякі з критеріїв, покладені в основу класифікації В.М. Гладиліна, а саме, розміри знарядь та вміст зубчастих і виямчастих знарядь не видаються переконливо обґрунтованими. Критику в зв'язку з цим викликають ознаки розмірів і зубчатості. Зокрема, як показує аналіз ряду середньопалеолітичних пам'яток Криму, метрична ознака є насамперед відображенням локальної ситуації з доступністю якісної великорозмірної кам'яної сировини [Степанчук, Чабай 1986; Степанчук 2000; Чабай 2003]. Значною мірою проблематичними є й обставини

формування зубчастих комплексів [Анисюткин 2003]. Останнім часом починає переважати думка про те, що зубчастий вигляд індустрій низки пам'яток України передусім слід пояснювати пост-акумуляційними тафономічними причинами [Праслов 1984; Ситник, Богуцький 1998; Чабай и др. 2000; Колесник 2003]. У ряді випадків таке пояснення видається цілком вірогідним (Великий Глибочок, Кабазі II, шар IV), в інших випадках (Білокузьминівка, нижній шар Кіік-Коби, Старосілля, шар 3, Стінка) питання залишається відкритим. Видається справедливим зауваження про те, що сучасний нігілізм по відношенню до зубчастих індустрій в значній мірі є перебільшеним [Анисюткин 2005]. Таким чином, цілком можливо, що група т.зв. зубчастих індустрій є гетерогенною за своєю природою, принаймні “свідомо зумовлений” характер зубчатості в ряді випадків може досить аргументовано критикуватися, а навмисність зубчатості апріорі всіх без винятку зубчастих індустрій не видається доведеною.

Більш об'єктивними, навмисно завданими ознаками індустрій є застосування технології нуклеусного розщеплення *vs.* технології двобічної заготовки, а також рівень стандартизації знарядь, тобто серійної повторюваності стійких морфологічних типів. Обставини і причини застосування тієї чи іншої техніки обробки кам'яної сировини, рівно як і причини специфіки морфологічного вигляду кам'яних інвентарів також не однозначні, і є предметом дискусій. Очевидно, однак, що іноді діаметрально протилежні пояснення причин застосування технологій і типологічної варіабельності не виходять за рамки “людського фактору”.

Таким чином, в альтернативній просторовій класифікації на найбільш загальному рівні за ознакою стандартизації знарядь і застосування технології двобічної заготовки/ технології нуклеуса можна розрізнити: двобічні індустрії, індустрії, що базуються винятково на

нуклеусній технології отримання заготовок, та зубчасті індустрії. Останній термін, з причин, викладених вище, видається не надто вдалим, однак він традиційно вживається по відношенню до індустрій з яскраво вираженою аморфністю, нестійкою морфологією виробів. Таким чином, в основу поділу індустрій на цьому рівні покладені технологічні ознаки (використання технології виготовлення двобічної заготовки; виняткове використання технологій виготовлення заготовки-скола) і ознака стандартизації виготовлення ретушованих виробів. Подальший розподіл індустрій передбачає їх поділ на технокомплекси, індустрійні традиції й індустрії. Під *індустрією* розуміється комплекс кам'яних виробів окремої пам'ятки (в даному випадку окремого епізоду заселення). *Індустрійна традиція* об'єднує групу індустрій, територіально локалізованих в рамках невеликого географічного ареалу. *Технокомплекс* об'єднує індустрійні традиції і індустрії, принципово схожі за технологією виробництва заготовок і специфікою набору знарядь. У цьому випадку просторова класифікація може виглядати в такий спосіб:

### ***1. Індустрії з двобічними виробами***

*(двобічні індустрії)*

Об'єднує індустрії, орієнтовані на широке використання двобічної заготовки. Застосовується пласке розщеплення в різних варіаціях. Набір знарядь на сколах і двобічних заготовках стандартизований.

#### ***1-1. Технокомплекс індустрій із двобічними ножами***

*(мікокський технокомплекс)*

Характеризується численними двобічними формами знарядь, які обов'язково включають велику групу двобічних ножів із площадками, у тому числі близьких до центральноєвропейських типів Бокштайн, Клаузенніше та Прондник.

**Індустрія типу Королеве II-а (Королеве I, комплекс II-а)**

**Індустрія типу Єзупіль** (Єзупіль, шар II, ?Жолодіїв )

**Індустрія типу Житомирська** (Житомирська, ранній комплекс)

? **Індустрія типу Канів** (Канівське місцезнаходження)

? **Індустрія типу Заскельна IX** (Заскельна IX, нижній шар)

? **Індустрія типу Бодрак** (Шари I-III)

**Індустрія традиція типу Ак-Кая** (Заскельна V, Заскельна VI (Колосовська), Пролом II, Сари-Кая, Чокурча I, Вовчий Грот, Червона Балка)

### ***1-2. Технокомплекс індустрій з листоподібними вістрями***

*(пара-мікоксський технокомплекс)*

Характеризується частими двобічними формами серед знарядь, специфічна форма – листоподібне двобічне вістря, двобічні ножі з площадками відсутні або поодинокі.

**Індустрія традиція типу Королеве V-а** (Королеве комплекс V-а, ?Королеве комплекс V-б, V)

**Індустрія типу Великий Глибочок** (Великий Глибочок, шар III)

**Індустрія традиція типу Стінка** (Стінка 1, 2, Шипот 1, Осипка)

**Індустрія традиція типу Антонівка** (Антонівка I, Антонівка II, Черкаське, Озерянівка 1, 3, Дружківка, Червоний Яр )

**Індустрія традиція типу Рихта** (Рихта, Житомирська, пізній комплекс)

**Індустрія традиція типу Орел** (Орел, Балки, Узвіз)

**Індустрія традиція типу Старосілля** (Старосілля, Кабазі II, шар III, Кабазі V, ГАБО, шар I, Бахчисарайська, Холодна Балка, Чокурча II)

**Індустрія традиція типу Кіік-Коба** (Кіік-Коба, шар IV, Буран-Кая III, шар B1, Пролом I, ?Вовчий Грот, середній шар)

## **2. Індустрії з одnobічними виробами**

*(одnobічні чи “левалуа-мустьєрські” індустрії)*

Об'єднує індустрії, орієнтовані на заготовку-скол, переважає пласке розщеплення в різних варіаціях, двобічні вироби відсутні. Набір знарядь стандартизований.

### **2-1. Технокомплекс відщепового левалуа-мустьє**

*(відщепові індустрії)*

Характеризується орієнтацією на заготовку-скол укорочених пропорцій, часте застосування технології *Levallois preferential*

**Індустрійна традиція типу Королеве III** (Королеве комплекс III, IVa, Малий Раковець IV)

**Індустрія типу Королеве II** (Королеве комплекс II)

**Індустрія типу Буглів V, шар I** (Буглів V, шар I)

**Індустрійна традиція типу Молодова** (Молодова I, шари I-IV, Молодова V, шари 12, 11, Кетроси, Пронятин, Жорнів)

**Індустрійна традиція типу Шайтан-Коба** (Шайтан-Коба I, Шайтан-Коба IV, Альошин Грот, шар 2)

### **2-2. Технокомплекс пластинчастого левалуа-мустьє**

*(пластинчасті індустрії)*

Характеризується орієнтацією на заготовку-скол видовжених пропорцій, часте застосування біпоздовжнього розщеплення

**Індустрія типу Буглів V, шар II** (Буглів V, шар II)

**Індустрія типу Єзупіль III** (Єзупіль, шар III)

**Індустрія типу Ненаситець** (Ненаситець, Скубова Балка)

**Індустрія типу Курдюмівка** (Курдюмівка, удайський комплекс)

**Індустрійна традиція типу Кабазі II, шар II** (Кабазі II, шар II)

## **3. Індустрії з зубчастими виробами**

*(зубчасті індустрії)*

Об'єднує індустрії, орієнтовані на заготовку-скол, але присутні й двобічні вироби. Переважає пласке розщеплення в різних варіаціях. Широко представлені зубчасті та виїмчасті форми. Набір знарядь стандартизований частково; численними є аморфні типологічно нестабільні вироби.

**? Індустрійна традиція типу Черна** (Черна Х, Королеве І, комплекс І).

**?Індустрія типу Круглик** (Круглик)

**Індустрійна традиція типу Кіік-Коба, нижній шар** (Кіік-Коба, шар VI, Червоний Мак, Кабазі II, шар IV, ?Старосілля: 3)

Таким чином, у рамках середнього палеоліту України можуть розрізнятися три різновиди, або фації: двобічні, однобічні, зубчасті (рис. IX). У рамках перших двох різновидів розрізняються угруповання нижчого рівня: технокомплекси і далі індустрійні традиції й окремі індустрії.

Що стоїть за цими класифікаційними підрозділами? Чи відображають вони якісь інші, окрім абстрактно-класифікаційних, закономірності розвитку палеолітичного суспільства?

Складним є питання співвіднесення класифікаційних угруповань із реальними суспільними групами середнього палеоліту. Немає підстав безпосередньо проектувати відмінності в наборах кам'яних знарядь на соціальну структуру середньопалеолітичного суспільства. З іншого боку, кам'яні вироби, безсумнівно, є слідом життєдіяльності древніх колективів. На жаль, цим слідом, в більшості випадків, і обмежується наша інформація про матеріальну культуру неандертальців.

При аналізі схожості-відмінності між індустріями, як правило, враховуються два параметри: морфологічний (типологічний) і технологічний. Вирішальне значення, при визначенні місця індустрії в просторово-класифікаційній сітці, має морфологічний параметр.

Природно, що і форми, і застосовані при їх виготовленні технології, мають кінцеве число варіантів. Дуже часто індустрії середньопалеолітичного часу відрізняються одна від одної статистичними відмінностями в чисельності типологічно близьких виробів. Закономірно виникає питання: чому окремі групи пам'яток (“індустрійні традиції”) характеризуються стійкими кількісними пропорціями банальних, повсюдно представлених в середньому палеоліті типів знарядь і чому ці пам'ятки демонструють просторово-часову дискретність?

Теоретично можна допускати, що чисельність ретушованих артефактів різних форм в інвентарі окремої стоянки визначається:

1 - інтенсивністю господарських задач, пов'язаних з конкретним видом діяльності, яка й призводить до появи морфологічно однотипних виробів;

2 - інтенсивністю вибуття знарядь з ужитку при досягненні ними критичного порога придатності, з їх наступним викиданням на місці стоянки;

3 - навмисним полишенням, викликаним міркуваннями економії трудових витрат при транспортуванні на іншу стоянку;

4 - інтенсивністю функціонування стоянки як “родовища сировини третього порядку” (вибуття артефактів за межі стоянки);

5 - “нерациональним” викиданням (не пов'язане з утилітарними процесами, раціональне не вмотивоване викидання знарядь);

6 - іншими випадковими причинами (загублені і забуті вироби);

7 - інтенсивністю постакумуляційних процесів.

Пункт 1 не може бути взятий до уваги при поясненні просторово-часової дискретності середньопалеолітичних індустрій, оскільки, як мінімум, не узгоджується з даними трасології, які свідчать про відсутність у неандертальців монофункціональних знарядь жорстко

визначеної форми. Жоден з наступних пунктів (2-6) також не може служити вичерпним поясненням, оскільки кожен з них припускає випадковий, а не закономірний вплив на вигляд інвентаря: явище, що багато разів повторюється навряд чи варто пояснювати випадковими причинами. Пункт 7 цілком може пояснювати схожість вигляду деяких інвентарів, наприклад за рахунок наявності великого числа псевдозубчастих форм. Відзначимо, однак, що число зубчастих індустрій в середньому палеоліті України незначне, і походження далеко не всіх із них може задовільно пояснюватися тафономічними причинами.

Можна, отже, дійти висновку про те, що більшість (якщо не всі) з наведених вище факторів нарізно, і всі вони в сукупності, не можуть пояснити дискретності і повторюваності в пропорціях виробів “банальних” форм в пам'ятках окремих індустрійних традицій.

Можливе пояснення можна знайти, якщо припустити, що пропорції знарядь “банальних” форм в інвентарях пам'яток вказують на специфіку традиційно поновлюваного знаряддевого набору (який надалі піддається впливу всіх вище зазначених чинників). Однак таке пояснення наразі підтримується тільки негативними аргументами, натомість позитивні аргументи відсутні.

Таким чином, в даний момент можна лише *припускати*, що техніко-типологічна схожість індустрій може відображати генетичну спорідненість виготівників цих індустрій. Між тим, це припущення досить широко використовується в палеолітознавстві. Принаймні, саме на ньому й базується загальноприйнята практика реконструкції часу і шляхів заселення територій в палеоліті і встановлюється спорідненість окремих індустрій.

Важливим є питання про усвідомленість такої генетичної спорідненості. На рівні різновидів індустрій і технокомплексів мова про



це йти не може: занадто вони поширені територіально і хронологічно. Інша справа: рівень окремих індустрійних традицій. Індустрійні традиції характеризуються близькими в техніко-типологічному відношенні пам'ятками, розташованими в межах вузьких географічних ареалів. Для індустрійних традицій з більшою вірогідністю можна припускати, що їх носії усвідомлювали свою генетичну спорідненість. Нарешті для окремих пам'яток всередині індустрійних традицій можна майже упевнено стверджувати про усвідомлення такої спорідненості. Мова в цьому випадку йде про групи стоянок, які розташовані в межах невеликих ареалів і відносяться до вузького хронологічного діапазону. Прикладом може служити група стоянок мікоксської аккайської індустрійної традиції II-IV шарів Заскальної V і Заскальної VI (Колосовської), всіх пам'яток пара-мікоксської кіїк-кобинської індустрійної традиції (обидві в Східному Криму), левалуа-мустьєрської молодовської індустрійної традиції I-IV шарів Молодови I і 12-11 шарів Молодови V на Середньому Дністрі, можливо, зубчастої стінковської індустрійній традиції там же на Середньому Дністрі. Такі групи пам'яток з високою мірою ймовірності є слідом життєдіяльності окремих общин неандертальців. Саме щодо таких груп пам'яток можна застосовувати термін культура. Однак такі приклади є унікальними для території України і являють собою швидше виняток. Можливо, причина рідкості таких прикладів полягає в недостатній вивченості і уривчастості даних, якими ми маємо в своєму розпорядженні.

Так чи інакше, на сучасному етапі досліджень немає підстав говорити про час середнього палеоліту як про період неподільного існування великих археологічних культур, що відображають стійкі соціальні об'єднання неандертальців, які усвідомлюють свою генетичну спорідненість. Мова може йти лише про мозаїчну картину співіснування окремих індустрій, які можна згрупувати в формальні угруповання (типи

або індустрійні традиції), однак які, в більшості випадків, не можна безпосередньо інтерпретувати з позицій історії соціальних об'єднань.

Виходячи з уявлень про те, що набори кам'яних виробів є реальним відбитком реально існувавших суспільств, можна запропонувати наступні визначення конкретно-історичного змісту вище запропонованих формально-класифікаційних підрозділів середнього палеоліту України.

*Різновид індустрій і технокомплекс* є матеріальним відображенням життєдіяльності давніх колективів, або генетично не споріднених, або пов'язаних єдністю походження, не усвідомленою в соціальній дійсності.

*Індустрійна традиція* є матеріальним відображенням життєдіяльності давніх колективів, ймовірно пов'язаних єдністю походження, не усвідомленою в соціальній дійсності.

*Індустрія* є матеріальним відбитком життєдіяльності колективу, пов'язаного єдністю походження, усвідомленою в соціальній дійсності.

Ще раз підкреслимо, що неможливість доказових соціальних інтерпретацій часто пояснюється занадто великою уривчастістю даних, що дійшли до нас. Проблема полягає в накопиченні додаткових даних, достатніх для того, щоб аргументувати наявність в регіоні ряду пам'яток зі схожою індустрією, встановити вузькі територіальні і хронологічні рамки існування таких індустрій, критично оцінити альтернативні пояснення їх своєрідності. Всі ці задачі є справою майбутніх досліджень. Рівень більш високих формальних угруповань (варіанти, фації або технокомплекси, різновиди індустрій) відображає більш загальні закономірності історичного розвитку, обширні в своєму географічному і хронологічному аспектах. Завдяки розрізненню угруповань індустрій такого рангу вдається в першому наближенні реконструювати найбільш загальні закономірності історичного розвитку.

Абсолютно очевидно, що великі угруповання індустрій, які є принципово схожими за своїми техніко-типологічними параметрами і можуть бути об'єднані в рамках окремих різновидів або технокомплексів, відображають певні загальні закономірності. Однак закономірності якого роду? Соціального (єдність походження)? Господарського (схожість моделей життєзабезпечення в близьких природно-кліматичних умовах)? Стадіального (зумовленого обмеженістю технічних рішень в рамках палеолітичних технологій)? Хронологічного? Єдиної думки на цей рахунок немає.

### **6.3. Проблема варіабельності проявів середнього палеоліту**

Вперше питання про локальний характер розвитку матеріальної культури в епоху мустьє було підняте О.О. Формозовим [1959]. Ним було запропоноване членування мустьє на території Східної Європи за ознакою наявності чи відсутності прийому двобічної оббивки [Формозов 1959; 1964]. Загальноприйнятою у той час була теза про примітивізм мустьєрської культури [Замятнін 1951; Формозов 1959; 1964], але висловлювалася й супротивна точка зору [Сорокин 1953]. Відмінності в матеріальній культурі ранніх пам'яток дослідники були схильні пояснювати дією природних факторів, наприклад особливостями використаної сировини чи специфікою господарювання. Розвитком цих ідей на сучасному методичному рівні є роботи в Криму [Чабай и др. 2000; Чабай 2004 і ін.]. Зокрема для Криму реконструюється існування двох великих угруповань, а саме мікокського та левалуа-мустьєрського, інакше йдеться про наявність чи відсутність прийому двобічної оббивки, про що наголошував О.О. Формозов півстоліття тому.

Проте в інтерпретаціях 50-х рр. справа не зводилася лише до природного детермінізму. Навпаки, О.О. Формозов, наприклад, розрізняючи дві етнокультурні зони вже з епохи пізнього мустьє,

фактично пропонує пояснювати варіабельність проявів раннього палеоліту етнокультурним фактором. Більш локальна варіабельність також не заперечувалася, але пояснювалася вже природними факторами [Формозов 1977]. По суті справи, практично відразу ж ідея про примітивізм матеріальної культури раннього палеоліту була сприйнята критично. В даний час переважна більшість дослідників солідарна в тому, що локальні варіанти матеріальної культури добре розрізняються і в мустьє, і в ашелі [Любин 1972; 1977; 1984; Гладилин 1976; Анисюткин 1977, 2001; Праслов 1968; Григорьев 1968; 1972; Беляева 1998; 1999; Долуханов 1999; Матюхин 1999; Колосов 1983; 1986; Степанчук 1999; Чабай 2003]. Слід врахувати також, що те, що локальні варіанти на ранніх етапах палеоліту поки що не простежуються, може пояснюватися браком доступних матеріалів і відсутністю методики їхнього детального порівняльного аналізу [Беляева 1999; Vosinski 2000-2001].

Для пояснення варіабельності проявів середнього палеоліту запропоновано чотири основних гіпотези. Це моделі: 1. “палеоетнологічна”, 2. “хронологічна”, 3. “різної діяльності”, 4. “інтенсивності заселення”.

“Палеоетнологічне” чи, в іншій термінології, “стилістичне” пояснення варіабельності середнього палеоліту, було сформульоване Ф. Бордом [Bordes, Bourgon 1951; Bordes 1961; 1981] і багато в чому незалежно розроблялося радянськими дослідниками. Уявлення про т.зв. “культуру” мустьєрського часу остаточно викристалізувалося в 1970-80 рр. [Праслов 1968; Колосов 1971; Гладилин 1976; Анисюткин 1977; Любин 1977].

“Хронологічне пояснення” має на увазі зміну різних індустрій у часі [Mellars 1965; 1969] як результат впливу ряду факторів (наприклад, ступеню доступності сировини, кліматичних змін, інтенсивності заселення і т.ін.) [порівн. Mellars 1988; 1990]. Таким чином, позиція П.

Мелларса наближається до ідей Н. Ролланда [Rolland 1981; 1988] і Г. Діббла [Rolland, Dibble 1990].

Пояснення варіабельності індустрій різницею господарської діяльності давніх груп, висунуте Л. і С. Бінфордами [Binford, Binford 1966; Binford 1973], одночасно було запропоноване і застосоване на кавказьких матеріалах [Коробков 1966].

Якщо перші три моделі припускають вихідну зумовленість морфологічних типів знарядь, то модель “інтенсивності заселення”, навпаки, відкидає їхню статичну природу [Rolland, Dibble 1990; Dibble, Rolland 1992]. Пропонується ідея зміни типу знаряддя в процесі його використання і переоформлення [Dibble 1991] і аргументується зв'язок між типологічною варіабельністю і змінами клімату (які визначають рівень рухливості людських груп), доступністю сировини, інтенсивністю заселення [Rolland 1981; 1988; Dibble 1995].

В останні роки проблема варіабельності широко розробляється на матеріалах середнього палеоліту Криму [Демиденко 2004; Чабай и др. 1998; 2000; Чабай 2004]. Дослідниками запропоновано новий варіант пояснення причин розмаїття середньопалеолітичних індустрій, який комплексно враховує, поряд з такими аспектами, як віддаленість від сировинних джерел і господарська спеціалізація пам'яток, також і швидкість консервації решток заселення седиментаційними процесами.

Робиться висновок про те, що угруповання двобічних індустрій, що спостерігаються в Криму (ак-кайська, кіїк-кобинська, старосільська індустрії), належать одній групі населення. Кількісні і типологічні відміни у складі двобічних виробів розглядаються як наслідок господарської специфіки стоянок і їхньої віддаленості від сировинних джерел (Чабай 2004, с.251). Загалом, техніко-типологічні відмінності між індустріями пояснюються виконанням різних спектрів господарських завдань і тривалістю функціонування стоянок,

пов'язаних, відповідно, з різними рівнями редукції кам'яних виробів. Інакше кажучи, мова йде про те, що типологічну своєрідність індустрій слід пояснювати віддаленістю від джерел сировини і різною інтенсивністю заселення. Істотним чинником, який впливає на вигляд індустрій, є швидкість акумуляції седиментів, перекриваючих залишки життєдіяльності палеоантропів. Швидке перекриття решток забезпечувало консервацію реальних житлових поверхонь, тоді як уповільнений процес седиментації призводив до ефекту накладання різних житлових поверхонь і формування т.зв. палімпсестів. Відповідно до інтенсивності редукції інвентарю (зростанням рівня інтенсивності заселення) вибудовується така послідовність: аккайська - кіїк-кобинська – старосільська індустрії.

Розроблене на матеріалах Криму пояснення причин варіабельності середньопалеолітичних індустрій є цінним прикладом послідовного застосування на практиці гіпотези “інтенсивності заселення” в розумінні Г.Діббла [Dibble 1995, р.291-292]. Новим аспектом тут є врахування, нарівні з такими чинниками, як вид господарської діяльності і віддаленість від кам'яної сировини, також і фактору швидкості консервації залишків життєдіяльності. Цінною стороною цих досліджень є також критичний аналіз вихідних джерел, на жаль, не завжди об'єктивний. Загалом побудова, виглядає, в рамках запропонованого підходу, цілком логічною і стрункою, а застосовані методики і отримані результати становлять значний інтерес.

Було би помилкою вважати, що пояснююча модель обов'язково має бути єдиною і універсальною. До такого висновку доходять багато дослідників [Ранов 1972; Любин 1972; 1977; Матюхин 1999; Степанчук 1999; Rolland 1988]. Не слід забувати, що варіабельність є результатом дії багатьох чинників в системі “людина-довкілля”. З позицій системного підходу невірними видаються підходи, які пояснюють

варіабельність індустрій винятковою дією певних чинників в межах однієї з пояснюючих гіпотез і цілком заперечують будь-яку роль інших факторів [див. Степанчук 2004а]. Такі підходи, ніяк не аргументуючи, апріорі відмовляють неандертальцям у праві бути залученими в людську культуру, і, в результаті, зводять причини варіабельності до напівінстинктивно-адаптивних реакцій у рамках гіпотези інтенсивності заселення.

Враховуючи уявлення про розмаїття причин, які впливали на поведінку і матеріальну культуру неандертальців, слід визнати, що варіабельність проявів середнього палеоліту зобов'язана своїм походженням не тільки чиннику “хронологічному”, “відмінності діяльностей”, “інтенсивності використання території”, “відмінності навколишнього середовища” і т.п. Важливу складову являє собою “стилістичний” чинник. В цілому, сукупність чинників, що визначали варіабельність індустрій, уявляється ієрархічною за своїй природою.

Ієрархія ця, втім, досить гнучка і нестабільна. Час від часу один з факторів ставав ключовим. Як видається, “палеоетнологічний” (у закордонній літературі – “стилістичний”) фактор найчастіше виступає в ролі ключового, особливо в другій половині середнього палеоліту [Анисюткин 1999; Беяева 1999; Долуханов 1999; Степанчук 1999]. Доречно навести тут думку О.М. Рогачова: “Вирішальну роль у розвитку первісної культури відігравало не природне середовище, а соціальні умови, тобто суспільне буття людей, яке й визначало, зокрема, місцеві особливості культури в середньому і пізньому палеоліті” [Рогачов 1969, с.185-186]. На більш ранніх етапах на перший план цілком могли виходити різні природні фактори (кліматичний, ландшафтний, особливості і доступність сировини і т.ін.).

Слід визнати, що будь-які аспекти обговорення палеоетнологічного фактору є предметом гострої дискусії. Надто тісним

є його зв'язок з проблемою “культур” в палеоліті, яка надзвичайно складна сама по собі, не в останню чергу через виняткову смислову багатозначність цього терміну. Нижній рівень кожного із згаданих вище варіантів просторових класифікацій передбачає використання терміну “культура”. Серйозна проблема полягає в тому, що термін “культура” виступає у вітчизняному палеолітознавстві в двох основних іпостасях: класифікаційній й інтерпретаційній, і ці фундаментально різні іпостасі часто не розрізняються і змішуються.

Найбільш вдалим визначенням ранньопалеолітичної культури в класифікаційному аспекті видається визначення, запропоноване В.М. Гладиліним: “...вузьколокальні групи одночасних чи різночасних, але генетично пов'язаних пам'яток, що розташовані на одній, порівняно невеликій території і мають значний ступінь подібності в наборі виробів, насамперед, у специфічних формах і своєрідних сукупностях тих чи інших звичайних типів інвентаря...” [Гладилин 1989]. В інтерпретаційному аспекті більш прийнятною є дефініція, запропонована В.П. Любіним, за яким культура це “територіально відособлені, самостійні, стійкі виробничі осередки етносоціального розвитку, які поєднувалися силою спорідненості, мови, соціально-економічних установлень, усвідомленням антитези “ми - вони” [Любин, 1977, с.203]. “Культури”, принаймні мустьєрські, ймовірно всею відбивають специфіку, у тому числі і палеоетнологічну (стилістичну), окремих груп/ общин/ кількох сусідніх общин в мінливих природних умовах. Саме всередині таких окремих груп і окремих общин склалися культурні традиції, що передавалися із покоління в покоління.

Як видається, найбільш об'єктивним, при поясненні причин варіабельності середнього палеоліту, є комплексний підхід, який враховує не тільки однонаправлений вплив природного оточення на людину і його культуру, але й зворотній вплив людини і його культури



на навколишнє середовище. Іншими словами, при оцінці можливостей пояснюючих гіпотез потрібно враховувати як наявність двох сторін у системі “людина-природа”, так і взаємодію цих двох сторін. Це означає, що задовільною може бути визнана тільки та пояснююча гіпотеза, яка узгоджує і “природний”, і “людський” чинники.

Сказане можна проілюструвати прикладом з недавнього пояснення варіабельності, запропонованого для матеріалів Криму [Чабай и др. 2000; Чабай 2004]. Основним його недоліком є ніде чітко не сформульоване, але, тим не менш, цілком послідовне, зведення вихідних вірогідних причин варіабельності *тільки* до природних чинників і елементарних адаптивних реакцій неандертальців до специфіки безпосереднього природного оточення. Розуміння В.П. Чабая і співавторами причин варіабельності середнього палеоліту, в кінцевому результаті, зводиться до залежності від кількості доступної сировини. У разі його великої кількості і/ або легкодоступності (що обумовлюється спектром господарської діяльності, віддаленістю від джерел сировини і швидкістю консервації залишків заселень, що передували у часі) - з'являються аккайські комплекси, у разі обмеженості - кіік-кобинські або старосільські.

Однак побудова вказаних авторів демонструє ніяк спеціально не пояснюваний виняток при інтерпретації співіснування в межах Криму двох типів індустрій: однобічних і двобічних. У цьому випадку, чомусь, повністю ігнорується припущення про залежність техніко-типологічної структури інвентаря від різної інтенсивності використання сировини та інших господарчих і тафономічних причин, і робиться висновок про *стилістичний* характер відмінностей, іншими словами, про їхню соціальну детермінованість.

Цей виняток фактично зводить нанівець припущення про принципову відсутність стилістичних відмінностей на рівні більш

дрібних угруповань індустрій, типу аккайської, старосільської і кіїк-кобинської. Цілком закономірно виникає питання: якщо стилістичні відмінності проявляються на більш високому рівні - рівні розрізнення великих угруповань двобічних і левалуа-мустьєрських індустрій, то чому вони не проявляються на нижчих рівнях, аж до окремих поселень? Інша сторона питання: якщо соціальний фактор визнається діючим на рівні технології, то чому він не діє на рівні морфології? Ніяких пояснень такої вибіркості дії соціального фактору не наводиться.

Більше того, заперечення стилістичних відмінностей всередині т.зв. кримського мікоку і їхнє визнання для того ж кримського мікоку в цілому, і для кримського левалуа-мустьє, фактично, означає визнання існування якихось великих, причому далі не ділимих, соціальних угруповань в суспільстві палеоантропів. Зайве наголошувати, що ймовірність існування таких великих угруповань в суспільстві мисливців-збирачів не має ніяких підтверджень ні з теоретичної, ні з фактичної точок зору.

Знову слід підкреслити: сказане не означає, що пояснення варіабельності з позицій “інтенсивності заселення” є невірним в принципі. Навпаки, цей підхід дуже важливий, і подальший його розвиток, застосування в інших регіонах, або ре-інтерпретації отриманих при його розробці матеріалів, значно деталізують знання про епоху середнього палеоліту. Але цей підхід не можна абсолютизувати, повністю ігноруючи такий важливий чинник, як соціальність. Інакше, як ми бачимо, виникають серйозні нестиківки і внутрішня суперечність запропонованих інтерпретацій. Точно такий же перекис може мати місце при абсолютизації “палеоетнологічного” підходу. Це також видається невірним, оскільки при цьому повністю ігнорується контекст процесів, що відбувалися. В одному випадку ми маємо сцену без акторів, а в

іншому - акторів без сцени. І в тому, і в іншому разі побачити повноцінний спектакль не вдається.

#### **6.4. Варіабельність середньопалеолітичних індустрій України в просторі й часі**

Наявні джерела можуть бути початково розподілені на дві великі групи: пам'ятки раннього етапу середнього палеоліту і пам'ятки його пізнього етапу.

*Ранній етап середнього палеоліту на території України (~450/300-~130/100 тис. років тому) (OIS 12 – 5e)*

Головною підставою для віднесення до цього періоду є надійно аргументована хронологічна позиція пам'ятки. На перший план тут виходять геостратиграфічні дані; пам'яток, які мають абсолютні датування в даний момент небагато. Наступну важливу вказівку для визначення періодизаційного статусу пам'ятки надають техніко-типологічні особливості набору кам'яних виробів.

У цілому, пам'ятки, що надійно відносяться до цього періоду, на території України є дуже нечисленими. До їхнього числа, виходячи з даних геостратиграфії та абсолютного датування, більш упевнено можуть бути віднесені: Королеве (культурно-хронологічні комплекси V-с і V-б, шари V, V-а і IV-а) на Закарпатті, Кабазі II горизонти V/3-VI/17 у Криму, Великий Глибочок I шари III і III-Б і Єзупіль шар III на Поділлі. Менш надійними є дані по пам'ятках: Буглів V шар I (?), Круглик (?), Кодак (?), Житомирська (?). Хронологічна позиція пам'яток другої групи встановлюється менш надійно через неясність стратиграфічного положення індустрій. У ряді випадків це викликано тафономічними обставинами: так, матеріали Житомирської і I шару Буглова V перевідкладені. Іноді дискусійність хронологічного положення пам'яток пояснюється тим, що дослідження на них проводилися понад півстоліття

назад, документація, що збереглося, є неповною, а поновлення робіт на пам'ятках неможливе (Круглик, Кодак). В усіх згаданих випадках, однак, техніко-типологічні особливості індустрій припускають їхню приналежність до раннього етапу середнього палеоліту.

Особливу групу складають місцезнаходження з досить надійно встановленим стратиграфічним контекстом, однак з незначною кількістю, а тому недостатньою діагностичністю, кам'яного інвентаря. Такі місцезнаходження цілком надійно фіксують факт перебування давньої людини на конкретній території в певний відтинок часу, але не дають даних для інших, більш детальних реконструкцій. До числа таких пам'яток слід віднести знахідки в алювії рис-вюрмського часу в Кетросах і Кормані IV у Подністров'ї, Корнієвому Яру в Донбасі, Муховці на Сумщині, Новому Світі в Криму [Анисюткин 1981; Черныш 1977; Колесник 1986; Кухарчук 2002; Гвоздовер, Невесский 1961].

Ряд місцезнаходжень, які надали виразні колекції виробів архаїчного вигляду (Житомирська, Заскельна IX, група місцезнаходжень Шари на р.Бодрак) [Кухарчук 1992; Колосов 1983; 1986; Щепинский 1979] також віднесені до цього періоду умовно, оскільки поки що не мають вказівок на точне хронологічне положення.

Нарешті, існує порівняно велике число місцезнаходжень з невеликими колекціями виробів, головною підставою віднесення яких до раннього етапу середнього палеоліту є специфіка техніко-типологічного вигляду. У переважній більшості такі місцезнаходження являють собою або незначні збори, або поодинокі предмети, позбавлені будь якого стратиграфічного контексту. Якщо з'ясування деяких техніко-типологічних рис інвентаря і дозволяє в деяких випадках припускати рис-вюрмський чи більш ранній час, то повна відсутність додаткових вказівок на вік таких матеріалів відкидає їх у розряд дискусійних. До числа таких місцезнаходжень, наприклад, можуть бути

віднесені: поодинокі знахідки рубил (Ізюм, Амвросіївка й ін.), чисельно незначні поверхневі збори (Пролом висока тераса, Чорна Терля, Жолубець), матеріали, реутилізовані в мустьєрський час (комплекс реутилізованих виробів Заскельненських стоянок) і ін.

Слід згадати також про деякі місцезнаходження, початково введені у науковий обіг як палеолітичні пам'ятки, але подальші роботи на яких не підтвердили їхній зв'язок з діяльністю людини (Велика Бурімка в Черкаській області) [Шовкопляс 1955; Степанчук, Сиволап 2005]. До їх числа, очевидно, належать і матеріали зі Східниці та Ростані [Черныш и др. 1987; Ситник 1996а].

Схема (рис. X) ілюструє хроно-стратиграфічну позицію основних місцезнаходжень, які вірогідно, чи з великою часткою імовірності, належать до раннього періоду середнього палеоліту на території України.

На ранньому етапі середнього палеоліту на території України побутували пам'ятки відщепового левалуа-мустьє (Буглів V, шар I), індустрії з листоподібними вістрями (Королеве V-а, V-б, V, Великий Глибочок, шар III) і ряд менш діагностичних у техніко-типологічному відношенні пам'яток. Не виключено, що до цього періоду відноситься зубчаста індустрія Круглика. Заключна стадія етапу характеризується побутуванням індустрій із двобічними ножами (Єзупіль, шар II, Житомирська, ашельський комплекс, можливо Заскельна IX, нижній шар, Шари), індустрій з листоподібними вістрями (?) (Кабазі II, V/3-VI/17) і відщепового левалуа-мустьє (Королеве IVa).

*Пізній етап середнього палеоліту на території України (~130/100--~50/30 тис. років тому) (OIS 5d-3)*

Пам'ятки цього етапу представлені значним числом. Багато з них мають аргументовану хроно-стратиграфічну позицію. Радіовуглецеві дати останнім часом отримані для багатьох кримських стоянок. У той же

час за межами радіовуглецевих датувань, у більшості випадків, опинилися стратифіковані багаті зібрання нижніх шарів таких відомих багат шарових пам'яток як Заскельна V, Заскельна VI (Колосовська), Пролом II і ряд інших. У багатьох випадках наявні дати досить суперечливі (стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського). Колонки багат шарових пам'яток Східного Криму погано аргументовані геологічно, ця робота ще має бути проведена. Краще вивчені в цьому відношенні пам'ятки Південно-Західного Криму (Кабазі II та ін.). Неоднозначність даних про хронологічне положення ряду пам'яток змушує, при визначенні їхнього хронологічного положення, ґрунтуватися на особливостях морфології і технології кам'яного інвентарю, і визначати їхню хронологічну позицію за аналогією з подібними пам'ятками, хронологічна позиція яких наразі встановлена досить надійно. Гарні хроно-стратиграфічні прив'язки представлені для більшості регіонів України: Донбасу, Подністров'я, Закарпаття. Винятком є Полісся і Подніпров'я, де дотепер не відомі опорні пам'ятки з надійно аргументованою хроностратиграфічною колонкою.

Схема (рис. XI) ілюструє хроно-стратиграфічну позицію основних місцезнаходжень, які вірогідно, чи з великою долею імовірності, належать до пізнього періоду середнього палеоліту на території України. У ній враховані лише основні з відомих на сьогоднішній момент місцезнаходжень, що надають представницькі колекції матеріалів, або мають надійну хронологічну позицію. Число середньопалеолітичних місцезнаходжень, які відносяться до пізнього етапу середнього палеоліту є дуже великим. Опорних пам'яток досить багато в ареалах, де представлені середньопалеолітичні місцезнаходження. Тому немає необхідності, як у випадку з пам'ятками раннього етапу, залучати для аналізу пункти з підйомними зборами або малопредставницькі колекції.

Як і раніше на ранньому етапі середнього палеоліту, для пізнього етапу на території України фіксується наявність пам'яток з левалуа-мустьєрськими, двобічними і зубчастими індустріями. Левалуа-мустьєрські пам'ятки відомі на Закарпатті (Королеве IV, III, II), Подністров'ї (Пронятин; Буглів V, шар II; Кетроси, основний шар; Молодова V, шари 12-11б; Молодова I, шари V, IV, III, II, I), Поліссі (Жорнів), Подніпров'ї (Ненаситець, Скубова Балка), Донбасі (Курдюмівка) і в Криму (Кабазі II, шар ПА й II; Альошин Грот, шар II; Шайтан-Коба I і IV). Пам'ятки з двобічними індустріями є найбільш численними в Криму (Заскельна V; Заскельна VI (Колосовська); Кабазі II, шар III; Пролом II; Старосілля; Пролом I; Буран-Кая III, шар B1; Кіік-Коба, шар IV; Чокурча I і ряд ін.), представлені в Донбасі (Антонівка, Черкаське і ін.), Подніпров'ї (Орел, Балки, Узвіз, Канів); на Поліссі (Житомирська, Рихта). Вони поодинокі в Подністров'ї і Закарпатті (Стінка, комплекс Королеве II-а). Зубчасті індустрії нечисленні і відомі в Криму (Кіік-Коба, шар VI). Більш чітко вираженою є диференціація індустрій на рівні технокомплексів. Так, розрізняються індустрії з двобічними ножами (пам'ятки індустрічної традиції типу Ак-Кая в Східному Криму; комплекс Королеве II-а) і кількісно переважаючі індустрії з листоподібними вістрями. Виразну групу утворюють левалуа-мустьєрські пластинчасті індустрії, відомі за матеріалами Криму (Кабазі II, шар II), Донбасу (Курдюмівка), Подніпров'я (Ненаситець, Скубова Балка) і Волино-Поділля (Буглів V, шар II).

Таким чином, для всього періоду середнього палеоліту характерним є побутування індустрій трьох основних різновидів: індустрій із двобічними виробами, індустрій з одnobічними виробами і зубчастих індустрій (рис. 147). Виходячи з даних про хронологічний розподіл індустрій різних технокомплексів, існують мінімальні підстави припускати їхню послідовну зміну в часі в рамках стадіальної концепції

еволюції середнього палеоліту. Для Закарпаття на переході до пізнього етапу середнього палеоліту фіксується зникнення індустрій з листоподібними вістрями і поява відщепових левалуазьких комплексів, на заключному етапі співіснуючих із індустріями з двобічними ножами. Слід підкреслити факт наявності в ареалі хронологічно передуючих нижньопалеолітичних індустрій з вираженим левалуазьким компонентом (інтер-міндельський VI культурно-хронологічний комплекс Королевого I).

На Поліссі не відомі достовірні пам'ятки, більш давні, ніж останній інтергляціал. Це, можливо, пов'язано з деструктивною діяльністю дніпровського льодовикового щита. Разом з тим, практично всі відомі тут місцезнаходження відносяться до індустрій із двобічними виробами, причому пам'ятки з листоподібними вістрями, схоже, мають більш молодий вік; левалуа-мустьєрські пам'ятки зафіксовані лише для заключної фази середнього палеоліту. Подністров'я, навпаки, надає лише поодинокі хронологічно давні місцезнаходження з листоподібними вістрями. У регіоні, починаючи вже з 7 ізотопно-кисневої стадії і до початку 3 стадії, існують численні левалуа-мустьєрські індустрії. Своєрідне явище являє собою індустрія типу Стінки, зафіксована для українського Подністров'я на заключній фазі середнього палеоліту. Слід підкреслити, що пізніший комплекс Стінки іноді розглядається як приклад індустрії, перехідної від середнього до верхнього палеоліту.

Подніпров'я, фактично, позбавлено пам'яток із чітко встановленою хронологічною позицією. Можна лише в дуже попередньому плані припускати співіснування тут у рамках пізнього етапу середнього палеоліту двох основних типів індустрій: з листоподібними вістрями і левалуа-мустьєрських. Матеріали Круглика (зубчастий технокомплекс), вірогідно займають більш ранню



хронологічну позицію. На території Донбасу і Приазов'я в межах України невідомі виразні пам'ятки давніші за 100 тис. років тому. У більш пізній час співіснують левалуа-мустьєрські індустрії та індустрії з листоподібними вістрями. Оригінальне явище, яке не має аналогів на українській території, являє собою індустрія бузького (OIS-2 згідно нових уявлень) комплексу Білокузьминівки. Не виключено, що цю індустрію слід відносити до числа перехідних до верхнього палеоліту. Не до кінця з'ясованою є природа зубчастої складової білокузьминівських комплексів.

Кримський регіон демонструє практично безперервну послідовність двобічних індустрій з ножами і листоподібними вістрями від останнього міжльодовиків'я (і, можливо, раніше, із стадії OIS 6) до початку OIS 2. Левалуа-мустьєрські індустрії з'являються тут лише на етапі OIS 4 і співіснують з мікоксськими і пара-мікоксськими пам'ятками. Нез'ясованою залишається хронологічна позиція нижнього шару Кіік-Коби, що містить зубчасту індустрію. На пізнішому етапі середнього палеоліту, після 32 тис. років тому, середньопалеолітичні індустрії в регіоні співіснують протягом кількох тисячоліть з верхньопалеолітичними.

Наочними є певні загальні тенденції. Перша з них пов'язана з однобічними індустріями, що демонструють хронологічно послідовне поширення з Закарпаття в Подністров'я і далі - в Подніпров'я (?), басейн Дону і Крим. Друга тенденція демонструє поширення двобічних індустрій з того ж закарпатського ареалу в Подністров'я і Крим. Підкреслимо, що це лише хронологічні тенденції. На сучасному етапі досліджень немає підстав прямо пов'язувати їх з реальними процесами просування давнього населення.

На рівні різновидів індустрій, що розрізняються за ознакою технології і стандартизованості знарядь, питання конкретно-історичних

процесів принципово не піддаються розв'язанню. Більше підстав для таких реконструкцій дає порівняння на рівні технокомплексів і окремих індустрій.

Просторово-хронологічний розподіл індустрій відщепового левалуа демонструє тенденцію руху: Закарпаття – Подністров'я, що відбито в припущеннях про генетичну спорідненість цих індустрій (роботи В.М. Гладиліна, Л.В. Кулаковської, О.С. Ситника, М.К. Анісюткіна та ін. дослідників) [Гладилин 1985; Кулаковская 1989; 2003; Ситник 1985; 2000; Анисюткин 2001 і ін.]. Для кримських індустрій відщепового левалуа, поява яких у регіоні практично збігається з часом зникнення молодовської індустрійної традиції [Чабай 2003], припускається балканське [Колосов 1972], або дністровське походження [Чабай 2003; 2004]. Для пластинчастих левалуа-мустьєрських індустрій на території Криму аргументується зв'язок з локальним відщеповим левалуа-мустьє [Чабай 1992; 2004]. Ранній горизонт двобічних індустрій з листоподібними вістрями в Закарпатті має деякі аналогії в Подністров'ї [Ситник 2000] і не демонструє очевидного територіального чи хронологічного продовження на території України. Двобічні індустрії з листоподібними вістрями і з двобічними ножами, не виключено, демонструють співіснування в межах Криму з часу, як мінімум, останнього міжльодовиків'я і, ймовірно, являють собою самостійні генетичні лінії [Колосов 1986; Степанчук 1999] або ж єдину лінію розвитку [Чабай и др. 2000; Чабай 2004].

Індустрії з листоподібними вістрями вюрмського часу характеризуються великою розмаїтістю проявів і поширенням на більшій частині території країни. Частина з них, особливо ті, що представлені окремими територіально локальними індустрійними традиціями (типу Антонівки, Орла, Рихти і т.ін.), імовірноше всього, пов'язані генетично. Залишається невирішеним питання про генетичні

взаємини між такими географічно лімітованими індустрійними традиціями. Територіальна віддаленість індустрій із двобічними ножами Криму і Закарпаття практично знімає питання про можливість їхнього генетичного зв'язку. Залишається відкритим питання про зв'язок між індустріями з двобічними ножами в Поліссі, Подніпров'ї, Закарпатті і в Криму. Пам'ятки з зубчастими індустріями дуже нечисленні, роз'єднані територіально і техніко-типологічно. Для пам'яток типу Стінки припускається зв'язок з більш ранніми індустріями прудо-дністровського межиріччя на території Молдови [Анисюткин 1978; 1999; 2001]. Матеріали нижнього шару Кіік-Коби знаходять формальні аналогії в т.зв. таубахських комплексах території Чехії і Словаччини [Stepanchuk 1994]. Остання за часом інтерпретація Білокузьминівки фактично виводить цю пам'ятку з числа зубчастих індустрій [Колесник 2003].

Таким чином, час, обставини і вірогідні зв'язки більш-менш надійно встановлюються для левалуа-мустьєрських індустрій, високо дискусійні для двобічних індустрій і дуже недостатньо вивчені для зубчастих. В цілому ж, можна зробити висновок про те, що немає підстав застосовувати хронологічне пояснення варіабельності середнього палеоліту ні для України в цілому, ні для окремих її регіонів зокрема.

### **6.5. Варіабельність середньопалеолітичних індустрій України в ландшафтах та природному оточенні**

Приуроченість стоянок до певного ландшафту має два аспекти. З одного боку, аналізуючи закономірності варіабельності індустрій у різних палеокліматичних умовах, можна спробувати з'ясувати ступінь взаємозв'язку: ландшафт – тип індустрії. З іншого боку, різні палеокліматичні умови могли позначатися на складі фонових видів

тварин. З'являється, тим самим, можливість оцінити залежність: специфіка складу промислових видів – тип індустрії.

*Взаємозв'язок: ландшафт – тип індустрії*

Реконструкції природно-ландшафтного оточення проведені далеко не для всіх середньопалеолітичних пам'яток. Існує, однак, можливість використовувати дані реконструкцій, отриманих на підставі палінологічних, літологічних і геоморфологічних вказівок. У запропонованій роботі в якості картографічної бази використані палеогеографічні реконструкції С.А. Сіренко, І.В. Мельничука і С.І. Турло [1986; 1990] для дніпровського (OIS 6), кайдацького (OIS 5e), тясминського (OIS 5d), прилуцького (OIS 5c-a), удайського (OIS 4) і вітачівського (OIS 3) часу (рис. 148-153). Горизонти української стратиграфічної схеми співвіднесені з киснево-ізотопними стадіями відповідно до інтерпретації Н.П. Герасименко [2004]. Хронологічна позиція пам'яток, у свою чергу, співвіднесена з киснево-ізотопними стадіями на підставі наявних геостратиграфічних вказівок чи абсолютних датувань. Зрозуміло, що запропоноване співвідношення має відносний, а не абсолютний характер, оскільки використовується один із варіантів узагальнюючої реконструкції палеоландшафтною ситуації великих хронологічних відрізків. Разом з тим, наочним є принциповий збіг ландшафтною обстановки, що реконструюється для конкретних стоянок із узагальненою палеоландшафтною ситуацією. Звичайно, є і винятки. Так, наприклад, для V культурно-хронологічного комплексу Королевого I, за палінологічними даними реконструюється оточення хвойних лісів і степових (включаючи лукові) обстановок, а за даними узагальненої схеми дніпровського горизонту стоянка попадає в зону перигляціального степу. Слід також відзначити, що в тих випадках, коли стоянки, відповідно до узагальнених палеоландшафтних схем

знаходяться в лісовій зоні, для них, як правило, реконструюється лісостеповий ландшафт, щоправда із значною участю деревної рослинності.

Левалуа-мустьєрські пам'ятки існували (рис. 148-153) в умовах перигляціального лісостепу (Великий Глибочок I, шар III-Б) на стадії OIS 6, у лісових умовах підстадії 5e (Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV-а; Єзупіль, шар II), у помірно-холодному степу підстадії 5d (вірогідно, Пронятин), у лісовій смузі і на прикордонні лісу і лісостепу підстадій 5с-а (Королеве I, культурно-хронологічний комплекс III; Малий Раковець IV; Кетроси, основний шар; Молодова V, шар 12-11б; Молодова I, шар V, IV, III; можливо, Пронятин; Буглів V, шар II), помірно-вологих і холодних посушливих степах стадії 4 (Королеве I, культурно-хронологічний комплекс II; Молодова I, шари II і I; можливо Курдюмівка; Кабазі II, шар IIА), лісових, лісостепових і степових умовах стадії 3 (Жорнів; можливо Білокузьминівка; Кабазі II, шар II; Альошин Грот, шари II, I).

Пам'ятки з двобічними індустріями демонструють не меншу розмаїтість ландшафтних обстановок (рис. 148-153): лісостепових для стадії OIS 6 (Королеве I, культурно-хронологічний комплекс V), лісових і лісостепових для підстадії 5e (можливо Житомирська, ашельський комплекс; Кабазі II, шар/горизонт V/3-VI/17; можливо Заскельна IX), степових для підстадії 5d (Кабазі II, шар III; і можливо Заскельна V, шари VII, VI і ГАБО, шар 2), лісових, лісостепових і степових для підстадій 5с-а (Колодіїв; Єзупіль, шар II; можливо Житомирська, мустьєрські комплекси; можливо Антонівка I; ГАБО, шари 2, 1; Старосілля, шар 4; Кабазі II, шар III; Заскельна V, шар VII і VI; Заскельна VI (Колосовська), шар V і IV), помірно вологих і холодних степах стадії 4 (Королеве I, культурно-хронологічний комплекс II-а; можливо Антонівка II), лісостепових і степових умовах стадії 3

(Антонівка II; Старосілля, шари 2, 1; Кіік-Коба, шар IV; Заскельна V, шари III, II, I; Заскельна VI (Колосовська), шари IIIa, III, II; Пролом I, шари II, I; Пролом II, шари III, II; Буран-Кая III, шар B1).

Пам'ятки з зубчастими індустріями менш представницькі кількісно, однак також, схоже, існували в різних ландшафтних обстановках: тундри (? – вірогідно Муховець) і сухого степу (можливо Кіік-Коба, нижній шар) стадії 6 (рис. 148).

Немає ніякої закономірності в приуроченості пам'яток до певної ландшафтно-зони і на більш низькому рівні формальної просторової класифікації індустрій, тобто на рівні технокомплексів.

Слід підкреслити також відсутність будь-яких закономірностей у розподілі типів індустрій у залежності від типу переважаючого ландшафту: рівнинного чи гірського. Двобічні й одnobічні індустрії так само представлені і на рівнині й у передгір'ях Криму та у низькогір'ї Карпат. Зубчасті індустрії представлені і на рівнині й у передгір'ях Криму.

Знаходження стоянок у різних ландшафтно-кліматичних умовах є показником високої пластичності носіїв середньопалеолітичних індустрій. Такий висновок стає більш рельєфним, якщо враховувати швидкість зміни кліматичних умов. Переходи від більш теплих до більш холодних кліматичних фаз були порівняно нетривалими. Так, припускається, що на переході від еемського міжльодовиків'я до останнього льодовиків'я, об'єм маси льоду досяг приблизно половини об'єму часу максимуму льодовиків'я всього лише за кілька тисячоліть [Rahmstorf 2002].

Слід мати також на увазі, що природні обстановки не були постійними протягом окремих киснево-ізотопних стадій. Так, наприклад, у рамках OIS 3 (~57-24 тис. років тому) виділяється кілька інтерстадіалів, розділених більш холодними проміжками часу (Oerel –

58-54; Glinde 51-48; Moershoofd 46-44; Hengelo 39-36; Denekamp 32-28 тис. років тому) (рис. IV). Як свідчать дані досліджень гренландського крижаного покриву (Greenland Ice-Core Project - GRIP), кліматичні зрушення були частими навіть у рамках найменш тривалої підстадії 5e (127-115 тис. років тому). Так, для періоду OIS 5e розрізняється до п'яти різних епізодів. Кліматичні зміни часом були дуже короткочасними (епізод 5e1 тривав усього лише близько 70 років). 5e2 і 5e4 мали тривалість близько 2 і близько 6 тисяч років, відповідно, і були такими ж холодними як 5a і 5c. Припускається, що зміни відбувалися швидко, протягом 10-20 років, тобто протягом життя одного покоління. Більш детальні дослідження дозволяють розрізнити в рамках останнього зледеніння не менше 20-ти т.зв. Дансгаард-Ошгер (D/O) інтерстадіальних епізодів (мал. XII) [Dansgaard et al. 1993; Heinrich 1988; Grootes et al. 1993]. Ці епізоди починалися різким, в 5-10° потеплінням, що розвивалося протягом кількох десятиліть, потім - поступовим, тривалістю в кілька століть, зниженням температури, і закінчувалися знову різким поверненням до холодних умов [Rahmstorf 2002]. Припускається, що кліматичні зрушення призводили до різких змін в складі і розподілі рослинності і тварин, періодичного переміщення звичних ареалів зо півдня та південного заходу в холодні відтинки часу [Vocquet-Appel et al. 2005]. У другій половині останнього зледеніння розрізняється також кілька короткочасних т.зв. Хайнріх (H) епізодів холоду (мал. XII), пов'язаних з інтенсивним руйнуванням льодовикового щита, підвищенням світового океану за рахунок різкого зростання підтоку прісної води, і, як припускається, припиненням циркуляції атлантичної теплої течії.

З урахуванням цих даних, стійкість техніко-типологічних параметрів індустрій середньопалеолітичних пам'яток, що прослідковується, часом, протягом десятків тисяч років, не може

розцінюватися як результат адаптації до кліматичних умов. Таким чином, слід зробити висновок про те, що динаміка розподілу палеолітичних стоянок у різних ландшафтних умовах не дозволяє стверджувати про взаємозв'язок між типом ландшафту і типом індустрії. Відсутніми є аргументи на користь того, що розмаїття середньопалеолітичних індустрій було детерміноване фактором природного оточення.

*Взаємозв'язок: склад мисливського здобичі – тип індустрії*

Пам'ятки середнього палеоліту пов'язані із часом побутування тварин т.зв. хазарського і мамонтового фауністичних комплексів. У рамках мамонтового комплексу, у залежності від хронологічного положення, виділяється кілька підкомплексів. Стоянки другого етапу середнього палеоліту, найбільш численні на території України, пов'язуються з пізнім підкомплексом, типовими представниками якого є мамонт, волохатий носоріг, кінь, бізон, різні види оленів. На півдні постійно присутні такі види як плейстоценовий осел і сайга. Два регіони України надають багаті дані щодо складу фауни, що супроводжує середньопалеолітичні стоянки: Крим і Подністров'я.

Для всіх пам'яток Подністров'я, незалежно від індустріальної приналежності інвентарів і різниці хронологічного (відповідно палеоландшафтного) положення, характерними є мамонт, носоріг, кінь, бізон, олені (порівн. дані по: Молодова I, Молодова V, Кормані IV, Кетросам, Пронятину, Ігровиці I і ін.). Звичайно, списки мегафауни для різних пам'яток і шарів не є цілком ідентичними. У деяких випадках візначається переважання решток тварин одного виду (мамонти в 4-му шарі Молодови I і 11 шарі Молодови V). Але наявні дані не дають підстав припускати існування скільки-небудь вираженого взаємозв'язку між фауною і типом індустрії. Аналогічна ситуація спостерігається і в



Криму. І хоча тут зафіксовані пам'ятки з виразним переважанням одного-двох видів (плейстоценовий осел, кінь) (Кабазі II, Старосілля, стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського), у індустрійному відношенні вони належать різним типам, а саме левалуа-мустьє і двобічним індустріям. Таким чином, і для цього регіону немає підстав вбачати взаємозв'язок між типом індустрії і складом мисливського видобутку.

У цілому для середньопалеолітичних пам'яток України можна стверджувати відсутність відчутного зв'язку між типом індустрії і фауною. Так на левалуа-мустьєрських пам'ятках Подністров'я (Молодова I, Молодова V, Кормань IV, Кетроси, Пронятин, Ігровиця I) представлені мамонт, носоріг, кінь, бізон, північний і шляхетний олені, іноді гігантський олень, ведмідь. Левалуа-мустьєрські пам'ятки Криму містять рештки плейстоценового осла, коня, сайги, іноді оленів і мамонтів. Пам'ятки з двобічними індустріями Криму містять рештки мамонтів, носорогів, коней, плейстоценових ослів, сайги, бізонів, північних, шляхетних і гігантських оленів, ведмедів.

Так, для Південно-Західного Криму встановлено, що левалуа-мустьєрські індустрії т.зв. західно-кримського мустьє існували протягом тривалого часу між моерсхофтом і арсі-денекампом, отже в природно-кліматичних обстановках, що відрізняються [Marks, Chabai 1998; Chabai, Monigal 1999] і при цьому їх економіка незмінно базувалася на полюванні на плейстоценових ослів. З іншого боку, полювання на ослів складало основу життєзабезпечення і носіїв старосільської індустрійної традиції, які існували у тому ж самому Південно-Західному Криму починаючи з рис-вюрмського міжльодовиків'я і, принаймні, до хенгело. Приклади відсутності зв'язку між базовими техніко-типологічними характеристиками індустрій, особливостями ландшафтного оточення і системами життєзабезпечення можна продовжити. Так, для пам'яток аккайської індустрійної традиції мікоксського технокомплексу,

розташованих у передгір'ях Східного Криму, час існування яких вкладається у рамки раннього вюрму – арсі-денекампу, специфічною є постійна присутність мамонтів у списку мегафауни. Однак, подібна постійна присутність мамонтів є характерною і для пам'яток, що знаходяться в зовсім іншій ландшафтній ситуації і належать молодівській левалуа-мустьєрській індустрієній традиції, хронологічні рамки якої обмежуються амерсфортом-брьюрупом - моерсхофтом. Отже, немає підстав стверджувати, що різновиди, технокомплекси чи групи індустрієнних традицій є прямим наслідком схожих адаптацій, напрацьованих у подібних природно-кліматичних і ландшафтних умовах.

Розподіл часток різних видів промислової мегафауни в різних кримських пам'ятках є неоднаковим [Бонч-Осмоловский 1940; Формозов 1958; Векилова 1971; Колосов 1983; 1986; Колосов и др. 1993; Чабай 2004]. Таку варіативність можна принципово пояснювати різними причинами, припускаючи при цьому: 1) асинхронність стоянок, їхню приуроченість до різних палеокліматичних епізодів, і, як наслідок, накопичення фауністичних решток в умовах різних еконіш; 2) розташування синхронних стоянок у різних палеоландшафтах; 3) фауністичні комплекси відбивають сезонну мінливість природного сполучення промислових видів; 4) представленість видів залежить від різниці в спрямованості мисливської діяльності різних популяцій неандертальців; 5) варіативність списків пояснюється зміною орієнтованості мисливської діяльності у залежності від сезону. Аналіз пояснюючих можливостей кожної з цих причин призводить до висновку про те, що основною причиною різниці фауністичних списків є вибіркова діяльність палеоантропів [Степанчук 1996а].

Отже, слід зробити висновок про те, що немає підстав стверджувати, що існує якийсь об'єктивний, природно-детермінований,

взаємозв'язок між типом природного оточення (тваринний світ) і типом індустрії. Приклади спеціалізації мисливської діяльності неандертальців найбільш яскраво виражені у матеріалах кримських пам'яток. Ймовірно, це пояснюється не більшою “розвиненістю” давніх жителів Криму, а численнішими біоресурсами в цьому регіоні.

*Взаємозв'язок: сезон заселення - тип індустрії*

Дані про сезон функціонування пам'яток не дуже численні. Донедавна для Криму, наприклад, було відомо лише кілька визначень сезону заселення на основі аналізу фауни і непрямих вказівок [Барышников и др. 1990; Baryshnikov et al. 1994; Степанчук 1996а]. Зараз такі дані отримані для ряду пам'яток, зокрема Чокурчі I, Карабі-Тамчину, Старосілля, Кабазі II, Кабазі V [Чабай 2004; Burke 1999; 1999а; 2004; Yevtushenko et al. 2004; Patou-Mathis 1999; 2004].

Аналіз серії визначень сезонності функціонування стоянок (табл. 8) демонструє досить несподіваний розподіл, згідно з яким стоянки з левалуа-мустьєрською індустрією пов'язуються з весною, пізньою осінню і зимою, а стоянки з двобічними індустріями більш тяжіють до літа та початку осені. Навряд чи слід з цього робити висновок про закономірність такого розподілу, оскільки залучена вибірка є чисельно невеликою, і поза аналізом залишаються стоянки, для яких на основі непрямих даних з найбільшою імовірністю можна припускати заселення в холодний час року (Заскельна V, Заскельна VI (Колосовська), Кіік-Коба та ін.).

*Взаємозв'язок: доступність сировини - тип індустрії*

Кам'яні ресурси не були поширені на території України повсюдно. Є регіони потенційно багаті кременем в його первинному заляганні, а є такі, де крем'яна сировина представлена лише місцями і пов'язана,

здебільшого, з алювіальними або льодовиковими відкладами. Нарешті, навіть локалізація стоянки в ареалі, багатому на поклади не означає відсутності проблем із постачанням сировиною. Умови безпосереднього оточення стоянок дуже варіабельні і відстань до родовищ може становити від 0 до кількох десятків кілометрів. Нарешті, існували сезонні обмеження доступності сировини. Таким чином, немає підстав вважати, що стоянки середнього палеоліту знаходилися у рівнозначних умовах щодо кам'яної сировини, натомість існувало розмаїття специфічних обставин на рівні і великих географічних ареалів, і локальних територіальних фацій чи урочищ. Територіальна наближеність виходів сировини становить один аспект. Інший аспект пов'язаний із властивостями кременю в конкретних родовищах.

Розміри, стан зволоженості, кількість і склад включень варіюють в дуже великих межах. Наголошується на несталості індивідуальних особливостей сировини навіть у рамках окремого стяжіння, конкреції, чи фрагменту [Ковнурко 1979]. Є, отже об'єктивні фактори, які впливали на кількісний і якісний стан залучених сировинних ресурсів.

Розрізняється кілька ефектів впливу сировини на технологічні і типологічні особливості середньопалеолітичних індустрій [Marks 1988; Dibble 1991; 1995; Dibble, Rolland 1992 і ін.].

*Ефект спрацьованості нуклеусів.* Доведеною можна вважати наступну залежність: в випадку наявності кількісно багаті сировинної бази кількість сколів є меншою на кожну одиницю нуклеусів. Відповідно, відносно більшими є розміри самих нуклеусів і сколів.

Цілком справедливими є уявлення про те, що двобічні знаряддя становлять собою мобільний запас сировини [Демиденко 2004], і таким чином, являють собою своєрідні “нуклеуси”. Є підстави, отже, поширювати ефект спрацьованості нуклеусів і на біфасіальні знаряддя. Дія цього ефекту добре прослідковується і на середньопалеолітичних

[Демиденко 1996; 2004] і на ранніх верхньопалеолітичних матеріалах [Степанчук і ін. 2004].

*Ефект обсягів виробництва знарядь.* У випадку наявності кількісно багаті сировинної бази чисельність використаних (ретушованих) сколів є меншою. Відповідно, міняється показник співвідношення знаряддя/ невикористані сколи і для індустрії в цілому, і для кожної окремої метричної групи сколів.

*Ефект спрацьованості знарядь.* Т.зв. “ефект Фрісона” передбачає, що знаряддя в процесі переоформлення та підправки: а) зменшується в розмірах, б) змінює форму. Існує багато різних варіантів т.зв. редуційних рядів конкретних типів знарядь [Демиденко 1996; 2004; Колесник 1994; Dibble 1991; Richter 2004 та ін.]. Не вдаючись в подробиці цих змін та їхню аргументацію, відзначимо, що вихідним положенням цих побудов є впевненість у тому, що заздалегідь планованих типів знарядь не існувало, а головний висновок – в тому, що типологічна подібність чи відмінність інвентарів є випадковою і залежить від багатьох чинників “інтенсивності життєдіяльності”, ускладнених дією тафономічних факторів. Як зауважив Л. Фріман, жодна з відомих за етнографічними даними соціокультурних груп не вирізняє себе від інших, виготовляючи інші кількості тих же знарядь, що виготовляють їхні сусіди [Freeman 1992]. Проте, цей аргумент не може бути вирішальним при оцінці значення варіабельності середньопалеолітичних індустрій, оскільки нам недоступні *повні* набори виробів і нам не відомо, чи дійсно морфологічно близькі форми кам'яних виробів мали однакове призначення. Припускається, що стандартизовані кам'яні вироби можуть з'являтися в результаті: 1) механічних або концептуальних обмежень, що визначаються їх функцією, 2) обмежень, що визначаються технологією або використаною сировиною, і, нарешті, 3) внаслідок навмисного відтворення майстром певної ідеальної форми

[Chase 1991]. Таким чином, стверджувати про навмисність виготовлення знарядь певних форм можна лише в тому випадку, якщо доведена відсутність дії чинників 1 і 2. На жаль, у вітчизняному палеолітознавстві відсутні роботи, присвячені систематичному аналізу палеолітичних індустрій з цієї точки зору.

Треба визнати, що існує безумовна залежність між кількістю і якістю сировини і певними особливостями кам'яних індустрій, зокрема їхніми метричними характеристиками, співвідношенням нуклеусів і сколів, співвідношенням ретушованих предметів і сколів без вторинної обробки. Ці залежності знаходять підтвердження у багатьох матеріалах середнього палеоліту України [Демиденко 2004; Колосов, Степанчук 1998; Stepanchuk, Sytnyk 1999; Чабай 2004 та ін.]. Слід визнати справедливою думку про існування певної залежності між якість сировини та застосованими технологіями. Так, зокрема, неодноразово підкреслювався зв'язок між плитчастою сировиною і технологією двобічної заготовки [Колосов 1983; 1986; Щелинский 1983]. Цілком можна прийняти і твердження про те, що в процесі використання могли мати місце певні зміни типологічної картини набору знарядь. Разом з тим, на погляд автора, існує певне перебільшення в наданні т.зв. ефекту Фрізона якостей безумовної аксіоми. Так само, існування заздалегідь уявленої форми (типу) знаряддя не може бути відкинутим беззастережно. Як приклад можна навести дані по Пролому II, де використовувалися два різновиди сировини. Багаті запаси одного з них відомі безпосередньо біля стоянки, іншого – вірогідно принесені з відстані близько 10-15 км. За прогнозами ефекту спрацьованості треба було б очікувати суттєві морфологічні відмінності інвентаря, виготовленого з різної сировини. Натомість ці відмінності є мінімальними [Степанчук 2000a]. Підкреслимо, що дія інших очікуваних

ефектів, а саме спрацьованості нуклеусів та обсягів виробництва знарядь, повністю підтверджується в випадку Пролому II.

Якою мірою якість та доступність крем'яної сировини могли впливати на варіабельність середньопалеолітичних індустрій? Можна сформулювати кілька варіантів вірогідної відповіді: а) сировина визначала вигляд індустрій, б) не визначала його, в) до деякої міри корегувала вигляд індустрій. Як видається, найбільш коректною буде остання відповідь.

#### **6.6. Варіабельність середньопалеолітичних індустрій України в стратегії експлуатації території: аспект господарчої діяльності і мобільності**

Питання тісно пов'язане з проблемою різнотипності середньопалеолітичних пам'яток у зв'язку з їхньою господарською специфікою. Традиційним є виокремлення базових стоянок, короткочасних спеціалізованих таборів і майстерень [Любин 1977; Деревянко и др. 1994; Щелинский 1994; Беляева 1996; Матюхин 1996]. У багатьох випадках, віднесення пам'ятки до того чи іншого типу утруднене і не може бути однозначним. Диференціація функціонально відмінних стоянок безпосередньо пов'язана з т.зв. стратегіями експлуатації території. Безпосереднє відношення до цього мають питання тривалості заселення стоянок, інтенсивності і широти спектру видів життєдіяльності, що мали місце на них, та ін.

Існує кілька пояснюючих моделей, що залучаються при реконструкції стратегії використання територій і ресурсів в середньому палеоліті [Binford 1980; 1982; Martensen 1972; Marks, Friedel 1977] і, по суті, є узагальненням етнографічно задокументованих стратегій життєзабезпечення мисливців-збирачів.

Л. Бінфорд [Binford 1980; 1982] розрізняє стратегії заготівельників (forager settlement-subsistence strategy) і постачальників (collector settlement-subsistence strategy). Припускається, що типи стоянок та характеристики кам'яного інвентаря залежать від вибору того чи іншого виду стратегії, оскільки є результатом дії багатьох чинників: рухливості населення, видів діяльності, екологічних умов і т.ін. Важливим аспектом стратегій життєзабезпечення і заселення є т.зв. типи мобільності, тобто форми використання кормової території. Розрізняється т.зв. резидентний тип мобільності, що передбачає переміщення окремої групи мисливців-збирачів в повному її складі і логістичний тип мобільності, який передбачає пересування частини окремої групи мисливців-збирачів з подальшим її поверненням в базовий табір.

Кожному виду стратегії життєзабезпечення і заселення властивим є певний тип мобільності. Так, стратегії заготівельників більшою мірою відповідає резидентний (стійбищний), а стратегії постачальників - логістичний (постачальницький) тип мобільності.

Припускається, що стратегія заготівельників археологічно проявляється в порівняно ненасичених залишками життєдіяльності короточасних стоянках, що відображають повний спектр господарської діяльності. Більш тривале, або повторне заселення стоянок археологічно може сприйматися як довготривалий базовий табір. У свою чергу, стратегія постачальників проявляється в дихотомії сезонних базових таборів і короточасних стоянок з обмеженим спектром господарської діяльності. Для інвентарів стоянок, залишених заготівельниками, на думку Л. Бінфорда, властиві поліфункціональність знарядь, нетривалість їх використання, часте ситуативне поновлення їх набору, і, отже, незначна їх редукція. Інвентарі стоянок постачальників, згідно з теоретичною моделлю, повинні характеризуватися наявністю



спеціалізованих знарядь, тривалістю їх використання, і високим рівнем редукції в процесі використання.

Очевидною є складність і неоднозначність застосування моделі Л. Бінфорда на практиці. Так, залишки короткочасної стоянки з нечисленним кам'яним інвентарем і свідченнями спеціалізованої діяльності (наприклад, розчленування обмеженого числа тварин) можна інтерпретувати по-різному. Ці залишки можуть бути розцінені і як свідчення діяльності в руслі стратегії заготівельників (короткочасний табір всієї групи мисливців-збирачів) і як свідчення діяльності в руслі стратегії постачальників (короткочасний табір цільової групи мисливців-збирачів). Аналогічним чином не піддається однозначній інтерпретації, в руслі пропонованої моделі, і довготривала за археологічними даними стоянка - з численним кам'яним інвентарем і фауністичними залишками та широким спектром господарської діяльності. Така пам'ятка може бути свідченням діяльності всієї групи мисливців-заготівельників (серія близьких у часі короткочасних стоянок з різними видами діяльності), і свідченням діяльності цільових груп мисливців-постачальників (серія близьких у часі короткочасних стоянок з різними видами діяльності), і свідченням власне довготривалого мешкання з різноманітними видами діяльності. Як бачимо, існують суттєві проблеми із визначенням критеріїв довготривалості/короткочасності поселення, з визначенням кількості заселень стоянки, і з визначенням кількості людей, які населяли конкретну стоянку.

Інша модель використовує поняття радіального і циркулярного типів заселення [Mortensen 1972; Marks, Friedel 1977]. Радіальний тип заселення передбачає наявність одного або кількох базових таборів, оточених кількома спеціалізованими стоянками, на яких проводився обмежений спектр господарської діяльності. Цей тип заселення характеризується високою логістичною мобільністю. Натомість,

циркулярний тип заселення характеризується високою резидентною мобільністю, на стоянках проводився широкий спектр діяльності. Зазначається, що радіальний тип заселення співпадає з більш комфортними кліматичними умовами, які передбачають більш високий рівень біоресурсів. Циркулярний тип заселення характеризується розосередженням груп, ув'язується з гіршими кліматичними умовами і, відповідно, з меншою ресурсною базою. Описана модель близька моделі Л. Бінфорда. Є очевидні паралелі між стратегією постачальників і радіальним типом заселення, стратегією заготівельників і циркулярним типом заселення. Відмінністю є передбачуване для циркулярного типу заселення розосередження груп.

Неважко помітити певні аналогії запропонованих моделей з універсальними циклами дисперсії/ концентрації в суспільствах примітивних мисливців-збирачів [Кабо 1986; Тишков 1988]. Так, стратегія постачальників (радіальна система заселення) і високий логістичний тип мобільності узгоджуються з моделлю концентрації населення в умовах щільних і прогнозованих харчових ресурсів (табл. 9). А стратегія заготівельників (циркулярна система заселення) і резидентний тип мобільності застосовувалися в умовах малої щільності і нестабільної прогнозованості харчових ресурсів.

Останнім часом була запропонована детальна типологія стоянок кримських передгір'їв, що базується на сукупності археозоологічних, геологічних і технологічних ознак [Чабай 2004]. В цілому розрізняється два основних типи поселень: стоянки з первинної розборки мисливської здобичі і короткочасні табори.

Для західнокримських пам'яток аргументується цілорічна модель освоєння території, представлена двома різновидами пам'яток: стоянками з первинної розборки і короткочасними мисливськими таборами, на які транспортувалися, і в яких споживалися продукти

розборки. Запропоновано також сезонну (осінню) модель освоєння яйл, що підтверджується наявністю короткочасних таборів; стоянки з первинної розборки відсутні, але їх наявність припускається [Чабай 2004, с.221-222].

Для мікоксських пам'яток пропонується дві різні моделі освоєння території: 1) цілорічна модель взаємопов'язаних стоянок з первинної розборки і короткочасних мисливських таборів і 2) сезонні табори, на яких проводилися операції, пов'язані і з первинною розборкою, і з споживанням здобичі. Для передгір'їв припускається сезонне освоєння; як і у випадку західнокримських пам'яток представлені короткочасні табори, а наявність стоянок з первинної розборки припускається [Чабай 2004, с.234-235].

Запропоновані моделі освоєння передгір'їв у середньому палеоліті Криму достатньо аргументовані і цілком узгоджуються з однією з вищеописаних моделей, а саме із стратегією постачальників, за Л. Бінфордом, або з радіальним типом заселення, за П. Мортенсенем. Слід зазначити, що автором кримських моделей підкреслюється і певна їхня своєрідність, на його думку, визначена високою мобільністю місцевих палеоантропів, яку, за В.П. Чабаєм, можна порівнювати з рухливістю копитних тварин [Чабай 2004, с.236; 239]. Однак питання про рівень рухливості залишається відкритим, оскільки об'єктивних показників для визначення тривалості заселення не існує [Чабай 2004, с.209-212], а сформульована вище проблема інтерпретації довготривалої за археологічними даними пам'ятки вирішується вказаним автором виходячи з апіорі постульованої високої мобільності місцевого середньопалеолітичного населення.

Реконструйована для Криму модель стратегії постачальників в освоєнні території, передбачає наявність багатих і доступних біоресурсів. Це повністю узгоджується з наведеними вище даними

аналізу ландшафтно-кліматичних чинників, що лімітували просторовий розподіл біоресурсів в межах території України. Виходячи з даних про те, що передгір'я Криму протягом всього часу останнього зледеніння являли собою найбільш комфортний регіон і для тварин, і для людини, навряд чи слід очікувати, що в ньому застосовувалася інша модель освоєння території і ресурсів.

Застосування давнім населенням аналогічної моделі освоєння території можна припускати і для інших ареалів, відносно багатих на рослинні і тваринні ресурсів (регіони з пересіченим ландшафтом, долини великих рік). Стратегія заготівельників, що передбачає високу рухливість і одночасне переміщення всієї групи в пошуках харчових ресурсів, могла застосовуватися в ареалах з більш розпорощеними і нестабільно прогнозованими ресурсами на рівнині, або в регіонах з пересіченим мозаїчним ландшафтом у кліматично менш сприятливі інтервали вюрму.

Можна констатувати, що характеристики кам'яного інвентаря не залежать від господарської специфіки пам'яток - стоянок по первинній розборці чи короткотривалих таборів [Чабай 2004], або базових стоянок, тимчасових таборів, стоянок по розборці здобичі і майстерень [Колосов, Степанчук 1998]. Відомі стоянки по утилізації мисливської здобичі, що містять аккайський (Сари-Кая, Червона Балка), старосільський (Кабазі II), або кабазійський (Кабазі II) інвентар. Так само, серед базових таборів є пам'ятки з аккайським (наприклад, 2-4 шари Заскельної V і Заскельної VI (Колосовської)), чи кіїк-кобинським (Кіїк-Коба, верхній шар, Пролом I) інвентарем.

В цілому немає підстав пояснювати варіабельність індустрій, виходячи винятково з відмінностей у тактиці експлуатації території. Разом з тим, не можна заперечувати той факт, що такі відмінності накладали свій відбиток на набори кам'яних виробів.

### 6.7. Резюме розділу

Існує кілька різних варіантів просторової класифікації пам'яток середнього палеоліту, які використовують поняття “варіантів”, “фацій”, “типів індустрій”, “шляхів розвитку”, “ліній розвитку”, “технокомплексів”. Найбільш детальною і водночас формалізованою, тобто такою, що уникає змішання класифікаційних і інтерпретаційних сторін варіабельності пам'яток середнього палеоліту, є класифікація, запропонована В.М. Гладиліним. Разом з тим, вона не позбавлена певних недоліків. Автором запропоновано альтернативну багаторівневу класифікацію, в основу якої покладено технологічні ознаки та ознаку стандартизації виробів. Надалі розрізняються технокомплекси, індустрійні традиції та індустрії. Під індустрією мається на увазі комплекс кам'яних виробів окремої пам'ятки; індустрія традиція об'єднує групу територіально локалізованих індустрій; технокомплекс об'єднує індустрійні традиції і індустрії, принципово схожі за технологією виробництва заготовок і специфікою набору знарядь. Запропоноване конкретно-історичне наповнення цих формально-класифікаційних підрозділів.

Теза про розмаїття проявів середнього палеоліту України є одностайно прийнятою, проте причини цього розмаїття залишаються дискусійними. Існує кілька гіпотез, що пояснюють варіабельність індустрій середнього палеоліту соціальними, хронологічними, господарськими, поведінковими причинами. Робиться висновок про те, що жодна з них не є самодостатньою, вони виступають як сукупність факторів. Підкреслюється, що ігнорування соціального чинника здатне спровокувати відхід до позицій природного детермінізму в поясненні середньопалеолітичних даних.

Аналіз взаємозв'язку між варіабельністю індустрій та їх хронологічною позицією не дає підстав застосовувати таке пояснення розмаїття середнього палеоліту ні для України в цілому, ні для окремих її регіонів.

Зміни природно-кліматичних умов не впливали істотним чином на вигляд середньопалеолітичних індустрій, оскільки не існує значущої залежності між типом індустрії з одного боку, і типами ландшафту, складом мисливської здобичі, і сезоном заселення - з іншого. Щодо залежності від ступеню доступності кам'яної сировини, найбільш коректним буде твердження про те, що сировина лише до певної міри коригувала вигляд індустрій.

Немає підстав пояснювати варіабельність індустрій, виходячи винятково з відмінностей у тактиці експлуатації території. Разом з тим, не можна заперечувати той факт, що такі відмінності накладали свій відбиток на набори кам'яних виробів.

В цілому можна стверджувати, що варіабельність проявів середнього палеоліту пов'язана з цілою низкою чинників: “стилістичним”, “хронологічним”, “різниці діяльності”, “інтенсивності використання території”, “відмінностями навколишнього середовища” і т.ін. Жоден із окремо взятих чинників не може вважатися достатнім для з'ясування причин варіабельності середньопалеолітичних індустрій. Виходячи з уявлення про те, що природне середовище є незмінною умовою існування людського суспільства, а система “людина - навколишнє середовище” є нерозривною, таке пояснення мусить бути тільки комплексним і таким, що враховує як “екологічні”, так і “людські” чинники. Ці чинники є ієрархічними, і схоже, що роль провідного належить стилістичному або палеоетнологічному чиннику.

## Розділ 7

# ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В НИЖНЬОМУ Й СЕРЕДНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ

Основним інструментом, який традиційно використовувався для вирішення питань заселення території України є подібність кам'яних інвентарів. Вважається, що така подібність свідчить про генетичну спорідненість творців кам'яних індустрій. В розвиток цієї думки запропоновано чисельні локальні і більш широкі схеми генезису окремих індустрій чи їхніх угруповань. З іншого боку, питання заселення не можуть вирішуватися без залучення даних по динаміці природного середовища, а також з'ясування демографічних та антропологічних аспектів цього процесу. Метою даного розділу не є з'ясування переміщень конкретних груп населення. Для вирішення такого завдання сучасний стан вжерел є зовсім недостатнім. Питання початкового проникнення та подальшої динаміки освоєння території розглядається на більш узагальненому рівні з'ясування основних напрямків зв'язків первісного населення країни та сусідніх регіонів. Суттєву увагу в розділі приділено питанням залежності процесів заселення від екологічної складової системи “людина-середовище”. Важливою метою розділу, таким чином, є з'ясування основних закономірностей процесів заселення території країни в середньому палеоліті, а саме: визначальних чинників та основних механізмів розселення, залежності динаміки розселення від доступності ресурсів життєзабезпечення, демографічних та антропологічних аспектів заселення, тривалості освоєння окремих ареалів, та ін. дотичних питань.

Виходячи з лакуарного характеру хронологічного та просторового поширення пам'яток (див. розділ 2; 3; додаток В; Д) немає ніяких підстав розглядати заселення території як безперервний процес,

який характеризувався одноразовим проникненням, а надалі прогресивним зростанням кількості населення та розширенням освоєних територій. Навпаки, є підстави вважати, що процес заселення території України в нижньому і середньому палеоліті був переривчастим та носив характер множинних притоків і відтоків населення. Головним чинником, який зумовлював переривчастість та локальність освоєння території, виступають екологічні зміни, які обмежували доступність біологічних та мінеральних ресурсів (розділ 3). Зміни в чисельності та доступності ресурсів життєзабезпечення безпосередньо впливали і на демографічні показники процесу заселення. Різний фізичний тип носіїв нижнього і середнього палеоліту (додаток Е), також не дає підстав стверджувати про безсумнівну наступність нижньо- та середньопалеолітичного населення.

### **7.1. Закономірності територіального поширення нижньопалеолітичних пам'яток України**

Для реконструкції вірогідних шляхів початкового проникнення та подальшого заселення території країни особливого значення набуває просторова локалізація найдавніших пам'яток України і суміжних територій, а також дані палеогеографії. Для з'ясування закономірностей географічного розподілу залучаються як пам'ятки, що мають стратиграфічне і хронологічне обґрунтування, так і пам'ятки, приналежність яких до нижнього палеоліту має менш доведений характер (техніко-типологічний вигляд інвентарю, асоційованість з давніми річковими чи морськими терасами т.ін.).

Як бачимо (рис. 7), нижньопалеолітичні пам'ятки представлені в Закарпатті, у середній течії Дністра, у середній течії Дніпра та в Криму. Очевидним є тяжіння найдавніших палеолітичних пам'яток до південних та західних територій України. Показово при цьому, що



найдавніші місцезнаходження пов'язані з гірськими районами: Карпатським (культурно-хронологічний комплекс VIII Королевого в Закарпатті) і Кримським (Ечкі-Даг, Гаспра та інші подібні місцезнаходження). Підкреслимо, що в другому випадку давність знахідок встановлюється, виходячи з морфологічного і технічного вигляду виробів, та з їхньої приуроченості до високих морських терас.

VIII культурно-хронологічний комплекс (кхк) Королевого був зафіксований в низах галечника гюнцського часу. Можливо, що час накопичення цього комплексу може співставлятися з однією з теплих стадій між 24-20 OIS, отже може датуватися 1млн-800 тис. років тому. З деякими з подальших теплих стадій пов'язані і більш пізні проникнення гомінід, що підтверджується даними Королевого: VII кхк (гюнц-міндель, OIS 19-17, 787-659 тис. років тому), VI кхк (інтер-міндель, OIS 13, 528-478 тис. років тому), V-с кхк (міндель-рисс, OIS 11-9, 427-301 тис. років тому) [Гладилин, Ситливый 1990]. Порівняно більш пізні пам'ятки, окрім Закарпаття, зафіксовані й у долинах Дністра (Меджибіж, Непоротове VI, Лука Врублівецька) і Дніпра (Кодак). Для частини з них теж встановлюється зв'язок з теплими проміжками часу (Меджибіж, міндель-рис; Кодак, вірогідно міндель-рис) [Пясецький 2001; Рековец 2001; Смирнов 1973]. Можливо не випадковою є певна тенденція приуроченості решток здебільшого до алювіальних відкладів (табл. 10), яка, не виключено, відбиває переважне розташування пам'яток на низьких рівнях поблизу водотоків.

Територіально тяжіють до України ранні пам'ятки Молдови та Румунії: Дубосари (міндель, VII надзаплавна тераса Дністра) і Погребя (міндель/рис – рис, VI тераса Дністра) [Анисюткин 1994], Бугіулешть (дунай/ дунай-гюнц), Басков, Бекулешть та ін. в алювії терас Аргеша [Chirica, Borzias 2005]. Ранньопалеолітичні місцезнаходження Герасимовка, Хрящі та Михайлівське [Праслов 1984; 2001], що тяжіють

до східного кордону України, датуються різними етапами середнього плейстоцену (міндель, міндель-рис). Певна концентрація нижньопалеолітичних місцезнаходжень фіксується у Прикубанні: Богатирі (дунай/ дунай-гюнц), Цимбал (гюнц-міндель?), Ігнатенків куток (міндель?), Фортепьянка (міндель-рис-рис?) [Любин 1984; 1998а; Щепинский, Кулаков 2005]. До гюнц-мінделю, міндель-рису та, вірогідно, рису відносяться стратифіковані матеріали з печери Треугольна на Північному Кавказі [Дороничев 1992; Любин 1998].

## **7.2. Питання першого проникнення давнього населення на територію сучасної України**

Деякі палеогеографічні дані є особливо важливими при розгляді проблем заселення території України зокрема, і Східної Європи в цілому. Стисло перелічимо їх. Як встановлено, на місці Босфору і Дарданел періодично існувала сухопутна перемичка. Зв'язок між Чорним і Середземним морями був відсутній до початку середнього плейстоцену, а потім періодично поновлювався протягом середнього і верхнього плейстоцену і раннього голоцену [Лазуков 1981]. Каспійський і азово-чорноморський басейни протягом практично всього плейстоцену були з'єднані по мантичській западині [Праслов 1968; 1984]. Існують, однак, дані про регресії цього басейну наприкінці нижнього та в середньому плейстоцені [Алексеев и др. 1986; Чепалыга и др. 1989]. Мантичський пролив не існував у рисі II (московське зледеніння, OIS 6). Зона мілководного шельфу на узбережжі Чорного моря періодично виходила з-під води під час регресій, причому східна частина (акваторія Азовського моря) могла перетворюватися в озерно-алювіальну рівнину, як це припускається для пізньочетвертинного часу [Щербаков и др. 1979]. Вважається, що Кримський півострів у плейстоцені періодично

перетворювався в острів чи у південний край материка [Алексеев и др. 1986; Лазуков 1981; Чепалыга и др. 1989].

Враховуючи позаєвропейське походження носіїв нижньопалеолітичної культури, палеогеографічні дані цілком узгоджуються з локалізацією ранньопалеолітичних знахідок на території Східноєвропейської рівнини. Розташування найбільш древніх географічно близьких місцезнаходжень (Королеве на сході Центральної Європи, Дманісі в Закавказзі, Шандалья та Козарніка на Балканах, Убейдія на Близькому Сході) може служити непрямою вказівкою на можливе проникнення носіїв найдавніших індустрій на територію Східноєвропейської рівнини і в Крим близько 1 млн. років тому з півдня і південного заходу через територію Південно-Східної Європи, та з північного заходу з Центральної Європи.

Думка про “вельми раннє проникнення палеолітичної людини на Кавказ і інші південні райони ЄСР” [Формозов 1977; Праслов 1984] отримала тверді аргументи в зв'язку зі знахідками в Дманісі [Lordkipanidze et al. 2000; Vekua et al. 2002]. Початкове розселення найдавніших людей на територію Східноєвропейської рівнини йшло з півдня і південного заходу [Любин 1953; Бибииков 1959; Формозов 1959], ця думка поділяється всіма фахівцями, що висловлювалися з цього приводу (П.Й. Борисковський, В.М. Гладилін, М.Д. Праслов і ін.). В.М. Гладилін [Гладилин 1985; 1997] аргументує заселення Східної Європи з того ж південного центра, але опосередковано, через територію Центральної Європи.

На користь останнього припущення свідчать тенденції розташування пам'яток у просторі і часі (розділ 2; додаток В; рис. 7; 147): ймовірно найбільш давні пам'ятки континентальної України на схід від Карпат зосереджені в Подністров'ї (Буківна IV, Лука Врублівецька, Бабин I, Непоротове VI, Меджибіж). Але цілком

вірогідним може бути і просування населення в басейн Подністров'я з півдня, вздовж Карпатської дуги. Про це свідчить наявність досить численних древніх пам'яток на території сучасних Молдови та Румунії (Дубосари, Погребя, Бугіулешть, Басков, Бекулешть, Козарніка та ін). Нечисельність інвентарів нижньопалеолітичних місцезнаходжень континентальної України, Молдови, Румунії та Болгарії унеможлиблює їхнє детальне порівняння [Анисюткин 1994; Борисковский 1953; Пясецький 2001; Рідуш, Степанчук 2003; Черныш 1965; Chirica, Borzias 2005; Ivanova 2003]. Як і в випадку гіпотези опосередкованого, через територію Центральної Європи, заселення України [Гладилин 1976; 1985], на користь південного шляху можуть залучатися лише дані про територіальне та вірогідне хронологічне положення місцезнаходжень. Жодне з припущень не має переконливих переваг і на даний момент обидва варіанти проникнення населення в західні ареали Східноєвропейської рівнини є в рівній мірі вірогідними.

Більш проблематичним є північно-східний напрямок заселення України: в обхід чорноморсько-каспійського озера із кавказького центру розселення гомінід. Досить ранні пам'ятки, вік яких оцінюється в 1,5-0,5 млн. років (Богатирі, Цимбал, Ігнатенків куток) є в Прикубанні, але на суміжних рівнинних територіях України і Росії не тільки не відомі подібні за віком пам'ятки, а й відрив у віці становить до 400 тис. років. Так, вік середньопалеолітичних пам'яток Східної України [Колесник 2003] не виходить за межі 115 тис. років тому. Таким чином, північно-східний напрямок заселення території України на сьогодні не має серйозних аргументів. Разом з тим, нові дані, не виключено, скоригують ці уявлення (відкриття місцезнаходження Дарвагчай 1 на дагестанському узбережжі Каспію, з вірогідним ранньоплейстоценовим віком [Деревянко и др. 2006]).

Залишається відкритим питання про вік галькових індустрій, відкритих на високих морських терасах Криму [Клюкин и др. 1990; Щепинский, Клюкин 1992; Zuk 1995]. Типологічний вигляд цих знахідок не суперечить ймовірному еоплейстоценовому-нижньоплейстоценовому віку. Якщо це дійсно так, то початкове освоєння Криму могло йти через Балкани, з території Малої Азії і Закавказзя, через сухопутний міст, що існував тоді між цими територіями (рис. XIII). Вірогідність такого напрямку проникнення гомінід підтримується наявністю на найближчих територіях південного заходу Східної Європи, в Румунії та Молдові, пам'яток, які мають вік, подібний до віку прикубанських пам'яток - між 1,5-0,5 млн. років [Анисюткин 1994; Chirica, Borzias 2005; Ivanova 2003]. Географічне положення півдня України між двома ареалами, для яких аргументується наявність пам'яток дунай-міндельського часу, не виключає теоретичної можливості проникнення населення як із південного заходу, так і зі сходу, з Передкавказзя, через Керченську протоку. Однак, окрім палеогеографічної перепони на шляху східного напрямку, на користь більшої ймовірності південно-західного центру заселення свідчить виразно гальковий, олдувайський характер вірогідно найдревніших місцезнаходжень України (Гаспра, Ечкі-Даг), який знаходить більше аналогій в румунських та балканських матеріалах (Бугіелешть, Шандалья, Козарніка).

### **7.3. Динаміка заселення території України в нижньому й середньому палеоліті**

Проблема заселення території країни не зводиться лише до встановлення часу першого проникнення населення та напрямам вірогідних шляхів розселення. Важливою складовою процесів заселення є демографічні аспекти в їхньому взаємозв'язку з природними процесами. Вперше питання про залежність демографічних процесів від

палеокліматичних умов було поставлене В.М. Гладилінім [Гладилін 1974]. Про можливу залежність зникнення левалуа-мустьєрських індустрій в прудо-дністровському ареалі і його появи в Криму від погіршення кліматичних умов висловлюється В.П. Чабай [Чабай 2003; 2004]. Концентрацію середньопалеолітичних пам'яток в окремих регіонах країни (Подільська височина, Донецька височина) схильні пояснювати палеоекологічними умовами О.С. Ситник, О.В. Колесник [Ситник 2003; Колесник 2003]. На суттєвій лімітуючій ролі кліматичного фактору в заселенні Східноєвропейської рівнини наголошує Дж.Хоффекер [Hoffecker 2002].

Однак і досі в узагальнюючих працях, в яких піднімаються питання заселення [Гладилін 1976; 1985; 1997; Праслов 1984] залишаються практично не розробленими питання загальних закономірностей освоєння територій, з'ясування ролі екологічних, демографічних і антропологічних чинників в таких аспектах процесу заселення, як його безперервність, спадкоємність і т.ін. Врахування цих чинників дозволяє скорегувати уявлення щодо динаміки заселення країни, зокрема в середньому палеоліті, і запропонувати більш деталізовану оцінку цього процесу.

*Процес освоєння території: загальні закономірності*

*Визначальні фактори розселення. Пульсуюча ареальна модель заселення*

Екологія і демографія виступають двома основними чинниками, що визначають розселення мисливців-збирачів [Козлов 1988]. Процеси зростання чисельності населення і супутнього освоєння нових територій могли мати місце лише в сприятливих умовах великої кількості і різноманітності біоресурсів. Скорочення кількості доступних біоресурсів, навпаки, призводило до скорочення і чисельності

населення, і освоєних територій. Чинником, що лімітував розселення, виступала також доступність мінеральних ресурсів. Глобальні погіршення кліматичних умов скорочували доступність біоресурсів і зумовлювали скорочення чисельності населення і запустіння вже освоєних ним територій. Ритмічно повторювані катастрофічні кліматичні явища (засухи, тривалі багатоснігові та морозні зими), також виступають істотним чинником, що впливав на демографічну ситуацію в локальних регіонах.

Динаміка кліматичних змін на території України часу нижнього і середнього палеоліту демонструє численні ландшафтно-кліматичні перебудови (додаток В, Д). Вище було аргументовано, що доступність біологічних і мінеральних ресурсів в плейстоцені була нестабільною (розділ 3). Це означає, що деякі з ареалів території України не могли бути заселеними в палеоліті постійно, а деякі, не виключено, взагалі не заселялися на стабільній основі.

Найбільш придатними для заселення були регіони, в яких поєднувалися багатство і передбачуваність біоресурсів, первинні виходи кам'яної сировини, розвинена гідрографічна сітка. Лише кілька регіонів України характеризувалися таким поєднанням (див. розділ 3): передгір'я Криму, Карпат, долина Дністра, Донецька височина (рис. 3-6). Хронологічне положення пам'яток і нижнього, і середнього палеоліту демонструє тяжіння до теплих проміжків часу (дані наведені у розділі 2). Ця тенденція є менш виразною лише для пізнього етапу середнього палеоліту, але і для цього часу спостерігається скорочення ареалів поширення пам'яток в посушливі і холодні періоди (OIS 5d, OIS 4) і, навпаки розширення цієї території в більш теплі відрізки часу (OIS 5c-a, OIS 3) (рис. 166-170). Слід підкреслити, що навіть у найбільш сприятливі кліматичні епізоди населення тяжіло до південних та західних ареалів (рис. XIV).

Виходячи з даних про поширення пам'яток у часі і просторі, можна припускати множинний характер повторних заселень і наступних запустінь ареалів, іншими словами, припускати *пульсуючий характер заселення*. Оскільки головним чинником виступають зміни середовища, є підстави вважати, що заселення мало ритмічний, пульсуючий характер, який співпадав з ритмами глобальних палеоекологічних змін. Ритмічний характер заселення рельєфно проявляється при порівнянні просторового поширення пам'яток для різних хронологічних зрізів (рис. 148-153). Виразний приклад скорочення кількості пам'яток і ареалу їх поширення в залежності від палеокліматичних умов, демонструє, наприклад, Подністров'я, де у фазі OIS 5с-а відомо до 12 стоянок (Колодіїв, Єзупіль, шар II, Кетроси, основний шар, Молодова V, шари 12-11б, Молодова I, шари V, IV, III, Пронятин, Буглів V, шар II), у фазі погіршення кліматичних умов OIS 4 їхня кількість скорочується до 2-3 (Стінка I, нижній шар, Молодова I, шари II і I), а у фазі OIS 3 знову зростає до 9-10 (Жорнів, Стінка I, верхній шар, Молодова V, шари 11а, 11в, Кормань, шари 12-8).

Враховуючи те, що біологічні ресурси були менш багатими, і більш важкодоступними у відкритих рівнинних просторах (розділ 3), можна припускати, що просування населення, яке переживало демографічний сплеск, насамперед було направлене в регіони з більш багатими і передбачуваними ресурсами, тобто в передгір'я і на височини з мозаїчним ландшафтом, а також в долини великих річок. Такі регіони, як було показано у розділі 3, завдяки особливостям рельєфу були більш сприятливими для тварин, а крім того, характеризувалися стабільними джерелами якісної кам'яної сировини. Ця закономірність рельєфно проявляється, наприклад, при порівнянні поширення пам'яток в фазі більш суворого (OIS 6; OIS 4) та більш комфортного клімату (OIS 5). Так, в прохолодні та посушливі фази пам'ятки присутні в Закарпатті



(Королеве I, кхк V, II та II-а), Придністров'ї (Великий Глибочок I, шар III-Б, Стінка I, нижній шар, Молодова I, шари II і I). З різним ступенем вірогідності аргументується їх наявність в Криму (Шари I-III, Кіік-Коба, шар VI, Заскельна IX, 7 - Старосілля, шар 3, Кабазі II, шар IIА і ін.) та на Донбасі (Курдюмівка, удайський комплекс, Антонівка II). Йдеться, таким чином про 3-4 ареали: Закарпаття, Середнє Придністров'я, Крим, та, можливо Донбас. Кількість пам'яток при цьому, в кожному ареалі є мінімальною, близько 1-3 на кожен кліматичну фазу. Натомість для фази OIS 5 фіксується як поширення освоєних ареалів (з'являються пам'ятки в Верхньому Подністров'ї, Подніпров'ї, існують достовірні пам'ятки в Донбасі), так і зростання чисельності пам'яток. Так, зокрема, в Придністров'ї кількість пам'яток зростає від 4 до 14, в Донбасі від, ймовірно, 2 до 5, а в Криму від, ймовірно, 5 до 20 (рис. 149-151).

Таким чином, можна сформулювати ще одну характерну рису динаміки заселення: воно було не тільки пульсуючим, але й *ареальним*. Протягом стадій OIS 6-3 спостерігається наявність пам'яток в Закарпатті, Подністров'ї, Подніпров'ї, Донбасі, Криму (рис. 148-153). Але присутність населення в цих ареалах була непостійною, відзначимо, наприклад, відсутність пам'яток стадій OIS 6 та 5d в Донбасі, стадій OIS 4 в верхньому Подністров'ї. На відміну від територій із пересіченим рельєфом, що, як демонструють археологічні дані, освоювалися систематично, стабільне освоєння рівнинних просторів могло бути викликано лише значним зростанням чисельності населення, і навряд чи мало місце у час, передуючий верхньому палеоліту.

Важливим аспектом пульсуючої ареальної моделі заселення є оцінка найбільш вірогідних шляхів та швидкості освоєння незаселених (або раніше вже заселених, але покинутих) ареалів. Ландшафти, потенційно багаті на біологічні та мінеральні ресурси розташовані на території країни нерівномірно та розділені великими рівнинними

просторами. Враховуючи жорстку прив'язаність населення до біологічних та мінеральних ресурсів, по відношенню до шляхів та швидкості розселення можна припускати два вірогідних сценарії. По-перше, це поступове розширення освоєного ареалу в межах звичного продуктивного ландшафту (передгір'я, височини), та, по-друге, направлений рух між ареалами з продуктивним ландшафтом через рівнинні території. Природними шляхами такого направленного руху могли слугувати долини великих рік, які аж до сьогодні виступають у ролі міграційних коридорів для великих ссавців [Волох, Ткачук 2001]. В першому випадку швидкість розселення може визначатися показниками, обчисленими в рамках дифузійної моделі “хвилі поступу” для палеолітичного населення. Згідно оцінкам моделі, ця швидкість становить близько 0,4 км на рік [Fort et al. 2004]. Швидкість руху груп населення у другому випадку могла бути більш високою (зважаючи на більш вузький фронт переміщення та більш спрямований характер самого руху). Таким чином, освоєння раніше покинутих ареалів з багатими біологічними та мінеральними ресурсами в межах території сучасної України могло займати не більше 1-2 тисяч років та, в масштабах сучасної точності хронологічної оцінки подій в середньому палеоліті, проходило практично миттєво.

#### *Головні чинники механізму розселення*

Механізм *розселення* в умовах зростання чисельності населення описується універсальною моделлю популяції мисливців-збирачів, запропонованою Дж. Нілом [Сукерник и др. 1988]. Згідно з цією моделлю т.зв. “дроблення-злиття”, в умовах сприятливої ситуації з біоресурсами відбувалося періодичне дроблення групи, що чисельно збільшується. Розселення в цьому випадку приймає форму дифузії. Інший механізм розселення – в умовах стабільної чисельності

населення, але погіршення екологічної ситуації та, відповідно, невиправданого зростання витрат на добування ресурсів життєзабезпечення – описується, зокрема, Р.Л. Келлі [Келлі 1997]. Припускається, що такі обставини могли викликати порівняно віддалені та швидкі переміщення груп населення, іншими словами, йдеться про міграції. Дію подібних механізмів розселення можна припускати і для середньопалеолітичного часу. Не виключено, що в періоди різкого погіршення екологічної ситуації, відступ населення в ареали з більш комфортним кліматом та багатими ресурсами приймав форму міграцій. Так, прикладом міграції, викликані погіршенням екологічних умов, може слугувати вірогідний рух носіїв левалуа-мустьє з Подністров'я до Криму [Чабай 2003]. Освоєння нових чи ре-колонізація раніше зпокинутих ареалів в періоди покращення кліматичної ситуації могло мати форму дифузії, порівняно неспішного руху груп населення з ареалів-рефугіумів, що переживають демографічний сплеск.

Знову треба наголосити, що єдиним об'єктивним фактором, який спричиняв до освоєння нових територій, був фактор екологічний. Численні етнографічні приклади одностайно свідчать про безпосередню залежність між багатством доступних ресурсів, демографічними характеристиками, та освоєнням нових територій [Кабо 1986; Тишков 1988; Арутюнов 1989]. Найбільш продуктивними у відношенні відтворення ресурсів в середньому палеоліті України були ареали з мозаїчними ландшафтами, особливо на півдні і заході країни. Невипадковим є збіг територіальних концентрацій середньопалеолітичних пам'яток з найбільш продуктивними ареалами (рис. 3-6). Не виключено, що за сприятливих умов саме ці ареали виступали у якості вторинних центрів розселення. Ці ж ареали могли виступати в якості рефугіумів в умовах погіршення екологічної і демографічної ситуації.

На основі даних В. Денхема [Denham 1971] і В.Р. Кабо [Кабо 1986] можна побудувати загальні моделі взаємозв'язку між екологічними умовами і деякими соціо-демографічними характеристиками приматів і мисливців-збирачів-рибалок (табл. 9). Популяції приматів і людини неоднаково реагують на зміни заселеного ними середовища, виражені через показник щільності (великої кількості) і прогнозованості (легкодоступності) харчових ресурсів.

Так, територіальність, тобто жорсткість, непроникність кордонів “кормової території”, посилюється по мірі поліпшення ситуації з кількістю і доступністю харчових ресурсів як у популяціях людини, так і в популяціях приматів. Навпаки, ознаки концентрації/ дисперсії демонструють різнонаправлені тенденції. У випадку приматів, поліпшення ситуації з харчовими ресурсами веде до розосередження популяції. А у випадку людських груп, аналогічне поліпшення призводить до концентрації населення. Разом з тим, існував певний кількісний бар'єр такої концентрації, об'єктивно заданий природними умовами оточуючого середовища та рівнем технічної і технологічної озброєності суспільства [Кабо 1986; Тишков 1989]. Порушення балансу між, якщо можна так сказати, “людиноємністю” локального ареалу та кількістю проживаючого в ньому населення регулювалося, зокрема, дробленням груп і освоєнням нових територій.

Використовуючи дані В.Р. Кабо та Дж. Ніла по мисливцях-збирачах, можна припускати існування в середньопалеолітичний час аналогічних ритмів концентрації середньопалеолітичних груп населення в періоди з найбільш стабільними і численними харчовими ресурсами, розосередження цих груп в періоди погіршення харчової ситуації, та дроблення кількісно зростаючих груп в умовах, що стабільно сприяли життєзабезпеченню та життєвідтворенню. Таке припущення прогнозує кількісне збільшення населення і, відповідно, пам'яток, у періоди більш

сприятливих екологічних умов. Це, дійсно, підтверджується динамікою зростання чи скорочення чисельності пам'яток за археологічними даними. Показовим є приклад пізнього етапу середнього палеоліту (стадії OIS 5d-3). Так, для фази 5d-a (комфортний клімат) відомо близько 30 достовірних пам'яток, для фази 4 (погіршення клімату) до 10, для фази 3 (поліпшення клімату) - до 30 пам'яток (розділ 2; рис. 1; 2; 150-153).

### *Ресурси життєзабезпечення та розселення*

В умовах помірних широт східної півкулі, в яких розташовувалися пам'ятки середнього палеоліту України, були відсутні рослинні ресурси (див. додаток В), які могли б забезпечувати життєдіяльність колективів без залучення їжі тваринного походження. Слід нагадати також, що припущення про скільки-небудь великі обсяги рослинної їжі в раціоні неандертальців на цей час не мають переконливих аргументів [Richards et al. 2001]. Тому немає підстав припускати, що рослинні ресурси могли забезпечувати стабільну основу сезонного харчування [Барышников 1998], чи призводити до сезонного збільшення чисельності палеолітичних груп.

Отже, можна припускати, що динаміка заселення залежала в першу чергу від тваринних біоресурсів. Основні тваринні ресурси, які регулярно використовувалися в середньопалеолітичний час (стадні копитні тварини, можливо хоботні) також можуть бути віднесені до числа стабільно прогнозованих лише умовно. Крім того, прогнозованість і стабільність ресурсів залежить не тільки від багатства ресурсів середовища, не менш важливим є рівень технологічної і технічної озброєності [Кабо 1986; Тишков 1988]. Навряд чи слід вважати, що неандертальці були в змозі максимально використовувати переваги освоєних ними ареалів. Звичайно, оцінити обсяги реально

реалізованих ресурсів неможливо, але слід наголосити на *відносному* характері багатства і прогнозованості ресурсів середовища в палеолітичний час. Є, отже, підстави вважати, що верхній ліміт “людиноемності” ландшафту був меншим у середньому палеоліті, ніж в пізніші часи і немає підстав безпосередньо переносити на нього кількісні показники суспільств мисливців-збирачів, відомих за етнографічними даними. Локальні угруповання середньопалеолітичного суспільства об’єктивно не могли бути складені стабільно великими групами з багатьох десятків, чи навіть сотень людей, як про це іноді йде мова [Вишняцкий 2002 з посиланнями; Steele 1996].

Виходячи з даних про значне переважання на багатьох пам’ятках решток окремих видів (осел, бізон, мамонт і інш. (табл. 4; рис. VII)) можна допускати, що неандертальці могли прогнозувати час і місце окремих сезонних або локальних переміщень різних видів стадних тварин. Час сезонної концентрації середньопалеолітичних груп міг співпадати з моментами масового проходу стадних тварин через урочища, що контролювалися неандертальцями. Показовою в цьому відношенні є переважна локалізація середньопалеолітичних пам’яток передгірського Криму в вузьких долинах прориву річок через друге пасмо гір. Зважаючи на куєстовий характер місцевості, це були єдино можливі шляхи міграції тварин з степової частини в передгір’я. Такі масові переміщення тварин підкорялися сезонній ритміці, як наприклад, під час весняно-літніх міграцій сайги і гідрунтінових ослів в степову зону і на яйли Криму, і зворотніх осінньо-зимові міграцій цих тварин в зону передгір’їв.

Можна припускати, що циклічність концентрації/ дисперсії груп населення в середньопалеолітичний час безпосередньо залежала від ритміки сезонних міграцій або внутрішньо-сезонних переміщень копитних тварин, викликаних різкими погодно-кліматичними змінами.

Ця ритміка безпосередньо обумовлювалася також особливостями поведінки тварин в умовах різного ландшафту. Закономірності поведінки основних видів промислової фауни середньопалеолітичного часу та палеоекологічні характеристики довкілля є ключем до розуміння стратегії заселення і освоєння території.

Для середньопалеолітичного часу нема підстав припускати регулярне використання прісноводних або морських ресурсів, що виступало суттєвим фактором, що сприяв сезонним концентраціям населення в більш пізній час. Не могли таким чинником бути, як вище наголошувалося, рослинні ресурси. Отже, для середньопалеолітичного часу теоретично не можна припускати наявності у відкритих рівнинних степових ландшафтах ареалів, стабільно освоєних населенням. Аналогічним чином, не слід очікувати наявності відносно довготривалих поселень з великою концентрацією населення в місцях сезонних переправ мігруючих копитних, і на морському узбережжі. Це узгоджується з наявними даними, згідно яких переважна більшість пам'яток середнього палеоліту України, як це вже неодноразово підкреслювалося, пов'язана з ареалами мозаїчних пересічених ландшафтів.

#### *Демографічні аспекти заселення*

Демографічна динаміка метапопуляції давнього населення є недостатньо вивченою. Однак, в той же час немає ніяких підстав відкидати припущення про те, що демографічні фактори впливали на заселеність території. Тут мається на увазі не стільки нечисленність давнього населення сама по собі, скільки висока (у силу цієї нечисленності) ступінь залежності динаміки заселеності окремих територій від випадкових факторів, що призводили до вимирання окремих груп населення.

У вітчизняній літературі практично відсутні дослідження, присвячені вивченню загальних закономірностей демографічного процесу в нижньому і середньому палеоліті. Ледь чи не єдиним винятком є робота В.Л. Носевича [1991], який застосував для реконструкції популяційної динаміки еректусів і неандертальців математичні моделі. У нашому контексті значний інтерес становить ряд висновків автора. Так, зокрема, підкреслюється, що час, необхідний вихідній популяції для заселення всієї ойкумени виявився зневажливо малим (близько 15-20 тисячоліть) у порівнянні із загальною тривалістю періоду; в археологічному розумінні заселення було практично миттєвим. Моделювання з урахуванням ефектів вторинних міграцій і вимирань окремих популяцій продемонструвало, що за 3-4 тис. років вмирає більш 95% вихідних общин. При цьому, чисельність основної маси (більше 80%) популяцій, що вижили, залишається приблизно такою ж, як і у вихідних популяцій. Лише поодинокі популяції (кілька відсотків від тих, що вижили) збільшувалися в чисельності в десятки і сотні разів [Носевич 1991; 1994]. Збільшення кількості популяцій веде до значного уповільнення швидкості вимирання і знижує імовірність повного зникнення. Просторове розміщення популяцій, які вижили, у моделюємому просторі через порівняно короткий час упорядковується таким чином, що утворюються ареали з переважанням представників однієї генеалогічної лінії. Важливим аспектом моделювання видається висновок про нестійкість популяційної структури, її безумовну нестабільність, якщо йдеться про тривалі (тисячоліття) відтинки часу [Носевич 1991; 1995].

Запропонована модель реконструкції популяційних процесів минулого, зрозуміло, є ідеальною і спрощеною в порівнянні з реальною дійсністю. Зокрема, модель припускає постійну заселеність всієї території, що мало узгоджується з більш переривчатою картиною



заселення, що реконструюється за археологічними даними. Разом з тим уваги заслуговують математично підтвержені високі темпи первинного освоєння великих територій і значно більш низькі темпи заселення у випадку наявності аборигенного населення; генетична спорідненість популяцій, що займають великі ареали; тривале співіснування в рамках ареалів популяцій різних генетичних ліній і ряд ін. закономірностей. Відзначимо, що очікування моделі відносно спорідненості популяцій широких територій знаходить певне підтвердження в даних з мтДНК неандертальців. Так, центральноєвропейські та іберійські неандертальці являють собою відносно гомогенну (та відмінну від східноєвропейської та італійської) групу із спільною демографічною історією [Lalueza-Fox et al. 2006].

Спостереження В.Л. Носевича знаходять прямі паралелі в археологічно встановлюваній для території України наявності великих ареалів, складених техніко-типологічно близькими індустріями, а також у факті тривалого існування таких ареалів у часі. Виходячи з даних цієї моделі є, зокрема, певні підстави розглядати великі угруповання часу середнього палеоліту України (двобічні та левалуа-мустьєрські індустрії) як такі, що були складені генетично спорідненими популяціями. Черезполосне положення індустрій різних типів в межах окремих регіонів також знаходить вірогідне пояснення через математичну популяційну модель, яка демонструє статистичну ймовірність тривалого співіснування в рамках окремих локальних ареалів генетично неспорідненого населення.

#### *Антропологічні аспекти заселення*

Твердження про постійне освоєння території давньою людиною не означає також і сталості самого населення, його генетичної спорідненості. Людські групи різних хронологічних зрізів були різними і

в фізичному відношенні (див. додаток Е). На самому узагальненому рівні мова йде про ранні еректоїдні форми для нижнього палеоліту і про *Homo heidelbergensis* та *Homo neanderthalensis* - для середнього палеоліту. Різний антропологічний статус носіїв нижньо- і середньопалеолітичних індустрій надає значної дискусійності питанню стабільної генетичної спорідненості населення.

По суті справи, проблема заселення території країни не може вирішуватися без урахування антропологічного чинника. На основі антропологічних даних, що детально розглядаються у додатку Е, припускається існування мінімум двох масштабних міграцій з Африки в Європу. При цьому перша хвиля розселення - раннього *Homo heidelbergensis*, який, як вважається, надалі еволюціонував в неандертальців [Зубов, Васильєв 2006] – пов'язується із нижнім плейстоценом. Друга хвиля, що залучила територію Передньої Азії близько 70-40 тис. років тому, була представлена групою Кафзех-Схул і, далі, анатомічно сучасною людиною [див. Хрисанфова 1999]. Аргументується, що між 200-30 тис. років тому Східна Європа являла собою фрагмент широкого міграційно-метисаційного ареалу, який охоплював Передню та Центральну Азію, і тут мали місце процеси метисації еректоїдних, неандерталоїдних, та сапієнтних форм [Васильєв 2006]. Таким чином, генетичний склад населення сучасної України в нижньому і середньому палеоліті перетерпів мінімум одну суттєву зміну.

#### *Тривалість освоєння окремих ареалів*

З положення про те, що тривалість освоєння неандертальцями певної території обумовлюється природними екологічними причинами і залежить від кількості і доступності ресурсів, впливає, що найбільш висока імовірність тривалих концентрацій груп могла мати місце в

ареалах з найбільш стабільно передбачуваною великою кількістю біоресурсів. Розподіл біоресурсів не був однаковим в межах України. Як було показано вище (розділ 3), існувала істотна різниця між рівнинними ареалами більшої частини території і ареалами з пересіченим ландшафтом на півдні і заході країни. Отже, можна очікувати особливої концентрації населення в ареалах з більш багатими ресурсами. Археологічні дані повністю узгоджуються з таким прогнозом. Вже відзначалася пряма кореляція між ареалами з виходами якісної кам'яної сировини, ландшафтними та гідрографічними особливостями території та просторовими концентраціями пам'яток (рис. 3-6; 29).

Теоретично, для рівнини не можна виключати ймовірності існування відносно довготривалих (сезонних) поселень на шляхах сезонних міграцій стадних тварин (бізони, коні), або в ареалах низовин в долинах великих річок, які регулярно служили зимовими притулками трав'яних копитних [West 1996] і, ймовірно, мамонтів.

Стійкість сезонних маршрутів міграцій і чітка сезонна ритміка таких переміщень додавали передбачуваним концентраціям населення порівняно стабільного сезонного ритму. Повторюваність цього ритму непрямо підтверджується даними по повторному заселенню одних і тих же урочищ (табл. 11). Показовими в цьому відношенні є багатопарові стоянки Подністров'я (Молодово I та V, Кетроси, Єзупіль, Великий Глибочок і ін.) та Донбасу (Білокузьминівка, Курдюмівка, Антонівка) [Анисюткин 2001; Колесник 2003; Ситник 2000; Черныш 1982; 1987]. Вибір для заселення одного і того ж місця може розцінюватися як відображення систематичного використання неандертальцем такої особливості сезонних переміщень тварин, як їхня повторюваність у часі і стійкість маршрутів.

Дещо інша ситуація складалася в перетятому мозаїчному ландшафті передгір'їв. Археологічні джерела демонструють, наприклад,

велику кількість і різноманітність великої фауни в передгір'ях Криму (табл. 4), при цьому ряд видів не відноситься до числа мігруючих (гігантський і благородний олень, косуля), а для інших (сайга, гідрунтіновий осел, можливо північний олень, мамонт і носоріг) можна припускати цілорічне перебування в регіоні [Барышников и др. 1990; Burke 1999 та ін.]. Така порівняно велика кількість ресурсів теоретично цілком могла стимулювати велику частоту і тривалість концентрацій населення. Крим протягом усього пізнього етапу середнього палеоліту (стадії OIS 5d-3) являв собою найбільш комфортний в кліматичному відношенні регіон України [Мельничук 2004; Герасименко 2004; Степанчук 1996]. Велика кількість середньопалеолітичних пам'яток в цьому регіоні може пояснюватися тафономічними причинами (переважання печерних пам'яток), і, в той же час, є прямим наслідком великої кількості і порівняльної стабільності харчових ресурсів на крайньому півдні території України під час останнього зледеніння. Можна допускати також, що, внаслідок перманентного відносного достатку ресурсів, такі концентрації не характеризувалися стабільною, чітко вираженою, сезонною ритмікою, і мали значною мірою ситуативний характер.

Таким чином, в порівнянні з рівнинним регіоном, для регіону передгір'їв - як, можливо, і для ареалів височин з пересіченим ландшафтом, і ареалів плавнів в долинах великих рік - можна припускати велику імовірність існування відносно довготривалих поселень, які безперебійно функціонували протягом щонайменше одного сезону. Слід підкреслити, що практично ті ж ареали: зони передгір'їв, височини, каньйоноподібні врізи рік - були стабільним джерелом кам'яної сировини у вигляді його первинних виходів. Слід цілком погодитися з думкою про те, що освоєність локального регіону ставала можливою при умові поєднання т.зв. статичних (вода, виходи

сировини, притулки) та динамічних ресурсів (промислова фауна) [Колесник 2003]. Сполучення цих обставин сприяли також більш тривалому мешканню на одному місці.

Слід зробити висновок про те, що в середньому палеоліті України існував об'єктивний зв'язок між прогнозованістю і щільністю харчових ресурсів, з одного боку, і ступенем концентрації і осілості населення - з іншого. Несталий характер параметрів середовища, який визначався глобальними кліматичними ритмами, призводив до пульсуючої, а не стабільної моделі заселення, яке набувало вигляду численних припливів і відтоків населення. Поєднання життєнеобхідних ресурсів в межах локалізованих ареалів проявлялося в ареальному характері освоєння території. Імовірність існування порівняно довготривалих (таких, що функціонували протягом 1-2 сезонів) середньопалеолітичних пам'яток з більшим числом населення, видається більш високою в ареалах з пересіченим і мозаїчним ландшафтом. Теоретично можна припускати більш виражений сезонний аспект концентрацій груп населення в рівнинних областях, і менш виражену сезонну ритміку концентрацій/ дисперсій населення в областях з пересіченим ландшафтом, особливо в зоні передгір'їв Криму. Багатство ресурсів було умовою, що спричиняла до демографічних сплесків населення. Ритмічна динаміка екологічних змін могла позначатися на зміні циклів росту населення і зайнятих ним ареалів, циклами скорочення кількості населення і ареалів його поширення в рамках *пульсуючої ареальної моделі* заселення.

Разом з тим, існували регіони, відносно яких можна припускати стабільне освоєння протягом десятків тисяч років. У першу чергу прикладом може служити Крим, де середньопалеолітичні пам'ятки, що мають чітку хроно-стратиграфічну позицію, зафіксовані з рис-вюрму до кінця вюрму II (рис. 155-158) [Чабай и др. 1998; Чабай 2004; Степанчук і

ін. 2004]. При цьому, з огляду на острівне положення Криму в останньому інтергляціалі і, імовірно, на початкових етапах вюрму I [Лазуков и др. 1981], можна припускати його безперервну заселеність щонайменше з часу, що передував карангатській трансгресії. Щоправда, існують і інші інтерпретації обрисів чорноморського басейну в карангатський час, що припускають зв'язок Криму з континентальною територією України [Чепалыга 2002]. Як би то не було, насиченість Криму пам'ятками середнього палеоліту пояснюється крайнім південним положенням регіону, що обумовлювало відносну комфортність кліматичних умов, насиченість його біоресурсами, і, отже, привабливість для заселення. Судячи з наявних даних, освоєння і тривалу присутність населення в інших регіонах країни можна припускати для Середнього Подністров'я і Донбасу приблизно з амерсфурту-брьорупу (рис. 156-158) [Анисюткин 2001; Колесник 2003]. Слід, однак, мати на увазі імовірність коригування цього припущення з отриманням нових аргументів на користь більш молодого віку Молодовських стоянок [Haesaerts et al. 2003]. Справді широке освоєння і постійне заселення великих ареалів території сучасної України має місце лише після 20 тис. років тому.

*Заселення території України в нижньому і середньому палеоліті:  
загальні риси процесу*

Свідоцтва перебування на території сучасної України древніх гомінід дуже уривчасті у часі і просторі. Звичайно, це може бути пов'язане з тафономічними причинами, але як видається, є також і відображенням як пульсуючої ареальної моделі освоєння території, так і рухливого способу життя і надто незначної чисельності древнього населення. Немає ніяких підстав для твердження про те, що територія України, починаючи з часу нижнього палеоліту, вже була стабільно

освоєна і заселена. Мова може йти лише про первинне освоєння колективами *Homo heidelbergensis* південних регіонів Східної Європи. Інша картина вимальовується відносно східної околиці центральноєвропейського ареалу, який, принаймні в регіоні північної частини карпатського гірського масиву періодично освоювався древньою людиною протягом тривалого періоду. Але й і в цьому випадку хронологічні хіатуси між епізодами заселення могли складати десятки тисяч років (розділ 2).

Насамперед слід відокремити питання про час початкового проникнення на територію країни перших істот, що виготовляли кам'яні знаряддя, від питання про постійне заселення території. Перше проникнення фіксується найдавнішими (гюнц, OIS-23/20) горизонтами знахідок у Королевому I і, не виключено, гальковими індустріями Криму (Гаспра, Ечкі Даг). Ці останні більш архаїчні в техніко-типологічному відношенні і, можливо, є значно більш давніми. Галькові індустрії не мають явного продовження в наступних, техніко-типологічно значно більш розвинених, палеолітичних індустріях Криму. Не мають вони подібності і з менш архаїчними матеріалами Королевого. Можна, отже, висловити припущення про те, що перше проникнення виробників кам'яних виробів на територію України могло мати місце наприкінці еоплейстоцену – початку нижнього плейстоцену по території сухопутного мосту, що відокремлював середземноморський басейн від чорноморського (рис. 154).

Наступне проникнення, часова позиція якого цього разу більш обґрунтована хроно-стратиграфічно, відбулося на початку нижнього плейстоцену. Географічне положення Королевого – у середніх широтах на східній окраїні Центральної Європи – начебто вказує на європейські витоки цього пересування. Дослідники пам'ятки відзначають, що найдавніший комплекс стоянки демонструє подібність із

перекриваючим, більш молодим горизонтом, що датується гюнц-мінделем (OIS-19/17) [Гладилин, Ситливый 1990]. Можливо, тут дійсно може йти мова про наступність, але слід взяти до уваги, що хронологічний розрив між цими горизонтами (VIII і VII культурно-хронологічні комплекси) може сягати 100-150 тис. років.

Хронологічний розподіл більш молодих пам'яток нижнього палеоліту продовжує демонструвати великі хіатуси (рис. 154-158). Почасти, це можна пояснювати недостатністю даних, що є в нашому розпорядженні. З іншого боку, нечисельність найдавніших пам'яток свідчить про те, що як у нижньому, так і в першій половині середнього плейстоцену, включаючи міндель-рис, територія України як і раніше була заселена непостійно і невеликими групами населення.

Виходячи з переривчастого характеру заселення, окремі епізоди якого відділені десятками тисяч років, немає ніяких підстав стверджувати про спадкоємність населення і, отже, про спадкоємність матеріальної культури і традицій. На сучасному етапі стану джерел ми маємо повну відсутність свідчень заселеності території України протягом великих відрізків часу в 80-150 тис. років між OIS-17 і OIS-13, а потім OIS-13 і OIS-11 і т.д. (див. розділ 2). Географія поширення пам'яток тяжіє до Карпат і долини Середнього Дністра. Можна, отже, припускати, що ця частина України спорадично заселялася невеликими групами давнього населення.

Ситуація з заселеністю території України суттєво міняється в ріді, особливо в другій його половині. З цього моменту, як видається судячи з сучасних даних, можна вести мову не про проникнення давнього населення на територію країни, а про дійсне *заселення*. Пам'ятки, які вірогідно, чи з великою долею ймовірності, датуються OIS-7/6, зафіксовані в Закарпатті, Подністров'ї, Подніпров'ї, Криму. З цього моменту, і для усього відрізка середнього палеоліту, який залишився,



можна стверджувати про постійне *освоєння* території країни. Це не означає, що аж до сучасності всі ці регіони були заселені людиною безперервно. Дані про хронологічну позицію пам'яток добре ілюструють пульсуючу ареальну модель освоєння (рис. X; 147). Динаміка заселення тісно пов'язана із змінами палеогеографічної ситуації: наступами та відступами льодовика, посушенням та зволоженням клімату, зміною конфігурації прибережних районів у зв'язку з морськими трансгресіями і регресіями. Так, зокрема, суттєвим лімітуючим моментом в історії освоєння території України древньою людиною, потрібно вважати дніпровське зледеніння. Його дія відбилася не тільки в безпосередньому погіршенні кліматичних умов на більшості території країни, а й призвела до утворення на північному сході та північному заході регіонів з низьким рельєфом (рис. 6), що в подальшому, в більш теплі і вологі фази перетворювалися на старично-озерно-болотяні ареали, особливості яких, в поєднанні з відсутністю виходів кам'яної сировини, унеможлилювали освоєння середньопалеолітичною людиною. Звертає також на себе увагу тенденція приуроченості пам'яток до більш теплих проміжків (розділ 2). Більш ніж 3/4 середньопалеолітичних стоянок і місцезнаходжень, для яких встановлюється хронологічна позиція, асоціюються з більш комфортними кліматичними умовами (табл. 12; 13). Зокрема, за даними середньопалеолітичних пам'яток, охарактеризованих у роботі (розділ 5), з теплими фазами OIS 7, OIS 5, OIS 3 пов'язано, відповідно 5, 9, 42 пам'ятки, а з холодними фазами OIS 6, OIS 4 – відповідно 3 та 12 пам'яток (табл. 13). Ця тенденція наочно ілюструє непостійний характер освоєння території. Слід ще раз підкреслити: для всього нижнього і для більшої частини середнього палеоліту не можна вести мову про постійне освоєння території України, йдеться скоріше про численні припливи і відтоки населення.

Разом з тим, можна стверджувати про все більш наростаючу інтенсифікацію цих процесів, що, швидше за все, пояснюється прогресуючим збільшенням населення. Певний інтерес в зв'язку з цим мають дані про повторне заселення одних і тих же місць (урочищ) в нижньо- і середньопалеолітичний час. Ці дані, отримані на основі залучених у роботі пам'яток (розділ 4; 5), зведені у таблиці 11. Вони демонструють дві спрямовані у часі тенденції. По-перше, це все більш інтенсивне освоєння рівнинного ландшафту. Так, для нижнього палеоліту співвідношення достовірних "гірських" і "рівнинних" пам'яток виражається як 4:1, для раннього етапу середнього палеоліту - як 1:1 і для пізнього етапу середнього палеоліту - як 1:~1,5. По-друге, це відносне збільшення числа місць (урочищ), що неодноразово використовуються для заселення. Так, число пам'яток з більш ніж одним культурним шаром/ горизонтом становить приблизно половину для всіх підрозділів, але при цьому пізній етап середнього палеоліту різко відрізняється за часткою пам'яток з більш ніж двома шарами/ горизонтами. Частково цю різницю можна відносити на рахунок тафономічних умов. З іншого боку такий розподіл віддзеркалює реальний стан речей, оскільки до аналізу було залучено лише стратифіковані пам'ятки. Прослідковані тенденції можна трактувати і як відображення зростання чисельності і щільності населення, і пов'язаного з ним розширення території, що освоюється, і як відображення прогресуючої адаптації неандертальців до відкритого ландшафту.

В цілому для території України часу нижнього і середнього палеоліту вимальовується калейдоскопічна картина порівняно короткочасних заселень, запустінь і повторних заселень окремих ареалів, причому населенням не обов'язково генетично спорідненим. Для більшої частини території країни часу нижнього і середнього палеоліту немає підстав говорити про постійну і стабільну освоєність.

Мова, швидше, може йти про більше або менше протяжну у часі *присутність* населення. Ритміка заселення території України обумовлювалася глобальними кліматичними і екологічними змінами. Нерівномірність поширення біологічних і мінеральних ресурсів сповіщала процесу заселення ареальний характер.

#### **7.4. Основні напрямки зв'язків первісного населення території сучасної України і суміжних регіонів**

Єдиним археологічним ключем до реконструкції ймовірної генетичної спорідненості давнього населення є подібність технології і типології кам'яних інвентарів. З приводу шляхів заселення Східної Європи, включаючи і територію України, існує велике число думок. В.М. Гладилін виступає на підтримку західного (територія Центральної Європи) центру розселення давніх колективів [Гладилин 1976; 1985; 1997]. С.М. Бібіков, не заперечуючи значення західного центру розселення в мустьє, більше підкреслював значимість східного центру, маючи на увазі розселення з території Кавказу [Бібіков 1959; 1961; 1989]. О.О. Формозов [1959; 1972; 1977] припускає два напрямки заселення Східної Європи: з південно-сходу, з Кавказу та із заходу, з Центральної Європи. Більш приватні аспекти міграцій у мустьє припускають рух з Кавказу в напрямку Дністра [Бібіков 1989], з Добруджі в Крим [Колосов 1972], з Дністра в Крим [Чабай 2003].

Безсумнівно, справедливим є твердження, що освоєння території України продовжувалося й у мустьєрський час [Гладилін 1997]. В археологічних інтерпретаціях переважає думка про західний центр заселення території України в цей час. Це зокрема, відбилося в дискусії щодо витоків мікоксських індустрій. В цілому, вітчизняні автори майже одноставно припускають центральноєвропейські корені генезису цих індустрій [Гладилин 1976; 1985; Кухарчук 1995; Евтушенко 1995, 1999;

Колесник 1999; 2003; Кулаковская 1990; Ситник 2000; 2003; Степанчук 1999; 2002]. В той же час щодо локальних територіальних угруповань мікокських пам'яток думки більш різні. Так, Ю.Г. Колосов вважає автохтонним мікок типу Ак-Каї Криму [Колосов 1986]; Ю.В. Кухарчук аргументує центральноєвропейське походження мікокських індустрій на півночі України, але не виключає кавказькі корені кримського мікоку [Кухарчук 1995; 1999], ставлячи питання про кілька “епіцентрів” розвитку техніки двобічної обробки; близьку позицію щодо очагового характеру мікоку займає О.В. Колесник [Колесник 1999; 2003]; ставить під сумнів припущення про центральноєвропейські корені східноєвропейського мікоку В.П. Чабай, акцентуючи на більш ранньому віці кримського мікоку, в порівнянні з центральноєвропейським [Чабай 2003; 2004]; висловлюється думка про різні шляхи проникнення індустрій з двобічними ножами та індустрій з листоподібними вістрями [Евтушенко 1995; Писларий и др. 1999].

Таким чином, пропонується кілька шляхів заселення території України носіями мікокських традицій: 1) з території Німеччини через Польщу вздовж північних відрогів Карпат; 2) з території Чехії через Карпати; 3) через територію півдня Румунії та півночі Болгарії; 4) з території Кавказу [Гладилин 1976; 1985; Кухарчук 1993; 1999; Евтушенко 1995; Писларий и др. 1999]. На думку автора [Писларий и др. 1999] найбільш вірогідними здаються два шляхи проникнення двобічних індустрій на територію України: мікоку з північного заходу (через територію сучасної Польщі) і пара-мікоку з південного заходу (з центральної Європи по долині Дунаю). Така думка підтримується, зокрема, наявністю на території Польщі мікокських пам'яток, що датуються OIS 8-6 [Kozłowski 2001; Fayer et al. 2001], та своєрідністю угорських та балканських пам'яток з двобічними знаряддями, де переважають листоподібні форми [Евтушенко 1995; Ringer 1995]. Менш

вірогідним як шлях для масової міграції є третій напрям просування носіїв мікоксських традицій з центральної Європи - через Карпати. Слід визнати, що і досі не з'явилися факти, що однозначно свідчать на користь кавказького напрямку поширення носіїв двобічних індустрій. Навпаки, перехідна зона Прикубання швидше свідчить про інтенсивний вплив на місцеві пам'ятки кримських традицій, аніж про зворотній процес [Любин 1994; Беляева 1998; Голованова, Дороничев 2003].

На відміну від домінуючої серед археологів думки про центральноєвропейське походження мікоксських індустрій, деякі антропологи, навпаки, вважають, що розселення древньої людини в мустьєрський час не було пов'язане з Західною Європою, а коріниться в передньоазійському “казані” сапієнтації [Зубов 2004; Васильев и др. 2006]. Не виключено, що така інтерпретація знаходить паралелі у археологічних реконструкціях поширення левалуа-мустьєрських індустрій на півдні України. Так, Ю.Г. Колосов аргументує балканські витоки кримського левалуа-мустьє і пов'язує проникнення його носіїв у Крим з сухопутним мостом між Добруджею та півостровом [Колосов 1972; 1986]. Питання про сухопутний міст Добруджа-Крим є досить дискусійним, але ідея про південно-західні витоки левалуа-мустьє Криму видається достатньо обґрунтованою. Про південно-західне, балканське, походження левалуа-мустьєрських індустрій Східної Європи пише і В.М.Гладилин [Гладилин 1985]. Спроби намітити генетичні зв'язки між левалуа-мустьєрськими індустріями в діахронному плані набувають певного міграційного наповнення в випадку, коли не йдеться про локальні географічні регіони [Чабай 1992; Колосов и др. 1993; Черныш 1982; Ситник 2000]. Останнім часом запропоновано нову версію походження левалуа-мустьєрських індустрій у Криму, поява яких пояснюється відтоком населення з Подністров'я [Чабай 2003; 2004]. Для самих подністровських левалуа-мустьєрських

індустрій припускається зв'язок з левалуазькими індустріями V-III комплексів Королевого [Гладилин 1989a], а подальший розвиток, в цілому, вбачається у послідовності Королеве - Кишляньський Яр – Великий Глибочок - Кетроси – Пронятин – Молодово [Анисюткин 1981; 1991; Солдатенко 1982; Кулаковская 1989; Ситник 1985a]. Досить суперечливі детальні аспекти генезису окремих левалуа-мустьєрських індустрій на території України, не знімають, проте основного положення про південно-західні витoki цих індустрій, яке залишається, на погляд автора достатньо обґрунтованим.

І все-таки в даний час питання шляхів заселення території України може ставитися лише в самій загальній формі: простежити переконливі зв'язки між конкретними індустріями чи групами індустрій, віддаленими в часі і просторі, поки що не вдається. Усі спроби намітити конкретні шляхи міграцій залишаються гіпотезами. Питання закономірно, таким чином, переходить у площину пошуку аргументів на користь існування великих географічних ареалів, які, завдяки специфіці пам'яток, що попадають до нього, можуть свідчити про переважаючий напрямок зв'язків і відтоку населення в середньопалеолітичний час. Мова, іншими словами, йде про великі територіальні угруповання палеолітичних пам'яток. Реальність існування таких угруповань у середньому і нижньому палеоліті прямо чи побіжно визнається всіма палеолітознавцями. Такі угруповання можуть бути складені пам'ятками, поєднуваними в рамках різних фацій, шляхів або ліній розвитку, технокомплексів і т.п. за умови їхньої територіальної єдності і відносної синхронності. Для позначення таких територіальних одиниць пропонувалося використовувати такі поняття як “культурна зона”, “область”, “ареал”, “лінія розвитку” [Григорьев 1972; Любин 1972; Формозов 1972; Гладилин 1976; Праслов 1984].

Про дві великі етнокультурні області - кавказько-причорноморську (з однобічним інвентарем і великим числом зубчастих форм) і середньоруську (стоянки з двобічно обробленими знаряддями) писав О.О. Формозов [1964; 1977]. Про дві зони поширення пам'яток мустьє, відмінних одна від одної в культурно-історичному відношенні - південну (каспійську або середземноморську провінцію) і більш північну, прильодовикову (атлантичну) провінцію писав С.М. Бібіков [1989]. Цю ж думку проводив В.М. Гладилін, відзначаючи велику характерність для середземноморського півдня Європи, Близького Сходу і Кавказу пам'яток з одиничними двобічними формами або без них і численними зубчастими, а для розташованих далі на північ ареалів Центральної і Східної Європи - пам'яток з численними двобічними формами [Гладилин 1976; 1997]. Накопичені за останній час матеріали [Анисюткин 2001; Колесник 2003; Колосов и др. 1993; Ситник 2000; Чабай 2004 та ін.], як і раніше, не суперечать висловленим ідеям про існування двох великих зон в палеоліті Східної Європи.

Однак, що стоїть за цими територіальними угрупованнями – випадкова техніко-типологічна подібність кам'яних знарядь і застосованих технологій, подібний результат адаптації до близьких природних умов, неусвідомлювана генетична спорідненість, соціально-етнічна близькість - достеменно не відомо. Слід погодитися, що дотепер задовільно “пояснити це ні ландшафтними, ні господарськими відмінностями ... не вдається. Очевидно, у цьому відбилосся різне походження первісного населення“ [Формозов, 1977, с.40]. У згоді з таким припущенням знаходяться результати математичного моделювання процесів заселення в нижньому і середньому палеоліті [Носевич 1991].

Можливо, взаємний обмін новими ідеями і населенням у західному і південному напрямках домінував протягом всього

середнього палеоліту. Цей процес не можна зводити до одноразового переміщення колективів на територію України. Переміщення не носили однонаправлений характер: тільки в регіон, що розглядається. Не викликає сумнівів, що населення переміщалося і з регіону, що розглядається, на суміжні території. Імовірно, правомірно говорити і про певні лінії спадкоємності і наступності в культурному розвитку цих областей. У рис-вюрмі – вюрмі на території України в рамках індустрій із двобічними знаряддями і без них можуть розрізнятися кілька технокомплексів. Що стоїть за цими явищами? Центрально-європейські колеги схильні розглядати, наприклад, мікок як етнокультурну спільність [Valoch 1988; Kozłowski 2001]. Західні колеги вбачають тут прояв регіональної адаптації (N. Rolland, H. Dibble). Аналогічну позицію зайняли деякі вітчизняні дослідники [Чабай 2003]. Видається більш аргументованою думка про те, що це явище слід пояснювати скоріше детермінованістю культурними і соціальними факторами, аніж факторами біологічними і природними [Ronen, Weisten-Evron 2000, p.235].

На думку автора, в середньому палеоліті України можна розрізнити кілька технокомплексів, що об'єднують індустрійні традиції і індустрії, принципово схожі за технологією виробництва заготовок і специфікою набору знарядь, а саме: технокомплекс індустрій із двобічними ножами, технокомплекс індустрій з листоподібними вістрями, технокомплекс відщепового левалуа-мустьє, технокомплекс пластинчастого левалуа-мустьє (розділ 6). Припускається, що технокомплекс є відображенням життєдіяльності давніх колективів, або генетично не споріднених, або пов'язаних єдністю походження, не усвідомленою в соціальній практиці.

Автор далекий від думки, що технокомплекси безпосередньо відображають реальну демографічну ситуацію в середньому палеоліті.



Разом з тим, беручи до уваги дані математичного моделювання популяційного процесу в середньому палеоліті, є підстави поділяти думку про те, що великі екстериторіальні угруповання індустрій до певної міри відображають генетичний зв'язки давнього населення. Попри це, виходячи з положення про локальний характер соціального життя в суспільстві неандертальців (розділ 8), слід наголосити, що реальне підґрунтя відтворення вірогідних зв'язків давнього населення існує лише на рівні індустрійних традицій та індустрій в рамках територіально вузьких регіонів. Індустріальні традиції та індустрії з більшою ймовірністю є віддзеркаленням життєдіяльності конкретних общин в синхронному та діахронному зрізах. Але детальний аналіз можливих зв'язків на цьому рівні виходить за рамки даного розділу і становить собою завдання окремого дослідження.

### **7.5. Резюме розділу**

Перше проникнення носіїв найдавніших індустрій на територію Східноєвропейської рівнини і в Крим відбулося близько 1 млн. років тому. Носії нижньопалеолітичної матеріальної культури могли проникати сюди з півдня і південного заходу через територію Південно-Східної Європи, та з північного заходу з Центральної Європи. Аргументується вірогідність початкового освоєння території України через Балкани, з території Малої Азії та Закавказзя. Найбільш ранні пам'ятки нижнього палеоліту України тяжіють до гірських масивів Карпат і Криму, освоєння території Східноєвропейської рівнини мало місце між 1-0,5 млн. років тому.

В основі процесів розселення і освоєння нових територій лежать екологічний і тісно взаємопов'язаний з ним демографічний чинники. Вихідною причиною кількісного росту населення і супутнього освоєння нових територій виступає доступність і багатство біоресурсів в рамках

обмежених регіонів. Ритмічні кліматичні зміни плейстоцену супроводжувалися неодноразовими ландшафтно-кліматичні перебудовами. Множинність ландшафтно-кліматичних змін обумовлювала множинний характер повторних заселень і наступних запустінь ареалів, що дозволяє аргументувати для середнього палеоліту країни *пульсуючу ареальну модель заселення*. Екологічно обумовлені прогнозованість і щільність харчових ресурсів, в їхніх глобальних і сезонних проявах, задавали параметри соціальних процесів. Існує безумовний зв'язок між доступністю і кількістю ресурсів і ступенем концентрації і осілості населення. Діючи опосередковано, через поведінку тварин, сезонні екологічні зміни обумовлювали циклічний характер концентрацій та дисперсій населення. Імовірність існування порівняно довготривалих середньопалеолітичних поселень з великою кількістю населення, видається більш високою в ареалах з пересіченим і мозаїчним ландшафтом.

Для всього нижнього і для більшої частини середнього палеоліту не може йтися про постійне освоєння території України. Більш адекватною видається картина численних припливів і відтоків населення. В залежності від екологічної та демографічної ситуації, рух населення приймав форму дифузій або міграцій. Тривалу присутність населення, а отже більшу ймовірність його спадкоємності, можна припускати лише для пізнього етапу середнього палеоліту: починаючи з еєму (або з кінця рису) для Криму, і, не виключено, для Середнього Подністров'я і Донбасу приблизно з амерсфурту-брьорупу.

З приводу шляхів заселення Східної Європи, включаючи і територію України, існує велике число думок. У археологічних інтерпретаціях переважає думка про західний вихідний центр заселення території Східної Європи. Питання шляхів проникнення та руху носіїв окремих індустрій, індустрійних традицій, або варіантів індустрій на

території України в середньому палеоліті може вирішуватися лише в самій загальній формі. Найбільш аргументованими видаються припущення про центральноєвропейське походження індустрій із двобічними формами та про південно-західне, як мінімум балканське, походження левалуа-мустьєрських індустрій півдня України. Ці уявлення знаходяться у відносному узгодженні з даними антропології та генетики.

Таким чином, у даний час немає підстав припускати безперервну заселеність території країни починаючи вже з часу нижнього плейстоцену. Мова може йти лише про хронологічно лімітоване перше *проникнення* груп давнього населення (вірогідно, ранні форми *Homo heidelbergensis*). Протягом всього нижнього палеоліту характерними є короточасні та віддалені у часі *проникнення* давнього населення на територію країни. Для подальшого часу реконструюється картина *заселення* у вигляді численних відтоків і притоків населення, зумовлених змінами екологічної обстановки і пов'язаними з ними змінами ресурсної бази. Потрібно розрізняти також більш або менш тривалу *присутність* населення в тому або іншому регіоні і стабільну його *освоєність*. Більш-менш стабільне освоєння території України пов'язується з рисом, швидше з другою його половиною і, скоріше за все, з новим типом населення - неандертальцями. Приблизно з цього часу, або дещо пізніше, південний регіон (Крим) демонструє інтенсивне освоєння. Тривала присутність населення на континентальній Україні, судячи з наявних даних, відноситься до більш пізнього часу, можливо, до відрізка між останнім інтергляціалом і нижнім пленігляціалом. Немає підстав припускати безпосередню спадкоємність палеолітичного населення для більшої частини території країни в час, що передує інтерстадіалу амерсфорт-брьоруп. Таку спадкоємність можна припускати лише для періоду після 70-50 тис. років тому (на південних територіях починаючи з 100-130 тис. років тому).

## Розділ 8

# РЕКОНСТРУКЦІЇ СПОСОБУ ЖИТТЯ, ГОСПОДАРСТВА І СОЦІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В СЕРЕДНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ УКРАЇНИ

Кінцевим завданням дослідження нижнього і середнього палеоліту України є реконструкції способу життя, під яким мається на увазі господарський уклад і соціальна організація давніх мешканців території країни в умовах минулих екологічних обстановок. Фактично мова йде про палеоетнографічні, палеосоціологічні, палеоекономічні реконструкції. Проблема археології палеоліту полягає в тому, що, на відміну від етнографії, досліджувані палеолітичні суспільства вже не існують, а інформація, що дійшла від них, дуже вибіркова, обмежена і неповна. Безпосередньо й однозначно пояснювати археологічні дані в системі понять і розробок суспільних наук неможливо, оскільки самі по собі артефакти, виявлені в процесі дослідження пам'яток, у цьому сенсі є вкрай малоінформативними.

Але і відмовлятися від таких спроб представляється невірним. Зокрема, тут слід погодитися з В.Р. Кабо в тому, що відмова від контролю археологічних даних через етнографічні свідчення призводить до довільних побудов і закриває шлях до більш надійної інтерпретації археологічних пам'яток [Кабо 2002]. Повністю адекватні реконструкції, як видається, взагалі неможливі, хоча б тому, що навіть у випадку унікальної збереженості пам'ятки, обсяг інформації, що дійшла до нас, про систему світобачення і соціальний устрій групи людей, які залишили цю пам'ятку, є мізерними. Неможливі, нарешті, і прямі паралелі з “живими первісними групами”, оскільки жодне з нині існуючих архаїчних суспільств не

відповідає за рівнем свого розвитку навіть верхньому палеоліту, не говорячи вже про середній чи нижній. Дещо краще справа обстоїть з реконструкціями господарства, але й у цьому випадку мова може йти лише про гіпотетичні, найбільш правдоподібні, генералізовані пояснення для наявної на даний момент суми фактичних даних. Тут складнощі викликаються тим, що природний світ часу нижнього і середнього палеоліту не був адекватним сучасному.

Разом з тим, деякі об'єктивні можливості для реконструкції різних сторін життя палеолітичного суспільства все-таки існують. Принципово важливою в цьому відношенні видається висока ймовірність того, що неандертальцям частково були притаманні специфічно людські властивості – мислення і мова (див. додаток Е). Тим самим, з відомими застереженнями і виправленнями, для розуміння процесів, що відбувалися в суспільстві неандертальців, можна залучати наявні порівняльні дані з етнографічно відомих архаїчних суспільств мисливців-збирачів. Справедливим є зауваження про те, що оскільки при порівняльному аналізі суспільств мисливців-збирачів, які ніколи історично не контактували і існували в несхожих природних умовах, встановлюються загальні закономірності, то ці останні виправдано розглядати як базові *універсальні* принципи будь-якого суспільства, заснованого на привласнюючому господарстві [Кабо 1986; 2002; Деревянко и др. 1994]. При цьому, для заключного етапу середнього палеоліту – мустьєрського часу – використання в якості аналогій основних принципів соціальної організації суспільств сучасних мисливців-збирачів видається більш виправданим.

Нижче наведено огляд найбільш важливих універсальних характеристик етнографічно засвідчених суспільств мисливців-збирачів, особливостей їхньої культури, та властивостей первісного мислення.

Автор далекий від думки, що ці характеристики слід розглядати як пряму ілюстрацію того, *що і яким чином* відбувалося в суспільстві неандертальців. Однак універсальність цих характеристик і закономірностей, їх панойкуменний характер, щонайменше припускає те, що вони мають глибоке історичне коріння. Притаманність цих універсальних рис віддаленим в просторі і часі суспільствам означає їхню принципову асоційованість з людською природою. В якій мірі на суспільство неандертальців можна поширювати дію закономірностей, які просліджуються в первісному мисленні, культурі і соціальному устрої? На це питання з точністю відповісти неможливо. Як буде показано далі, при аналізі археологічних джерел і універсальних рис суспільства мисливців-збирачів прослідковується цілий ряд паралелей. Встановлення цих паралелей дозволяє вважати, що при реконструкції суспільства неандертальців слід виходити не з уявлення про орду добре адаптованих до навколишнього середовища високорозвинених гомінід, а з уявлення про суспільство людських істот, не таких як ми, але з принципово близькими нам логікою вчинків, здібностями, емоціями, і культурою.

## **8.1. Універсальні характеристики суспільства мисливців-збирачів за етнографічними даними**

### **8.1.1. Базові характеристики архаїчної культури**

Соціальні зв'язки початкових етапів розвитку людського суспільства неможливо розглядати усього лише як простий подальший розвиток біологічних закономірностей. Поведінку людей визначають не біологічні закономірності, а культура, властива лише людині.

Вихідна посилка про те, що культуру визначають надбіологічні закономірності, означає, що культура у власному сенсі терміну

починається з того моменту, коли поведінка індивіда чи колективу обмежується біологічно невмотивованими нормами. Засвоєння і підтримка цих норм із необхідністю вимагає засобів їхньої передачі від індивіда до індивіда, і від покоління до покоління. Тим самим культура, тобто сукупність ознак, що передаються шляхом навчання, виявляється жорстко пов'язаною з мовою і знаковими засобами для передачі інформації. Тому про культуру в людському розумінні терміну може йтися лише по відношенню до істот, які володіли мовою і мисленням. Як вище було аргументовано, наявні дані дозволяють вважати, що неандертальці такими істотами були.

Для з'ясування міри відповідності між соціальними характеристиками суспільства неандертальців і т.зв. традиційним суспільством людини сучасного фізичного вигляду, передусім слід охарактеризувати базові характеристики сучасних нам архаїчних культур мисливців і збирачів [використані дані: Алексеев, Першиц 1990; Андрианов 1985; Артемова 1987; Арутюнов 1989; Кабо 1986; 2002; Садохин, Грушевицкая 2000; Токарев 1990 і ін.].

Однією з головних характеристик архаїчних культур є консерватизм, що супроводжується запереченням новацій і дуже повільними змінами в часі, невідчутними при житті одного покоління. Підкреслюється в той же час, що за зовнішнім консерватизмом ховається нестримне ускладнення інтелектуальної діяльності. Культура орієнтована на самовідтворення, підтримку своєрідності. У ній панують звичаї і передані з покоління в покоління традиції.

Наступною базовою характеристикою архаїчної культури, таким чином, є її традиційність. Усі норми суспільства є твердими і непорушними й у незмінному вигляді передаються з покоління в покоління.

Абсолютність і незаперечність традицій підтримується міфологічними уявленнями.

Найважливішою характеристикою виступає синкретизм архаїчної культури. Сама культура ще не розчленована на дискретні функціональні сфери, у тому числі на духовну і матеріальну. Індивідуальність фактично розчинена в колективі. Людина не відокремлює себе від природи, вважаючи кожна її частину (рослини, тварин і т.п.) одушевленою. Світ сприймається як цілісність, усі предмети в ньому рівнозначні і поліфункціональні.

Цілісність, нерозчленованість людини, її культури і природи визначає міфологічність архаїчної культури. Міф лежить в основі світобачення і світорозуміння, він ототожнює матеріальний світ і його образ, який сприймається людиною в чуттєвих переживаннях дійсності.

Лева частка археологічних джерел складена речами: у переважній своїй більшості кам'яними знаряддями і відходами їхнього виготовлення. Морфологічна розмаїтість ретушованих виробів і особливості технологій їхнього виготовлення служать головним засобом для початкової класифікації давніх пам'яток і наступної реконструкції суспільства, слідом яких ці пам'ятки є. Важливим у цьому зв'язку постає питання про те, яким є статус речі і технології в контексті архаїчної культури.

Ще раз слід підкреслити, що для архаїчного суспільства не можна говорити про окреме і незалежне існування матеріальної і духовної культури [Садохин, Грушевицкая 2000; Кабо 2002]. Первісне суспільство не знає “нездоланної стіни між повсякденним і священним, перше тісно переплетене з другим“ [Berndt 1970, цит. за Кабо 2002]. Людина архаїчного суспільства знаходиться в постійному і рівноправному діалозі з природою. Вона не завойовник і підкорювач природи, а її співробітник чи прохач.



Підбираючи сирий матеріал для виготовлення якої-небудь речі, майстер не просто бере придатний матеріал (камінь, кістку, дерево і т.ін.), а просить на це згоди у природи. Існує суперечність між необхідністю знищувати природу і почуттям залежності від неї. Задачу примирення цієї суперечності виконують продукуючі обряди, значення яких - в забезпеченні подальшого відтворювання природи. Взятє повинно бути відновлено, і це робиться за допомогою дотримання традиційно закріплених прийомів і ритуалів. Традиція жорстко закріплює всі найважливіші етапи виготовлення предмету: від підбору сировини, через фази його трансформації, до остаточного оформлення. На кожному етапі виготовлення предмета можуть проводитися магичні дії, при цьому багато з таких дій, за словами С.А. Токарева, є настільки елементарними, що їх часто неможливо відмежувати від раціональних [Токарев 1990, с.228]. Будь-який виріб наділений магичними властивостями [Кабо 1962]; виготовлення багатьох предметів може проводитися лише повнопосвяченим майстром, тобто людиною, досвідченою в магичній діяльності [Артемова 1987; Кабо 1962; 2002]. На думку В.Р. Кабо, ритуальний супровід виробництва пояснюється його нерозвиненістю, примітивністю [Кабо 1962, с.31], а фетішізація (тобто наділення надприродними властивостями) знарядь і взагалі трудових актів є одним з найдавніших явищ культури [Кабо 2002].

Технологія виготовлення предметів в архаїчному суспільстві відноситься до сфери сакрального, за своєю значимістю вона ідентична творінню, оскільки кожна заново створювана річ повинна бути оживлена: мертвий предмет у живому світі існувати не може. Тому справедливо підкреслюється, що саме ритуал породив технологію, а не технологія супроводжувалася ритуальними діями. Майстер виконує ритуал, а те, що в

результаті цього з'являється корисний предмет, розглядається як природний наслідок правильного проведення цього ритуалу. Виходячи з цього, форми всіх речей є жорстко зафіксованими, при їхньому оформленні не допускаються відступлення [Садохин, Грушевицкая 2000]. Функції знарядь асоціюються з наданою ним формою, і тому “здібності” будь-якого знаряддя”, - пише Л. Леві-Брюль, - “тісно пов'язані з кожною деталлю їхньої форми: ось чому ці деталі незмінно відтворюються з найбільшою точністю...” [цит. за Кабо 1962, с.84]. Цікаво, що дослідники підкреслюють, що традиційність і магічно зумовлена заданість технологій і морфології виробів прямо пов'язана з рівнем розвитку суспільства. Чим нижче рівень культурного розвитку, тим менше місця для інновацій та винахідництва [Кабо 1962]. Однак початкова першопричина технологій, що застосовуються і форм, яким віддається перевага, полягає в технологічній ефективності і доцільності, надалі закріплених традицією.

### **8.1.2. Особливості первісного мислення**

Основна проблема полягає в тому, чи є підстави стверджувати, що існують різні типи мислення у представників різних культур. Стверджується, що первісній людині властива особлива, дологічна, міфологічна форма мислення і пізнання, якісно відмінна від мислення сучасної людини. Апологетом такого підходу є Л. Леві-Брюль, який прагнув довести якісну відмінність між первісним мисленням і мисленням “цивілізованих” суспільств. Згідно Л. Леві-Брюля, головна особливість первісного мислення полягає в тому, що воно є містичним (тобто не розрізняє природне і надприродне) і дологічним. Первісне мислення в такому підході інтерпретується як стадія розумового розвитку. Цей підхід переконливо критикується рядом дослідників (Ф. Боас, М. Коул, С.

Скрібнер, М. Мід і ін.) [Токарев 1978]. Робиться висновок про те, що міфологічне мислення є невід'ємною стороною культури взагалі. Власне кажучи, відмінність первісного, міфологічного мислення за Л.Леви-Брюлем полягає в різниці між раціоналістичним світоглядом сучасного європейця і особливостями світосприймання в архаїчній і традиційній культурі. В даний час більшість антропологів доходять висновку про те, що особливої первісної логіки не існує, а виявлена розмаїтість мислення, пізнання і сприйняття детермінована різним рівнем складності культурних систем і природно-географічних умов. Відмінність між мисленням первісної і цивілізованої людини “значною мірою полягає в різному характері того традиційного матеріалу, з яким асоціюється нове сприйняття” [Боас 1926, с.113, цит. за Кабо 2002]. На думку К. Леві-Строса, т.зв. традиційне мислення є логічно раціональним і впорядкованим. Різниця між магічним мисленням людини традиційної культури і науковим абстрактно-понятійним мисленням сучасної людини невелика. І те, і інше мислення цілком адекватно пояснює світ і місце людини в ньому і, тим самим, забезпечує нормальну життєдіяльність [Леви-Строс 1994]. В основі раціоналізму сучасної людини лежить наукове розуміння причинно-наслідкових зв'язків. В основі магічного мислення – уявлення про надприродні зв'язки між явищами, діями і предметами. Відповідно до сучасних уявлень, наукове і магічне світорозуміння не можуть протиставлятися одне іншому, їх слід розташовувати паралельно. При цьому, магія більш відповідна, співрозмірна людині, ніж наука, оскільки задіює всі сторони людської особистості, а не лише тільки раціональність. Найважливішу роль у сучасному мисленні грає абстрактне поняття, узагальнення конкретних проявів у загальне уявлення, логіка. У первісному

мисленні провідна роль належить символу, знаку, який в якості образу відноситься до конкретного буття, а в якості поняття заміщає іншу річ.

Основними ознаками первісного мислення є символічність та асоціативність, уявлення про ірраціональні, надприродні зв'язки між явищами і предметами, одушевлення об'єктів навколишнього світу, відносну нерозвиненість абстрактних понять і алогічність.

Важливим аспектом мислення є мова. Образ світу, що складається в свідомості, організовується, передусім, поняттями, а це значить - мовою [Серебрянников 1988]. Отже, в формуванні світобачення вирішальна роль належить мові. Мова є найважливішим комунікативним засобом в людських суспільствах; суспільство мисливців-збирачів не є винятком. Мова є також важливим засобом розрізнення “своїх” і “чужих” і, тим самим, являє собою істотний розділяючий чинник. Так, кунг, наприклад, всіх бушменів-чужаків, навіть якщо ті говорять на тій же мові, називають “небезпечними людьми”, а всіх небушменів, які не говорять на їх мові - “тваринами без копит”, і вважають їх більш небезпечними, ніж леви і гієни [Кабо 1986].

### **8.1.3. Особливості соціальної структури суспільства мисливців-збирачів**

Існує значна кількість різних точок зору на специфіку структури суспільства мисливців-збирачів. Разом з тим, найбільш загальноприйнятим є уявлення про общину, як найбільш фундаментальну і повсюдно поширену структурну одиницю. Згідно В.Р. Кабо [1986], який залучив в своєму фундаментальному дослідженні великий порівняльний етнографічний матеріал по всім відомим науці традиційним суспільствам, основою і універсальною формою соціальної структури суспільства

мисливців-збирачів є община. Як підкреслює вказаний автор, основні принципи побудови і функціонування первісної общини, як знаряддя соціальної адаптації, є єдиними і універсальними. Традиційні суспільства мисливців-збирачів, за даними В.Р. Кабо, характеризуються рядом повсюдно поширених рис.

У контексті даної роботи особливо потрібно підкреслити наступні універсальні характеристики общини (за В.Р. Кабо [1986]). У кожний момент свого існування община являє собою сукупність сімей, господарських і цільових груп. У вертикальному, синхронному, зрізі соціальна структура описується моделлю: сім'я - господарська (цільова) група - община. У горизонтальному, діахронному, зрізі, характерною є модель річної циклічності: община - господарська група (сім'я) - община. Община характеризується територіальністю, тобто стабільністю простору, що економічно освоюється; а також відносною стабільністю чисельності. Рівень територіальності і чисельність общини, в кінцевому результаті, залежать від специфіки природних умов, рівня технічної озброєності і задіяних стратегій забезпечення харчовими продуктами. Общинна власність на природні ресурси поєднується з індивідуальною (або сімейною) власністю на вироби, в т.ч. і на знаряддя. У видобутку і розподілі продуктів життєзабезпечення провідну роль грає колективізм. Характерним є внутрішньо-общинний статеві-віковий розподіл праці в поєднанні з початками індивідуальної спеціалізації.

Для річного господарського циклу будь-якого традиційного суспільства типовим є чергування фаз дисперсії і концентрації населення. Конкретні часові строки і тривалість кожної з фаз дуже варіабельні і залежать, насамперед, від специфіки природних біоресурсів і сезонно-кліматичних умов конкретних територій і географічних зон. Існує пряма

залежність між фазами концентрації/ дисперсії і великою кількістю і доступністю тваринних і рослинних харчових ресурсів. Так, фаза концентрації, як правило, пов'язана з особливо продуктивними сезонами. Розрізняється два головних фактори максимальної концентрації населення: економічний і соціальний. З одного боку, оптимальне використання наявних ресурсів вимагало об'єднання зусиль, а з іншого боку, саме сумісне проживання порівняно великої групи протягом відносно довгого періоду часу, ставало можливим завдяки доступності і великій кількості ресурсів. У фазі концентрації общини могли також утворювати нестабільні сукупності з членів кількох сусідніх общин. Під час концентрації великих груп має місце інтенсивне суспільне і обрядове життя.

Фаза дисперсії, навпаки, пов'язана з сезонами найменше сприятливими, община розпадається на окремі господарські групи або навіть окремі сім'ї, суспільна і колективна обрядова діяльність фактично завмирає до наступного етапу концентрації. Якщо господарські групи в своїй сукупності характеризують фазу дисперсного стану общини, то цільові групи створюються ситуативно, часто на віко-статевій основі і націлені на вирішення конкретної разової господарської або соціальної (обрядової) задачі. Прикладом цільових груп можуть служити групи жінок-збирачів або чоловіків-мисливців. Ще раз потрібно підкреслити, що річна циклічність зміни порівняно тривалого спільного проживання об'єднаних груп на одному місці і порівняно рухливого пересування розосереджених дрібних груп характерна для переважної більшості суспільств мисливців і збирачів, відомих за етнографічними даними. Тривалість же заселення vs. мобільність фактично на пряму залежить від кількості доступних харчових ресурсів. Загальні закономірності проявляються в різноманітності конкретних форм, специфіка яких залежить від багатьох чинників, серед яких

головними виступають особливості природних умов у взаємозв'язку з рівнем технічної озброєності і стратегіями використання ресурсів, що застосовуються.

Общинам всіх без винятку мисливців і збирачів властива *територіальність*. Кордони обцинних територій можуть бути більш чіткими, або менш визначеними, або ж сповна проникними. Жорсткість кордонів напряду пов'язана з багатством і доступністю ресурсів життєзабезпечення і їхньою стабільністю. У більш сприятливих природних умовах територіальні межі більш жорстко виражені. Навпаки, чим в більш складній екологічній ситуації знаходиться суспільство, тим більший рівень свободи від територіальних обмежень йому притаманний. Разом з тим, правилом є наступне: обцини добувають їжу на своїй території, вони незалежні від інших обцин в розв'язанні економічних питань.

*Чисельність* обцини також напряду пов'язана з обсягами і багатством доступних природних біоресурсів. Існують обмеження як нижньої, так і верхньої межі чисельності обцини. Так, згідно В.Р. Кабо, надто нечисленна група не в змозі успішно вирішувати господарські і соціальні задачі, а існування надмірно великої групи лімітується необхідністю великих витрат праці і зростанням соціально-психологічного напруження. Фактично, розміри і склад обцини часто визначаються кількістю мисливців - потенційних учасників оптимально ефективної мисливської групи. Середня чисельність обцин коливається від 25 (з розмахом від 10 до 40) до 50 чоловік (з розмахом від 20 до 150). У несприятливих природно-кліматичних умовах чисельність обцини, як правило, менше, ніж в більш комфортних ресурсних умовах. Територія, що складає економічну базу існування обцини, і щільність заселення напряду співвідноситься з кількістю і доступністю біоресурсів життєзабезпечення.

Так, площа території окремої общини може варіювати від кількох сотень до сотень тисяч квадратних кілометрів. Важливо звернути увагу на те, що вектори збільшення території і збільшення чисельності общини є різнонаправленими. Так, в малопродуктивних умовах територія, що освоюється, має тенденцію до збільшення, часом дуже значного, а чисельність общини має тенденцію до зменшення. Відповідно, значно варіює і щільність населення - від 0,4 до 0,003 людини / кв. км (тропічний ліс - арктична зона). Деяким усередненим показником для необлісненої, позаарктичної, позаекваторіальної і позапустельної зон може служити щільність 0,1 людини / кв. км. Такий показник практично співпадає з оцінкою П.М. Долухановим щільності мисливського населення, визначеної на основі оцінки розподілу біомаси в різних географічних зонах при умові використання населенням не більше ніж 10% біомаси (табл. 14). Слід зауважити, що існують і інші оцінки (від 0,0094 до 0,28 люд./ км<sup>2</sup>) щільності населення мисливців-збирачів, які використовуються при демографічних підрахунках в плейстоцені [Wobst 1976; Hassan 1981; Weiss 1984; Vosquet-Appel, Demars 2000]. Чисельність окремої сім'ї, за етнографічним даними, в середньому становить 4-6 чоловік. Чисельність господарської (або резидентної у англомовних авторів) групи варіює від однієї до кількох сімей.

Порівняльна стабільність общини, зумовлена її відносною автономією, господарською незалежністю і інтенсивністю внутрішньо общинної комунікації, надає їй ряд характеристик, які прийнято розцінювати як етнічні. Тим самим, на думку В.Р. Кабо, община виступає історично найбільш ранньою етнічною спільністю. До числа етноспецифічних характеристик общини відносяться мовна своєрідність, самосвідомість, самоідентифікація, протиставлення своїх чужим.



## **8.2. Характеристики середньопалеолітичного суспільства**

### **8.2.1. Характеристика проявів середньопалеолітичної культури**

Аналіз проявів середньопалеолітичної культури значною мірою обмежений її “викопним” характером, відсутністю “живих” аналогів, що збереглися до нашого часу, віддаленістю у часі, тафономічними причинами, що призвели до вибіркового збереження лише деяких з об'єктів матеріальної культури.

Найбільш масовим і повсюдно представленим є, по суті справи, лише колекції кам'яних виробів, доповнені обмеженим числом виробів з кістки, рідкісними прикладами предметів т.зв. неутилітарного призначення, а також не менш рідкісними конструктивними і поховальними об'єктами.

Таким чином, джерельна база виявляється дуже вузькою і, в більшості випадків, зводиться лише до фрагментарних залишків матеріальної культури, представлених кам'яними виробами. З іншого боку, ця частина матеріальної культури середньопалеолітичного часу характеризується масовістю, повсюдною представленістю і, загалом, нелакунарністю. Якими ж є найбільш загальні характеристики цієї сторони діяльності неандертальців і чи знаходять вони відповідність в етнографічно встановлених універсальях суспільств мисливців-збирачів?

Порівняльний аналіз кам'яних інвентарів середньопалеолітичного часу в просторі і часі приводить, як було показано вище, до висновку про відсутність скільки-небудь вираженої дискретності в глобально хронологічному або ландшафтному аспектах. У той же час, згідно з результатами просторової класифікації можна зробити висновок про значну внутрішньо-регіональну варіабельність індустрій або їх типів в кожний окремий період часу. Ця варіабельність не залежить від ландшафту, міри насиченості біоресурсами, в певній, але не вирішальній,

мірі залежить від стратегій експлуатації території і доступності мінеральних ресурсів.

Загальну слабку мінливість наборів виробів і технологій в рамках середнього палеоліту території України на рівні різновидів індустрій (двобічні, одnobічні, і, можливо, зубчасті) можна пояснювати як вияв фундаментальної обмеженості властивостей сировини, що використовується і технологічних прийомів середньопалеолітичного часу, кінцевих в кількості і не дуже вже і різноманітних. Але цю ж мінливість можна пояснювати і як прояв консерватизму, традиційної сталості, які проявляються в цьому випадку в застиглоті технічних рішень палеолітичних майстрів.

Ті ж два пояснення можна залучати і при інтерпретації варіабельності кам'яних індустрій в обмежених хронологічних і територіальних рамках. Але тут справа дещо ускладнюється. Як показує вище наведений аналіз матеріалів, в рамках різновидів індустрій можна розрізнати більш низькі за рангом угруповання: технокомплекси, індустрійні традиції, індустрії. Особливий інтерес представляє найнижчий, локальний рівень таких угруповань: індустрії і індустрійні традиції, що об'єднують групу індустрій, територіально локалізованих в рамках обмеженого ареалу. Індустрії стійко стабільні в своїй морфології і технологічних рішеннях характеризуються двома важливими рисами. По-перше вони співіснують в рамках вузьких територій в одні й ті ж проміжки часу, і, по друге, вони не залежать від зовнішніх чинників природного середовища і специфіки господарської діяльності. Виразний приклад в цьому відношенні надає Крим. Як видається, встановлення факту реального співіснування різних індустрій в однакових ландшафтно-кліматичних умовах, є серйозним аргументом на користь традиційного,

консервативного характеру середньопалеолітичної культури, який в цьому випадку проявляється в стійкості форм кам'яних виробів і застосованих для їх виготовлення технологій.

Чи є підстави, виходячи з уявлення про традиційний характер середньопалеолітичної культури, припускати, що і інші її прояви будуть також аналогічні універсальним характеристикам архаїчних культур? На погляд автора такі підстави є, вони лежать в загальній людській природі носіїв і тієї і іншої культур. Однак ні довести, ні спростувати таке припущення, виходячи тільки з характеристик кам'яного інвентарю, неможливо.

У області припущень і здогадок лежить також і питання про схожість характеристик первісного мислення і мислення неандертальців. Головною підставою, яка дозволяє припускати їхню принципову схожість, знову виступає загальнолюдська природа представників архаїчних культур і неандертальців. Можливо, отже, допускати, що основні ознаки первісного мислення були властиві і мисленню неандертальців, що населяли територію сучасної України. Звісно, і тут потрібно робити поправку на те, що первісне мислення не могло скластися раптово, в тому сформованому вигляді, який притаманний етнографічним суспільствам мисливців-збирачів.

Зрозуміло, не можна безпосередньо екстраполювати підкреслені вище моменти на інтерпретацію даних середнього палеоліту. Цілком очевидно, що архаїчні культури сучасності, з їх жорсткою нормованістю, складними ритуалами і звичаями, є результатом тривалої еволюції. Зазвичай вважають, що основні властивості архаїчних суспільств можуть бути застосовані до верхнього палеоліту. Накопичені в останні десятиліття дані все більше і більше демонструють відсутність якісного бар'єру між

мустьє і верхнім палеолітом; межа виявляється розмитою [Деревянко и др. 1994; d'Errico et al. 2003]. Це свідчить на користь того, що якісні характеристики людського суспільства мисливців-збирачів можуть бути застосовані до будь-якого давнього людського суспільства, поза залежністю від фізичного вигляду його представників. Сказане, звичайно ж, не означає, що суспільство ранніх неандертальців часу початку середнього палеоліту є ідентичним суспільству пізніх неандертальців, а тих, і інших разом – суспільству сучасних архаїчних культур. Лише в процесі тривалої еволюції світобачення і соціальна організація набули такої складності і завершеності, що спостерігається сьогодні в архаїчних культурах.

### **8.2.2. Особливості соціальної структури суспільства неандертальців: сучасні уявлення**

Слід погодитися з думкою, що накопичення нових даних по середньому палеоліту все більше і більше суперечить укоріненим і сталим традиційним уявленням про нерозвиненість техніки, бродяжництво і непевні стадні утворення мустьєрської людини [Гвоздовер 1981]. Більш аргументованим визнається погляд, згідно якого суспільство неандертальців було структуроване в невеликі групи, яким засвоюється найменування (прото)общин.

Припускається, що основною структурною одиницею первісного суспільства була община (локальна група) [Кабо 1972; Бахта, Сенюта 1972; Григорьев 1968; 1972а; 1981; Праслов 1981а; Гладилин 1985; 1997 та ін.]. При цьому община визначається Г.П. Григорьевим як “сукупність людей, що мешкають в одному селищі і пов'язані щоденними контактами виробничого і суспільного життя” [Григорьев 1981, с. 30]. Наразі

дослідники все частіше доходять висновку про те, що не існує істотної різниці між т.зв. праобщинами неандертальців і общинами періоду початку верхнього палеоліту [Кабо 1986; 2002; Деревянко и др. 1994; Станко 1997]. Істотним видається зауваження про те, що більший шанс на виживання мали ті праобщини, у яких були налагоджені взаємини як у самому колективі, так і з найближчими сусідами [Станко 1997]. Про високу імовірність частих безконфліктних контактів між окремими колективами неандертальців посередньо свідчить факт появи на етапі переходу до верхнього палеоліту груп населення зі змішаною середньо-верхньопалеолітичною матеріальною культурою. Поява таких груп не могла мати місця, якби не було підготовлена практикою міжобщинного спілкування в середовищі неандертальців. На думку Ю.І. Семенова [1989] праобщина пізніх неандертальців являла собою міцно спаяний колектив, усі члени якого виявляли всебічну турботу один про одного й усвідомлювали свою єдність у формі тотемізму, вірогідно в його т.зв. локальній формі [Кабо 2002]. Припускається також, що якщо не весь час неандертальців, то самий останній його етап був часом становлення роду, або, принаймні, спорадичного виникнення елементарних форм родової організації [Кабо 1986]. А.Н. Рогачов, В.П. Любін і ін. дослідники вважають, що сімейно-родовий первісний лад склався вже в мустьєрську епоху. Дискусійним є питання про час виникнення елементарної родини. Одні дослідники думають, що стійка група із самця, самки і дитинчат існувала вже у австралопітеків, інші відносять час її появи до різних більш пізніх періодів. Зокрема, аргументується виникнення індивідуального браку і елементарної сім'ї вже після переходу до пізнього палеоліту. З іншого боку, сім'я являє собою один з обов'язкових компонентів соціальної структури первісних суспільств, відомих за етнографічним даними [Кабо

1986]. Універсальність цього компоненту дозволяє, отже, не виключати його наявність і у неандертальців.

В історичному плані община проходить кілька етапів розвитку, що характеризуються поступовим ускладненням і розвитком її специфічних рис. В уявленні В.Р. Кабо, мова може йти про общину (протообщину) архантропів, общину (протообщину) палеоантропів і дві форми общини неоантропів [Кабо 1986]. Момент виникнення общини правомірно ув'язується з виникненням самого людського суспільства.

### **8.3. Суспільство мисливців-збирачів і неандертальців: тест на відповідність моделей соціальної структури**

Було б помилкою стверджувати про прямі аналогії між соціальною структурою будь-якого з етнографічно відомих традиційних суспільств або їх генералізованою моделлю, і характеристиками суспільства неандертальців, що реконструюються.

Нагадаємо, що узагальнена модель суспільства мисливців-збирачів характеризується сукупністю общин. Община в кожний момент свого існування складається з сімей і господарських (і цільових) груп в різному їх поєднанні; характеризується циклічною концентрацією-дисперсією; відносною стабільністю чисельності, в середньому 25-50 чоловік; відносно стабільною територіальністю, ареал якої меншає, а непроникність кордонів зростає в умовах багатих ресурсів; періодичним посиленням або зниженням інтенсивності суспільного і обрядового життя, пов'язаним з річними екологічними циклами; значною інтенсивністю внутрішньо общинного спілкування, що приводить до таких етнічних характеристик, як своєрідна мова, самоідентифікації, протиставлення себе іншим.

Спробуємо ще раз перевірити справедливість припущення про те, що суспільство неандертальців є людським в своїх базових характеристиках. Якщо це припущення слухне, слід очікувати відповідності між основними характеристиками суспільств неандертальців і традиційних мисливців-збирачів.

*Оцінка чисельності найменшої структурної одиниці суспільства неандертальців*

Оцінка чисельності найменших груп неандертальців за археологічними свідченнями може ґрунтуватися лише на непрямих вказівках, що надаються даними про розміри площі заселення. Аналіз даних про площу жилих поверхонь сильно утрудняється відсутністю великого числа пам'яток, розкопаних на значній площі. Часто відсутні в публікаціях і зведені плани досліджених поверхонь. Проте, певне число пам'яток можна залучити для аналізу, причому як відкритих, так і печерних (табл. 15). Як бачимо, для печерних пам'яток показник площі з найбільш інтенсивними залишками життєдіяльності коливається в приблизних межах 50-90 м<sup>2</sup>. Для відкритих пам'яток цей показник, не виключено, демонструє двополісний розподіл: 50-90 і більш ніж 130 м<sup>2</sup>. У середньому, насичена залишками площа на відкритих стоянках становить 80-120 м<sup>2</sup>. Особливий випадок являє собою IV шар Молодового I, де в межах одного шару простежується кілька скупчень, причому найбільше з них (>275 м<sup>2</sup>) до того ж явно не повністю досліджене [Черныш 1982].

Різницю розмірів інтенсивно обжитих площ між печерними і відкритими пам'ятками заманливо пояснювати, виходячи з природних більш жорстких просторових рамок скельних сховищ. З іншого боку, не виключено, що порівняно більша площа стоянок під відкритим небом має

інше пояснення. Так чи інакше, як демонструє навіть залучена кількісно обмежена вибірка, немає принципової різниці в інтенсивно використаному просторі між пам'ятками, розташованими на рівнині і в передгір'ях.

Принципова подібність розмірів жилого простору є вказівкою на близьку чисельність мешканців стоянок, розташованих в різних ландшафтних умовах і в різні хронологічні відрізки. Правда, слід відмітити, що в переважній більшості за межами статистики залишилися великі навіси або відкриті стоянки, які, як правило, досліджені на сьогодні тільки на невеликій площі. Тому залишається сумнів в тому, чи увійшли в ці підрахунки дані про дійсно великі одноразові поселення. У випадку ж опублікованих великих розкопок (Молодово I) залишається недоведеною дійсна одночасність всіх виявлених скупчень.

Варто уваги, що дані про площу жилого простору в середньому палеоліті України знаходять пряму відповідність в пам'ятках пізнішого, зокрема фінальнопалеолітичного, часу. Так, за даними Л.Л. Залізняка площа скупчень решток життєдіяльності на свідерських і аренсбурзьких пам'ятках варіює в межах від 35 до 120 м<sup>2</sup> [Залізняк 1989]. Хоча в цьому випадку мова йде про субарктичний ландшафт і значно більш пізній вік, принципова подібність параметрів площі жилого простору для стоянок середнього і фінального палеоліту можна розцінювати як свідчення стабільності чисельності найбільш дрібних структурних одиниць минулих суспільств мисливців-збирачів, незалежно від їхньої технічної озброєності і антропологічної приналежності.

Згідно з деякими даними [Binford 1968; Nassan 1981], припускається, що на одну людину припадає приблизно 10 м<sup>2</sup> площі стоянки. Вочевидь не варто, виходячи з таких вірогідних оцінок, намагатися обчислити кількість мешканців конкретних середньопалеолітичних стоянок. Важливішим є



інше: така оцінка дозволяє скласти уявлення про порядок чисельності їх мешканців. Слід зробити висновок про те, що мова, безумовно, не може йти про сотні, і, швидше усього, не може йти про багато десятків мешканців. Найбільш вірогідна оцінка чисельності - одиниці мешканців, в межах перших одного-двох десятків. Зазначимо, що така повністю оцінка збігається із запропонованою С.М. Бібіковим (12-20 чоловік) [Бибиков 1971].

Таким чином, оцінка чисельності мінімальної середньопалеолітичної групи знаходиться в повній відповідності з нижнім порогом оцінки чисельності общини за етнографічним даними: в межах 10-25 чоловік.

#### *Оцінка складу найменших структурних одиниць суспільства неандертальців*

Для оцінки складу найменших структурних одиниць суспільства неандертальців можна залучати дані про спектр господарської діяльності, що проводилася на стоянках. Такі дані останнім часом отримані для ряду пам'яток Криму [Колосов и др. 1993; Чабай 2004].

Для ряду пам'яток, на основі аналізу археозоологічних даних, складу кам'яних інвентарів, і насиченості жилої поверхні залишками життєдіяльності, робиться висновок про їх спеціалізований характер. Розрізняються недовгочасні стоянки з первинного розбирання здобичі і короткочасні (базові) табори, в які транспортувалася здобича із стоянок по розбиранню [Чабай 2004; Колосов, Степанчук 1998]. Для Криму досить аргументовано припускається модель радіального типу заселення за П. Мортенсеном [Чабай 2004]. Ця модель є аналогом стратегії постачальників за Л. Бінфордом [Binford 1980; 1982; Martensen 1972], яка передбачає наявність базового табору і окремих груп мисливців-збирачів, що

періодично покидають і повертаються в нього. Певні дані про загальний обсяг спектру господарських занять та про спеціалізацію діяльності по матеріалам ряду стоянок України та мустьєрських пам'яток віддалених територій надає трасологія (табл. 16). Наявність спеціалізованих і базових стоянок є прямим археологічним свідченням на користь непостійності складу общини неандертальців в кожний окремий відрізок часу. Ще один аспект спеціалізованої діяльності неандертальців - майстерні по обробці каменю, на яких проводилося первинне випробовування сировини і його початкова утилізація [Колосов, Степанчук 1998; Матюхин 1996]. Як приклад діяльності окремої групи неандертальців, які відвідували в пошуках харчових ресурсів зону морського узбережжя, може також розцінюватися знахідка в кількох шарах Заскельної VI (Колосовської) решток чорноморського дельфіна. Яскраве свідчення спеціалізованої діяльності неандертальців (обробка шкур) демонструє стоянка Носово I в Приазов'ї на території Росії [Щелинский 1994a].

Таким чином, виходячи з реального факту існування спеціалізованих і базових стоянок, інших прикладів спеціалізованої діяльності неандертальців, слід зробити висновок про те, що в процесі освоєння території і пошуку ресурсів община неандертальців періодично дробилася на більш дрібні господарські і/ або спеціалізовані групи. За цією ознакою суспільство неандертальців знаходиться в повній узгодженості з етнографічною моделлю общини мисливців-збирачів.

*Оцінка циклічних коливань чисельності структурних одиниць суспільства неандертальців*

Згідно з прогнозами етнографічних моделей, цикли дисперсії і концентрації безпосередньо обумовлюються екологічними умовами.

Момент розсіяння зумовлюється погіршенням локальної ситуації з ресурсами і, навпаки, момент концентрації пов'язується з поліпшенням цієї ситуації. Внаслідок цілком зрозумілих причин, археологічні дані не спроможні забезпечити необхідною інформацією для адекватної оцінки динаміки екологічної ситуації в локальних ареалах у вузькі часові відрізки. Теоретично можна допускати, що сезонні концентрації населення можуть бути пов'язані з сезонними масовими перекочовками стадних тварин, що служили основною мисливською здобиччю. Певною непрямою вказівкою на імовірність концентрацій населення може служити наявність стоянок з ознаками довготривалого заселення, таких, наприклад, як ряд шарів Заскельної V і Заскельної VI (Колосовської) в Криму, або Молодого I і V в Подністров'ї. Важливо підкреслити, що такі стоянки, окрім великої площі і високої концентрації різноманітних решток життєдіяльності, характеризуються і іншими важливими показниками відносно довгої тривалості функціонування і великого спектру діяльностей, такими, наприклад, як конструкції (ями, житла), поховання, кістяні вироби. Проте, прямі аргументи на користь періодичного заселення таких стоянок великою групою мешканців в даний момент відсутні.

Певною непрямою вказівкою на користь існування циклів концентрації населення в умовах мінливості екологічної ситуації і передбачуваності ресурсів, може також служити відмічена вище певна дихотомія площі відкритих стоянок (табл. 15). Тут розрізняються стоянки з жилою площею 50-90 м<sup>2</sup> і більше за 130 м<sup>2</sup>. Не виключено, що ці дані відображають циклічні ритми дисперсій/ концентрацій в суспільстві неандертальців. Не виключено також, що окремі пам'ятки (Молодово I: IV) можуть бути свідченням нетривалого сумісного перебування сукупності кількох сусідніх общин.

Потрібно визнати, що прямі свідчення на користь циклічних змін чисельності структурних одиниць суспільства неандертальців відсутні. Разом з тим, слід підкреслити високу імовірність таких циклічних змін, на користь чого свідчать деякі непрямі ознаки.

*Оцінка величини ареалів структурних одиниць суспільства неандертальців*

Найменшою за рангом одиницею просторової класифікації проявів середнього палеоліту України є індустрія, під якою мається на увазі комплекс кам'яних виробів окремого епізоду заселення. Цілком очевидно, що в такому розумінні індустрія є матеріалізованим свідомством життєдіяльності найменшої структурної одиниці суспільства неандертальців (або її частини). Групи індустрій, схожі за використаною технологією та морфологією виробів, в тому числі і за специфічними формами, та розташовані в територіально вузьких межах локальних географічних ареалів пропонується визначати як індустрії традиції. В випадку наявності даних про вузькі хронологічні рамки індустрії традиції, або частини індустрій, які до неї віднесені, можна припускати, що вони є відображенням життєдіяльності давніх колективів, пов'язаних єдністю походження, можливо усвідомленої в соціальній дійсності.

Одним із прикладів може слугувати кіїк-кобинська індустрія традиція Криму, всі чотири пам'ятки якої розташовані у східній частині передгір'їв і датуються між 35-28 тис. років тому. Іншим прикладом може слугувати частина пам'яток аккайської індустрії традиції, також розташованих у Східному Криму і датованих між 39-30 тис. років тому (Заскельна V:I-III, Заскельна VI (Колосовська):II-IIIa, Пролом II: II). Наступний приклад, можливо, надається Молодовим V: 12, 12a, 11 та

Молодовим I: V, IV, хоча в цьому випадку відсутні абсолютні дати. В усіх таких випадках йдеться про дуже вузькі ареали поширення пам'яток, максимальна відстань між пам'ятками по прямій становить близько 30 км, а вірогідні ареали освоєної території, відповідно, укладаються в межі 100-300 км<sup>2</sup>.

Треба взяти до уваги також аспект неодночасності залучених поселень. З його урахуванням розміри ареалів освоєної території можуть коригуватися, але напевно не в бік зростання.

Про масштаби динаміки ареалу освоєної території можуть свідчити дані просторового розташування всіх без винятку пам'яток, які відносяться до певної індустрійної традиції, без урахування їхньої хронологічної позиції. В такому випадку, наприклад, відстань між максимально віддаленими аккайськими пам'ятками (Чокурча на сході, Пролом II на заході) складатиме близько 60 км. Враховуючи ширину освоєної ніші передгір'їв та яйл - не більше 30 км, ареал складає 1800 км<sup>2</sup>. Ареал поширення пам'яток кіік-кобинської індустрійної традиції - 900 км<sup>2</sup>. Відповідні ареали старосільської і кабазійської індустрійних традицій - близько 1200 км<sup>2</sup>. Якщо погодитися з думкою про єдину природу усього кримського мікоку, і взяти до уваги всі пам'ятки, то тоді ареали поширення мікоксських і левалуа-мустьєрських пам'яток будуть перекриватися і дорівнювати 3000 км<sup>2</sup>. Але так чи інакше, оцінка ареалів без урахування хронологічного положення пам'яток губить будь-який сенс, оскільки в значній мірі спотворюється накладенням цілої серії різночасових ареалів поширення одного на другий.

Наявність досить представницької серії абсолютних дат [Hedges et al. 1996; Pettitt, 1998; Чабай и др. 1998; Евтушенко 2003; Степанчук і ін. 2004a] дозволяє проаналізувати ситуацію у більш вузьких хронологічних

рамках. Так, в період близько 35/34 тис. років тому існували Заскельна VI: III, Пролом I: II, Альошин Грот: II, Старосілля: I; в період близько 33/32 тис. років тому існували Заскельна V: II, Кіік-Коба: IV, Кабазі II: 1-4; в період близько 29/28 тис. років тому існували Заскельна V: I, Пролом II: II, Альошин Грот: I, Буран-Кая III: B1.

Як бачимо, кількість пам'яток в кожний окремий достатньо вузький хронологічний епізод приблизно однакова і становить в середньому 4-5. Показово, що в кожний окремий хронологічний відрізок (крім, можливо, найпізнішого) співіснують як левалуа-мустьєрські, так і двобічні аккайські, кіік-кобинські, старосільські індустрії.

Як видається, ця статистика приблизно відбиває реальну ситуацію з кількістю поселень, які одночасно існували на території Криму в будь який момент часу в середньому палеоліті. Зрозуміло також, що йдеться не про конкретні цифри, а про порядок кількості поселень: *в межах першого (- другого?) десятка.*

Якою може бути величина ареалу освоєних угідь в цьому випадку? Кількість мешканців кожного з поселень, як було показано вище, навряд чи перевищувала 25 осіб. Враховуючи аргументовану вище усереднену норму щільності 0,1 людини / кв. км отримуємо 250 км<sup>2</sup> потрібних для їхнього життєзабезпечення угідь. Це квадрат із стороною близько 16 км, або, враховуючи специфіку територіального поширення передгірських угідь Криму, смуга 30x8, або 20x12 км.

Треба звернути увагу, що площа освоєного ареалу, обчислена через підрахунок кількості поселень на одиницю часу, повністю відповідає результатам підрахунку ареалів через дані територіального поширення пам'яток різних індустрійних традицій. В кожному випадку йдеться про площу, яка не перевищує 300 км<sup>2</sup>.

В цілому, наявні дані дозволяють припускати, що кожна окрема найменша структурна одиниця неандертальського населення в кожний окремий момент часу освоювала ареал, площа якого не перевищувала 300 км<sup>2</sup>. Навряд чи ці ареали були сталими, враховуючи не осілий спосіб життя неандертальців. Відповідно міняли своє положення на території і самі освоювані ареали. Важливо підкреслити, що отримані результати знову не виходять за межі відповідності з моделлю етнографічних універсалій.

*Оцінка чисельності популяцій неандертальців в окремому географічному ареалі*

Розглянемо питання, залучаючи дані по Криму. Згідно з С.М. Бібіковим [Бибиков 1971], загальна площа мисливських угідь Криму, які потенційно могли освоюватися неандертальцями, складає близько 8 тис. кв. км. Виходячи з підрахунку: община в 25 індивідуумів/ 250 км<sup>2</sup> (при щільності 0,1 люд./ км<sup>2</sup>), отримуємо максимально можливу кількість з 32 общин, або 800 чоловік. При використанні інших показників щільності (від 0,0094 до 0,28 люд./ км<sup>2</sup>) [Wobst 1976; Hassan 1981; Weiss 1984; Vocquet-Appel, Demars 2000] вірогідна максимальна чисельність населення варіює в межах від 75 до 2240. Останнім часом показник щільності населення, що перевищує 0,2 люд./км<sup>2</sup>, вважається завищеним, і при реконструкції демографічних процесів в плейстоцені частіше використовують показник 0,03 люд./км<sup>2</sup> [Eswaran 2002]. В такому випадку чисельність населення Криму могла становити приблизно 240 індивідуумів. Зазначимо, що для голоценових мисливців лісової зони вірогідна щільність становить, в середньому, 0,03 люд./км<sup>2</sup> [див. Залізник 1989; 1991 з посиланнями]. Л.Л. Залізник припускає, що враховуючи різний рівень технічної озброєності, слід очікувати, що щільність населення у верхньому палеоліті була

меншою, менше за 0,01 люд./км<sup>2</sup> [Залізник 1991, с.133]. У таких підрахунках беруться до уваги або прильодовикові ландшафти з малим рівнем продуктивності і великою розпорошеністю біоресурсів, або лісові ландшафти, з більшим рівнем продуктивності, але також великою розпорошеністю біоресурсів. Як свідчать наявні дані, неандертальське населення не було пов'язане з прильодовиковим ландшафтом, і не експлуатувало на постійній основі лісові ландшафти [van Andel, Davies 2003]. Основна екологічна ніша неандертальського населення України - мозаїчний пересічений ландшафт височин і передгір'їв. Такий ландшафт, за рахунок т.зв. “прикордонного ефекту”, характеризувався високим рівнем продуктивності і порівняно високою щільністю біоресурсів. Отже, показники щільності мисливців-збирачів для прильодовикових і лісових областей можуть розцінюватися як явно занижені при оцінці щільності неандертальського населення.

Загалом, очевидно, що запропоновані оцінки є відносними і зовсім не слід вважати, що в кожний момент часу в Криму проживало саме 240, або 800 неандертальців. Разом з тим, ці оцінки дозволяють скласти уявлення про порядок чисельності населення: в найоптимістичнішому випадку мова може йти про кілька сотень мешканців.

Згідно з археологічними даними, приблизно між 90-45 тис. років тому в Криму існували аккайська і старосільська індустрії; між 45-35 - аккайська, старосільська і кабазійська, між 35-28 - аккайська, старосільська, кабазійська і кіїк-кобинська (рис. 177). У різних інтерпретаціях останніх років мова йде або про чотири [Колосов 1986; Колосов и др. 1993; Степанчук 1999], або про дві [Чабай 2004; Чабай и др. 2000] “стилістично” різні групи первісного населення. Наскільки узгоджуються ці інтерпретації з уявленнями про ймовірну щільність і



чисельність населення, а також про біологічно зумовлені межі чисельності популяцій?

У біології існує поняття мінімального розміру популяції. Під ним мають на увазі критичний поріг, нижче якого чисельність популяції не може опускатися, оскільки це, як правило, веде до вимирання. Численні дослідження показують, що впливи середовища або коливання рівнів смертності/ відтворювання значно зростають, якщо чисельність популяції менше за 100 [Сулей 1989; Реймерс 1994]. Важливо також відзначити, що у випадку, якщо популяція нараховує менше за 50 індивідуумів, це неминуче приводить до її генетичної деградації [Примак 2002] в довгостроковому прогнозі.

Для реконструкції демографічних процесів в суспільстві мисливців-збирачів запропонований також і ряд математичних моделей. Згідно з моделлю М. Вобста [Wobst 1974], яка широко використовується в різних дослідженнях [див., наприклад, Носевич 1991; Hassan 1981; Whallon 1989; Eswaran 2002], локальна група з 25 індивідуумів являє собою мінімальну життєздатну популяцію, яка може виживати в умовах короткострокових і не катастрофічних демографічних змін (коливання в співвідношенні чоловіків і жінок, рівнів смертності і відтворювання). Модель М. Вобста визначає також т.зв. мінімальний рівень рівноваги популяції, тобто кількісні межі чисельності, при якій популяція має надійні шанси проіснувати тривалий час. Рамки мінімального рівня рівноваги визначаються 175-475 індивідуумами [Wobst 1974, p.154]. Оптимальним нижнім рівнем чисельності популяції прийнято вважати 500 індивідуумів [Воронцов 1999; Сулей 1989; Weiss 1984]. Отже, якщо чисельність популяції перевищує верхній поріг мінімального рівня рівноваги, вона має безумовні шанси існувати тривалий час.

Розглянемо можливі варіанти демографічної ситуації в кримському середньому палеоліті для хронологічного відрізка між 35-28 тис. років тому з урахуванням: а) припущення про те, що тут співіснували дві групи населення, що різнилися за своїми традиціями, і б) - таких груп було чотири. В якості вихідних, приймемо наступні допущення:

1) площа мисливських угідь, рівноцінних у сенсі продуктивності А (табл. 17) становить 8000 км<sup>2</sup> (не враховані степові простори, які не надають свідомості освоєності в середньопалеолітичний час [Колосов и др. 1993; Степанчук 2002; Чабай 2004]),

2) тривале, протягом кількох тисячоліть, існування традиції вимагає, щоби популяція її носіїв перевищувала рівень мінімального рівня рівноваги,

3) демографічні параметри популяцій неандертальців підкорялися тим же законам, що і популяції сучасної людини, що, зокрема підтверджується даними аналізу мтДНК неандертальців [Lalueza-Fox et al. 2005],

4) число мешканців окремої стоянки дорівнює 25. Цей усереднений показник чисельності мінімальної групи широко підтверджується етнографічними [Кабо 1986], і соціо-психологічними [Johnson 1982] дослідженнями, почасти також даними про розміри жилої площі стоянок і іншими непрямими археологічними вказівками [Bocquet-Appel, Arsuaga, 1999; Kozłowski, Säche-Kozłowska 1995],

5) при демографічному зростанні популяції зростає не чисельність мешканців окремої стоянки, а кількість стоянок [Kelly 1995, p.356-357],

б) розміри мисливських ареалів кожної окремої групи населення ( $A_a$  і  $A_b$ ) є тотожними,

7) кількість стоянок ( $C_a$  і  $C_b$ ) для кожної окремої групи населення є тотожною.

З урахуванням цих допущень, чисельність населення  $N$  розраховувалася за формулою  $N=C \times 25$ ; щільність населення (люд./км<sup>2</sup>)  $P$  обчислювалася за формулою  $P=N/A$ ; максимальна ресурсна територія  $T_c$  мешканців окремої стоянки - за формулою  $T_c=A/C$  (табл. 17).

Прийняті допущення вимагають деякого коментаря. Слід підкреслити, що об'єктивно, угіддя не можуть бути однаково рівноцінними. Отже, прийняті значення  $A$ ,  $A_a$  і  $A_b$  в реальності могли бути меншими, що, відповідно, означає зменшення чисельності населення і кількості стоянок. Розміри потенційних мисливських ареалів (як і їх якість) також не можуть бути тотожними. Кількість стоянок кожної окремої групи населення для варіанту а) (“дві групи традиційно різного населення”) безсумнівно не було тотожним, як про це свідчать археологічні дані [Колосов и др. 1993; Степанчук 2002; Чабай 2004]. Таким чином, показники рівнів вірогідної чисельності населення, які містить табл. 17, з самого початку є дещо завищеними.

Як демонструють результати підрахунків (табл. 17), немає підстав вважати, що носії індустриїних варіантів були повністю самодостатніми в демографічному сенсі, йдеться про варіант з двома або варіант з чотирма групами традиційно різного населення. У той же час, кожен з варіантів вписується в кількісні рамки мінімального рівня рівноваги популяції, визначені М. Вобстом. Враховуючи археологічні вказівки (вірогідний ареал найменшої структурної одиниці населення ~300 км<sup>2</sup>; вірогідний порядок кількості поселень - в межах перших 1-2 десятків), більш правдоподібною представляється гіпотеза співіснування в Криму двох угруповань населення. Але і в цьому випадку чисельність популяцій тяжіє

до нижньої критичної межі рівноваги. Так, наприклад, при чисельності кожної групи в 175 чоловік, загальне число стоянок обох груп дорівнює 14, а щільність населення 0,04375 люд./км<sup>2</sup>.

Як підкреслювалося вище, викладені в табл. 17 показники рівнів ймовірної чисельності населення видаються дещо завищеними. Крім того, в цих підрахунках не були взяті до уваги наступні важливі моменти. Так, співвідношення стоянок т.зв. кримського мікоку і західнокримського мустьє в різних хронологічних зрізах є приблизно однаковим і становить 3:1. Можна допускати, отже, що це співвідношення відображає реальну ситуацію з кількістю стоянок і, відповідно, з чисельністю різних груп населення. Не був також врахований факт наявності на території Криму у вказаний хронологічний відрізок між 35 і 28 тис. років тому верхньопалеолітичних пам'яток. Обидві ці поправки взяті до уваги в підрахунках, викладених на табл. 18.

Дані обчислень (табл. 18) показують, що цілком самодостатньою в демографічному відношенні могло бути лише угруповання т.зв. кримського мікоку у варіанті а) (дві групи неандертальського населення + 1 група верхньопалеолітичного). При цьому два інших угруповання (західнокримського мустьє і верхньопалеолітичне) виявляються нежиттєздатними в довгостроковому прогнозі. Тривале існування 4 середньопалеолітичних і 1 верхньопалеолітичної груп населення виявляється надто мало ймовірним, оскільки припускає не менше 100 одночасно функціонуючих стоянок, загальної чисельності населення передгір'їв в 2500 чоловік та щільності заселення 0,3125 люд./км<sup>2</sup>.

Моделювання вірогідної демографічної ситуації в кримському середньому палеоліті між 35-28 тис. років тому, таким чином, не знаходить підтвердження в археологічному матеріалі. При прийнятих нормах

розрахунку щільності і чисельності біологічно стабільної популяції, на території Криму тривалий час могла існувати тільки одна група неандертальського населення. Тим часом, археологічні дані свідчать про інше: таких груп могло бути від 2 до 4 (до 5, враховуючи ще й групу верхньопалеолітичного населення). Ця суперечність може бути знята тільки при одній умові. При оцінці демографічної значущості розрахунків, наведених в табл. 17 і 18, було прийнято, що кожна з груп є ендогамною. Якщо ж допустити, групи не були жорстко ендогамними, суперечність зникає. У цьому випадку:

1) при біологічно стійкій популяції в 500 індивідуумів загальна прогнозована чисельність стоянок становитиме 20 (це не виходить за рамки вірогідного порядку числа поселень за археологічними вказівками),

2) щільність населення становитиме 0,0625 люд./км<sup>2</sup> (що узгоджується з прийнятими оцінками щільності населення мисливців-збирачів в плейстоцені і етнографічними даними по сучасних мисливцях-збирачах помірних широт),

3) ресурсна територія населення окремої стоянки становитиме, з урахуванням одночасної присутності групи верхньопалеолітичного населення (умовно 5 стоянок), 320 км<sup>2</sup> (що відповідає вірогідному ареалу найменшої структурної одиниці населення за археологічними вказівками).

Отримані дані, таким чином, дозволяють припускати, що загальна чисельність неандертальців Криму в оптимальному випадку складала близько 500 чоловік. Ще один варіант підрахунку вірогідної чисельності населення окремого ареалу можливий при використанні підходу, який враховує приріст фіто- і біомаси і мінімальної потреби населення в харчових ресурсах тваринного походження [Будико 1967; Бібіков 1969а; Массон 1996]. Якщо прийняти, що продуктивність кримських мисливських

угідь складала порядку  $0,012 \text{ кг/м}^2$  тваринної біомаси (табл. 7), то потенційна біомаса кримського ареалу могла становити 960000 кг ( $8000 \times 0,012 \times 10000$ ). При умові споживання однієї десятої потенційної тваринної біомаси і нормі виходу м'яса в 40%, отримуємо 38400 кг. Така кількість м'яса при щоденному раціоні в 600 г є достатньою для потреб  $\sim 180$  чоловік. Інший спосіб підрахунку необхідної добової норми споживання: через кількість кілокалорій, необхідних для дорослої людини, що займається фізичною працею (3500-4000 ккал/день) і середній рівень калорійності м'яса ( $\sim 3000$  ккал/кг), - приводить до оцінки денної потреби групи з 2 дорослих і трьох дітей в 4-5 кг м'яса [Величко и др. 1997]. У цьому випадку, середня норма споживання на людину в день становить 800-1000 гр. При такому підрахунку загальна чисельність населення передгірської смуги Криму могла становити близько 130 чоловік. У обох випадках, як бачимо, є принципова відповідність з чисельністю, підрахованою через показник щільності (адже йдеться про сотні, а не про десятки або тисячі населення). Щоправда, звертає на себе увагу й інший факт. Рівень чисельності населення передгір'їв Криму обчислений через обсяги спожитого м'яса виявляється в 3-4 рази меншим за рівень чисельності, обчислений через популяційні константи. До того ж, слід взяти до уваги, що залучені середні норми споживання м'яса на людину в день (не більше 1 кг), не виключено, є заниженими, а ймовірна кількість населення, отже, завищеною. Наочною є невідповідність археологічних даних про співіснування 3 або 5 традиційно різних груп населення і підрахунків загальної чисельності населення через потреби в харчових ресурсах тваринного походження. Адже в останньому випадку загальна ймовірна чисельність населення передгір'їв тяжіє або й виходить за нижню межу мінімального рівня рівноваги популяції.

Визначення оптимальної чисельності кримського ареалу на рівні 500 чоловік не виключає імовірності, що в несприятливих умовах загальна чисельність могла знижуватися до нижнього порога мінімального рівня рівноваги популяції ~175 чоловік і потім, при поліпшенні екологічної ситуації, знову підвищуватися до оптимального рівня. Потрібно звернути увагу, що чисельність верхньопалеолітичної групи населення не досягає рівня стабільно життєздатної, якщо не припускати наявність обміну генофондом з аборигенним населенням. Припущення про замкненість верхньопалеолітичного населення, відсутність стабільних контактів між аборигенним і прийшлим населенням Криму між 35-28 тис. років тому, знаходить відповідність в археологічно спостерігаємій картині спорадичної появи, короткочасного існування, і безслідного зникнення різних в індустріальному відношенні пам'яток (оріньяк Сюрени, “східний селет” Буран-Каї III) [Demidenko et al. 1998; Marks 1998].

Таким чином, незамкнений характер груп видається необхідною умовою тривалого безперервного існування неандертальського населення Криму. Принагідно слід зазначити, що згідно з теоретичними уявленнями, общини неандертальців були ендегамними [Семенов 1989]. Проте, робиться застереження про те, що таку замкненість не слід розуміти як абсолютну [Семенов 1989, с.251]. Варто зауважити, що в якості головного “фактичного” аргументу ендегамності неандертальських общин використовуються вказівки на стійку у часі варіабельність індустрій середнього палеоліту. Таку стійкість можна розцінювати як показник традиційності середньопалеолітичного суспільства, але традиційність і ступінь замкненості общин не є взаємопов'язаними [Кабо 1986]. Загалом, на наш погляд, результати оцінки людиноємності кримського географічного ареалу дозволяє допускати стабільно незамкнений характер

груп. У іншому випадку слід припускати інтенсивні контакти представників традиційно різних неандертальських груп (двох, або чотирьох, в різних інтерпретаціях) із спорідненими групами поза межами Криму. Таке припущення на сьогодні не знаходить ніяких аргументів. Навпаки, дані просторово-часового розподілу середньопалеолітичних пам'яток, свідчать на користь ареального розселення неандертальців (див. розділ 7). При такій формі розселення відносно добре освоєні ареали Закарпаття, Подністров'я, Подніпров'я, Донбасу і Криму були розділені обширними незаселеними територіями і, внаслідок цього, набували характеру напівзамкнених, в певній мірі острівних. Виходячи з гаданої чисельності неандертальського населення в рамках окремого ареалу, і кількості окремих ареалів на території України, загальна мінімальна чисельність населення в середньопалеолітичний час може оцінюватися на рівні 875-2500 індивідуумів. Запропоновані оцінки принципово узгоджуються з уявленнями про невисоку чисельність середньопалеолітичного населення [див. Mellars 1998; Gamble 1999].

Слід наголосити, що отриманий висновок про незамкнений характер популяцій неандертальців в рамках окремих ареалів відповідає моделі етнографічних універсалій суспільства традиційних мисливців-збирачів [Кабо 1986].

*Оцінка показника територіальності структурних одиниць суспільства неандертальців*

Слід визнати, що проаналізувати цей показник з бажаною точністю не вдається. Для переконливих висновків не вистачає даних про точне хронологічне положення великих серій пам'яток, не говорячи вже про



нестачу самих пам'яток. Тим не менш, існують певні вказівки, які можна залучати для такої оцінки, хоча би в дуже попередньому плані.

Для з'ясування ступеню жорсткості чи проникності ареалів, освоєних найменшими структурними одиницями неандертальського населення, важливого значення знову набувають дані про ареали поширення пам'яток з однотипним інвентарем. Найкращий приклад регіону із численними пам'ятками, які досить чітко групуються за ознакою технологічно-морфологічної подібності, надає Крим. Для часу після останнього міжльодовиків'я тут традиційно розрізняють чотири угруповання: аккайське, старосільське, кіік-кобинське, та кабазійське, або західно-кримське.

Вже неодноразово підкреслювалася специфіка географічного розташування пам'яток з різними типами інвентарю на території півострову [Бибигов 1969; Колосов и др. 1993; Stepanchuk 1998]. Так, пам'ятки аккайської і кіік-кобинської індустриїних традицій локалізуються у Східному Криму, а старосільські та західно-кримські - у Західному. Звичайно, є і винятки, так, зокрема, левалуа-мустьєрські пам'ятки останнім часом були відкриті на сході Криму [Колосов, Степанчук 1998; Евтушенко 2003], а деякі комплекси Кабазі II запропоновано трактувати як аккайські [Чабай 1999]. Тим не менш, ці винятки лише підкреслюють правило: переважна більшість пам'яток різних індустриїних традицій досить чітко локалізується у просторі.

Таку тенденцію неможливо пояснити різницею кліматичних умов, ландшафтів, хронологічним положенням, сезонністю, чи уживаною стратегією освоєння території [Степанчук 1996а; 1999; Чабай 2004]. Але якщо не існувало природних перепон, а археологічні дані свідчать про наявність певних територіальних обмежень в поширенні пам'яток з

близькими інвентарями, то слід зробити висновок про те, що ці перепони існували в головах самих неандертальців. Ними цілком могли бути уявлення про певну територіальність освоєних ареалів.

Треба підкреслити, що мова не йде про те, що територія Криму була поділена неандертальцями на окремі ділянки, непорушність кордонів яких обстоювалася протягом багатьох тисячоліть. Таке розуміння є нісенітницею. Мова йде про інше: в кожний окремий момент часу ареал, освоєний групою неандертальців міг мати досить непроникні кордони. Накладання численних окремих таких ареалів і могло призвести до тієї картини, яку ми зараз спостерігаємо в археологічних джерелах.

В цілому можна зробити висновок про високу ймовірність існування відносно непроникних ареалів на території передгір'їв Криму в кожний окремо взятий момент середньопалеолітичного часу. Не виключено, що відносна жорсткість територіальності в кримських передгір'ях була зумовлена багатством доступних біоресурсів. Непрямі вказівки про ймовірне існування жорсткої територіальності існують і для інших регіонів, зокрема для Подністров'я з його концентрацією левалуа-мустьєрських індустрій. Важливо, що і в цьому випадку йдеться про ареал багатий на мінеральні та біологічні ресурси.

#### **8.4. Загальні риси способу життя в середньому палеоліті**

Поняття способу життя, власне кажучи, обіймає всі сторони життєдіяльності давньої людини: соціальну, духовну, господарську. В певному сенсі це поняття є синонімічним поняттю культури. Слід визнати, що поділ первісної культури середньопалеолітичного часу на матеріальний і духовний аспекти носить у вищій мірі штучний характер. Проблема полягає в тому, що, у силу специфіки підходів раціонального наукового

світогляду, припускається, що такий поділ існує зараз і існував завжди. У дійсності, і для сучасності таке твердження має лише відносний характер. Навіть в сучасному світі число предметів, які мають тільки і винятково речовий характер – невелике. Переважна більшість речей довкола нас мають і матеріальну цінність, задовольняючи якісь практичні потреби, і, у той же час, несе символічне навантаження [Садохин, Грушевицкая 2000]. Загальновідомо, що архаїчне і традиційне суспільство характеризується цілісністю навколишнього світу, у тому числі і речового. Це означає, що з погляду членів такого суспільства не існує окремих символів чи речей - матеріальних предметів: будь-яка річ може виконувати і утилітарні і символічні функції. Тому для первісного суспільства розподіл на матеріальну і духовну культуру, чи господарчі і соціальні аспекти способу життя дає напевно неадекватну картину. З цією неадекватністю, проте, слід миритися, оскільки поділ палеолітичних явищ і об'єктів, зокрема, на утилітарні і неутилітарні є загальноприйнятим, має класифікаційний сенс і дає об'єктивну основу для інтерпретацій, що дозволяють з'ясувати окремі сторони рутинної чи символічної діяльності викопних гомінід.

#### **8.4.1. Соціальні аспекти способу життя**

Основною формою суспільного потоку у середньому палеоліті України були невеликі за розмірами групи (общини), чисельність яких не перевищувала кількох десятків осіб, а розмір освоєної території в умовах відносно багатих ресурсів складав не більше 300 км<sup>2</sup>. Общини середньопалеолітичного часу на території України, як було показано вище, демонструють і інші риси, які об'єднують їх з універсальною моделлю общини суспільства мисливців-збирачів, побудованої за етнографічними даними. Зокрема йдеться про циклічні фази дисперсій/ концентрацій та

певні ознаки територіальності. Кожна община складалася з кількох нуклеарних сімей. Їхню чисельність важко обрахувати, оскільки немає прямих вказівок на статеві-віковий склад середньопалеолітичної общини. Виходячи із етнографічних паралелей [Кабо 1986; Gamble 1999], можна припускати, що чисельність окремої сім'ї, в середньому, становила близько 5-6 осіб. Ймовірно, що в складі сімей і общин були представники трьох поколінь: діти, батьки, і батьки батьків. Повсякденні турботи, пов'язані із життєзабезпеченням, безумовно, відігравали роль чинника, що зміцнював внутрішньо-общинні зв'язки і сприяв формуванню тих рис, які, в своїй розвиненій формі, у етнографії отримали загальне найменування етноспецифічних.

Важливою рисою суспільного життя неандертальців є його локальність. Для розуміння цієї характеристики неандертальського суспільства важливими є розробки К. Гембла [Gamble 1986; 1999]. Цей дослідник аналізує соціальні аспекти суспільства неандертальців, використовуючи концепцію сітей і зв'язків всередині них. Сіть в розумінні К. Гембла це комплекс зв'язків між індивідуумами, вміст цих зв'язків, їхня тривалість. Для палеолітичного часу пропонується розрізняти індивідуальну мережу (до 5 учасників), ефективну (20), і розширену (100-400). Індивідуальна мережа базується на генетичних і емоційних ресурсах. Ефективна мережа об'єднує людей в повсякденних задачах життєзабезпечення, залучаючи матеріальні і, частково, символічні ресурси. Розширена мережа має на увазі залучення, при необхідності, для виконання певних задач віддалених осіб з-поза індивідуальної чи ефективною мережі - т.зв. "друзів друзів"; роль символічних ресурсів (або інакше - стилістичних особливостей культури) набуває великого значення.

Зосередження соціальних зв'язків в рамках особистої і ефективної мережі визначає локальність соціального життя, його обмеженість територіальними рамками т.зв. *звичного ландшафту*, з радіусом від 40 до 100 км. У рамках локального соціального життя досвід, знання і культурні досягнення передаються тільки вертикально, від покоління до покоління. Цим пояснюється уповільнений характер змін. У рамках локального соціального життя головне значення мають емоційні і матеріальні ресурси. Роль символічних ресурсів в групах, в яких йде часте (щоденне) спілкування є мінімальною.

Залучення до соціальних зв'язків “друзів друзів“ в рамках розширеної мережі визначає регіональність соціального життя, вона виходить за локальні рамки обмеженої території, поширюється на кілька звичних ландшафтів, має протяжність у часі і просторі і формує *соціальний ландшафт*. У умовах соціального ландшафту з'являється і горизонтальна передача/ обмін культурними досягненнями, що значно прискорює загальний розвиток. Важливим компонентом соціального життя стають символічні ресурси.

Археологічно вловимим показником соціального життя стають дані про імпорт екзотичних об'єктів, або звичайних, але віддалених за походженням, ресурсів. Зокрема, індикатором ступеню поширеності мережі є дані про імпорт віддаленої кам'яної сировини. Наявні дані з середньопалеолітичних пам'яток України не містять ніяких свідочств віддаленого імпорту окремих предметів, або сировини [Анисюткин 2001; Бонч-Осмоловский 1940; Гладилин 1976; Демиденко 2004; Колесник 2003; Колосов и др. 1993; Кухарчук 1993; Ситник 2000; Степанчук 2002; Чабай 2004 та ін.]. Задokumentовані приклади транспортування екзотичних порід каменю чи інших об'єктів (рис. XV) не виходять за рамки прогнозованих

обмежень локального життя [Колосов и др. 1993; Степанчук, Логвиненко 2005]. Загальним правилом, отже є зосередження соціального життя в рамках індивідуальної та ефективної мережі. Це повністю узгоджується з уявленнями про структуру суспільства неандертальців, яка реконструюється за археологічними даними середньопалеолітичних пам'яток України. На кожному моменті свого існування це суспільство складалося з общин (~25), їхніх частин (~5<), та, ймовірно сукупностей із кількох общин (~50/100 індивідуумів).

#### **8.4.2. “Духовні” аспекти способу життя**

Палеолітичні пам'ятки України надають кілька видів свідчень, символічна наповненість яких досить рельєфно виражена. Можна вести мову про навмисні поховання, вироби т.зв. “мобільного мистецтва“, використання природних барвників, досить дискусійні приклади образотворчої діяльності. Зазначимо, що всі ці свідчення не відомі для стоянок давніше останнього зледеніння і пов'язані тільки з пізніми неандертальцями часу “мустьєрського вюрму“.

##### *Поховання*

Обсяг публікацій, присвячених проблемі поховань середньопалеолітичного (мустьєрського) віку дуже великий. Висловлені в них точки зору варіюють від безумовного визнання до повного заперечення [Замятнин 1961; Окладников 1952; Смирнов 1991; Алёкшин 1995; Токарев 1990; Кабо 2002; Chase, Dibble 1987; Gargett 1989; Tattersall 1999; d'Errico et al. 2003 та ін.]. Проте, факт залишається фактом - найбільше число порівняно комплектних останків людини, виявлених часом в умовах, що дозволяють обґрунтовано припускати навмисність їх

приховання, пов'язане саме з пізніми неандертальцями. Свідчення на користь свідомої поховальної практики (наприклад, рештки кількох індивідів *Homo heidelbergensis* з датою більше за 350 тис. років тому в Сіма де лос Хуесос [Carbonell et al. 2003]) є рідкісними і не так однозначними. Відсилання на особливі тафономічні умови, що дозволили зберегтися решткам саме цього віку не виглядають особливо переконливими. Іноді пропонується пояснювати навмисне приховання останків суто утилітарними, “гігієнічними“, цілями [Tattersall 1999]. Більша частина дослідників, проте, визнає факт раvmисності середньопалеолітичних поховань та інтерпретує його як свідомість міцних соціальних зв'язків та певних світоспоглядальних уявлень у неандертальців [Замятнин 1961; Смирнов 1983; Семенов 1989; Смирнов 1991; Алёкшин 1995; Chase, Dibble 1987; d'Errico et al. 2003 и др.]. Як підсумував В.Р. Кабо, можна припускати, що в феномені найдавніших навмисних поховань поєднується, з одного боку, прагнення зберегти тіло, захистити його від небезпеки, а з іншого боку, - прагнення “приборати“ його шляхом зв'язування, позбавлення голови, розчленування, часткового або повного знищення, і, нарешті, прагнення перетворити все тіло або його частину (череп, щелепи) в предмет культу або знаряддя магії [Кабо 2002].

Загальноприйнятою є думка про те, що поховання відбивають турботу про мертвих. Цілком слушним є думати, що такого роду турботу неможливо пояснити, не допустивши, що померлих розглядали як повноправних членів колективу. В свою чергу це означає, що члени колективу усвідомлювали свою єдність. Таким чином, наявність поховальної практики свідчить про вже відбувшися факт оформлення досить складної соціальної структури суспільства неандертальців, окремі групи якого (праобщини) мають етноспецифічні характеристики:

усвідомлення єдності, усвідомлення своєї своєрідності в порівнянні з іншими праобщинами (що природно супроводжує усвідомлення своєї єдності) [Семенов 1989]. Аналіз даних по похованнях неандертальців Євразії і Близького Сходу приводить дослідників до висновку про існування складних магічних обрядів [Алекшин 1998].

Зрозуміло, не всі знахідки кісткових решток неандертальців слід пов'язувати з поховальною практикою. Мова про навмисні поховання може йти лише в окремих випадках, особливо тоді, коли були виявлені комплектні чи порівняно комплектні рештки в анатомічній послідовності (Кіік-Коба, Заскельна VI (Колосовська)). Достовірні поховання неандертальців на території України відомі в Кіік-Кобі (дорослий і дитина) (рис. 159; 160), Заскельній VI (Колосовській) (рис. 162; 163) (див. Додаток К). До цього часу, не виключено, відносяться і рештки дитини сучасного фізичного вигляду із Старосілля (рис. 161) [Бонч-Осмоловский 1940; Формозов 1958; Колосов 1986; Смирнов 1991; Алекшин 1993]. На користь навмисності приховання решток безпосередньо свідчать конструктивні особливості поховань (Кіік-Коба I, можливо Кіік-Коба II). Опосередковано на користь існування певних захисних конструкцій або інгумації свідчить відносно гарний стан збереження, а також часткова або повна комплектність решток, що належать немовлятам і дітям (Кіік-Коба II; Заскельна VI; Старосілля). Давно звернула на себе увагу різка перевага решток дитячих і напівдорослих особин над дорослими. Можливо, така картина є відображенням високої дитячої смертності в суспільстві пізніх неандертальців.

#### *Об'єкти “мобільного мистецтва”*

До числа таких об'єктів традиційно відносять кістяні чи кам'яні артефакти з гравіруванням, регулярними нарізками чи насічками,



просвердленими отворами і т.п. – тобто предмети, що демонструють навмисність обробки і не мають очевидного пояснення з погляду банальної господарської діяльності. Кількість таких знахідок в середньопалеолітичних пам'ятках Євразії досить велика і нараховує кілька десятків [d'Errico et al. 2003]. Спектр точок зору на походження таких предметів і їхнє ймовірне призначення дуже велике: від повного заперечення їхньої дотичності до діяльності людини до визнання в них амулетів, фетишів чи прикрас [Chase, Dibble 1987; Hayden 1993; Bednarik 1995; d'Errico et al. 2003]. Не вдаючись у полеміку з приводу причин їхнього походження і ймовірного призначення і семантичного навантаження, наведемо найбільш достовірні знахідки з числа виявлених у середньопалеолітичних стоянках України і на сьогодні досить повно опублікованих [Колосов 1986; Stepanchuk 1993; Ситник 1999]. До їх числа відносяться (див. Додаток Л) проколка з серією ритмічних насічок з Заскальної VI (Колосовської): Ша, кілька фрагментів трубчастих кісток з паралельними і віялоподібно розташованими нарізками з Пролому II (рис. 164, 1, 3, 4), ікло жеребця з серією глибоких нарізок з Пролому II (рис. 164, 2), відщеп з паралельними нарізками на ділянці жовневої кірки з Кіік-Коби: IV (рис. 165, 2), серія кісток з ритмічними паралельними нарізками з Молодови I: 4.

Крім названих, у різний час повідомлялося про знахідку кісток з отворами в Чокурчі II, наявність серії фрагментів кісток із нарізками вірогідно неутилітарного характеру з Молодового I, вушної кістки печерного ведмедя з отвором із Пролому I [Бадер 1979; Колосов 1979; Черныш 1982; Ситник 1996; 1999]. Не заперечуючи правомірності віднесення частини цих знахідок до кола об'єктів “мобільного мистецтва”, підкреслимо практичну відсутність скільки-небудь розгорнутої публікації

цих знахідок, що утрудняє їхню оцінку. Українські знахідки такого роду відносяться до другого етапу середнього палеоліту. Але на суміжних територіях вони відомі і для більш давнього часу. Найбільш виразними є знахідки в Більцінглебені в Тюрингії, що датуються близько 350 тис. років тому і пов'язані з ранньою формою неандертальців [Mania 1990].

### *Свідоцтва “символізму”*

До числа подібного роду свідчень, що походять із середньопалеолітичних пам'яток, звичайно відносять як вище описані артефакти з навмисним гравіруванням, яке не має явного утилітарного пояснення, так і свідчення вживання мінеральних фарб. Власне кажучи, т.зв. об'єкти “мобільного мистецтва” безумовно є в той же час і свідченнями “символізму”, оскільки являють собою певні знакові символи. Значення цих символів важко піддається розшифровці і на даному етапі досліджень приходиться констатувати лише імовірність існування в середовищі неандертальців знаково-символічних систем. Умовний поділ на об'єкти “мобільного мистецтва” і свідчення “символізму” є виправданим лише остільки, оскільки для частини артефактів, що відносяться до першої групи повністю не є виключеним зв'язок з елементарними господарськими операціями. Використання мінеральних барвників (як правило, вохри) має, начебто, більш яскраво виражене символічне навантаження. З огляду на особливості архаїчного мислення, не приходиться вбачати у використанні фарб банальних проявів естетизму, бажання прикрасити свій побут яскравими предметами.

Фарбування виробів безумовно несло певну інформацію [Серов 1990], отже, слугувало знаком, символом. На користь використання природних фарб (окисли заліза, марганцю) неандертальцями, що

проживали на території України посередньо свідчать знахідки фрагментів цих мінеральних барвників на багатьох стоянках і в різних регіонах. Більш прямі свідчення являють собою фрагменти вохри із слідами скобління і стирання з метою отримання порошку. Такі предмети відомі в деяких багат шарових стоянках Криму (рис. 165, 1, 3). Верхній шар кримської ж стоянки Кіік-Коба, за даними С.А. Семенова, містив фрагмент виготовленої з відгалуження нижньої щелепи коня (?) кістяної ступки для розтирання барвників [Семенов 1953]. Про поширеність практики отримання порошку з мінеральних фарб свідчать також дані трасології [Щелинский 1994б]. Подібні свідоцтва є відносно численними в середньому палеоліті Європи, що дозволяє зробити висновок про те, що практика використання барвників не є специфічною лише для людини сучасного фізичного вигляду [d'Errico et al. 2003].

Іноді нестандартними виглядають обставини виявлення знахідок і їх поєднання. Як приклад можна навести знахідку в основному шарі Кетрос фрагмента вохри і двох ізольованих зубів печерного ведмеда, навмисно (?) поміщених під великий камінь [особ.повід. М.К. Анісюткина].

#### *Свідоцтва образотворчої діяльності*

Тривалий час для середнього палеоліту України повідомлялося про наявність кількох таких свідчень, що походять з 2 шару Молодови І і з Пронятина [Черныш 1978; Ситник 1983]. Повідомлялося про зображення оленя, наявність кількох геометричних знаків, слідах розфарбовування лопатки. Інтерпретація лопатки з Молодови в даний час переглянута, зроблений висновок про відсутність скільки-небудь виражених зображень [Ситник 1996]. Окремо, внаслідок своєї незвичайності, стоїть і пронятинська знахідка (рис. 166) [Ситник 1983; 2000]. Разом з тим, з огляду

на умови залягання разом із середньопалеолітичними виробами, імовірність її приналежності палеоліту досить висока. Бажаним є проведення прямого датування цієї знахідки.

В цілому, т.зв. прояви духовної культури, порівняно нечисленні в середньому палеоліті України. Підкреслимо, що усі вони пов'язані з другою половиною середнього палеоліту і відносяться до т.зв. мустьєрського часу. Свідчення символічної чи знакової діяльності (поховання, використання барвників, предмети “мобільного мистецтва“, ймовірні свідчення образотворчого мистецтва) досить різноманітні, хоча і вкрай нечисленні. Поховання відомі на сьогодні тільки в Криму, що, можливо пов'язано з тафономічними причинами і також відносяться, в основному, до часу після останнього міжльодовиків'я. У цілому, наявні дані дозволяють не виключати наявність у суспільстві пізніх неандертальців достатньо розвиненої соціальної організації, практики турботи про членів колективу, певних ознак знаково-символічної системи, що відбиває специфіку світобачення. Немає якихось суттєвих відмінностей від суспільств часу верхнього палеоліту. Єдиним істотним моментом є відсутність даних про віддалені міграції предметів і матеріалів. Поява таких свідчень для верхнього палеоліту (наприклад, міграції прикрас з раковин) зазвичай розцінюється як свідчення існування розгалуженої мережі соціальних зв'язків і інтенсивних міжобщинних контактів. За цим показником соціальне життя неандертальців мало більш локальний і замкнутий характер.

#### **8.4.3. Господарські аспекти способу життя**

Приклади стоянок, розкопаних практично повністю чи на дуже великій площі, є для нижнього і середнього палеоліту України скоріше

виключенням. Тому на сьогодні немає даних, що дозволяють проводити аналіз структур поселень того часу на скільки-небудь широкій фактологічній основі. На стоянках епохи нижнього і середнього палеоліту в більшості випадків не вдається розрізнити наявність спеціальних ділянок, пов'язаних з виконанням вузьких виробничих задач. Можливо, це зв'язано зі змазаною планіграфічною картиною решток т.зв. культурних шарів, що часто являють собою конгломерат кількох близьких у часі заселень. У тих випадках, коли шар ближче за своїми характеристиками до реальної житлової поверхні – вдається простежити і деякі планіграфічні деталі просторової організації заселеної площі. Так, наприклад, для стоянки Кетроси підкреслюється наявність відокремлених ділянок, на яких проводилося первинне розщеплення кам'яної сировини. Більш легко помітними є спеціалізовані об'єкти типу вогнищ, ямок і т.ін. Однак, і в цьому випадку планіграфічна картина є більш чіткою для стоянок, які являють собою рештки нетривалого одномоментного перебування. Підкреслимо, що навіть для стоянок, для яких надійно встановлюється термін заселення, не перевищуючий кілька місяців, планіграфічна картина розподілу решток і дискретних ділянок спеціалізованої діяльності є змазаною і її реконструкція вимагає тривалої аналітичної обробки (приклад стоянки Міра в Середньому Подніпров'ї). У випадку більш тривалого перебування, або численних, близьких у часі, заселень того самого простору, картина просторової організації життєдіяльності виявляється практично невідомою.

Ще більш складною є ситуація з печерними пам'ятками. Придатний для ужитку простір тут природно обмежувався площею скельного сховища і площадки перед ним, що призводило до дуже швидкого викривлення вихідної (якщо припустити існування такої) організації заселеного

простору. Сказане пояснює, чому, практично винятково, структурами, що піддаються виявленню і більш-менш аргументованій інтерпретації, є або рештки споруд, при будівництві яких використовувалися великі кістки, або рештки різного роду ям чи вогнищ.

### *Житла та захисні конструкції*

Перші достовірні штучні конструкції середньопалеолітичного часу були відкриті О.П. Чернишем у 4-му шарі стоянки Молодова I [Черныш 1960]. Найбільш виразними є рештки овальної структури розмірами 10x7 м (за зовнішнім контуром), обмеженої по периметру великими кістками мамонта: 12 розколотими черепами, 34 лопатками і тазовими кістками, 51 кісткою кінцівок, 15 бивнями і 5 нижніми щелепами (рис. 52). У межах структури зафіксовано 15 вогнищних скупчень. О.П. Черниш реконструює ці рештки як довгострокове житло типу “яранги“, яка мала дерев'яний каркас з жердин, кілька камер з окремими входами і прибудовами [Черныш 1989]. М.К. Анісюткін [2002] звертає увагу на чітку різницю між двома ділянками із сегментоподібними скупченнями решток і припускає тут наявність кількох вітрових заслонів, подібних до тих, що реконструюються для румунської стоянки Рипичень-Ізвор [Răunescu 1993]. Таким чином, питання про конструктивні особливості цієї структури залишається відкритим [див. також d'Errico et al. 2003]. Безсумнівним є факт навмисного зведення конструкції та її призначення: виділення обмеженого захищеного простору. О.П. Черниш повідомляє про велике число окремих скупчень кісток і інших решток життєдіяльності на інших ділянках 4 шару Молодови I, що, на його думку, можна інтерпретувати як рештки жител типу куренів і чумів. Оpubлікована документація, однак, занадто недостатня для того, щоб оцінити аргументованість цього припущення.

Чітко виражене в плані скупчення решток життєдіяльності видовжено-овальної форми розмірами 8x11 м, з кількома вогнищами і скупченнями великих кісток мамонтів простежене О.П. Чернишом у 11 шарі Молодови V (рис. 64) [Черныш 1987]. Звичайно воно також інтерпретується як рештки житлової конструкції [Черныш 1987; Праслов 1984]. Про рештки житлових конструкцій, при будівництві яких використовувалися кістки мамонта, повідомляє М.К. Анисюткін для стоянки Кетроси [Анисюткин 1981; 1987]. Тут були відсутні суцільні викладки з кісток і бивнів мамонта, що, на думку дослідника, пояснюється локалізацією поселення в урочищі, порівняно добре захищеному від дії переважаючих у цій місцевості вітрів.

Скупчення великих кісток мамонта було зафіксовано М.Л. Ернстом [1934] при розкопках стоянки Чокурча в Криму. Наявна інформація про скупчення є мінімальною: наразі відомо лише, що воно займало площу в 18 кв.м. при потужності на окремих ділянках до 80 см. Звертає на себе увагу відсортованість кісток: представлені черепи, щелепи, бивні, тазові і лопатки, довгі кістки кінцівок. Це скупчення в попередньому плані було проінтерпретовано як рештки житла [Черныш 1965; Любин 1970; Рогачов 1970], висловлюється і припущення про те, що йдеться про кухонні покидьки [Эрнст 1934; Чабай 2004]. На жаль, документація що збереглася, є недостатньою і немає можливості більш детально аргументувати чи спростовувати ту чи іншу точку зору. Одна із фотографій дає начебто підстави припускати, що скупчення було обмежено по контуру смугою кісток мамонта, що свідчить скоріше на користь припущення про житлову конструкцію.

В.П. Любін [1969], інтерпретуючи різкий обрив верхнього культурного шару в гроті Кіік-Коба доходить переконливого висновку про

ймовірно існування тут якоїсь захисної конструкції, що відмежовувала заселений простір із сходу. Наявність штучних елементів, що захищали заселену площадку, припускається і для Вовчого Гроту [Бадер, Бадер 1979].

Із стислого перерахування свідчень навмисної діяльності неандертальців по створенню штучних захисних конструкцій випливає, що, по-меншій мірі, у другій половині середнього палеоліту неандертальці регулярно і свідомо підсилювали захисні характеристики природних сховищ або створювали цілком штучні захисні споруди. Ця практика була загально поширена в різних ландшафтних зонах і в різні хронологічні відрізки. Отже, можна зробити висновок про те, що в цей період конструктивна будівельна діяльність вже міцно увійшла в систему способу життя неандертальців.

#### *Вогнища та ями*

Ще одним прикладом конструктивної діяльності неандертальців є різного роду ями, які часто фіксуються в межах заселених площадок [Бонч-Осмоловский 1940; Колосов 1983; 1986; Черныш 1982; 1987 і ін.]. Найчастіше призначення такого роду споруд залишається незрозумілим. Однак цілком припустимо вважати, що вони, так чи інакше, служили для підвищення комфортності місць перебування і мали певні господарські функції. У ряді випадків ями містять значну кількість великих кісток і інтерпретуються як запаси їжі [Черныш 1989]. Такий висновок є дуже важливим, оскільки в цьому випадку ми маємо справу з рідкісним для середньопалеолітичного часу свідченням систематичного накопичення харчових запасів. Саме тому обставини знахідки вимагають додаткового дослідження, і висновок О.П. Черниша слід розглядати як самий попередній.



Іноді в ямках виявляється серія сколів чи знарядь. Найбільш яскравим прикладом є виявлена в другому шарі Заскельної VI (Колосовської) воронкоподібної ямки діаметром 20 і глибиною 5 см, яка містила вісім великих двобічних виробів [Колосов 1986]. Подібного роду ями-скарбниці для епохи верхнього палеоліту часто розцінюються як свідчення існування індивідуальної власності [Деревянко и др. 1994]. Можливо, так само можна інтерпретувати і знахідку в Заскельній VI (Колосовській).

Вогнища являють собою рядову знахідку і відомі на багатьох пам'ятках із добре збереженим культурним шаром. У нашому контексті важливим є сам факт широкого повсюдного використання неандертальцями вогню, що слугував як для обробки їжі, так і для обігріву житлового простору. Відомі як тимчасові вогнища, так і довгострокові, іноді захищені кам'яною обкладкою. В якості палива часто використовувалася кістка, яка, за експериментальними даними [Thégu-Parisot 2002], здатна тривалий час зберігати жар. Способи добування вогню не встановлюються з вірогідністю, однак повсюдна наявність вогнищ свідчить про те, що всі популяції неандертальців володіли технологією його поновлення з часу, принаймні, останнього міжльодовиків'я.

#### *Складані знаряддя*

Згідно даних трасологічного аналізу, проведеного В.Є. Щелинським на серії двобічних виробів із стоянки Заскельна V, неандертальці використовували дерев'яні руків'я [Щелинский 1994]. Частина знарядь визначена як скребачки, інша частина – як наконечники списів. Недавно були отримані нові дані про використання кримськими неандертальцями складених знарядь, що закріплювалися на основі природних смол [Hardy et

al. 2001]. Про використання метального озброєння у середньому палеоліті свідчить знахідка вістря з характерним метальним зносом у матеріалах удайського комплексу Курдюмівки (рис. 103, 3) (визначення Д.Ю. Нужного).

#### *Вироби з кістки*

Набір кістяних знарядь неандертальського часу типологічно нестійкий, хоча і різноманітний. Поряд з іноді численними на стоянках із двобічною індустрією кістяними ретушерами-віджимниками і ретушерами-відбійниками представлені поодинокі вістря і лоцильця (рис. XVI), уламки діафізів з навмисно ретушованими кромками. За неопублікованими даними О.С. Ситника, собливу групу кістяних знарядь молодовських стоянок складає виразна серія предметів (частіше уламків ребер мамонта) з чітко вираженими зонами інтенсивного стирання. Для обробки кістки застосовувалася оббивка, скобління, можливо різання і свердлення [Щелинский 1994]. Вважають, що на відміну від крем'яних, кістяні вістря не використовувалися для озброєння дротиків і списів в середньопалеолітичний час [Villa, d'Errico 2001].

#### *Вироби з дерева*

Такі вироби не відомі в матеріалах середнього палеоліту України, але прямі вказівки на їхнє широке використання відомі для стоянок такого віку в Центральній і Західній Європі. Один із прикладів: чотири погано збережених дерев'яних предмети (один із яких, можливо, слугував “блюдом”), виявлених у мустьєрському шарі Н Абрік Романі [Gamble 1999 з посиланнями]. Зазначимо попутно, що, на думку В.Є. Щелінського, наявність в матеріалах ряду мустьєрських стоянок Кавказу і Руської

рівнини кінцевих скребачок по дереву можна розцінювати як вказівку на практику виготовлення дерев'яного посуду [Щелинский 1992; 1994a]. Відбиток двобічного знаряддя і дерев'яного руків'я знайдений на фрагменті смоли в Кьонігсауе [Mania, Toerfer 1973]. Рис-вюрмом датується спис з Лерінгена. Численні дерев'яні вироби, у тому числі списи, руків'я й ін. знаряддя у великому числі знайдені в Шьонінгені, а також відомі в Більцінгслебені [Burdukiewicz 2003 з посиланнями]. Ці стоянки датуються OIS-11, для одного з місцезнаходжень у Шьонінгені є ТЛ-дата в 400 тис. років. Нарешті, про широке використання дерева в середньому палеоліті України свідчать і результати вже згадуваного трасологічного аналізу (табл. 16), згідно якого документується використання кам'яних виробів для різання, пиляння, скобління, свердління дерева, а також дані про наявність у пізніх неандертальців знарядь у руків'ях. Дані про виготовлення неандертальцями складених знарядь мають безпосереднє відношення до реконструкції застосовуваної ними тактики полювання. Мова йде про імовірність використання неандертальцями метального озброєння. Порівняльний аналіз морфології плечових кісток євразійських неандертальців і дані експериментів приводять до висновку про використання в середньопалеолітичний час дротиків, а не списів (тобто не метального озброєння) [Schmitt et al. 2003].

#### *Вироби з хутра та шкіри*

*Одяг.* Прямих свідчень про наявність одягу в нижньому і середньому палеоліті немає. Існують лише непрямі вказівки і міркування. Так, за даними функціонального аналізу, у колекціях середньопалеолітичного віку обов'язково присутні проколки і скребачки для шкіри [Щелинский 1981; 1993]. Серед кістяних знарядь досить представницьку групу утворюють

т.зв. проколки і шила. Видається резонним міркування про те, що навіть у найбільш теплі періоди (кліматичний оптимум лихвинського міжльодовиків'я) зими були досить холодними і мешканці Східноєвропейської рівнини навіть на її півдні не могли обходитися без одягу [Лазуков 1981в]. Допускається, що використовувався т.зв. глухий тип одягу, найбільш простий у виготовленні і у той же час найбільш раціональний. Матеріалом для слугували шкіри тварин. Хутро дрібних тварин також могло використовуватися для виготовлення одягу. Вивчення морфології кісток стопи приводить до висновку про відсутність у неандертальців і ранніх верхньопалеолітичних *Homo sapiens* взуття з жорсткою підошвою, що дозволяє припускати використання ними м'якого взуття [Trinkaus 2005].

*Ємності для транспортування.* Як і у випадку одягу, прямих вказівок на наявність у неандертальців різного роду сумок і ємностей для транспортування різних предметів немає. Непрямими вказівками на високу імовірність існування елементарних ємностей, виготовлених із шкір і ременів служать, з одного боку, факт наявності знарядь для обробки шкір [Щелинский 1992; 1994; Гиря 2004] і, з іншого боку, потреба транспортування порівняно невеликих предметів: знарядь, сировини, рослинних харчових продуктів. Про транспортування виробів часом на велику відстань свідчать знахідки кам'яних виробів, виготовлених з екзотичного, не відомого в найближчих до стоянки місцевостях, сировини. Прикладом може служити двобічний ніж з верхнього мустьєрського шару Пролому II у Східному Криму, виготовлений із зеленої яшми, походження якої пов'язується з Кара-Дагом, на відстані 40-50 км від стоянки. Аналогічне свідоцтво доставляє верхній горизонт шару I стоянки ГАБО в Південно-Західному Криму, де виявлено кілька сколів підправки виробу з

червоної яшми (сам виріб відсутній), родовища якої також віддалені на відстань кількох десятків кілометрів [Полканов 1989]. Свідчення транспортування кам'яних виробів в спеціальній ємності засвідчені трасологічно для мустьєрського шару В кримської стоянки Буран-Кая III [Гиря 2004]. Встановлювана для багатьох стоянок віддаленість від крем'яної сировини, іноді до кількох десятків кілометрів, також непрямо свідчить про наявність у неандертальців різного роду ємностей для транспортування.

Таким чином, наявні дані дозволяють стверджувати, що, принаймні, на другому етапі середнього палеоліту неандертальці займалися конструктивною діяльністю по поліпшенню природних сховищ чи зведенню штучних захисних конструкцій, широко використовували властивості вогню і володіли технологією його поновлення, з великою долею імовірності виготовляли одяг, сумки і ін. вироби із шкір і хутра, виготовляли зброю, знаряддя праці і предмети побуту з дерева, володіли технологіями виготовлення складених знарядь.

#### **8.4.4. Загальні риси способу життя**

Особливе значення при визначенні загальних рис способу життя має діяльність безпосередньо спрямована на підтримку життєдіяльності окремих індивідів і колективу в цілому. Ця діяльність включає зусилля по задоволенню біологічних потреб у їжі, питві і притулку. Доступність біологічних харчових ресурсів виступала найважливішим чинником, що впливав як на вибір місця перебування, так і на тривалість заселення. З удосконаленням технологій все більшою ставала залежність від мінеральних ресурсів, головним чином кам'яної сировини для виготовлення знарядь. Задоволення потреб в біологічних і мінеральних ресурсах

набувало різних форм на різних етапах палеоліту. Специфіка цих форм і є визначальною при характеристиці способу життя.

Розглянемо загальні закономірності діяльності по життєзабезпеченню в нижньому і середньому палеоліті.

Потреби в білковій і рослинній їжі, до виникнення відтворюючих форм господарства, цілком забезпечувалися за рахунок полювання і збиральництва. Для середньопалеолітичних пам'яток території України немає даних про систематичне вживання в їжу прісноводних і морських продуктів. Єдиним винятком є знахідка в кількох шарах Заскельної VI (Колосовської) у Криму решток чорноморського дельфіна-білобочки, що дозволяє припускати навмисне спорадичне використання кримськими неандертальцями ресурсів зони морського узбережжя між 40-30 тис. років тому [Степанчук, Логвиненко 2005].

Для раннього періоду ряд дослідників переконливо аргументує поширення практики падальництва, яке слугувало засобом нерегулярного забезпечення білковою їжею [Binford 1981]. Думка про вторинну, після великих хижаків, утилізацію останків тварин, зокрема, підтверджується фактом перекривання слідів погризів і дроблення кісток тваринами слідами застосування кам'яних знарядь [Binford, Но 1985]. Супротивники такого пояснення наводять контраргументи проти практики падальництва [Семенов 1989; Файнберг 1980], однак їхні міркування мають, швидше, загальний теоретичний характер. Стверджується, що по відношенню до неандертальців практика падальників не знаходить аргументів [Marean 1998]. Разом з тим, не можна виключати спорадичного використання такої практики. Споживання, при нагоді, тварин, які загинули внаслідок хвороби, ослабленості, чи нещасного випадку, ймовірно практикувалася і середньопалеолітичними мисливцями на території України [Burke 1999].

Для середнього палеоліту України, особливо для його заключних етапів, відомі т.зв. розтирачі, які, згідно поширеної думки, є прямою вказівкою на велику частку рослинної їжі в раціоні пізніх неандертальців. Проведений відповідно до недавно запропонованої методики [Александровская, Александровский 2003] аналіз мікроелементного складу серії кісткових решток неандертальців з кількох стоянок Східного Криму продемонстрував великий вміст миш'яку в деяких з них, що швидше за все пов'язане з інтенсивним споживанням у їжу грибів [О.І. Александровська, особ.повідомл.]. І полювання і збиральництво, у залежності від рівня розвитку технічного озброєння і соціальних відносин, приймають різні форми. Доступність і асортимент потенційно важливих ресурсів рослинної і тваринної їжі жорстко пов'язані з природно-кліматичними умовами й особливостями ландшафту регіонів, фацій і урочищ.

Співвідношення часток рослинної і тваринної їжі в раціоні, як показують дані по сучасних традиційних суспільствах, є непостійною і її величина жорстко залежить від природно-кліматичних умов і ландшафтного оточення. Так, згідно з етнографічними даними, у народів з привласнюючим господарством у приполярних областях продукти збиральництва складають не більше 10% усієї їжі. Очевидно, не слід перебільшувати роль рослинної їжі в дієті неандертальців, хоча можна припускати, що скорочення ресурсів рослинної їжі було додатковим чинником, що обмежував ареали можливого розселення древньої людини. Про рішуче переважання в дієті неандертальців м'ясної їжі свідчать застосовувані методики з'ясування рівня співвідношення  $^{13}\text{C}$  та  $^{15}\text{N}$  в кістках викопних людей, знайдених у Бельгії, Франції та Хорватії [Bocherens et al., 2001; Richards et al. 2001; Добровольская 2005]. Безсумнівно, що кількість, доступність і вибір рослинних ресурсів значно

скорочувалися в холодні відрізки плейстоцену, що призводило до більшої залежності від білкової їжі тваринного походження. Звертають на себе увагу дані про те, що структура харчування неандертальських дітей молодшого (до 5-6 років) віку повністю ідентична структурі харчування дорослих неандертальців [Добровольська 2005]. Сучасні дослідження встановлюють зв'язок між високим рівнем дитячої смертності і одноманітністю дієти [Hockett, Haws 2003]. Звідси слідує висновок про більшу уразливість популяцій, які базувалися на одному типі їжі.

Численні рештки великих і середніх тварин, постійно присутніх у добре збережених палеолітичних пам'ятках, часто демонструють різноманітні свідчення розбирання і розчленовування туш, дроблення з метою добування мозку. Ці дані одностайно розцінюються як свідчення регулярної практики навмисного полювання.

В кінці середнього палеоліту численними стають пам'ятки з переважанням одного певного виду тварин, що іноді розцінюється як свідчення спеціалізації мисливської діяльності. Разом з тим не можна перебільшувати ступеня цієї спеціалізації. Гомініди часу нижнього і середнього палеоліту були мисливцями-універсалами і використовували всяку можливість, щоби добути тварину. Навряд чи слід погоджуватися з думкою про те, що давні колективи були настільки спеціалізованими, що зникнення чи скорочення чисельності тварин, які були основним об'єктом полювання, завдавало їм великої шкоди [Гладилин 1974].

В міру удосконалення способів полювання і зростання його ролі для успішного існування колективу, усе більшу роль отримувало попереднє планування і завчасна організація. Успіх полювання залежав як від збільшення суми знань, які забезпечували безпеку і правильний вибір тактики, так і від ефективності технологій, застосованих при виготовленні



мисливського інвентарю [Семенов 1989; Gamble 1999]. Залежність успішності полювання від старанності планування і підготовки природно стимулювала ускладнення форм комунікації, соціального спілкування і світобачення.

Тваринний світ досить інертно реагував на зміни кліматичної обстановки. Однак зміни в складі тварин регіону в залежності від кліматичної ситуації безсумнівні. Тло складу промислових видів переважної більшості середньопалеолітичних пам'яток України складають стадні копитні і, у певних регіонах, можливо, хоботні. Природним чинником, що обмежував ареали поширення цих тварин служило скорочення доступності й обсягів рослинної біомаси в менш комфортні періоди зледенінь. І копитні і хоботні, як свідчать дані етології [див. наприклад Пучков 1991; Putshkov 1997], добре пристосовані до степових і лісостепових ландшафтів і можуть існувати навіть у лісових умовах. Однак величина природних об'єднань цих тварин в умовах лісу істотно зменшувалася. Полювання на них в умовах лісу, отже, було більш складним і менш продуктивним. Дослідниками підкреслюється існування т.зв. ефекту прикордонної лісової зони. Чисельність різноманітних тварин у крайовій зоні лісу, на контакті з іншими ландшафтами, істотно вище, ніж у глибині лісу. Безсумнівно, що ця обставина також служила фактором, яка обмежувала розселення викопної людини.

Звертається спеціальна увага на особливу цінність ділянок ландшафту, що сполучають різні типи рельєфу і рослинності, і, отже, привабливих для тварин різної етології [Soffer 1989; Gamble 1999]. Власне мова знову йде про особливу продуктивність прикордонних зон ландшафтів, і, отже, їхню особливу привабливість для первісної людини.

Як приклад можна навести ареали передгір'їв і прилягаючої степової чи лісостепової зон у Передкарпатті та в Криму. Специфіка території України в орографічному відношенні полягає в переважанні рівнинного ландшафту. Особливу ландшафтну зону, завжди відносно більш багату ресурсами, ніж прилягаючі ділянки рівнинної місцевості, являли собою долини рік, заплави яких служили багатими пасовищами для копитних і хоботних. При порівнянні локалізації пам'яток нижнього і середнього палеоліту не спостерігається скільки-небудь значимої різниці між їхнім положенням. І ті, і інші прив'язані до ділянок ландшафту, більш багатих ресурсами: до зон передгір'їв чи долин великих річок. Слід звернути увагу, однак, на те, що більш давні пам'ятки тяжіють до гірських районів. Цю тенденцію, очевидно, не слід розуміти як усвідомлену перевагу, що віддавалася ресурсам передгірських зон. Скоріше, це можна розцінювати як вказівку на нечисленність населення на цьому етапі і як вказівку на розташування вихідних ареалів, освоєних давньою людиною на етапі початкового заселення території України.

Картування палеолітичних пам'яток демонструє тяжіння до передгірських областей і долин великих і малих рік. Таке положення пам'яток знаходить природне пояснення з погляду ємності біологічних ресурсів таких ділянок. Крім того, додатковим фактором, що обумовлював положення стоянок, була потреба в питній воді. Практично всі місцезнаходження, що надають більш-менш великі колекції виробів, прив'язуються до діючої гідрографічної системі. У тих випадках, коли поруч із стоянками відсутні нині діючі джерела води, або вони є досить віддаленими (на відстань сотень метрів) - реконструюється їхня близькість до місця стоянок у давній час. Зміни позиції пам'яток стосовно джерел води пов'язані з ландшафтними і кліматичними перебудовами, що

відбулися після моменту існування стоянок. Окремі знахідки чи кількісно невеликі колекції іноді безпосередньо не пов'язані з діючими чи давніми водотоками. Не існує помітної різниці між локалізацією більш давніх і більш молодих стоянок за ознакою прив'язаності до джерел води. Це цілком можна пояснити, оскільки біологічна потреба в питві є життєво необхідною як для людини (або її предкової форми) так і для тварин, які були об'єктом полювання.

Для заселення вибиралися ділянки, захищені складками рельєфу і з можливістю контролю навколишньої місцевості. Розрізняються стоянки під відкритим небом і стоянки в скельних сховищах. Природно, що другі пов'язуються з гірськими областями. Звертає на себе увагу, що дотепер ні в Криму, ні в українській частині Карпат не відомі печерні пам'ятки, чий вік вірогідно давніший часу останнього міжльодовиків'я. Навряд чи таку закономірність слід пояснювати тим, що місцеве населення почало використовувати скельні сховища для житла лише під час останнього льодовиків'я. Так, на Кавказі, наприклад, відомі порівняно численні ашельські печерні стоянки. Така ситуація може пояснюватися слабкою вивченістю печерних сховищ у Карпатах, але це пояснення, на перший погляд, є мало придатним для кримських печер, які нараховують більш ніж 100-літню історію досліджень. Можна припускати, отже, що Крим не був заселений аж до останнього міжльодовиків'я. Інше, більш ймовірне пояснення: печерні пам'ятки з ашельськими стоянками на півострові займали дещо іншу, чим мустьєрські пам'ятки, гіпсометричну і ландшафтну позицію і їхнього відкриття ще слід очікувати. Відсутність природних сховищ на рівнинних просторах компенсувалася спорудженням штучних жител. Перші достовірні свідчення про штучні житлові конструкції відносяться до вюрмського часу (Молодова, Кетроси). Разом з

тим немає підстав припускати, що до цього моменту жител у мешканців території України не існувало. Справедливим є зауваження Г.М. Лазукова про те, що клімат і природна обстановка плейстоцену були такими, що навіть у міжльодовикові епохи взимку тривалий час панували мінусові температури і сніговий покрив. Без штучних жител - одного з головних засобів захисту від несприятливого впливу природного середовища - не можна було жити навіть у південних ареалах.

Господарство носіїв нижньо- і середньопалеолітичних індустрій базувалася на використанні кам'яної сировини для виготовлення знарядь. На більш ранніх етапах на перший план виходила форма вихідної сировини. Основною вимогою до кам'яної сировини в середньопалеолітичний час стала ізотропність породи, тобто її здатність при оббивці давати великий плаский скол. Як вихідні матеріали широко використовувалися кремій, обсидіан, андезит і ін. Різними вимогами до сировини пояснюється петрографічний склад колекцій кам'яних виробів: більш різноманітний для давніх індустрій і практично уніфікований для більш пізніх. Відслонення придатної кам'яної сировини не поширені повсюдно навіть у регіонах, багатих на ізотропні породи. Зміна кліматичних умов протягом палеолітичної епохи неодноразово призводила до зміни ситуації з доступністю кам'яної сировини. Не виключено, що в ряді випадків вигляд кам'яної індустрії прямо може пояснюватися специфікою кліматичних умов, які призвели до об'єктивних труднощів із забезпеченням кам'яною сировиною. Мали місце і сезонні труднощі в забезпеченні сировиною (зимові періоди). Спостерігається певна приуроченість особливих концентрацій стоянок до регіонів найбільш масових виходів якісної сировини (Середній Дністер, Крим).

Відсутність багатих виходів ізотропних порід у ряді регіонів, не виключено, обмежувала процеси освоєння території. Можливим прикладом може служити регіон Середнього Подніпров'я, освоєний, як видається, лише на заключних етапах другої половини середнього палеоліту. Слід погодитися з тим, що надлишок матеріалу давав можливість широко експериментувати й удосконалювати прийоми виготовлення знарядь праці [Гурина 1976], однак слід вважати, що не менш стимулюючий вплив на розвиток технології мала і нестача якісної сировини. Пошук і підбір придатної сировини вимагав спеціальних часових і трудових витрат. Не можна погодитися з тими авторами, які стверджують, що люди палеоліту не витрачали часу і сил на пошук (задовільної якості) кременю, якщо його не було під рукою, а виготовляли знаряддя з інших матеріалів. Куди більш справедливим є зауваження М.В. Ломоносова, зроблене, зрозуміло, не з приводу діяльності давньої людини з використання каменю, але, тим не менш, цілком до цієї діяльності стосовне: "...обшук каменів без проби нудний і сумнівний..." [цит. по Полканов 1989].

Немає підстав припускати для часу нижнього і середнього палеоліту наявність довгострокової осілості. Така осілість припускає існування цілорічно протягом кількох років існуючих поселень, жителі яких залишають його для виконання поточних господарських задач і потім знову в нього повертаються. Етнографічні дані однозначно свідчать про неможливість тривалої осілості при мисливсько-збиральницькому способі життя. Наявні дані по нижньому палеоліту занадто скупі, щоби можна було реконструювати систему освоєння території. Найбільш загальноприйнятою є точка зору, згідно якої *Homo erectus* вели т.зв. рухливо-бродяжницький спосіб життя, пересуваючись в межах певної території з одного тимчасового табору в інший, не затримуючись в них більше ніж на кілька

тижнів. Остаточного нез'ясування є ситуація з системою освоєння території в середньопалеолітичний час. Недавні реконструкції по середньому палеоліту Криму [Чабай 2004] начебто свідчать про відносно високу рухливість неандертальського населення. На користь існування більш тривалих поселень, населених протягом кількох сезонів, можливо, свідчать такі стоянки Криму як Заскельна V, Заскельна VI (Колосовська) і деякі інші. Довгострокове заселення реконструюється для молодовських стоянок. Однак і в цьому випадку мова не йде про багаторічне тривале заселення, а скоріше про багаторазово повторюване сезонне (?) перебування. Таким чином, у цілому для середньопалеолітичного часу більш характерним є бродяжницько-осілий спосіб життя, коли один сезон (чи відтінок часу) проводився в більш довгостроковому поселенні, а інший - характеризувався частим переміщенням з одного тимчасового табору в інший.

### **8.5. Резюме розділу**

Для реконструкції суспільства неандертальців є підстави залучати універсальну модель культури та суспільства традиційних мисливців-збирачів. До числа універсальних характеристик архаїчних культур відносяться: консерватизм; традиційність; нерозчленованість на дискретні функціональні сфери; синкретизм сприйняття світу і людини в світі; міфологізм світогляду; сакралізація дій, технологічних процесів і окремих предметів. Первісне мислення є логічно раціональним і впорядкованим, його особливостями є уявлення про надприродні зв'язки між явищами, діями і предметами, а також символізм та міфологізм.

Основою соціальної структури суспільства традиційних первісних мисливців-збирачів є община. Її чисельність і територія напряму залежать

від кількості доступних біоресурсів, технічної озброєності, та стратегій життєзабезпечення. Для річного кола характерні екологічно зумовлені циклічні фази концентрації і дисперсії. Общини характеризуються територіальністю, автономністю, господарською незалежністю, інтенсивною внутрішньо обшинною комунікацією, рядом етноспецифічних рис.

Середньопалеолітична культура характеризується традиційністю та консерватизмом, що виявляється в стійкості технічних традицій по обробці кам'яної сировини і виготовленню знарядь. Перевірка відповідності основних характеристик суспільств неандертальців і традиційних мисливців-збирачів (чисельність, цикли дисперсій/ концентрацій, територіальність) дозволяє стверджувати, що за цілим рядом ознак суспільство неандертальців знаходиться в повній узгодженості з етнографічною моделлю общини мисливців-збирачів. Чисельність мінімальної середньопалеолітичної групи за археологічними даними оцінюється у межах 10-25 чоловік, площа освоєного ареалу не перевищувала 300 км<sup>2</sup>.

Важливою рисою суспільного життя неандертальців є його локальність. Загальним правилом є зосередження соціального життя в рамках т.зв. індивідуальної та ефективної мереж, які об'єднували людей в повсякденних задачах життєзабезпечення. На кожному моменті свого існування суспільство неандертальців складалося з общин (~25), їхніх частин (~5), та, ймовірно, сукупностей із кількох общин (~50/100 індивідуумів).

Палеолітичні пам'ятки України надають кілька видів свідчень т.зв. символічної діяльності, зокрема поховання, об'єкти т.зв. "мобільного мистецтва", та досить дискусійні приклади образотворчої діяльності. Є

підстави припускати наявність у суспільстві пізніх неандертальців практики турботи про членів колективу, не виключеною є наявність знаково-символічної системи. Із серединою пізнього етапу середнього палеоліту пов'язані перші матеріальні ознаки індивідуального самоусвідомлення: прикраси і т.зв. скарби кам'яних виробів.

На пізньому етапі середнього палеоліту України неандертальці займалися конструктивною діяльністю по поліпшенню природних сховищ чи зведенню штучних захисних конструкцій, широко використовували властивості вогню і володіли технологією його поновлення, з великою долею імовірності виготовляли одяг, сумки і ін. вироби із шкір і хутра, виготовляли зброю, знаряддя праці і предмети побуту з дерева, володіли технологіями виготовлення складених знарядь.

Основою господарства було полювання, що, вірогідно, доповнювалося збиральництвом. Основною формою освоєння території було бродяжницько-осіле заселення, що припускає існування сезонних поселень і тимчасових таборів (стійбищ).



## **Розділ 9**

### **ПІЗНІ НЕАНДЕРТАЛЬЦІ І ПЕРЕХІД ДО ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

Проблеми переходу від середнього палеоліту до верхнього і початку верхнього палеоліту протягом тривалого часу залишаються одними з найбільш дискусійних у проблематиці кам'яного віку. За рамками даної роботи залишається детальне обговорення питань, пов'язаних з причинами, шляхами, формами, хронологічними і територіальними рамками проникнення на територію України людини сучасного вигляду і асоційованої з нею верхньопалеолітичної культури. У нашому контексті важливо встановити, чи існують дані, які можуть пролити світло на долю найпізніших неандертальців. Таким чином, проблематика, яка розглядається у розділі, є більш вузькою, вона торкається питань датування термінального середнього палеоліту і можливих контактів між локальним неандертальським населенням і прийшлими людьми сучасного фізичного вигляду на території сучасної України.

#### **9.1. Перехід від середнього до верхнього палеоліту на території України: стан вивчення питання**

Вихідною в дискусії може бути думка Г.А. Бонч-Осмоловського та В.І. Громова про те, що зміна раннього палеоліту пізнім на території Східної Європи може пояснюватися не тільки появою нового населення, але і трансформацією неандертальської людини і його культури [Bonch-Osmolovsky, Gromov 1936, p.11]. Довгий час вважалося доведеним, що верхній палеоліт на території України, й Східної Європи в цілому, є результатом закономірного розвитку й ускладнення попередніх пізньомустьєрських культурних традицій [Бонч-Осмоловский 1934;

Ефименко 1953; Борисковский 1953; Черныш 1965; 1985; Формозов 1958; 1977; Григорьев 1968; Гладких, Станко 1997], а зміна фізичного вигляду людини в період заміни середнього палеоліту верхнім пояснювалася швидкою біологічною трансформацією. Така точка зору в значній мірі обумовлювалася уявленням про лінійну еволюцію самих антропологічних форм викопної людини і про безперечний еволюційний зв'язок між неандертальцями і людиною сучасного фізичного вигляду. Варіантом такої гіпотези, хоча й аргументованої із залученням даних по західній і центральній Європі, є думка про те, що європейські неандертальці були в змозі самостійно здійснити перехід до верхнього палеоліту, *без* сторонніх впливів прийшлих носіїв верхньопалеолітичних традицій (оріньяку) [Zilhao, d'Errico 1999; 2000].

Багато авторів підкреслювали особливий статус т.зв. початкової пори верхнього палеоліту, вказуючи на співіснування архаїчних за виглядом індустрій з пережитковими мустьєроїдними рисами і різко відмінних від них розвинених культур із сформованим верхньопалеолітичним виглядом. Висловлювалися також припущення про тривале переживання власне мустьєрських індустрій вже у час широкого поширення верхнього палеоліту [Бібіков 1989; Аникович 1991]. Проте, ідеї автохтонного походження верхнього палеоліту на території України дотепер не знайшли переконливого підтвердження. Не знаходить ця ідея (див. додаток Е), і аргументів з боку антропології, оскільки сучасні дані не підтримують уявлення про неандертальців, як про еволюційне підґрунтя людини сучасного фізичного вигляду. З біологічних позицій неможливо пояснити прискорення еволюції неандертальців на найпізнішому етапі їхнього існування та аргументувати їхнє швидке перетворення в людей сучасного фізичного вигляду.

І все ж таки, не можна остаточно відкидати ідею автохтонності та повністю заперечувати можливість еволюційного переростання місцевого мустьє у верхній палеоліт. В усякому випадку, на такому сценарії відносно деяких пам'яток Східноєвропейської рівнини наполягає ряд дослідників [Матюхин 1999а; 2002; 2004; Нехорошев 1996; Нехорошев и др. 1999]. Така гіпотеза, підкреслимо, не виключається повністю, але при тій умові, що якась частина східноєвропейських середньопалеолітичних індустрій була пов'язана з людьми сучасного фізичного вигляду. Проте антропологічні дані в цьому відношенні надмірно скупі: кістяк дитини із Старосілля, асоційованість якої з середньопалеолітичними знаряддями є дискусійною, та знахідка зубу *Homo sapiens* в контексті середньопалеолітичної пам'ятки Ріжок I в Приазов'ї [Праслов 1968]. Останнім часом була запропонована нова інтерпретація матеріалів Стінки. Наразі М.К. Анісюткін відносить їх до селетського кола: нижній шар – преселет, верхній – перехідна селетоїдна індустрія, вірогідно пов'язана в подальшому розвитку з т.зв. “молдавським селетом”. Припускається при цьому, що індустрія нижнього шару (носіями якої виступали “стінківські пресапієнси”), яка знаходить аналогії в більш ранніх матеріалах регіону, близько 60-50 тис. років тому перетерпіла інтенсивну трансформацію внаслідок контакту із мікокськими індустріями [Анісюткин 2005]. Гіпотеза раннього проникнення в Європу *Homo sapiens* видається потенційно плідною, однак треба визнати, що її слід підкріпляти прямими антропологічними даними. З іншого боку, техніко-типологічні аргументи на користь припущення про перехідний статус верхнього шару Стінки 1, як і низки інших індустрій (Королеве, Ia; Білокузьминівка, бузький комплекс; Молодова V, горизонти 10а и 10б) є, все ж, недостатніми.

Як бачимо, переконливих фактів на користь гіпотези автохтонного походження на сьогодні немає. Більш правдоподібною, таким чином, видається гіпотеза інтрузивного характеру верхньопалеолітичної культури, яка тривалий час відкидалася у вітчизняній науці. Згідно цієї гіпотези верхній палеоліт асоціюється з групами людей сучасного фізичного вигляду, які переселилися на територію України ззовні. Але і в цьому випадку не може бути повністю відкинутим припущення про певну спадкоємність населення, про певні зв'язки прийшлих культурних традицій з культурними традиціями попереднього мустьєрського часу.

Т.зв. архаїчні, або симбіотичні, індустрії являють собою можливий приклад акультураційних процесів, які мали місце між прийшлим і автохтонним населенням.

Факт існування таких своєрідних індустрій, що поєднують в своєму кам'яному інвентарі середньопалеолітичні і верхньопалеолітичні риси є загальновизнаним [Праслов, Рогачев 1982; Рогачев и др. 1984; Аникович 1991; 2000; 2003; 2005a; Djindian et al. 1999]. Як пояснювати своєрідну “змішаність” індустрій таких пам'яток?

Не можна не визнати, що в загальній думці практика встановлення “спорідненості” індустрій на основі подібності матеріальної культури не піддається сумнівам і є загальноприйнятою відносно середньопалеолітичних пам'яток, або пам'яток будь-якого більш пізнього відрізка кам'яного віку. Проте цей підхід стає предметом винятково енергійної полеміки, якщо мова йде про пам'ятки, що відносяться до періоду переходу від середнього до верхнього палеоліту. Дуже мало відповідними одне одному видаються, з одного боку, уявлення про різний фізичний вигляд носіїв середнього і верхнього палеоліту, а з іншого боку - наявність архаїчних, “мустьєрських” рис в матеріальній культурі деяких верхньопалеолітичних пам'яток.

Питання про архаїчну складову ряду українських верхньопалеолітичних пам'яток могло б вирішуватися значно простіше, якби вони знаходилися не в Україні, а десь в Північній Америці. Тоді “архаїчну” специфіку можна було б цілком логічно і переконливо пояснювати різницею культурних адаптацій у різних груп населення. Але в нашому випадку проблема більш складна: в Північній Америці відсутні неандертальські пам'ятки з матеріальною культурою, що знаходить прямі відповідності у верхньопалеолітичній культурі, а в Україні вони є. Можна сформулювати три імовірності відносно українських верхньопалеолітичних пам'яток з архаїчним компонентом, а саме:

(а) вони є безпосереднім результатом еволюції локального середнього палеоліту,

(б) вони є результатом незалежної творчості людини сучасного фізичного вигляду,

(в) вони є результатом контактів між різними типами людини і культури.

Ймовірність (а) очевидним чином суперечить антропологічним даним і не підтримується переконливими археологічними даними. Ймовірність (б) не суперечить антропологічним даним, але археологічний факт технологічного регресу, запозичення місцевих середньопалеолітичних технологій прийшлим населенням не може бути задовільним чином пояснений. Ймовірність (в) принципово узгоджується і з антропологічними і з археологічними даними. Таким чином, є підстави розділяти точку зору тих дослідників, які вважають останню імовірність найбільш вірогідною [Allsworth-Johns 1986; 1990; Mellars 1992; Аникович 2004; 2005; 2005a].

Таким чином, можна вести мову про три моделі переходу до верхнього палеоліту. Модель наступності припускає еволюційне

переростання місцевого середнього палеоліту у верхній і практично не має аргументів на свою користь. Модель заміщення припускає зміну неандертальського населення й асоційованої середньопалеолітичної культури прийшлими *Homo sapiens* – носіями верхньопалеолітичних індустрій без будь яких контактів між ними. Модель акультурації припускає тісний контакт і метисацію принаймні частини аборигенного неандертальського і прийшого населення [Allsworth-Johns 1986]. Остання модель, на погляд автора, на сьогодні знаходить більше аргументів на свою користь.

В останнє десятиліття були отримані нові дані, що мають відношення до проблематики переходу від середнього до верхнього палеоліту на території України. Зокрема, був установлений вік деяких пізніх середньопалеолітичних пам'яток Криму, отримані вказівки на хронологічну позицію нижньої частини колонки Сюрени I, вивчається культурно-стратиграфічна послідовність Буран-Каї III у Криму і Міри в Середньому Подніпров'ї. Питання переходу до верхнього палеоліту на території Східноєвропейської рівнини та в Криму з тією чи іншою мірою деталізації аналізувалося в багатьох роботах [Аникович 1999; 2000; 2003; 2004; Синицын 2000; 2002; Вишняцкий 1999; 2000; Маркс, Чабай 1998; Чабай 2000; 2003; Коен, Степанчук 2000; 2001; Cohen, Stepanchuk 1999; 2000-2001; Hoffecker et al. 2003; Pavlov et al. 2004 і ін.].

Як впливає з численних робіт вітчизняних і закордонних дослідників, які висловлювалися по проблемі, можна розрізнити географічні регіони, у яких відбувалося незалежне, інспіроване внутрішніми причинами становлення верхньопалеолітичних технологій, і регіони, у які ці технології привносилися ззовні. Слід визнати, що територія материкової України і Крим не входять у число регіонів, у яких відбувався внутрішньо обумовлений перехід до нових технологій. Принаймні, будь-які переконливі вказівки на цей рахунок дотепер

відсутні. Отже, можна зробити висновок, що територія нашої країни являє собою регіон, у який верхньопалеолітичні технології були привнесені ззовні.

Давно є загальноновизнаним, що мустьєрська і верхньопалеолітична культури якийсь час співіснували [Лазуков и др. 1981; Шанцер и др. 1982; Бибигов 1989]. Накопичується усе більше фактів, що вже не дозволяють однозначно ототожнювати перших носіїв справжніх верхньопалеолітичних технологій на території Східної Європи з оріньяком [Аникович, Платонова 2004]. Однак, як би то не було, носії нових технологій потрапляли не на незасвоєну територію, але на землі, вже освоєні неандертальцями.

Таким чином, можна припускати, що рано чи пізно нове населення входило в контакт з аборигенним. Теоретично цілком можливо, що в результаті таких контактів виникали змішані або симбіотичні традиції, що поєднують риси середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних технологій. Велика імовірність інтенсивних контактів видається тим більш високою, що сам рух кроманьйонців у Європу з вірогідного центру був викликаний, швидше за все, демографічними причинами [Вишняцкий 2000; 2002]. Ріст щільності населення і, як результат, інтенсифікація контактів між окремими групами, яка приводила до тих чи інших форм запозичень сторонніх традицій, на сьогоднішній момент видається найбільш прийнятним поясненням причин культурних “мутацій” на переході від середнього до верхнього палеоліту.

З моменту появи в Східній Європі носіїв верхньопалеолітичних технологій для регіону можна припускати *співіснування* трьох феноменів, а саме: середньопалеолітичного, верхньопалеолітичного, і симбіотичного середньо-верхньопалеолітичного (рис. 167; 168), який виник в результаті контакту між носіями середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних традицій. Було би оманю вважати, що поява

симбіотичної традиції супроводжується неодмінним зникненням традицій-“донорів“. Теоретично цілком імовірно, що всі три, пов'язаних між собою, традиції можуть, причому на досить віддалених територіях, співіснувати протягом невизначено тривалого відрізка часу в рамках перехідного періоду. Цілком ймовірно також, що кожна з трьох традицій може завершити своє існування раніше будь-яких двох інших. Зовсім не обов'язковим видається і те, що кожна з археологічно зафіксованих середньопалеолітичних, верхньопалеолітичних чи симбіотичних традицій перехідного періоду повинна мати обов'язкове продовження в подальшій еволюції палеолітичних культур.

Слід підкреслити, що симбіотичні індустрії відображають лише одну, і далеко не пануючу, форму переходу до верхнього палеоліту. Велика кількість фактів свідчить швидше про різку зміну середнього палеоліту верхнім. Тут, отже, можна аргументовано вести мову про співіснування неандертальців і людини сучасного вигляду без яких-небудь виражених контактів і взаємовпливів і про зміну населення. Але цей аспект переходу до верхнього палеоліту виходить за рамки роботи і тому детально не розглядається.

## **9.2. Хронологічні рамки переходу від середнього до верхнього палеоліту. Умови формування симбіотичних перехідних індустрій**

Найбільш сталі і загально визнані рамки перехідного періоду, у який відбулася повна заміна середньопалеолітичних пам'яток верхньопалеолітичними: 40-35 тис. років. Не поодинокими є висловлювання про те, що нижня хронологічна границя перехідного періоду в Європі повинна бути заглиблена до 50 чи до 60 тис. років [Лазуков 1981в; Gamble 1999]. На такому заглибленні нижньої межі, по суті, наполягають В.М. Гладилін, визначаючи вік верхньопалеолітичних матеріалів Королевого, та В. Чіріка і І. Борзіяк, припускаючи



приналежність матеріалів типу Стінки до протоориньяку [Gladilin, Demidenko 1989; Chirica, Borzias 2005].

Безумовно слід погодитися з думкою, що початком перехідного періоду в регіоні слід визнавати момент появи перших справжніх верхньопалеолітичних індустрій [Аникович 2000], а кінцем його – час побутування останніх середньопалеолітичних пам'яток [Чабай 2003]. У цілому для Східної Європи вказівками на часові рамки періоду можуть служити хронологічна позиція давнього верхнього палеоліту в Костьонківсько-Борщевському районі і термінального середнього палеоліту в Криму. Однак не слід думати, що повсюдно в Східній Європі перехідний період мав однакову тривалість. Рамки перехідного періоду в локальних районах, безумовно, можуть бути різними. Так, найбільш ранні для території України справжні верхньопалеолітичні індустрії відомі на території Закарпаття (близько 40 тис., а за деякими оцінками, і більше 60 тис. років). Але лишається відкритим питання про вік найбільш пізнього середнього палеоліту цього регіону. У Криму, навпаки, відомі численні пам'ятки середнього палеоліту пізніші за 30 тис. років, а справжні верхньопалеолітичні пам'ятки ненабагато давніші.

Таким чином, питання про визначення хронологічних рамок переходу для окремих регіонів України залишається відкритим і залежить від подальшого накопичення даних. Не можна стверджувати про практично одночасну зміну мустьєрських комплексів верхньопалеолітичними. У цілому ж, хронологічні рамки переходу від середнього до верхнього палеоліту на території країни, виходячи із сучасних даних, може визначатися між 40-20 тис. років тому. Слід підкреслити, що хронологічне положення індустрії в рамках перехідного періоду зовсім не означає, що вона є перехідною. Що перехідного може бути в пережитковій мустьєрській індустрії, вік якої молодший за, скажімо, 30 тис. років? Так само, немає ніяких підстав називати цілком

верхньопалеолітичну за своїми характеристиками індустрію 36 тис.літнього віку – перехідною. Отже, справді перехідними можуть бути визнані тільки ініціальні або симбіотичні “контактні” індустрії. У випадку Східної Європи мова не може йти, як видається, про автохтонні ініціальні індустрії. Для ряду “контактних” індустрій регіону більш ймовірним є місцеве походження.

У термінах геостратиграфії, вказаний перехідний період займає частину вітачівського стратиграфічного горизонту української схеми і бузький горизонт (друга половина OIS 3 і початок OIS 2). Тим самим, процес переходу на більшій частині материкової України і в Криму представляється дещо більш протяжним у часі, ніж в інших регіонах Східної Європи [Cohen, Stepanchuk 1999]. Так, для району середньої течії Дону останнім часом встановлюється існування раннього верхнього палеоліту з датами, що перевищують 45 тис. років [Аникович, Платонова 2004]. Останнім часом з'явилися повідомлення про виявлення в Закарпатті верхньопалеолітичних комплексів, що датуються за радіовуглецем близько 39 тис. років тому [Усик та ін. 2004]. Не виключається і більш древній вік верхнього палеоліту на території Закарпаття і стверджується про те, що південний схід центральної Європи (включаючи Закарпаття) входив в ареал ранньої появи верхнього палеоліту, близько 70-65 тис. років тому (В.М. Гладилін, Ю.Е. Демиденко). Таке припущення базується на позиції верхньопалеолітичних матеріалів, які геостратиграфічно аргументовані в колонці Королевого (В.М. Гладилін); така думка поки що не отримала додаткових доказів.

Контактні або симбіотичні індустрії в іншій термінології можуть бути названі архаїчними або перехідними. Однак цей останній термін скоріше є не дуже вдалим для позначення такого роду індустрій. Справа тут насамперед в тому, що термін “перехідність” швидше

еволюціоністський за своїм основним значенням і сприймається не в синхронному, а в діахронному плані. Він передбачає фіксацію певного проміжного стану в процесі, який має свої внутрішні причини, логіку розвитку і наслідки. Це погано узгоджується з розумінням симбіотичних індустрій насамперед як продукту контакту між носіями двох різних як мінімум технологій. Індустріям, для яких дійсно встановлюється еволюційне переростання із стану “середньопалеолітичного” в стан “верхньопалеолітичний”, термін “перехідні” підходить значно більше. Останнім часом звучать пропозиції позначати такі індустрії як початкові, ініціальні. Можливо, в цьому є сенс. Принаймні, стає відчутною необхідність розрізняти більш тонкі нюанси серед індустрій, що традиційно зараховуються до перехідних. У зв'язку з цим не видається виправданим вживання терміну “початковий” по відношенню до самого древнього прояву верхнього палеоліту в конкретному локальному регіоні. Вживається також термін архаїчні верхньопалеолітичні індустрії. Він представляється більш відповідним для визначення спадщини симбіотичних традицій, проте також є досить розпливчастим і невизначеним. Його застосування більш виправдане в тому випадку, коли мова йде про індустрії, які хоча і включають пережиткові елементи мустьєрського вигляду, але займають хронологічну позицію, яка виходить за верхню межу перехідного періоду, що визначається для локального регіону. Симбіотичні індустрії, можливо, більш доречно позначати терміном *архаїчна індустрія перехідного періоду*. Таким чином, в рамках періоду, перехідного від середнього до верхнього палеоліту, і в межах регіону, що розглядається, можна розрізняти середньопалеолітичні, верхньопалеолітичні і архаїчні (симбіотичні) індустрії.

Неодмінною умовою формування симбіотичних контактних традицій перехідного періоду є хронологічне співіснування

середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних традицій у рамках даного регіону. Контакт, що може привести до виникнення архаїчної традиції не обов'язково повинний бути прив'язаний до самого початкового етапу появи в регіоні носіїв прийшлих, більш “прогресивних” технологій. Іншими словами, момент формування симбіотичної чи архаїчної традиції може мати відносно пізній вік у межах установлюваних хронологічних границь перехідного періоду. З іншого боку, активні контакти, гібридизація і культурна мутація, імовірно все, були найбільш інтенсивними на початковому етапі освоєння території Східної Європи новим населенням, оскільки на заключних етапах перехідного періоду неандертальські групи здаються вже занадто нечисленими та ізольованими. У той же час, період виникнення симбіотичних індустрій видається хронологічно дещо більш пізнім, ніж момент початкової інфільтрації в Східну Європу носіїв верхньопалеолітичних технологій. Тут мається на увазі демографічний фактор – був потрібний час для того, щоби нове населення стало досить численим, а контакти, отже, більш частими.

Звертає на себе увагу особливість географічного поширення найбільш ранніх справжніх верхньопалеолітичних індустрій: вони демонструють певну тенденцію до локалізації в більш північних регіонах. Якщо прийняти положення про те, що люди сучасного вигляду заселяли Центральну і Східну Європу з півдня, вірогідно через т.зв. “дунайський коридор”, то треба дійти до висновку, що їхні колективи проминули тісно заселені неандертальцями південні території і освоювали, насамперед, більш північні регіони з відносно нечисленим, або й відсутнім, аборигенним населенням. У такому випадку контактна зона між різним населенням виникла пізніше, із збільшенням популяції людей сучасного фізичного вигляду. Певне відставання моменту виникнення контактної зони має місце і у разі прийняття інших версій

про напрями початкового проникнення людини сучасного вигляду на Східноєвропейську рівнину.

Теоретично не виключена також можливість того, що контакт між *тими самими* традиціями-“донорами“ міг мати місце не одноразово і приводити, у результаті, до виникнення різних за своїми характеристиками індустрій. Якщо справедливим є вважати, що сотні - кількох сотень років спільного проживання фізичних носіїв різних традицій достатньо для формування нової стійкої традиції, то звідси випливає висновок про те, що необхідний період початкової “мутації“ може бути гранично малим і археологічно і антропологічно просто не фіксуватися. Звідси випливає, що пошук матеріалів, що відповідають цьому короткому початковому періоду, нагадує пошук горезвісного “*missing link*” у генеалогії людини. Таке припущення повністю узгоджується з прогнозами т.зв. моделі “дифузної хвилі” [Eswaran et al. 2005].

Ще одне зауваження. Якщо справедливим є вважати, що симбіотичні індустрії є продуктом контактів між аборигенним неандертальським і прийшлим населенням, то тоді слід зробити висновок про те, що в соціальному плані колективи і тих, і інших знаходилися на приблизно однаковому рівні. Поширеність симбіотичних індустрій в просторі і часі є додатковим аргументом на користь того, що соціальні колективи пізніх неандертальців мали принципову подібність з колективами сучасної людини. Звідси випливає побіжний висновок про існування практики контактів між колективами пізніх неандертальців.

Факт знаходження індустрії в певному регіоні сучасної території України абсолютно не означає, що вона сформувалася саме в цьому конкретному регіоні. Розташування, наприклад, поселення І шару Міри в долині Дніпра зовсім не означає, що формування традиції відбувалося

в Подніпров'ї, хоч тут і відомі середньопалеолітичні пам'ятки, індустрії яких демонструють певну схожість з відповідними компонентами верхнього шару Міри. Процеси утворення симбіотичних індустрій неможливо звести до конкретних регіонів. Хоча кожний з таких моментів насправді означає реальність конкретної зустрічі представників конкретного населення, дослідити і окреслити точно, де саме, в якій точці сталася ця подія - неможливо. Швидше усього, в регіонах найбільш заселених неандертальцями, таких як, наприклад, Крим, такі контакти або не відбувалися, або не призводили до виникнення симбіотичних традицій. Цілком логічно допускати, що контакти, один із сотень яких міг призвести до виникнення симбіотичної індустрії, відбувалися в слабо населених регіонах, на периферії центрів з особливою концентрацією неандертальського або кроманьйонського населення, в т.зв. прикордонній зоні.

Археологічне визначення середньопалеолітичного характеру індустрій, як правило, не викликає особливих складностей. Принаймні, загальноприйнятим є думати, що доцентрове чи левалуазське пласке розщеплення в сполученні з одно- чи двобічними гостроконечниками і скреблами не дає підстав сумніватися у визначенні епохального статусу індустрії.

Цілком піддається розв'язанню також питання про визначення верхньопалеолітичного статусу індустрій. Пластинчасте об'ємне чи напівоб'ємне розщеплення в сполученні із скребачками, різцями та в асоціації з інтенсивною обробкою кістки, виробництвом предметів мистецтва і свідченнями далеких міграцій матеріалів або населення можуть бути вирішальними в цьому відношенні.

Найбільші складнощі викликає визначення індустрій, які поєднують середньопалеолітичні і верхньопалеолітичні риси. Насамперед, такого роду індустрії вимагають обґрунтованого доказу

гомогенності комплексу, аргументації неможливості механічного змішання матеріалів. Наступний пункт, що вимагає спеціального доказу – наявність дійсно епохально-значимих складових. Серійна представленість скребків і різців та гостроконечників і скребел у рамках гомогенного комплексу може бути серйозним аргументом на користь симбіотичного характеру індустрії. Співіснування чи комбінація верхньопалеолітичних і середньопалеолітичних прийомів розщеплення також може служити вказівкою на це. Подібні докази можуть бути зафіксовані і у межах окремих виробів. Приміром, кінцеві скребачки, виготовлені на пластинчастих левалуазських зняттях (як у Куличівці на заході України), - це дійсно переконливий зразок симбіозу верхньо- і середньопалеолітичних рис у рамках одного виробу. Важливими є подібного роду приклади сполучення архаїчних і більш розвинених прийомів у всіх аспектах кам'яної і кістяної індустрій, що піддаються аналізу, а також в інших доступних свідченнях життєдіяльності. При вирішенні більш конкретної задачі – встановленні вихідних культурно-генетичних зв'язків симбіотичних традицій особливого значення набуває подібність форм чи типів виробів, що цілком справедливо підкреслює М.В. Аникович [2000; 2004].

Цілком зрозуміло, що при перерахуванні ознак трьох вищезгаданих феноменів опущений цілий ряд більш окремих, але не менш важливих вказівок, які – у комплексі з іншими – слід враховувати при визначенні статусу індустрій. Маються на увазі, наприклад, такі ознаки, як прийоми підготовки зони удару на нуклеусах (фасетування, редукування і т.ін.), “середньопалеолітична“ чи “верхньопалеолітична“ технологія виготовлення біфасів, застосування твердого чи м'якого відбійника і т.ін.

### 9.3. Архаїчні індустрії перехідного періоду на території України: Куличівка: III – Міра: I - Буран-Кая III: C

У даний момент з визначеністю можна говорити про кілька типів таких індустрій на території України, втім представлених дуже нечисленними пам'ятками. До них відносяться Куличівка: III на Волино-Поділлі (з геологічним датуванням дубно-паудорф), Міра: I в Середньому Подніпров'ї (радіовуглецевий вік 28-27 тис. років тому), Буран-Кая III: C в Криму (радіовуглецевий вік близько 32 тис. років тому) [Степанчук та ін. 2004; Чабай 2000; Stepanchuk 2005; Stepanchuk, Cohen 2000-2001; Маркс, Монигал 2000; Marks, Monigal 2000; Monigal 2004 і ін.].

#### Куличівка, шар III

Колекція шару з розкопок В.П. Савича 1979 р. визнається найбільш гомогенною. Представлені 6497 предметів, з яких: 245 знарядь, 46 різцевих сколів, 2860 відщепів, 1325 пластин (20,1 % від загальної кількості кременя), 1773 луски, 52 уламки кременю, 53 нуклеоподібних уламки, 15 пренуклеусів, 108 нуклеусів (рис. 169; 170). Матеріали демонструють яскраве змішання “середньопалеолітичного” левалуазького плаского і “верхньопалеолітичного” призматичного і торцевого об'ємного розщеплення. У наявності чимало прикладів органічного взаємопереплетіння “середньопалеолітичних” і “верхньопалеолітичних” рис: наприклад, наявність тонко фасетованих площадок на призматичних нуклеусах, переважання послідовного порядку розщеплення на левалуазських двоплощинних нуклеусах, приклади поєднання об'ємного і плаского розщеплення в межах одного ядрища. Індустрія орієнтована на велику і широку пластину (дуже ймовірно, з подальшим її навмисним фрагментуванням). Серед 245 виробів з вторинною обробкою є 15 левалуазських вістер, 20 різців, 68 скребачок, 7 вістер, 43 ножі, 10 тронкованих сколів, 22 анкоші, 10



скобелів, 7 різчиків, 1 долітце, 2 зубчастих, 8 комбінованих знарядь, 14 пластин і 26 відщепів з ретушшю. Окремо слід підкреслити, що, поряд із кінцевими на пластинах і відщепах скребачками, в матеріалах III шару широко представлені нуклеоподібні (включаючи *carene, a museau, rabot*) і близькі до останніх високі скребачки на масивних, часто первинних, сколах. Представлені різці карене.

### **Міра, шар I**

Індустрія значною мірою трансформована і отримала сучасний вигляд у результаті інтенсивного використання і перевикористання обмеженого числа старанно відсортованих артефактів (рис. 171; 172). Вихідний набір, імовірно, був складений а) великими масивними і широкими пластинами і б) великими біфасами. Нуклеуси поодинокі, розщеплення доцентрове. Переважна частина колекції (майже 52 тис. предметів) представлена мікровідщепами і лусочками переоформлення двобічних і однобічних знарядь. Для керування параметрами сколів (близько 600) при розколюванні використовувалося і фасетування і редукція. Серед знарядь на сколах: 16 гостроконечників, 17 скребел, 36 скребків, 15 комбінованих знарядь (в основному, різні сполучення скребків – скребел – гостроконечників), 5 різців, 18 вістер, 4 вістря кремс, 7 мікровістер, 15 пластинок дюфур, 138 негеометричних мікролітів, 6 тронкованих виробів, 20 долотоподібних, 8 розгортки, 95 пластинок і пластин з ретушшю, 168 відщепів і мікро-відщепів з ретушшю, 153 уламка знарядь. Серед двобічних виробів: 16 цілих і фрагментованих (уламки кінчиків) листовидних вістер чи гостроконечників, 1 конвергентне скребло, 15 невиразних фрагментів. Оріньякський компонент (вістря кремс і пластиночки дюфур) скоріше атипові. Оригінальною є серія негеометричних мікролітів, що звичайно представляють собою трапецієподібні в плані лусочки з притупленим поперечним лезом. Вироби мають широкі аналогії в оріньякських,

особливо в східноєвропейських пізньооріньякських (оріньякоїдних) мікрокомплексах степової зони (Сагайдак 1 – Мураловка - Золотовка), однак морфологічна подібність відсутня [Праслов 1972; Праслов Щелинский 1996]. У шарі представлені численні кістяні ретушери, а також фрагменти вістер, голок (?), лоцила, просвердлені зуби песця і лисиці і дрібні фрагменти орнаментованих кістяних виробів.

### **Буран-Кая III, шар С**

За даними А.Е. Маркса, К. Монігал і В.П. Чабая індустрія характеризується відсутністю справжніх нуклеусів (на думку В.П. Чабая вони присутні [Чабай 2000]), наявністю двобічних листоподібних біфасів, виготовлених верхньопалеолітичною технологією, двобічних виробів які нагадують *Keilmesser*, а також скреблами, скребачками, долотами, зубчастими і своєрідними “двобічно ретушованими трапецієподібними мікролітами” (рис. 173). За підрахунками В.П. Чабая в шарі представлені: 10 двобічних вістер і їхніх фрагментів, 1 двобічний ніж, 17 напівфабрикатів і ближче не визначених фрагментів двобічних виробів, 5 скребків, 8 завершених і 13 незакінчених трапецієподібних артефактів, 8 відщепів з ретушню. Близько 90% комплексу складають лусочки і дрібні відщепи – продукти оформлення біфасів, часто із слідами абразивного підправлення зони удару. Представлені свідчення обробки кістки.

xxx

Кожна з цих пам’яток своєрідна і не має взагалі нічого або мало спільного. Проте, за ознакою наявності виробів двобічної обробки два останніх, безсумнівно, відносяться до числа постмікокських чи селетоїдних. Кременецька індустрія Куличівки, у свою чергу знаходить аналогії в богуніцькій індустрії [Demidenko, Usik 1993] і, далі в Близькосхідному емірані. Було запропоновано ймовірне пояснення походження кременецької індустрії, джерела якої можна вбачати на

Близькому Сході і носієм якої, не виключено, були люди сучасного фізичного вигляду [Коен, Степанчук 2001; Cohen, Stepanchuk 2000-2001]. Аналогічна думка з приводу богуніцької індустрії висловлена Г. Тостевином [Tostevin 2000]. Походження постмікоксських індустрій, швидше за все, є місцевим, східноєвропейським, і у їхньому формуванні, не виключено, взяли участь носії місцевих середньопалеолітичних традицій.

Співвідношення середньопалеолітичного і верхньопалеолітичного компонентів у названих індустріях різне. Так, в одному випадку (Куличівка, шар III) мова може йти лише про середньопалеолітичну (левалуазську) складову у технології розщеплення, комбіновану із справжнім верхньопалеолітичним розщепленням, причому морфологічний вигляд переважаючої більшості ретушованих виробів є, безсумнівно, верхньопалеолітичним. В іншому випадку (Міра, шар I) середньопалеолітичний компонент більш істотний і виявляється як у технології (пласко-опуклі біфаси), так і в типології (гостроконечники, скребла), а верхньопалеолітичний – також досить розвинений (скребачки, різці, негеометричні мікроліти). У третьому випадку (Буран-Кая III, шар C) середньопалеолітичний нюанс повідомляється індустрії наявністю двобічних виробів (листоподібні вістря, ножі), супроводжуваних скребачками й оригінальними трапецієподібними виробами. Важливо підкреслити, що у випадку Куличівки і Міри верхньопалеолітичний компонент характеризується певними оріньякськими ознаками, які цілком відсутні у випадку Буран-Каї III. Так, Куличівка містить скребачки і різці карене, великі пластини з перехватом, але позбавлена мікробиробів. Міра, навпаки, містить атипові вістря кремс, пластиночки дюфур і оригінальні лусочки з притупленими кромками, але практично позбавлена типових кареноїдних форм. Аналогії середньопалеолітичної складової індустрії

верхнього шару Міри вбачаються в пізніх середньопалеолітичних індустріях із двобічними знаряддями. Найбільш близькі аналогії верхньопалеолітичної серії Міри: I вбачаються в матеріалах стрілецької і городцовської культур. Однак відсутність у матеріалах трикутних наконечників робить більш ймовірною городцовську аналогію. Матеріали Буран-Кая III: С, якщо не брати до уваги відсутність трикутних наконечників і наявність оригінальних трапецієподібних виробів, у рамках Східноєвропейської рівнини дійсно видаються найбільш близькими до стрілецької [Marks 1998]. Однак оскільки мова йде про відсутність найбільш характерної форми, такі аналогії, все-таки, є недостатньо аргументованими. Натомість, форми листоподібних вістер знаходять більш близькі аналогії в дунайському селеті. Витоки індустрії можна вбачати в мікокських пам'ятках.

Таким чином, на території України розрізняється три типи архаїчних індустрій перехідного періоду. Дві з них (Буран-Кая III: С і Міра: I) мають, імовірно, місцеве походження і пов'язуються з мікокськими індустріями. Третя (Куличівка: III), не виключено, являє собою заключний етап еволюції ініціальної перехідної традиції позаєвропейського походження.

#### **9.4. Проблема віку термінального середнього палеоліту на території України**

Уявлення про час існування останніх неандертальців були істотно скориговані протягом останнього десятиліття. Як було встановлено, архаїчні люди доживають у різних областях Європи до 30-28 тис. років тому. В західній Європі відомі також стоянки з більш пізніми абсолютними датами [van Andel, Davies 2003]. Факт досить тривалого - до семи тисячоліть - співіснування *Homo neanderthalensis* та *Homo sapiens* у деяких областях Європи вважається доведеним. Цей період

може бути збільшений майже вдвічі, якщо вважати *Homo sapiens* відповідальним за такі ранні верхньопалеолітичні комплекси як Костьонки 14: IV; Віллендорф II: 1, 2, Темната: 4, Богуніце: 4а, Клісоура Кейв 1, і деякі інші. Питання про час появи перших справжніх верхньопалеолітичних індустрій і про час зникнення регіональних популяцій архаїчних людей найтіснішим чином пов'язані з проблемою переходу від середнього до верхнього палеоліту в Східній Європі.

Дані про пізній вік термінального середнього палеоліту регіону продовжують накопичуватися [Колесник 2003; Cârciumaru, Anghelinu 2000; Pasda 2000; Cohen, Stepanchuk 1999; van Andel, Davies 2003; Chirica, Borziac 2005]. У контексті проблематики переходу до верхнього палеоліту на території України особливий інтерес становить вік найпізніших пам'яток середнього палеоліту. Важливу інформацію в цьому відношенні надає Крим [Степанчук і ін. 2004а; Степанчук 2005].

Так, цілий ряд середньопалеолітичних стоянок датується між 30 і 28 тис. років тому. Серед них: Заскельна V: I; Заскельна VI (Колосовська): II; Пролом I: I; Пролом II: II; Буран-Кая III: B1; Альошин Грот: I. Поряд з цими - уже термінальними в загальному розумінні - неандертальськими стоянками, не виключено, існують пам'ятки ще більш молоді.

Дуже молодий вік верхнього середньопалеолітичного шару стоянки Пролом II аргументується чотирма датами (22650 $\pm$ 100, GrA-5445; 22900 $\pm$ 300, Ki-10746; 24550 $\pm$ 300, Ki-10745; 22800 $\pm$ 600, Ki-10895) (рис. 174). Ще неопублікована і тільки попередньо досліджена українськими (Є.І. Данилова) і іспанськими (А. Розас) антропологами фаланга кисті неандертальця була виявлена в заповненні I шару разом із плейстоценовою фауною і мікокською індустрією типу Ак-Кая.

Термін “шар” у відношенні багатьох досліджених в 1970-80 р. середньопалеолітичних стоянок Криму не слід розуміти як синонім

“житлової поверхні”. Цілком правий В.П. Чабай [2004], який спеціально акцентує цю обставину. Напроти, шари Пролому II, Заскельної V, Заскельної VI (Колосовської) являють собою нерозчленований конгломерат кількох епізодів перебування. Однак, абсолютні дати віку цих конгломератів не втрачають через це своєї значимості, тим більше, що, судячи по всьому, епізоди заселення не були значно віддалені один від одного в часі. Необхідним є подальше детальне антропологічне вивчення знахідки і її пряме датування, що і планується провести найближчим часом. Нижче залягає шар II Пролому II (близько 28 тис. років тому), який також містить ізольовану фалангу кисті неандертальця (?). Важливо, що ця кримська стоянка демонструє кілька послідовних заселень. Верхні епізоди були продатовані; радіовуглецевий вік встановлюється між 42 і 23 тис. років тому.

Подібна картина кількарязового заселення печерного притулку, верхній середньопалеолітичний шар якого датується дуже пізнім часом, простежена також на стоянці Заскельна VI (Колосовська) (рис. 175). Ця остання демонструє, щонайменше, сім окремих епізодів заселення, верхні чотири з яких були датовані за  $^{14}\text{C}$ . Шар IV виявився поза межами методу, у той час як хронологічна позиція шарів IIIa, III, II та I встановлюється між 39 і 23 тис. років тому. Найпізніший шар I містить ту ж індустрію, що і всі нижче залягаючі середньопалеолітичні шари стоянки, та, як і в Проломі II - відноситься до мікоку типу Ак-Кая і датується між 25-22 тис. років тому ( $22800\pm 400$ , Ki-10605;  $24400\pm 480$ , Ki-10606;  $22500\pm 450$ , Ki-10892;  $25700\pm 160$  Ki-13373;  $25200\pm 160$  Ki-13375;  $24600\pm 170$  Ki-13376). Слід згадати про те, що аналог літологічного шару, що включає знахідки I шару Заскельної VI (Колосовської) був зафіксований у колонці сусідньої стоянки Заскельна V [Величко, Праслов 1978]. Тут він залягає вище I культурного шару цієї стоянки, також недавно продатованого ( $28850\pm 400$ , Ki-10891;

30080±350, Ki-10744). Відповідно до попередньої оцінки А.О. Величко, літошар може відноситися до брянського інтервалу-арсі, або до пізньольодовиків'я [Величко, Праслов 1978, с.30]. Таким чином, нещодавно отримані дати для I шару Заскельної VI (Колосовської) у цілому погоджуються з даними, які надаються колонкою Заскельної V. Скелетні рештки неандертальців особливо численні в шарі IIIa стоянки Заскельна VI (Колосовська), також виявлені в II і III шарах (за результатами ревізії фауністичних колекцій стоянки). Дані по Заскельної VI (Колосовській) знову вказують на дуже пізній вік кримських неандертальців – носіїв традиції мікоку типу Ак-Кая.

Інший тип середньопалеолітичної індустрії, що має пізній радіовуглецевий вік, мустьє типове, був виявлений у південно-західному Криму, на стоянці Шайтан-Коба IV (рис. 176), дослідження якої поки тільки розпочате. Вивчена на обмеженій площі послідовність відкладів стоянки містить до восьми окремих горизонтів (епізодів) заселення, вік яких установлюється між 21,24 і 17,8 тис. років тому. Оскільки в даний час рештки людей сучасного фізичного виду не пов'язуються *безсумнівно* з жодною із середньопалеолітичних індустрій Європи, є підстави припускати, що саме неандертальці були творцями індустрії Шайтан-Коба IV. Ці дані дуже незвичні і, природно, викликають багато питань. Треба враховувати і те, що стоянка знаходиться на самому початку досліджень, і дотепер були вивчені тільки верхні шари і на дуже невеликій площі. Цілком очевидно, що існує нагальна потреба подальших досліджень, націлених на всебічне вивчення цієї вкрай цікавої стоянки. Проте, представлені на сьогодні дані по хронологічній позиції найбільш молодих шарів Пролому II і Заскельної VI (Колосовської) надають додаткові аргументи на користь того, щоби оцінювати хронологію Шайтан-Коба IV як реалістичну, хоча і дуже незвичайну.

Слід підкреслити, що кримський середній палеоліт не однорідний. Для після-еємського часу розрізняється чотири різних типи індустрій [Колосов и др. 1993; Stepanchuk 1998; Степанчук 1999; Чабай и др. 1998; Чабай 2004], хоча природа технологічної і типологічної варіабельності лишається високо дискусійною. У нашому контексті треба звернути особливу увагу на очевидно різні верхні хронологічні межі різних типів кримського середнього палеоліту. Два з них, а саме індустрія пара-мікоку типу Кіік-Коба і пара-мікоку типу Старосілля швидше за все не існують після 30-28 тис. років тому. Звертає на себе увагу дуже коротка хронологія індустрій типу Кіік-Коба: між 33/34 – 28/29 тис. років тому. Навпаки, мікок типу Ак-Кая і левалуа-мустьє типу Кабазі, можливо, продовжують існувати, відповідно, до 23 і 18 тис. років тому (рис. 177). Один із високо потенційних наслідків встановлення молодого віку кримської популяції неандертальців полягає у можливості пояснення порівняно пізнього віку деяких архаїчних верхньопалеолітичних індустрій Східної Європи, що демонструють змішання середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних рис.

Не менш важливими нові дані по абсолютній хронології кримського середнього палеоліту є й у відношенні до реконструкції генезису стрілецьких пам'яток раннього палеоліту Костьонківсько-Борщевського району, середньопалеолітичні витоки яких частиною дослідників вбачаються в кримських пам'ятках [Формозов 1958; Аникович 1991; Anikovich 1992; Cohen, Stepanchuk 1999; Степанчук 2005].

### **9.5. Співвідношення середнього і верхнього палеоліту Криму в світлі радіовуглецевої хронології**

Більшість датувань (36) отримана в київській лабораторії, 14 в Гронінгені [Степанчук і ін. 2004а]. Із залученням раніше опублікованих



19 оксфордських дат [Hedges et al. 1996; Pettitt, 1998; Чабай и др. 1998; Евтушенко 2003], загальна кількість радіовуглецевих датувань середнього палеоліту півострова становить 69. Тим самим, в межах Східної Європи Кримський середньопалеолітичний регіон є найбільш забезпеченим радіовуглецевими датами.

З 69 радіовуглецевих дат кримського пізнього середнього палеоліту 62 досягли кінцевого результату. З цих 62 три дати, очевидно, ухилилися і є молодшими за 14 тис. років тому. Останні групуються між 42 і 18 тис. років тому. Дати середнього палеоліту демонструють двополюсний розподіл. Перший пік зафіксований між 36 і 28 тис. років тому і охоплює 33 датування, а другий пік - між 24 і 18 тис. років тому нараховує 14 дат. Стоянки, датовані між 27-25 і 34 тис. років тому відсутні (рис. 177; 178).

21 дата кримських верхньопалеолітичних стоянок залучає основну частину відомих пам'яток і визначає їхній вік між 36,700 і 11,620 радіовуглецевих років тому. Як і у випадку середнього палеоліту, зафіксований двополюсний розподіл цих даних (рис. 178). Перший пік локалізується між 32 і 28 тис. років тому і нараховує 8 датувань. Другий пік охоплює 10 дат між 15 і 10 тис. років тому. Дати між 27 і 18 тис. років тому відсутні повністю.

Найбільш ранні дати характеризують так звану східно-селетську індустрію шару С стоянки Буран-Кая III [Marks, Monigal 2000a], що датується між 36-32 тис. років тому. Хоча автори публікацій цих матеріалів певний час були схильні оцінювати вік шару С як більш давній, видається більш реалістичним розглядати вік цієї індустрії як такий, що тяжіє до 32 тис. років тому. Оріньяк Сюрени I з горизонтів Fb1, Ga, H і Буран-Кая III горизонт 6-5 [Demidenko et al. 1998; Janevich 1998] датується між 34 і 28 тис. років тому, але, як видається, має більш коротку хронологію між 30 і 28,5 тис. років тому. Гравет Буран-Кая III:

6-2 датується близько 30 тис. років тому. Хоча хронологія Буран-Кая III досить суперечлива, однак ця важлива стоянка свідчить про стислість раннього етапу кримського верхнього палеоліту. Як можна встановити, усі індустрийні варіанти раннього етапу верхнього палеоліту півострову - йдеться про “східний селет“, оріньяк чи гравет – тяжіють до 30 +/-2 тис. років тому.

Наступна група датованих верхньопалеолітичних поселень відноситься до 18300-11620 років тому і представлена епіграветськими й азільськими індустриями. Лише деякі стоянки цих індустрийних варіацій датовані за  $^{14}\text{C}$  [Cohen et al. 1997]. У той же час, наявні дати є достатніми для встановлення хронологічної позиції епігравету та азілю.

Рештки людей сучасного фізичного виду були відкриті на кількох стоянках. Найбільш значна серія, складена фрагментами черепа, ізольованими зубами і фалангами, належить кільком індивідуумам, попередньо визначеним як *Homo sapiens*. Ці рештки походять з оріньякського шару 6-4, граветського 6-1 і епіграветського 5-2 стоянки Буран-Кая III (особисте повідомлення О.О. Яневича та І.Д. Потехіної). В даний час для жодного з цих шарів абсолютні дати не відомі. Хронологічна позиція оріньякського шару 6-4 може бути встановлена на рівні близько 30 тис. років тому лише здогадно. Такий вік обумовлений позицією вищезалягаючого шару 6-2 ( $30740 \pm 460$ , ОхА-6882) і нижче залягаючого 6-5 ( $28700 \pm 620$ , ОхА-4128 и  $34400 \pm 1200$ , ОхА-6990) [Чабай и др. 1998]. Можливо з оріньякським шаром пов'язані нещодавно продатовані рештки людини ( $32790 \pm 280$ , ОхА-13302) [К. Лалуеза-Фокс, особ.повідомл.]. Ймовірні рештки людини сучасного виду походять також з нижнього шару Сюрени I (розкопки 1920-х рр.) і були знайдені разом з оріньякською індустрією. Аналогічні шари датуються зараз близько 28-29 тис. років тому [Otte et al. 1996]. Ізольовані рештки

людини відкриті в азільському шарі III/3 гроту Скелястий, з датою близько 12 тис. років тому.

Отримані дані ще раз з повною визначеністю підтверджують факт співіснування на території Криму середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних індустрій, що було недавно встановлене на матеріалах Кабазі II, Буран-Кая III і Сюрени I [Маркс, Чабай 2000; Чабай и др. 2000 з посиланнями]. Більш повні хронометричні дані по середньопалеолітичних пам'ятках дозволяють припускати, що хоча період співіснування був порівняно тривалим (близько 4-5 тисячоліть між 32 і 28 тис. років тому), він не завершився заміною середнього палеоліту верхнім. Більш того, дуже пізні дати ряду термінальних середньопалеолітичних пам'яток Криму виходять далеко за рамки звичних уявлень про час існування останніх неандертальців. Зрозуміло, ці дані потребують додаткової перевірки і підтвердження. У першу чергу необхідні нові роботи на Заскельній VI (Колосовській), Проломі II і Шайтан-Коба IV з метою детального біостратиграфічного аналізу колонок відкладів цих пам'яток.

Дуже пізній радіовуглецевий вік викликає необхідність підтвердження іншими датуючими методами, а також біостратиграфічними даними. Однак слід підкреслити, що в рамках радіовуглецевого методу дати представляються цілком надійними. Вони отримані різними методиками (AMS і конвенційна) незалежно в різних лабораторіях. У випадку багат шарових колонок дати не демонструють інверсій. Є також непрямі геологічні вказівки на вік седиментів, що включають термінальні середньопалеолітичні матеріали, і вони узгоджуються з отриманими абсолютними датами.

Є ще один аспект. Яскрава кількісна невідповідність численних середньопалеолітичних і поодиноких верхньопалеолітичних стоянок в Криму давно привернула до себе увагу дослідників. Пропонувалися різні

пояснення цієї ситуації, однак переважає думка про те, що стоянки верхнього палеоліту все ще лишаються не розвіданими. У нашому контексті особливої уваги заслуговує точка зору М.В. Аніковича, згідно якої зазначена невідповідність може пояснюватися пізнім переживанням регіонального середнього палеоліту [Анікович 1991; Anikovich 1992]. З накопиченням даних із радіовуглецевої хронології середньопалеолітичних пам'яток півострову це досить незвичне припущення отримує нові аргументи. Як свідчать радіовуглецеві датування, верхньопалеолітичні пам'ятки відсутні на території Криму між 28 і 18 тис. років тому. Цю лакуну, згідно новим хронометричним даним, заповнюють стоянки із середньопалеолітичним інвентарем.

Інтерес представляють особливості динаміки кількості синхронних середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних поселень півострову. Близько 35 тис. років тому існувало 4-5 середньопалеолітичних поселень. Близько 32 тис. років тому з'являється 1 верхньопалеолітичне та існує 4 середньопалеолітичних поселення; таке ж співвідношення зберігалось близько 31 тис. років тому. Ситуація змінилася близько 30 тис. років тому., коли в Криму існувало 3 верхньопалеолітичних і 4 середньопалеолітичних поселення. Таке ж співвідношення фіксується близько 28 тис. років тому. Після 28 тисяч як верхньопалеолітичні, так і середньопалеолітичні поселення зникають. І хоча останні незабаром – близько 25-24 тис. років тому - знову з'являються (два поселення), верхньопалеолітичні стоянки невідомі в Криму до 18 тис. років тому. З цього моменту на території півострову з'являються епіграветські і наступні азільські пам'ятки.

Цілком зрозуміло, що наведена статистика є дуже приблизною і неповною, і все таки вона демонструє досить цікаві закономірності. Одна з них полягає в незмінній кількості середньопалеолітичних поселень, зафіксованій протягом кількох тисячоліть між 35 і 28 тис.

років тому. Інша закономірність представлена тенденцією збільшення числа верхньопалеолітичних поселень між 32 і 28 тис. років тому. Збільшення загальної чисельності поселень близько 30 тис. років тому може відбивати складну демографічну ситуацію в Криму на цьому відрізку часу. Що відбулося близько 27-28 тис. років тому наразі невідомо, однак кількість поселень і неандертальців і кроманьйонців катастрофічно зменшилася. Схоже, що дві з чотирьох різновидів кримського середнього палеоліту – кіїк-кобинська і старосільська - припиняють своє існування на цей час. Неандертальська популяція відновила чисельність уже до 25-24 тис. років тому і проіснувала на півострові до 18 тис. років тому. Разом з тим, кроманьйонське населення, схоже, зникає з території Криму на кілька тисячоліть. Лише близько 20 тис. років тому люди сучасного фізичного виду знову з'являються в Криму й остаточно заміщають місцеве неандертальське населення.

Такий сценарій розвитку локального палеоліту припускає безконфліктне співіснування неандертальського і кроманьйонського населення протягом, принаймні, кількох тисячоліть у рамках територіально обмеженого ареалу. Археологічні дані надають деякі аргументи на користь такого припущення. Так, нижні оріньякські горизонти Сюрені I, датовані близько 28-29 тис. років тому, містять обов'язкову домішку середньопалеолітичних виробів [Demidenko et al. 1998; Демиденко 2000], що можна розцінювати як свідчення мирних контактів між архаїчними і сучасними людьми [Степанчук 2004]. У свою чергу, пізні середньопалеолітичні стоянки містять певну кількість верхньопалеолітичних типів знарядь і заготовок. Однак ці чисельно незначні і морфологічно не стандартизовані скребачки і різці залишаються в рамках звичайної для середньопалеолітичних комплексів групи IV за Ф. Бордом. Ознаки певних техніко-типологічних змін

відмічаються в матеріалах найбільш молодих середньопалеолітичних стоянок, але природа цих ймовірних зрушень поки що погано вивчена і вимагає додаткового спеціального аналізу. Більш значимими в сенсі ймовірних контактів між неандертальцями і сучасними людьми, можливо, є факти застосування технології обробки кістки, виготовлення об'єктів мобільного мистецтва [Stepanchuk 1993] і використання складених знарядь [Hardy et al. 2001].

Отримання детальних даних із хронології кримських пам'яток з двобічними індустріями дозволяє звузити пошук кримських аналогій стрілецької індустрії Костьонківсько-Борщевського району і припускати найбільш вірогідні джерела стрілецької архаїчної індустрії перехідного періоду в матеріалах типу III-IV шарів мікоксських стоянок Заскельна V і Заскельні VI (Колосовська) [див. Степанчук 2005]. Вивчення індустрійної специфіки і встановлення хронологічної позиції верхнього шара стоянки Міра на Дніпрі дозволяє стверджувати про схожість цієї індустрії з городцовськими пам'ятками Дону і пара-мікоксським різновидом середнього палеоліту Східної Європи. Техніко-типологічно і хронологічно найближчі аналогії “архаїчної” складової городцовської індустрії вбачаються в кіік-кобинських і старосільських пам'ятках середнього палеоліту Криму [Степанчук 2005].

#### **9.6. Резюме розділу**

Поява на території Східної Європи перших носіїв справжніх верхньопалеолітичних технологій фіксує початок у регіоні перехідного періоду від середнього до верхнього палеоліту. З цього моменту в регіоні співіснують середньопалеолітичні і верхньопалеолітичні індустрії, а також архаїчні індустрії перехідного періоду. Симбіотичний характер останніх є вірогідним відображенням процесів культурної “мутації” і формується як результат контактів між місцевим населенням

і прийшлими людьми сучасного фізичного вигляду. Кінець перехідного періоду фіксується часом найпізніших середньопалеолітичних пам'яток. В даний момент на території України достовірно зафіксовані три типи архаїчних індустрій перехідного періоду. Два з них - Буран-Кая III: С і Міра: I - мають, вірогідно, місцеве (у рамках східноєвропейського ареалу) походження і пов'язуються з двобічними середньопалеолітичними індустріями. Третій (Куличівка: III), не виключено, являє собою заключний етап еволюції ініціальної перехідної традиції позаєвропейського походження і знаходить найближчі територіальні аналогії в богунісьєні центральної Європи.

Встановлена радіовуглецева позиція переважної більшості стратифікованих пам'яток середнього і верхнього палеоліту Криму. Підтверджено факт співіснування всіх чотирьох різновидів кримського мустье між собою і, принаймні, з частиною локальних ранніх верхньопалеолітичних індустрій. Не виключено, що деякі середньопалеолітичні індустрії півострову (мікок типу Ак-Каї і левалуа-мустье) доживають до дуже пізнього часу. Відсутність верхньопалеолітичних стоянок між 28 і 18 тис. років тому і, навпаки, наявність середньопалеолітичних пам'яток, що заповнюють цей інтервал, дозволяє скорегувати уявлення про сценарій переходу до верхнього палеоліту на території Криму. Перша хвиля проникнення на півострів носіїв верхньопалеолітичних індустрій між 32 і 28 тис. років тому не завершилася зміною середнього палеоліту верхнім і не привела до появи локальних симбіотичних індустрій. Перехід до верхнього палеоліту адекватно описується моделлю заміщення, однак остаточна зміна населення відбулася близько 20 тис. років тому. Після 40 тис. років тому Крим припустимо визначати як неандертальський рефугіум.

У цілому для півдня Східної Європи і Криму можна припускати практично одночасне побутування оріньяку, гравету, постмікокських

селетоїдних індустрій і середнього палеоліту між 32-28 тис. років тому. Доступні на сьогодні дані по переходу від середнього до верхнього палеоліту на території України свідчать на користь гіпотези заміщення місцевого населення прийшлими носіями верхньопалеолітичних технологій. Цей процес супроводжувався частковою акультурацією аборигенного населення, що проявилось у виникненні т.зв. симбіотичних (архаїчних) культур перехідного періоду.



## ВИСНОВКИ

Дослідження середньопалеолітичних пам'яток на території сучасної України, розпочаті в 70-х рр. XIX сторіччя, надали велику джерельну базу, яка, поряд з даними суміжних наук, служить основою для реконструкцій процесів, що проходили в минулому на території країни. В роботі системно проаналізовано ключові проблеми дослідження нижнього і середнього палеоліту країни, а саме: питання періодизації, варіабельності, заселення, взаємодії навколишнього середовища і первісного суспільства, реконструкції соціальних та демографічних характеристик середньопалеолітичного суспільства, переходу від середнього до верхнього палеоліту.

Для періодизації пам'яток палеоліту на території України запропоновано тричленну схему, що враховує як динаміку змін кам'яних індустрій, так і змін фізичного вигляду їх вірогідних носіїв. Розрізняється нижній, середній і верхній палеоліт. Нижня межа нижнього палеоліту України визначається віком найдавніших достовірних пам'яток Закарпаття на рівні близько 1 млн. років тому. Умовна межа між нижнім і середнім палеолітом України проводиться на рівні близько 300 тис. років тому, між міндель-рисом і рисом. Археологічно вона фіксується впровадженням і поширенням левалуазських технологій. Умовні межі між періодами не є жорсткими рубежами. Пропонується розрізняти перехідні періоди між нижнім і середнім, та середнім і верхнім палеолітом, з розмитими хронологічними рамками між 450-300 та 50-30 тис. років, відповідно. Не виключається, що відповідні індустрії та їх носії могли переживати ці рубежі. В рамках середнього палеоліту розрізняється ранній (~450/300-~130/100) і пізній (~130/100-~50/30) етапи.

В якості універсального корелянта хронологічної позиції палеолітичних пам'яток України в роботі використана шкала киснево-ізотопних стадій, співвіднесена з найбільш поширеними схемами геостратиграфічного підрозділу позальодовикової зони Східної Європи, Західної Європи та Альп. Ця кореляція використана як базова при аналізі даних про геостратиграфічне положення залучених в роботі культуровміщуючих шарів 55 пам'яток нижнього і середнього палеоліту України. Найдавніша достовірна пам'ятка (VIII культурно-хронологічний комплекс Королеве) співвідноситься з OIS 22. Найпізніші середньопалеолітичні пам'ятки, відомі в Криму, можливо також на Рівненщині і на Донбасі, співвідносяться з кінцем OIS 3 і початком OIS 2. Отже, в термінології геостратиграфії, нижній і середній палеоліт України займає верхній еоплейстоцен і весь неоплейстоцен.

Кліматичні умови протягом існування палеолітичних пам'яток території України не були однорідними. Багаторазові ритмічні зміни клімату, пов'язані з повторюваним материковим зледенінням, приводили до неодноразових змін палеоландшафтів, переміщень географічних зон, змін складу рослинних і тваринних співтовариств. Зміни умов середовища мешкання (а значить доступності природних ресурсів) безпосередньо позначалися на базових аспектах життєдіяльності первісного населення.

Простежено виразну тенденцію виключної асоціації ранніх пам'яток з більш теплими періодами. Залежність між чисельністю пам'яток, їх територіальною поширеністю та загальною палеокліматичною обстановкою зберігається і на пізньому етапі середнього палеоліту, але приймає дещо іншу форму: в цей період спостерігається періодичне скорочення території поширення пам'яток в посушливі і холодні періоди і, навпаки, розширення цієї території в більш теплі відрізки часу.

Основу життєзабезпечення в нижньому і середньому палеоліті становили біологічні та мінеральні ресурси. Ці ресурси не були повсюдно поширеними на території країни. Крім того, існували об'єктивні труднощі в забезпеченні життєнеобхідними ресурсами в залежності від глобальних та сезонних кліматичних ритмів. В періоди потеплінь, особливо в їх вологу фазу, істотно падала роль вторинних, перевідкладених виходів сировини. З цими ж періодами співвідносяться значні сезонні (сніговий період) труднощі в забезпеченні сировиною. Крем'яна сировина ставала більш легкодоступною в періоди похолодань, причому як в корінних (передгір'я Криму, Карпат, Волино-Подільська та Донецька височини), так і в перевідкладених виходах (алювій річок).

Глобальні і сезонні кліматичні зміни обумовлювали ступінь доступності біоресурсів. Істотними є три чинники середовища: ландшафтний, континентальності клімату, та снігового покриву. Рівнинний ландшафт є найбільш поширеним на території України, але в його умовах доступність і передбачуваність біоресурсів була меншою. Натомість т.зв. перетяті ландшафти височин та передгір'їв потенційно були більш продуктивними за рахунок мозаїчності ландшафтів, і, внаслідок цього, більш привабливими як для тварин, так і для давнього населення. Чинник континентальності клімату проявлявся в різкості перепадів добових і річних циклів температур, тривалості і суворості зим; ступінь континентальності меншає в напрямі на захід і на південь. Суттєву роль відігравав фактор снігового покриву, що проявлявся в таких характеристиках, як потужність, тривалість і щільність. Всі три чинники оточуючого середовища в значній мірі коригували ареали поширення і склад фауни. Найбільш комфортними і, отже, найбільш багатими на біоресурси та привабливими для заселення були зони перетятого ландшафту передгір'їв і, загалом, крайній південь і захід

території України. Ареали з стабільними сировинними базами та передбачуваними та багатими біоресурсами принципово співпадають.

Носіями індустрій нижнього палеоліту території України вірогідно були форми, близькі *Homo erectus*. Ранній етап середнього палеоліту в попередньому плані може бути співвіднесений з *Homo heidelbergensis*, пізній (мустьєрський) - з *Homo neanderthalensis*. Втім слід підкреслити, що в даний момент на території країни відсутні антропологічні знахідки, пов'язані з нижнім палеолітом і раннім етапом середнього палеоліту. Як витікає з огляду останніх даних, антропологічні та археологічні свідчення на користь здатності неандертальців до мислення і мови досить уривчасті, але в той же час вони походять із різних джерел. Високо ймовірним, отже, є вірогідність того, що носіям середньопалеолітичних індустрій території України були притаманні властиво людські якості мислення та способи комунікації. Левалуазські технології є важливим археологічним свідченням наявності у неандертальців абстрактного мислення. Ці технології є *усвідомленими* та *вірогідносними*, а не ситуативно-детермінованими та лінійними. Не менш важливим є те, що середньопалеолітичні технології є усвідомлено орієнтованими на сировину і заготовки знарядь з певними характеристиками, тобто вони є *планованими*, а їх кінцева продукція має ознаки *стандартизації*.

Нижньопалеолітичні пам'ятки на території України є поодинокими, достовірність їхньої геохронологічної позиції часто не є безсумнівною. Обмеженість джерел і їхня неповноцінність практично мінімізує можливість розгорнутих інтерпретацій, як археологічних і екологічних, так і поведінкових. Разом з тим, пам'ятки нижнього палеоліту України демонструють певні закономірності. Зокрема, можна наголосити на відкритому характері всіх на сьогодні відомих місцезнаходжень, їхньому тяжінні до гірських районів, і прив'язаності

до теплих проміжків часу. Кам'яні інвентарі мають виразний хронологічний аспект, з дихотомією більш ранніх галькових комплексів і більш пізніх комплексів з рубилами.

Пам'ятки середнього палеоліту, особливо другої його половини, численні на території України. Знахідки стратифікованих пам'яток з багатими колекціями крем'яних виробів, фауністичними і антропологічними рештками є найбільш численними на території Криму, відомі в Подністров'ї, на Донбасі і в ін. регіонах.

Для просторової систематизації джерел було використано принцип територіального членування. На просторовому поширенні пам'яток безперечно відбилися різні фактори: інтенсивності досліджень, пост-аккумуляційної збереженості, ступеню консервації. Разом з тим, не випадковим є те, що найбільш чисельні географічні угруповання пам'яток пов'язані з ареалами, привабливість яких для неандертальців була вищою за рахунок концентрації біологічних і мінеральних ресурсів.

В роботі запропоновано новий варіант багаторівневої класифікації середньопалеолітичних індустрій, в основу якої покладено ознаки застосованої технології та стандартизації виробів. На самому високому щаблі розрізняються двобічні індустрії і індустрії, що базуються виключно на нуклеусній технології отримання заготовок, а далі йде підрозділ на технокомплекси, індустрійні традиції і індустрії. У рамках двобічних індустрій розрізняються мікоксський і пара-мікоксський технокомплекси, в рамках одnobічних або левалуа-мустьєрських індустрій - технокомплекс відщепового левалуа-мустьє і технокомплекс пластинчастого левалуа-мустьє. Надалі розрізняються технокомплекси, індустрійні традиції та індустрії. Під індустрією мається на увазі комплекс кам'яних виробів окремої пам'ятки; індустрійна традиція об'єднує групу територіально локалізованих індустрій; технокомплекс

об'єднує індустрійні традиції і індустрії, принципово схожі за технологією виробництва заготовок і специфікою набору знарядь.

Теза про розмаїття проявів середнього палеоліту України є одностайно прийнятою, проте причини цього явища залишаються дискусійними. Пошук відповіді на це питання становить сутність проблеми варіабельності середньопалеолітичних індустрій, яка є однією з ключових в сучасному палеолітознавстві. Для пояснення варіабельності проявів середнього палеоліту в палеолітознавстві запропоновано чотири основних гіпотези: 1. “палеоетнологічна”, 2. “хронологічна”, 3. “різниці діяльності”, 4. “інтенсивності заселення”.

Аналіз залежності варіабельності проявів середньопалеолітичних індустрій від хронологічного положення не дає підстав застосовувати це пояснення ні для України в цілому, ні для окремих її регіонів. Протягом всього середнього палеоліту співіснують індустрії двох основних різновидів, а саме індустрії з двобічними виробами та індустрії з одnobічними виробами. Особливу групу складають зубчасті індустрії. Пам'ятки з такими індустріями, як правило, нечисленні і при їх інтерпретації досить аргументовано використовується тафономічне пояснення. Хронологічний розподіл індустрій різних технокомплексів також дає мінімальні підстави для припущення їх послідовної зміни у часі. У той же час простежуються певні тенденції. Перша пов'язана з одnobічними індустріями, що демонструють хронологічно послідовне поширення з регіону Закарпаття у Подністров'я і далі в Подніпров'я (?), басейн Дону і Крим. Друга тенденція демонструє поширення двобічних індустрій з того ж закарпатського ареалу в Подністров'я і Крим.

Зміни природно-кліматичних умов не впливали істотним чином на вигляд середньопалеолітичних індустрій: не існує значущої залежності між типом індустрії з одного боку, і типами ландшафту, складом мисливської здобичі, і сезоном заселення, з іншого боку.

Аргументується, що в цілому немає підстав пояснювати варіабельність індустрій, виходячи винятково з відмінностей у тактиці експлуатації території (включаючи сюди й ступінь доступності кам'яної сировини). Разом з тим, не можна заперечувати той факт, що такі відмінності накладали певний відбиток на набори кам'яних виробів.

В цілому, є підстави вважати, що варіабельність проявів середнього палеоліту зобов'язана своїм походженням цілому ряду чинників, зокрема: “стилістичному”, “хронологічному”, “різниці діяльності”, “інтенсивності використання території”, “відмінностям навколишнього середовища”, “тафономії та пост-аккумуляційної історії” і т.ін. Жоден з окремо взятих чинників не може вважатися достатнім при з'ясуванні причин варіабельності середньопалеолітичних індустрій. Виходячи з уявлення про те, що природне середовище є незмінною умовою існування людського суспільства, а система “людина - навколишнє середовище” є нерозривною, таке пояснення з необхідністю повинно бути комплексним і таким, що враховує як “екологічні”, так і “людські” чинники. Ці чинники є ієрархічними, припускається, що роль провідного з них належить стилістичному або палеоетнологічному чиннику.

Особливий напрямок досліджень з палеоліту України являє собою вивчення часу, шляхів і особливостей заселення території країни. Немає підстав припускати безперервну заселеність території країни, починаючи з часу нижнього плейстоцену. Може йтися лише про хронологічно лімітоване перше *проникнення* груп первісного населення (ймовірно, форми, близькі до *Homo erectus*). Перше проникнення носіїв найдавніших індустрій на територію Східноєвропейської рівнини і в Крим могло відбутися близько 1 млн. років тому. Носії нижньопалеолітичної матеріальної культури могли проникати сюди з півдня і південного заходу через територію Південно-Східної Європи, та

з північного заходу, з Центральної Європи. На основі аналізу просторової локалізації найдавніших пам'яток України і суміжних територій, а також даних палеогеографії, робиться висновок про те, що початкове освоєння півдня України в нижньому плейстоцені могло проходити через Балкани, з території Малої Азії і Закавказзя, через існуючий тоді сухопутний міст між цими територіями. Інший вірогідний шлях початкового проникнення міг проходити через територію Центральної Європи.

В основі процесів розселення і освоєння нових територій лежать екологічний і тісно взаємопов'язаний з ним демографічний чинники. Вихідною причиною кількісного росту населення і супутнього освоєння нових територій виступає доступність і багатство біоресурсів. Додатковим фактором, який лімітував розселення, була наявність мінеральних ресурсів. Ритмічні кліматичні зміни плейстоцену супроводжувалися численними ландшафтно-кліматичні перебудовами. Множинність ландшафтно-кліматичних змін обумовлювала множинний характер повторних заселень і наступних запустінь ареалів.

Запропоновано розрізняти порівняно тривалу присутність населення в тому чи іншому регіоні та його стабільну освоєність. Для всього нижнього і для більшої частини середнього палеоліту не може йтися про постійне освоєння території України. Більш адекватною видається картина численних припливів і відтоків населення, що підтверджується археологічними даними. Стабільну освоєність, а отже й спадкоємність населення, можна припускати лише для пізнього етапу середнього палеоліту: починаючи з еому (або з кінця рису) для Криму, і, не виключено для Середнього Подністров'я і Донбасу приблизно з амерсфорту-брьорупу.

Наведено аргументи на користь того, що при реконструкції суспільства неандертальців є підстави залучати універсальну модель



культури та суспільства традиційних мисливців-збирачів. Перевірка відповідності основних характеристик суспільства неандертальців (головним чином, за даними українських пам'яток) і традиційних мисливців-збирачів дозволяє стверджувати про низку спільних рис. Середньопалеолітична культура характеризується традиційністю та консерватизмом, що проявляється в стійкості технічних традицій по обробці кам'яної сировини і виготовленню знарядь. Суспільство неандертальців знаходиться у повній узгодженості з етнографічною моделлю общини мисливців-збирачів за такими ознаками, як чисельність, цикли дисперсій/ концентрацій, територіальність та, вірогідно, регулярність міжобщинних контактів. Чисельність мінімальної середньопалеолітичної групи за археологічними даними оцінюється у межах 10-25 чоловік, площа освоєного ареалу не перевищувала 300 км<sup>2</sup>. Важливою рисою суспільного життя неандертальців є його локальність, відсутні вказівки на зв'язки між віддаленими територіями, або вказівки на існування стабільних соціальних угруповань більших за локальну общину. На кожному моменті свого існування суспільство неандертальців складалося з общин (~25), їхніх частин (~5), та, ймовірно сукупностей із кількох общин (~50/100). Загальна мінімальна чисельність середньопалеолітичного населення країни оцінюється на рівні 875-2500 індивідуумів.

Палеолітичні пам'ятки України надають кілька видів свідчень т.зв. символічної діяльності, зокрема поховання, об'єкти "мобільного мистецтва", та досить дискусійні зразки образотворчої діяльності. Є підстави, отже, припускати наявність у суспільстві пізніх неандертальців турботи про членів колективу та ускладненої знаково-символічної системи, що відбиває специфіку світобачення. Із серединою пізнього етапу середнього палеоліту пов'язані перші матеріальні ознаки індивідуального самоусвідомлення: прикраси і т.зв. "скарбниці"

кам'яних виробів. На пізньому етапі середнього палеоліту неандертальці займалися конструктивною діяльністю по поліпшенню природних сховищ чи зведенню штучних захисних конструкцій, широко використовували властивості вогню і володіли технологією його поновлення, з великою долею імовірності виготовляли одяг, сумки і ін. вироби із шкір і хутра, виготовляли зброю, знаряддя праці і предмети побуту з дерева, володіли технологіями виготовлення складених знарядь. Основою господарства було полювання, що, вірогідно, доповнювалося збиральництвом. Основною формою освоєння території було бродяжницько-осіле заселення, що знайшло своє відображення в наявності сезонних поселень і тимчасових таборів (стійбищ).

Заключна фаза середнього палеоліту, т.зв. перехідний період від середнього до верхнього палеоліту, в даний момент може датуватися між 50 і 30 тис. років назад. Довгий час визнавалося доведеним, що верхній палеоліт на території України є результатом закономірного розвитку і ускладнення попередніх пізньомустьєрських культурних традицій (т.зв. модель наступності), однак такі уявлення не підтверджуються сучасними даними. В роботі аргументується, що перехідний період характеризувався співіснуванням трьох типів індустрій: середньопалеолітичних, верхньопалеолітичних та архаїчних (симбіотичних). Останні, як припускається, є результатом обмежених контактів аборигенного неандертальського населення та прийшлих груп людей сучасного фізичного вигляду. Таким чином, процес переходу до верхнього палеоліту інтерпретується згідно моделі заміщення, але з врахуванням контактів між різними групами населення. Згідно останніх даних абсолютного датування багат шарових середньопалеолітичних пам'яток Криму, найпізніші неандертальські поселення на крайньому півдні України могли пережити рубіж в 25 тис. років тому.

## Список використаних джерел

**Адаменко О.М., Поспелова Г.А., Гладилін В.Н. і др.** Етапи формування субаеральних відкладень і палеоліт Закарпаття // *Общая и региональная палеогеография*. - К.: Наукова думка, 1984. - С. 63-76.

**Александровская Е.И., Александровский А.Л.** Историко-географическая антропохимия. - М.: НИИ-Природа, 2003. - 202 с.

**Алексеев В.П.** Возникновение и эволюция гоминид // *История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза*. - М.: Наука, 1983. - С. 188-227.

**Алексеев В.П.** Становление человечества. - М.: Издательство политической литературы, 1984.- 462 с.

**Алексеев В.П.** Человек. Эволюция и таксономия. - М.: Наука, 1985. - 286 с.

**Алексеев В.П.** Этногенез. - М.: Высшая школа, 1986. - 176 с.

**Алексеев В.П., Першиц А.И.** История первобытного общества. - М.: Высшая школа, 1990. - 351 с.

**Алексеев М.Н., Чистяков А.А., Щербаков Ф.А.** Четвертичная геология материковых окраин. - М.: Недра, 1986. - 241 с.

**Алексеева Л.И** *Equus Hydruntinus* - один из основных компонентов охотничьей добычи человека верхнего плейстоцена // *КСИА*, 1985. - Вып. 181. - С. 20-24.

**Алексеева Л.И.** Териофауна верхнего плейстоцена Восточной Европы (крупные млекопитающие). - М.: Наука, 1990. - 110 с.

**Алѣкшин В.А.** Особенности погребального обряда эпохи мустье (по материалам захоронений Крыма) // *АВ*, 1993. - №2. - С. 157-168.

**Алѣкшин В.А.** Дискуссионные проблемы изучения мустьерских погребений // *Ритуал и ритуальный предмет*. - СПб, 1995. - С. 22-32.

**Алѣкшин В.А.** Неандерталь, Крапина, Монте Чирчео. Ритуалы в среднем палеолите // *АВ*, 1998. - №5. - С. 241-249.

**Андрианов Б.В.** Неоседлое население мира. - М.: Наука, 1985. - 280 с.

**Аникович М.В.** О возможных юго-западных корнях костенковско-стрелецкой культуры // *Первобытные древности Молдавии*. - Кишинев: Штиинца, 1983. - С. 193-202.

**Аникович М.В.** Ранняя пора верхнего палеолита в Восточной Европе. - Автореф. дисс...докт.ист.наук. - СПб, 1991. - 40 с.

**Аникович М.В.** О миграциях в палеолите // *Sp*, 1999. - №1. - С. 72-82.

**Аникович М.В.** Начальная пора верхнего палеолита Восточной Европы // *Sp*, 2000. - вып. 1. - С. 11-31.

**Аникович М.В.** Происхождение костенковско-стрелецкой культуры и проблема поиска культурно-генетических связей между средним и верхним палеолитом // Sp, 2001-2002. - вып. 1. - С. 266-290.

**Аникович М.В.** Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // АЭАЕ, 2003. - №2. - С. 15-29.

**Аникович М.В.** Сунгирь в культурно-историческом контексте и проблема становления современного человечества // АЭАЕ, 2005. - №2. - С. 37-47.

**Аникович М.В.** Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // АЭАЕ, 2005а. - №3. - С. 79-94.

**Аникович М.В., Платонова Н.И.** (изд.) Костенки и ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное. - Воронеж: Истоки, 2004. - 148 с.

**Анисюткин Н.К.** Новая палеолитическая стоянка Стинка на Среднем Днестре // БКИЧП, 1966. - вып. 31. - С. 131-136.

**Анисюткин Н.К.** Дополнение к методике обработки нижнепалеолитических комплексов // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. - Ленинград, 1968. - №10. - С. 5-8.

**Анисюткин Н.К.** Об археологических культурах мустье (по материалам Поднепровья) // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. - Ленинград, 1977. - №18. - С. 5-9.

**Анисюткин Н.К.** Варианты среднего палеолита Приднестровья (стинковская культура) // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. - Ленинград, 1978. - №19. - С. 5-21.

**Анисюткин Н.К.** Археологическое изучение мустьерской стоянки Кетросы // Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре. - М.: Наука, 1981. - С. 7-52.

**Анисюткин Н.К.** Ранний и средний палеолит юго-запада Европейской части СССР. - Автореф. дисс... докт. ист. наук. - СПб, 1991. - 39 с.

**Анисюткин Н.К.** Древнейшие местонахождения раннего палеолита на юго-западе Русской равнины // АВ, 1994. - №3. - С. 6-15.

**Анисюткин Н.К.** Ручные рубила с территории Приднестровья // Изучение раннего палеолита Старого Света. / АИ, 1998. - вып. 57 - С. 33-38

**Анисюткин Н.К.** Мустьерские варианты юго-восточного Прикарпатья // Локальные различия в каменном веке. - СПб, 1999. - С. 86-88.

**Анисюткин Н.К.** Мустьерская эпоха на Юго-Западе Русской равнины. - СПб: Европейский Дом, 2001. - 310 с.

**Анисюткин Н.К.** Палеолитическая стоянка Стинка 1 и проблема перехода от среднего палеолита к верхнему на юго-западе Восточной Европы. - ТКБАЭ ИИМК РАН, 2005. - №2. - 186 с.

**Анисюткин Н.К.** Проблема мустьерских жилищ с использованием многочисленных костей мамонта // АВ, 2002. - №9. - С. 11-23.

**Анисюткин Н.К.** Еще раз о стинковском варианте среднего палеолита Приднестровья (ответ на критические статьи А.С. Сытника) // АВ, 2003. - №10. - С. 316-320.

**Антропоген** и палеолит Молдавского Приднестровья. Путеводитель экскурсии VI всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода. - Кишинев: Штиинца, 1986. - 146 с.

**Артемова О.Ю.** Личность и социальные нормы в ранне-первобытной общине. - М.: Наука, 1987. - 199 с.

**Артюх В.С., Конопля Р.М., Мацкевой Л.Г., Поцилуйко Н.Г.** Разведки на Шацких озерах // АО 1979. - М.: Наука, 1980. - С.248-249.

**Арутюнов С. А.** Народы и культуры. Развитие и взаимодействие. - М.: Наука, 1989. - 246 с.

**Ахманова О.С.** Язык // БСЭ. - 2-е изд. - М., 1957. - Т. 49. - С. 495-499.

**Бадер О.Н.** Исследования мустьерской стоянки у Волчьего Грота // КСИИМК. - 1940. - вып. 8. - С. 90-96.

**Бадер О.Н.** Новая Чокурчинская мустьерская стоянка // Исследование палеолита в Крыму. - К.: Наукова думка, 1979. - С. 141-157.

**Бадер О.Н., Бадер Н.О.** Волчий Грот, некоторые результаты его изучения // Исследование палеолита в Крыму. - К.: Наукова думка, 1979. - С. 15-32.

**Барышников Г.Ф.** Палеоэкология древнейших обитателей горного Алтая // Палеоэкология плейстоцена и культуры каменного века Северной Азии и сопредельных территорий (Материалы международного симпозиума) /А.П. Деревянко (ред.)/. - Новосибирск, 1998. - Т.1. - С. 42-49.

**Барышников Г.Ф., Каспаров А.К., Тихонов А.Н.** Сайга палеолита Крыма // ТЗИН, 1990. - №212. - С. 3-48.

**Баскин Л.М.** Поведение копытных животных. - М.: Наука, 1976. - 296 с.

**Батыров Б.Х., Кузьмина И.Е.** Плейстоценовый осел *Equus hydruntinus Regalia* в Евразии // ТЗИН, 1991. - №238.

**Бахта В.М., Сенюта Т.В.** Локальная группа, семья и узлы родства в обществе аборигенов Австралии // Охотники. Собиратели. Рыболовы. - Л.: Наука, 1972. - С. 68-90.

**Бацевич В.А., Павловский О.М., Харитонов В.М.** Опыт хронобиологического анализа ископаемых гоминид // ВАН, 2001. - вып. 7. - С. 22-31.

**Беляева Е.В.** Мустьерский мир Губского ущелья (Северный Кавказ). - СПб, 1998. - 212 с.

**Беляева Е.В.** О подходах к изучению variability мустьерских индустрий // Локальные различия в каменном веке. - СПб, 1999. - С. 80-84.

**Береговая Н.А.** Палеолитические местонахождения СССР. - Л.: Наука, 1984. - 172 с.

**Бибииков С.Н.** Некоторые вопросы заселения Восточной Европы в эпоху палеолита // СА, 1959. - №4. - С. 19-25.

**Бибииков С.Н.** О южных путях заселения Восточной Европы в эпоху древнего палеолита // Четвертичный период. - 1961. - вып. 13-15. - С. 339-362.

**Бибииков С.Н.** Палеолит Крыма // Природа и развитие первобытного общества на территории Европейской части СССР. - М.: Наука, 1969. - С. 142-154.

**Бибииков С.Н.** Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА, 1969а. - №4. - С. 11-22.

**Бибииков С.Н.** Плотность населения и величина охотничьих угодий в палеолите Крыма // СА, 1971. - №4. - С. 11-22.

**Бибииков С.Н.** К социальной интерпретации мустьерских поселений // Реконструкция древних общественных отношений. - Л.: Наука, 1974. - С. 14-16.

**Бибииков С.Н.** К разработке новых теоретических проблем в археологической науке и вопрос о заселении Восточной Европы в палеолите // Первобытная археология. - К.: Наукова думка, 1989. - С. 20-35.

**Бибиикова В.И.** Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА, 1985. - Вып. 181. - С. 17-19.

**Бибиикова В.И., Белан Н.Г.** Локальные варианты и группировки поздне-палеолитического териокомплекса Юго-Восточной Европы // БМОИП, 1979. - Т.84. - Отд. биол. - Вып. 3. - С. 3-14.

**Боас Ф.** Ум первобытного человека. - М.-Л.: Госиздат, 1926. - 153 с.

**Богущий А.Б.** Антропогеновые покровные отложения Вольно-Подоллии // Антропогеновые отложения Украины. - К.: Наукова думка, 1986. - С. 121-132.

**Богущий А., Ситник О., Дмитрук Р.** Стратиграфія пам'яток середнього палеоліту Поділля і Прикарпаття // Варіабельність середнього палеоліту України. - К.: Шлях, 2003. - С. 121-132.

**Бодянский А.В.** Мустьерская стоянка у скалы Орел (в Днепровском Надпорожье) // КСИА АН УССР. - 1960. - вып. 9. - С. 117-122.

**Бодянский О.В.** Нова палеолітична стоянка в Надпоріжжі // Археологія. - 1971. - №4. - С. 57-60.

**Болиховская Н.С.** Растительность и климат Среднего Приднестровья в позднем плейстоцене. Результаты палинологического анализа отложений Кишлянского Яра // Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре. - М.: Наука, 1981. - С. 103-124.

**Болиховская Н.С.** Растительность микулинского межледниковья по данным палинологического анализа полигенетической ископаемой почвы близ стоянки Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. - М.: Наука, 1982. - С. 145-154.

**Бондарчук В.Г.** (ред.) Атлас палеогеографічних карт Української і Молдавської РСР з елементами літофацій. - К.: Інститут геології, 1960.

**Бонч-Осмоловский Г.А.** Палеолитическая стоянка в Крыму. Предварительное сообщение // Русский антропологический журнал. - 1926. - Т.14. - вып. 34. - С. 81-87.

**Бонч-Осмоловский Г.А.** Шайтан-Коба крымская стоянка типа Абри-Оди // БКИЧП, 1930. - №2. - С. 61-82.

**Бонч-Осмоловский Г.А.** Итоги изучения Крымского палеолита // ТМАИЧПЕ. - 1934. - вып. 6. - С. 114-183.

**Бонч-Осмоловский Г.А.** Грот Киик-Коба. Палеолит Крыма. - М.-Л.: Издательство АН СССР, 1940. - 227 с.

**Бонч-Осмоловский Г.А.** Кисть ископаемого человека из грота Киик-Коба. Палеолит Крыма. - М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941. - 172 с.

**Бонч-Осмоловский Г.А.** Скелет стопы и голени ископаемого человека из грота Киик-Коба. Палеолит Крыма. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954. - 353 с.

**Борзьяк И.А.** Проблема перехода от мустье к позднему палеолиту // Известия АН МССР. - 1980. - №2. - С. 59-67.

**Борисковский П.И.** Древнепалеолитические местонахождения Среднего Поднестровья // СА, 1949. - вып. XI. - С. 103-112.

**Борисковский П.И.** Палеолит Украины // МИА, 1953. - №40. - М.-Л.: АН СССР - 463 с.

**Борисковский П.И.** Древнейшее прошлое человечества. - Л.: Наука, 1979. - 240 с.

**Борисковский П.И.** Введение. Краткая история изучения палеолита. Обзор источников // Палеолит СССР. - М.: Наука, 1984.- С. 9-16.

**Борисковский П.И.** (ред.) Палеолит СССР. - М.: Наука, 1984а.- 384 с.

**Борисковский П.И., Праслов Н.Д.** Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // Археология СССР. Свод археологических источников. - вып. А 1-5. - М.: Наука, 1964.- 55 с.

**Бромлей Ю.В.** (ред.) История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. - М.: Наука, 1983. - 432 с.

**Будыко М.Н.** О причинах вымирания некоторых видов животных в конце плейстоцена // Изв. АН СССР. Сер. геогр., 1967. - № 2.

**Бунак В.В.** Речь и интеллект, стадии их развития в антропогенезе // Труды института этнографии, 1966. - нов. сер. 92. - С. 497-555.

**Бунак В.В.** Род Номо, его возникновение и последующая эволюция. - М.: Наука, 1980. - 326 с.

**Вангенгейм Э.А., Зажигин В.С., Сотникова М.В., Гарутт В.Е., Жегалло В.И., Флеров К.В.** Млекопитающие // Стратиграфия СССР. Четвертичная система. - Полутом 1. - М.: Недра, 1982 - С. 265-336.

**Васильев С.А.** Изучение палеолита в России: прошлое, настоящее и перспективы на будущее // Sp, 2001-2002. - вып. 1. - С. 21-170.

**Васильев С.В.** Палеолит Кавказа: ретроспектива антропологических находок // ВАН, 2004. - вып. 11. - С. 13-20.

**Васильев С.В.** Неандертальцы и неандерталоидность // Доисторический человек: биологические и социальные аспекты. - М.: ИЭА РАН, 2006. - С. 121-170.

**Васильев С.В., Зубов А.А., Герасимова М.М., Боруцкая С.Б., Кожин П.М., Халдеева Н.И.** Доисторический человек: биологические и социальные аспекты. - М.: ИЭА РАН, 2006. - 204 с.

**Векилова Е.А.** Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы // МИА, 1971. - №173. - С. 117-161.

**Веклич М.Ф.** Мустьє європейської території СРСР (геологія і питання палеогеографії) // Палеогеографічні умови території України в пліоцені та антропогені. - К.: Наук. думка, 1966. - С. 71-81.

**Веклич М.Ф.** Стратиграфия лессовой формации Украины и соседних стран. - К.: Наук. думка, 1968. - 238 с.

**Веклич М.Ф.** Палеоэтапность и стратотипы почвенных формаций верхнего кайнозоя. - К.: Наук. думка, 1982. - 202 с.

**Веклич М.Ф.** Проблемы палеоклиматологии.- К.: Наук. думка, 1987.- 190 с.

**Веклич М.Ф.** Комплексный палеогеографический метод и рекомендации по составлению литолого-фациальных и палеогеографических карт.- К.: Наук. думка, 1989.- 79 с.

**Веклич М.Ф., Артюшенко Л.Т., Сиренко Н.А. и др.** Опорные геологические разрезы антропогена Украины. - Ч. I. - К.: Наук. думка, 1967. - 108 с.

**Веклич М.Ф., Матвишина Ж.Н. и др.** Методы палеопедологических исследований.- К.: Наук. думка, 1979.- 272 с.

**Веклич М.Ф., Сиренко Н.А.** Опорные геологические разрезы антропогена Украины. - Ч. III. - К.: Наук. думка, 1972. - 226 с.



**Веклич М.Ф., Сиренко Н.А.** Плиоцен и плейстоцен левобережья Нижнего Днепра и равнинного Крыма. - К.: Наук. думка, 1976. - 187 с.

**Веклич М.Ф., Сиренко Н.А., Адаменко О.М. и др.** Палеогеографические этапы и детальная стратиграфическая схема плейстоцена Украины. - К.: Наук. думка, 1984. - 140 с.

**Веклич М.Ф., Сиренко Н.А., Матвишина Ж.И. и др.** Палеогеография Киевского Приднепровья. - К.: Наук. думка, 1984-а. - 175 с.

**Величко А.А.** К вопросу о последовательности и принципиальной структуре главных климатических режимов плейстоцена // Вопросы палеогеографии плейстоцена ледниковых и перигляциальных областей, 1981. - М.: Наука. - С. 220-246.

**Величко А.А.** О региональной палеоэкологии эпохи неандертальцев // БКИЧП, 1988. - №57. - С. 101-109.

**Величко А.А., Душевский В.П., Подгородецкий П.Д. и др.** Стоянки Заскальная V и Заскальная VI // Археология и палеогеография раннего палеолита Крыма и Кавказа. - М.: Наука, 1978. - С. 20-37.

**Величко А.А., Грехова Л.В., Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И.** Первобытный человек в экстремальных условиях среды. Стоянка Елисеевичи. - М., 1997. - 191 с.

**Верещагин Н.К.** Почему вымерли мамонты. - М.: Наука, 1979. - 196 с.

**Верещагин Н.К.** Палеогеография и палеоэкология зверей мамонтовой фауны в четвертичном периоде Северной Евразии // Общая и региональная териография. - М.: Наука, 1988.

**Верещагин Н.К., Барышников Г.Ф.** Млекопитающие предгорного северного Крыма в эпоху палеолита // ТЗИН, 1980. - Т. 93. - С. 3-38.

**Верещагин Н.К., Барышников Г.Ф.** Вымирание млекопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии // ТЗИН, 1985. - № 131.- С. 3-38.

**Вишняцкий Л.Б.** История одной случайности или происхождение человека // Sp. - 1999. - №1. - С. 10-51.

**Вишняцкий Л.Б.** Введение в преисторию. - Кишинев: Высшая Антропологическая Школа, 2002. - 312 с.

**Вишняцкий Л.Б.** Проблема происхождения языка // Происхождение знакового поведения, М.: Научный мир, 2004. - С. 70-86.

**Воеводский М. В.** Находки раннего палеолита в бассейне р. Десны // СА, 1950. - вып. XII. - С. 217-230.

**Волох А.М., Ткачук Ю.Б.** Значение карпатских млекопитающих в формировании популяций некоторых видов в Причерноморье // Геоэкологические и биоэкологические проблемы Северного Причерноморья. - Тирасполь, 2001. - С. 60-61.

**Воронцов Н.Н.** Экологические кризисы в истории человечества // СОЖ, 1999. - №10. - С. 2-10.

**Влчек Э.** Морфология первой пястной кости у неандертальцев Крыма // ВА, 1976. - №53. - С. 25-37.

**Гвоздовер М.Д.** Археологическая характеристика олдувайской и ашельской эпох // Природа и древний человек. - М.: Мысль, 1981а. - С. 61-65.

**Гвоздовер М.Д.** Археологическая характеристика мустьерской эпохи // Природа и древний человек. - М.: Мысль, 1981б. - С. 93-96.

**Гвоздовер М.Д., Лазуков Г.И.** Геолого-геоморфологическая и археологическая характеристики ашельских местонахождений // Природа и древний человек. - М.: Мысль, 1981а. - С. 68-77.

**Гвоздовер М.Д., Лазуков Г.И.** Геолого-геоморфологическая и археологическая характеристики мустьерских местонахождений // Природа и древний человек. - М.: Мысль, 1981б. - С. 107-127.

**Гвоздовер М.Д., Лазуков Г.И.** Геолого-геоморфологическая и археологическая характеристики памятников верхнего палеолита // Природа и древний человек. - М.: Мысль, 1981в. - С. 158-202.

**Гвоздовер М.Д., Невеский Е.Н.** Находка мустьерского остроконечника на южном берегу Крыма // БКИЧП, 1961. - №26. - С. 149-152.

**Генинг В.Ф.** Специфический предмет и некоторые актуальные задачи советской археологии // Вопросы археологии Урала, 1975. - Вып. 13. - С. 5-16.

**Герасименко Н.П.** Природная среда обитания палеолитического человека Западного Крыма и Донбасса в последнем ледниковом периоде // Вариабельність середнього палеоліту України. - К.: Шлях, 2003. - С. 116-122.

**Герасименко Н.П.** Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на Україні. - Автореф.дисс....докт.геогр.наук. - К., 2004. - 41 с.

**Герасименко Н.П., Колесник А.В.** Археологическое и стратиграфическое изучение стоянки Белокузьминовка в 1986 году // РА, 1992. - №3 - С. 127-135.

**Гербова В.Г., Краснов И.И.** Краткий исторический обзор изучения стратиграфии четвертичной системы // Стратиграфия СССР. Четвертичная система. - Полутом 1. - М.: Недра, 1982 - С. 9-44.

**Герценберг Л.Г.** К вопросу о языковом ландшафте в древнейшую эпоху // Охотники. Собиратели. Рыболовы. - Л.: Наука, 1972. - С. 43-52.

**Гиря Е.Ю.** Трасологический анализ среднепалеолитических артефактов слоя В Буран-Кай-III // Грот Буран-Кая-III, слой В - эталонный памятник кийкобинского типа индустрии крымской микокской традиции. Комплексный анализ кремневых артефактов. - К.-

Симферополь: Шлях, 2004. - С. 203-219.

**Гиря Е.Ю., Нехорошев П.Е.** Технологическая периодизация каменных индустрий // Проблемы культурогенеза и культурное наследие . - Часть 2. - Археология и изучение культурных процессов и явлений. - СПб, 1993. - С. 23-26.

**Гладилин В.Н.** Различные типы каменной индустрии в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР // VII междунар. конгресс до- и протоисториков. Докл. и сообщения археологов СССР. - М.: Наука, 1966. -С.14-17.

**Гладилин В.Н.** Антоновское раннепалеолитическое местонахождение // Материалы по четвертичному периоду Украины. - К.: Наукова думка, 1969. - С. 290-303.

**Гладилин В.М.** Ранній палеоліт // Археологія Української РСР. - Том 1. - К.: Наукова думка, 1971. - С. 9-38.

**Гладилин В.Н.** Роль народонаселения в процессе взаимодействия человека и природы в каменном веке // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. - М., 1974. - С. 71-78.

**Гладилин В.Н.** Антоновская мустьерская культура и ее место в палеолите Восточной Европы. - Автореф.дис...канд.истор.наук. - К., 1974а. - 27 с.

**Гладилин В.Н.** Проблемы раннего палеолита Восточной Европы - К.: Наукова думка, 1976. - 230 с.

**Гладилин В.Н.** К вопросу о технике леваллуа // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. - Л.: Наука, 1977. - С. 29-34.

**Гладилин В.Н.** Принципы и критерии локального подразделения раннего палеолита // Первобытная археология. Поиски и находки. - К.: Наукова думка, 1980. - С. 21-37.

**Гладилин В.Н.** Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. - Том 1. - К.: Наукова думка, 1985. - С. 12-54.

**Гладилин В.Н.** Проблемы раннего палеолита // Автореф. дисс. ... докт. ист. наук в форме науч. доклада. - Новосибирск, 1989. - 53 с.

**Гладилин В.Н.** Что такое техника леваллуа? // Каменный век: памятники, методика, проблемы. - К.: Наукова думка, 1989а. - С. 40-53.

**Гладилин В.М.** Найдавніше населення на території України // Давня історія України. - Том 1. - К.: Наукова думка, 1997. - С. 17-44.

**Гладилин В.Н., Демиденко Ю.Э.** К происхождению костенковско-стрелецкой культуры: Европа или Азия? // Четвертичный период. Палеонтология и археология. - Кишинев: Штиинца, 1989. - С. 187-194.

**Гладилин В.Н., Ситливый В.И.** Ашель центральной Европы. - К.: Наукова думка, 1990. - 268 с.

**Гладких М.І.** Исторична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України). - К.: НМК ВО, 1991. - 44 с.

**Гладких М.І.** Вступне слово на відкритті Круглого столу 11 листопада 2002 р. // Варіабельність середнього палеоліту України /Л.В. Кулаковська (ред.)/. - Київ: Шлях, 2003. - С. 5.

**Гладких М.І., Станко В.Н.** Епоха пізнього палеоліту // Давня історія України. - Том 1. - К.: Наукова думка, 1997. - С. 51-113.

**Голованова Л.В., Хоффекер Дж.Ф., Харитонов В.М., Романова Г.П.** Мезмайская пещера (результаты предварительного изучения 1987-1995гг.) // РА, 1998. - №3. - С. 85-98.

**Голованова Л.В., Дороничев В.Б.** Средний палеолит Кавказа // АА, 2003. - №13. - С. 18-66.

**Горецкий Г.И., Цейтлин С.М.** (изд.) Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. - М.: Наука, 1977. - 183 с.

**Горецкий Г.И., Иванова И.К.** (изд.) Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. - М.: Наука, 1982. - 240 с.

**Гожик П.Ф., Шелкопляс В.Н., Комар Н.С., Матвіїшина Ж.М., Передерій В.І.** Путівник X-го польсько-українського семінару "Кореляція лесів і льодовикових відкладів Польщі і України". - К., 2000.

**Городцов В.А.** Археология. Каменный период. - М.-Петроград: Гос. Изд-во, 1923. - 212 с.

**Городцов В.А.** Техника и типологическая классификация кремневых резцов Супоневской и Тимоновской палеолитических стоянок из раскопа 28 и 29 гг. // Техника обработки камня и металла. - М.: Изд-во РАНИОН, 1930. - С. 15-43.

**Городцов В.А.** Результаты исследования Ильской палеолитической стоянки: предварительное сообщение // МИА, 1941. - № 2. - С. 7-25.

**Григорьев Г.П.** К различению признаков генетического родства, диффузии и синстадиальности // VII междунар. конгресс до- и протоисториков. Докл. и сообщения археологов СССР. - М.: Наука, 1966. - С. 27-35.

**Григорьев Г.П.** Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens. - Л.: Наука, 1968. - 220 с.

**Григорьев Г.П.** К методике установления локальных различий в палеолите // УСА, 1972. - вып. 2. - С. 14-19.

**Григорьев Г.П.** Проблемы леваллуа // МИА, 1972. - №185. - С. 68-74.

**Григорьев Г.П.** Палеолит Африки // Палеолит мира. - Л.: Наука, 1977. - С. 45-193.

**Григорьев Г.П.** Развитие классификации палеолита и восстановление общественного устройства по данным археологии // Преемственность и инновации в развитии древних культур. - Л.: Наука,

1981. - С. 27-31.

**Гричук В.П.** Растительность Европы в верхнеплейстоценовое (микулинское) межледниковье // Великие оледенения. Палеогеография Европы в позднем плейстоцене. Реконструкция и модели. - ТИГ, 1973.

**Гричук В.П.** История флоры и растительности Русской равнины в плейстоцене. - М.: Наука, 1989. - 183 с.

**Гричук В.П., Гричук М.П.** О приледниковой растительности на территории СССР // Перигляциальные явления на территории СССР, 1960. - М.: Наука.

**Громов В.И.** Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфических и континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР // Труды Ин-та геол.наук АН СССР, серия геол. - вып. 64., №17. - М.: Изд-во АН СССР, 1948. - 521 с.

**Громова В.** Краткий обзор четвертичных млекопитающих Европы (Опыт сопоставления). - М.: Наука, 1965. - 144 с.

**Губонина З.П.** Условия обитания палеолитического человека в предгорьях Крыма // Палинология четвертичного периода. - М.: Наука, 1985. - С. 95-103.

**Гудолл Дж.** Шимпанзе в природе: поведение. - М.: Мир, 1992. - 670 с.

**Гурина Н.Н.** Древние кремнедобывающие шахты. - Л.: Наука, 1976. - 170 с.

**Давид А.С.** Остатки млекопитающих из гротов у с. Тринка // Первобытный человек в гротах Тринка I-III. - Кишинев: Штиинца, 1986. - С. 113-123.

**Давид А.С., Кетрару Н.А.** Фауна млекопитающих палеолита Молдавии // Фауна кайнозоя Молдавии. - Кишинев: АН МССР, 1970. - С. 3-53.

**Даниленко В.М.** Круглик - перша нижньопалеолітична пам'ятка УРСР // АП, 1949. - Том II. - С. 326-331.

**Данилова Е.И.** Эволюция руки. - К.: Вища школа, 1979. - 367 с.

**Данилова Е.И.** Затылочная кость неандертальского человека из траншеи Заскальная V возле Ак-Кая // Изучение палеолита в Крыму. - К.: Наукова думка, 1979а. - С. 76-84.

**Данилова Е.И.** Фрагмент пястной кости неандертальца // Изучение палеолита в Крыму. - К.: Наукова думка, 1979б. - С. 84-85.

**Данилова Е.И.** О новых находках неандертальцев в Крыму (предварительное сообщение) // ВА, 1980. - №66 - С. 121-125.

**Данилова Е.И.** Антропологическая характеристика костных остатков неандертальских детей из III культурного слоя мустьерской стоянки Заскальная VI (Крым) // ВА, 1983. - №71. - С. 72-87.

**Демиденко Ю.Е.** Начальный этап позднего палеолита Карпато-Балканского региона. - Автореф.дисс.....канд.ист.наук. - Новосибирск,

1990. - 18 с.

**Демиденко Ю.Е.** Среднепалеолитические индустрии Восточного Крыма: интерпретации их различий // АА, 1996. - №5. - С. 95-100.

**Демиденко Ю.Е.** “Крымская загадка“ - среднепалеолитические изделия в раннем ориньяке типа Кремс-Дюфур Сюрени 1: альтернативные гипотезы для решения проблемы // Sp, 2000. №1. - С. 97-124.

**Демиденко Ю.Е.** Палеолітична стоянка Сюрень I (Крим): археологічний контекст і його інтерпретації // ЗНТШ, 2002. - ССXLIV. - С. 380-409.

**Демиденко Ю.Э.** (ред.) Грот Буран-Кая-III, слой В - эталонный памятник кииккобинского типа индустрии крымской микокской традиции. Комплексный анализ кремневых артефактов. - К.-Симферополь: Шлях, 2004. - 275 с.

**Демиденко Ю.Э., Усик В.И.** О леваллуазской остройной технологии в среднем палеолите (по материалам стоянки Королево-1 комплекс 2-В в Украинском Закарпатье) // АА, 1994. - №3. - С. 35-46.

**Деревянко А.П., Маркин С.В., Васильев С.А.** Палеолитоведение: введение и основы. - Новосибирск: Наука, 1994. - 287 с.

**Деревянко А.П., Амирханов Х.А., Зенин В.Н.** О Материалы к проблеме прикаспийского пути первоначального заселения Юго-Восточной Европы // Этнокультурное взаимодействие в Евразии. Программа фундаментальных исследований Президиума РАН. - М.: Наука, 2006. - Кн.1. - С. 91-97.

**Дидух Я.Н.** Растительный покров Горного Крыма. - К.: Наукова думка, 1992. - 254 с.

**Добровольская М.В.** Человек и его пища. Пищевые специализации и проблемы антропогенеза. - М: Научный Мир, 2005. - 234 с.

**Долуханов П.М.** География каменного века. - М.: Наука, 1979. - 152 с.

**Долуханов П.М.** Природная среда и хозяйственная деятельность первобытного населения в позднем плейстоцене и голоцене (Восточная Европа - Передняя Азия) // Автореф. дисс. ... докт. географ. наук. - Москва, 1982. - 54 с.

**Долуханов П.М.** Региональные различия и групповое самосознание в каменном веке Европы // Локальные различия в каменном веке. - СПб, 1999. - С. 69-71.

**Дороничев В.Б.** Раннеашельская стоянка в Треугольной пещере // Вопросы археологии Адыгеи. - Майкоп, 1992. - С. 102-134.

**Дороничев В.Б., Голованова Л.В.** “Гордиев узел“ гоминида из Староселья // Невский археолого-исторический сборник. - Спб.:

Издательский дом СПбГУ, 2004. - С. 288-301.

**Евтушенко А.И.** Локально-хронологическое подразделение мустьерских индустрий Северо-Восточного Средиземноморья. - Автореф. дисс...канд.ист.наук. - Киев, 1995. - 16 с.

**Евтушенко А.И.** Проблемы "Восточного микока" // АА, 1999. - №8. - С. 3-24.

**Евтушенко А.И.** Караби Тамчин - новая среднепалеолитическая стоянка Крымского высокогорья // Варіабельність середнього палеоліту України /Л.В. Кулаковська (ред.)/. - Київ: Шлях, 2003. - С. 207-243.

**Ефименко П.П.** Пам'ятки Мустьерської культури на сході Європи // Ювілейний збірник на пошану акад.Д.Багалія. - К., 1927.

**Ефименко П.П.** Находки остатков мустьерского времени на р. Деркуле // Палеолит СССР. Материалы по истории родового общества. - М.-Л.: Соцэгиз, 1935. - С. 13-25.

**Ефименко П.П.** Первобытное общество. - Л.: Соцэгиз, 1938. - 636 с.

**Ефименко П.П.** Первобытное общество. - Киев: Изд-во АН УССР, 1953. - 663 с.

**Жирнов Л.В.** Возвращенные к жизни. Экология, охрана и использование сайгаков. - М.: Лесная промышленность, 1982. - 223 с.

**Забнин С.И.** Новооткрытая палеолитическая стоянка в Крыму // ТОИАЭ, 1928. - Т. 2(59). - С. 146-157.

**Заверняев Ф.М.** Хотылевское палеолитическое местонахождение. - Л.: Наука, 1978. - 73 с.

**Зализняк Л.Л.** Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. - К.: Наукова думка, 1989. - 176 с.

**Зализняк Л.Л.** Население полесья в мезолите. - К.: Наукова думка, 1991. - 160 с.

**Замятнин С.Н.** О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода // ТИЭ, 1951. - Т.ХVI. - С. 89-152.

**Замятнин С.Н.** Итоги последних исследований Ильского палеолитического местонахождения // ТМАИЧПЕ, 1934. - Вып.6. - С. 207-218.

**Замятнин С.Н.** Сталинградская палеолитическая стоянка // КСИА, 1961. - вып.82. - С. 16-27.

**Замятнин С.Н.** Очерки по палеолиту. - М.-Л.: Издательство АН СССР, 1961б. - 175 с.

**Захарук Ю.Н.** Археологическая культура: категория онтологическая или гносеологическая? // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. - М.: Наука, 1976. - С. 3-10.

**Зорина З.А.** Эволюция разумного поведения: от элементарного мышления животных к абстрактному мышлению человека // Этология человека и смежные дисциплины. Современные методы исследований. -

М.: ИЭА, 2004. - С. 175-189.

**Зубаков В.А.** Современное состояние геохронологической шкалы позднего кайнозоя и методологические проблемы ее разработки // Геохронология четвертичного периода. - М.: Наука, 1980. - С. 14-28.

**Зубов А.А.** Систематические критерии рода *Homo* и его эволюция // ВА, 1973. - вып. 43.

**Зубов А.А.** Новая интерпретация роли гейдельбергского человека в эволюции рода *Homo* // ЭО, 2001. - вып. 1. - С. 91-111.

**Зубов А.А.** Палеоантропологическая родословная человека. - М.: ИЭА РАН, 2004. - 552 с.

**Зубов А.А.** Территориальные и таксономические границы вида *Homo neanderthalensis* // ВАН, 2004а. - вып. 11. - С. 8-12.

**Зубов А.А., Васильев С.В.** Первоначальное заселение Европы человеком по данным антропологии // Доисторический человек: биологические и социальные аспекты. - М.: ИЭА РАН, 2006. - С. 53-92.

**Зубов А.А., Харитонов В.М.** /ред./ Сунгирь. Антропологическое исследование. - М.: Наука, 1984. - 214 с.

**Иванова И.К.** Геологический возраст ископаемого человека. - М.: Наука, 1965. - 192 с.

**Иванова И.К.** Геология и палеогеография стоянки Кормань IV на общем фоне геологической истории каменного века Среднего Приднестровья // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. - М.: Наука, 1977. - С. 126-181

**Иванова И.К.** О геохронологии и стратиграфии позднего плейстоцена (по материалам Среднего Приднестровья) // Геохронология четвертичного периода - М.: Наука, 1980. - С. 102-116.

**Иванова И.К.** Геология и палеогеография мустьерского поселения Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. - М.: Наука, 1982. - С. 188-235 .

**Иванова И.К.** К геологии палеолита Крыма // ИВУЗ. Сер. геол. и разведка. 1983. - №11. - С. 22-31.

**Иванова И.К.** Палеогеография и палеоэкология среды обитания людей каменного века на среднем Днестре. Стоянка Молодова V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди и окружающая среда. - М.: Наука, 1987. - С. 94-123.

**Иванова И.К., Болиховская Н.С., Ренгартен Н.В.** Геологический возраст и природная обстановка мустьерской стоянки Кетросы // Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре. - М.: Наука, 1981. - С. 152-161.

**Иванова И.К., Цейтлин С.М.** (изд.) Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди и окружающая среда. - М.: Наука, 1987. - 184 с.



**Кабо В.Р.** Каменные орудия австралийцев // ТИЭ, 1962. - Т.LXXX. - С. 3-106.

**Кабо В.Р.** История первобытного общества и этнография // Охотники. Собиратели. Рыболовы, 1972. - Л.: Наука. - С. 53-67.

**Кабо В.Р.** Первобытная доземледельческая община. М.: Наука, 1986. - 304 с.

**Кабо В.Р.** Круг и крест. Канберра: Алчеринга, 2002.

**Каменецкий И.С.** Археологическая культура ее определение и интерпретация // СА, 1970. - № 2. - С. 18-36.

**Келли Р.Л.** Добывание пищи охотниками-собирателями и колонизация Западного полушария // Человек заселяет планету Земля. Глобальное расселение гоминид.- М., 1997. - С. 211-225.

**Кизельватер Д.С. , Рыжова А.А.** Основы четвертичной геологии. М.: Недра, 1985. - 173 с.

**Клейн Л.С.** Проблема определения археологической культуры // СА, 1970. - № 2. - С. 37-51.

**Кликс Ф.** Пробуждающееся мышление. История развития человеческого интеллекта. - К.: Вища школа, 1985. - 295 с.

**Клюкин А.А., Корженевский В.В., Щепинский А.А.** Эчки-Даг. - Симферополь: Таврия, 1990. - 128 с.

**Ковнурко Г.М.** К изучению свойств кремня // КСИА, 1962. - вып. 92. - С. 97-99.

**Ковнурко Г.М.** О распространенности кремня на территории Европейской части СССР // Новые методы в археологических исследованиях. - М.-Л.: Изд-во АН СССР. - С. 234-240.

**Ковнурко Г.М.** Состав, происхождение и вопросы патицизации конкреций кремня. - Автореф.дисс.....канд.ист.наук. - Л., 1979. - 17 с.

**Коен В.Ю., Степанчук В.Н.** Вариабельность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы // Sp, 2000. - №1. - С. 31-53.

**Коен В.Ю., Степанчук В.Н.** Переход от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе: проблемы таксономии и хроностратиграфии // VA, 2001. - №3. - С. 80-109.

**Козинцев А.Г.** От среднего палеолита к верхнему: адаптация и ассимиляция (сунгирская проблема на новом этапе изучения) // АЭАЕ, 2003. - №13. - С. 58-64.

**Козлов В.И.** Этническая экология и история аборигенного населения Америки // Экология американских индейцев и эскимосов. - М.: Наука, 1988. - С. 32-43.

**Колесник А.В.** Раннепалеолитические находки из Корнеева Яра (Донбасс) // СА, 1986. - №1. - С. 240-242.

**Колесник О.В.** Ранній палеоліт Південно-Східної України. - Автореф. дис...канд.іст.наук. - Київ, 1993. - 16 с.

**Колесник А.В.** Трансформация скребел с утонченным корпусом // АА, 1994. - №3. - С. 85-100.

**Колесник А.В.** К определению функциональной variability памятников среднего палеолита Донбасса // АА, 1996. - №5. - С. 49-70.

**Колесник А.В.** Ручные рубила среднего палеолита Восточной Европы // АА, 1998. - №7. - С. 3-24.

**Колесник А.В.** “Восточный микок” - миф или реальность // АА, 1999. - №8. - С. 37-50.

**Колесник О.В.** Система природокористування у середньому палеоліті Донбасу // Археологія, 2002. - № 1. - С. 57-65.

**Колесник А.В.** Средний палеолит Донбасса. - Донецк: Лебедь, 2003. - 294 с.

**Колесник А.В., Весельский А.П.** Среднепалеолитическое местонахождение Черкасское в Донбассе. Комплекс D-1А // АА, 2003. - №13. - С. 187-198.

**Колосов Ю.Г.** Багатошарова мустьєрська стоянка Заскельне V (в Криму) // Археологія, 1971. - вип.3. - С. 50-58.

**Колосов Ю.Г.** Шайтан-Коба, мустьєрська стоянка Криму. - К.: Наукова думка, 1972. - 160 с.

**Колосов Ю.Г.** Палеоантропологические находки у скалы Ак-Кая // ВА, 1973. - №44. - С. 162-166.

**Колосов Ю.Г.** Белая Скала. - Симферополь: Таврия, 1977. - 93 с.

**Колосов Ю.Г.** Специфические типы орудий мустьєрской аккайской культуры в Крыму // Орудия каменного века. - К.: Наук. думка, 1978. - С. 6-19.

**Колосов Ю.Г.** Аккайские мустьєрские стоянки и некоторые результаты их исследования // Изучение палеолита в Крыму. К.: Наукова думка, 1979. - С. 33-56.

**Колосов Ю.Г.** Новая мустьєрская стоянка в гроте Пролом // Изучение палеолита в Крыму. К.: Наукова думка, 1979а. - С. 157-171.

**Колосов Ю.Г.** Мустьєрские стоянки района Белогорска. - К.: Наукова думка, 1983. - 207 с.

**Колосов Ю.Г.** Аккайская мустьєрская культура. - К.: Наукова думка, 1986. - 224 с.

**Колосов Ю.Г.** Погребения неандертальцев на стоянке Заскальная VI в Крыму // Религиозные представления в первобытном обществе. - Москва, 1987. - С. 61-63.

**Колосов Ю.Г.** Алешин грот - новая мустьєрская стоянка в Крыму (предварительное сообщение) // АА, 1995. - №5. - С. 75-80.

**Колосов Ю.Г.** Багатошарова мустьєрська стоянка Заскельна V у Криму і нові дані про абсолютну хронологію її культурних шарів // КДУ, 2003. - №2. - С. 22-31.

**Колосов Ю.Г., Степанчук В.М.** Новая мустьерская стоянка в гроте Пролом II (предварительное сообщение) // Каменный век: памятники, методика, проблемы. - К.: Наукова думка, 1989. - С. 61-72.

**Колосов Ю.Г., Степанчук В.М.** Новый тип средньюпалеолітичної індустрії у Східному Криму // ЗНТШ, 1998. - ССХХХV. - С. 38-61.

**Колосов Ю.Г., Степанчук В.М.** Нові радіокарбонові дати стоянок палеоліту Криму // КДУ, 2002. - №1. - С. 18-29.

**Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Барышников Г.Ф.** Работы Крымской палеолитической экспедиции ИА НАНУ в 1995 году // Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 рр. - К.: Прайм, 2000. - С. 56-59.

**Колосов Ю.Г., Степанчук В.М., Чабай В.П.** Нові мустьерські стоянки Південно-Західного Криму // Археологія, 1988. - вип.64. - С. 34-45.

**Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П.** Ранний палеолит Крыма. - К.: Наукова думка, 1993. - 224 с.

**Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П.** Мустьерская стоянка им. Г.А.Бонч-Осмоловского // РА, 1993а. - №3. - С. 119-129.

**Колосов Ю.Г., Харитонов В.М., Якимов В.П.** Открытие скелетных остатков палеоантропа на стоянке Заскальная VI в Крыму // ВА, 1974. - №46. - С. 79-87.

**Колосов Ю.Г., Харитонов В.М., Якимов В.П.** Находка скелетных остатков неандертальца в Крыму // БКИЧП, 1975. - №44. - С. 30-40.

**Коробков И.И.** К вопросу о дивергентном характере эволюции древнепалеолитических индустрий // Actes du V-me CISPP. - Moscow, 1966.

**Кочеткова В.И.** Эволюция мозга в связи с прогрессом материальной культуры // У истоков человечества, М.: Изд-во Московского университета, 1964. - С. 191-243.

**Кочеткова В.И.** Палеоневрология. - М.: Изд-во Московского университета, 1973.

**Крайнов Д.А.** Новые мустьерские стоянки Крыма и Кавказа // БКИЧП, №9. - 1947. -С. 23-25.

**Крайнов Д.А.** Некоторые вопросы становления человека и человеческого общества // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. - Москва, Наука, 1976. - С. 76-93.

**Крайнов Д.А.** Бахчисарайская мустьерская стоянка // Исследования палеолита в Крыму. - К.: Наукова думка, 1979. - С. 106-133.

**Красковский В.И.** Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья: Археологическая карта. - К.: Наукова думка, 1978. - 71 с.

**Круц С. І.** Антропологічна характеристика населення епохи палеоліту // Давня історія України К.: Наукова думка, 1997. - Том 1. - С. 47-50.

**Кузьмина И.Е.** Сравнительная морфо-экологическая характеристика лошадей Северной Евразии в антропогене // ТЗИН, 1989. - №198. - С. 83-102.

**Кулаковская Л.В.** Мустьерские культуры Карпатского бассейна. - К.: Наукова думка, 1989. - 126 с.

**Кулаковская Л.В.** До питання про типологію мікоксських індустрій // Тези природознавчої науково-практичної конференції до 160-річчя від дня народження Т.Легоцького. - Мукачево, 1990 - С. 39-40.

**Кулаковская Л.В.** Среднепалеолитические памятники лесостепной зоны Украины // Развитие культуры в каменном веке. - АИ, 1997 - вып. 43. - С. 53-55.

**Кулаковская Л.В.** Палеолитические местонахождения в районе Королево // АА, 1999. - №8. - С. 153-158.

**Кулаковська Л.В.** Середньопалеолітичні варіації на заході України // Варіабельність середнього палеоліту України. - К.: Шлях, 2003. - С. 10-31.

**Кулаковская Л.В.** Новые аспекты в исследовании Королево // АА, 2003а. - №13. - С. 158-169.

**Кулаковская Л.В., Козловский Я., Собчик К.** Микокские ножи: определение и классификация // АА, 1994. - №3. - С. 59-71.

**Кухарчук Ю.В.** Палеолит Юго-Запада СССР и сопредельных территорий. Рихта. - К.: Препринт, 1989. - 68 с.

**Кухарчук Ю.В.** К историографии проблемы леваллуа // Каменный век: памятники, методика, проблемы. - К.: Наукова думка, 1989а. - С. 54-69.

**Кухарчук Ю.В.** Ашельский комплекс Житомирской стоянки // Раннепалеолитические комплексы Евразии. - Новосибирск: Наука, 1992. - С. 93-111.

**Кухарчук Ю.В.** Ранний палеолит Украинского Полесья (диссерт. на соиск.учен.ст.канд.ист.наук). К., 1993. - 312 с.

**Кухарчук Ю.В.** К проблеме дифференциации ножей и скребел // АА, 1994. - №3. - С. 71-84.

**Кухарчук Ю.В.** Мустьерские комплексы Житомирской стоянки и их соотношение с индустрией Рихты // АА, 1995. - №4. - С. 53-74.

**Кухарчук Ю.В.** Некоторые новые данные о каменной индустрии мустьерского местонахождения Чулатово III, Украина // АА, 1996. - №5. - С. 109-116.

**Кухарчук Ю.В.** Метаморфозы микока // АА, 1999. - №8. - С. 25-36

**Кухарчук Ю.В.** Місцезнаходження доби палеоліту на Роменщині // КДУ, 2002. - №1. - К.: Шлях. - С. 30-42.

**Кухарчук Ю.В.** Специфіка виробництва заготовок для знарядь в мустьєрському шарі Жорнова // КДУ, 2005. - №7. - К.: Шлях. - С. 27-39.

**Кухарчук Ю.В., Месяц В.А.** Ранний палеолит Украинского Полесья. Житомирская стоянка (ашель). - К.: Препринт, 1991. - 64 с.

**Кухарчук Ю.В., Месяц В.А.** Ранний палеолит Украинского Полесья. Житомирская стоянка (мустье). - К.: Препринт, 1991а. - 68 с.

**Лазуков Г.И., Гвоздовер М.Д., Рогинский Я.Я., Урысон М.И., Харитонов В.М., Якимов В.П.** Природа и древний человек (основные этапы развития природы, палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене). - М.: Мысль, 1981. - 223 с.

**Лазуков Г.И.** Территория СССР в конце плиоцена (в эпоху плейстоцена) // Природа и древний человек (основные этапы развития природы, палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене). - М.: Мысль, 1981а. - С. 32-41.

**Лазуков Г.И.** Основные нерешенные проблемы верхнего палеолита // Лазуков Г.И. (сост.) Природа и древний человек (основные этапы развития природы, палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене). М.: Мысль, 1981б. - С. 203-205.

**Лазуков Г.И.** Взаимодействие палеолитического человека и природы // Природа и древний человек (основные этапы развития природы, палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене). - М.: Мысль, 1981в. - С. 206-216.

**Леви-Строс К.** Первобытное мышление. - Москва, 1994. - 336 с.

**Леонтьев А.А.** Возникновение и первоначальное развитие языка. - Москва: Институт языкознания, 1963. - 140 с.

**Локтюшев С. Н.** Мастерская крупных кварцитовых орудий на р Деркул // СА, 1940. - вып. V. - С. 293-297.

**Любин В.П.** Каменный век Юго-Осетии. - Автореф. дисс...канд. ист.наук. - Ленинград, 1953. - 21 с.

**Любин В.П.** К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий // Палеолит и неолит СССР. - МИА, 1965. - №131. - С. 7-75.

**Любин В.П.** О вероятности искусственных сооружений в гроте Киик-Коба // СА, 1969. - №2. - С. 244-246.

**Любин В.П.** Нижний палеолит Каменный век на территории СССР. - МИА, 1970. - №166. - С. 19-42.

**Любин В.П.** О проявлениях локальных различий в нижнем палеолите // Успехи советской археологии, 1972. - вып. 2. - С. 19-29.

**Любин В.П.** Мустьерские культуры Кавказа. - Л.: Наука, 1977. - 223 с.

**Любин В.П.** Палеолит Кавказа // Палеолит Кавказа и Северной Азии. - Л.: Наука, 1989. - С. 9-144.

**Любин В.П.** Ранний палеолит Кавказа // Палеолит СССР. Археология СССР. - М.: Наука, 1984. - С. 45-93.

**Любин В.П.** (изд.) Неандертальцы Гупского ущелья на Северном Кавказе. - Майкоп: Меоты, 1994. - 238 с.

**Любин В.П.** Ашельская эпоха на Кавказе - СПб: Петербургское Востоковедение, 1998. - 191 с.

**Любин В.П.** Проблемы первоначального заселения человеком Кавказа и Евразии // АВ, 1998а. - №5. - С. 15-41.

**Маринич А.М., Пашенко В.М., Шищенко П.Г.** Природа УССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. - К.: Наукова думка, 1985. - 224 с.

**Марков К.К., Величко А.А.** Четвертичный период (ледниковый период - антропогеновый период). - Т.3. Материки и океаны. - М., 1967. 445 с.

**Маркс Э.Э., Монигал К.** Конец среднего и начало верхнего палеолита в Крыму в свете материалов стоянки Буран-Кая III // Sp, 2000. - №1. - С. 84-96.

**Маркс Э.Э., Чабай В.П.** Переход от среднего к позднему палеолиту в Крыму // Палеоэкология плейстоцена и культуры каменного века Северной Азии и сопредельных территорий. - Новосибирск: ИАЭ СО РАН, 1998. - С. 421-439.

**Маруашвили Л.И.** Палеогеографический словарь. - М.: Мысль, 1985. - 367 с.

**Массон В.М.** Палеолитическое общество Восточной Европы. СПб.: ИИМК РАН, 1996. - С. 1-71.

**Матюхин А.Е.** О специфике культурного процесса в раннем палеолите (на примере галечных орудий) // Преемственность и инновации в развитии древних культур. - Л.: Наука, 1981. - С. 42-45.

**Матюхин А.Е.** Орудия раннего палеолита // Технология производства в эпоху палеолита. - Л.: Наука, 1983. - С. 134-187.

**Матюхин А.Е.** Палеолитические мастерские Восточной Европы. - Автореф. ...докт.ист.наук., СПб, 1996. - 42 с.

**Матюхин А.Е.** О природе и характере локальных различий в материальной культуре палеолита // Локальные различия в каменном веке. - СПб, 1999. - С. 52-55.

**Матюхин А.Е.** О ранней поре позднего палеолита на Северском Донце // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. - СПб, 1999а. - С. 43-44.

**Матюхин А.Е.** Мустьерские индустрии бассейна Дона в свете проблем среднего палеолита // Верхний палеолит - верхний плейстоцен: динамика природных событий и периодизация археологических культур . - СПб, 2002. - С. 114-119.

**Матюхин А.Е.** Мустьерские комплексы долины Северского Донца // АЗ, 2003. - вып. 3. - С. 5-27.

**Матюхин А.Е.** Мустьерские и позднепалеолитические индустрии в устье Северского Донца // Костенки и ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное. - Воронеж: Истоки, 2004. - С. 112-114.

**Мацкевий Л.Г.** Дослідження Львівської обласної експедиції у 1995 році // MSROA, 1996. - Том XVII. - S. 315-318.

**Мацкевий Л.Г.** Мустьерський комплекс у гроті Прийма I в Західному Поділлі // Starsza i środkowa doba kamienia w Karpatach polskich. - Krosno, 2002. - S. 17-34.

**Мацкевий Л., Гнатюк Р., Кочкін Ш., Мазур О., Найда А., Стасик О., Филипчук О.** Знахідки кісток неандертальців поблизу с. Прийма // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ в 2004 р. Інформаційний бюлетень. - Львів, 2005. - С. 27-29.

**Медникова М.Б.** Некоторые дискуссионные проблемы смены внешнего облика населения при переходе от среднего к верхнему палеолиту в Европе // Проблемы первобытной археологии Евразии. - М.: ИА РАН, 2004. - С. 135-144.

**Мельничук І.В.** Палеоландшафти України в антропогені. - К.: ВГЛ "Обрії", 2004. - 208 с.

**Мень А.** История религии. - Т. 1., Истоки религии. - М.: Слово, 1991. - 212 с.

**Мережковский К.С.** Отчет о предварительном исследовании каменного века в Крыму // ИРГО, 1881. - Т.16. - С. 106-146.

**Мережковский К.С.** Отчет об антропологической поездке в Крым // ИРГО, 1887. - Т.17. - С. 104-115.

**Месяц В.А.** Находки древнепалеолитических орудий в районе Житомира // КСИИМК, 1962. - вып 92. - С. 54-55.

**Месяц В.А.** Житомирская раннепалеолитическая стоянка ( предварительное сообщение) // КСИА АН УССР, 1962а. - вып. 12. - С. 53-56.

**Муратов М.В.** Геология Крымского полуострова. - М.: Недра, 1973. - 192 с.

**Накельский С.К., Карлов Н.Н.** О геологическом возрасте и значении остатков ископаемого палеолитического человека, найденных в Среднем Поднепровье // ВА, 1965. - Вып. 20. - С. 75-79.

**Нехорошев П.Е.** Технологический метод изучения первичного расщепления камня в среднем палеолите. - Автореф.дисс....канд.ист. наук. - СПб, 1996. - 22 с.

**Нехорошев П.Е.** Технологический метод изучения первичного расщепления камня среднего палеолита. - СПб: Академпринт, 1999. - 170 с.

**Нехорошев П.Е., Вишняцкий Л.Б., Мусатов Ю.Е., Сапелко Т.В.** . К вопросу о локальных различиях в среднем палеолите Русской равнины // Локальные различия в каменном веке. - СПб, 1999. - С. 94-98.

**Никитюк Б.А., Харитонов В.М.** Посткраниальный скелет детей с верхнепалеолитической стоянки Сунгирь // Сунгирь. Антропологические исследования. - М.: Наука, 1984. - С. 182-202.

**Никифорова К.В.** Общая стратиграфическая шкала верхнеплиоценовых и четвертичных (антропогенных) отложений на территории СССР // Стратиграфия СССР. Четвертичная система Полутом 1 М.: Недра, 1982. - С. 120-129.

**Никифорова К.В., Краснов И.И., Александрова Л.П., Васильев Ю.М., Константинова Н.А., Чепалыга А.Л.** Хроностратиграфическая схема верхнеплиоценовых-антропогенных отложений Европейской части СССР // Стратиграфия СССР. Четвертичная система Полутом 1 М.: Недра, 1982. - Табл.19 (вклейка).

**Носевич В.Л.** Популяционно-демографические процессы в эпоху нижнего и среднего палеолита (опыт компьютерного моделирования). Автореф.дисс....канд.ист.наук. - Москва, 1991. - 21 с.

**Носевич В.Л.** Ветвящиеся случайные процессы в истории человеческих популяций // Компьютер и историческое знание. - Барнаул: АГУ, 1994. - С. 148 - 156.

**Носевич В.Л.** Зарница или заря? Компьютерное моделирование исторических процессов // Круг идей: развитие исторической информатики. Труды II конференции Ассоциации "История и компьютер". - М.: Мосгорархив, 1995. - С. 73 - 87.

**Окладников А.П.** К вопросу о происхождении искусства // СЭ, 1952. - С. 3-22.

**Оппенгеймер С.** Изгнание из Эдема. Хроники демографического взрыва. Заселение мира. - М.: Эксмо, 2004. - 637 с.

**Охріменко Г.** (ред.) Нариси культури давньої Волині. - Луцьк, 2006. - 596 с.

**Паришкура С. И.** Палинологическая характеристика верхнеплиоценовых и антропогенных почв Украины // Палеопедология. - К.: Наукова думка, 1974. - С. 108-119.

**Петрунь В.Ф.** Леваллуазские мастерские обсидиановых орудий Закарпатья и проблема сырья // Материалы XII конф. Института археологии АН УССР. - К.: Наукова думка, 1972. - С. 83-57.

**Петрунь В.Ф.** О геологической позиции и обработанном кремне мезолитической стоянки Белолесье // МАСП, 1971. - вып 7. - С. 110-117.



- Петрунь В.Ф.** О внепещерных мустьерских памятниках Крымского полуострова // МИА, 1972. - №185. - С. 86-92.
- Петрунь В.Ф.** Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. - Т. 1., Кн. 1. - К., 2004. - С. 199-216.
- Подгородецкий П.Д.** Крым Природа. - Симферополь: Таврия, 1988. - 192 с.
- Полканов Ю.А.** Минералы Крыма. - Симферополь: Таврия, 1989. - 158 с.
- Полянський Ю.** Нові археологічні знахідки з Галичини // ЗНТШ, 1928. - вип. СXLIX.
- Поршнев Б.Ф.** О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). - М.: Мысль, 1974. - 487 с.
- Поршнев Б.Ф.** Социальная психология и история. - М.: Наука, 1979. - 232 с.
- Постоленко Г.А.** Аридные условия и их роль в экзогенезе // Позднекайнозойская геологическая история севера аридной зоны. - Ростов-на-Дону: Южный научный центр РАН, 2006 - С. 134-138.
- Праслов Н.Д.** Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона // МИА, 1968. - №157. - 156 с.
- Праслов Н.Д.** Некоторые специфические формы каменных орудий Мураловской палеолитической стоянки // КСИА, 1972.- вып. 131 . - С. 70-77.
- Праслов Н.Д.** (изд.) Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре. - М.: Наука, 1981. - 166 с.
- Праслов Н.Д.** Исследование традиций при изучении палеолитической эпохи // Преемственность и инновации в развитии древних культур. - Л.: Наука, 1981а. - С. 73-76.
- Праслов Н.Д.** Время и пути древнейшего заселения территории СССР // Палеолит СССР. - Археология СССР. - М.: Наука, 1984. - С. 42-44.
- Праслов Н.Д.** Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. Археология СССР. - М.: Наука, 1984а. - С. 94-134.
- Праслов Н.Д.** Палеолит бассейна Дона. - Автореф. дисс.....докт. ист.наук. - СПб, 2001. - 34 с.
- Праслов Н.Д., Рогачев А.Н.** (ред.) Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону. - Л.: Наука, 1982. - 285 с.
- Праслов Н.Д., Щелинский В.Е.** Верхнепалеолитическое поселение Золотовка I на Нижнем Дону // АИ, 1996.- вып. 38. - 72 с.
- Примак Р.Б.** Основы сохранения биоразнообразия. - М.: НУМЦ, 2002. - 256 с.
- Пучков П.В.** Некомпенсированные вымирания в плейстоцене: предполагаемый механизм кризиса. - К.: Препринт, 1989. - 60 с.

- Пучков П.В.** Некомпенсированные вымирания в плейстоцене: региональные аспекты. - К.: Препринт, 1989а. - 60 с.
- Пучков П.В.** Некомпенсированные вюрмские вымирания // ВЗ, 1991. - №5. - С. 45-53.
- Пясецкий В.К.** Геология мустьерского местонахождения Точильница // БКИЧП, 1990. - №59. - С. 102-110.
- Пясецкий В.К.** Верхний культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов // СА, 1991. - №2. - С. 131-147.
- Пясецкий В.К.** Мустьерский культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии палеолита // РА, 1992. - №3 - С. 113-126.
- Пясецкий В.К.** Среднеашельское местонахождение Меджибож // ВА, 2001. - № 3-4. - С.125-134.
- Пясецкий В.К.** До проблеми стратиграфії палеоліту (Поділля, Прикарпаття, Волинь, Крим) // КДУ, 2005. - №7. - С. 40-60.
- Ранов В.А.** О некоторых вопросах, связанных с выделением локальных вариантов (фаций) в эпоху палеолита // УСА, 1972. - вып. 2. - С. 7-12.
- Ранов В.А.** Парадокс леваллуа // Каменный век: памятники, методика, проблемы. - К.: Наукова думка, 1989. - С. 46-50.
- Реймерс Н.Ф.** Экология. Теории, законы, правила, принципы и гипотезы. - М.: Наука, 1994. - 367 с.
- Рековец Л.И.** Мелкие млекопитающие антропогена юга Восточной Европы. - К.: Наукова думка, 1994. - 372 с.
- Рековец Л.И.** Териофауна и материальная культура местонахождения Меджибож // ВА, 2001. - №3-4. - С.135-137
- Рідуш Б., Степанчук В.** Непоротове VI, нове місцезнаходження домустьерського часу на Дністрі (попереднє повідомлення) // АС, 2003. - вип. 2. - К.-Чернівці: Зелена Буковина. - С. 3-16.
- Рижов С.М.** Археологічні дослідження палеолітичної пам'ятки Малий Раковець на Закарпатті // АС, 2000. - вип. 1. - К.-Чернівці: Прут. - С. 194-200.
- Рижов С.М.** Методичні поради до вивчення курсу “основи антропології” для студентів історичного факультету. - К.: Стілулс, 2002. - 97 с.
- Рижов С.М.** Стоянка Малий Раковець IV на Закарпатті // Варіабельність середнього палеоліту України. - К.: Шлях, 2003. - С. 191-206.
- Рижов С.М.** Крем'яні виходи Канівського Придніпров'я // КДУ, 2004. - №5. - С. 112-119.
- Рогачев А.Н.** Многослойные стоянки Костенковско-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху палеолита на Русской равнине // МИА, 1957. - №59. - С. 9-134.

**Рогачев А.Н.** Значение и роль социальной среды в развитии культуры первобытного общества // Природа и развитие первобытного общества на территории Европейской части СССР. - М.: Наука, 1969. - С. 64-77.

**Рогачев А.Н.** Палеолитические жилища и поселения // МИА, 1970 . - №166. - С. 64-77.

**Рогачев А.Н, Аникович М.В.** Костенки 6 (Стрелецкая) // Палеолит Костенковско-Борщевского района на Дону / Н.Д. Праслов, А. Н. Рогачев (ред.)/. - Л.: Наука, 1982. - С. 88-91.

**Рогачев А.Н, Аникович М.В., Бадер Н.О., Абрамова З.А.** Поздний палеолит СССР // Палеолит СССР. - Археология СССР. - М.: Наука, 1984. - С. 161-346.

**Рогинский Я.Я.** Морфологические особенности черепа ребенка из позднемустьерского слоя пещеры Староселье // СЭ, 1954. - №1. - С. 27-39.

**Рогинский Я.Я.** Проблемы антропогенеза. - М.: Высшая Школа, 1977. - 264 с.

**Рогинский Я.Я.** Человек современного вида (неоантроп) // Природа и древний человек (основные этапы развития природы, палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене). - М.: Мысль, 1981. - С. 147-158.

**Рогинский Я.Я., Левин М.Г.** Антропология. - М.: Высшая Школа, 1978. - 502 с.

**Рохлин Д.Г.** Болезни древних людей. - М.: Наука, 1965. - 303 с.

**Румянцев А.М.** Первобытный способ производства. - М.: Наука, 1987. - 328 с.

**Рыжов С.Н.** Некоторые аспекты обработки камня на мустьерской стоянке Малый Раковец IV в Закарпатье // ВА. 1999. - №1. - С. 3-16.

**Савич В.П.** Пізньопалеолітичне населення Піденно-Західної Волині. - К., Наукова думка, 1975. - 136 с.

**Савич В.П.** Поздний палеолит Волыни // Археология Прикарпатья, Мольны и Закарпатья (каменный век). - К.: Наукова думка, 1987.

**Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г.** Этнология. - М.: Высшая школа, 2000. - 303 с.

**Сапожников И.В.** Палеолит степей Нижнего Приднестровья. Памятники нижнего и раннего этапа позднего палеолита. - Одесса, 1994. - 78 с.

**Сапожников И.В.** Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. - К.: Шлях, 2003. - 304 с.

**Сапожников І.В.** Пізній палеоліт степів Південного Заходу України: хронологія, періодизація і господарство. - Автореф. дисс...докт .іст.наук. - К., 2005. - 32 с.

**Северцов А.Н.** Морфологические закономерности эволюции. М.-Л., 1949. - 610 с.

**Семенов С.А.** Костяные орудия из древнепалеолитических стоянок Киик-Коба и Кош-Коба // КСИИМК, 1953. - Вып.49. - С. 143-147.

**Семенов С.А.** Изучение первобытной техники методом эксперимента // Новые методы в археологических исследованиях. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963. -С. 191-214.

**Семенов С.А.** Развитие техники в каменном веке. - Л.: Наука, 1968. - 363 с.

**Семенов С.А.** Введение // Технология производства в эпоху палеолита. - Л.: Наука, 1983. - С. 3-8.

**Семенов С.А., Коробкова Г.Ф.** Технология древнейших производств. - Л.: Наука, 1983. - 256 с.

**Семенов Ю.И.** О материнском роде и оседлости в позднем палеолите // СЭ, 1973. - №4. - С. 52-65.

**Семенов Ю.И.** Происхождение брака и семьи. - Москва, 1974.

**Семенов Ю.И.** На заре человеческой истории. - М.: Мысль, 1989 - 320 с.

**Серебрянников Б.А.** Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. - М.: Наука, 1988. - 245 с.

**Серебрянный Л.Р.** Древнее оледенение и жизнь. - М.: Наука, 1980. - 128 с.

**Серов Н.В.** Хроматизм мифа. - Л.: Васильевский остров, 1990. - 352 с.

**Сигов А.П.** Оценка расстояния, пройденного галькой, по ее окатанности // БКИЧП, 1947. - №9. - С. 48-58.

**Синицын А.А.** Нижние культурные слои Костенок 14 (Маркина гора) в контексте проблематики раннего верхнего палеолита // Sp, 2000. - №1. - С. 125-46.

**Синицын А.А.** Нижние культурные слои Костенок 14 (Маркина Гора) (Раскопки 1998-2001) // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы /ред. А.А.Синицын, В.Я.Сергин, Дж.Ф.Хоффекер/. - СПб., Труды КЭ ИИМК РАН, 2002. - №1. - С. 219-236.

**Синицын А.А., Праслов Н.Д.** (ред) Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы. - Санкт-Петербург, 1997. - 143 с.

**Сиренко Н.А., Мельничук И.В., Турло С.И.** Развитие исследований и реконструкция антропогенных палеоландшафтов на Украине // Развитие географической науки в Украинской ССР. - К., Наукова думка, 1990. - С. 50-63.

**Сиренко Н.А., Турло С.И.** Развитие почв и растительности Украины в плиоцене и плейстоцене. - К., Наукова думка, 1986. - 188 с.

- Ситливий В., Ситник О.** Кормань IV: технологія мустьєрської індустрії // ЗНТШ, 2002. - ССXLIV. - С. 410-434.
- Ситник О.С.** Мустьєрська стоянка Пронятин поблизу Тернополя // Археологія, 1985. - №50. - С. 36-44.
- Ситник О.С.** Ранний палеолит Приднестровской Подолии. - Автореф. дис...канд.ист.наук. - Київ, 1985а. - 24 с.
- Ситник О.С.** До питання про класифікацію нижньопалеолітичних крем'яних виробів за схемою В. Гладиліна // Studia archaeologica, 1993. - №1. - С. 15-18.
- Ситник О.С.** Деякі аспекти походження первісного мистецтва у світлі нових фактів // НЗ, 1996. - вип. 1'96. - С. 17-29.
- Ситник О.С.** Дослідження раннього палеоліту Придністров'я: джерела та їх інтерпретація // НЗЛІМ, 1996а. - вип.V, ч.1. - С. 46-60.
- Ситник О.С.** Леваллуазський комплекс Тернопільської стоянки (Тернопіль I) // НЗЛІМ, 1997. - вип.VI, ч.1. - С. 98-109.
- Ситник О.С.** Деякі аспекти духовної культури мустьєрських поселенців Молодово I // Історія релігій в Україні. - Львів, 1999. - С. 107-110.
- Ситник О.С.** Стінківська мустьєрська культура: аналіз та інтерпретація джерел // АА, 1999а. - №8. - С. 171-192.
- Ситник О.С.** Середній палеоліт Поділля. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. - 372 с.
- Ситник О.С.** Середній палеоліт Поділля. - Автореф. дис...докт.іст.наук. - Київ, 2003. - 32 с.
- Ситник О.С., Богуцький А.Б.** Палеоліт Поділля: Великий Глибочок I. -Львів: Українські технології, 1998. - 143 с.
- Ситник О.С., Богуцький А.Б., Кулаковська Л.В.** Стратифіковані пам'ятки палеоліту в околицях Галича // Археологія, 1996. - №3. - С. 86-97.
- Смирнов А.П.** К вопросу об археологической культуре // СА, 1964. - № 4. - С. 3-10.
- Смирнов С.В.** Мустьєрський комплекс місцезнаходження Орел // Археологія, 1969. - вип. 22. - С. 12-30.
- Смирнов С.В.** Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. - К.: Наукова думка, 1973. - 170 с.
- Смирнов С.В.** Значение леваллуазской техники в древнекаменном веке // СА, 1978. - №4. -С. 5-15.
- Смирнов С.В.** Мустьєрская стоянка Рихта // КСИА, 1979. - вып. 157. -С. 9-14.
- Смирнов С.В.** Становление основ общественного производства. Материально-технический аспект проблемы. - К.: Наукова думка, 1983. - 260 с.

**Смирнов Ю.А.** Мустьерские погребения Евразии. - М.: Наука, 1991. - 341 с.

**Смольянинова С.П., Швайко Т.М.** Мустьерські комплекси Івашківської балки // Археологія Південного Заходу України. - К.: Наукова думка, 1992. - С. 4-10.

**Собанский Г.Г.** Промысловые звери Горного Алтая. - Новосибирск, 1988. - 257 с.

**Солдатенко Л.В.** Мустье Тисо-Дунайского бассейна. - Автореф. дисс...канд.ист.наук. - Л., 1982. - 16 с.

**Солнцев В.М.** (ред.) Язык и мышление. - М.: Наука, 1991. - 247 с.

**Сорокин В.С.** О локальных различиях в культуре нижнего палеолита // СЭ, 1953. - №3. - С. 145-160.

**Сpirкин А.Г.** Основы философии: Учебн. пособ. - М.: Политиздат, 1988. - 586 с.

**Старкин А.В.** Морфологические особенности представителей мамонтовой фауны в позднепалеолитических териосообществах // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. - Одеса, 2000. - С. 21-38.

**Степанчук В.Н.** Критерии подбора инструментов расщепления и ретуширования в мустье Крыма // Каменный век на территории Украины. - К.: Наукова думка, 1990. - С. 112-118.

**Степанчук В.Н.** Киик-кобинская мустьерская культура. - Автореф. дисс.....канд.ист.наук. - Ленинград, 1991. - 18 с.

**Степанчук В.Н.** О методах расщепления камня на мустьерской стоянке им. Г.А. Бонч-Осмоловского // АА, 1994. - №3. - С. 47-58.

**Степанчук В.Н.** Разделы в кн. Словник-Довідник з Археології. - К.: Наукова думка, 1996. - 430 с.

**Степанчук В.Н.** Хозяйственно-культурные различия в среднем палеолите Крыма // АА, 1996а. - №5. - С. 101-108.

**Степанчук В.М.** Генезис та еволюція палеоліту Криму // Археологія, 1996б. - №3. - С. 20-29.

**Степанчук В.М.** До питання про просторову класифікацію мустьерських індустрій // ЗНТШ, 1998. - ССXXXV. - С.62-69.

**Степанчук В.Н.** Средний палеолит Крыма, индустрийные традиции вюрмского времени: многообразие проявлений, возможные причины вариабельности // ВА, 1999. - №1. - С. 17-28.

**Степанчук В.Н.** Утонченные изделия в леваллуазской индустрии Пронятина, Западная Украина // АА, 1999а.- №8. - С. 193-196.

**Степанчук В.Н.** Вплив сировини на технологію та типологію середньопалеолітичних індустрій: нові методики і результати // АОІКС, 2000. - №4. - С. 87-101.

**Степанчук В.Н.** О исследованиях палеолита в Крыму в 1994 году // Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 рр. - К.: Прайм, 2000а. -

С. 146-148.

**Степанчук В.Н.** О новой интерпретации природы среднепалеолитических артефактов в нижнем слое Сюрени I // Sp, 2001-2002. - С. 310-321.

**Степанчук В.Н.** Поздние неандертальцы Крыма. Киик-Кобинские памятники. - К.: Стилус, 2002. - 216 с.

**Степанчук В.М.** Неандертальці та крем'яна сировина: деякі аспекти вивчення взаємодії первісного суспільства і довкілля (На прикладі даних з палеоліту Криму) // ЗНТШ, 2002а. - ССXLIV. - С.7-25.

**Степанчук В.Н.** Некоторые общие вопросы изучения раннего палеолита Украины // Проблемы первобытной археологии Евразии. - М.: ИА РАН, 2004а. - С. 112-122.

**Степанчук В.Н.** Вопросы перехода к верхнему палеолиту в свете новых данных по Крыму и югу Восточноевропейской равнины // Проблемы ранней поры верхнего палеолита Костенковско-Борщевского района и сопредельных территорий. - СПб., 2005: ООО "Копи-Р". - С. 197-233.

**Степанчук В.Н.** Нижний и средний палеолит Украины. - Черновцы: Зелена Буковина, 2006. - 463 с.

**Степанчук В.М.** Середній палеоліт України: хронологія, варіабельність та європейські перспективи // Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Ukrainy i Polski, 2006. - Warszawa: OODA.

**Степанчук В.Н., Коен В.Ю.** Индустрия третьего слоя стоянки Кулычивка, Западная Украина // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. - СПб., 2002. - С. 102-115.

**Степанчук В.М., В.Ю. Коен, Н.П. Герасименко, Ф. Дамблон, П. Езартс, О.П. Журавльов, М.М. Ковалюх, В.Ф. Петрунь, Й. ван дер Пліхт, П.В. Пучков, Л.І. Рековець, Х.Г. Тернер.** Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року // КДУ, 2004а. - №5. - С. 62-98.

**Степанчук В.М., Ковалюх, М.М., ван дер Пліхт Й.** Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // КДУ, 2004. - №5. - С. 34-61.

**Степанчук В.Н., Логвиненко В.Н.** Заскальная VI (Колосовская), Восточный Крым: новые данные к вопросу об использовании морских ресурсов в среднем палеолите // Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий. - Ростов-на-Дону: Южный научный центр РАН, 2005 - С. 92-94.

**Степанчук В.Н., Сиволап М.П., Ветров Д.А., Озеров П.И.** Обследование палеолитических местонахождений в бассейне р. Большая Высь в 2004 году // Рукопись отчета о полевых исследованиях. - Научный архив ИА НАНУ, 2005. - 72 с.

**Степанчук В.Н., Сиволап М.П.** Про результати археологічного обстеження пізньоашельського місцезнаходження Велика Бурімка на Черкащині // КДУ, 2005. - №7. - С. 20-26.

**Степанчук В.Н., Чабай В.П.** Про критерії виділення мікроіндустрій в муст'є // Археологія, 1986. - №56. - С. 1-13.

**Сукерник Р.И., Кроуфорд М.Г., Осипова Л.П., Вибє В.П., Шефилд М.С.** Первоначальное заселение Америки в свете данных популяционной генетики // Экология американских индейцев и эскимосов. - М.: Наука, 1988. - С. 19-32.

**Сулей М.** (ред.) Жизнеспособность популяций. Природоохранные аспекты. - М.: Мир, 1989. - 224 с.

**Сыроечковский Е.Е.** Северный олень. - М.: Агропромиздат, 1986. - 256 с.

**Сытник А.С.** Гравированный рисунок на кости с мустьерской стоянки под Тернополем // Пластика и рисунки древних культур. Новосибирск: Наука, 1983.

**Сытник А.С.** Мустьерская стоянка Пронятин и ее место в палеолите Восточной Европы // АА, 1994. - №3. - С. 101-121.

**Тарасов Л.М.** Мустьерская стоянка Бетово и ее природное окружение // Палеоэкология древнего человека. - М.: Наука, 1977. - С. 18-31.

**Тарасов Л.М.** Палеолит бассейна Десны. - Автореф. дисс...докт. ист.наук. - СПб, 1991. - 46 с.

**Тейяр де Шарден Е.К.** Феномен человека. - Л.: Издательство ЛГУ, 1985. - 224 с.

**Телегін Д.Я.** Первісна доба. Давня історія України. - Том 1. К.: Либідь, 1985. - С. 11-88.

**Тесля Т.Т.** Доповіді про розкопки стоянки Кодак // НЗІМКУАН, 1935. - Кн.5-6.

**Тимофеева Е.К.** Косуля. - Л.: Издательство ЛГУ, 1985. - 224 с.

**Титов В.В., Тесаков А.С.** Фауна мустьерской эпохи низовий Северского Донца // Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий. - Ростов-на-Дону: Южный научный центр РАН, 2005 - С. 96-97.

**Тишков В.А.** (ред.) Экология американских индейцев и эскимосов. - М.: Наука, 1988. - 336 с.

**Токарев С. А.** История зарубежной этнографии. - М.: Высшая школа, 1978. - 352 с.

**Токарев С. А.** Ранние формы религии. - М.: Издательство политической литературы, 1990. - 622 с.

**Толстов С.П.** Значение трудов И.В. Сталина по вопросам языкознания для развития советской этнографии // СЭ, 1950. - №4. - С. 3-23.



**Тубольцев О.В., Бусел В.А.** Памятники среднего палеолита междуречья Днепра и Конки // Музейний вісник, 2001. - №1. - С. 9-16.

**Турубанова С.А.** Экологический сценарий истории формирования живого покрова Европейской России и сопредельных территорий на основе реконструкции ареалов ключевых видов животных и растений. - Автореф. дисс...канд.биол.наук. - Москва, 2002. - 24 с.

**Урысон М.И.** Непосредственные предшественники древнейших людей // Лазуков Г.И. (сост.) Природа и древний человек. - М.: Мысль, 1981. - С. 20-31.

**Усик В.И.** Проблемы интерпретации методов расщепления среднепалеолитического слоя II стоянки Королево (Закарпатье) // АА, 2003. - №13. - С. 170-186.

**Усик В.И.** Варианты метода леваллуа среднепалеолитических индустрий Украины (по материалам ремонтажа) // Варіабельність середнього палеоліту України /Л.В. Кулаковська (ред.)/. - Київ: Шлях, 2003а. - С. 32-62.

**Усик В.И.** К вопросу об интерпретации теорий и систем производства классических конвергентных острий леваллуа в среднем палеолите // Археология и палеоэкология Евразии /А.П. Деревянко, Т.И. Нохрина (ред.)/. - Новосибирск, 2004. - С. 175-184.

**Усик В.И., Кулаковська Л.В., Монігал К., Герасименко Н.П., Матвіїшина Ж.М., Кононенко О.М., Ковалюх М.М.** Верхній палеоліт Закарпаття // КДУ, 2004. - вип.5. - С. 99-111.

**Файнберг Л.А.** У истоков социогенеза. - М.: Наука, 1980. - 146 с.

**Филипчук О.В.** Дослідження остеологічних решток з мустьєрського шару грота печерного ансамбля Прийма I // АДУ, 2005. - С. 304-308.

**Формозов А.А.** Возобновление полевых исследований по каменному веку Крыма // БКИЧП, 1953. -№18. - С. 89-94.

**Формозов А.А.** Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите // МИА, 1958. - №71. - М.-Л.: Наука. - 125 с.

**Формозов А.А.** Этнокультурные области на территории европейской части СССР в каменном веке. Москва, 1959. - 126 с.

**Формозов А.А.** Мустьерская стоянка Кабази в Крыму // СА, 1959а . - №29-30. - С. 143-158.

**Формозов А.А.** Исследования по каменному веку Крыма в 1956 г. // КСИИМК. - 1959б. - вып. 73. - С. 39-47.

**Формозов А.А.** Распространение мустьерских стоянок двух типов в Европейской части СССР. М.: Наука, 1964. - 7 с.

**Формозов А.А.** Развитие локальных вариантов и спорные проблемы этнокультурной истории каменного века // УСА, 1972. - вып. 2 . - С. 12-14.

- Формозов А.А.** Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР. - М.: Наука, 1977. - 143 с.
- Формозов А.Н.** Снежный покров в жизни млекопитающих и птиц. - М.: Издательство МГУ, 1990. - 287 с.
- ФС** - Философский Словарь. - М.: Издательство политической литературы, 1986. - 590 с.
- Харитонов В.М.** Древнейшие люди (архантропы) // Природа и древний человек. - М.: Мысль, 1981. - С. 66-68.
- Харитонов В.М.** Новые сведения о находках ископаемых гоминид на территории Советского Союза (1976-1980) // ВА, 1983. - №71. - С. 24-28.
- Харитонов В.М.** Лекции по антропогенезу и археологии палеолита. - М.: Изд-во МГУ, 1987. - 138 с.
- Харитонов В.М.** Ашельские гоминиды на территории СССР // Особенности морфофункциональных характеристик в норме, развитии и экстремальных условиях. - Москва: МОИП, 1989. - С. 21-24.
- Харитонов В.М., Якимов В.П.** Древние люди (палеоантропы) // Природа и древний человек. - М.: Мысль, 1981. - С. 97-107.
- Хотинский Н.А.** Следы прошлого ведут в будущее. - М.: Мысль, 1981. - 160 с.
- Хрисанфова Е.Н.** Бедренная кость палеоантропа из Романкова // ВА, 1965. - вып. 20. - С. 80-89.
- Хрисанфова Е.Н.** Скелет верхнепалеолитического человека из Сунгиря // ВА, 1980. - вып. 64. - С. 40-68.
- Хрисанфова Е.Н.** Неандертальская проблема: новые аспекты и интерпретации // ВАН, 1997. - вып. 3.
- Хрисанфова Е.Н.** Посткраниальный скелет в эколого-популяционном анализе современного и ископаемого человека // ВАН, 1999. - вып. 6. - С. 11-20.
- Хуснутдинова Э.К.** Этногеномика и генетическая история народов Восточной Европы // Вестник РАН, 2003. - Том 73. - №7. - С. 614-621.
- Цвейбель Д.С.** Стоянка с “зубчатым мустье” у с. Белокузьминовка на Донеччине // Археологические исследования на Украине в 1968 г. - К.: Наукова думка, 1971. - С. 51-76.
- Чабай В.П.** Ранний палеолит Юго-Западного Крыма. - Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Киев, 1991. - 23 с.
- Чабай В.П.** Аккайцы в западном Крыму: Кабази II: культурный слой III // АА, 1999. - №8 - С. 78-105.
- Чабай В.П.** Особенности перехода от среднего палеолита к верхнему палеолиту в Крыму // Sp, 2000. - №1. - С. 54-83.
- Чабай В.П.** Крым в контексте вариабельности среднего палеолита Восточной Европы // Вариабельність середнього палеоліту України. К.:

Шлях, 2003. - С. 78-105.

**Чабай В.П.** Кабази II, культурные слои V и VI: микок времени последнего интергляциала // АА, 2003а. - №13 - С. 81-127.

**Чабай В.П.** Хронология и экология перехода от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе // КДУ, 2004. - Вып.4. - С. 120-137.

**Чабай В.П.** Средний палеолит Крыма. - Симферополь, 2004а. - 324 с.

**Чабай В.П., Демиденко Ю.Э., Евтушенко А.И.** Палеолит Крыма: методы исследований и концептуальные подходы. - К., 2000. - 104 с.

**Чабай В.П., Жук С. М.** Раскопки палеолитической стоянки Кабази-II // Археологические исследования в Крыму, 1993 год. Симферополь, 1994. - С. 267-271.

**Чабай В.П., Жук С. М.** Исследования палеолитической стоянки Кабази-II // Археологические исследования в Крыму, 1994 год. Симферополь, 1997. - С. 269-273.

**Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М.** Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта) // Археология, 1998. - №4. - С. 19-47.

**Чабай В.П., Степанчук В.Н.** Относительная хронология мустьерских индустрий Крыма // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. - К., 1989. - С. 242-243.

**Чепалыга А.Л., Михайлеску К.Д., Измайлов Я.А., Маркова А. К., Кац Ю.И., Янко В.В.** Проблемы стратиграфии и палеогеографии плейстоцена Черного моря // Четвертичный период. Стратиграфия, 1989. - М.: Наука. - С. 113-120.

**Чепалыга А.Л.** Черное море // Динамика ландшафтных компонентов и внутренних морских бассейнов Северной Евразии за последние 130 000 лет. Атлас-монография. Вып. II: Общая палеогеография. - М.: ГЕОС, 2002. - С. 170-182.

**Черныш А.П.** Краткое сообщение о разведках 1948 г. на Днестре // БКИЧП, 1950. - №15. - С. 94-96.

**Черныш А.П.** К вопросу о мустьерских жилищах // КСИА АН УССР, 1960. - вып. 10. - С. 3-10.

**Черныш А.П.** К вопросу о времени возникновения родового строя // КСОГАМ, 1964. - С. 81-85.

**Черныш А.П.** Ранний и средний палеолит Приднестровья. - М.: Наука, 1965. - 137 с.

**Черныш А.П.** Палеолит и мезолит Приднестровья. - М.: Наука, 1973. - 128 с.

**Черныш А.П.** Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите // Многослойная палеолитическая стоянка

Кормань IV. - М.: Наука, 1977. - С. 7-77.

**Черныш А.П.** О времени возникновения палеолитического искусства в связи с исследованиями 1976 г. стоянки Молодова I // У истоков творчества. Новосибирск: Наука, 1978. - С. 18-23.

**Черныш А.П.** К вопросу о длительности существования палеолитических поселений и количестве их обитателей (по материалам Прикарпатья) // Первобытная археология. Поиски и находки. - К.: Наукова думка, 1980. - С. 57-63.

**Черныш А.П.** Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. - М.: Наука, 1982. - С. 6-102.

**Черныш А.П.** Поздний палеолит. - Археология Украинской ССР. - Том 1. - К.: Наукова думка, 1985. - С. 54-83.

**Черныш А.П.** Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди и окружающая среда. - М.: Наука, 1987. - С. 7-93.

**Черныш А.П.** (изд.) Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). - К.: Наукова думка, 1987а. - 132 с.

**Черныш А.П.** О мустьерских жилищах и поселениях // Каменный век. Памятники, методика, проблемы. - К.: Наукова думка, 1989. - С. 72-81.

**Черныш А.П.** Деякі результати практичного використання методів ізотопного датування в дослідженнях палеоліту Наддністрянщини // SA, 1. - Львів, 1993. - С. 12-14.

**Черныш А.П., Богуцкий А.Б., Артюх В.С.** Следы пребывания раннепалеолитического человека на северо-западе Украинской ССР // БКИЧП, 1987. - №56. - С. 103-108.

**Шмальгаузен И.И.** Проблемы дарвинизма. - Л.: Наука, 1969. - 492 с.

**Шанцер Е.В.** (Отв.ред), **Э.А. Вангенгейм, Г.С. Ганешин, В.И. Громов, Е.П. Заррина, И.И. Краснов, К.В. Никифорова** Стратиграфия СССР. Четвертичная система. - Полутом 1. - М.: Недра, 1982 - 443 с.

**Шелкопляс В.Н., Гожик П.Ф., Христофорова Т.Ф. и др.** Антропогеновые отложения Украины. - К.: Наукова думка, 1986. - 152 с.

**Шер Я.А., Вишняцкий Л.Б., Бледнова Н.С.** Происхождение знакового поведения. - М.: Научный мир, 2004. - 279 с.

**Шовкопляс И.Г.** Палеолитическая экспедиция 1954 г. // КСИА АН УССР, 1955. - вып.5. - С. 3-12.

**Шовкопляс І.Г.** Археологічні дослідження на Україні (1917-1957). К.: Видавництво АН УРСР, 1957. - 424 с.

**Шовкопляс І.Г.** Пізній палеоліт. Археологія Української РСР. Том 1. К.: Наукова думка, 1971. - С. 39-63.

**Шовкопляс І.Г.** Основи Археології. К.: Вища школа, 1972. - 220 с.

**Шевырев Л.Т., Хрисанфова Е.Н.** Находка останков ископаемого человека в верхнем плейстоцене центра Русской Равнины // ВА, 1984. - №73. - С. 69-71.

**Щелинский В.Е.** Виды использования каменных орудий из мустьерской стоянки Кетросы // Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре. - М.: Наука, 1981. - С. 53-58.

**Щелинский В.Е.** К изучению техники, технологии изготовления и функций орудий мустьерской эпохи // Технология производства в эпоху палеолита. - Л.: Наука, 1983 - С. 72-133.

**Щелинский В.Е.** Функциональный анализ орудий труда нижнего палеолита Прикубанья (вопросы методики) // Вопросы археологии Адыгеи. - Майкоп: Адыгея, 1992. - С. 194-205.

**Щелинский В.Е.** Функциональное назначение орудий стоянки Заскальная V // АВ, 1994. - №3. - С. 16-24.

**Щелинский В.Е.** Трасология, функции орудий труда и хозяйственно-производственные комплексы нижнего и среднего палеолита (по материалам Кавказа, Крыма и Русской равнины). - Автореф.дис. ...докт.ист.наук. - СПб, 1994а. - 40 с.

**Щелинский В.Е.** Терочный камень из мустьерского культурного слоя Баракаевской пещеры // Неандертальцы Гупского ущелья на Северном Кавказе /В.П. Любин (ред.)/. - Майкоп: Меоты, 1994б. - С. 148-150.

**Щелинский В.Е., Кулаков С. А.** Раннепалеолитическая стоянка Богатыри (палеонтологическое местонахождение Синяя Балка) на Таманском полуострове: результаты исследований 2003-2004 годов // Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий. - Ростов-на-Дону: Южный научный центр РАН, 2005 - С. 116-118.

**Щепинский А.А.** Новые сборы на палеолитических стоянках в окрестностях Симферополя // КСИИМК, 1954. - вып. 54. - С. 71-75.

**Щепинский А.А.** К вопросу об ашеле в Крыму // Исследования палеолита в Крыму. - К.: Наукова думка, 1979. - С. 85-106.

**Щепинский А.А., Ключкин А.А.** Раннепалеолитическая галечниковая культура Крыма // КСИА, 1992. - вып. 206. - С. 104-108.

**Щербаков Ф.А.** Материковые окраины в позднем плейстоцене и голоцене. - М.: Наука, 1983. - 214 с.

**Щербаков Ф.А., Куприн П.Н., Моргунов Ю.Г.** Позднечетвертичный этап развития Черного моря // БКИЧП, 1979. - №49. - С. 3-16.

**Щербакова Е.М.** Геология и палеогеография плейстоцена СССР. -Часть 1. - М.: Издательство МГУ, 1981. - 135 с.

**Эрнст Н.Л.** Люди ледникового периода в Крыму. - Симферополь: Государственное издательство, 1930. - 115 с.

**Эрнст Н.Л.** Четвертичная стоянка в пещере у дер.Чокурча в Крыму // ТМАИЧПЕ, 1934. - вып. 6. - С. 184-206.

**Яворницький Д.І.** Історія запорізьких козаків. - том I. - Львів: Світ, 1990. - 317 с.

**Якимов В.П.** Антропогенез: орудия и мозг // Природа, 1974. - №9.

**Якимов В.П.** Новые данные о скелетных остатках древних людей на территории советского союза // ВА, 1983. - №71 - С. 14-24.

**Якимов В.П., Харитонов В.М.** К проблеме Крымских неандертальцев // Исследование палеолита в Крыму. - К.: Наукова думка, 1979. - С. 56-66.

**Ямада И., Яневич А.А.** Раскопки стоянки Буран-Кая-3 в Восточном Крыму // Археологические исследования в Крыму, 1993 год. - Симферополь, 1994. - С. 277-281.

**Aiello L.** The fossil evidence for modern human origins in Africa: a revised view // AA, 1993. - Vol.95. - P. 73-96.

**Aitken M.J.** Archaeological dating using physical phenomena // Rep. Prog.Phys., 1999. - Vol.62. - P.1333-1376.

**Allsworth-Jones P.** The Szeletian and the transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe. - Oxford: Clarendon Press, 1986. - 412 p.

**Allsworth-Jones P.** The Szeletian and the Stratigraphic Succession in Central Europe and Adjacent Areas: Main Trends, Recent Results, and Problems for Solution // The Emergence of Modern Humans: An archaeological perspective /P. Mellars (ed.)/. - Ithaca: Cornell University Press, 1990. -P.160-243.

**Amirkhanov H.A., Anikovich M.V., Borziak I.A.** Probleme de la transition du Mousterian au Paléolithique supérieur sur la territoire de la Plaine russe et du Caucase // L'A, 1993. - T.97. - P. 311-330.

**Anikovich M.V.** Early Upper Palaeolithic Industries of Eastern Europe // JWP, 1992. - Vol.6. - № 2 - P. 205-245.

**Anikovich M.V.** The Formation of Upper Palaeolithic Cultures and Anatomically Modern Humans: the East European Perspective // A, 1999. - XXXVII/II. - P. 115-123.

**Arbib M.A.** From monkey-like action recognition to human language:An evolutionary framework for neurolinguistics // BBS, 2005. - Vol .28. - P. 105-167.

**Athreya S.** An assessment of patterns of geographic variation in the frontal bone morphology of Middle Pleistocene Homo // Paleoanthropology society, Abstracts for the 2003 Meetings.

**Bar-Yosef O.** Modern humans, Neanderthals and the Middle/Upper Paleolithic transition in Western Asia // The Lower and Middle Palaeolithic /O. Bar-Yosef, L.L. Cavalli-Sforza, R.J. March, M. Piperno (eds.)/. - Forli: A. B.A.C.O. Edizioni, 1996. - P. 175-190.

**Bar-Yosef O.** The chronology of the Middle Paleolithic of the Levant // Neandertals and modern humans in Western Asia /T. Akazawa, K. Aoki, O. Bar-Yosef (eds.)/. - New York: Plenum Press, 1998. - P. 39-56.

**Baryshnikov G.F., Hoffecker J.F.** Mousterian hunters of the NW Caucasus: preliminary results of recent investigations // JFA, 1994. - Vol.21.

**Baryshnikov G.F., Kasparov A., Tikhonov A.** Les chasses paleolithiques a la saiga en Crimée // L'A, 1994. - T.98, #2-3.

**Baumler M.F.** 1995. Principles and properties of lithic core reduction: implications for Levallois technology // The Definition and Interpretation of Levallois Technology /H.L Dibble, O. Bar-Yosef (eds.)/. - Madison: Prehistory Press, 1995. - P. 9-19.

**Bermudez de Castro J.M., Arsuaga J.L., Carbonell E., Rosas A., Martinez I., Mosquera M.** A hominid from the Lower Pleistocene of Atapuerca, Spain: possible ancestor to Neanderthals and modern humans // Science, 1997 - Vol.276. - P. 1392-1395.

**Berndt R.M.** Traditional morality as expressed through the medium of an Australian Aboriginal religion // Australian Aboriginal Anthropology /R.M. Berndt (ed.)/. - Nedlands, 1970. - P. 216-219.

**Binford L.** The magic number 25 and 500 // Man the Hunter /R.B. Lee, I. DeVore (eds.)/. - Chicago: Aldine, 1968. - P. 247-254.

**Binford L.** Interassemblage Variability - the Mousterian and Functional argument // The Explanation of Culture Change. - London, 1973. - P. 272-254.

**Binford L.R.** Willow Smoke and Dogs Tails: Hunter Gatherer Settlement Systems and Archaeological Site Formation // AmA, 1980. - Vol. 45(1). - P. 4-20.

**Binford L.R.** Bones: ancient men and modern myths. - New York: Academic Press, 1981. - 320 p.

**Binford L.R.** The Archaeology of Place // JAA, 1982. - №1. - P. 1-31.

**Binford L., Binford S.** A Preliminary Analysis of Functional Variability in the Mousterian and Upper Palaeolithic // AA, 1966. - №68. - P. 236-295.

**Binford L.R., Ho C.K.** Taphonomy at a distance: Zhoukoudian, 'the cave home of Beijing man?' // CA, 1985. - Vol.26. - P. 413-442.

**Bisson M.S.** Interview with a Neanderthal: an Experimental Approach for Reconstructing Scraper Production Rules, and their Implications for Imposed Form in Middle Palaeolithic Tools // CAJ, 2001. - Vol.11(2). - P. 165-184.

**Bednarik R.G.** Concept-mediated Marking in the Lower Palaeolithic // CA, 1995. - Vol.36, №4. - P. 605-634.

**Bocquet-Appel J.-P., Arsuaga J.L.** Age distributions of Hominid samples at Atapuerca (SH) and Krapina may indicate accumulation by catastrophe // JAS, 1999. - №26. - P. 327-338.

**Bocquet-Appel J.-P., Demars P.-Y.** Population Kinetics in the Upper Palaeolithic in Western Europe // JAS, 2000. - Vol.27. - P.551-570.

**Bocquet-Appel J.-P., Demars P.-Y., Noiret L., Dobrowsky D.** Estimates of Upper Palaeolithic meta-population size in Europe from archaeological data // JAS, 2005. - Vol.32. - P.1656-1668.

**Boe L.-J., Maeda S., Heim J.-L.** Neandertal man was not morphologically handicapped for speech // Phonetics of the Origin and Evolution of Speech /D.Demolin, J.-M. Hombert (eds.)/. - Evolution of Communication, 1999. - Vol.3, №1. - P. 49-77.

**Boe L.-J., Heim J.-L., Honda K., Maeda S.** The potential Neandertal vowel space as large as that of modern humans // JP, 2002. - Vol.30. - P. 465-484.

**Boëda E.** Analyse technologique du débitage du niveau 2A // Le gisement Paleolithique moyen de Biache-Samt-Vaast (Pas de Calais) /A. Tuffreau, J. Somme (eds.)/. - MSPF, 1988. - №21. - P. 185-214.

**Bogutski A., Łanchont M.** Stratygrafia lessów Naddniestrza Halickiego // SgP, 2002. - Vol.119. - S. 315-328.

**Bonch-Osmolovsky G., Gromov V.** The Paleolithic in the Union of Soviet Socialist Republic. From report of XVI International Geological Congress, Washington, 1933. - Preprint issued January, 1936. - 48 p.

**Bonifay E., Vandermeersch B.** (eds.) Les Premiers Européens. - Paris: éditions du C.T.H.S., 1991.

**Bordes F.** L'evolution buissonnante des industries en Europe occidentale. Considerations theoretiques sur le Paléolithique ancien et moyen // L'A, 1950. - №54. - P. 393-420.

**Bordes F.** Typologie du paléolithique ancien et moyen. - Bordeaux, 1961. - Mem.1. - 85 p.

**Bordes F.** Le débitage Levallois et ses variantes // BSPF, 1980. - T.77. - №2. - P. 43-80.

**Bordes F.** Vingt-cinq ans apres: Le complexe Mousterien revisite // BSPF, 1981. - T.78. - №3. - P. 77-87.

**Bordes F.** The old stone age. - New-York -Toronto, 1977.

**Bordes F., Bourgon M.** Le complexe Mousterien, Levalloisien et Tayacien // L'A, 1951. - T.55. - P. 123-137.

**Bordes F., Sonnevile-Bordes D.** The significance of variability in paleolithic assemblages // World Archaeology, 1970. - Vol.2. - № 1.

**Bosinski G.** Die mittelpaläolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa. - Köln-Graz: Böhlau Verlag, 1967.

**Bosinski G.** El Paleolítico medio en Europa Central // Zephyrus, 2000-2001. - Vol.LIII-LIV. - P. 79-142.

**Burdukiewicz J.M.** Technokompleks mikrolityczny w paleolicie dolnym środkowej Europy. - Wrocław: WERK, 2003. - 373 s.



**Burke A.** Butchering and scavenging at the Middle Palaeolithic site of Starosele // *The Middle Palaeolithic of Western Crimea* /V.P. Chabai, K. Monigal (eds.)/. - vol 2. - E.R.A.U.L., 1999. - Vol.87. - P. 1-27.

**Burke A.** Kabazi V: Faunal exploitation at a Middle Palaeolithic rockshelters in Western Crimea // *The Middle Palaeolithic of Western Crimea* /V.P. Chabai, K. Monigal (eds.)/. - vol 2. - E.R.A.U.L., 1999a. - Vol.87. - P. 29-39.

**Burke A.** Karabi Tamchin: Faunal Remains // *The Middle Palaeolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea* /V.P. Chabai, K. Monigal, A.E. Marks (eds.)/. E.R.A.U.L., 2004. - Vol.104. - P. 283-288.

**Caramelli D., Lalueza-Fox C., Vernesi C., Lari M., Casoli A., Mallegni F., Chiarelli B., Dupanloup I., Bertranpetit J., Barbujani G., and G. Bertorelli.** Evidence for a genetic discontinuity between Neandertals and 24,000-year-old anatomically modern Europeans // *PNAS*, 2003. - Vol. 100. - P. 6593-6597.

**Carbonell E., Mosquera M., Olle A., Rodriguez X.P., Sahnouni M., Sala R., Verges J.M.** Structure morphotechnique de l'industrie lithique du Pleistocene inferieur et moyen d'Atapuerca (Burgos, Espagne) // *L'A*, 2001. - №105 (2) - P. 259-280.

**Carbonell E., Mosquera M., Ollé A., Rodríguez X.P., Sala R., Josep Vergès M., Arsuaga J.L., Bermúdez de Castro J.M.** Les premiers comportements funéraires auraient-ils pris place à Atapuerca, il y a 350 000 ans? // *L'A*, 2003. - №107. - P. 1-14.

**Cârciumaru M., Anghelinu M.** The Carpathian Mousterian and the transition from Middle to Upper Palaeolithic in Southern Romania // *Neanderthals and modern humans - discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50,000 - 30,000 B.P.* /J. Orschiedt, G.-Ch. Weniger (eds.)/. Mettmann, Germany: Neanderthal Museum, 2000. - P. 190-195.

**Chabai V.P.** Kabazi II: Introduction // *The Middle Palaeolithic of Western Crimea*. - vol 1. - E.R.A.U.L., 1998. - Vol.84. - P. 167-200.

**Chabai V.P.** The Middle Paleolithic to Aurignacian transition in the Crimea // *E.R.A.U.L.*, 1998a. - Vol.85. - P. 339-352.

**Chabai V.P., Demidenko Yu.E.** The Classification of Flint Artifacts // *The Middle Palaeolithic of Western Crimea* /A.E. Marks, V.P. Chabai (eds.)/. - vol 1. - E.R.A.U.L., 1998. - Vol.84. - P. 31-51.

**Chabai V.P., Monigal K.** (eds.) *The Middle Palaeolithic of Western Crimea*. - vol 2. - E.R.A.U.L., 1999. - Vol.87. - 248 p.

**Chabai V.P., Monigal K., Marks A.E. (eds.)** *The Middle Palaeolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea*. - E.R.A.U.L., 2004. - Vol.104. - 482 p.

**Chabai V.P., Marks A.E., Monigal K.** Crimea in the context of the Eastern European Middle Palaeolithic and Early Upper Palaeolithic // *The Middle Palaeolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea* /V.P.

Chabai, K. Monigal, A.E. Marks (eds.)/. E.R.A.U.L., 2004a. - Vol.104. - P. 419-460.

**Chabai V., Sitlivy V.** The periodization of Core Reduction Strategies of the Ancient, Lower, and Middle Paleolithic // PE, 1993. - №5. - P. 9-88.

**Chase Ph.G.** Symbols and Paleolithic Artifacts // JAA, 1991. -Vol. 10 . - P. 193-214.

**Chase Ph.G., Dibble H.L.** Middle Paleolithic Symbolism: A Review of Current Evidence and Interpretations // JAA, 1987. -Vol. 6. - P. 263-296.

**Chazan M.** Redefining Levallois // JHE, 1997. - №33. - P. 719-35.

**Chirica V., Borziac I.** Gisements du Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestr et la Tissa. - Iași: Helios, 2005. - 385 p.

**Clark J.D., Beyene Y., WoldeGabriel G., Hart W., Renne P., Gilbert H., Defkeur A., Suwa G., Katoh S., Ludwig K.R., Boisserie J.-R., Asfaw B., White T.D.** Stratigraphic, chronological and behavioural contexts of Pleistocene *Homo sapiens* from Middle Awash, Ethiopia // Nature, 2003. - Vol.423. - P. 747-752.

**Cohen V., Gerasimebko N., Rekovetz L. and Starkin A.** Chronostratigraphy of Rockshelter Skalisty: Implications for the Late Glacial of the Crimea // PE, 1997. - №9. - P. 325-356.

**Cohen V.Yu, Stepanchuk V.N.** Late Middle and Early Upper Palaeolithic Evidence From the East European Plaine and Caucasus: a New Look at Variability, Interactions, and Transitions // JWP, 1999. -№13-3. - P. 265-319.

**Cohen V.Yu, Stepanchuk V.N.** Middle to Upper Palaeolithic transition in the Eastern Europe // PE, 2000-2001. - №16-17. - P. 111-32.

**Cohen V.Yu, Stepanchuk V.N.** Kremenician, Middle to Upper Palaeolithic transitional industry in the Western Ukraine // PE, 2000-2001a. - №16-17. - P. 75-110.

**Condemi S., von Koenigswald W.** Der Unterkiefer von Mauer // Homo heidelbergensis von Mauer. Das Auftreten des Menschen in Europa, Heidelberg, 1997. - S. 200-214.

**Coolidge F.L., Wynn T.** A cognitive and neuropsychological perspective on the Chatelperronian // JAR, 2004. - Vol.60. - P. 55-73.

**Dansgaard W., Johnsen S.J., Clausen H.B., Dahl-Jensen D., Gundestrup N.S., Hammer, C.U., Hvidberg, C.S., Steffensen, J.P., Sveinbjornsdottir, A.E., Jouzel, J., Bond, G.** Evidence for General Instability of Past Climate from a 250 kyr Ice core Record // Nature, 1993. Vol.364. - P. 218-220.

**Davidson I.** The Finished Artefact Fallacy // The Transition to Language /A. Wray (ed.)/. - Oxford: Oxford University Press, 1999. - P. 180-203.

**Davidson I., Noble W.** Tools and language in human evolution // Tools, language and cognition in human evolution /K.R. Gibson, T. Ingold (

eds.)/. - Cambridge: Cambridge University Press, 1993. - P. 363-388.

**DeGusta D., Beyene Y., Asfaw B., Gilbert H., White T.** The Oldest Cutmarked Bones: Pliocene Hominid Faunal Exploitation at Bouri, Ethiopia // Paleanthropology society, Abstracts for the 2003 Meetings.

**Demidenko Yu. E.** Middle Paleolithic Industries of the Eastern Crimea: Interpretations of Their Variability // PE, 1996. - №9. - P. 49-61.

**Demidenko Yu.E., Chabai V.P., Otte M., Yevtushenko A.I., Tatartsev S.V.** Siuren-I, an Aurignacian site in the Crimea (The investigations of the 1994-1996 field seasons) // E.R.A.U.L., 1998. - Vol.85. - P. 367-413.

**Demidenko Yu.E., Otte M.** Siuren-I (Crimea) in the context of a European Aurignacian // PE, 2000-2001. -№16-17. - P. 133-146.

**Demidenko Yu.E., Usik V.I.** On the Levallois technique in the Upper Palaeolithic // Actes du XII-me Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques. Bratislava, 1-7 September 1991. - Bratislava, 1993. - P. 239-242.

**Demidenko Yu.E., Usik V.I.** The problem of changes in Levallois technique during the technological transition from the Middle to Upper Paleolithic // Paleorient, 1993a. - Vol. 19(2). - P. 5-15.

**Denham W.W.** Energy relations and some basic properties of primate social organization // AA, 1971. - Vol.73(1). - P. 77-95.

**D'Ericco, F., Zilhão J., Julien M., Baffier D., Pelegrin J.** Neanderthal acculturation in Western Europe? // CA, 1998. - Vol.39. - P. 1-44.

**D'Ericco, F., Henshilwood C., Lawson G., Vanhaeren M., Tillier A.-M., Soressi M., Bresson F., Maureille B., Nowell A., Lakarra J., Backwell L., Julien M.** Archaeological Evidence for the Emergence of Language, Symbolism, and Music—An Alternative Multidisciplinary Perspective // JWP, 2003. - Vol.17.№1 - P. 1-44.

**Dibble H.** Mousterian assemblage variability on an interregional scale // JAR, 1991. - Vol.47. - P. 239-257.

**Dibble H.L.** Raw material Availability, Intensity of Utilization, and Middle Paleolithic Assemblage Variability // The Middle Paleolithic site of Combe-Capelle Bas (France) /Dibble H.L., Lenoir V. (eds.)/. - Philadelphia: University of Pennsylvania Museum, 1995. - P. 289-316.

**Dibble H., Rolland N.** On assemblage Variability in the Middle Palaeolithic of Western Europe. History, perspectives, and a new synthesis // The Middle Palaeolithic: Adaptation, Behaviour, and Variability. - Pennsylvania, 1992. - P. 1-28.

**Djindjian F., Kozłowski J., Otte M.** Le paléolithique supérieur en Europe. - Paris: Arman Colin, 1999. - 474 p.

**Djindjian F., Sapozhnikov I. Stepanchuk V., Sapozhnikova G.** Upper Palaeolithic Chronology, Cultural Facies and Economic Complexes of the Northern Black Sea Area // IV Symposium de Prehistoria de la Cueva de

Nerja La Cuenca mediterranea durante el Paleolitico Superior 38.000-10.000 anès. - Nerja, 2006. - P. 46-59.

**Enflo, P., Hawks J., Wolpoff M.H.** A simple reason why Neanderthal ancestry can be consistent with current DNA information // Abstract of paper presented at the 70th annual meeting of the American Association of Physical Anthropologists, Kansas City, Missouri, March 28-31, 2001.

**Eswaran V.** A Diffusion Wave out of Africa. The Mechanism of the Modern Human Revolution? // CA, 2002. - Vol.43, №5. - P. 749-774.

**Eswaran V., Harpending H., Rogers A.R.** Genomics refutes an exclusively African origin of humans // JHE, 2005. - Vol.49. - P. 1-18.

**Fairbanks R.G., Mortlock R.A., Chiu T.-C., Cao L., Kaplan A., Guilderson T.P., Fairbanks T.W., Bloom A.L., Grootes P.M., Nadeau M.-J.** Radiocarbon calibration curve spanning 0 to 50,000 years BP based on paired <sup>230</sup>Th/ <sup>234</sup>U/ <sup>238</sup>U and <sup>14</sup>C dates on pristine corals // QSR, 2005. - Vol.24. - P. 1781-1796.

**Fajer M., Foltyn E.M., Foltyn E., Kozłowski J.K.** Uwagi o kulturze Mikockej na Górnym Śląsku. Przyczynek do genezy kultury Mikockej w Europie Środkowej // Archeologia Polski, 2001. - XLVI(1-2). - S. 31-65.

**Forster P.** Ice Ages and the mitochondrial DNA chronology of human dispersals: a review // PTRS, 2004. - Vol. 359. - P. 255-264.

**Fort J., Pujol T., Cavalli-Sforza L.L.** Palaeolithic Populations and Waves of Advance // CAJ, 2004. - Vol.14(1). - P. 53-61.

**Fruer D.W.** Evolution at the European edge: Neanderthal and Upper Paleolithic relationships // PE, 1992. - Vol.2. - P. 969.

**Freeman L.G.** Mousterian facies in space: New data from Morin Level 16 // The Middle Paleolithic: Adaptation, Behavior, and Variability /H. Dibble, P. Mellars (eds.). - Philadelphia: University of Pennsylvania. - UMSS, 1992. Vol.4. - P. 113-125.

**Gamble C.** The Palaeolithic settlement of Europe. - Cambridge: Cambridge University Press, 1986. - 417 p.

**Gamble C.** The Palaeolithic Societies of Europe. - Cambridge: Cambridge University Press, 1999. - 493 p.

**Gargett R.H.** Grave Shortcomings: The Evidence for Neanderthal Burial // CA, 1989. - Vol.30, №2. - P.157-190.

**Gladilin V.N.** The Korolevo Palaeolithic site: Research methods, Stratigraphy // A, 1989. - XXVII/2-3. - P. 93-103.

**Gladilin V.N., Demidenko Yu.E.** Upper Palaeolithic stone tool complexes from Korolevo // A, 1989. - XXVII/2-3. - P. 143-178.

**Gladilin V.N., Sitlivi V.I.** Genesis of Levallois technique in Transcarpathia // RAP, 1990. - №9 - P. 23-43.

**Gladiline V.N., Sitlivi V.I.** Les premières industries en Subcarpatie // Les Premiers Européens. - Paris: éditions du C.T.H.S., 1991. - P. 217-231.

**Gozhik P., Matviishina Zh., Shelkoplyas V., Palienko V., Rekovets L., Gerasimenko N., Korniets N.** The Upper and Middle Pleistocene of Ukraine // Inter-national Union for Quaternary research. INQUA Commission of Stratigraphy SU. - Kyiv, 2001. - P. 3-37.

**Grootes P.M., Stuiver M., White J.W.C., Johnsen S., Jouzel J.** Comparison of oxygen isotope records from the GISP2 and GRIP Greenland ice cores // Nature, 1993. - Vol.366. - P. 552-554.

**Haesaerts P., Borziak I., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L., Van der Plicht J.** The East Carpatian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe // Quaternaire, 2003.- Vol. 14, №3. - P. 163-188.

**Hardy B.L., Kay M., Marks A.E. and Monigal K.** Stone tool function at the paleolithic sites of Starosele and Buran-Kaya III, Crimea: Behavioral implications // PNAS, 2001. - Vol.98. - P. 10972-10977.

**Hassan T.** Demographic archaeology. - New-York: Academic Press, 1981. - 302 p.

**Hayden B.** The Cultural Capacities of Neandertals // JHE, 1993. - Vol. 24. - P. 113-146.

**Hedges R.E.M., Housley R.A., Pettitt P.B., Bronk Ramsey C., Van Klinken G.J.** Radiocarbon dates from the Oxford AMS system: Archaeometry Datelist 21 // Archaeometry, 1996. - Vol.38(1). - P. 181-207.

**Heinrich H.** Origin and consequences of cyclic ice rafting in the northeast Atlantic Ocean during the past 130,000 years // QR, 1988. - №29 - P. 143-152.

**Hernández Fernández M.** Rodent paleofaunas as indicators of climatic change in Europe during the last 125,000 years // QR, 2006 (in press).

**Hockett B., Jonathan Haws J.** Nutritional ecology and diachronic trends in Paleolithic diet and health // EA, 2003. - Vol.12. - P. 211-216.

**Hoffecker J.F.** Desolate landscapes. - New Brunswick, New Jersey, London: Rutgers University Press, 2002. - 299 p.

**Hoffecker J.F., Baryshnikov G.F., Potapova O.R.** Mousterian Bison Hunters of the Northern Caucasus: Analysis of Faunal Remains from Il'skaya I // CRP, 1989. - № 6. - P. 69-72.

**Hoffecker J.F., Baryshnikov G., Potapova O.** Vertebrate Remains from the Mousterian Site of Il'skaya I (Northern Caucasus, U.S.S.R.): New Analysis and Interpretation // JAS, 1991. - №18. - P. 113-147.

**Hoffecker J.F., Anikovich M.V., Sinitsyn A.A., Holliday V.T., Forman, S.L.** Initial Upper Paleolithic in Eastern Europe: new research at Kostenki, Russia // JHE, 2003. - №42 (3).

**Hofreiter M., Serre D., Poinar H.N., Kuch M., Pääbo S.** Ancient DNA // NR, 2001. - Vol.2. - P. 353-359.

**Höss M.** Neanderthal population genetics // *Nature*, 2000. - Vol.404, - P. 453-454.

**Holloway R.L.** The poor brain of *Homo sapiens neanderthalensis*: see what you please // *Ancestors: The Hard Evidence*. - New York, 1985. - P. 319-324.

**Holloway R.** Evolution of the human brain // *Handbook of human symbolic evolution* /A.J. Lock and C.R. Peters (eds.)/- Oxford: Clarendon Press, 1996. - P. 74-108.

**Ivanova S.** Raw materials exploitation strategy on the territory of Bulgaria during early Palaeolithic period // *E.R.A.U.L.*, 2003. - Vol.103. - P. 9-16.

**James S.R.** 1989. Hominid Use of Fire in the Lower and Middle Pleistocene: A Review of the Evidence // *CA*, 1989. - Vol.30 - P. 1-26.

**Janevich A.A.** Buran-Kaya 3 - neue angaben zur kulturgliederung des jungpaläolithikums der Krim // *PE*, 1998. - №13. - P. 133-148.

**Johnson G.A.** Organizational Structure and Scalar Stress // *Theory and explanation in archaeology* /C. Lock Renfrew, M. Rowlands and B.A. Segraves-Whallon (eds.)/- New-York: Academic Press, 1982. - P. 263-87.

**Kay R.F., Matt C., Balow M.** The Hypoglossal Canal and the Origin of Human Vocal Behavior // *PNAS*, 1998. - Vol.95. - P. 5417-5419.

**Kelly R.L.** Hunter-gatherer mobility strategies // *JAR*, 1983. - Vol.39. - P. 277-306.

**Kelly R.L.** The foraging spectrum: Diversity in hunter-gatherer lifeways.- Washington: Smithsonian Institution Press, 1995.

**Klein R.G.** Chellean and Acheulean on the Territory of the Soviet Union; A critical Review of the Evidence as Presented in the Literature // *AA*, 1966. - Vol.68, №2, Part 2. - P.1-45.

**Klein R.G.** The Mousterian of European Russia // *PPS*, 1970. - XXXV. - P.77-111.

**Klein R.G.** Anatomy, Behavior, and Modern Human Origins // *JWA*, 1995. - Vol.9, №2. - P. 167-198.

**Klein R.G.** Neandertals and Modern Humans in West Asia: A conference summary // *EA*, 1996. - Vol.4. - P. 187-193.

**Kolosov Yu.G., Stepanchuk V.N.** New type of Middle Palaeolithic Industry in Eastern Crimea // *AR*, 1997. - XLIX. - P. 124-145.

**Kolosov Yu.G., Stepanchuk V.N.** Crimean assemblages with bifacial tools: brief review // *E.R.A.U.L.*, 2000. - Vol.95. - P. 265-276.

**Kozłowski J.K.** Cultural context of the last Neandertals and Early Modern Humans in Central-Eastern Europe // *The Lower and Middle Palaeolithic* /O. Bar-Yosef, L.L. Cavalli-Sforza, R.J. March, M. Piperno (eds.) /.- Forli: A.B.A.C.O. Edizioni, 1996. - P. 205-218.

**Kozłowski J.K.** La Grande Plaine de l'Europe avant le tardiglaciaire // *E.R.A.U.L.*, 2001. - Vol.99. - P. 53-65.

**Kozłowski S.K., Sache-Kozłowska E.** Magdalenian Family from the Maszycka Cave. A Magdalenian Site in Southern Poland // JRGZM, 1995. - Band 40. - S. 115-205.

**Lalueza-Fox C., Sampietro M.L., Caramelli D., Puder Y., Lari M., Calafell F., Martínez-Maza C., Bastir M., Fortea J., de la Rasilla M., Bertranpetit J., Rosas A.** Neandertal Evolutionary Genetics: Mitochondrial DNA data from the Iberian Peninsula // MBE, 2005. - Vol.22(4). - P. 1077-1081.

**Lalueza-Fox C., Krause J., Caramelli D., Catalano G., Milani L., Sampietro M.L., Calafell F., Martínez-Maza C., Bastir M., García-Taberner A., de la Rasilla M., Fortea J., Pääbo S., Bertranpetit J., Rosas A.** Mitochondrial DNA of an Iberian Neandertal suggests a population affinity with other European Neandertals // CB, 2006. - Vol.16(16). - P. 629-630.

**Levin D.A.** Hybridization and extinction // AS, 2002. - №90. - P. 254-261.

**Lindner L.** Stratigraphy of main Pleistocene loess horizons and paleosoils in Mid-Eastern Europe // AGP, 1991. - Vol.41. - №1-2.

**Lordkipanidze D., O.Bar-Yosef O., Otte M.** (eds.), Early Humans at the gates of Europe. Liege, 2000.

**McNabb J., Binyon F., Hazelwood L.** The Large Cutting Tools from the South African Acheulean and the Question of Social Traditions // CA, 2004. - Vol.45. - P. 653-677.

**Madeyska T.** (ed.) Lessy i paleolit Naddniestrza Halickiego (Ukraina). - SgP, 2002 - Vol.119. - 391 s.

**Mania D., Toepfer V.** Königsau. Gliederung, Oekologie und mittelpalaeolithische Funde der letzten Eiszeit. - VLVH, 1973. - Band 26. - 164 s.

**Mania D.** Auf den Spuren des Urmenschen. Die Funde aus der Steinrinne von Bilzingsleben. - Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1990.

**Marean C.W.** A critique of the evidence for scavenging by Neanderthals and early modern humans: new data from Kobeh Cave (Zagros Mountains, Iran) and Die Kelders Cave 1 layer 10 (South Africa) // JHE, 1998. - №35. - P. 111-136.

**Markova A.K., Simakova A.N., Puzachenko A.Yu., Kitaev L.M.** Environments of the Russian Plain during the Middle Valdai Briansk Interstade (33,000–24,000 yr B.P.) Indicated by Fossil Mammals and Plants // QR, 2002. - №57. - P. 391–400.

**Marks A.** The curation of Stone Tools during the Upper Pleisocene // Upper Pleistocene Prehistory of Western Eurasia /H. Dibble, A. Montet-White (eds.)/. - Philadelphia: University of Pennsylvania, 1988. - P. 275-286.

**Marks A.E.** A New Middle to Upper Palaeolithic Transitional Assemblage From Buran-Kaya II, Level C: a Preliminary Report // E.R.A.U.L., 1998. - Vol.85. - P. 353-366.

**Marks A.E., Chabai V.P.** (eds.) The Middle Palaeolithic of Western Crimea. - vol 1. - E.R.A.U.L., 1998. - Vol.84. - 382 p.

**Marks A.E., Demidenko Yu.E., Monigal K., Usik V.I., Ferring C.R., Burke A., Rink J., C. McKinney.** Starosele and the Starosele child: New Excavations, New Results // CA, 1997. - Vol.38,#1. - P. 112-23.

**Marks A., Friedel D.** Prehistoric Settlement Patterns in the Avdat/Aqev Area // Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, Israel, Vol. 2 /A. Marks (ed)/.- Dallas: Southern Methodist University Press, 1977. - P. 131-159.

**Marks A.E., Monigal K.** The Middle to Upper Palaeolithic Interface in Crimea at Buran-Kaya III // Neanderthals and modern humans - discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50,000 - 30,000 B.P. /J. Orschiedt, G.-Ch. Weniger (eds.)/. Mettmann, Germany: Neanderthal Museum, 2000. - P. 212-226.

**McDougal I., Brown F.H., Fleagle J.G.** Stratigraphic placement and age of modern humans from Kibish, Ethiopia // Nature, 2005. - Vol.433. - P. 733-736.

**McKinney C.** U-Series Dating of Enamel, Dentine, and Bone from Kabazi II, Starosele, Kabazi V, and GABO // The Middle Palaeolithic of Western Crimea /A.E. Marks, V.P. Chabai (eds.)/ E.R.A.U.L., 1998. Vol. 84 . P. 340-354.

**Meignen L., Geneste J.-M., Koulakovskaia L., Sytnik A.** Lithic production in the lower layer of Koulichivka (Krzemieniec, Western Ukraine) and its place in the Middle/Upper Paleolithic transition in Eastern Europe // Paper presented at the 65<sup>th</sup> Annual Meeting of the Society for American Archaeology.-Philadelphie, avril 2000. - P. 1-23.

**Mellars P.** Sequence and Development of the Mousterian Traditions in Southwestern France // Nature, 1965. - Vol.205. - P.626-627.

**Mellars P.** The Chronology of Mousterian Industries in the Perigord Region // PPS, 1969. - Vol.35. - P. 134-171.

**Mellars P.** The chronology of the South-West French Mousterian: a review of the current debate // LHM, 1988. - Vol.4. - P. 97-119.

**Mellars P.** Technical and Typological Evolution of Charentian Industries // Les Mousteriens Charentiens. - Paris: CNRS-Edition, 1990. - P. 77-79.

**Mellars P.A.** Archaeology and the population-dispersal hypothesis of modern human origins in Europe // PTRS, 1992. - Vol. 337. - P. 225-234.

**Mellars P.A.** The impact of climatic changes on the demography of late neandertal and early anatomically modern populations in Europe // Neandertals and modern humans in Western Asia /T. Akazawa, K. Aoki, O.



Bar-Yosef (eds.)/. - New York: Plenum Press, 1998. - P. 493-507.

**Mellars P., Otte M., Straus L.G., Zilhão J., D'Ericco F.** The Neanderthal Problem Continued // CA, 1999. - Vol.40. - P. 341-64.

**Merejkowski C.** Station mousterienne en Crimée // L'H, 1884. - №10. - P. 300-302.

**Monigal K.** The Lithic Assemblage from Buran-Kaya Level C // The Middle Palaeolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea /V.P. Chabai, K. Monigal, A.E. Marks (eds.)/. E.R.A.U.L., 2004. - Vol.104. - P. 57-77.

**Mortensen P.** Seasonal Camps and Early Villages in the Zagros // Settlement and Urbanism / P. Ucko (ed)/. - London: Duckworth, 1972. - P. 292-297.

**Mortillet A.** L'industrie acheuléenne en Galicie // L'HP, 1909. - №8. Paris.

**Musil R.** Paleobiography of terrestrial communities in Europe during the last glacial // SNMP, 1985. - Vol. XLI, #1-2. - S. 1-84.

**Nowell A., dErrico F., Sytnyk A.** The Art of Taphonomy and the Taphonomy of Art: An analysis of Molodova I, Level IV: Putative Symbolic Evidence // Paleoanthropology society, Abstracts for the 2003 Meetings.

**Odell G.H.** Stone Tool Research at the End of the Millennium: Procurement and Technology // JArR, 2000. - Vol.8(4). - P. 217-242.

**ORourke D.H., Hayes M.G., Carlyle S.W.** Ancient DNA studies in physical anthropology // ARA, 2000. - №29, - P. 217-242.

**Otte M., Tatartsev S., I. Lopez-Bayon I.** L'Aurignacien de Siuren I (Crimee): fouilles 1994 et 1995 // The Upper Palaeolithic /A. Montet-White, A. Palma di Chesnola, K. Valoch (eds.)/. Forli: A.B.A.C.O. Edizioni, 1996. - P. 123-137.

**Ovchinnikov, I., Goodwin W.** The isolation and Identification of Neanderthal Mitochondrial DNA // Profiles in DNA. - January 2001, - P. 7-9.

**Păunescu A.** Ripiceni-Izvor paleolitic și mezolitic. - București: Editura Academiei Române, 1993. - 228 p.

**Patou-Mathis M.** Archeozoological analysis of the Middle Paleolithic fauna from selected levels of Kabazi II // The Middle Palaeolithic of Western Crimea /V.P. Chabai, K. Monigal (eds.)/. - vol 2. - E.R.A.U.L., 1999. - Vol.87. - P. 41-74.

**Patou-Mathis M.** Archeozoological analysis of Large Mammals of Chokurcha I Unit IV // The Middle Palaeolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea /V.P. Chabai, K. Monigal, A.E. Marks (eds.)/. E.R.A.U.L., 2004. - Vol.104. - P. 355-370.

**Păunescu A.** Ripiceni-Izvor. Paleolitic și mezolitic. - București: Editura Academiei Române, 1993. - 228 p.

**Pavlov P., Svedsen J.I., Inderlid S.** Human presence in the European Arctic nearly 40,000 years ago // Nature, 2001. - Vol.413. - P. 64-67.

**Pavlov P., Roebroeks W., Svendsen J.I.** The Pleistocene colonization of northeastern Europe: a report on recent research // JHE, 2004. - №47. - P. 3-17.

**Pearson O.M.** Has the Combination of Genetic and Fossil Evidence Solved the Riddle of Modern Human Origins? // EA, 2004. - Vol.13. - P. 145-159.

**Petrougne V.F.** 1995 Petrographical-Lithological Characteristics of Stone Materials from Late-Tripolye Cemeteries of Sofievka Type // BPS, 1995. - Vol.3. - P. 190-199.

**Pettitt P.B.** Middle Palaeolithic and Early Upper Palaeolithic Crimea: the radiocarbon chronology // E.R.A.U.L., 1998. - Vol.85. - P. 329-338.

**Putshkov P.V.** Were the mammoths killed by the warming? (Testing of the climatic versions of Wurm extinctions) // B3, 1997. -Supplement 4. - 81 p.

**Rahmstorf S.** Ocean circulation and climate during the past 120,000 years // Nature, 2002. - Vol.419. - P. 207-214.

**Révillon S., Tuffreau A.** Les industries laminaires au Paléolithique moyen. - Paris: CNRS editions, 1994.- DDA#18. - 224 p.

**Richards M.P., Pettitt P.B., Stiner M.C., Trinkaus E.** Stable isotope evidence for increasing dietary breadth in the European mid-Upper Paleolithic // PNAS, 2001. - Vol.98, №11. - P. 6528-6532.

**Richter J.** Der G-Schichten-Komplex der Sesselfelsgrötte. Zum Verständnis des Micoquien. - Saarbrücken, 1997. - 473 s.

**Richter J.** Copies of flakes: Operational sequences of Foliate pieces from Buran-Kaya III Level B<sub>I</sub> // The Middle Palaeolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea /V.P. Chabai, K. Monigal, A.E. Marks (eds.)/. E.R.A.U.L., 2004. - Vol.104. - P. 233-248.

**Ringer A.** Les industries a pieces foliacées en Europe Centrale: proposition de synthèse // PALEO, 1995.- Suppl.1. - P. 15-18.

**Rink W.J., Lee H.-K., Rees-Jones J., Goodger K.A.** Electron Spin Resonance (ESR) and Mass Spectrometric U-Series (MSUS) Dating of Teeth in Crimean Paleolithic sites: Starosele, Kabazi II, and Kabazi V // The Middle Palaeolithic of Western Crimea /A.E. Marks, V.P. Chabai (eds.)/ E.R.A.U.L., 1998. Vol. 84. P. 323-340.

**Roberts M.B., Stringer C.B., Parfitt S.A.** A hominid tibia from Middle Pleistocene sediments at Boxgrove, U.K. // Nature, 1994. - Vol.369. - P. 311-313.

**Rolland N.** The Interpretation of Middle Palaeolithic Variability // Man, 1981. - №16. - P. 15-42.

**Rolland N.** Variabilité et classification: nouvelles données sur le "complexe Mousterien" // L'HM, 1988. - Vol.4. - P. 169-183.

**Rolland N., Dibble H.** A new Synthesis of Middle Palaeolithic Assemblage Variability // AmA, 1990. - P. 480- 499.

**Ronen A., Weisten-Evron M.**(eds.) Toward Modern Humans. The Yabrudian and Micoquian 400-50 k-years ago. - BAR international series 850, 2000. - 236 p.

**Rousseau D.-D., Gerasimenko N., Matviishina Zh., Kukla G.** Environment changes in the Ukrainian loess sequence at Vyazavok during the last 130 000 years // QSR, 2000.

**Rousseau D.-D., Gerasimenko N., Matviishina Zh., Kukla G.** Late Pleistocene Environments of the Central Ukraine // QR, 2001. - №56 - P. 349-356.

**Ryzhov S., Stepanchuk V., Sapozhnikov I.** Raw materials provenance in Palaeolithic of Ukraine: approaches and first results // *Archaeometriai Műhely*, 2005. - Vol. 4 -P. 17-25.

**Ščelinskij V.** Der Mittelpaläolithische fundplatz Il'skaja II im Westlichen Kubangebiet // JRGZM, 1998. - Band 45. - S. 131-161.

**Schmitt D., Churchill S.E., Hylander W.L.** Experimental Evidence Concerning Spear Use in Neandertals and Early Modern Humans // JAS, 2003. - №30. - P. 103–114.

**Schwarz H.P.** Chronology of modern humans in the Levant // Late Quaternary chronology and paleoclimates of the Eastern Mediteranean. - Tuscon, 1994.

**Serre D., Langaney A., Chech M., Teschler-Nicola M., Paunovic M., Mennecier Ph., Hofreiter M., Possnert G., Pääbo S.** No Evidence of Neandertal mtDNA Contribution to Early Modern Humans // PLoS Biology, 2004. - Vol.2, Issue 3. - P. 0001-0005.

**Semaw S., Rogers M., Quade J., Dominguez-Rodrigo M., Simpson S.W., Renne P., Stout D., Levin N., Butler R.** Recent archaeological discoveries from Gona, Afar, Ethiopia // Paleoanthropology society, Abstracts for the 2003 Meetings.

**Sinitsyn A.S.** Earliest Upper Paleolithic layers at Kostenki 14 (Markina Gora): Preliminary results of the 1998-2001 excavations // Acts of the XIVth UISPP Congress, BAR International Series 1240. - Oxford: BAR, 2004 - P. 181-190.

**Sirakova S., Ivanova S.** Le site paléolithique pres du village Muselievo dep. de Pleven // SP, 1988. - №9. -S. 5-15.

**Sitlivyj V., Ryzov S.** The late Middle Palaeolithic of Malyj Rakovets IV in Transcarpathia // AK, 1992. - №22, Heft 3. -S. 301-314.

**Smith, F.** Upper Pleistocene Hominid Evolution in South-Central Europe: A Review of the Evidence and Analysis of Trends // CA, 1982. - Vol. 23. - P. 667-687.

**Smith F.H., Trinkaus E., Pettitt P.B., Karavanic I., Paunovic M.** Direct radiocarbon dates for Vindija G1 and Velika Pecina Late Pleisocene hominid remains // PNAS, 1999. - Vol.96, №22, - P. 12281-12286.

**Soffer O.** The Middle to Upper Palaeolithic transition on the Russian Plain // The human revolution: behavioural and biological perspectives on the origins of modern humans /P. Mellars, C. Stringer (eds.)/. - Edinburgh: Edinburgh University Press, 1989. - P.714-742.

**Starkel L.** Regularities of mountain geosystems // PA, 1994. - Vol.28 (1992). - P. 11-18.

**Steele J.** On predicting hominid group sizes // The archaeology of human ancestry: power, sex and tradition /J. Steele, S. Shennan (eds.)/. - London: Routledge, 1996. - P. 230-252.

**Stepanchuk V.** Prolom II, a MP cave site in the Eastern Crimea with non-utilitarian bone artifacts // PPS, 1993. - Vol.59. - P. 17-37.

**Stepanchuk V.N.** Kiik-Koba lower layer type industries in the Crimea // PE, 1994 - Vol.6. - P. 157-173.

**Stepanchuk V.** Le Moustérien Charentien à pièces foliacées de GABO, Sud-Ouest de la Crimée, Ukraine // PALEO, 1996.- №8. - P. 225-241.

**Stepanchuk V.** The Crimean Palaeolithic: Genesis and Evolution between 140-30 Kyr BP // E.R.A.U.L., 1998.- Vol.85. - P. 261-300.

**Stepanchuk V.** The archaic to true Upper Paleolithic interface: the case of Mira in the Middle Dnieper area // EP, 2005.- 3(1). - P. 23-41.

**Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu.** Kremenician, Middle to Upper Palaeolithic transitional industry in the Western Ukraine // PE, 2000-2001. - №16-17. - P. 75-100.

**Stepanchuk V.N., Cohen V.Yu., Pisaryev I.B.** Mira, a New Late Pleistocene Site in the Middle Dnieper, Ukraine (Preliminary Report) // Pyrenae, 1998. - №29.- P. 195-204.

**Stepanchuk V., Sytnyk O.** The chaînes opératoires of Levallois site Pronyatyn, Western Ukraine // PE, 1999. - №13. - Liege. - P. 33-66.

**Stout D.** Stone tools and the brain: the neural substrates of Mode I knapping skill as revealed by Positron Emission Tomography (PET) // Paleoanthropology society, Abstracts for the 2003 Meetings.

**Straus L.G.** On Early Hominid Use of Fire // CA, 1989. - Vol.30. - P. 488-491.

**Stringer C.B.** Replacement, continuity and the origin of *Homo sapiens* // Controversies in Homo sapiens evolution /G. Braver, F.H. Smith (eds.)/. - Rotterdam-Brookfield, 1992. - P. 9-24.

**Stringer C.** Modern Human Origins - Distinguishing the Models // AAR, 2001. - Vol.18(2). - P. 9-24.

**Stringer C.B., Gamble C.S.** In Search of the Neanderthals: solving the puzzle of human origins. - London: Thames and Hudson, 1993.

**Sytnik A., Bogucki A., Madejska T.** Mustierskie stanowisko Jezupil kolo Halicza nad Dniestrem: stratygrafia i kultura // MSROA, 1998. - Tom XIX. - P. 5-15.

**Sytnik A., Bogucki A., Woloshyn P., Madejska T.** Wstępne wyniki badań środkowopaleolitycznych stanowisk lessowych Podola // SGP, 1998a. - Vol.113. - P. 121-130.

**Svoboda J., Ložek V., Vlček E.** Hunters between east and west: the Paleolithic of Moravia. - New-York: Plenum Press, 1996.

**Takács-Sánta A.** The Major Transitions in the History of Human Transformation of the Biosphere // HER, 2004. - Vol. 11(1). - P. 51-66.

**Tattersall I.** The place of Neandertals on Human Evolution, and the Origin of Homo Sapiens // *Ecce Homo. Writing in Honour of Third-Millennium Man* /D.C. Johanson, G. Ligabue (eds.)/. - Milan: Electa, 1999. - P. 157-173.

**Tattersall I.** Paleoanthropology: the last half-century // EA, 2000.- Vol .9. - P. 2-16.

**Templeton A.R.** Human Races: A Genetic and Evolutionary Perspective // AA, 1999. - №3. -P. 632-650.

**Théry-Parisot I.** Fuel Management (Bone and Wood) During the Lower Aurignacian in the Pataud Rock Shelter. Contribution of Experimentation // JAS, 2002. - №29. -P. 1415-21.

**Tillier A.-M., Arensburg B.** The speech capability of Neandertals: an obsolete discussion // *Praehistoria*, 2000. - №1. - P. 55-62.

**Tobias P.V.** The brain of Homo habilis // JHE, 1987. - №16. - P. 741-61.

**Tostevin G.** The Middle to Upper Paleolithic transition from the Levant to Central Europe: In situ development or diffusion? // *Neanderthals and modern humans - discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50,000 - 30,000 B.P.* - Mettmann, Germany: Neanderthal Museum, 2000 . - P. 92-111.

**Trinkaus E.** Anatomical evidence for the antiquity of human footwear use // JAS, 2005. - №32. - P. 1515-1526.

**Trinkaus E., Moldovan O., Milota Ş., Bîlgâr A., Sacrina L., Athreya S., Bailey S.E., Rodrigo R., Mircea G., Higham T., Bronk Ramsey C., and J. van der Plicht.** An early modern human from the Peştera cu Oase, Romania // PNAS, 2003. - Vol.100, №20. - P. 11231-11236.

**Tuffreau A.** Les débuts du Paléolithique moyen dans la France septentrionale // BSPF, 1979. - Tome 76. - P. 140-142.

**Tuffreau A.** The Transition lower/middle Palaeolithic in northern France // *The transition from Lower to Middle Palaeolithic and the origin of modern man.* Edited by A. Ronen. - Oxford: BAR, 1982. - International Series 151. - P. 137-149.

**Tuffreau A., Révillon S.** Variabilite des chaines operatoires Levallois et laminaires au Paléolithique moyen en Europe du Nord-Ouest // QN, 1996. - VI. - P. 31-55.

**Turq A.** Approche technologique et économique du faciès Moustérien de type Quina: étude préliminaire // BSPF, 1989. - Tome 86(8). - P. 244-256.

**Turq A.** Raw material and technological studies of the Quina Mousterian in Perigord // *The Middle Palaeolithic: Adaptation, Behaviour, and Variability* /H. Dibble, P. Mellars (eds.)/. - Philadelphia: University of Pennsylvania. - UMSS, 1992. Vol.4. - P. 75-87.

**Turq A., Geneste J.-M., Jabert J., Lenoir M., Meignen L.** Les Moustériens charentais du Sud-Ouest du Languedoc oriental: approche technologique et variabilité géographique // *Les Moustériens charentais*. - Brive-La Chapelle-aux-Saints, 1990. - P. 53-64.

**Usik V.I.** Korolevo - transition from Lower to Upper Palaeolithic according to reconstruction data // *Anthropologie*, 1989. - XXVII (2-3). - P. 179-212.

**van Andel T.H.** The Climate and Landscape of the Middle Part of the Weichselian Glaciation in Europe: The Stage 3 Project // *QR*, 2002. - P. 2-8.

**van Andel T.H., Tzedakis Ch.** European Palaeolithic landscapes: 140,000-30,000 years ago - a summary // *The Lower and Middle Palaeolithic*, Bar-Yosef O., Cavalli-Sforza L.L. March R.J., Piperno M (eds.). - Forli: A.B.A.C.O. Edizioni, 1996. - P. 191-204.

**van Andel T.H., Davies W.** (eds.) Neanderthals and modern humans in the European landscape during the last glaciation: archaeological results of the stage 3 project. - Cambridge: McDonald Institute for archaeological research, 2003. - 259 p.

**Van Peer P.** The Levallois Reduction Strategy. - Prehistory Press: Madison, 1992. - 137 p.

**Van Peer P.** Current issues in the Levallois problem // *The Definition and Interpretation of Levallois Technology* /H.L Dibble, O. Bar-Yosef (eds.)/. - Madison: Prehistory Press, 1995. - P. 1-9.

**Valoch K.** Die Erforschung der Kulna-Höhle 1961-1976. Brno, 1988. - 318 s.

**Vekua A., Lordkipanidze D., Rightmire G.P., Agusti J. Ferring R. et alii.** A New Skull of Early Homo from Dmanisi, Georgia // *Science*, 2002. - №297. - P. 85-89.

**Velichko A.A.** Geoecology of the Mousterian in East Europe and the adjacent areas // *L'HN, Vol.2, L'Environnement*. - E.R.A.U.L., 1988. - Vol.29 - P. 181-206.

**Villa P., d'Errico F.** Bone and ivory points in the Lower and Middle Paleolithic of Europe // *JHE*, 2001. - №41. - P. 69-112.

**Vlček E.** Morphology of the first metacarpal of Neanderthal individuals from the Crimea // *BMSAP*, 1975.

**Vlček E.** Der fossile Mensch von Bilzingsleben: Die Rekonstruktion der Schädel, zu ihrer Morphologie und taxonomisch-phylogenetischen Stellung // *PT*, 1993. - №3. - S. 11-26.

**Vremir M.M., Ridush B.** Recent paleontological investigations in some caves of the Crimean mountain-range (SE Ukraine) // TAK, 2002. - #15 . - P. 125-132.

**Weiss K.M.** 1984. On the number of members of the genus *Homo* who have ever lived, and some evolutionary implications // HB, 1984. - Vol.56. - P . 637649.

**West D.** Horse hunting, processing, and transport in the Middle Danube // Paleolithic in the Middle Danube Region /J. Svoboda, P. Krdla, E. W. Ochse (eds.)/. - Brno: Archeologický ústav AV ČR, 1996. - P. 208-245.

**Whallon R.** Elements of cultural change in the later Paleolithic // The human revolution: Behavioural and biological perspectives on the origins of modern humans /P. Mellars, C.B. Stringer (eds.)/. - Edinburgh: Edinburgh University Press, 1989. - P. 433-454.

**White M.J., Pettitt P.P.** Technology of early Palaeolithic western Europe: innovation, variability and a unified framework // Lithic, 1995. - Vol. 15. - P. 27-40.

**White, T.D., Asfaw B., DaGusta D., Gilbert H., Richards G.D., Suwa G. and F.C. Howell.** Pleistocene *Homo sapiens* from Middle Awash, Ethiopia // Nature, 2003. - Vol.423. - P. 742-747.

**Wobst M.H.** Boundary conditions for Paleolithic social systems: a simulation approach // AmA, 1974. - Vol.39(2). - P. 147-178.

**Wobst M.H.** Locational relationships in Paleolithic society // JHE, 1976. - №5. - P. 49-58.

**Wolpoff M.H.** Paleoanthropology. - Boston: McGraw-Hill, 1999. - 936 p.

**Wolpoff M.H., Caspari R.** Race and Human Evolution. - New York: Simon and Schuster, 1997.

**Wolpoff M.H., Hawks J., Frayer D.W., Hunley K.** Modern Human Ancestry at the Peripheries: A Test of the Replacement Theory // Science, 2001. - №291. - P. 293-297.

**Wrangham R.W., Jones J.H., Laden G., Pilbeam D., Conklin-Brittain N-L.** The Raw and the Stolen // CA, 1999. - Vol.40. - P. 567-589.

**Wynn T., Coolidge F.L.** The expert Neandertal mind // JHE, 2004. - №46. - P. 467-487.

**Wynn T.** The evolution of tools and symbolic behaviour // Handbook of human symbolic evolution /A.J. Lock and C.R. Peters (eds.)/. - Oxford: Clarendon Press, 1996. - P. 263-287.

**Yevtushenko I.A., Burke A., Reid Ferring C.** The site of Karabi Tamchin: Introduction // The Middle Palaeolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea /V.P. Chabai, K. Monigal, A.E. Marks (eds.)/. E.R.A.U.L., 2004. - Vol.104. - P. 277-282.

**Zilhão J.** The Lagar Velho Child and the Fate of the Neanderthals // AtRe, 2001. - Vol.2, no.4.

**Zilhão J., D'Errico F.** The chronology and taphonomy of the earliest Aurignacian and its implications for the understanding of Neanderthal extinction // *JWP*, 1999. - 13(1). - P. 1-68.

**Zilhão J., D'Errico F.** La nouvelle "bataille aurignacienne". Une révision critique de la chronologie du Châtelperronien et de l'Aurignacien ancien // *L'A*, 2000. - Vol.104 (1). - P. 17-50.

**Zilhão J., d'Errico F., Bordes J.-G., Lenoble A., Texier J.-P., Rigaud J.-P.** 2006. Analysis of Aurignacian interstratification at the Châtelperronian-type site and implications for the behavioral modernity of Neandertals // *PNAS*, 2006. - Vol.103. - P. 12643-12648.

**Zuk S.** About the Early Palaeolithic of the Crimea // *PE*, 1995. - №7. - P. 47-58.



### Список сокращений

- АА - Археологический альманах  
 АВ - Археологические вести  
 АЗ - Археологические записки  
 АИ - Археологические изыскания  
 АО - Археологические открытия  
 АОІКС - Археометрія та охорона історико-культурної спадщини  
 АП - Археологічні пам'ятки УРСР  
 АС - Археологічні студії  
 АЭАЕ - Археология, этнография и антропология Евразии  
 БКИЧП - Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода  
 БМОИП - Бюллетень Московского общества испытателей природы  
 ВА - Вопросы антропологии  
 ВАН - Вестник антропологии  
 ВЗ - Вестник зоологии  
 ЗНТШ - Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка  
 ИВУЗ - Известия высших учебных заведений  
 ИРГО - Известия русского Географического общества  
 ИТОИАЭ - Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии  
 КДУ - Кам'яна доба України  
 КСИА - Краткие сообщения Института археологии АН СССР  
 КСИА АН УССР - Краткие сообщения Института археологии АН УССР  
 КСИИМК - Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР  
 КСОГАМ - Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского государственного археологического музея  
 МАСП - Материалы по археологии Северного Причерноморья  
 МИА - Материалы и исследования по археологии СССР  
 НЗ - Народознавчі Зошити  
 НЗІМКУАН - Наукові записки Інституту історії матеріальної культури Української Академії Наук  
 НЗЛІМ - Наукові записки Львівського Історичного музею  
 РА - Российская археология  
 СА - Советская археология  
 САИ - Свод археологических источников

- СОЖ - Соросовский образовательный журнал  
 СЭ - Советская этнография  
 ТЗИН - Труды Зоологического института АН СССР  
 ТИГ - Труды Института географии АН СССР  
 ТИЭ - Труды Института этнографии АН СССР  
 ТКБАЭ - Труды Костёнковско-Борщёвской археологической экспедиции  
 ТМАИЧПЕ - Труды Международной Ассоциации по Изучению Четвертичного Периода Европы  
 УСА - Успехи среднеазиатской археологии  
 ЭО - Этнографическое обозрение
- А - Anthropologie  
 АА - American Anthropologist  
 ААР - African Archaeological Review  
 АРР - Acta geologica Polonica  
 АК - Archäologisches Korrespondenzblatt  
 АmА - American Antiquity  
 АR - Archeologické Rozhledy  
 АtRe - Athena Review  
 АRА - Annual Review of Anthropology  
 АS - American Scientist  
 ВBS - Behavioral and Brain Sciences  
 ВMSAP - Bulletin et Memoires de la Société d'Anthropologie de Paris  
 ВPS - Baltic-Pontic studies  
 ВSPF - Bulletin de la Société Préhistorique Française  
 ВАР - British Archaeological Reports  
 СА - Current Anthropology  
**СAJ** - Cambridge Archaeological Journal  
 СВ - Current Biology  
 СRР - Current Research in the Pleistocene  
 DDA - Dossier de Documentation Archéologique  
 EA - Evolutionary Anthropology  
 EP - Eurasian Prehistory  
 E.R.A.U.L. - Études et recherches archéologiques de l'université de Liège  
 HB - Human Biology  
 HER - Human Ecology Review  
 JAA - Journal of Anthropological Archaeology  
 JAR - Journal of Anthropological Research  
 JArR - Journal of Archaeological Research  
 JAS - Journal of Archaeological Science

- JHE - Journal of Human Evolution  
 JP - Journal of Phonetics  
 JRGZM - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums  
 Mainz  
 JWP - Journal of the World Prehistory  
 LA - LAnthropologie  
 LH - L'Homme  
 LHM - LHomme Préhistorique  
 MBE - Molecular Biology and Evolution  
 MSPF - Memoires de la Société Préhistorique Française  
 MSROA - Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Osrodka  
 Archeologicznego  
 NR - Nature reviews  
 PA - Preistoria Alpina  
 PE - Préhistoire Européenne  
 PNAS - Proceeding of the National Academy of Sciences USA  
 PPS - Proceedings of the Prehistoric Societies  
 PT - Praehistoria Thuringica  
 PTRS - Philosophical Transactions of the Royal Society  
 QN - Quaternaria Nova  
 QR - Quaternary Research  
 QSR - Quaternary Science Reviews  
 RAP - Revue dArchéologie et de Paléontologie  
 SA - Studia Archaeologica  
 SNMP - Sbornik Narodniho Muzea v Praze  
 Sp - Stratum plus  
 SP - Studia Praehistorica  
 SgP - Studia geologica Polonica  
 TAK - Theoretical and Applied Karstology  
 UMSS - University Museum Symposium Series  
 VA - Vita Antiqua  
 VLVH - Veroffentlichungen des Landesmuseums fur  
 Vorgeschichte Halle

### **Наукові організації та підрозділи**

- АН МССР - Академия наук Молдавской ССР  
 АН СССР - Академия наук СССР  
 АН УССР - Академия наук Украинской ССР  
 ВУАН - Всеукраїнська Академія наук  
 ИА - Институт археологии  
 ИАЭ - Институт археологии и этнографии  
 ИИМК - Институт истории материальной культуры

- ИНКВА - Международная комиссия по изучению  
четвертичного периода
- ИЭА РАН - Институт этнологии и антропологии РАН
- КЭ - Костенковская экспедиция
- МГУ - Московский государственный университет
- МОИП - Московское общество испытателей природы
- НА - Науковий архів
- НАНУ - Национальная академия наук Украины
- РАН - Российская академия наук
- СО РАН - Сибирское отделение Российской академии наук
- СПБГУ - С.-Петербургский Государственный университет
- УРМСК - Украинская региональная межведомственная  
стратиграфическая комиссия
- AV CR - Akademie Ved Ceskei Republiky
- CISPP - Congress International des sciences pré- et  
protohistorique
- CNRS - Centre National de la Recherche Scientifique
- ING PAN - Instytut Nauk Geologicznych Polskiej Akademii Nauk
- INQUA - International Quaternary Association
- OODA - Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego

## ДОДАТКИ

### Додаток А

#### А-1 Список таблиць

**Табл. 1.** Взаємодія в системі “жива істота – природне середовище”.

**Табл. 2.** Стратиграфічна схема четвертинних відкладів України (УРМСК 1993) (за [Мельничук 2004]).

**Табл. 3.** Сировинний склад кам'яних виробів ряду нижньо- і середньопалеолітичних пам'яток України (складена на основі даних по пам'ятках, характеристика яких наводиться в роботі).

**Табл. 4.** Варіабельність складу фауни копитних та хоботних з середньопалеолітичних пам'яток України та сусідніх територій Росії, Молдови та Румунії (за [Анисюткин 2001; Бонч-Осмодовский 1940; Векилова 1971; Демиденко 2004; Замятнин 1934; Колесник 2003; Колосов 1983; 1986; Колосов, Степанчук 1998; Колосов и др. 1993; Матюхин 2003; Мацкевий 2002; Праслов 1968; Рековец 2001; Ситник 2000; Тарасов 1991; Титов, Тесаков 2005; Формозов 1958; Черныш 1992; Burke 1999; Hoffecker et al. 1989; 1991; Păunescu 1993; Ščelinskij 1998 та ін.]).

**Табл. 5.** Склад середньопалеолітичної мегафауни в ареалах Криму та Дністра (за даними пам'яток, залучених у роботі).

**Табл. 6.** Продуктивність фотосинтезу рослинності в різних географічних зонах (за R.H. Whittaker та O.W. Archibold з Hoffecker 2002)

**Табл. 7.** Залежність між рівнем фотосинтезу рослинності та продуктивністю рослинної та тваринної біомаси в різних географічних зонах (за [Kelly 1983]).

**Табл. 8.** Сезон заселення деяких стоянок Криму, визначений на основі аналізу фауністичних решток (за [Baryshnikov et al. 1994; Burke 1999; 1999a; 2004; Patou-Mathis 1999; 2004]).

**Табл. 9.** Динаміка взаємозв'язку між екологічними умовами і деякими соціо-демографічними показниками у приматів і сучасних мисливців-збирачів-рибалок (за даними з [Denham 1971; Кабо 1986]).

**Табл. 10.** Розташування нижньо- та середньопалеолітичних пам'яток та місцезнаходжень України в різних типах ландшафту (за даними пам'яток, залучених у роботі).

**Табл. 11.** Повторне заселення одних і тих самих місць перебування в нижньо- і середньопалеолітичний час (за даними пам'яток, залучених у роботі).

**Табл. 12.** OIS 22/2 хронологія археологічних пам'яток і місцезнаходжень України (за даними пам'яток, залучених у роботі).

**Табл. 13.** Середній палеоліт України. Кореляція палеокліматичної обстановки і кількості пам'яток та місцезнаходжень (за даними пам'яток, залучених у роботі).

**Табл. 14.** Прогнозована щільність мисливського населення в різних географічних зонах (за [Долуханов 1982]).

**Табл. 15.** Дані про розміри заселеної площі для ряду середньопалеолітичних стоянок України (за [Анисюткин 1981; Бадер, Бадер 1979; Бонч-Осмоловский 1940; Колосов и др. 1993; Ситник 2000; Формозов 1953; 1959a; Черныш 1982; 1987; Эрнст 1930; 1934]).

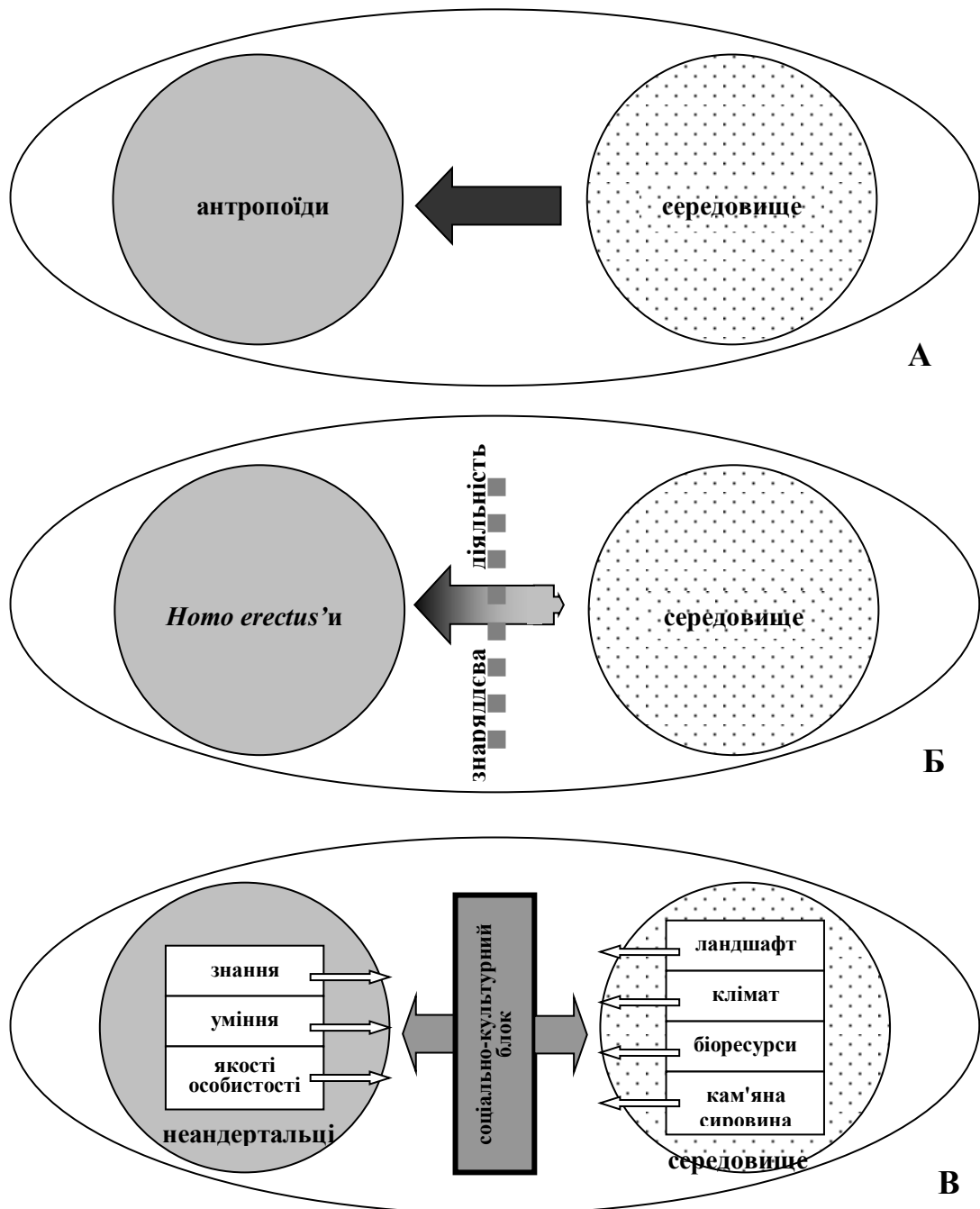
**Табл. 16.** Функції крем'яних виробів ряду середньопалеолітичних пам'яток (за [Щелинский 1981; 1994; 1994a; Гиря 2004]).

**Табл. 17.** Вірогідна демографічна ситуація в кримському середньому палеоліті між 35-28 тис. років тому: перша оцінка.

**Табл. 18.** Вірогідна демографічна ситуація в кримському середньому палеоліті між 35-28 тис. років тому: уточнена оцінка.

Таблиця 1

## Взаємодія в системі “жива істота – природне середовище”



Таблиця 2

## Стратиграфічна схема четвертинних відкладів України

Стратиграфічна схема четвертинних відкладів України (УРМСК 1993)				
розділ	ланка	стратиграфічні горизонти		
		надгоризонт	горизонт	індекс
голоцен	сучасна		голоценовий	<b>hl</b>
плейстоцен	верхня P <sub>III</sub>	деснянський ds	причорноморський	<b>pč</b>
			дофінівський	<b>df</b>
		вільшанський ol	бузький	<b>bg</b>
			витачівський	<b>vt</b>
			удайський	<b>ud</b>
			прилуцький	<b>pl</b>
	середня P <sub>II</sub>	черкаський čr	тясминський	<b>ts</b>
			кайдацький	<b>kd</b>
		хаджибейський hd	дніпровський	<b>dn</b>
			завадівський	<b>zv</b>
	нижня P <sub>I</sub>	крукеницький kn	тилігульський	<b>tl</b>
			лубенський	<b>lb</b>
		донецький dc	сультський	<b>sl</b>
			мартоносський	<b>mr</b>
		будацький bk	приазовський	<b>pr</b>
широкинський			<b>sh</b>	
еоплейстоцен	верхня	ногайський ng	іллічівський	<b>il</b>
			крижанівський	<b>kr</b>

(за Мельничуком 2004)



Таблиця 3

## Сировинний склад кам'яних виробів ряду нижньо- і середньопалеолітичних пам'яток України

<i>нижній палеоліт</i>																	
	андз	андбз	обсд	кврцт	кврц	слнц	песч	к-псч	квпсч	крпсч	кrm	яшм	рдиол	арглт	трпл	извсн	к-звс
Королеве VIII кхк	⊕		+	+	+												
Королеве VII кхк	⊕		+														
Королеве VI кхк	⊕		+	+	+	+					+						
Меджибіж										+	+						
Лука Врублевецька											⊕						
Непоротове VI				+							⊕						
Кодак					+		+				⊕						
Гаспра				⊕													

(⊕ - сировина переважає, + - є в наявності, (+) не використовувалося для регулярного розщеплення; сірим фоном виділені печерні пам'ятки і пам'ятки розташовані в гірських ареалах; андз - андезит, андбз - андезито-базальт, обсд - обсидіан, кврцт - кварцит, кврц - кварц, слнц - сланець, песч - пісковик, до-псч - «карпатський пісковик», квпсч - кварцитоподібний пісковик, крпсч - кремнистий пісковик, яшм - яшма, рдиол - радіолярит, арглт - аргіліт, трпл - трепел, извсн - вапняк, до-звс - кремнистий вапняк) (складена на основі даних по пам'ятках, характеристика яких наводиться в роботі)

Таблиця 3 (продовження)

<i>ранній етап середнього палеоліту</i>																	
	андз	андбз	обсд	кврцт	кврц	слнц	песч	к-псч	квпсч	крпсч	кرم	яшм	рдиол	арглт	трпл	извсн	к-звс
Королеве V-б кхк	⊕																
Королеве V-а кхк	⊕		+	+		+					+						
Королеве V кхк	⊕		+	+		+					+						
Королеве IV-а кхк	⊕			+	+	+											
Житомирська											⊕						
Буглів V: I					+						⊕						
В.Глибочок: III											⊕						
В.Глибочок: III-Б											⊕						

Таблиця 3 (продовження)

<i>пізній етап середнього палеоліту</i>																	
	андз	андбз	обсд	кврцт	кврц	слнц	песч	к-псч	квпсч	крпсч	кrm	яшм	рдиол	арглт	трпл	извсн	к-звс
Королеве IV кхк	⊕																
Королеве III кхк	⊕		+	+	+	+	+				+		+	+			
Королеве II-а кхк	⊕		+	+	+	+	+				+						
Королеве II кхк	⊕		+	+	+	+	+				+		+	+			
Королеве I кхк	⊕		+	+	+	+	+				+						
Малий Раковець	+		⊕	+	+		+				+						
Черна X	⊕			+							+						
Прийма I		+							+		+						
Житомирська											⊕						
Рихта											⊕						
Жорнів											⊕						
Точильниця											⊕						
Молодово I: 5							(+)				⊕						
Молодово I: 4							(+)				⊕	+					
Молодово V: 12							(+)			+	⊕	+		+			

Таблиця 3 (закінчення)

	андз	андбз	обсд	кврцт	кврц	слнц	песч	к-псч	квпсч	крпсч	крм	яшм	рдиол	арглт	трпл	извсн	к-звс
Молодово V: 11							(+)				⊕	+			+	(+)	(+)
Кормань IV: 12							(+)				⊕						
Стінка I: нижн. шар							(+)		+		⊕						
Кетроси: нижн. шар							(+)				⊕						
Пронятин											⊕						
Єзупіль: III								+			⊕						
Єзупіль: II											⊕						
Орел											⊕						
Скубова Балка							+				+						
Ненаситець I				⊕													
Антонівка											⊕						
Курдюмівка											⊕						
Білокузьминівка											⊕						
Кіік-Коба: IV							(+)				⊕						
Заскельна V: II						(+)	(+)				⊕	+					+
Заскельна VI (Колосовська): II, III					(+)	(+)	(+)				⊕	+				(+)	+
ГАБО: I											⊕	+					
Пролом I						(+)	(+)				⊕						+
Пролом II: II					(+)	(+)	(+)				⊕					(+)	+

Таблиця 4

**Варібельність складу фауни копитних та хоботних з середньопалеолітичних пам'яток України та сусідніх територій Росії, Молдови та Румунії**

(затемнені теплі відрізки; курсив та підкреслення – левалуа-мустьє, жирним – двобічні індустрії, без виділення – не достатньо охарактеризовані індустрії, знак питання – положення пам'ятки вірогідне)

OIS	Передгір'я		Рівнина		
	Карпати	Крим	басейн Дністра	басейн Дніпра	басейн Дону
2		<p><b>?Пролом II: I</b> мамонт, носоріг, кінь, осел, сайга, бізон, велетенський, благородний та північний олень</p> <p><b>?Заскельна VI (Колосовська): I</b> кінь, мамонт, сайга, бізон, велетенський та північний олень</p> <p><b>?Шайтан-Коба IV: II, I</b> плейстоценовий осел</p>			

(за [Анисюткин 2001; Бонч-Осмодовский 1940; Векилова 1971; Демиденко 2004; Замятнин 1934; Колесник 2003; Колосов 1983; 1986; Колосов, Степанчук 1998; Колосов и др. 1993; Матюхин 2003; Мацкевий 2002; Праслов 1968; Рековец 2001; Ситник 2000; Тарасов 1991; Титов, Тесаков 2005; Формозов 1958; Черныш 1992; Burke 1999; Hoffecker et al. 1989; 1991; Păunescu 1993; Ščelinskij 1998 та ін.]

Таблиця 4 (продовження)

3		<p><b>Заскельна VI (Колосовська): II</b> мамонт, сайга, кінь, плейстоценовий осел, бізон, благородний та північний олень</p> <p><b>Заскельна V: I</b> сайга, мамонт, кінь</p> <p><b>Заскельна V: II</b> мамонт, сайга, кінь</p> <p><b>Кіік-Коба: IV</b> велетенський та благородний олень, сайга, кінь, мамонт, плейстоценовий осел, бізон</p> <p><b>Пролом I: I</b> сайга, велетенський олень, північний олень, мамонт</p> <p><b>Пролом II: II</b> мамонт, носоріг, кінь, осел, сайга, бізон, велетенський, благородний та північний олень</p> <p><b>Буран-Кая III: B</b> сайга, мамонт, носоріг, бізон, осел, благородний олень</p>	Кормань IV: 9 кінь, благородний олень, лось		
		<p>Кабазі II: II/5, II/4, II/3, II/2, II/1, II/1A осел, кінь, сайга, благородний олень</p> <p><b>Заскельна VI (Колосовська): III</b> мамонт, кінь, сайга, велетенський та північний олень</p> <p><b>Пролом I: II</b> сайга, велетенський олень, зубр, кінь,</p> <p>Кабазі II: II/7C-II/7E, II/7AB, II/6-II/7 осел, сайга, бізон</p>			

Таблиця 4 (продовження)

		<b>Старосілля: 1</b> осел, олени, сайга, сарна, бик/бізон <b>Старосілля: 2</b> осел, олени, сайга, бізон <b>Кабазі II: II/8</b> осел, кінь, бізон, сайга, благородний олень <b>Кабазі II: II/A1</b> осел, сайга <b>Альошин Грот: II</b> бик, кінь, мамонт, сайга <b>?Пролом II: III</b> носоріг, кінь, осел, сайга, бізон, благородний та північний олень	<u>Жорнів</u> мамонт		
3		<b>Кабазі II: IIА/2-3, IIА/2</b> осел, сайга, бізон, благородний олень, кінь	<b>Кормань IV: 10</b> бізон, благородний олень <b>Рипичень-Извор: V</b> мамонт, носоріг, бізон, кінь		<u>?Бирючья Балка</u> <b>2: 5</b> зубр, бик, велетенський олень, лось
	<u>Прийма I</u> лось, зубр, олень, косуля	<b>Заскельна V: III</b> мамонт, кінь, сайга	<b>Молодово V: 10в</b> мамонт <b>Рипичень-Извор: IV</b> носоріг, північний та благородний олень, кінь, мамонт, бізон		

Таблиця 4 (продовження)

			<p>?Молодово V: 11a мамонт</p> <p>?Молодово V: 11б мамонт</p> <p>Кормань IV: 11 мамонт, кінь, благородний та північний олень, носоріг</p> <p>Кормань IV: 12 кінь, носоріг, зубр, мамонт, велетенський олень</p> <p>Молодово I: I мамонт, носоріг, зубр, північний та благородний олень</p> <p><b><i>Рипичень-Извор:</i></b> <b><i>III</i></b> бізон, велетенський та північний олень, носоріг , кінь, мамонт</p>	<p>?↓ <b>Бетово</b> мамонт, носоріг, кінь, бик (бізон?), північний олень</p>	
4		<p><b>Кабазі II: III/1A-III/1</b> плейстоценовий осел, іа ін.</p> <p>Старосілля: 3 осел, сайга, благородний та північний олень, бик/бізон, сарна та ін.</p>	<p>?↓ <b><i>Молодово I: II</i></b> мамонт, зубр, кінь, лось, олень, носоріг</p>	<p><b>Антоновка</b> зубр, кінь Курдюмовка, удайский комплекс бізон, кінь, мамонт, сайга , олень</p>	

Таблиця 4 (продовження)



5a		<p><b>?Заскельна VI (Колосовська): IV</b> мамонт, носоріг, кінь, сайга, велетенський та північний олень</p> <p><b>Заскельна V: IV</b> мамонт, кінь, сайга, велетенський олень</p>	<p>?↑ <b><u>Молодово I: II</u></b> мамонт, зубр, кінь, лось, олень, носоріг</p> <p><b>Молодово I: III</b> мамонт, зубр, кінь, носоріг</p> <p><b><u>Рипичень-Извор:</u></b> <b><u>II</u></b> благородний олень, мамонт, носоріг, кінь, бізон</p>		<p>↑↑ ↑↑</p> <p>? Ільська II: 1-3 <b>бізон</b> і ін.</p> <p>↓↓ ↓↓</p>
----	--	---	---	--	---

Таблиця 4 (продовження)

5b			<p><b><u>Ігоровиця I: II</u></b> мамонт/ носоріг, північний та благородний олень</p> <p><b><u>Молодово I: IV</u></b> мамонт, носоріг, кінь, бізон, північний олень, лось</p> <p>Молодово V: 11 мамонт, носоріг, кінь, зубр, північний та благородний олень</p> <p>Молодово V: 12a мамонт</p>		<p>↑↑ ↑↑</p> <p>? Ільська II: 4 мамонт і ін.</p> <p>↓↓ ↓↓</p>
5c		<p><b>Заскельна V: V</b> мамонт, кінь, сайга</p> <p><b>Старосілля: 4</b> осел, сайга, олени, бик/бізон</p> <p><b>ГАБО: I</b> плейстоценовий осел, кінь, косуля</p> <p><b>ГАБО: II</b> плейстоценовий осел</p>	<p>Молодово V: 12 мамонт, зубр</p> <p>Молодово I: V мамонт, кінь, олень,</p> <p>↑↑Кетроси: осн. шар мамонт, бізон, носоріг, кінь, велетенський та благородний олень</p> <p><b><u>Рипичень-Извор:</u></b> <b>I</b> бізон, кінь, плейстоценовий осел, велетенський олень, мамонт</p> <p>↑↑<b>Пронятин</b> ↓мамонт, кінь, носоріг, північний олень, зубр</p>		

Таблиця 4 (закінчення)

5d		<b>?Заскельна V: VI</b> сайга, кінь, зубр, благородний олень <b>?Заскельна V: VII</b> мамонт, сайга			↑↑ <b>?Рожок I: I-VI</b> ↑ бізон, осел, ↓ велетенський олень, ↓ кінь
5e		Кабазі II: V/3-VI/1	Кетроси, алювій мамонт, кінь <b>Єзупіль: III</b> бізон, бик <b>?Рипичень-Извор,</b> алювій мамонт, бізон		<b>? Ільська I</b> бізон, кінь, велетенський олень, плейстоценовий осел, мамонт, благородний олень, сайга <b>? Ільська II: 5-7</b> мамонт
6					
7			<b>?Великий</b> <b>Глибочок I: III</b> бізон (бик?), кінь, носоріг ?		
8					
9			Меджибіж трогонтерієвий слон, етрусський носоріг, благородний олень, косуля	<b>?Кодак</b> трогонтерієвий слон, носоріг, кінь, бізон, велетенський, благородний та північний олень	
10					
11					

Таблиця 5

## Склад середньопалеолітичної мегафауни в ареалах Криму та Дністра

(за даними середньопалеолітичних пам'яток, залучених у роботі)

КРИМ	OIS 2	OIS 3			OIS 4	OIS 5			
	денекамп	хенгело	моерсхофт	оддераде	5b	бреруп	5d	еем	
мамонт	■	■	■		■		■		
носоріг	■				■				
кінь					■		■		
осел					■		■		
бізон/ зубр/ бик							■		
сайгак					■		■		
велет. олень					■				
благ. олень					■		■		
півн. олень					■				
косуля/ сарна					■				
лось									

ДНІСТЕР	OIS 2	OIS 3			OIS 4	OIS 5			
	денекамп	хенгело	моерсхофт	оддераде	5b	бреруп	5d	еем	
мамонт		■	■	■	■	■	■	■	
носоріг					■				
кінь	■	■			■			■	
осел						■			
бізон/ зубр/ бик						■		■	
сайгак									
велет. олень					?	?		■	
благ. олень	■	■			?	■			
півн. олень					?	?	■		
косуля/ сарна									
лось	■				?	?	■		

Таблиця 6

**Продуктивність фотосинтезу рослинності в різних географічних зонах**

Географічна зона	кг/м <sup>2</sup> /рік
тропічний ліс	2,2
помірний широколистяний ліс	1,2
помірний степ	0,6
тундра	0,14

(за R.H. Whittaker та O.W. Archibold з [Hoffecker 2002])

Таблиця 7

**Залежність між рівнем фотосинтезу рослинності та продуктивністю рослинної та тваринної біомаси в різних географічних зонах**

Географічна зона	фотосинтез рослинності	рослинна біомаса	тваринна біомаса
	кг/м <sup>2</sup> /рік	кг/м <sup>2</sup>	кг/м <sup>2</sup>
лісостеп	700	6000	0,005
помірний степ	600	1600	0,007
помірний широколистяний ліс	1200	30000	0,016
бореальний ліс	800	20000	0,005
тундра	140	600	0,0004

(за [Kelly 1983])

Таблиця 8

**Сезон заселення деяких середньопалеолітичних стоянок Криму,  
визначений на основі аналізу фауністичних решток**

1 - індустрії типу Ак-Кая, 2 - індустрії типу Старосілля,  
3 - індустрії типу Кіік-Коба

різновид індустрії/ пам'ятка		весна	літо	осінь	зима	
однобічні індустрії	Карабі-Тамчин: III			■		
	Карабі-Тамчин: II/2			■		
	Кабазі II: II/8С				■	
	Кабазі II: II/A1				■	
	Кабазі II: II/8	■				
	Кабазі II: II/7E	■				
	Кабазі II: II/A2	■				
двобічні індустрії	1	Чокурча I: IV-I	■			
		Чокурча I: IV-M	■			
		Пролом II		■	■	
	2	Старосілля: 2		■		
		Старосілля: 1		■		
		Кабазі V		■	■	
	3	Буран-Кая III: B	■			
? зубчат.	Старосілля: 3		■	■		

(за даними з [Baryshnikov et al. 1994; Burke 1999; 1999a; 2004; Patou-Mathis 1999; 2004])

Таблиця 9

**Динаміка взаємозв'язку між екологічними умовами і деякими соціо-демографічними показниками у приматів і сучасних мисливців-збирачів-рибалок**

		<i>примати</i>	<i>мисливці-збирачі-рибалки</i>
Прогнозованість і щільність харчових ресурсів	велика	розосереджена популяція =====	сконцентрована популяція =====
	мала	сконцентрована популяція =====	розосереджена популяція =====
		територіальність	територіальність
		границі не жорсткі	границі жорсткі

(за даними з [Denham 1971; Кабо 1986])



Таблиця 10

**Розташування нижньо- і середньопалеолітичних пам'яток і місцезнаходжень України в різних типах ландшафту**

Тип відкладів, що містять культурні рештки	Нижній палеоліт	Середній палеоліт	
		Ранній етап	Пізній етап
алювіальні відклади	6	2	-
покривні відклади	2	5	51
печерні відклади	-	-	26

(за даними по пам'ятках, залучених в роботі)

Таблиця 11

**Повторне заселення одних і тих самих місць перебування в  
нижньо- і середньопалеолітичний час**

min N епізодів заселення	Нижній палеоліт		Середній палеоліт			
			Ранній етап		Пізній етап	
	гори	рівнина	гори	рівнина	гори	рівнина
1		1		2	2	7
2				1	3	4
3						2
4	1		1			1
5						4
>5					5	1
Всього пам'яток	1	1	1	3	10	19
в т.ч. багато- шарових	1	-	1	1	3	12
Всього епізодів заселення	4	1	4	4	>33	>50

(за даними пам'яток, залучених в роботі)

**OIS 22/2 хронологія археологічних пам'яток і місцезнаходжень України (затінені теплі відрізки; пам'ятки з кістковими рештками людини виділені курсивом)**

OIS	Тис. років тому	Гірські райони		Рівнина		
		Карпати	Крим	басейн Дністра	басейн Дніпра	басейн Дону
2	10-24		<i>Пролом II: I</i> Заскельна VI (Колосовська): I Шайтан-Коба IV: II, I			Білокузьминівка, бузький комплекс
3	24-57	<i>Прийма I</i>	Альошин Грот: II, I Пролом I: II, I <i>Кійк-Коба: IV</i> Буран-Кая III: B Кабазі V: II/3-II/4A Кабазі II: II/8, ПА /3-ПА/4B, ПА/2, ПА/2-3, А3А-А4, 1А-7Е <i>Старосілля: I</i> Заскельна V: IV, III, II, I Заскельна VI (Колосовська): III, IIIa, II <i>Пролом II: III, II</i>	Молодово V: 11б, 11а, 10в, 10б, 10а Стінка, верхній шар Кормань IV: 10, 11, 12 Жорнів		Білокузьминівка, вітачівський комплекс
4	57-71	Королеве I: IIb Королеве I: IIa Королеве I: II	Кабазі II: III/1А-III/1 Кабазі V: III/1-III/3 Старосілля: 3	Стінка, нижній шар		Антонівка Курдюмівка, удайський комплекс

Таблиця 12 (продовження)

5c-a	71-103	Королеве I: III	Заскельна V: V Заскельна VI (Колосовська): IV Кабазі II: III/2 Старосілля: 4 ГАБО: II	Молодово V: 11, 12, 12а Молодово I: ?III, IV, V Кетроси ?Осипка Великий Глибочок I: III-А, Колодіїв Ванжулів I: III Ігровиця I: II Єзупіль: II Пронятин	Муховець, прилуцький комплекс	Білокузьминівка, прилуцький комплекс
5d	103-115	Королеве I: IV Малий Раковець IV	Кабазі II: III/3 ?Заскельна V: VI ?Заскельна V: VII	Осипка		
5e	115-127	Королеве I: IV-а	Кабазі II: V/3-VI/1 ГАБО, алювій Новий Світ	Кетроси, алювій Кормань IV, алювій Єзупіль: III	Муховець	Корніїв Яр
6	127-186	Королеве I: V кхк		?Великий Глибочок I: III-Б	?Житомирська	
7	186-242	Королеве I: V-а кхк Королеве I: V-б кхк		?Великий Глибочок I: III ?Буглів V: I	?Круглик	
8	242-301					

Таблиця 12 (закінчення)

9	301-334	Королеве I: V-с кхк		Меджибіж	?Кодак	
10	334-364					
11	364-427					
12	427-478					
13	478-528	Королеве I: VI кхк				
14	528-568					
15	568-621					
16	621-659					
17	659-712	Королеве I: VII кхк				
18	712-760					
19	760-787					
20						
21						
22		Королеве I: VII кхк				

Таблиця 13

**Середній палеоліт України. Кореляція палеокліматичної  
обстановки і кількості пам'яток та місцезнаходжень  
(затінені теплі відрізки)**

<i>OIS</i>	<i>Достовірна позиція</i>	<i>Вірогідна позиція</i>
2	4	
3	42	
4	12	
5с-а	20	3
5d	4	2
5е	9	
6	1	2
7	2	3

(за даними пам'яток, залучених в роботі)

Таблиця 14

**Прогнозована щільність мисливського населення в різних географічних зонах**

Географічна зона	Щільність населення		
	км <sup>2</sup> / люд.	люд./100 км <sup>2</sup>	люд./км <sup>2</sup>
тундра	51	1,7	0,017
тайга європейська	32	3	0,03
хвойно-широколистяні ліси	14	7,4	0,074
лісостеп	5,8	17,3	0,173
сухий степ	12	8	0,08

(за П.М. Долухановим [1982])

Таблиця 15

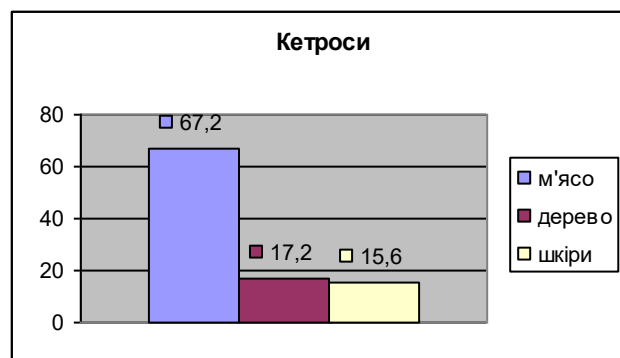
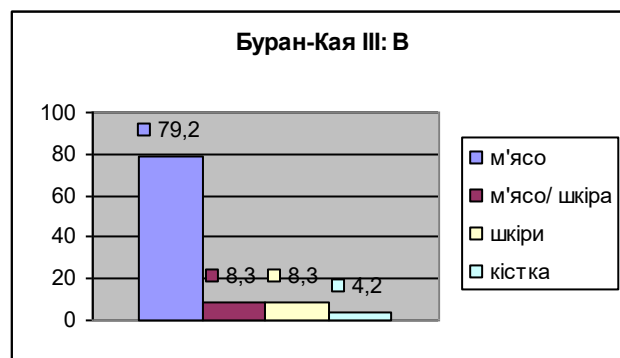
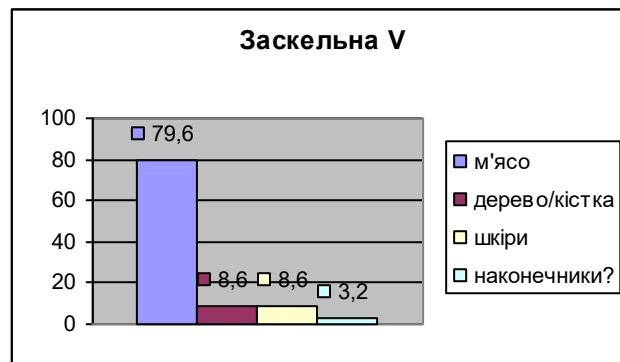
**Дані про розміри заселеної площі для ряду  
середньопалеолітичних стоянок України**

пам'ятка: шар	відкриті стоянки		печерні стоянки	
	вскрита площа, м <sup>2</sup>	підвищена концентрація матеріалу, м <sup>2</sup>	площа сховища з площадкою, м <sup>2</sup>	підвищена концентрація матеріалу, м <sup>2</sup>
Молодово I: IV	1200	~130		
Молодово I: IV		>275		
Молодово I: IV		~170		
Молодово V: 11	256	~90		
Молодово V: 11	256	>100		
Кетроси розкоп II	100	>50		
Кетроси розкоп I	125	>70		
Буглів V: II	113	>40		
Кіік-Коба: VI			~90	~50
Вовчий Грот			~170	>90
Пролом II			~80	~40
Чокурча I: IV			~220?	~70?
Кіік-Коба: IV			~90	~50
Пролом I			~90	~60
Старосілля: 2			~400	~80
Холодна балка			50	50
Кабазі I			~140	~90
Шайтан-Коба I			~50	~50

(за [Анисюткин 1981; Бадер, Бадер 1979; Бонч-Осмоловский 1940; Колосов и др. 1993; Ситник 2000; Формозов 1953; 1959а; Черныш 1982; 1987; Эрнст 1930; 1934])

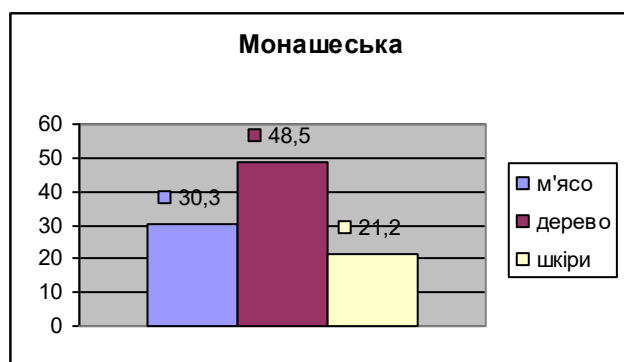
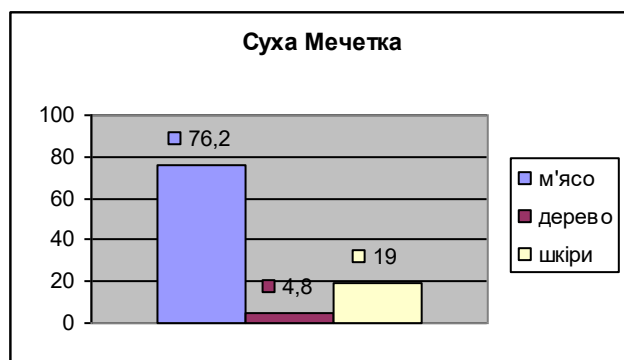
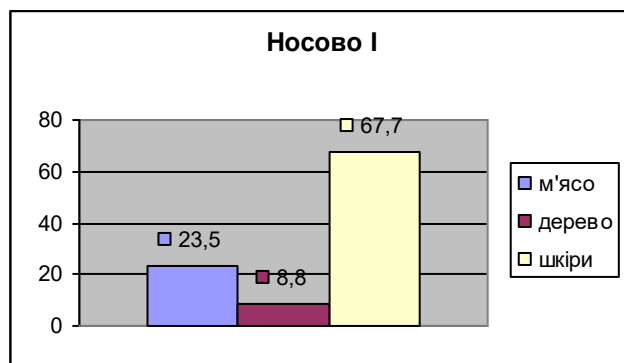


### Функції крем'яних виробів ряду середньопалеолітичних пам'яток



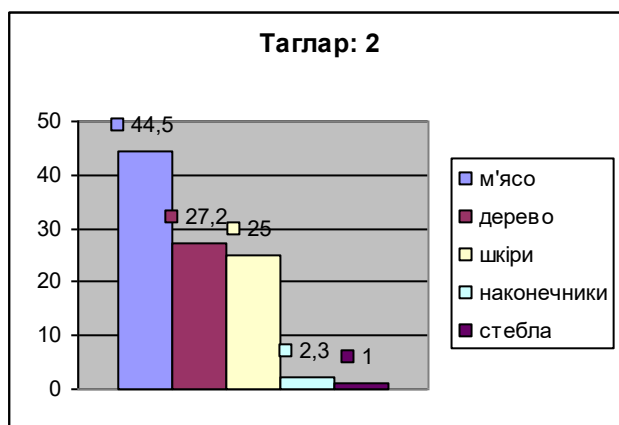
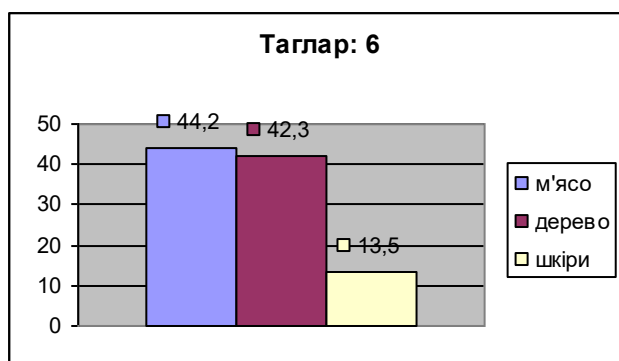
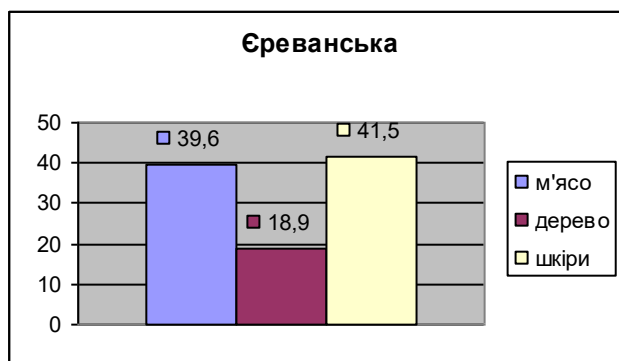
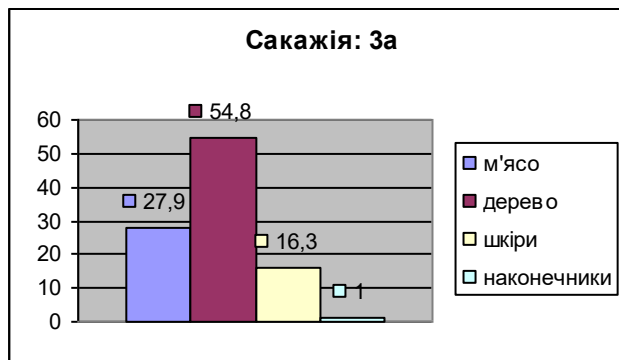
(за [Щелинский 1981; 1994; Гиря 2004])

Таблиця 16 (продовження)



(за [Щелинський 1994а])

Таблиця 16 (закінчення)



(за [Щелинский 1994а])

**Вірогідна демографічна ситуація в кримському середньому палеоліті між 35-28 тис. років тому: перша оцінка**

Прогноз виживання популяції	ареал в цілому 8000 км <sup>2</sup> А			варіант а) “2 групи населення” два ареали по 4000 км <sup>2</sup> А <sub>а</sub>			варіант б) “4 групи населення” чотири ареали по 2000 км <sup>2</sup> А <sub>б</sub>		
	Н стоянок С	Н населення Н=Сх25	щільність люд./ км <sup>2</sup> П=Н/А	Н стоянок у групі С <sub>а</sub>	Н населення Н <sub>а</sub> =С <sub>а</sub> х25	ресурсн. терр. окремої стоянки Т <sub>са</sub> =А <sub>а</sub> /С <sub>а</sub>	Н стоянок у групі С <sub>б</sub>	Н населення Н <sub>б</sub> =С <sub>б</sub> х25	ресурсн.терр. окремої стоянки Т <sub>сб</sub> =А <sub>б</sub> /С <sub>б</sub>
мінімальний	2	50	0,00625	1	25	4000			
	4	100	0,0125	2	50	2000	1	25	2000
	6	150	0,01875	3	75	1333	-	-	-
тривалий	8	200	0,025	4	100	1000	2	50	1000
	10	250	0,03125	5	125	800	-	-	-
	12	300	0,0375	6	150	667	3	75	667
	14	350	0,04375	7	175	571	-	-	-
	16	400	0,05	8	200	500	4	100	500
	18	450	0,05625	9	225	444	-	-	-
	20	500	0,0625	10	250	400	5	125	400
максимальний	22	550	0,06875	11	275	363	-	-	-
	24	600	0,075	12	300	333	6	150	333
	26	650	0,08125	13	325	307	-	-	-
	28	700	0,0875	14	350	286	7	175	285
	30	750	0,09375	15	375	267	-	-	-
	32	800	0,1	16	400	250	8	200	250
	34	850	0,10625	17	425	235	-	-	-
	36	900	0,1125	18	450	222	9	225	222
	38	950	0,11875	19	475	210	-	-	-
	40	1000	0,125	20	500	200	10	250	200
		80	2000	0,25	40	1000	100	20	500

## Вірогідна демографічна ситуація в кримському середньому палеоліті між 35-28 тис. років тому: уточнена оцінка

Прогноз виживання популяції	ареал в цілому 8000 км <sup>2</sup> А			варіант а) “2+1 групи населення” три ареали: 4800 (А <sub>1</sub> ), 1600 км <sup>2</sup> (А <sub>2</sub> ), 1600 км <sup>2</sup> (А <sub>3</sub> )									варіант б) “4+1 група населення” п’ять ареалів по 1600 км <sup>2</sup> А <sub>б</sub>		
				група 1			група 2			ВП населення					
	С	Н=Сx25	П=Н/А	С <sub>а1</sub>	Н <sub>а1</sub> =С <sub>а1</sub> x25	Т <sub>са1</sub> =А <sub>а1</sub> /С <sub>а1</sub>	С <sub>а1</sub>	Н <sub>а1</sub> =С <sub>а1</sub> x25	Т <sub>са1</sub> =А <sub>а1</sub> /С <sub>а1</sub>	С <sub>а2</sub>	Н <sub>а2</sub> =С <sub>а2</sub> x25	Т <sub>са2</sub> =А <sub>а2</sub> /С <sub>а2</sub>	С <sub>б</sub>	Н <sub>б</sub> =С <sub>б</sub> x25	Т <sub>сб</sub> =А <sub>б</sub> /С <sub>б</sub>
мінімальний	1	25	0,003125	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	25	1600
	3	75	0,009375	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	50	800
	5	125	0,015625	3	75	1600	1	25	1600	1	25	1600	3	75	533
	6	150	0,01875	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
тривалий	7	175	0,021875	4-5	100-125	1200/960	1-2	25-50	1600/800	1-2	25-50	1600/800	-	-	-
	10	250	0,046875	6	150	800	2	50	800	2	50	800	4	100	400
	12	300	0,0375	7	175	686	2-3	50-75	800/533	2-3	50-75	800/533	-	-	-
	15	375	0,046875	9	225	533	3	75	533	3	75	533	5	125	320
максимальний	20	500	0,0625	12	300	400	4	100	400	4	100	400	6	150	267
	25	625	0,078125	15	375	320	5	125	320	5	125	320	7	175	229
	30	750	0,09375	18	450	267	6	150	267	6	150	267	8	200	200
	35	875	0,109375	21	525	229	7	175	229	7	175	229	9	225	178
	40	1000	0,125	24	600	200	8	200	200	8	200	200	10	250	160
	45	1125	0,140625	27	675	178	9	225	178	9	225	178	11	275	145
	50	1250	0,15625	30	750	160	10	250	160	10	250	160	12	300	133
	55	1375	0,171875	33	825	145	11	275	145	11	275	145	13	325	123
	60	1500	0,1875	36	900	133	12	300	133	12	300	133	14	350	114
	65	1625	0,203125	39	975	123	13	325	123	13	325	123	15	375	107
	70	1750	0,21875	42	1050	114	14	350	114	14	350	114	16	400	100
	75	1875	0,234375	45	1125	107	15	375	107	15	375	107	17	425	94
	80	2000	0,25	48	1200	100	16	400	100	16	400	100	18	450	89
	85	2125	0,265625	51	1275	94	17	425	94	17	425	94	19	475	84
	90	2250	0,28125	53	1325	90	18	450	89	18	450	89	20	500	80
	95	2375	0,296875	56	1400	86	19	475	84	19	475	84	21	525	76
100	2500	0,3125	59	1475	81	20	500	80	20	500	80	22	550	73	

## ДОДАТКИ

### Додаток Б

#### Б-1 Список таблиць ілюстрацій

**Рис. 1.** Хронологічна позиція пам'яток нижнього і середнього палеоліту України (абсолютні датування)

(Складено за даними [Гладилин, Ситливый 1990; Мацкевой 2002; Пясецкий 1992; 2001; Ситник 2000; Степанчук і ін. 2004; Чабай 2003; Чабай и др., 1998; Черныш 1977; 1982; Hedges et al. 1996]).

1 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс VII, TL 850±100 тис. років; 2 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс V-с, вік підстеляючого шару TL 360±50 тис. років; 3 - Меджибіж, TL 390±50 тис. років; 4 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс V-б, TL 220±35 тис. років; 5 - Великий Глибочок I шар III, TL 175±13 тис. років; 6 - Єзупіль шар III, TL 155±11 тис. років; 7 - Пронятин, TL 85±7 тис. років; 8 - Кабазі II шар III горизонт 3, ESR 82±10 тис. років; 9 - Кабазі II шар II горизонт 8, ESR 44±5 тис. років; 10 - Кабазі II шар III горизонт 2, ESR 74-85 тис. років, U-ser 117±13 тис. років; 11 - Старосілля шар 4, ESR 77±7 тис. років, U-ser ~ 80 тис. років; 12 - стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського шар II, ESR 74.6±10.8 тис. років, шар I, ESR 68,9±2,8; 77,2±13,8; 65,8±5,4 тис. років, U-ser 69,6±2,2 тис. років; 13 - Кабазі V горизонти III/1-III/3, U-ser 73,3±6 тис. років; 14 - Старосілля шар 3, U-ser ~ 67,5 тис. років; 15 - Старосілля шар 1 ESR 41,2 тис. років, <sup>14</sup>C 41,2 і 42,5 тис. років, шар 2 U-ser ~45 тис. років; 16 - Кабазі II шар II горизонти 1A-7E, ESR 30±2, 38±4, <sup>14</sup>C між 31,5 і 33,4 тис. років; 17 - Кормань IV шар 11, 12, <sup>14</sup>C 44,4±2,06/1,63 тис. років; 18 - Заскельна V шар IV, <sup>14</sup>C >46 і >47 тис. років, ESR 32,4±2,1 тис. років; 19 - Заскельна V

шар III,  $^{14}\text{C}$   $39,2 \pm 0,52$  тис. років, ESR  $32,0 \pm 2,1$  тис. років; 20 - Прийма I,  $^{14}\text{C}$  45,6 тис. років; 21 - Заскельна VI (Колосовська) шар III,  $^{14}\text{C}$  три дати між 35,2-38,2 тис. років, шар IIIа  $^{14}\text{C}$  три дати між 31-39 тис. років; 22 - Пролом II шар III,  $^{14}\text{C}$  41,6 тис. років; 23 - Альошин Грот шар II,  $^{14}\text{C}$  три дати між 35,9 і 37 тис. років; 24 - Пролом I шар II,  $^{14}\text{C}$  дві дати 33,5-35,2 тис. років; 25 - Кіік-Коба шар IV,  $^{14}\text{C}$  32,3 тис. років; 26 - Жорнів, мустьєрський шар,  $^{14}\text{C}$  25 тис. років; 27 - Заскельна V шар II,  $^{14}\text{C}$  31,6 тис. років., шар I,  $^{14}\text{C}$  30,1 тис. років; 28 - Буран-Кая III шар B,  $^{14}\text{C}$  32-28 тис. років; 29 - Заскельна VI (Колосовська) шар II,  $^{14}\text{C}$  чотири дати між 30-31 тис. років; 30 - Пролом II шар II,  $^{14}\text{C}$  28,1 тис. років; 31 - Альошин Грот шар I,  $^{14}\text{C}$  дві дати між 28,7-30,2 тис. років; 32 - Пролом I шар I,  $^{14}\text{C}$  чотири дати між 29,6-31,3 тис. років; 33 - Заскельна VI (Колосовська) шар I,  $^{14}\text{C}$  шість дат між 22,5-24,4 тис. років; 34 - Пролом II шар I,  $^{14}\text{C}$  чотири дати між 22,6- 24,5 тис. років; 35 - Шайтан-Коба IV шар I,  $^{14}\text{C}$  дві дати  $\sim 18$  тис. років; 36 - Шайтан-Коба IV шар II,  $^{14}\text{C}$  п'ять дат між 20,5-21,2 тис. років

**Рис. 2.** Хронологічна позиція пам'яток нижнього і середнього палеоліту України (геологічні датування)

(Складено за даними [Анисюткин 2001; Богущкий і ін. 2003; Веклич 1966; Величко и др. 1978; Гладилин 1985; Гладилин, Ситливый 1990; Іванова 1980; 1982; 1987; Колесник 2003; Кулаковська 2003; Кухарчук 2002; Праслов 1984; Пясецкий 1992; Рижов 2003; Ситник 2000; Смирнов 1973; Чабай 2003; Velichko 1988]).

1 - Королеве I культурно-хронологічний комплекс VIII; 2 - Королеве I культурно-хронологічний комплекс VI; 3 - Кодак; 4 - Буглів V шар I; 5 - Королеве I культурно-хронологічний комплекс V-а; 6 - Круглик; 7 - Великий Глибочок I шар III-Б; 8 - Королеве I культурно-хронологічний комплекс V; 9 - Кетроси, алювій; 10 - Кормань IV, алювій; 11 - Королеве I шар IV-а; 12 - Кабазі II шари/горизонти V/3-

VI/17; 13 - Муховець, кайдацький комплекс; 14 - Корніїв Яр; 15 - Житомирська; 16 - стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського, алювій, 17 - Заскельна V шар VI і VII; 18 - Малий Раковець IV; 19 - Королеве I шар IV; 20 - Колодіїв ; 21 - Осипка; 22 - Ванжулів I шар III; 23 - Великий Глибочок I шар III-А; 24 - Білокузьминівка, прилуцький комплекс; 25 - Ігровиця I шар II; 26 - Молодова V шар 12а; 27 - Єзупіль шар II; 28 - Молодова V шар 12; 29 - Кетроси, основний шар; 30 - Королеве I шар III; 31 - Молодова I шари I, II, III; 32 - Муховець, прилуцький комплекс; 33 - Заскельна V шар V; 34 - Молодова I шари 4 і 5; 35 - Молодова I шари 1, 2, і 3; 36 - Молодова V шар 11; 37 - Антонівка; 38 - Курдюмівка, удайський комплекс; 39 - Королеве I шари IIб, IIа, II; 40 - Кабазі II шар/горизонти III/1А-III/1; 41 - Стінка, нижній шар; 42 - Білокузьминівка, вітачівський комплекс; 43 - Молодова V горизонт 10у; 44 - Молодова V горизонти 11б і 11а; 45 - Кабазі V шар/горизонти II/3-II/4А; 46 - Кабазі II шар/горизонти IIА/3-IIА/4В; 47 - Кабазі II шар/горизонти IIА/2 і IIА/2-3; 48 - Заскельна VI (Колосовська) шар IV; 49 - Стінка, верхній шар; 50 - Молодова V горизонт 10б; 51 - Молодова V горизонт 10а; 52 - Кормань IV шар 10; 53 - Жорнів, мустьєрський шар; 54 - Кабазі II горизонти А3А-А4; 55 - Білокузьминівка, бузький комплекс.

**Рис. 3.** Карта поширення кременю та кремнистих порід на території України (за В.Г. Бондарчуком [1960]).

**Рис. 4.** Кореляція поширення середньопалеолітичних стоянок та виходів кременю та кремнистих порід.

**Рис. 5.** Кореляція поширення середньопалеолітичних стоянок та ландшафтних особливостей території України.

Умовні позначки: 1 – низини, 2 – височини, 3 – гори.

**Рис. 6.** Кореляція поширення середньопалеолітичних стоянок та особливостей гідрографічної системи на території України.



**Рис. 7.** Нижньопалеолітичні пам'ятки України. Найважливіші стоянки і місцезнаходження (складено за даними з [Борисковский 1953, Гладилин, Ситливый 1990, Zuk 1995, Клюкин и др. 1990, Пясецький 2001, Рідуш, Степанчук 2003, Черныш 1965]).

1 - Королеве; 2 - Малий Раковець; 3 - Рокосове; 4 - Буківна IV; 5 - Лука Врублівецька; 6 - Бабин I; 7 - Непоротове VI; 8 - Меджибіж; 9 - Гаспра; 10 - Ечкі-Даг.

**Рис. 8.** Королеве I. Стратиграфічний розріз (за В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилин, Ситливый 1990; 1991]).

Умовні позначки: 1 - сучасний ґрунт; 2 - суглинки; 3 - омарганцьовані суглинки; 4 - викопні ґрунти; 5 - делювій; 6 - алювій; 7 - галечник; 8 - кора вивітрювання; 9 - артефакти; 10 - нумерація літологічних шарів; 11 - нумерація культурно-хронологічних комплексів; 12 - нумерація викопних ґрунтів; 13 - ТЛ-датування; 14 - палеомагнітні аномалії.

**Рис. 9.** Королеве I. 1-3. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу VIII (за В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилин, Ситливый 1990; Gladiline et Sitlivyj 1990]).

**Рис. 10.** Королеве I. 1, 2. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу VIII (за В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилин, Ситливый 1990; Gladiline et Sitlivyj 1990]).

**Рис. 11.** Королеве I. 1-3. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу VII (за В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилин, Ситливый 1990; Gladiline et Sitlivyj 1990]).

**Рис. 12.** Королеве I. 1-5. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу VI (за В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилин, Ситливый 1990; Gladiline et Sitlivyj 1990]).

**Рис. 13.** Королеве I. 1, 2. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу VI (за В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилин, Ситливый 1990]).

**Рис. 14.** Королеве I. 1-5. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу VI (за В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилин, Ситливый 1990]).

**Рис. 15.** Королеве I. 1-5. Біфас культурно-хронологічного комплексу VI (за В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилин, Ситливый 1990]).

**Рис. 16.** Меджибіж. А. Геологічний розріз тераси (за В.К. Пясецьким, [Пясецкий 2001]). 1-3. Крем'яні вироби з підосви алювію лихвинського часу (за В.К. Пясецьким та Л.І. Рековцем [Пясецкий 2001; Рековец 2001]).

Умовні позначки: 1 - сучасний ґрунт; 2 - лес; 3 - суглинки і поховані ґрунти в підосві з ілювіальним вапняковим горизонтом; 4 - заплавні супіски; 5 - прісноводний мергель; 6- алювіальний пісок з малакофауною; 7 - кістки тварин, уламки вапняку, розщеплений кремій; 8 - архейський граніт.

**Рис. 17.** Лука Врублівецька. 1-5. Крем'яні вироби (за П.І. Борисковським, [Борисковский 1953]).

**Рис. 18.** Непоротове VI. Нуклеподібне рубило (за Б. Рідушем, В. Степанчуком, [Рідуш, Степанчук 2003]).

**Рис. 19.** Непоротове VI. 1-6. Крем'яні вироби (за Б. Рідушем, В. Степанчуком, [Рідуш, Степанчук 2003]).

**Рис. 20.** Гаспра. 1-4. Кам'яні вироби (за С.М. Жуком, [Zuk 1995]).

**Рис. 21.** Гаспра. Чопінг (за С.М. Жуком, [Zuk 1995]).

**Рис. 22.** Середньопалеолітичні пам'ятки України. Найважливіші стоянки і місцезнаходження (складено за даними з [Анисюткин 2001, Берегова 1984, Борисковский, Праслов 1964, Гладилин 1985, Колесник

2003, Колосов и др. 1993, Красковский 1978, Кулаковская 1989, Сапожников 1994, Ситник 2000, Смирнов 1973, Черныш 1973 і ін.)).

1 - Верхів'я Прип'яті; 2 - Горіховий Лог, Язві, Підболоття; 3 - Довгий Рів; 4 - Чулатове III, Комарня, Араповичи; 5 - Точильниця; 6 - Ємилівка I; 7 - Рихта; 8 - Городище II, Городенка; 9 - Житомирська; 10 - Жорнів; 11 - Оноківці, Радванка I, II, Замкова гора; 12 - Мукачеве, Чернецька Гора, Тупча I-III; 13 - Заставне II, Берегове III; 14 - Ільниця; 15 - Виноградів; 16 - Малий Раковець; 17 - Рокосове; 18 - Королеве I, II; Плешка I, II; Чорна I, II, IV, VIII-X; 19 - Шаян II; 20 - Хуст; 21 - Становці; 22 - Діброва, Солотвин I, II; 23 - Біла Церква; 24 - Прийма I; 25 - Бережани V; 26 - Великий Глибочок I-III, V; 27 - Ігровиця I, Малашівці, Глядки; 28 - Пронятин, Тернопіль I, II; 29 - Старий Вишневець; 30 - Ванжулів I-III; 31 - Буглів V-VIII; 32 - Колодіїв; 33 - Єзупіль; 34 - Касперівці VII, Лисичники II, Печерна; 35 - Касперівці I, VI; 36 - Долина, Підгайчики; 37 - Більче-Золоте; 38 - Михалків I, II; 39 - Пилипче VII, XIV, Худиківці I; 40 - Пилипче XI, Устя III; 41 - Кетроси, Стінка 1, 3, 4, Калинівка, Осипка, Атаки I; 42 - Кишлянський Яр; 43 - Сокіл I; 44 - Лука Врублівецька; 45 - Стара Ушиця; 46 - Молодова I, V, Бабин I, III, VII; 47 - Кормань IV, - Оселівка; 48 - Суботівка; 49 - Жолубець; 50 - Муховець; 51 - Канів; 52 - Трояново, Коробчино; 53 - Андріївка 1, 3, 4, 8; 54 - Кременчук; 55 - Романкове; 56 - Гирло Самари; 57 - Лоцманська Кам'янка, Кодак I, II; 58 - Ненаситець I, IV, Ременово; 59 - Скубова Балка, Майорка IV, Тягинка I-III, Микільське I-III, Військове, Вовніги; 60 - Орел; 61 - Круглик, Федорівка, Острів Таволжаний; 62 - Вільнянка I, IV-VI; 63 - Балки I-VII, Узвіз; 64 - Ізюм; 65 - Корніїв Яр; 66 - Дружківка; 67 - Білокузьминівка; 68 - Курдюмівка, Озерянівка; 69 - Званівка; 70 - Антонівка; 71 - Чугинка; 72 - Деркул; 73 - Червоний Яр; 74 - Амвросіївка; 75 - Самсонове, Новоазовськ, Обрив; 76 - Седове; 77 - Біляєвка; 78 - Білгород-Дністровський; 79 - Барабой III; 80 - Іллінка; 81 -

Старосілля, Холодна Балка, Улакли; 82 - Шайтан-Коба I, IV, стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського, Тав-Бодрак I, II; 83 - Кабазі I-V, Va; 84 - Чокурча I, II; 85 - Кіік-Коба, Вовчий Грот; 86 - Сари-Кая I-IV, Карабай; 87 - Заскельна I-IX, Ак-Кая I-V; 88 - Альошин Грот, Червона Балка; 89 - Пролом I-III; 90 - Буран-Кая III.

**Рис. 23.** Королеве I. 1, 2. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу V-б (за В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилин, Ситливый 1990]).

**Рис. 24.** Королеве I. Нуклеус з культурно-хронологічного комплексу V-а (за В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилин, Ситливый 1990]).

**Рис. 25.** Королеве I. 1, 2. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу V-а (за В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилин, Ситливый 1990]).

**Рис. 26.** Королеве I. 1-5. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу V-а (за В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилин, Ситливый 1990]).

**Рис. 27.** Королеве I. 1-3. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу IV-а (за Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989]).

**Рис. 28.** Королеве I. 1-4. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу III (за Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989]).

**Рис. 29.** Королеве I. 1-5. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу IIa (за Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989]).

**Рис. 30.** Королеве I. 1-3. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу IIa (за Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989]).

**Рис. 31.** Королеве I. 1, 2. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу IIa (за Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989]).

**Рис. 32.** Королеве I. 1-5. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу II (за Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989]).

**Рис. 33.** Королеве I. 1-4. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу II (за Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989]).

**Рис. 34.** Королеве I. 1-5. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу I (за Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989]).

**Рис. 35.** Малий Раковець IV. А. Розріз західного профілю на ділянці В-У та Г-У (за С.М. Рижовим, [Рыжов 2000]). 1-6 - кам'яні вироби з мустьєрського шару (за С.М. Рижовим, [Рыжов 2000]).

Умовні позначки: 1 - літологічні горизонти; 2 - дерновий шар; 3 - світло-жовтий гумусований лесоподібний суглинок; 4 - сіро-бурий лесоподібний суглинок; 5 - вохристо-іржавий лесоподібний суглинок; 6 - світло-коричневий лесоподібний суглинок; 7 - знахідки II-го культурно-хронологічного горизонту.

**Рис. 36.** Черна X. 1-5. Кам'яні вироби (за Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989]).

**Рис. 37.** Житомирська. Геологічні розрізи за М.Ф. Векличем [Веклич 1966].

Умовні позначки: 1 - суглинки делювіальні та соліфлюкційні, а також підморенні озерно-льодовикові, 2 - валунні суглинки (морена), 3 - валунні супіски (морена), 4 - суглинки і супіски делювіальні і соліфлюкційні, 5 - викопний мучний чорнозем, 6 - горизонт А<sub>1</sub> сучасних підзолів, 7 - надморенні піски із сформованими на них горизонтами А<sub>2</sub> і В сучасних підзолів, 8 - підморенні флювіогляціальні піски, 9 - надморенні флювіогляціальні піски, 10 - піски полтавської серії, 11 - кріотурбації, 12 - місця знахідок палеолітичних кременів.

**Рис. 38.** Житомирська. Ашельський комплекс (за Ю.В. Кухарчуком, В.О. Місяцем, [Кухарчук, Месяц 1991]).

**Рис. 39.** Житомирська. Ашельський комплекс (за Ю.В. Кухарчуком, В.О. Місяцем, [Кухарчук, Месяц 1991]).

**Рис. 40.** Житомирська. Ранній мустьєрський комплекс (за Ю.В. Кухарчуком, В.О. Місяцем, [Кухарчук, Месяц 1991a]).

**Рис. 41.** Житомирська. Ранній мустьєрський комплекс (за Ю.В. Кухарчуком, В.О. Місяцем, [Кухарчук, Месяц 1991a]).

**Рис. 42.** Житомирська. Пізній мустьєрський комплекс (за Ю.В. Кухарчуком, В.О. Місяцем, [Кухарчук, Месяц 1991a]).

**Рис. 43.** Рихта. А. Розріз східної стінки розкопу 2 (за С.В. Смирновим, [Смирнов 1979]). 1-2. Нуклеуси (за Ю.В. Кухарчуком, [Кухарчук 1989]).

Умовні позначки: 1 - ґрунтовий шар; 2 - пісок; 3 - перевідкладена морена.

**Рис. 44.** Рихта. 1-5. Крем'яні вироби (за С.В. Смирновим, Ю.В. Кухарчуком, [Смирнов 1979; Кухарчук 1989]).

**Рис. 45.** Рихта. 1-4. Крем'яні вироби (за С.В. Смирновим, Ю.В. Кухарчуком, [Смирнов 1979; Кухарчук 1989]).

**Рис. 46.** Жорнів. А. Схематичний розріз відкладів (за В.К. Пясецьким). 1-6. Крем'яні вироби з мустьєрського шару II (за В.К. Пясецьким, [Пясецький 1992]).

Умовні позначки: 1- суглинок лесоподібний; 2 - суглинок із прошарком піску; 3 - суглинок бурий і сизий, оглеєний; 4 - супісок жовтий; 5 - супісок коричнюватий; 6 - пісок; 7 – середньосарматські вапняки; 8 - літологічний шар; 9 - археологічний шар; 10 - глибина в метрах від поверхні.

**Рис. 47.** Жорнів. Крем'яні вироби з мустьєрського шару II (за В.К. Пясецьким, [Пясецький 1992]).

**Рис. 48.** Точильниця. А. Розчистка в пункті 2. 1-3. Крем'яні вироби (за В.К. Пясецьким, [Пясецький 1990], Ю.В. Кухарчуком [збори 1984 р.]).

Умовні позначки: 1 - пісок середньо-дрібнозернистий, прошарки гравію (частина шару 1 зрізана бульдозером); 2 - соліфлюкційні відклади; 3 - супісок; 4 - супісок більш глинистий; 5 - алеврит запливної фації; 6 - поховані ґрунти, перевідкладені на місці; 7 - ортзанди; 8 - розщеплений мустьєрський кремій; 9 - номер шару.

**Рис. 49.** Молодова І. Профіль південної стінки розкопу за матеріалами 1957-1959 і 1976-1977 рр (за І.К. Івановою, [Иванова 1982]).

Умовні позначки: 1 - сучасний дерновий шар; 2 - крем'яний щебінь; 3 - гумусовий горизонт голоценового ґрунту; 4 - бурий суглинок - горизонт В голоценового ґрунту; 5 - світлий лесоподібний суглинок з вертикальними тріщинами, наповненими вапняком; 6 - кротовини; 7 - темно-сірі суглинки (викопний ґрунт); 8 - жовті піскуваті суглинки; 9 - прошарки і лінзи піску, збагаченого глауконітом; 10 - світло-сірі прошарки; 11 - строкато-забарвлена товща; 12 - сажистий прошарок; 13 - темні смуги органічного походження; 14 - обкатані карбонатні включення; 15 - крем'яні вироби (мустьє); 16 - кістки тварин (переважно мамонта).

**Рис. 50.** Молодова І. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 5 (за О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).

**Рис. 51.** Молодова І. Схема розташування скупчень культурних решток і виробничих ділянок у мустьєрському шарі 4 (за О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).

Умовні позначки: 1 - скупчення культурних решток; 2 - вогнища; 3 - довгострокове житло типу яранги; 4 - місця обробки кам'яного матеріалу.

**Рис. 52.** Молодова І. Схема розташування культурних решток на ділянці із залишками довгострокового мустьєрського житла в мустьєрському шарі 4 (за О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).

Умовні позначки: 1 - вогнища; 2 - великі кістки тварин; 3 - зуби мамонта; 4 - рештки черепів мамонта; 5 - лопатки і тазові кістки мамонта.

**Рис. 53.** Молодова І. Крем'яні вироби з заповнення житла мустьєрського шару 4 (за О.П. Чернишом, [Черныш 1960]).

**Рис. 54.** Молодова І. Крем'яні вироби з заповнення житла мустьєрського шару 4 (за О.П. Чернишом, [Черныш 1960]).

**Рис. 55.** Молодова І. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 3 (за О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).

**Рис. 56.** Молодова І. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 3 (за О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).

**Рис. 57.** Молодова І. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 2 (за О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).

**Рис. 58.** Молодова І. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 2 (за О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).

**Рис. 59.** Молодова І. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 1 (за О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).

**Рис. 60.** Молодова V. Розріз західної стінки розкопу (за О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).

Умовні позначки: 1 - голоценовий ґрунт, горизонт А; 2 - голоценовий ґрунт, горизонт В; 3 - суглинки; 4 - горизонт оглеювання; 5 - прошарки суглинку, забарвленого в темний колір; б - викопний ґрунт; 7 - сажистий прошарок; 8 - строкато-забарвлені суглинки; 9 - сизі суглинки - горизонти оглеювання; 10 - культурні шари.

**Рис. 61.** Молодова V. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 12 (за О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).

**Рис. 62.** Молодова V. Крем'яні вироби з мустьєрського шару (за О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).



**Рис. 63.** Молодова V. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 12а (за О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).

**Рис. 64.** Молодова V. Горизонтальний план розташування решток 11 мустьєрського шару (за О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).

Умовні позначки: 1 - уламки кісток; 2 - знаряддя; 3 - нуклеуси; 4 - рештки вогнищ; 5 - крем'яні вироби; 6 - рештки вугілля; 7 - тертки, відбійники; 8 - раковини моллюсків.

**Рис. 65.** Молодова V. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 11 (за О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).

**Рис. 66.** Молодова V. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 11 (за О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).

**Рис. 67.** Молодова V. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 11б (за О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).

**Рис. 68.** Молодова V. Крем'яні вироби з мустьєрських (?) шарів 10б (1) і 10а (2-5) (за О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).

**Рис. 69.** Кормань IV. Розріз поздовжньої стінки розкопу по лінії В-Д (1971 р.) (за О.П. Чернишом, [Черныш 1977]).

Умовні позначки: 1 - гумусований шар; 2 - голоценовий ґрунт, горизонт В; 3-лесоподібний суглинок; 4-прошарку піску; 5- викопний ґрунт чи збагачена гумусом зона; 6- викопний ґрунт; 7 - прошарки щебеню; 8 - сліди вугілля; 9 -кістки тварин; 10 - зуби тварин; 11 - крем'яні вироби; 12 - щебінь; 13 - нори гризунів; 14 - вуглисті лінзи і прошарки; 15 - суглинки, змішані із щебенем; 16 - уламки плиток глинистих сланців і вапняковий щебінь; 17 - рештки вогнищ. Цифри на розрізі - номери культурних шарів.

**Рис. 70.** Кормань IV. Крем'яні вироби з рис-вюрмського алювію (1) і мустьєрського шару 12 (2-4) (за О.П. Чернишом, [Черныш 1977]).

**Рис. 71.** Кормань IV. 1-5. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 10 (за О.П. Чернишом, [Черныш 1977]).

**Рис. 72.** Стінка 1. Поздовжній розріз північної стінки розкопу (за М.К. Анісюткіним, [Анісюткин 2001]).

Умовні позначки: 1 - суглинок бурий, 2 - суглинок світло-бурий, 3 - суглинок жовто-сірий (білястий), 4 - голоценові відклади, 5 - глина червонувато-бура, 6 - суглинок слабо-гумусований, 7 - гумусований прошарок, 8 - алювіальні відклади. Хрестиками позначені кам'яні вироби.

**Рис. 73.** Стінка 1. Крем'яні вироби з мустьєрського шару I (за М.К. Анісюткіним, [Анісюткин 2001]).

**Рис. 74.** Стінка 1. Крем'яні вироби з мустьєрського шару II (за М.К. Анісюткіним, [Анісюткин 2001]).

**Рис. 75.** Стінка 1. Крем'яні вироби з мустьєрського шару II (за М.К. Анісюткіним, [Анісюткин 2001]).

**Рис. 76.** Осипка. 1-11. Кам'яні вироби (за М.К. Анісюткіним, [Анісюткин 2001]).

**Рис. 77.** Кетроси. А. Розріз західної стінки розкопу I. 1-5 крем'яні вироби з ділянки I (за М.К. Анісюткіним, [Анісюткин 1981]).

Умовні позначки: 1 - дерновий шар і малопотужний гумусовий горизонт; 2 - жовто-бурий грудкуватий суглинок; 3 - суглинок жовтувато-сірий, вапняковистий; 4 - слабо гумусований суглинок; 5 - сильно гумусований, майже чорний шар; 6 - тонкі прошарки світлого піскуватого матеріалу; 7 - жовтувато-буруватий суглинок; 8 - буруватий суглинок із зеленкуватим відтінком; 9 - супісок із щебенем і галькою; 10 - кротовини; 11 - тонкий переривчастий прошарок, збагачений гумусом.

**Рис. 78.** Кетроси. 1-9 крем'яні вироби з ділянки I (за М.К. Анісюткіним, [Анісюткин 1981]).

**Рис. 79.** Пронятин. А. Стратиграфічна колонка північної стінки розкопу (I) і зачистки в 40 м від розкопу (II). 1-3. Крем'яні вироби (за О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

Умовні позначки: 1 - сучасний ґрунт, горизонт А<sub>1</sub>; 2 - сучасний ґрунт, горизонт В; 3 - верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів; 4 - дубнівський викопний ґрунт; 5 - нижній горизонт верхньоплейстоценових лесів; 6 - морозобійні структури; 7 - надгорохівська соліфлюкція, що вміщає мустьєрський культурний шар; 8 - горохівський викопний ґрунт; 9 - середньоплейстоценові леси.

**Рис. 80.** Пронятин. 1-9. Крем'яні вироби (за О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

**Рис. 81.** Ігровиця І. А. Стратиграфічна колонка; 1- 6. Крем'яні вироби (за О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

Умовні позначки: 1 - сучасний ґрунт, горизонт А<sub>1</sub>; 2 - сучасний ґрунт, горизонт В; 3 - верхньоплейстоценові леси; 4 - дубнівський похований ґрунт; 5 - прошарок лесів; 6 - неогенові піски; 7 - кремені; 8 - глибина залягання; 9 - фауністичні рештки; 10 - горохівський викопний ґрунт; 11 - фрагменти кременів, що поєднуються між собою.

**Рис. 82.** Єзупіль. А. Стратиграфія відкладів. 1-5. Крем'яні вироби із шару ІІІ (за О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

Умовні позначки: 1 - сучасний ґрунт, горизонт А<sub>1</sub>; 2 - сучасний ґрунт, горизонт В; 3 - плейстоценові леси; 4 - викопні ґрунти; 5 - схиловий осип; 6 - нуклеуси; 7 - гальки пісковика; 8 - знаряддя; 9 - пластини; 10 - відщепи; 11 - осколки і лусочки; 12 - культурні горизонти.

**Рис. 83.** Єзупіль. 1-8. Крем'яні вироби із шару ІІІ (за О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

**Рис. 84.** Єзупіль. 1-8. Крем'яні вироби із шару ІІ (за О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

**Рис. 85.** Колодіїв . А. Стратиграфічний розріз. 1, 2. Кам'яні вироби (за О.С. Ситником, А.Б. Богуцьким [Ситник 2000]).

Умовні позначки: 1 - верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів, покритий сучасним ґрунтом; 2 - брунатні лесоподібні суглинки;

3 - легкі суглинки з плівками озалізнення; 4 - жовто-сірі супіски; 5 - блакитно-сірі шаруваті супіски; 6 - дубнівський похований ґрунт; 7 - піски; 8 - глинисті піски; 9 - викопний ґрунт; 10 - строкаті суглинки; 11 - сірі та блакитно-сірі суглинки із знахідками палеолітичних артефактів; 12 - світло-коричневий торф; 13 - темнозабарвлена гітія; 14 - темно-сірі гумусовані суглинки; 15 - зеленкувато-сірі суглинки; 16 - кварцеві піски; 17 - жорновий горизонтально-шаруватий гравій; 18- цоколь тераси.

**Рис. 86.** Буглів В. Розкоп П. А. Розріз східної стінки. 1, 2. Нуклеуси із шару I (за О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

Умовні позначки: 1 - сучасний ґрунт; 2 - верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів; 3 - нижній горизонт верхньоплейстоценових лесів; 4 - рештки викопного ґрунту (?); 5 - елювіально-делювіальний горизонт із знахідками культурного шару I; 6 - вапняковий щебінь і блоки; 7 - пісок; 8 - суглинистий прошарок; 9 - елювіально-делювіальний горизонт із знахідками культурного шару II; I-II - культурні шари.

**Рис. 87.** Буглів В. 1-5. Крем'яні вироби із шару I (за О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

**Рис. 88.** Буглів В. Рубило із шару II (за О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

**Рис. 89.** Буглів В. 1-5. Крем'яні вироби із шару II (за О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

**Рис. 90.** Великий Глибочок І. А. Стратиграфічний розріз у розкопі I (Р.І) 1-3. Крем'яні вироби із шару III (за О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

Умовні позначки: 1 - сучасний ґрунт, горизонт А<sub>1</sub>; 2 - сучасний ґрунт, горизонт В; 3 - верхньоплейстоценові леси; 4 - дубнівський і горохівський викопний ґрунти з вапняковим щебенем і блоками вапняку; 5 - середньоплейстоценові леси; 6 - коршівський викопний

грунт; 7 - щебінь і глина “терра роса”; 8 - корінні неогенові вапняки. I, II, III-А, III-Б, III - культурні шари.

**Рис. 91.** Великий Глибочок I. 1-6. Крем’яні вироби із шару III (за О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

**Рис. 92.** Великий Глибочок I. 1-6. Крем’яні вироби із шару III-Б (1-4) і III-А (5,6) (за О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

**Рис. 93.** Грот Прийма I (за Л.Г. Мацкевим, [Мацкевий 2002]). А. Розріз відкладів на площадці перед гротом (ділянка Ц).

Умовні позначки: 1 - дерновий горизонт; 2 - лесоподібний суглинок; 3 - середньозернистий пісок; 4 - фауністичні рештки; 5 - еродований вапняк; 6 - вуглистий горизонт; 7 - скельне дно. Б. План гроту. 1-3. Кам’яні вироби.

**Рис. 94.** Кодак I. А. Стратиграфічний розріз (роботи І.Ф. Левицького, 1938 р.). 1-4. Кам’яні вироби (за С.В. Смирновим, П.І. Борисковським, [Смирнов 1973; Борисковский 1953]).

**Рис. 95.** Орел. А. Стратиграфія відкладів (за О.В. Бодянським, [Бодянський 1960]). 1-10. Крем’яні вироби (за С.В. Смирновим, О.В. Бодянським, [Смирнов 1973; Бодянский 1960]).

Умовні позначки: 1 - гранітна скеля; 2 - червоно-жовтий суглинок; 3 - кротовини; 4 - білий туф; 5 - сіро-зелений суглинок; 6 - знахідки кременів; 7 - сіро-жовтий суглинок; 8 - мул сучасного озера.

**Рис. 96.** Скубова Балка. 1-11. Кам’яні вироби (за С.В. Смирновим, [Смирнов 1973]).

**Рис. 97.** Ненаситець I (Василівка I). 1-9. Кам’яні вироби (за С.В. Смирновим, [Смирнов 1973]).

**Рис. 98.** Андріївка 4. 1-5. Кам’яні вироби (за В.М. Степанчуком и др. [2005]).

**Рис. 99.** Андріївка 4. 1-5. Кам’яні вироби (за В.М. Степанчуком и др. [2005]).

**Рис. 100.** Антонівка II. 1-7. Кам'яні вироби (за В.М. Гладиліним, О.В. Колесником, [Гладилін 1976; Колесник 2003]).

**Рис. 101.** Антонівка II. 1-6. Кам'яні вироби (за В.М. Гладиліним, [Гладилін 1976]).

**Рис. 102.** Антонівка II. 1-5. Кам'яні вироби (за В.М. Гладиліним, О.В. Колесником, [Гладилін 1976; Колесник 2003]).

**Рис. 103.** Курдюмівка. А. Стратиграфічний розріз. 1-3. Кам'яні вироби з удайського горизонту (за О.В. Колесником, [Колесник 2003]).

Умовні позначки: hl - голоценовий горизонт; ри - причорноморський лес; bg - бузький лесоподібний темно-палевий суглинок; vt - вітачівський луково-брунатний ґрунт; рl - комплекс прилуцьких ґрунтів.

**Рис. 104.** Курдюмівка. 1-7. Кам'яні вироби з удайського горизонту (за О.В. Колесником, [Колесник 2003]).

**Рис. 105.** Білокузьминівка. А. Стратиграфічний розріз. 1, 2. Кам'яні вироби з кайдацького горизонту (за О.В. Колесником, Н.П. Герасименко [Герасименко, Колесник 1992; Колесник 2003]).

Умовні позначки: hl - голоценовий чорнозем; bg - лесоподібний світло-брунатно-палевий суглинок бузького часу; vt - вітачівський комплекс з трьох коротко-профільних ґрунтів; ud - удайський брунатно-палевий лесоподібний суглинок; рl прилуцька луково-каштановий ґрунт; kd - кайдацький луково-чорноземний ґрунт; dn - дніпровський жовтуватопалевий лес.

**Рис. 106.** Білокузьминівка. 1-7. Кам'яні вироби з вітачівського горизонту (за О.В. Колесником, [Колесник 2003]).

**Рис. 107.** Білокузьминівка. 1-10. Кам'яні вироби з бузького горизонту (за О.В. Колесником, [Колесник 2003]).

**Рис. 108.** Білокузьминівка. 1-7. Кам'яні вироби з бузького горизонту (за О.В. Колесником, [Колесник 2003]).

**Рис. 109.** Кіік-Коба. А. План нижнього вогнищного шару (VI). В. Поздовжній розріз відкладів грота і схилу з ПвдВСх на ПвнЗхд. 1-10. Кам'яні вироби з нижнього шару (за Г.А. Бонч-Осмоловським, [Бонч-Осмоловский 1940]).

Умовні позначки: **А:** 1 - уламки скелі в товщі нижнього вогнища; 2 - границя навісу; 3 - обриси нижнього вогнища (шар VI); 4 - границя окремих знахідок; 5 - підвищення дна гроту; 6 - поглиблення глибоких ямок верхнього вогнища; 7 - ямки нижнього вогнища; 8 - скупчення крем'яних осколків; 9 - скупчення кісток. **В:** 1- сучасний шар з гумусу на схилі, золи і кізяку в гроті; 2 - вапняковий супісок сірого кольору з обвугленим пнем; 3 - жовтий щебнюватий суглинок четвертинного часу; 4 - верхній культурний шар; 5 - нижній культурний шар; 6 - корінна щільна зелена глина юрського часу.

**Рис. 110.** Кіік-Коба. 1-19. Кам'яні вироби з нижнього шару (за Г.А. Бонч-Осмоловським, [Бонч-Осмоловский 1940]).

**Рис. 111.** Кіік-Коба. А. План верхнього вогнищного шару (IV). 1-20. Кам'яні вироби з верхнього шару (за Г.А. Бонч-Осмоловським, В.М. Степанчуком, [Бонч-Осмоловский 1940; В.М. Степанчук 2002]).

Умовні позначки: 1 - великі уламки скелі; 2 - краплинна лінія навісу; 3 - границя поширення верхнього культурного шару; 4 - границя окремих знахідок; 5 - поховальна яма; 6 - контури глибоких ямок; 7 - вогнищні ямки; 8 - знахідка нерозщеплених кісток; 9 - зуб дорослого неандертальця; 10 - фаланги кисті дорослого неандертальця.

**Рис. 112.** Кіік-Коба. 1-8. Кам'яні вироби з верхнього шару (за Г.А. Бонч-Осмоловським, В.М. Степанчуком, [Бонч-Осмоловский 1940; В.М. Степанчук 2002]).

**Рис. 113.** А. Заскельна V. Розріз східної стінки розкопки (за В.П. Душевським з [Колосов 1983]). 1-3 кам'яні вироби із шару VII, 4-7 кам'яні вироби із шару VI (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1983]).

Умовні позначки: I - нумулітові вапняки середнього еоцену; II - суглинки; III - пісок нумулітовий детритусовий; IV - ґрунт; V - брили вапнякові; VI - щебінь вапняковий; VII - дресва вапнякова; VIII - кореневі ходи; IX - кореневі ходи з зоною вилуговування; X - плями вилуговування; XI - культурні шари; XII - зольний горизонт; XIII - кістки тварин; XIV - границі між шарами, які чітко розрізняються у розрізі; XV - границі між шарами, які нечітко розрізняються у розрізі.

**Рис. 114.** Заскельна V. 1-5. Кам'яні вироби із шару V (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1983]).

**Рис. 115.** Заскельна V. 1-6. Кам'яні вироби із шару IV (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1983]).

**Рис. 116.** Заскельна V. 1-5. Кам'яні вироби із шару III (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1983]).

**Рис. 117.** Заскельна V. 1-6. Кам'яні вироби із шару II (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1983]).

**Рис. 118.** Заскельна V. Двобічний виріб із шару II (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1983]).

**Рис. 119.** Заскельна V. 1-7. Кам'яні вироби із шару I (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1983]).

**Рис. 120.** Заскельна VI (Колосовська). Профіль західної стінки розкопу (за В.П. Душевським з [Колосов 1986]).

Умовні позначки: I - детритусовий пісок; II - гумус із краплями дрібного щебеню; III - сильно гумусований детритусовий пісок; IV - шар I - жовтий детритусовий пісок; V - шар II - вогнищний, попелясто-сірий; VI - шар IIIa - жовтий детритусовий пісок із краплями гравію; VII - шар IIIa - жовтий детритусовий пісок; VIII - шар IV - вуглисто-чорний; IX - шар V - жовтий детритусовий пісок; X шар VI - жовтувато-зелений детрито-глауконітовий пісок; XI - детрито-глауконітовий пісок зеленого відтінку; XII - прошарок жовтого



детритусового піску в шарах II і IV; XIII - прошарок буруватого відтінку в шарі II; XIV - зола; XV - кісткове вугілля; XVI -вогнищні лінзи в основі культурного шару II; XVII - брили нумулітового вапняку; XVIII - брили основного обвалу.

**Рис. 121.** Заскельна VI (Колосовська). 1-3. Кам'яні вироби із шару VI. 4-7. Кам'яні вироби із шару V (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

**Рис. 122.** Заскельна VI (Колосовська). 1-6. Кам'яні вироби із шару IV (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

**Рис. 123.** Заскельна VI (Колосовська). 1-4. Кам'яні вироби із шару IV (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

**Рис. 124.** Заскельна VI (Колосовська). 1-3. Кам'яні вироби із шару IIIa (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

**Рис. 125.** Заскельна VI (Колосовська). 1-4. Кам'яні вироби із шару III (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

**Рис. 126.** Заскельна VI (Колосовська). 1-5. Кам'яні вироби із шару IIIa (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

**Рис. 127.** Заскельна VI (Колосовська). 1-6. Кам'яні вироби із шару II (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

**Рис. 128.** Заскельна VI (Колосовська). 1-6. Кам'яні вироби із шару II (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

**Рис. 129.** Заскельна VI (Колосовська). 1-5. Кам'яні вироби із шару I (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

**Рис. 130.** Пролом I. А. Загальний план розкопу в гроті Пролом I. В. Профіль відкладів на ділянці 6/7 ЖЗЕ. 1-14. Кам'яні вироби з нижнього шару (за Ю.Г. Колосовим, В.М. Степанчуком, [Колосов 1979а; Степанчук 2002]).

Умовні позначки: **А:** 1 - вогнищне потемніння; 2 - плити обвального горизонту. **В:** 1 - корінні нумулітові вапняки середнього еоцену; 2 - брила нумулітового вапняку; 3 - середньозернистий

нумулітовий пісок світло-жовтого кольору; 4 - окремі включення вапнякових плит; 5 - щебінь вапняковий; 6 - гумусований суглинок із щебенем; 7 - чорнозем суглинистий; 8 - нори гризунів, заповнені ґрунтом; 9 - чітка границя шарів; 10 - нечітка границя шарів; 11 - ділянка вилуговування, карбонатна кірка; 12 - знахідки обробленого кременю (за В.П. Душевським).

**Рис. 131.** Пролом І. 1-5. Кам'яні вироби з нижнього шару (за В.М. Степанчуком, [Степанчук 2002]).

**Рис. 132.** Пролом І. 1-12. Кам'яні вироби з верхнього шару (за В.М. Степанчуком, [Степанчук 2002]).

**Рис. 133.** Пролом І. 1-6. Кам'яні вироби з верхнього шару (за В.М. Степанчуком, [Степанчук 2002]).

**Рис. 134.** Стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського. А. Поздовжній розріз відкладів із Сх на Зх. 1-6. Кам'яні вироби з верхнього шару (за В.М. Степанчуком, [Stepanchuk 1996]).

Умовні позначки: А: 0-V - літологічні пачки; 1-2 - археологічні шари; X - горизонт знахідок в алювії. 0 - поверхня вапняків, що розклалася на плитчасті окремість, I - алювіальні піщано-гравійні відклади, II - відклади з прошарками суглинків і вапнякової щебінки, III - обвальний горизонт розкладених вапнякових блоків, IV - суглинки з включенням щебеню, V - вапнякові плити і щебінь.

**Рис. 135.** Стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського. 1-7. Кам'яні вироби з верхнього шару (за В.М. Степанчуком, [Stepanchuk 1996]).

**Рис. 136.** Стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського. 1-6. Кам'яні вироби з верхнього шару (за Ю.Г. Колосовим, В.М. Степанчуком, В.П. Чабаєм, [Колосов и др. 1993а; Stepanchuk 1996]).

**Рис. 137.** Кабазі II. Стратиграфічний профіль стоянки по лінії квадратів 8/9, арабськими цифрами позначене положення геологічних

шарів, сполученням римських і арабських цифр позначене положення археологічних горизонтів (за В.П. Чабаєм, [Чабай 2004]).

**Рис. 138.** Кабазі П. 1-8. Кам'яні вироби із шару VI (за В.П. Чабаєм, [Чабай 2003]).

**Рис. 139.** Кабазі П. 1-7. Кам'яні вироби із шару V (за В.П. Чабаєм, [Чабай 2003]).

**Рис. 140.** Кабазі П. 1-16. Кам'яні вироби із шару IV (за В.М. Степанчуком, [Степанчук 1994]).

**Рис. 141.** Кабазі П. 1-6. Кам'яні вироби із шару III (за В.П. Чабаєм, [Чабай 2004]).

**Рис. 142.** Кабазі П. 1-5. Кам'яні вироби із шару III (за В.П. Чабаєм, [Чабай 2004]).

**Рис. 143.** Кабазі П. 1-8. Кам'яні вироби із шару II. Ранній етап західнокримського мустье (за В.П. Чабаєм, [Чабай 2004]).

**Рис. 144.** Кабазі П. 1-9. Кам'яні вироби із шару II. Ранній етап західнокримського мустье (за В.П. Чабаєм, [Чабай 2004]).

**Рис. 145.** Кабазі П. 1-7. Кам'яні вироби із шару II. Пізній етап західнокримського мустье (за В.П. Чабаєм, [Чабай 2004]).

**Рис. 146.** Кабазі П. 1-8. Кам'яні вироби із шару II. Пізній етап західнокримського мустье (за В.П. Чабаєм, [Чабай 2004]).

**Рис. 147.** Варіабельність середньопалеолітичних індустрій України в хронологічному і географічному зрізах.

Умовні позначки: 1 - територіальні угруповання пам'яток (I - закарпатська група, II - поліська група, III - дністровська група, IV - дніпровська група, V - донецька група, VI - кримська група), 2 - двобічні індустрії, 3 - однібічні індустрії, 4 - зубчасті індустрії, 5 - хронологічна позиція точно не визначена.

1 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс V-б; 2 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс V-а; 3 - Королеве I,

культурно-хронологічний комплекс V; 4 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV-а; 5 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс III; 6 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс II-а; 7 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс II; 8 - Житомирська, ашельський комплекс; 9 - Житомирська, мустьєрські комплекси; 10 - Жорнів; 11 - Великий Глибочок I, шар III; 12 - Буглів V, шар I; 13 - Великий Глибочок I, шар III-Б; 14 - Єзупіль, шар III; 15 - Пронятин; 16 - Єзупіль, шар II; 17 - Буглів V, шар II; 18 - Кетроси, основний шар; 19 - Молодова V, шари 12-116; 20 - Молодова I, шари V, IV, III, II, I; 21 - Стінка I, нижній шар; 22 - Стінка I, верхній шар; 23 - Круглик; 24 - Курдюмівка; 25 - Антонівка I; 26 - Курдюмівка, удайський комплекс; 27 - Антонівка II; 28 - Білокузьминівка; 29 - Шари I-III; 30 - Кіік-Коба, шар VI; 31 - Заскельна IX; 32 - Старосілля, шар 4; 33 - стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського, шари II, I; 34 - Заскельна V, шари VII, VI; 35 - Заскельна VI (Колосовська), шари V, IV; 36 - Кабазі II, шар/горизонт VI/17-V/3; 37 - Кабазі II, шар III; 38 - Кабазі II, шар ПА; 39 - Альошин Грот, шар II; 40 - Кабазі II, шар II; 41 - Пролом II, шар III; 42 - Заскельна V, шар III; 43 - Старосілля, шари 2, 1; 44 - Заскельна VI (Колосовська), шари IIIа, III, II; 45 - Пролом I, шари II, I; 46 - Пролом II, шари II, I; 47 - Буран-Кая III, шар VI; 48 - Кіік-Коба, шар IV; 49 - Заскельна V, шари II, Ia, I; 50 - Заскельна VI (Колосовська), шар I; 51 - Шайтан-Коба IV, шари II, I.

**Рис. 148.** Палеоландшафтне оточення основних стоянок і місцезнаходжень часу дніпровського льодовиків'я (OIS-6, дніпровський горизонт) (за даними Сиренко и др. [1990], річкова система сучасна.). 1 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс V; 2 - Великий Глибочок I, шар III-Б; 3 - Круглик; 4 - Шари I-III; 5 - Кіік-Коба, шар VI; 6 - Заскельна IX.

Умовні позначки: 1 - однобічні індустрії; 2 - двобічні індустрії; 3 - зубчасті індустрії; 4 - хронологічна позиція точно не встановлена; 5 -

льодовиковий покрив; 6 - водно-льодовикові й озерні обстановки з елементами тундрової рослинності; 7 - перигляціальний лісостеп; 8 - перигляціальний степ; 9 - ксеротичний степ; 10 - детально не охарактеризовані гірські райони.

**Рис. 149.** Палеоландшафтне оточення основних стоянок і місцезнаходжень часу останнього міжльодовиків'я (OIS-5e, кайдацький горизонт) (за даними Сиренко и др. [1990]; конфігурація морів за [Лазуков 1981]; річкова система сучасна.). 1 - Житомирська, ашельський комплекс; 2 - Муховець; 3 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV-а; 4 - Єзупіль, шар III; 5 - Кетроси, алювій; 6 - Кормань IV, алювій; 7 - Білокузьминівка; 8 - Корніїв Яр; 9 - ГАБО, алювій; 10 - Кабазі II, шар/горизонт V/3-VI/17; 11 - Шари I-III; 12 - Кіік-Коба, шар VI; 13 - Заскельна IX; 14 - Новий Світ.

Умовні позначки: 1 - однобічні індустрії; 2 - ближче не визначні індустрії без двобічних форм; 3 - двобічні індустрії; 4 - ближче не визначні індустрії з двобічними формами; 5 - зубчасті індустрії; 6 - поодинокі знахідки; 7 - хронологічна позиція точно не встановлена; 8 - широколистяно-соснові ліси з домішкою берези і ялини; 9 - широколистяно-соснові ліси; 10 - сосново-широколистяні ліси з домішкою ялини; 11 - лісостеп; 12 - степ; 13 - детально не охарактеризовані гірські райони.

**Рис. 150.** Палеоландшафтне оточення основних стоянок і місцезнаходжень часу початку останнього льодовиків'я (OIS-5d, тясминський горизонт) (за даними Сиренко и др. [1990], річкова система сучасна.). 1 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV; 2 - Пронятин; 3 - ГАБО, шар 2; 4 - Кабазі II, шар III; 5 - Заскельна V, шар VII і VI.

Умовні позначки: 1 - однобічні індустрії; 2 - ближче не визначні індустрії без двобічних форм; 3 - двобічні індустрії; 4 - хронологічна

позиція точно не встановлена; 5 - холодний луковий степ; 6 - помірно-вологий лесовий степ; 7 - помірно-холодні лесовий степ; 8 - детально не охарактеризовані гірські райони.

**Рис. 151.** Палеоландшафтне оточення основних стоянок і місцезнаходжень часу нижнього інтерпленігліціалу (OIS-5с-а, прилуцький горизонт) (за даними Сиренко и др. [1990], річкова система сучасна.). 1 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс III; 2 - Малий Раковець IV; 3 - Колодіїв ; 4 - Єзупіль, шар II; 5 - Кетроси, основний шар; 6 - Молодова V, шар 12-11б; 7 - Молодова I, шар V, IV, III; 8 - Пронятин; 9 - Буглів V, шар II; 10 - Житомирська; 11 - Білокузьминівка; 12 - Курдюмівка; 13 - Антонівка I; 14 - ГАБО, шари 2, 1; 15 - Старосілля, шар 4; 16 - Кабазі II, шар III; 17 - Заскельна V, шар VII і VI; 18 - Заскельна VI (Колосовська), шар V і IV.

Умовні позначки: 1 - однобічні індустрії; 2 - ближче не визначні індустрії без двобічних форм; 3 - двобічні індустрії; 4 - ближче не визначні індустрії з двобічними формами; 5 - поодинокі знахідки; 6 - хронологічна позиція точно не встановлена; 7 - широколистяно-соснові ліси з домішкою берези і ялини; 8 - широколистяно-соснові ліси; 9 - сосново-широколистяні ліси; 10 - лісостеп у західній і центральній частині за участю сосни і широколистяних порід, у східній частині - за участю сосни і дуба; 11 - степ; 12 - детально не охарактеризовані гірські райони; 13 - границя між підзонами лісостепу.

**Рис. 152.** Палеоландшафтне оточення основних стоянок і місцезнаходжень часу нижнього пленігліціала (OIS-4, удайський горизонт) (за даними Сиренко и др. [1990], річкова система сучасна, лінія узбережжя за [van Andel, Tzedakis 1996]). 1 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс II; 2 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс II-а; 3 - Стінка I, нижній шар; 4 - Молодова I,

шари II і I; 5 - Курдюмівка, удайський комплекс; 6 - Антонівка II; 7 - Старосілля, шар 3; 8 - Кабазі II, шар ПА.

Умовні позначки: 1 - однобічні індустрії; 2 - ближче не визначні індустрії без двобічних форм; 3 - двобічні індустрії; 4 - хронологічна позиція точно не встановлена; 5 - зубчасті індустрії; 6 - вологий луковий степ; 7 - помірно-вологий лесовий степ; 8 - помірно-холодний лесовий степ; 9 - детально не охарактеризовані гірські райони.

**Рис. 153.** Палеоландшафтне оточення основних стоянок і місцезнаходжень часу верхнього інтерплєнігліціалу (OIS-3, вітачівський горизонт) (за даними Сиренко и др. [1990], річкова система сучасна, лінія узбережжя за [van Andel, Tzedakis 1996]). 1 - Жорнів; 2 - Стінка I, верхній шар; 3 - Молодова V, шари 11а, 11в; 4 - Кормань, шари 12, 11, 10, 9, 8; 5 - Білокузьминівка; 6 - Антонівка II; 7 - Старосілля, шари 2, 1; 8 - Кабазі II, шар II; 9 - Кіік-Коба, шар IV; 10 - Заскельна V, шари III, II, I; 11 - Заскельна VI (Колосовська), шари IIIа, III, II; 12 - Альошин Грот, шари II, I; 13 - Пролом I, шари II, I; 14 - Пролом II, шари III, II; 15 - Буран-Кая III, шар B1.

Умовні позначки: 1 - однобічні індустрії; 2 - ближче не визначні індустрії без двобічних форм; 3 - двобічні індустрії; 4 - хронологічна позиція точно не встановлена; 5 - зубчасті індустрії; 6 - соснові і широколистяно-соснові ліси; 7 - лісостеп за участю широколистяних порід і сосни; 8 - помірно-теплий субарідний степ; 9 - детально не охарактеризовані гірські райони.

**Рис. 154.**

Стоянки і місцезнаходження часу дніпровського зледеніння (OIS-8/6). 1, 2, 3 - Королеве I, культурно-хронологічні комплекси V, V-а, V-б; 4, 5 - Великий Глибочок I, шари III та III-Б; 6 - Буглів V, шар I; 7 - Круглик.

Умовні позначки: 1 - порівняно надійно встановлена хронологічна позиція; 2 - найбільш ймовірна хронологічна позиція.

**Рис. 155.**

Стоянки і місцезнаходження часу останнього міжльодовиків'я (OIS-5e). 1 - Буглів V, шар II; 2 - Житомирська, ашельський комплекс; 3 - Муховець; 4 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV-а; 5 - Єзупіль, шар III; 6- Кетроси, алювій; 7 - Кормань IV, алювій; 8 - Білокузьминівка; 9 - Корніїв Яр; 10 - Кабазі II, шар/горизонт V/3-VI/17; 11 - Новий Світ.

Умовні позначки: 1 - порівняно надійно встановлена хронологічна позиція; 2 - найбільш ймовірна хронологічна позиція.

**Рис. 156.** Стоянки і місцезнаходження часу першої половини останнього зледеніння (OIS-5d-a). 1 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV; 2 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс III; 3 - Малий Раковець IV; 4 - Колодіїв ; 5 - Єзупіль, шар II; 6 - Кетроси, основний шар; 7 - Осипка; 8-10 - Молодова V, шари 11, 12, 12а; 11-14 - Молодова I, шари IV, III, II, I; 15 - Ігровиця I, шар II; 16 - Пронятин; 17 - Ванжулів I, шар II; 18 - Буглів, шар II; 19 - Муховець; 20 - Білокузьминівка; 21 - Курдюмівка; 22 - Старосілля, шар 4; 23- Кабазі II, шар/горизонт III/2, III/2А-III/17; 24 - стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського, шар 2, 1; 25-27 - Заскельна V, шари VII, VI, V.

Умовні позначки: 1 - порівняно надійно встановлена хронологічна позиція; 2 - найбільш ймовірна хронологічна позиція.

**Рис. 157.** Стоянки і місцезнаходження часу нижнього пленігляціалу (OIS-4). 1-3 - Королеве I, культурно-хронологічні комплекси II-б, II-а, II; 4 - Стінка, нижній шар; 5 - Курдюмівка; 6 - Антонівка II; 7 - Старосілля, шар 3; 8 - Кабазі II, шар/горизонт III/1А-III/3.



Умовні позначки: 1 - порівняно надійно встановлена хронологічна позиція; 2 - найбільш ймовірна хронологічна позиція.

**Рис. 158.** Стоянки і місцезнаходження часу інтерпленігляціалу (OIS-3). 1 - Точильниця; 2 - Жорнів; 3 - Прийма I; 4 - Стінка, верхній шар; 5-10 - Молодова V, шари 11, 11а, 10у, 10а, 10б; 11-13 - Кормань IV, шари 12, 11, 10; 14 - Орел; 15 - Балки; 16 - Білокузьминівка; 17 - Старосілля, шари 1 і 2; 18-22 - Кабазі II, шар/горизонт ПА/3-ПА/4В, ПА/2, ПА/2-3, ПА/1-П/8С, П/1А-П/7Е, А3А-А4; П/1А-П/3; 23 - Кабазі V, шар/горизонт П/3-П/4А; 24 - Кіік-Коба, шар IV; 25-29 - Заскельна V, шари IV, III, II, Ia, I; 30-33 - Заскельна VI (Колосовська), шари IV, III, Ша, II; 34, 35 - Альошин Грот, шари I, II; 36, 37 - Пролом II, шари III, II; 38, 39 - Пролом I, шари II, I; 40 - Буран-Кая III, шар В1.

Умовні позначки: 1 - порівняно надійно встановлена хронологічна позиція; 2 - найбільш ймовірна хронологічна позиція.

**Рис. 159.** Поховання дорослого неандертальця з Кіік-Коби. 1. План розташування кісткових решток. 2. Фотографія поховання після розчистки (за Г.А. Бонч-Осмоловським, [Бонч-Осмоловський 1940]).

Умовні позначки: 1 - обрис могильної ями на рівні скелястого дна; 2 - обрис могильної ями на рівні її дна; 3 - обрис глибокої ямки на ділянці 21, що зруйнувала східну частину поховання; 4 - місцезнаходження дрібних кісток кисті.

**Рис. 160.** Поховання дитини з Кіік-Коби. 1. Положення кісткових решток у розкопі. 2. План розташування кістякових решток. 3. Фотографія поховання після розчистки. 4. Виріб, вірогідно пов'язаний з похованням (за Г.А. Бонч-Осмоловським, Ю.А. Смирновим, [Бонч-Осмоловський 1940; Смирнов 1991]).

Умовні позначки: 1 - обрис могильної ями з похованням дорослого неандертальця на рівні скелястого дна; 2 - обрис могильної ями з похованням дорослого неандертальця на рівні її дна; 3 - обрис глибокої

ямки на ділянці 21, що зруйнувала східну частину поховання дорослого неандертальця; 4 - вірогідний контур поховання дитини.

**Рис. 161.** Поховання дитини сучасного фізичного вигляду із Старосілля. 1. Положення кістяка в розкопі II. 2. План розташування кістяка дитини після розчистки. 3. Фотографія поховання після розчистки (за О.О. Формозовим, [Формозов 1958]).

**Рис. 162.** Поховання дітей *Homo neanderthalensis* із Заскельної VI (Колосовської), ділянка розкопу 1973 р. 1. План розташування кісткових решток. 2. Фотографія ділянки з кістковими рештками після розчистки (за Ю.Г. Колосовим, Ю.А. Смирновим, [Колосов 1986; Смирнов 1991]).

**Рис. 163.** Розрізнені зуби і щелепа неандертальця з III шару Заскельної VI (Колосовської).

**Рис. 164.** Кістяні артефакти з Пролому II. 1 - фрагмент фаланги сайги з віялоподібно розташованими нарізками із шару III; 2 - ікло жеребця з поздовжніми нарізками із шару II; 3 - фрагмент трубчастої кістки з паралельними нарізками з 2 горизонту шару III; 4 - фрагмент трубчастої кістки з віялоподібно розташованими нарізками із шару I.

**Рис. 165.** 1, 3 - фрагменти вохри із слідами скобління (1 - Заскельна V, шар V; Заскельна VI (Колосовська), шар III). 2 - відщеп із слідами продряпування (Кіік-Коба, шар IV).

**Рис. 166.** Променева кістка первісного зубра з гравірованим зображенням тварини (?) на губчастій масі. Промальовка і фото (за О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

**Рис. 167.** Деякі основні стоянки середнього і верхнього палеоліту на території Східної Європи між 40-32 тисячами радіовуглецевих років тому. 1 - Сокирниця I; 2 - Стінка I, верхній шар; 3 - Молодова V, шари 10а, 10б; 4 - Кормань, шари 10; 5 - Куличівка; 6 - Костьонки I, шар V; 7 - Костьонки 12, шар 3 (стрілецька АК); 8 - Костьонки 14, шар IV (стрілецька АК); 9 - Старосілля, шар 1; 10 - Кабазі II, шар/горизонт

ПА/1-П/1А; 11 - Кіік-Коба, шар IV; 12 - Пролом I, шар II; 13 - Буран-Кая III, шар С; 14 - Заскельна VI (Колосовська), шари Ша, Ш, II; 15 - Альошин Грот, шар II; 16 - Білокузьминівка.

Умовні позначки: 1 - середньопалеолітичні одnobічні індустрії; 2 - ближче не визначені середньопалеолітичні (?) індустрії без двобічних форм; 3 - середньопалеолітичні двобічні індустрії; 4 - зубчасті індустрії; 5 -архаїчні верхньопалеолітичні індустрії; 6 - верхньопалеолітичні індустрії; 7 - ймовірна хронологічна позиція.

**Рис. 168.** Деякі основні стоянки середнього і верхнього палеоліту на території Східної Європи між 32-27 тисячами радіовуглецевих років тому. 1 - Куличівка; 2 - Жорнів; 3 - Молодова V, шар IX; 4 - Кормань, шари 9, 8; 5 - Міток Малул-Галбен, шари 12b-8b (оріньяк); 6 - Міток Малул-Галбен, шар 7b (гравет); 7 - Костьонки 6; Костьонки 12, шар 1a (стрілецька АК); 8 - Костьонки 14, шар II, IV (городцовська АК); 9 - Костьонки 16 (городцовська АК); 10 - Костьонки 1, шар 3 (оріньяк); 11 - Костьонки 8, шар II (гравет); 12 - Білокузьминівка; 13 - Міра, шар II/2 (гравет ?); 14 - Міра, шар I; 15 - Сюрень I, шари Fb1, Ga, H; 16 - Заскельна V, шари II й I; 17 - Пролом I, шар I; 18 - Буран-Кая III, шар В1; 19 - Альошин Грот, шар I; 20 - - Буран-Кая III, шар 3; 21 - Буран-Кая III, шар 6-2 (гравет).

Умовні позначки: 1 - середньопалеолітичні одnobічні індустрії; 2 - ближче не визначені середньопалеолітичні (?) індустрії без двобічних форм; 3 - середньопалеолітичні двобічні індустрії; 4 - архаїчні верхньопалеолітичні індустрії; 5 - верхньопалеолітичні індустрії; 6 - ймовірна хронологічна позиція.

**Рис. 169.** Куличівка. А. Стратиграфічна колонка відкладів. 1-4. Кам'яні вироби із шару III (за В.П. Савичем, В.М. Степанчуком, В.Ю. Коєним, [Савич 1975; Stepanchuk, Cohen 2000-2001]).

Умовні позначки: 1 - сірий ґрунт; 2 - темно-коричневі грудкуваті суглинки; 3 - світло-коричневі жовтуваті суглинки; 4 - строкаті суглинки з тонкими супіщаними прошарками; 5 - кротовини; 6 - кремій; 7 - деревне і кісткове вугілля; 8 - фрагменти кераміки; 9 - фрагменти кісток; 10 - кам'яні плитки і камені.

**Рис. 170.** Куличівка. 1-7. Кам'яні вироби із шару III (за В.М. Степанчуком, В.Ю. Коєним, [Stepanchuk, Cohen 2000-2001]).

**Рис. 171.** Міра. А. Зведена стратиграфічна колонка відкладів. 1-5. Кам'яні вироби із шару I (за В.М.Степанчуком і ін., [Степанчук і ін. 2004а]).

Умовні позначки: 1 - супіщаний лес; 2 - пісок; 3 - інтенсивно гумусований горизонт; 4 - слабо гумусований горизонт; 5 - коричнево-палевий супіщаний лес; 6 - призматична структура; 7 - залізисто-забарвлений горизонт; 8 - кореневище; 9 - кротовина; 10 - скупчення деревного вугілля; 11 - артефакт; 12 - кістка; 13 - літостратиграфічний підрозділ; 14 та 15 - археологічні шари.

**Рис. 172.** Міра. 1-26. Кам'яні вироби із шару I (за В.М.Степанчуком і ін., [Степанчук і ін. 2004а]).

**Рис. 173.** Буран-Кая III. А. Стратиграфічна колонка відкладів із указанням положення шару B1 (середній палеоліт) і С (архаїчний верхній палеоліт). 1-8. Кам'яні вироби із шару С (за В.П. Чабаєм, Е. Марксом, К. Монігал, [Чабай 2000; Marks, Monigal 2000]).

**Рис. 174.** Пролом II. Північна ділянка основного профілю з позначеним положенням культурних шарів і наявних абсолютних датувань. Кременеві вироби з I шару (за Ю.Г. Колосовим, В.М. Степанчуком і ін., [Колосов, Степанчук 1989; Степанчук і ін. 2004а]).

**Рис. 175.** Заскельна VI (Колосовська). Ділянка західного профілю з позначеним положенням культурних шарів і наявних абсолютних

датувань. Кременеві вироби з I шару (за Ю.Г. Колосовим, В.М. Степанчуком і ін., [Колосов 1983; Степанчук і ін. 2004а]).

**Рис. 176.** Шайтан-Коба IV. Ділянка північно-західного профілю з позначеним положенням культурних шарів і наявних абсолютних датувань. Кременеві вироби із 2 та 4 горизонтів II шару (за В.М. Степанчуком і ін., [Степанчук і ін. 2004а]).

**Рис. 177.** Радіокарбоний вік пізніх пам'яток середнього палеоліту Криму (за В.М. Степанчуком, М.М. Ковалюхом, Й. Ван дер Пліхтом, [Степанчук і ін. 2004а]).

**Рис. 178.** Кількісний розподіл 80 звичайних та акселерованих радіовуглецевих датувань пам'яток середнього і верхнього палеоліту Криму (за В.М. Степанчуком, М.М. Ковалюхом, Й. Ван дер Пліхтом, [Степанчук і ін. 2004а]).

**Рис. 179.** Співвідношення хронологічної позиції пізньоплейстоценових пам'яток кам'яного віку Криму за даними радіовуглецевого датування (за В.М. Степанчуком, М.М. Ковалюхом, Й. Ван дер Пліхтом, [Степанчук і ін. 2004а]).

## Додаток Б

### Б-2 Список рисунків

**Рис. I.** Узагальнена схема періодизації палеоліту на території України.

**Рис. II.** Кореляційна таблиця стратиграфічного підрозділу еоплейстоцену-плейстоцену (за даними М.Ф. Веклича, О.О. Величка, П.Ф. Гожики, О.Б. Богущького, Н.П. Герасименко та ін.).

**Рис. III.** Клітки і смуги: принципова різниця еколандшафтної структури плейстоцену і голоцену (за Guthrie 1984 з [Gamble 1999: Fig. 4.5]).

**Рис. IV.** Динаміка кліматичної кривої для відрізка OIS 5c/ OIS 2 за даними  $^{18}\text{O}$  (за [van Andel, Davies 2003]).

Умовні позначки: ТФ - тепла фаза початку останнього зледеніння, пер - фаза переходу, МО - перший максимум холоду, СТФ - стабільна тепла фаза, РФХ - рання фаза холоду, МПО - максимум останнього зледеніння. Переривчаста лінія ілюструє динамку основної тенденції кліматичних змін даного відрізка.

**Рис. V.** Загальні кліматичні стадії плейстоценового ритму та динаміка клімату та рослинності в останнє міжльодовиків'я (за [Гричук, Гричук 1969]).

Умовні позначки: 1 - зволоженість, 2 - температура

**Рис. VI.** Схема змін температури та вологості в кліматичному ритмі плейстоцену (за А.О. Величком [Величко 1981, рис. 12]).

Умовні позначки: 1 - температура, 2 - зволоженість, 3 - умови, близькі до сучасних.

**Рис. VII.** Представники фауни копитних і хоботних, характерних для часу останнього заледеніння. У виносках представлені види, що найчастіше зустрічаються в матеріалах палеолітичних пам'яток конкретних регіонів; затінені види абсолютно домінують (за даними з [Замятнин 1934; Векилова 1971; Давид 1986; Давид, Кетрару 1970; Колесник 2003; Колосов и др. 1993; Ситник 2000; Праслов 1968; 1981; Черныш 1992; Анисюткин 2001; Колосов 1983, 1986, Burke 1999; Raunescu 1993; Титов, Тесаков 2005; Тарасов 1977; Формозов 1958 та ін.]).

Умовні позначки: 1 - мамонт, 2 - носоріг, 3 - бізон/зубр, 4 - первісний бик, 5 - кінь, 6 - плейстоценовий осел, 7 - сайга, 8 - гігантський олень, 9 - благородний олень, 10 - північний олень, 11 - косуля/ сарна, 12 - лось.

**Рис. VIII.** Зміни циркуляції повітряних мас у циклі міжльодовиків'я-льодовиків'я (за [Hernández Fernández 2006: Fig. 6]).

Умовні позначки: А – скандинавський полярний антициклон, WJS – напрям потоку західних вітрів, стрілки сірого кольору – посушливі вітри, стрілки чорного кольору – вологі вітри. Товщина та протяжність чорних стрілок пропорційна силі та ступеню вологості вітру.

**Рис. IX.** Варіант схеми просторової класифікації проявів українського середнього палеоліту.

**Рис. X.** Хроно-стратиграфічна позиція основних місцезнаходжень, які можуть бути віднесені до раннього періоду середнього палеоліту на території України.

**Рис. XI.** Хроно-стратиграфічна позиція основних місцезнаходжень, які можуть бути віднесені до пізнього періоду середнього палеоліту на території України.

**Рис. XII.** Динаміка кліматичних подій останніх 120 тис. років (за [Dansgaard et al. 1993; Heinrich 1988; Rahmstorf 2002]).

Умовні позначки: H1-6 – Хайнріх епізоди, 1-25 - Дансгаард-Ошгер епізоди, YD – молодий дріас.

**Рис. XIII.** Ймовірний шлях початкового заселення території України в кінці пліоцену (палеогеографічна схема за Г.І. Лазуковим, [Лазуков 1981]).

Умовні позначки: 1 - суша, 2 - море, 3 - основні масиви давніх гірських споруд, піднятих в епоху альпійської складчастості, 4 - альпійські гірські споруди, 5 - основні річкові артерії, 6 - встановлені центри зледеніння, 7 - вірогідні центри зледеніння, 8 - ймовірний шлях проникнення носіїв галькових індустрій.

**Рис. XIV.** Присутність населення в різних регіонах України в стадії OIS 3 (дані з характеристики температурних режимів за [van Andel 2002]).

Умовні позначки: 1 – температурний режим зимових місяців (грудень-січень-лютий), 1 – температурний режим літніх місяців (червень-липень-серпень).

**Рис. XV.** Два приклади “віддаленого” транспортування предметів в середньому палеоліті Криму. 1 - Заскельна VI (Колосовська), шари II и IV: транспортування частин дельфіна-білобочки; 2 - Пролом II, шар I: транспортування виробу з зеленої яшми кара-дагського походження.

**Рис. XVI.**

Середньопалеолітичні кістяні вироби. 1 - вістря-лощильце з Заскельної VI (Колосовської), шар III; 2 - лощильце з Пролому I, шар I.



Хронологічна позиція пам'яток нижнього і середнього палеоліту України (абсолютні датування)

КІС, колонка V28-238	хронологія КІС тис.років	Альпійська схема	Західна Європа	хронологічна позиція пам'яток					
				TL	ESR	ESR U-ser	ESR U-ser СИ	СИ	
1	0-10	пост-вюрм	голоцен						
2	10-24	вюрм IV	тавергішан вермія пленігладан					●32 ●33 ●34 ●35 ●36 ●26 ●27 ●28 ●29 ●30 ●31 ●21 ●22 ●24 ●23 ●25 ●17 ●18 ●19 ●20	
		вюрм III							
3	24-57	вюрм II	деневамп хенгело моерсфорт		●9		●16 ●15		
4	57-71	вюрм I	нижній пленігладан				●14 ●13		
5a	71-83		олдераде				●12		
5c	92-103		Бреуел		●7				
5d	103-115		амерсфорт						
5e	115-127	рлсс-вюрм	есм		●6				
6	127-186	рлсс II	заале						
7	186-242	рлсс I-II		заале 2 (варта)					
8	242-301	рлсс I		рюген (твене) заале 1 (дренте)	●5 ●4				
9	301-334	міндель	двюніта						
10	334-364		- рлсс	гольштейн	●3 ●2				
11	364-427			гольштейн					
12	427-478	міндель II	ельстер II						
13	478-528	міндель I-II	фойгштедт						
14	528-659	міндель I	ельстер I						
15									
16	659-712 712-760 760-787	гіона- міндель	кромер						
17									
18									
19					●1				
20-23	800-900	понч	менаній						
24-31	900-1300	дунай-понч	вампіт						
32-38	1300-1800	дунай	збруній						

Рис.1.

Хронологічна позиція пам'яток нижнього і середнього палеоліту України (абсолютні датування)

Хронологічна позиція пам'яток нижнього і середнього палеоліту України (геологічні датування)

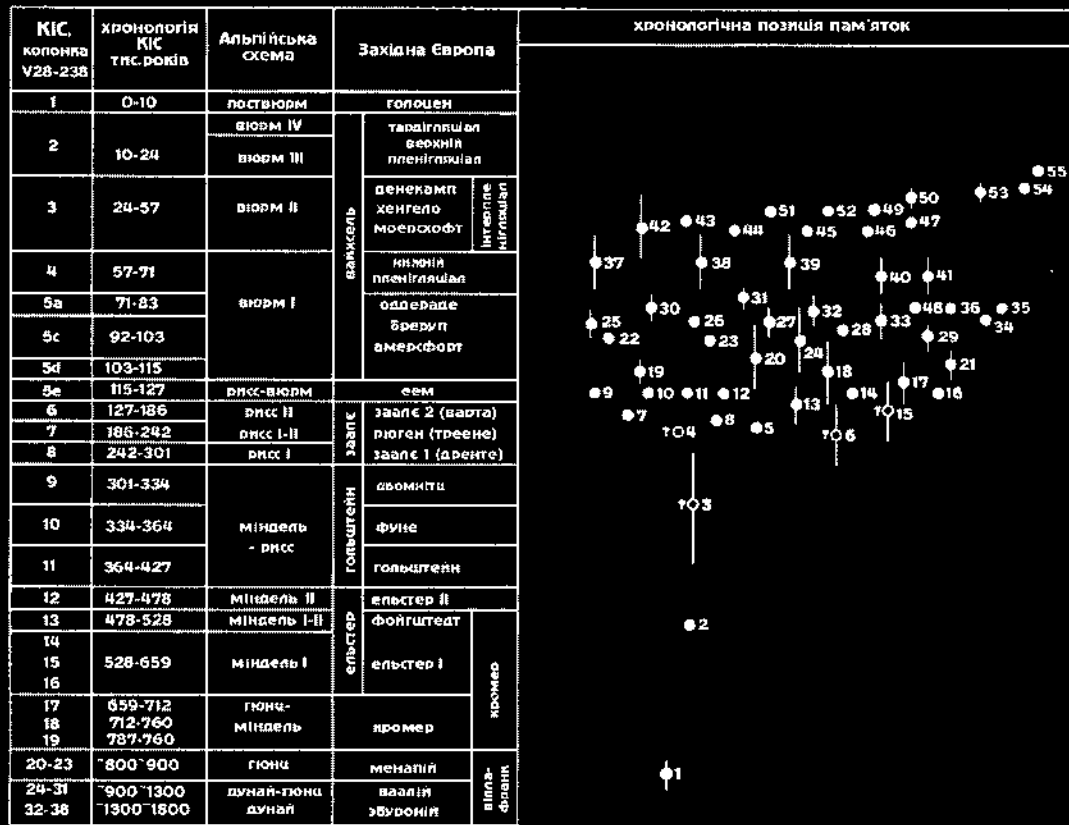


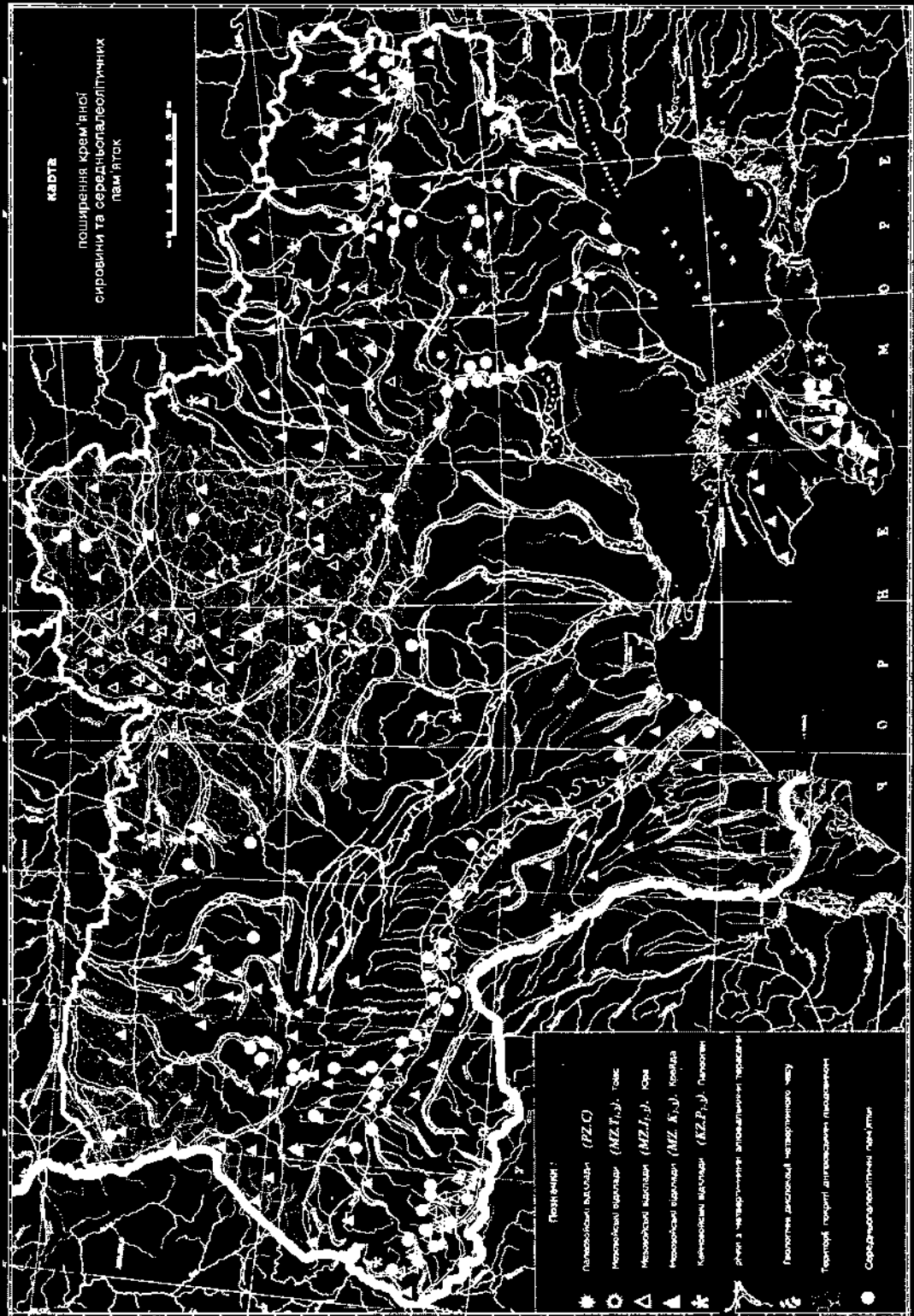
Рис.2.

Хронологічна позиція пам'яток нижнього і середнього палеоліту України (геологічні датування)

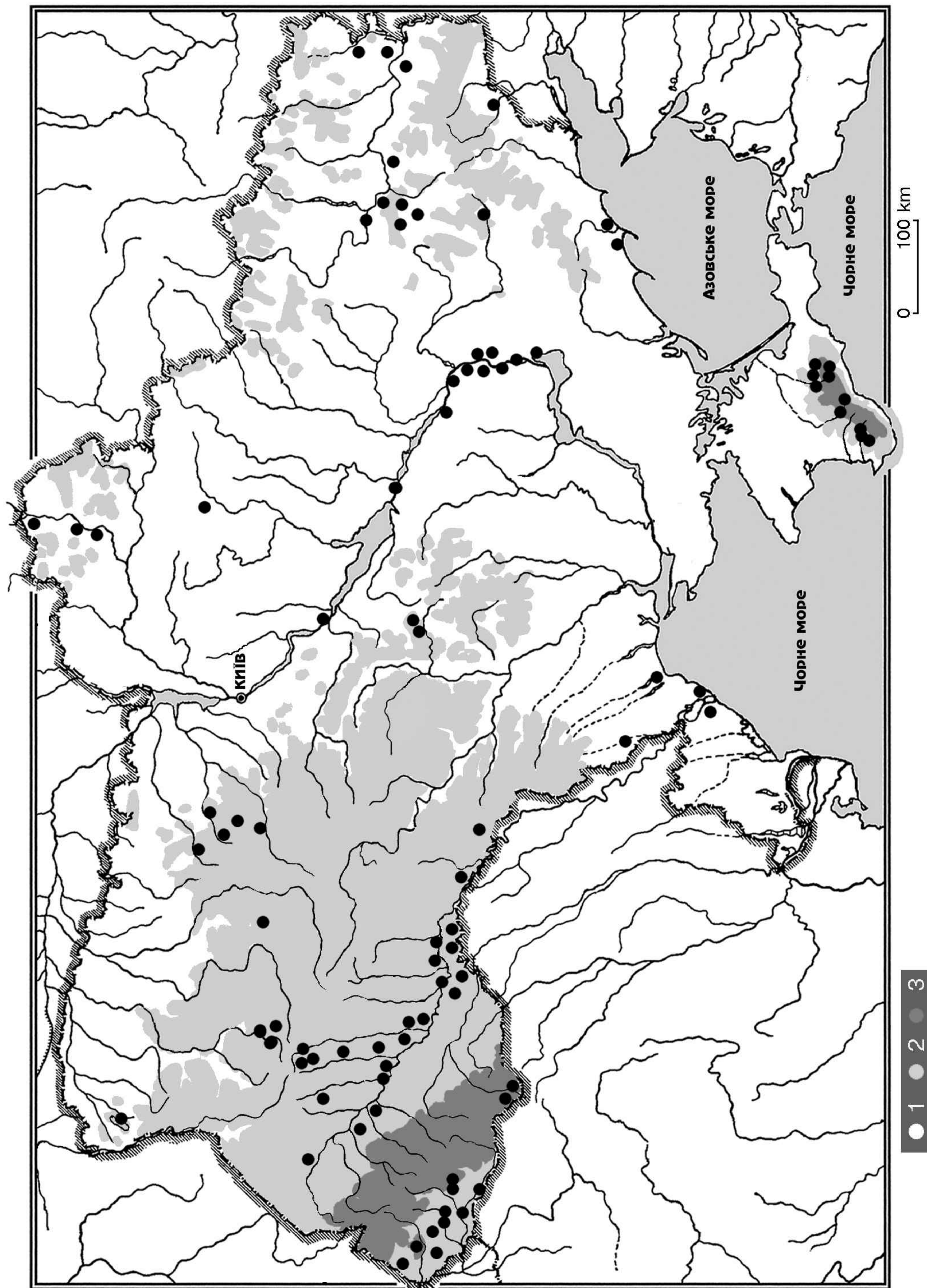


Рис. 3.

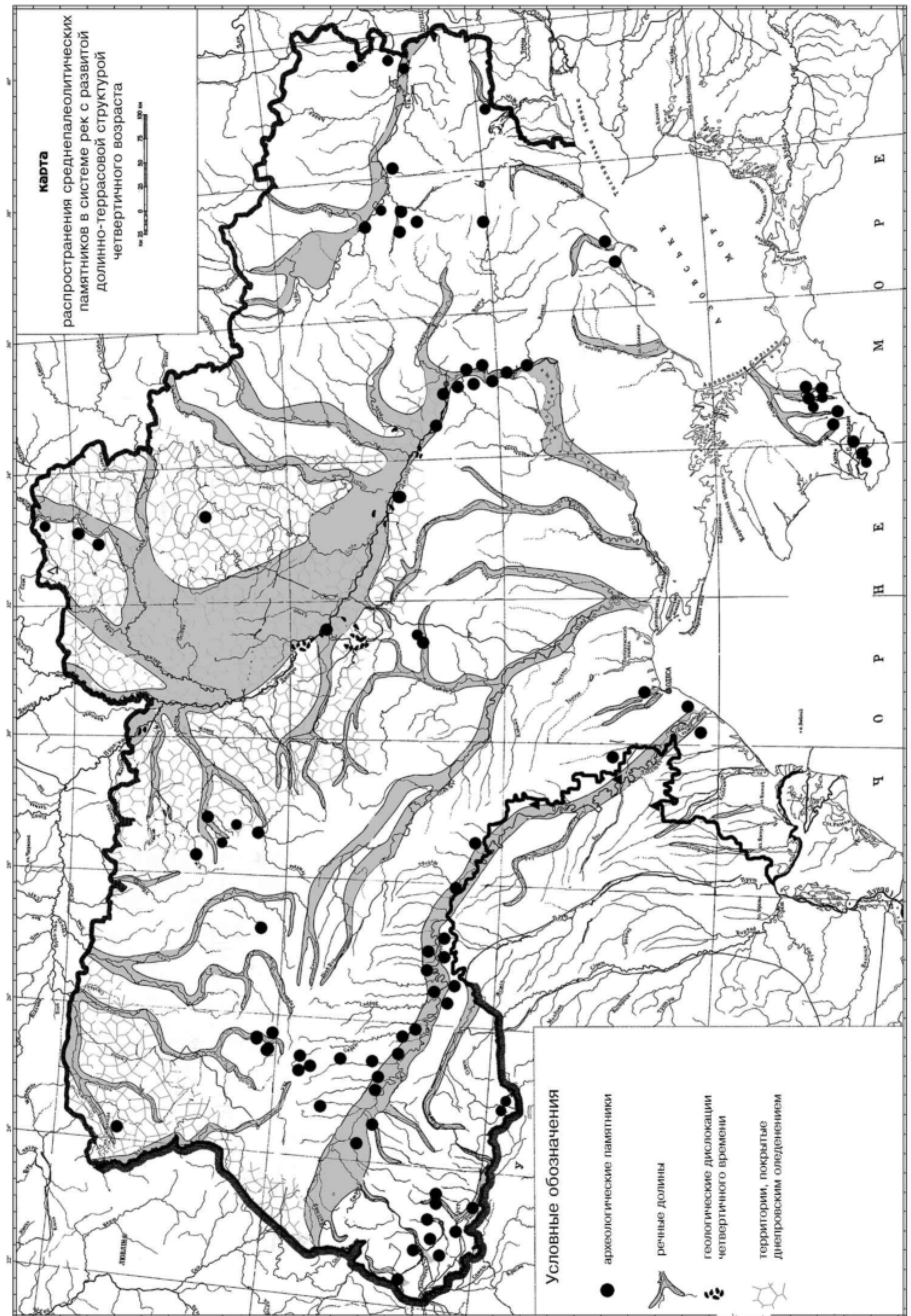
Карта розповсюдження кременю та кремнистих порід на території України (за В. Г. Бондарчуком [1960]).



**Рис. 4.**  
Кореляція поширення середньопалеолітичних стоянок  
та виходів кременю та кремністих порід.



**Рис. 5.**  
Кореляція поширення середньопалеолітичних стоянок та орографічних особливостей території України.



**Рис.6.**

Кореляція поширення середньопалеолітичних стоянок та особливостей гідрографічної системи на території України.

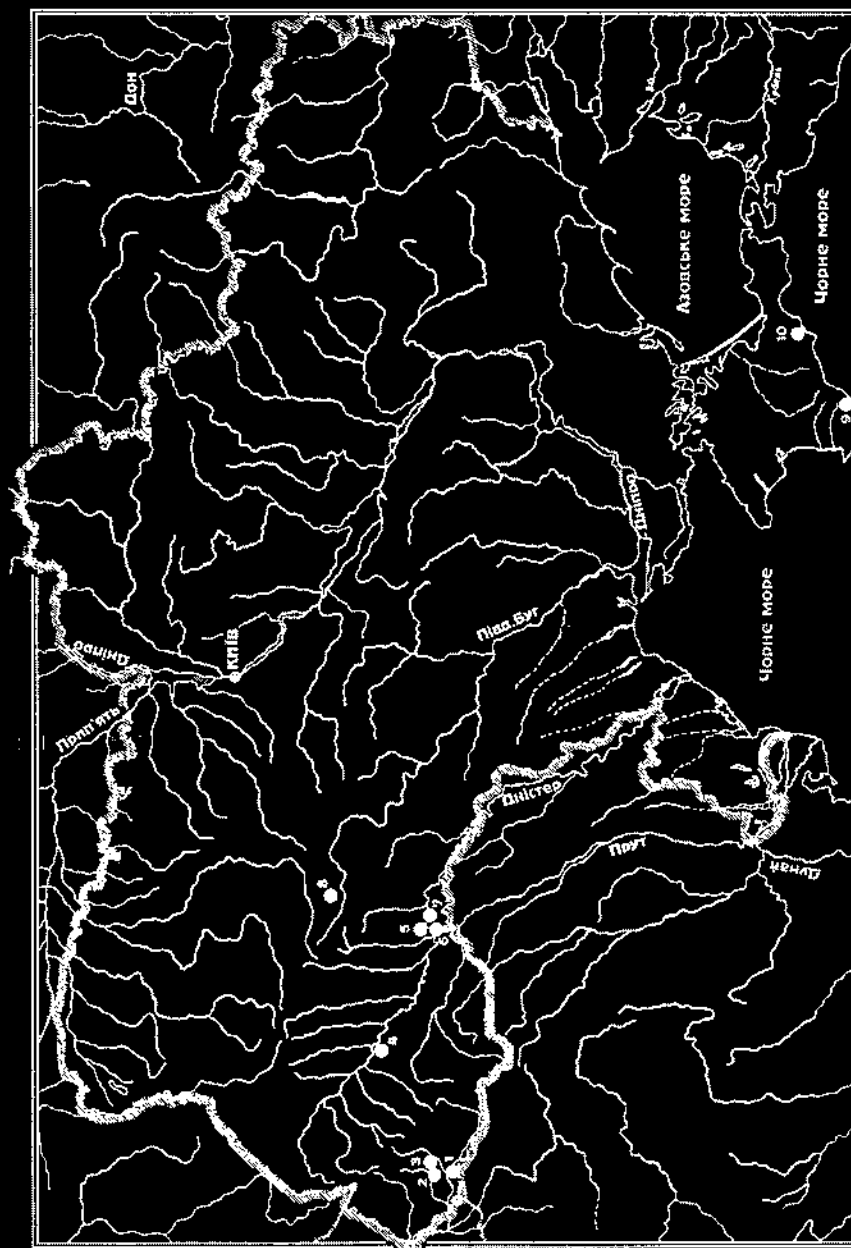


Рис. 7.

Нижньопалеолітичні пам'ятки України. Найважливіші стоянки і місцезнаходження (складено за даними з Борисковский 1953, Гладилін, Ситливий 1990, Zuk 1995, Клюкин и др. 1990, Пясецький 2001, Рідуш, Степанчук 2003, Черныш 1965).

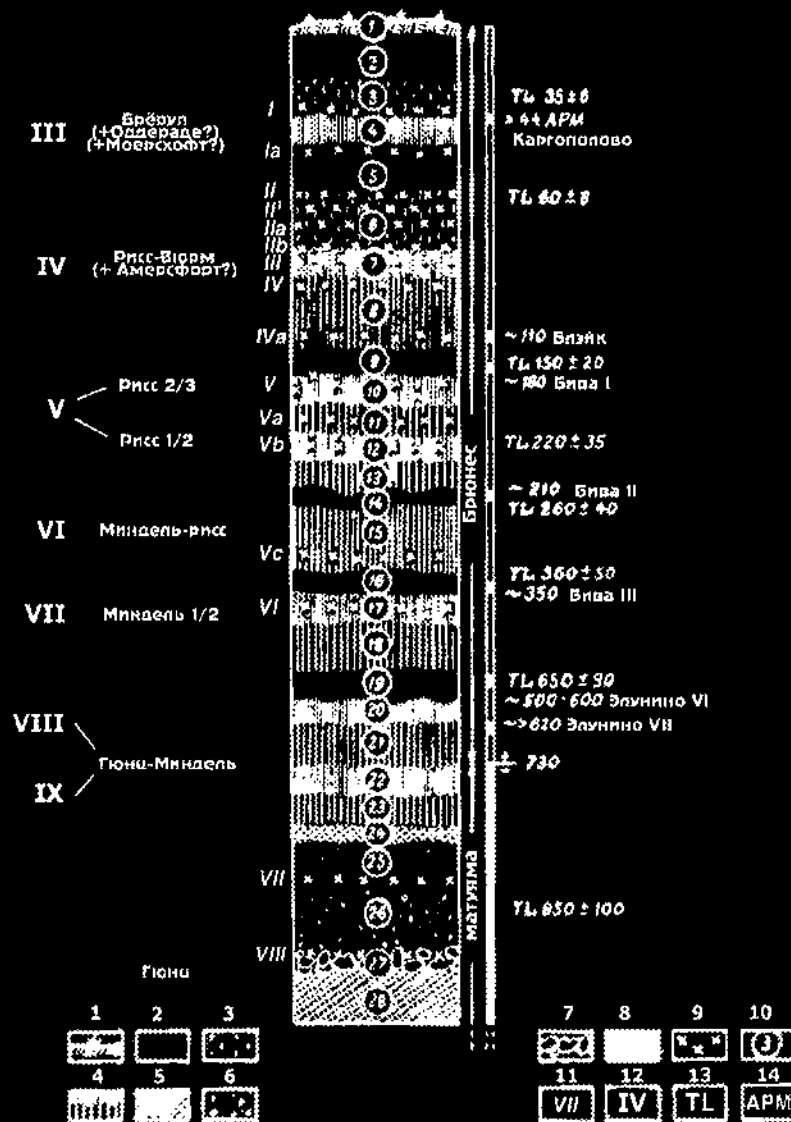


Рис. 8.

Королеве I. Стратиграфічний розріз (За В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилін, Сітливый 1990; 1991]).



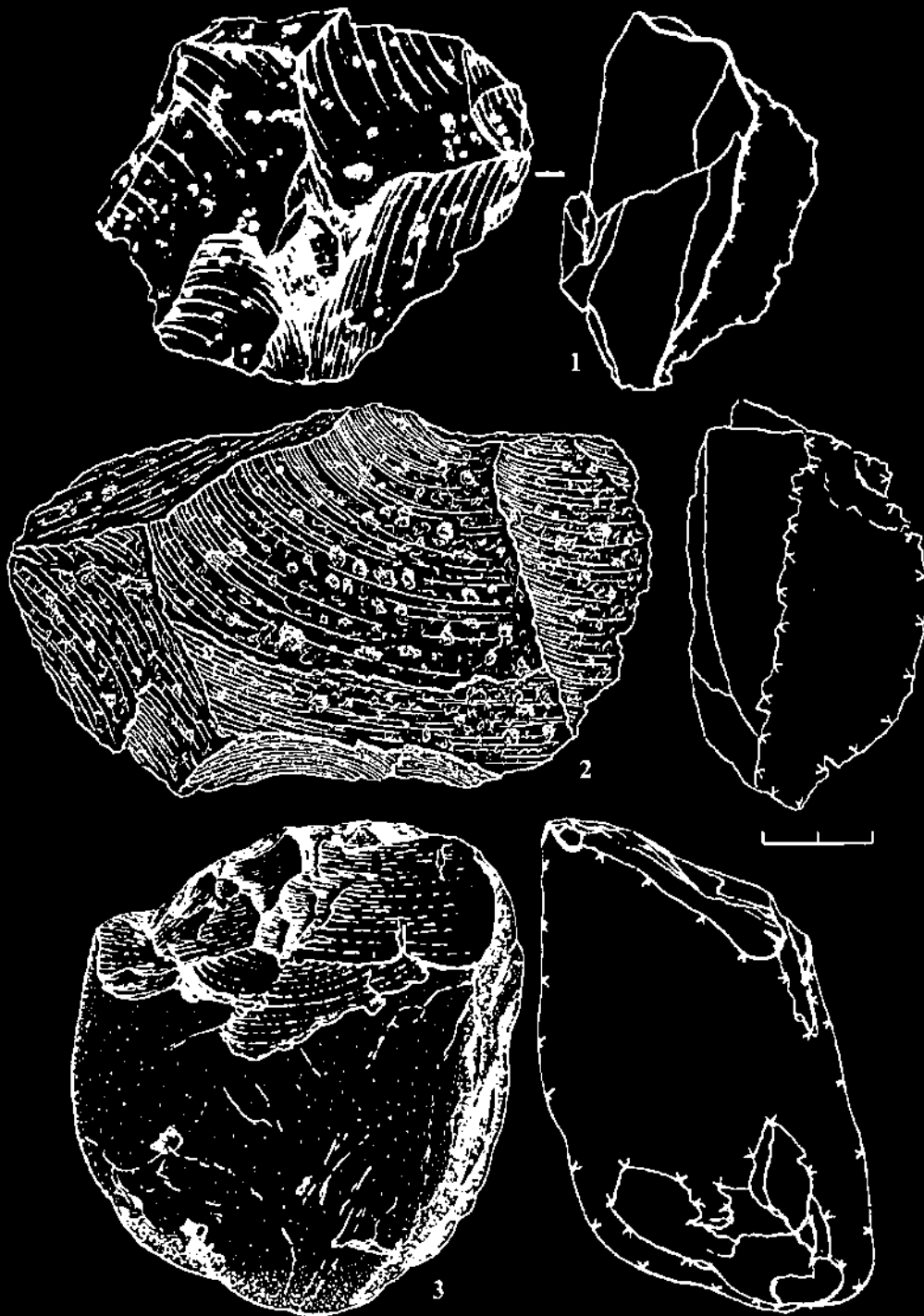
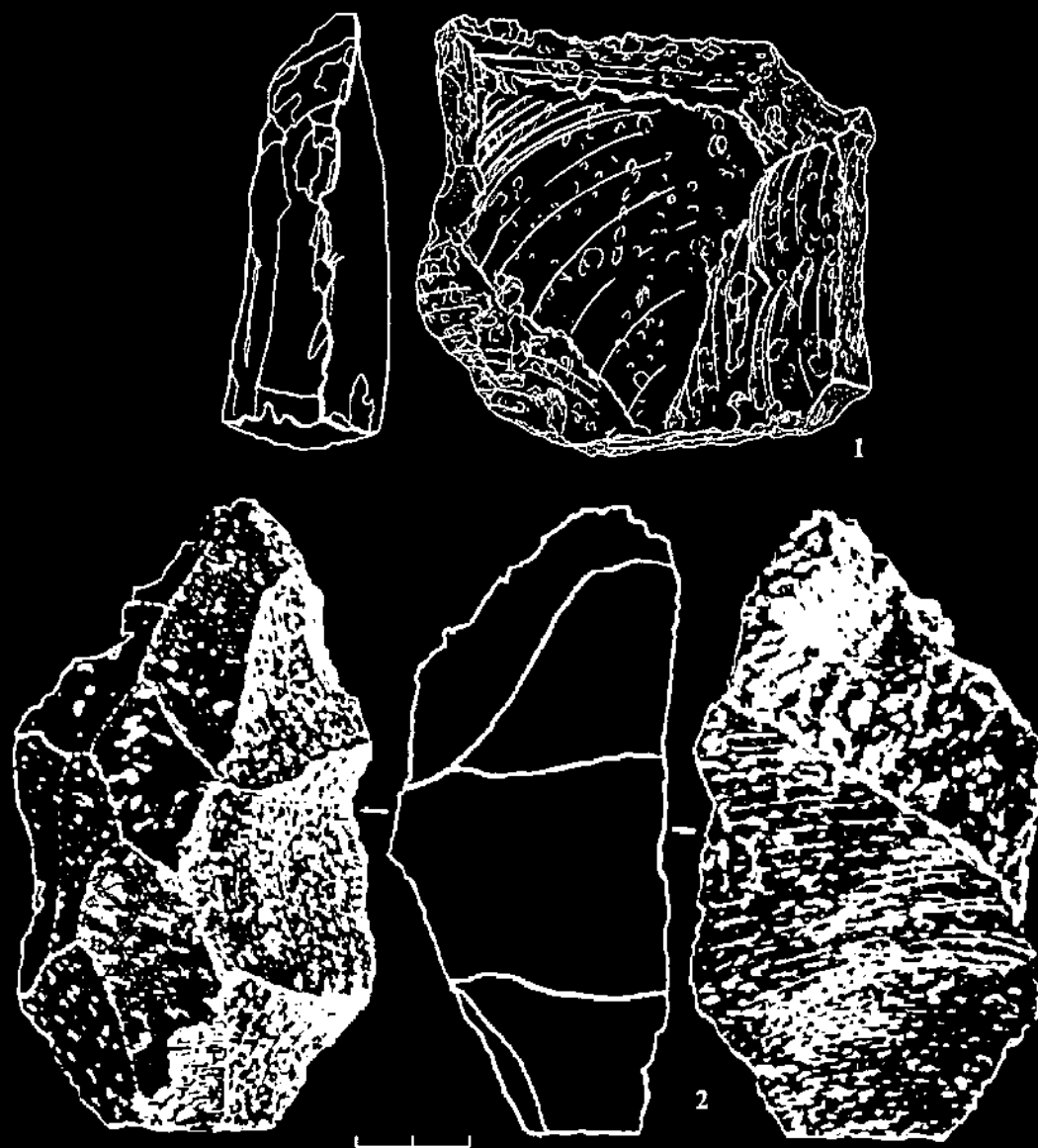


Рис. 9.

Королеве I. 1-3. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу VIII (За В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилін, Сітливий 1990; Gladiline et Sitlivyj 1990])



**Рис.10.**

Королеве I. 1, 2. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу VII (За В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилін, Сітливый 1990; Gladiline et Sitlivyj 1990])

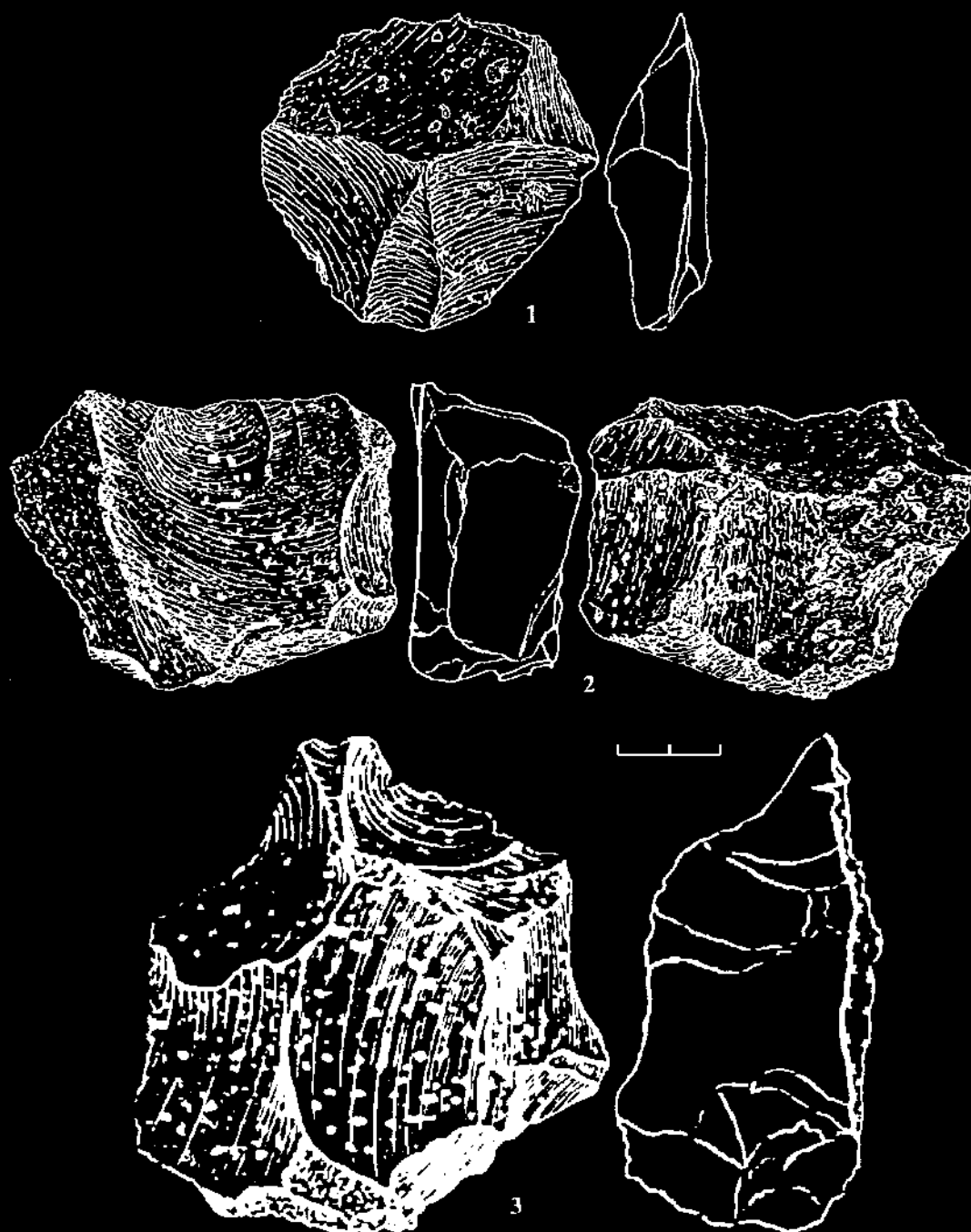
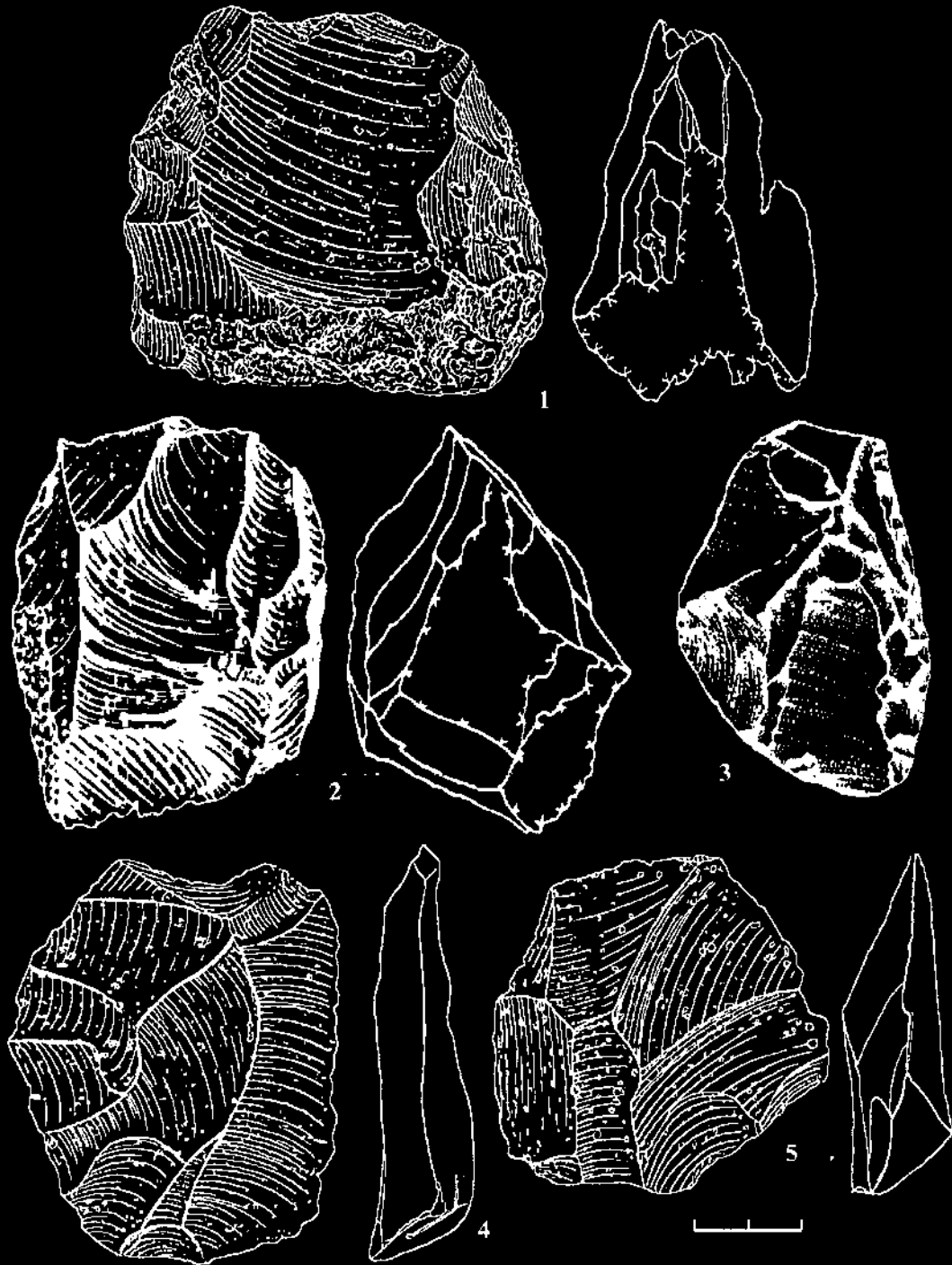


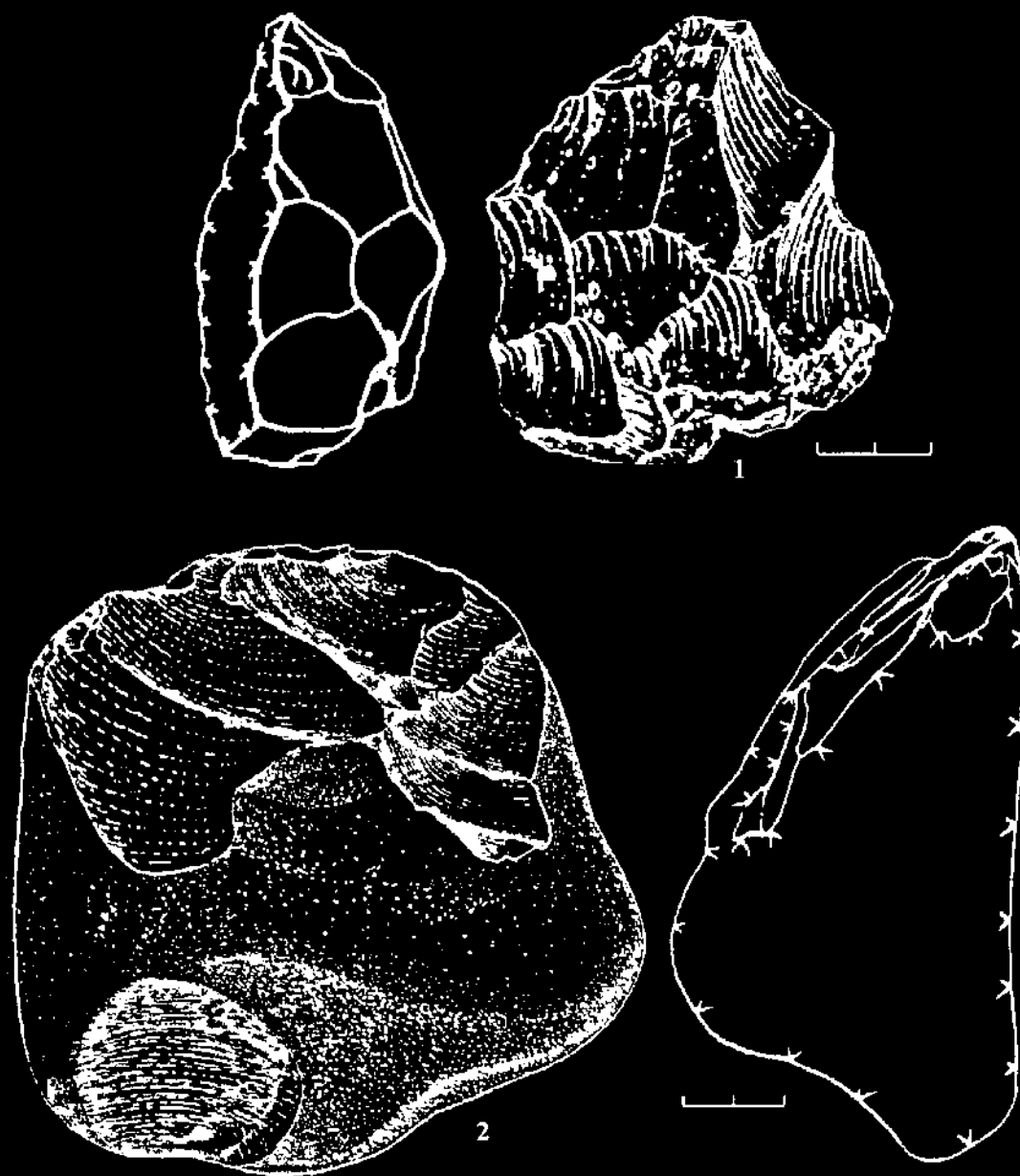
Рис. 11.

Королеве I. 1-3. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу VII (За В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилін, Сітливий 1990; Gladiline et Sitlivyj 1990])

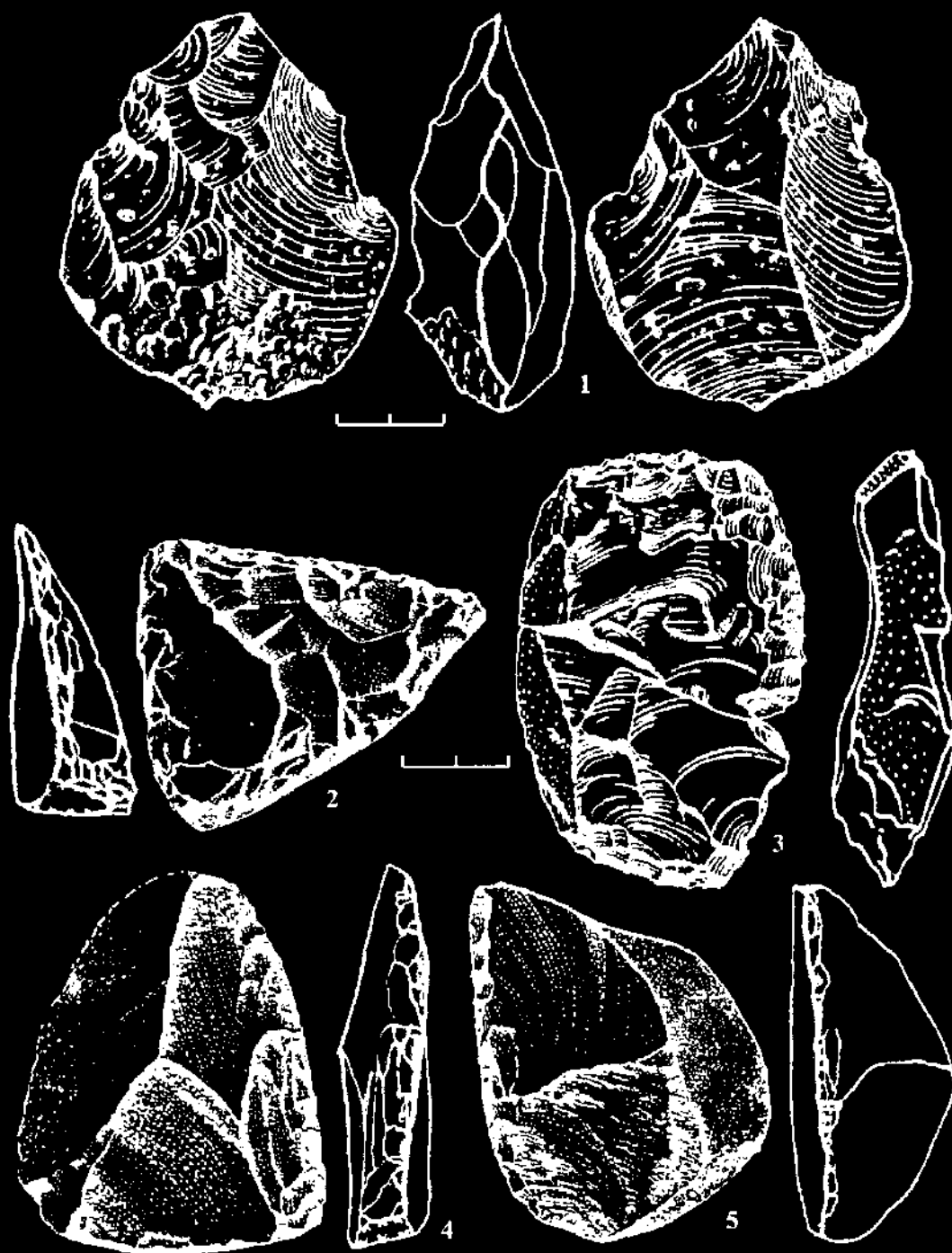


**Рис.12.**

Королеве I. 1-5. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу VI (За В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилін, Сітливий 1990; Gladiline et Sitlivyj 1990])

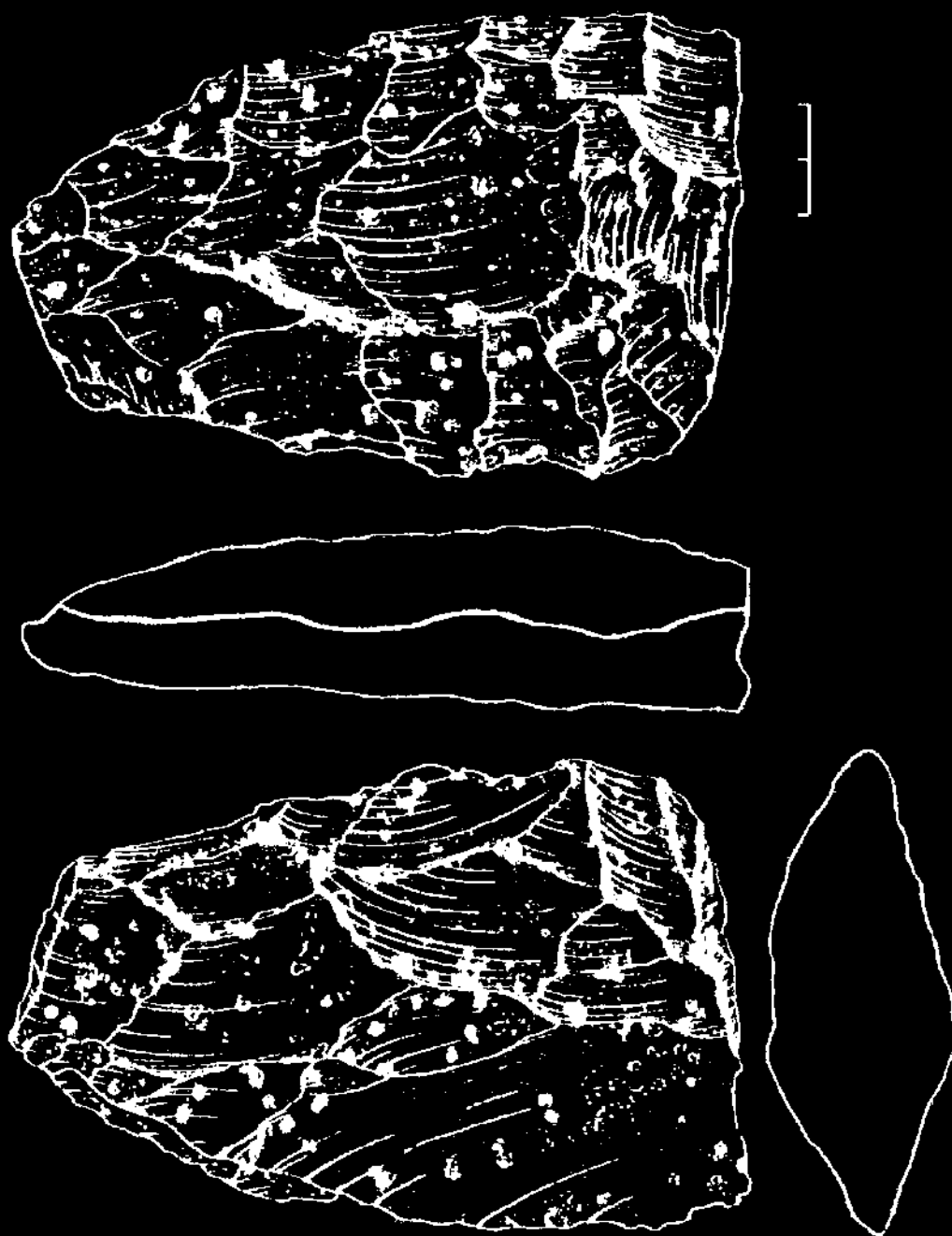


**Рис.13.**  
Королеве I. 1, 2. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу VI (За В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилін, Ситливый 1990])

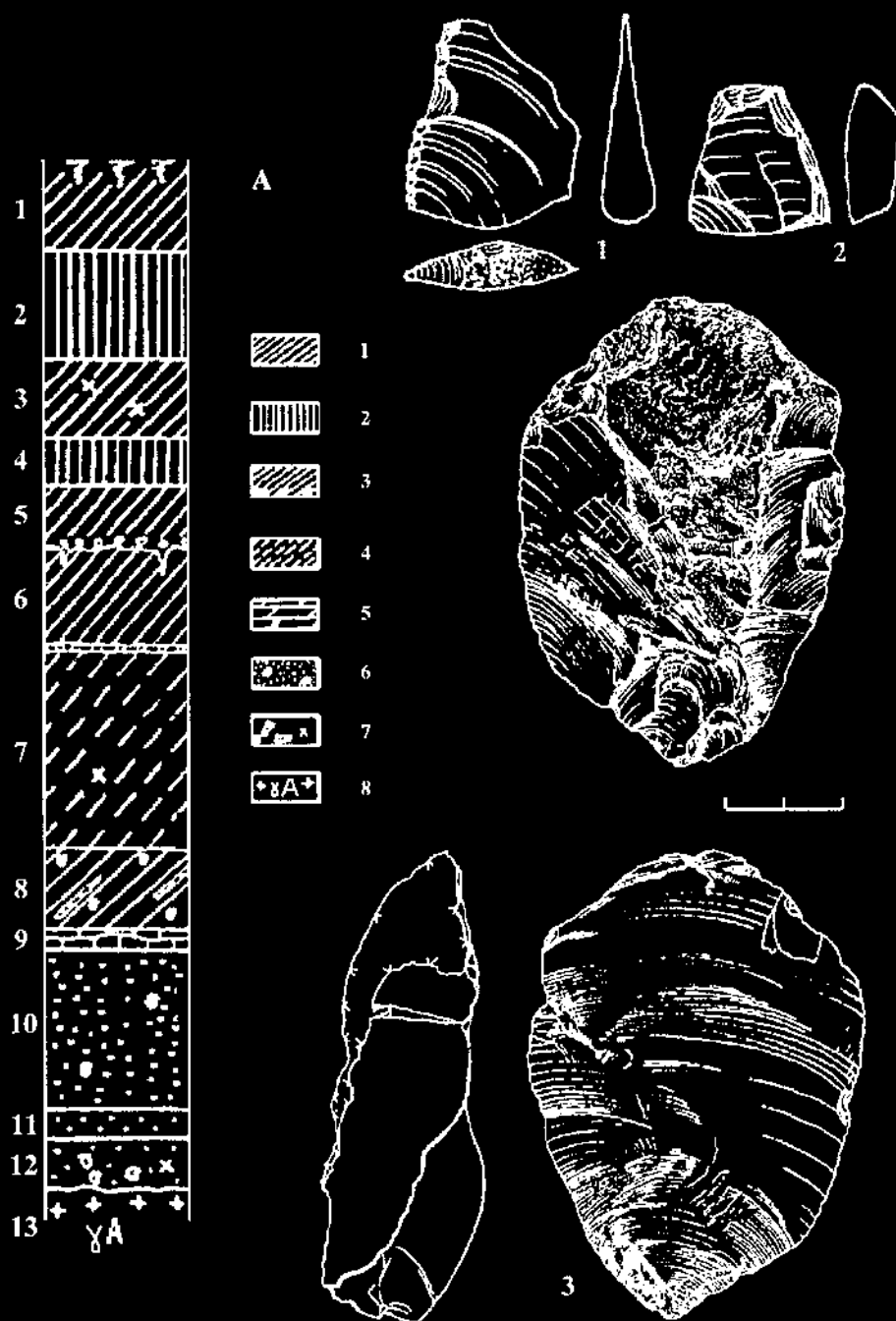


**Рис.14.**

Королеве I. 1-5. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу VI (За В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилін, Ситливый 1990])



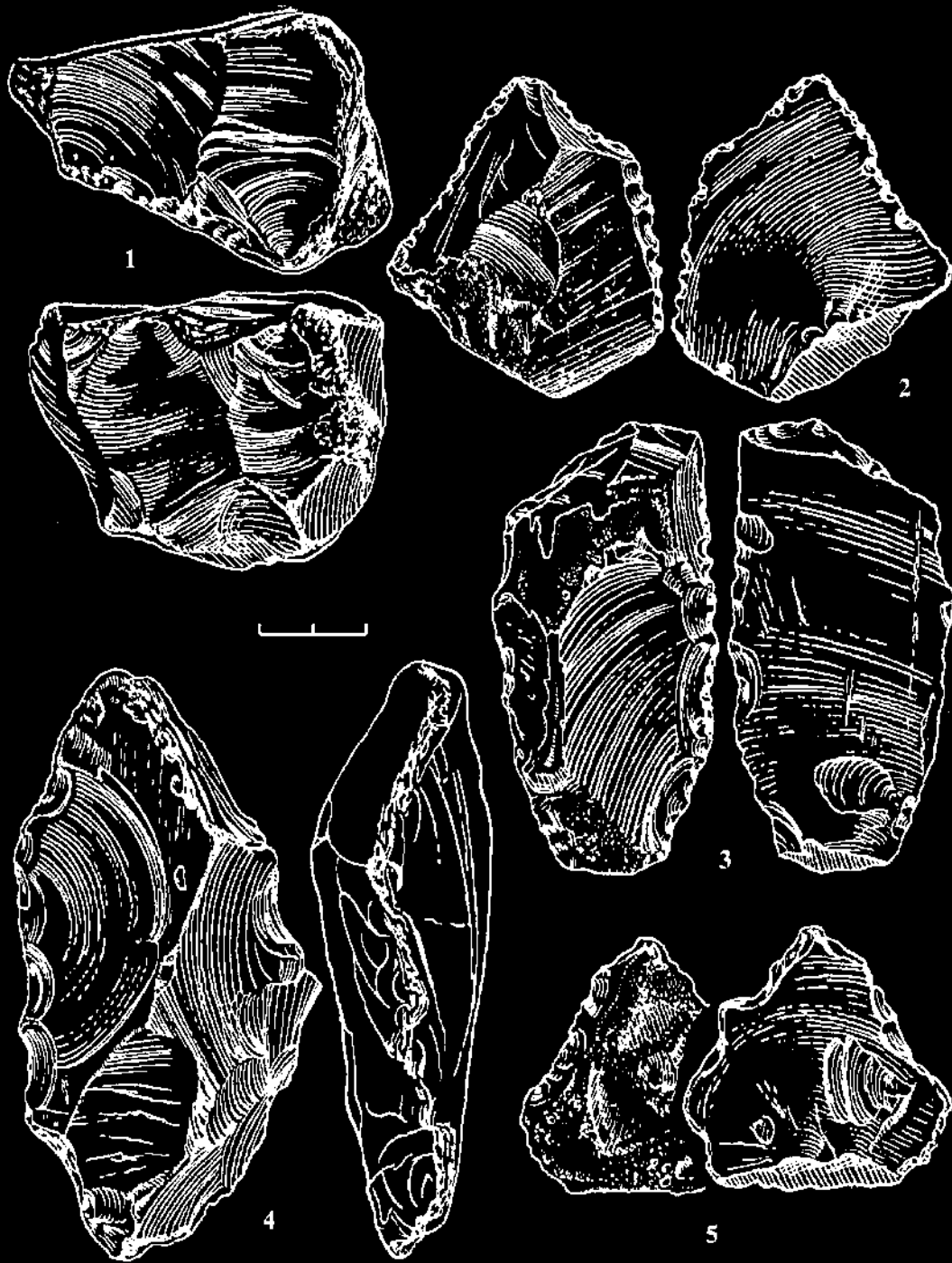
**Рис. 15.**  
Королеве I. 1-5. Біфас культурно-хронологічного комплексу VI (За  
В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилін, Ситливый 1990])



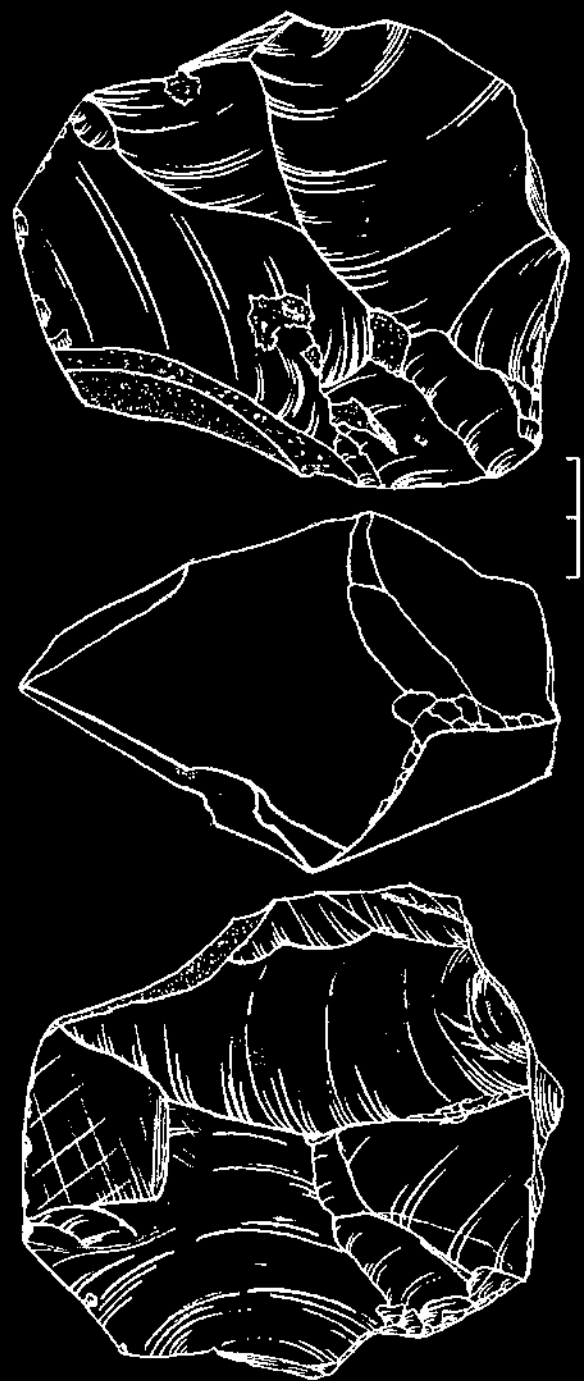
**Рис.16.**

Меджибіж. А. Геологічний розріз тераси (за В.К. Пясецьким, [Пясецький 2001]). 1-3. Крем'яні вироби з підшви алювію ляхвинського часу (за В.К. Пясецьким та Л.І. Рековцем [Пясецький 2001; Рековец 2001]).

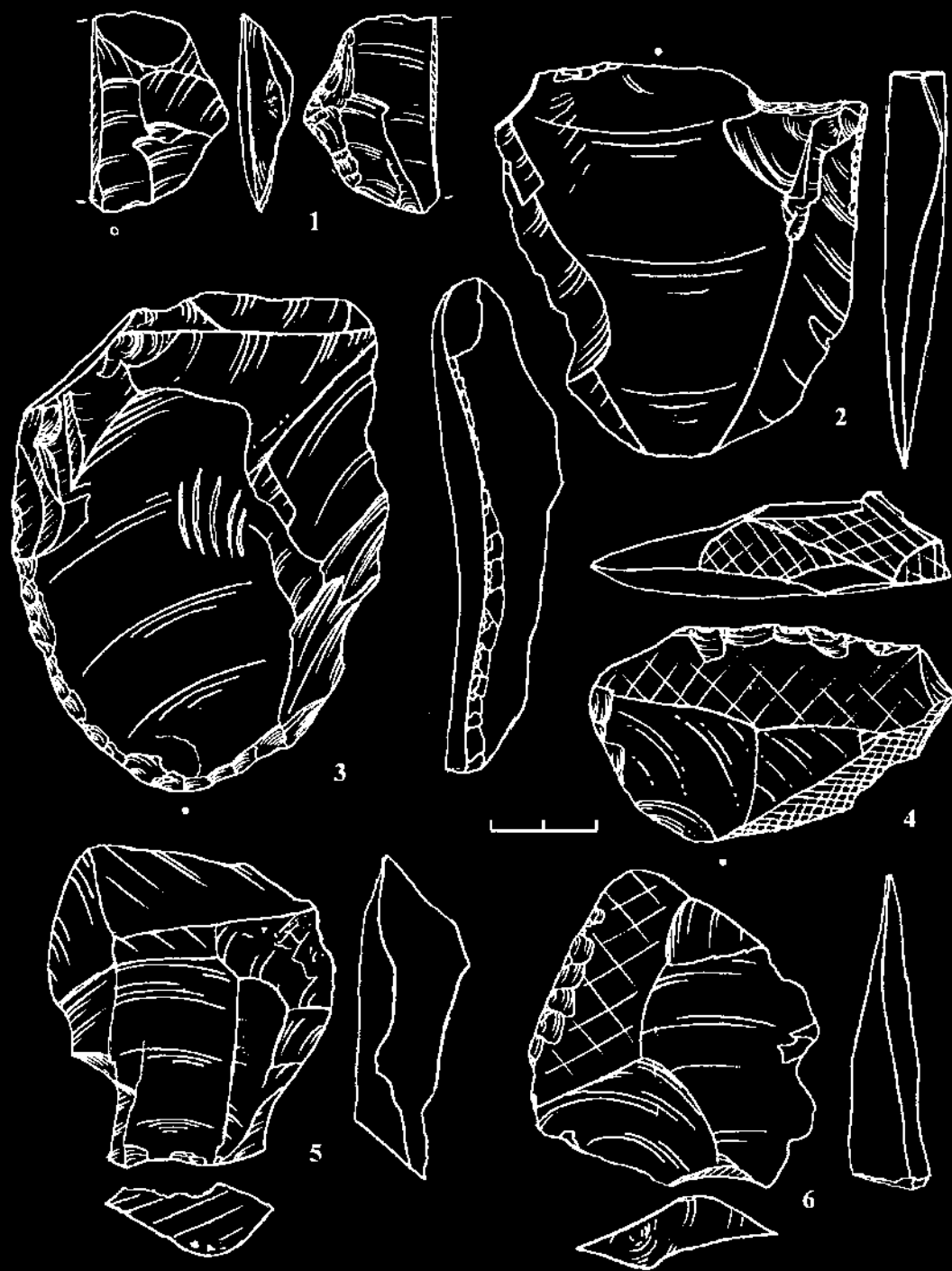




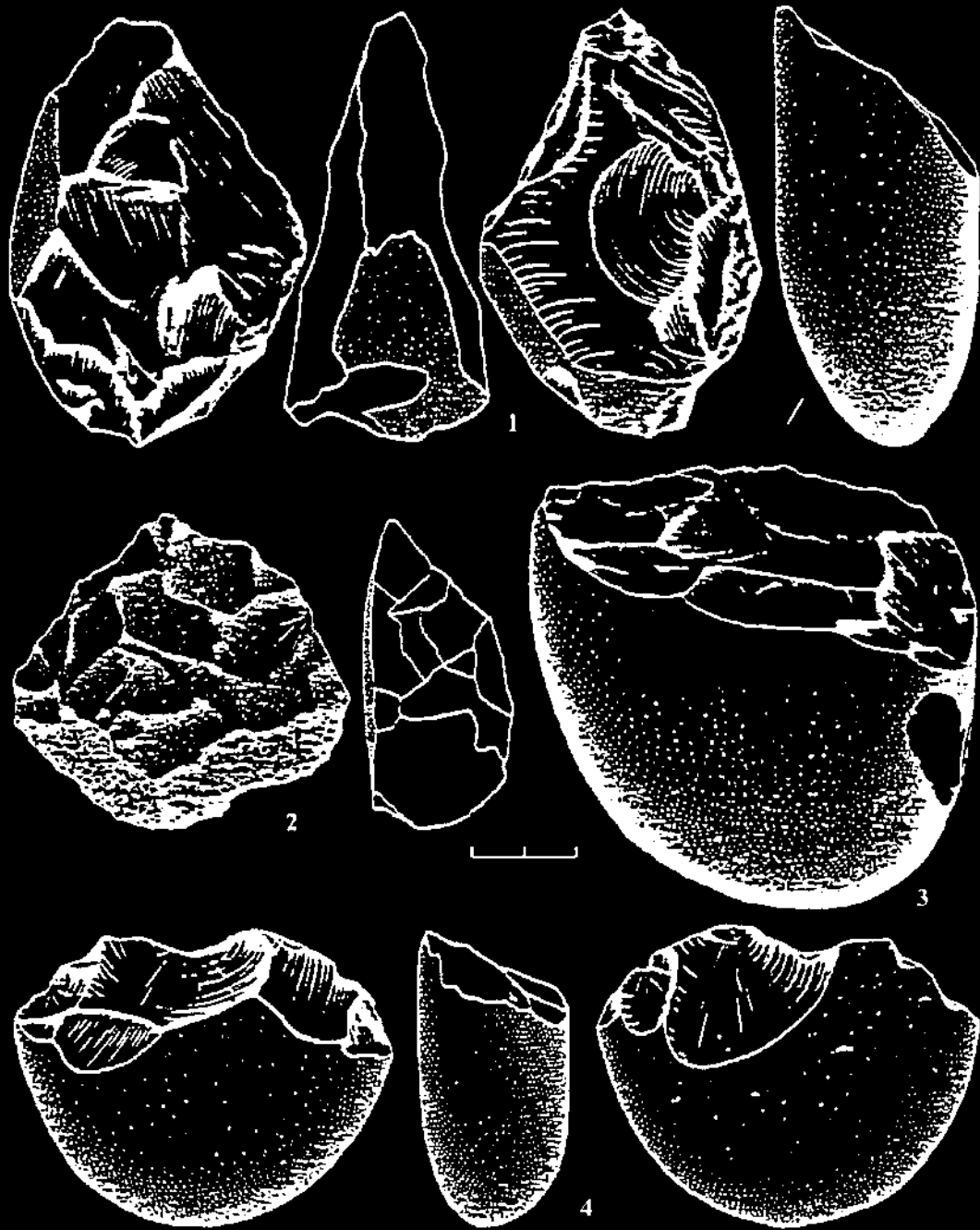
**Рис.17.**  
 Лука Врублівецька. 1-5. Крем'яні вироби (За П.І. Борисковським,  
 [Борисковський 1953])



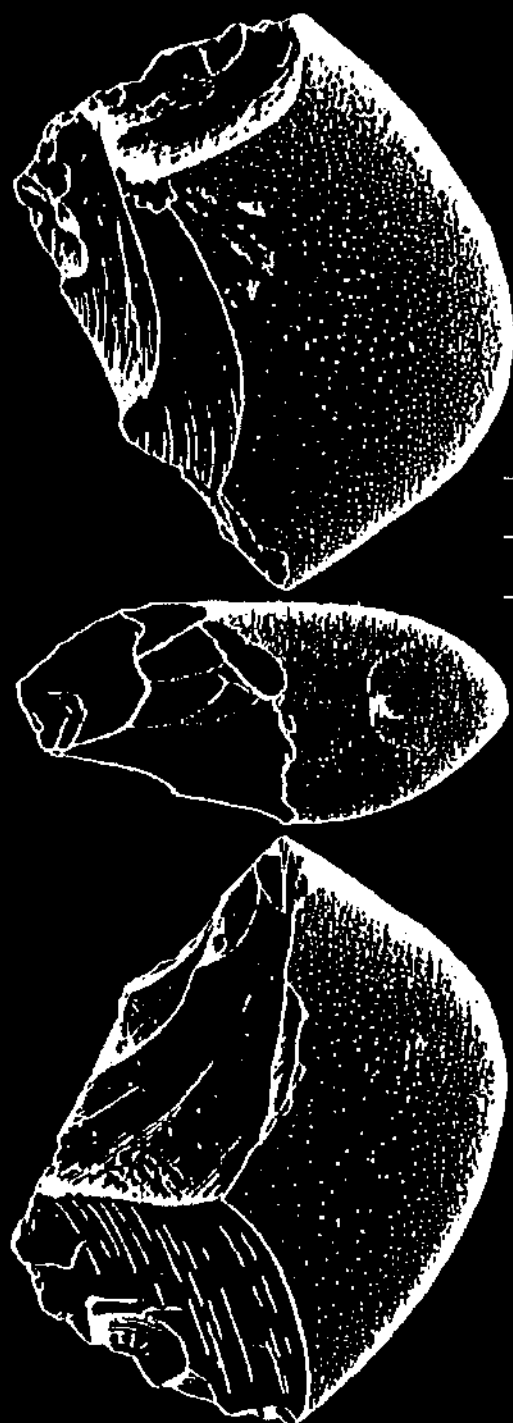
**Рис.18.**  
Непоротове VI. Нуклеподібне рубило (За Б. Рідушем, В.  
Степанчуком, [Рідуш, Степанчук 2003])



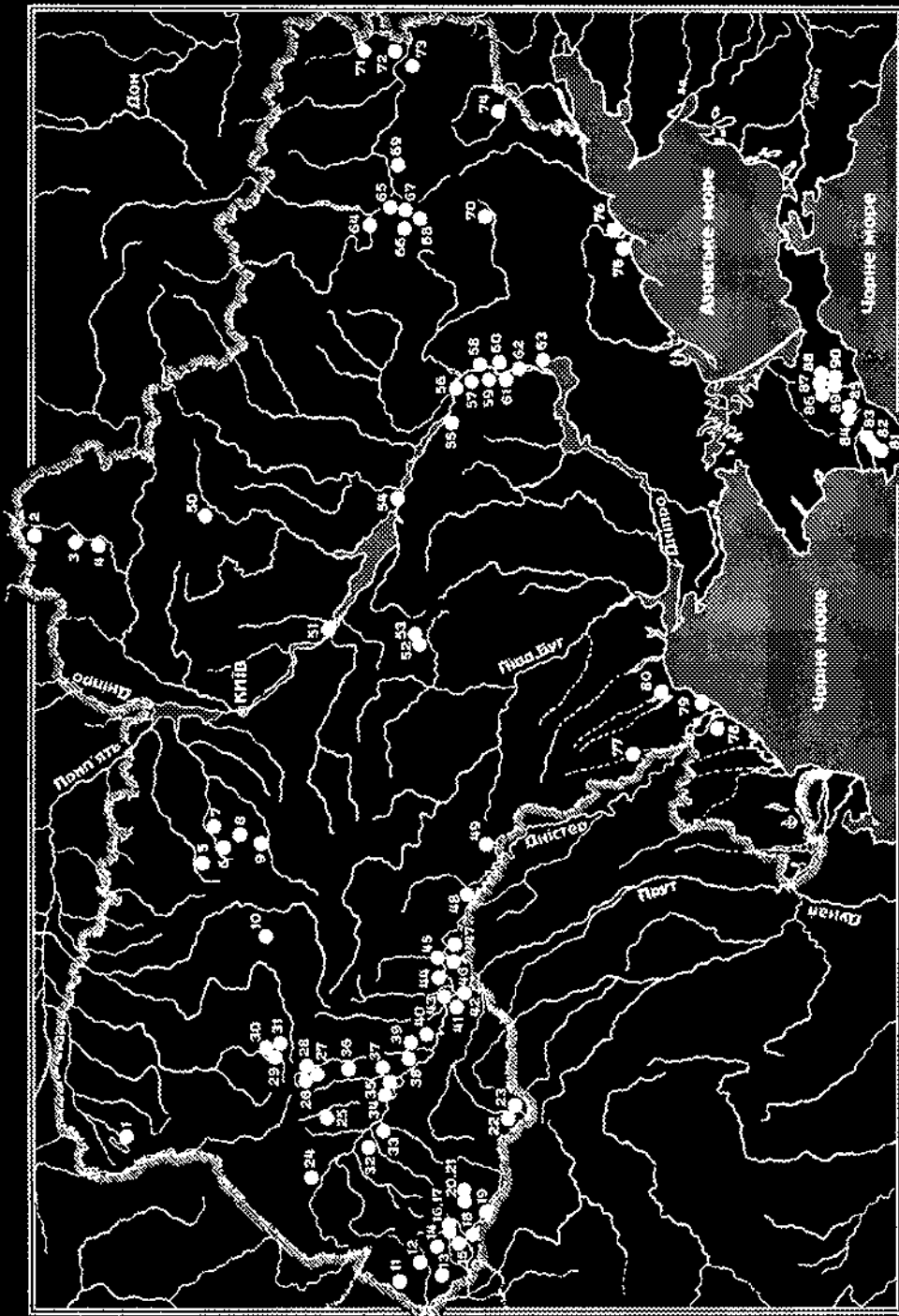
**Рис. 19.**  
 Непоротове VI. 1-6. Крем'яні вироби (За Б. Рідушем, В. Степанчуком, [Рідуш, Степанчук 2003])



**Рис.20.**  
Гаспра. 1-4. Кам'яні вироби (За С.М. Жуком, [Zuk 1995])



**Рис. 21.**  
Гаспра. Чопінг (За С.М. Жуком, [Zuk 1995])



**Рис. 22.**

Середньопалеолітичні пам'ятки України. Найважливіші стоянки і місцезнаходження (складено за даними з Анисюткин 2001, Берегова 1984, Борисковский, Праслов 1964, Гладылин 1985, Колесник 2003, Колосов и др. 1993, Красковский 1978, Кулаковская 1989, Сапожников 1994, Ситник 2000, Смирнов 1973, Черныш 1973 і ін.)

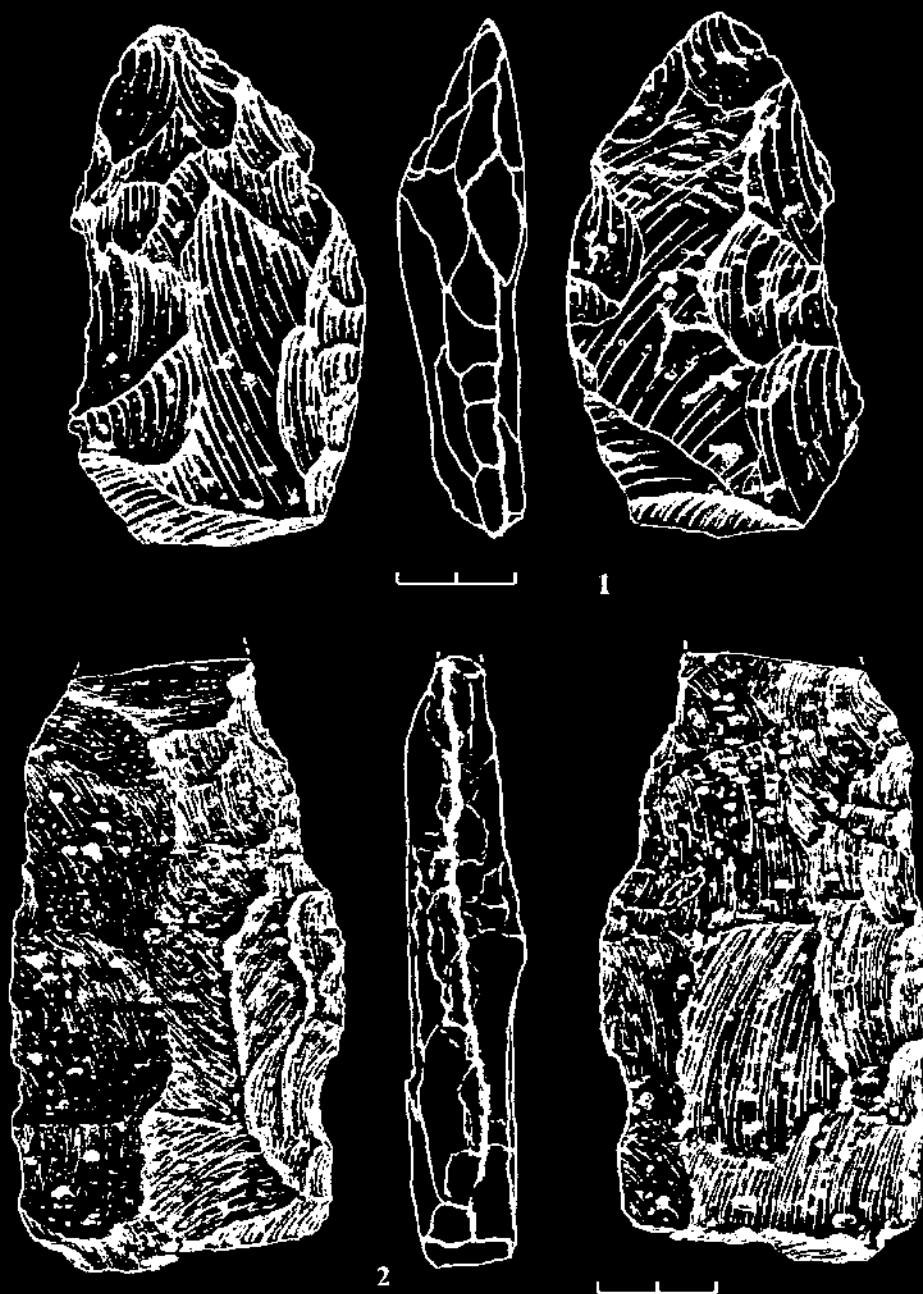


Рис.23.

Королеве I. 1, 2. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу V-6 (За В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилін, Ситливый 1990])

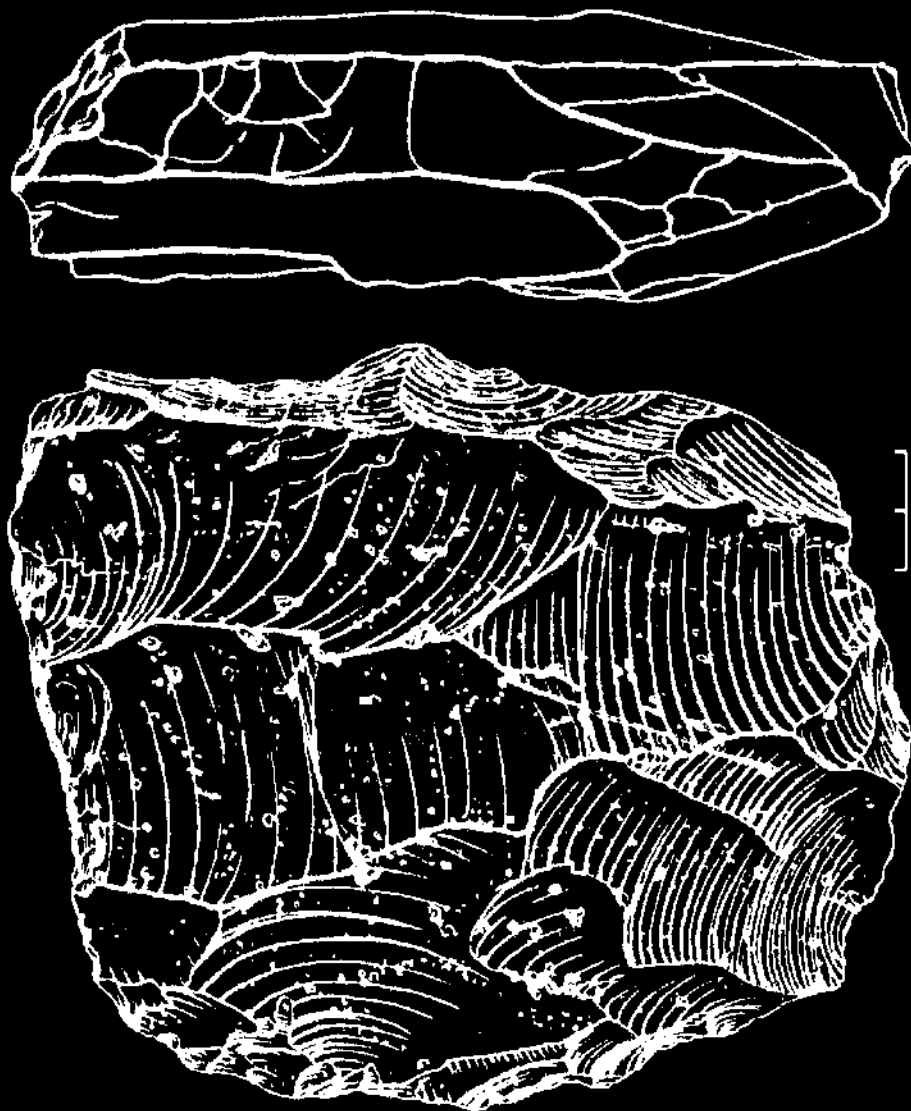


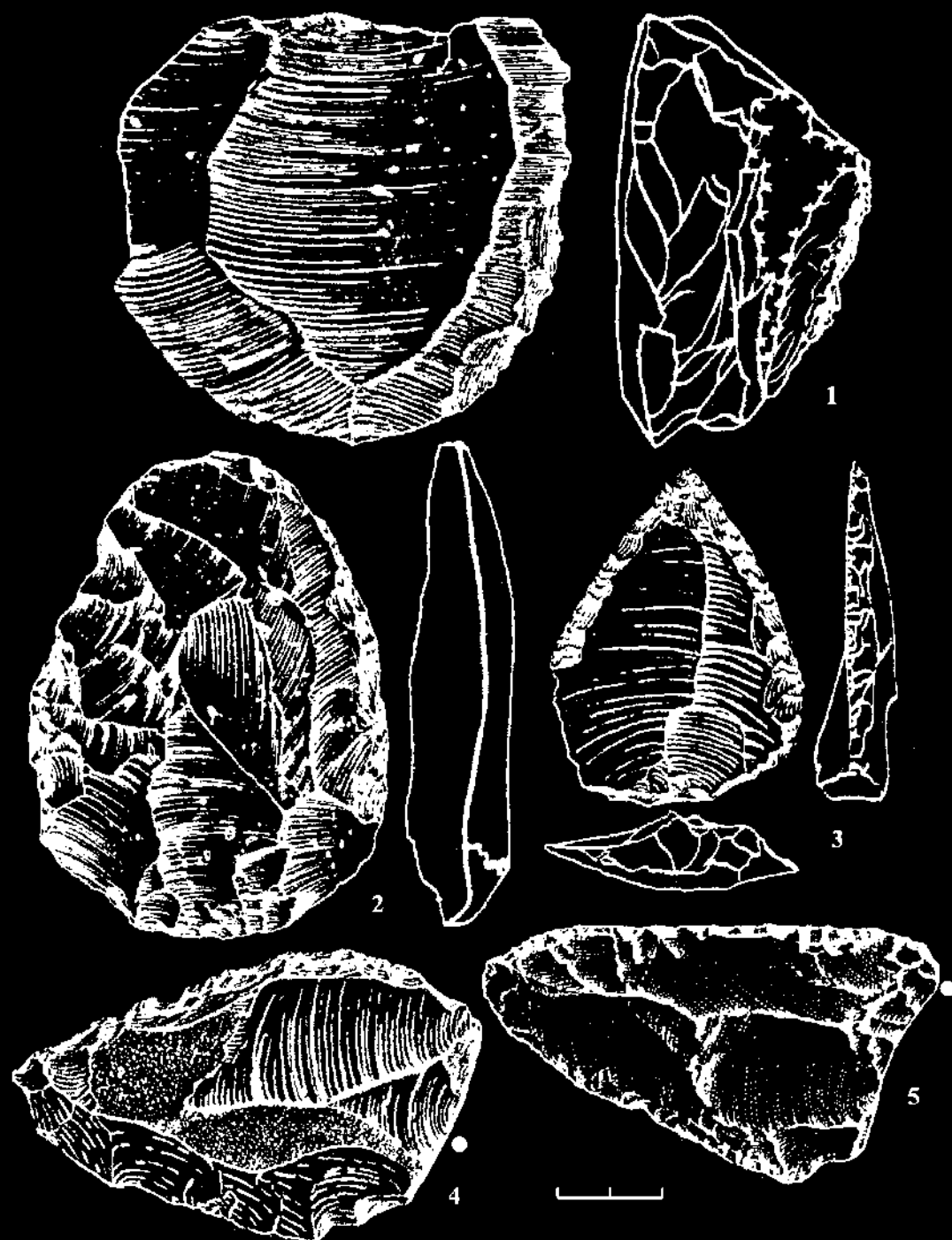
Рис. 24.

Королеве I. Нуклеус з культурно-хронологічного комплексу V-а (За В.М. Гладилінім і В.І. Сітлівим, [Гладилін, Ситливый 1990])

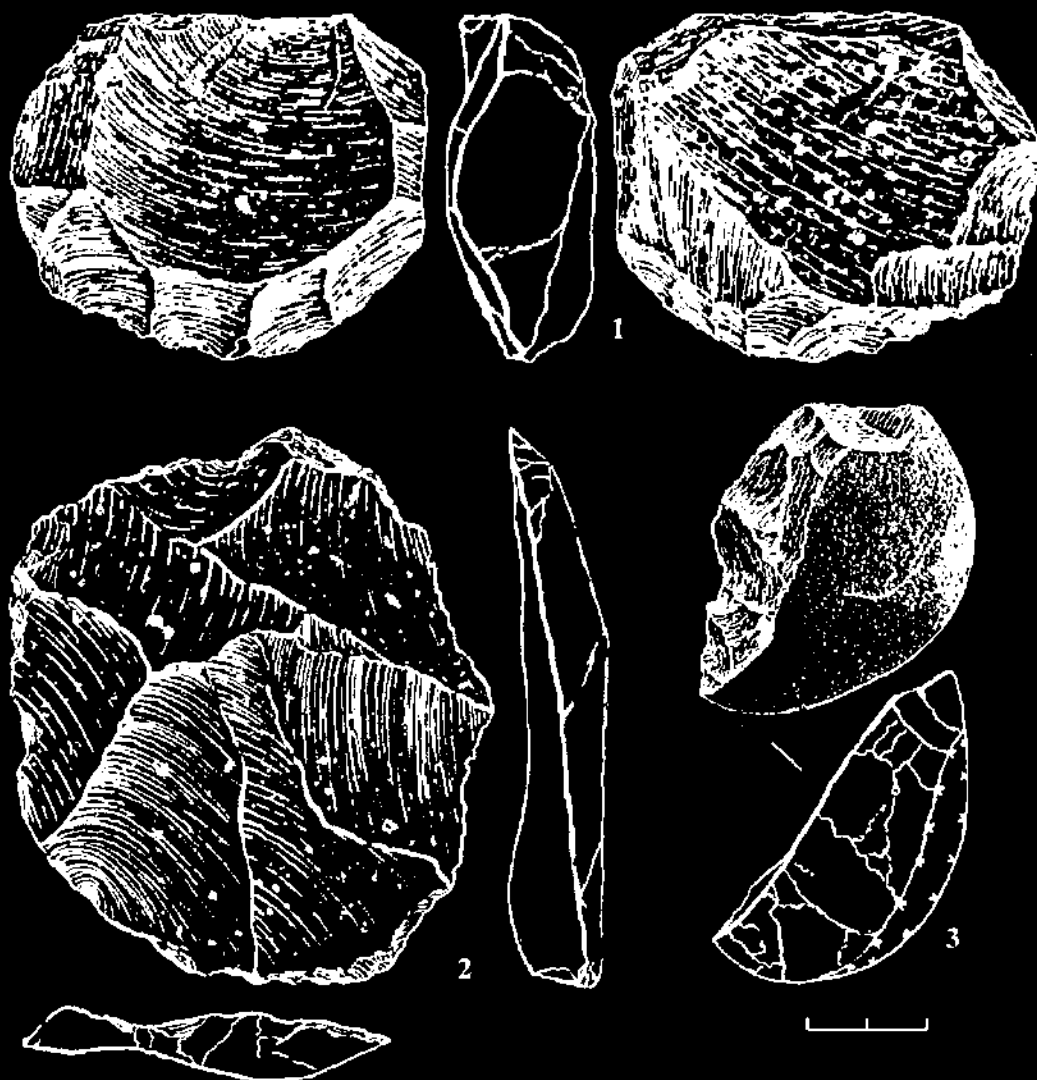




**Рис.25.**  
Королеве I. 1, 2. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу V-а (За В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилін, Ситливый 1990])



**Рис. 26.**  
 Королеве. I. 1-5. Кам'яні вироби культурно-хронологічного  
 комплексу V-a (За В.М. Гладиліним і В.І. Сітлівим, [Гладилін,  
 Ситливый 1990])



**Рис.27.**

Королеве I. 1-3. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу IV-а (За Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989])

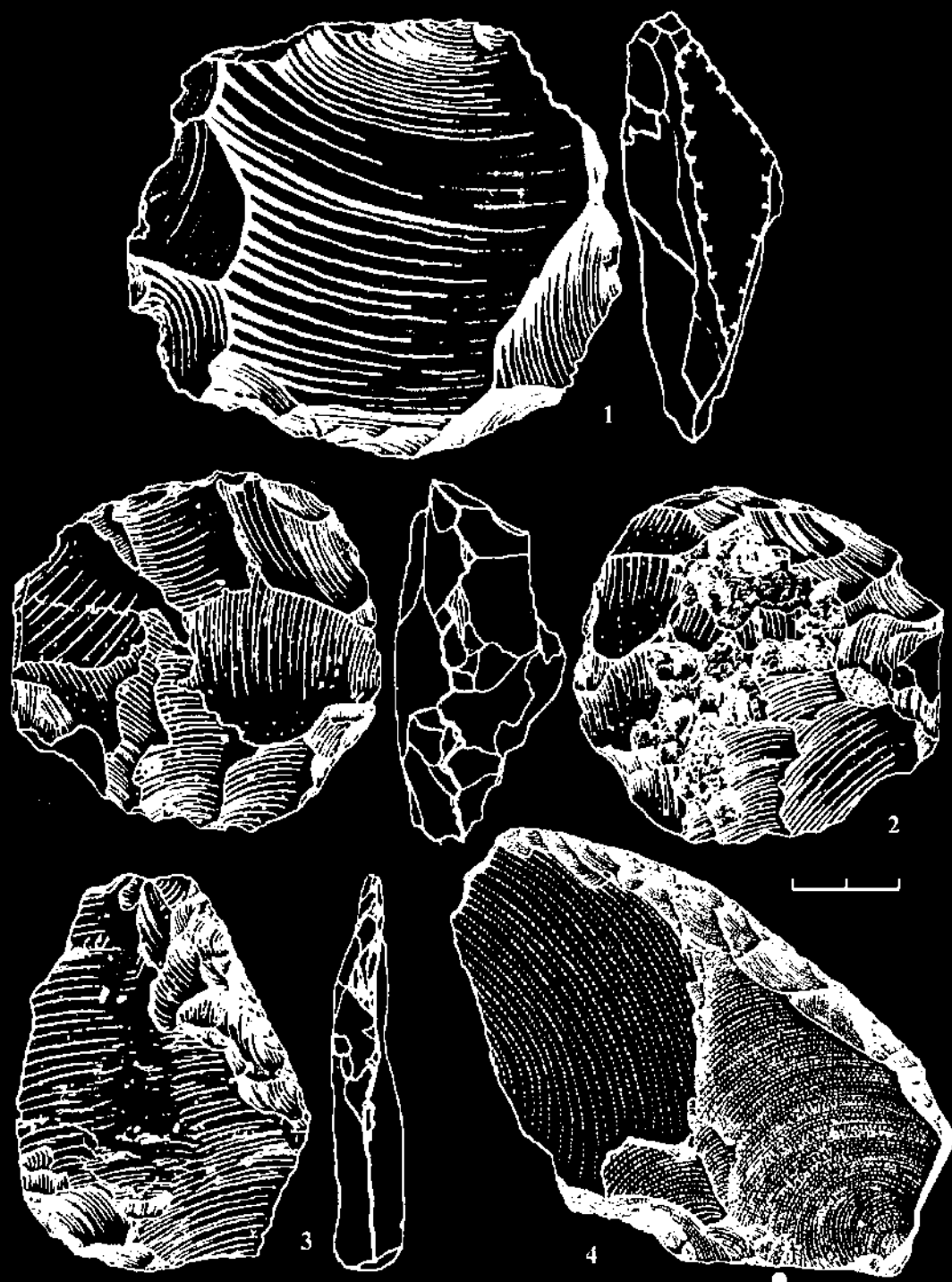
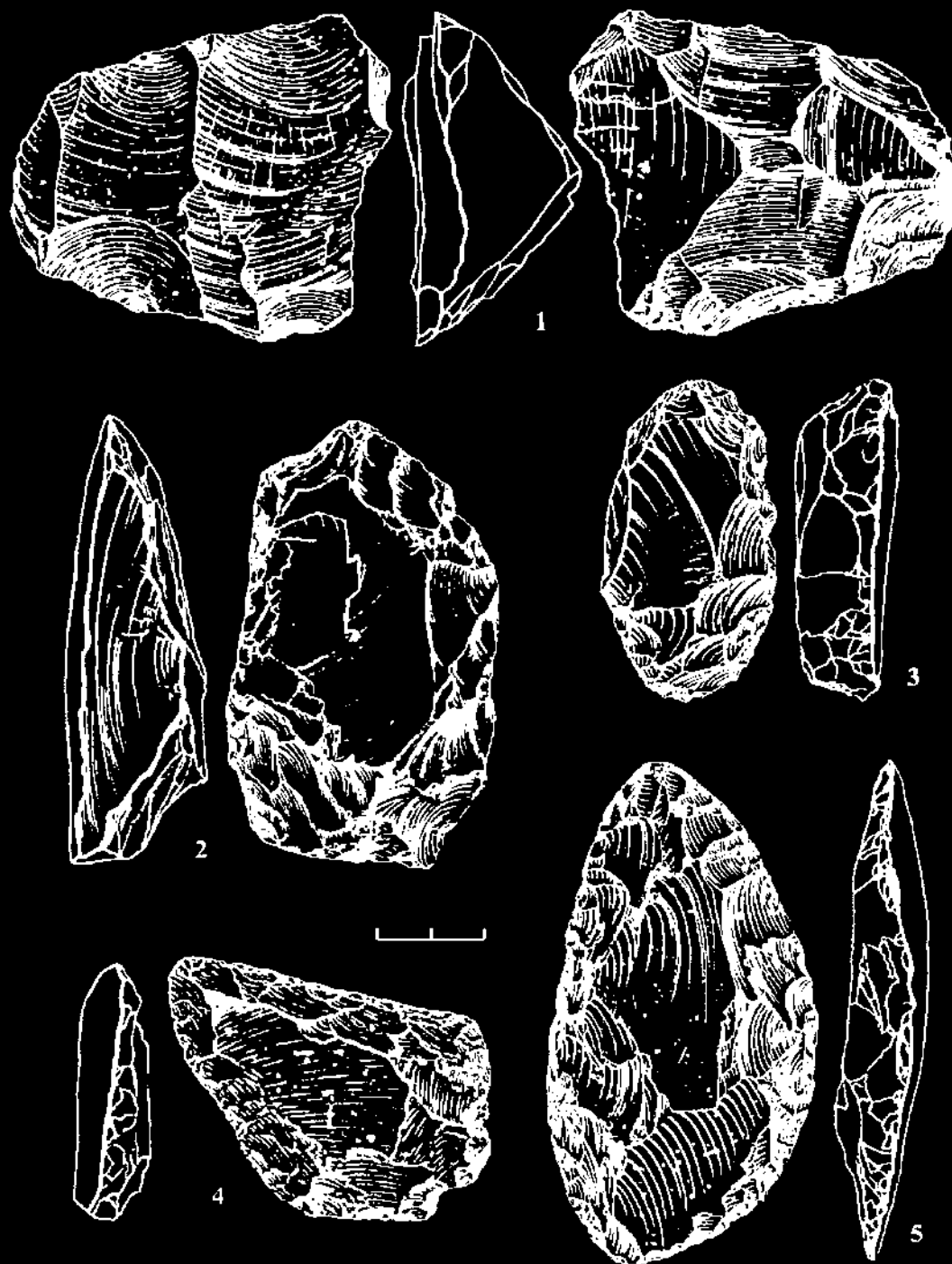
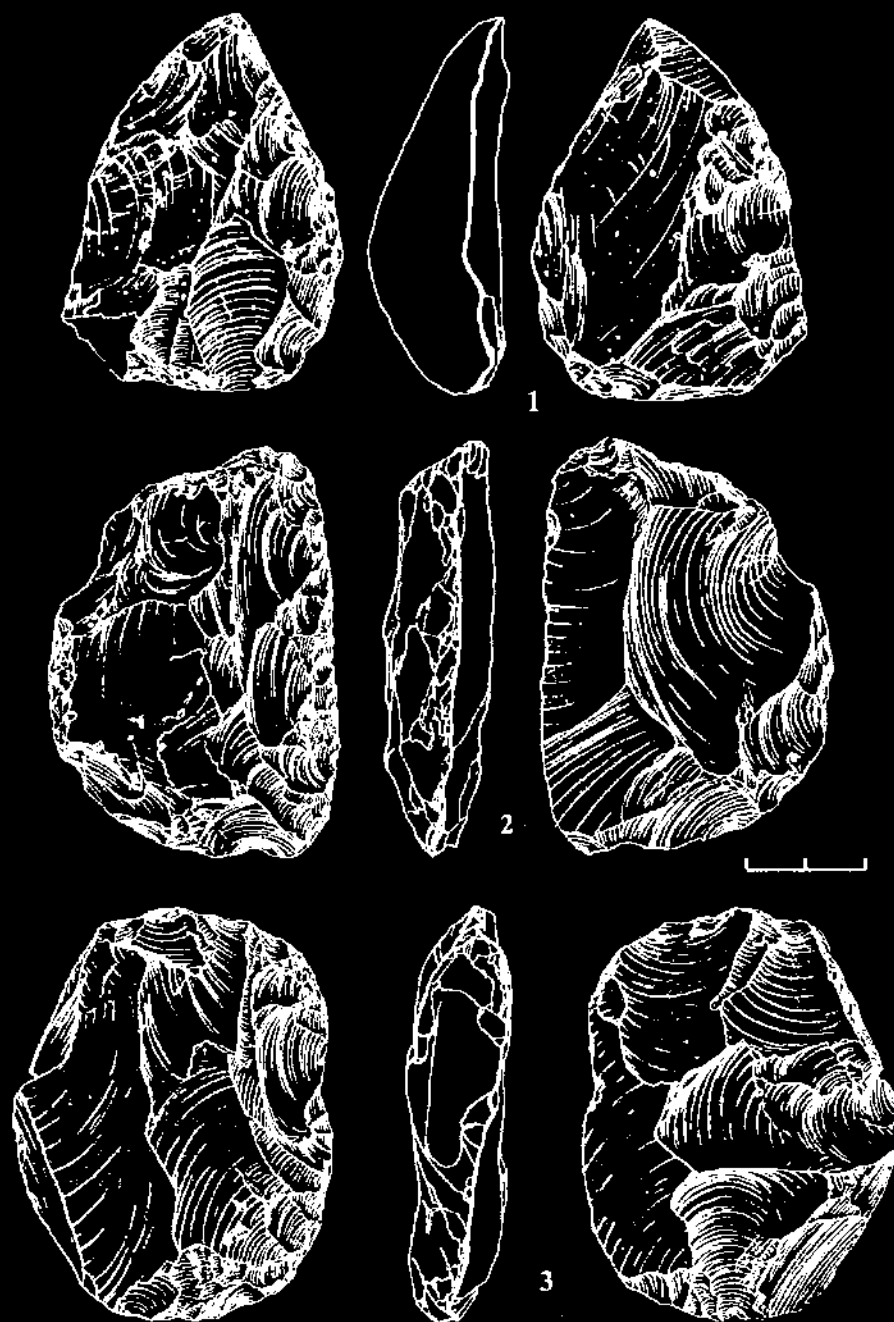


Рис. 28.

Королеве I. 1-4. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу III (За Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989])

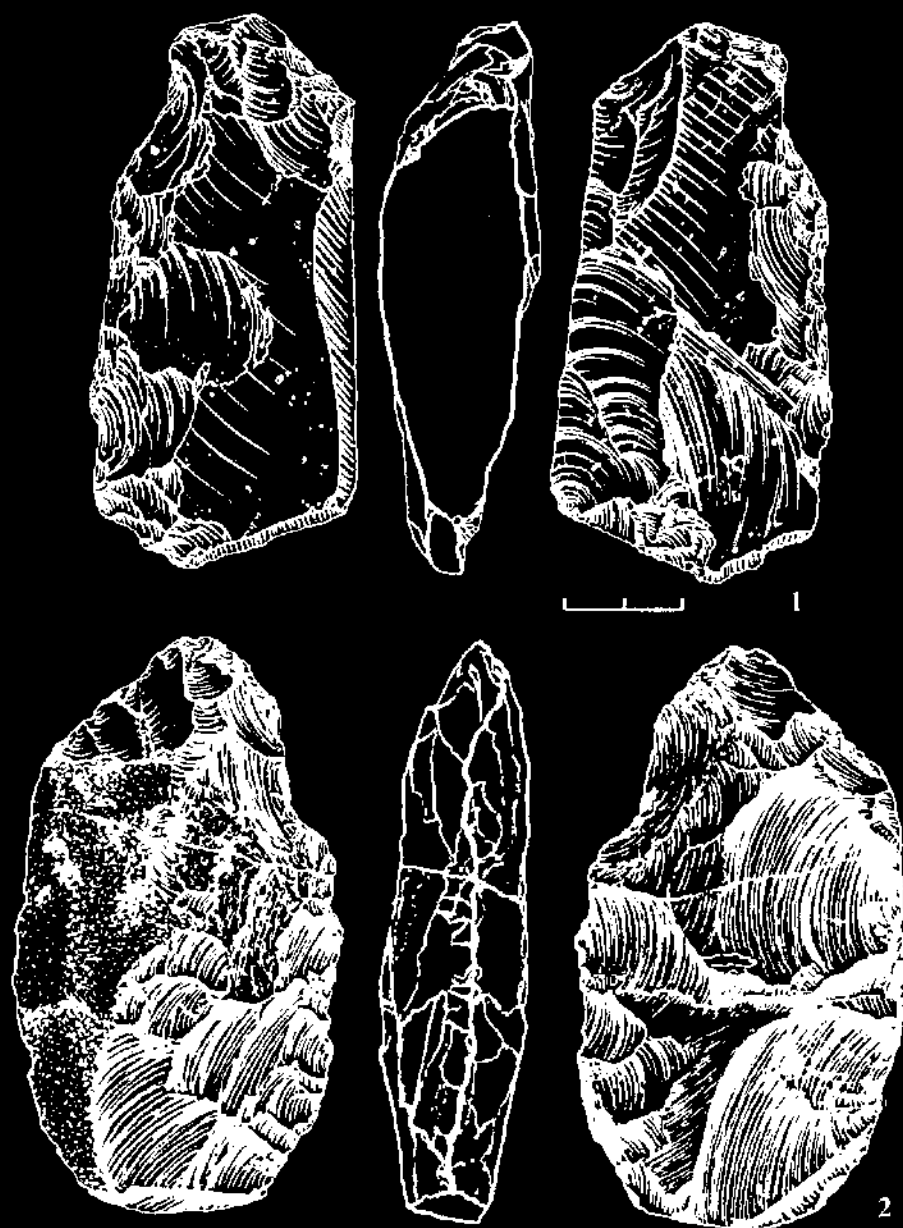


**Рис.29.**  
 Королеве I. 1-5. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу Іа (За Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989])

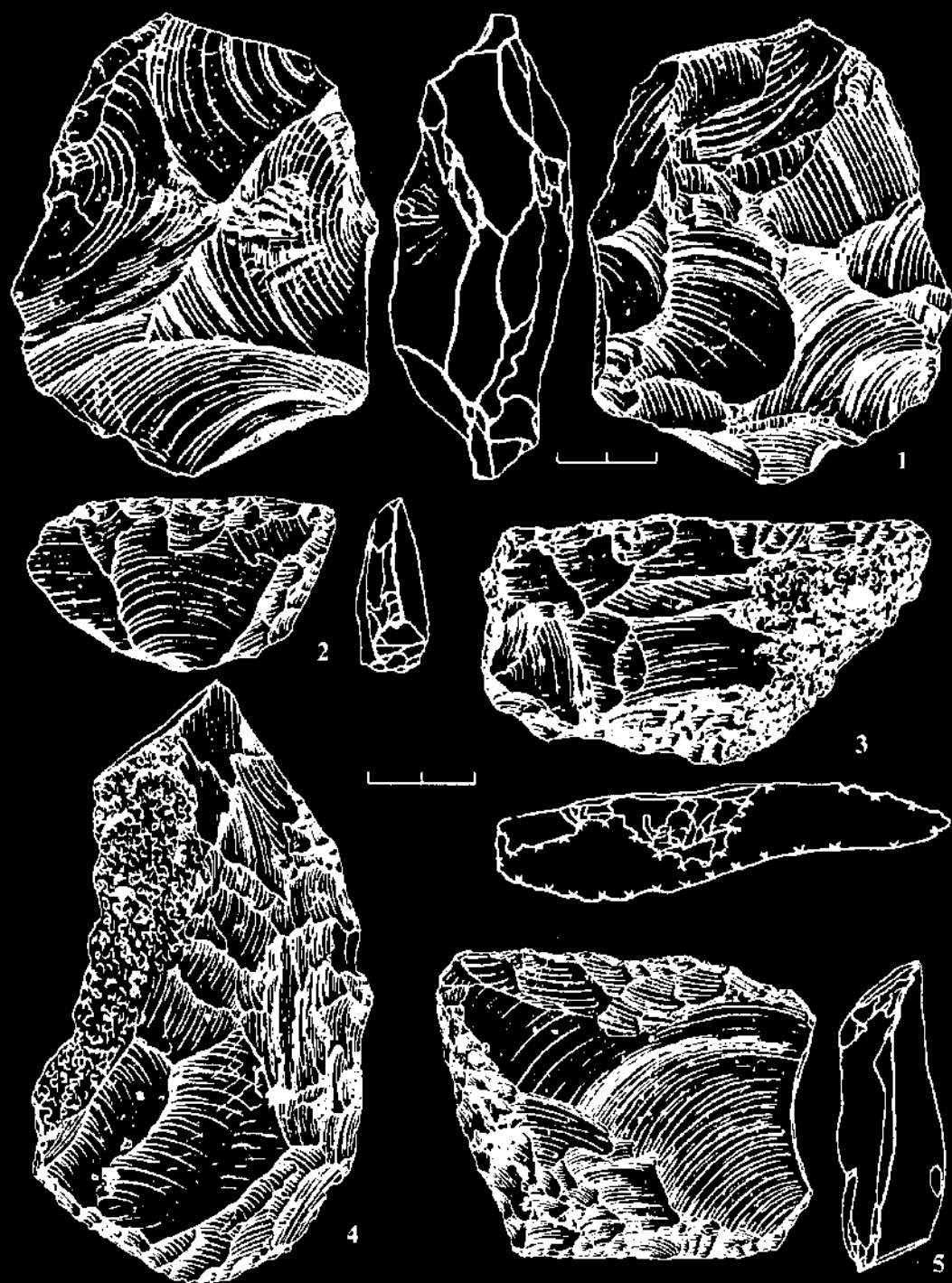


**Рис. 30.**

Королеве I. 1-3. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу Па (За Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989])

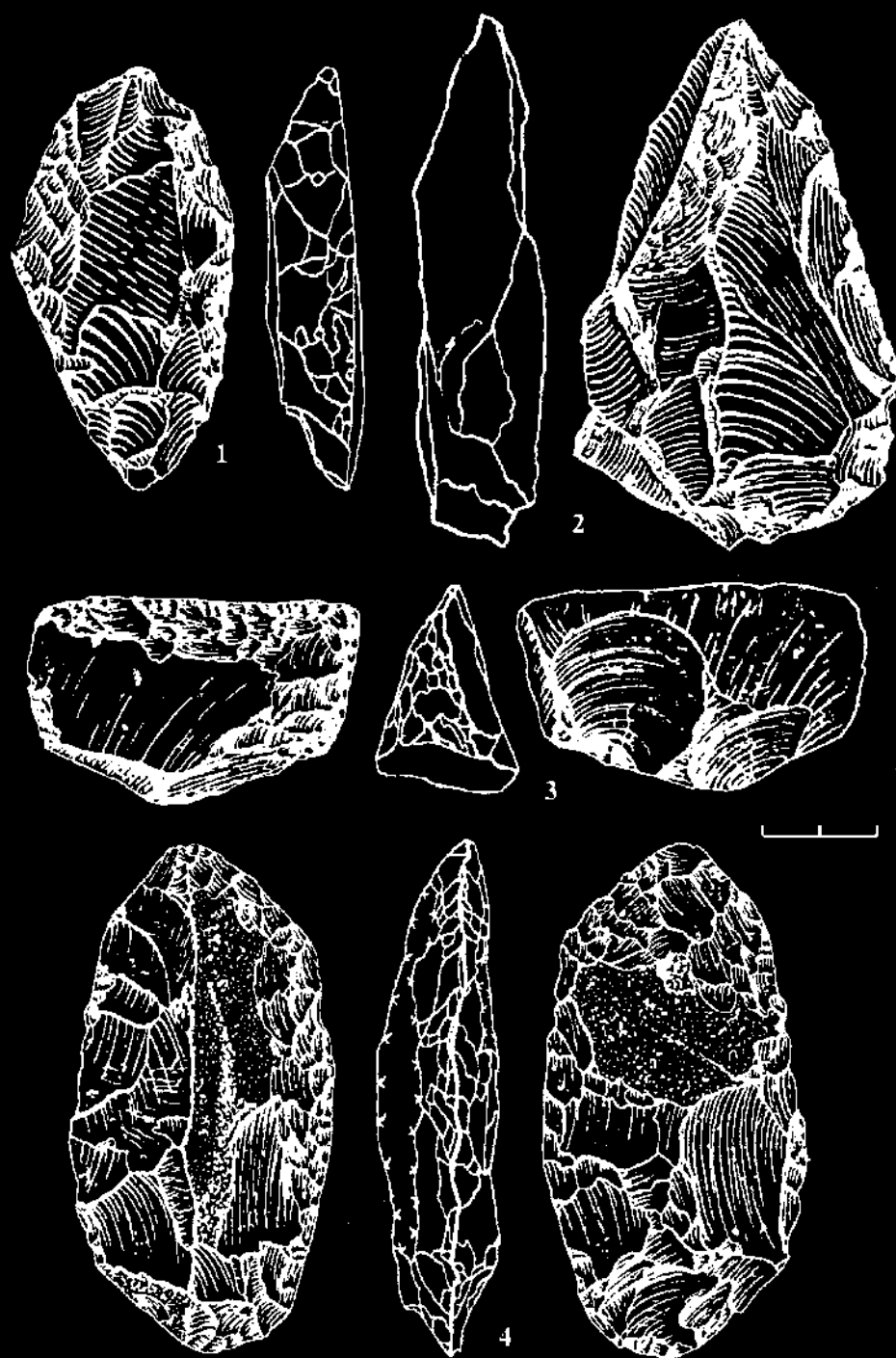


**Рис.31.**  
 Королеве I. 1, 2. Кам'яні вироби культурно-хронологічного  
 комплексу Па (За Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989])



**Рис.32.**  
 Королєве I. 1-5. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу II (За Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989])





**Рис.33.**

Королеве I. 1-4. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу II (За Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989])

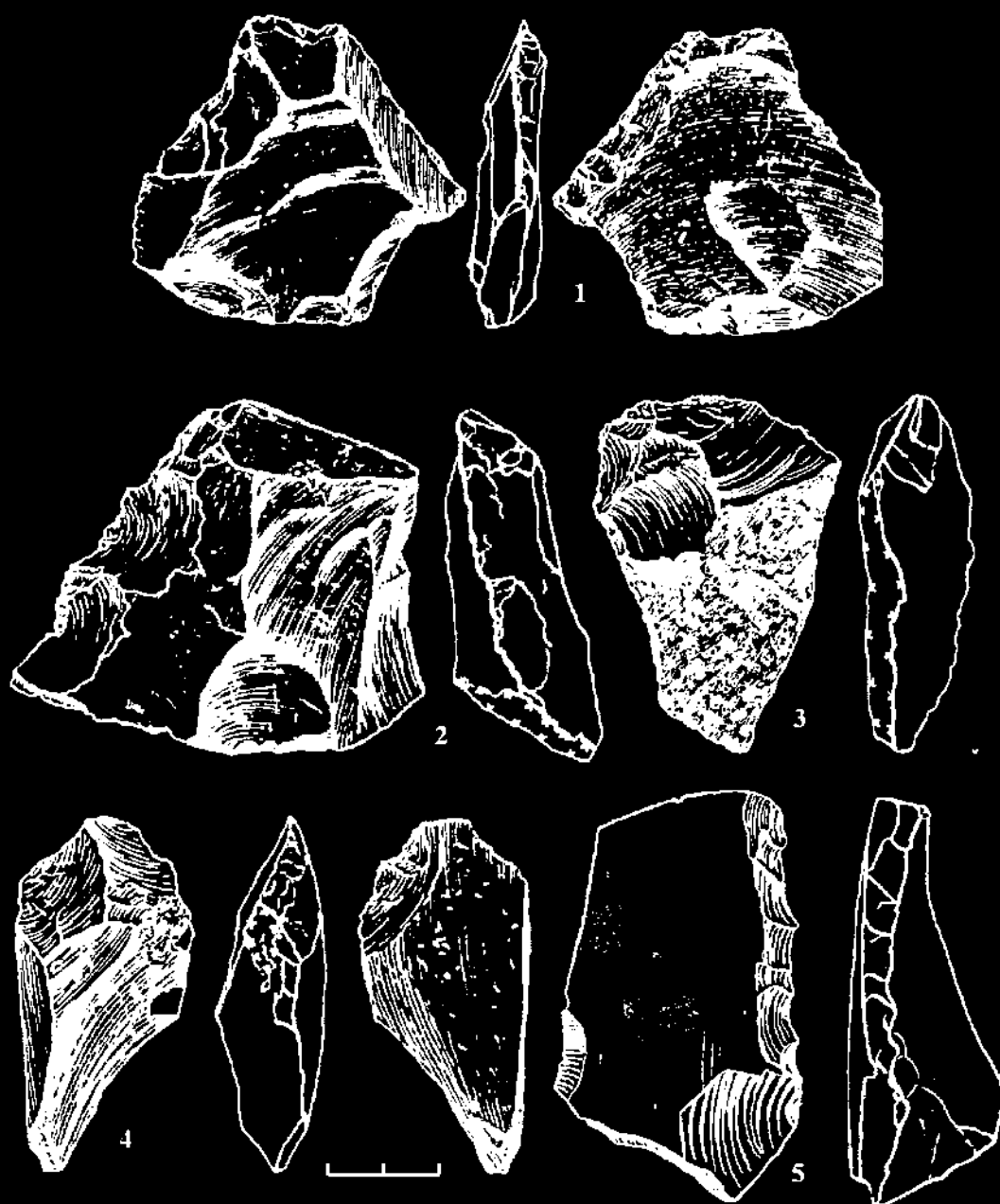
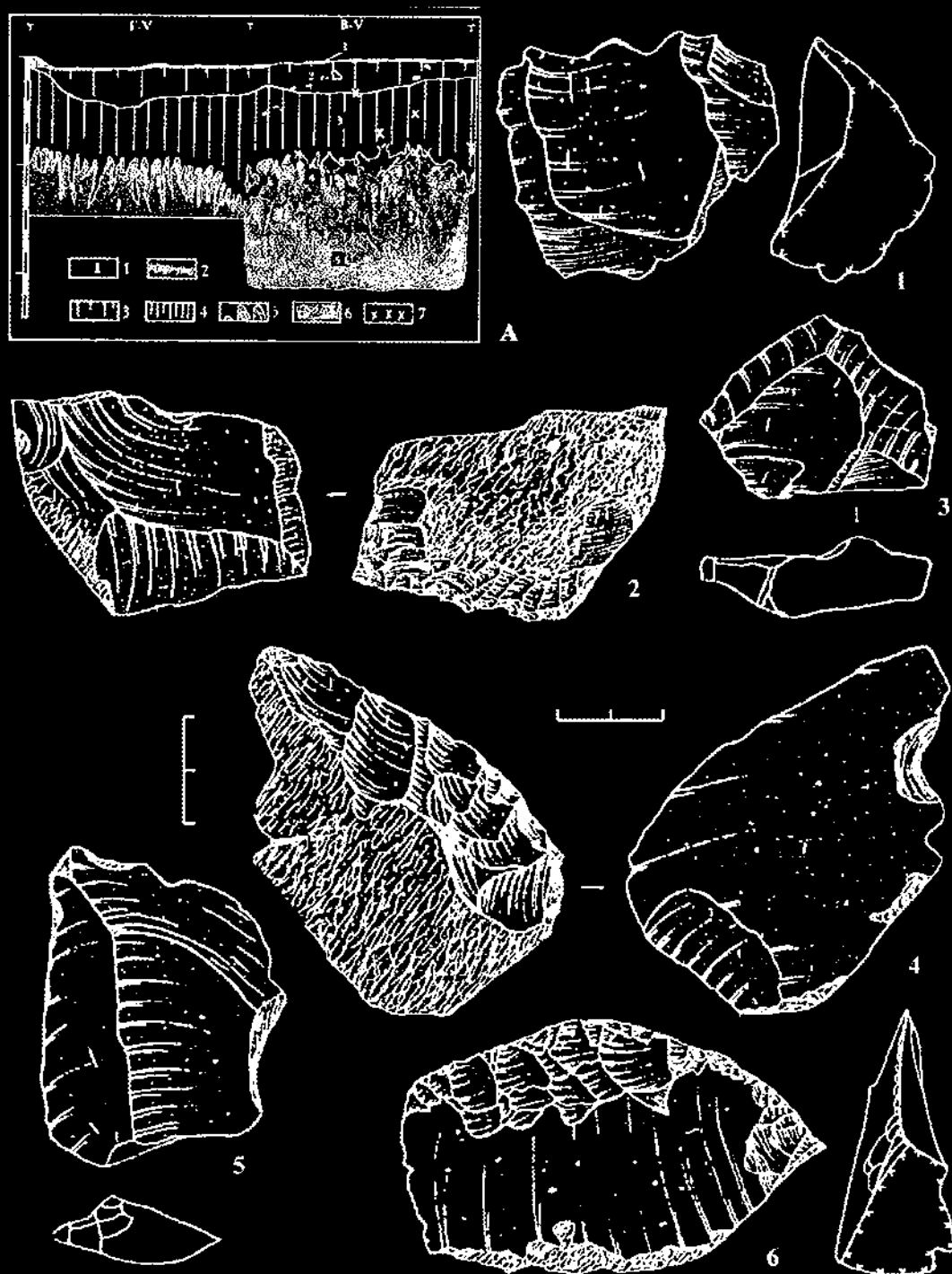


Рис. 34.

Королеве I. 1-5. Кам'яні вироби культурно-хронологічного комплексу I (За Л.В. Кулаковською, [Кулаковская 1989])



**Рис. 35.**

Малий Раковець ІV. А. Розріз західного профілю на ділянці В і В (за С.М. Рижовим, [Рижов 2000]). 1-6 – кам'яні вироби з муст'єрського шару (за С.М. Рижовим, [Рижов 2000]).

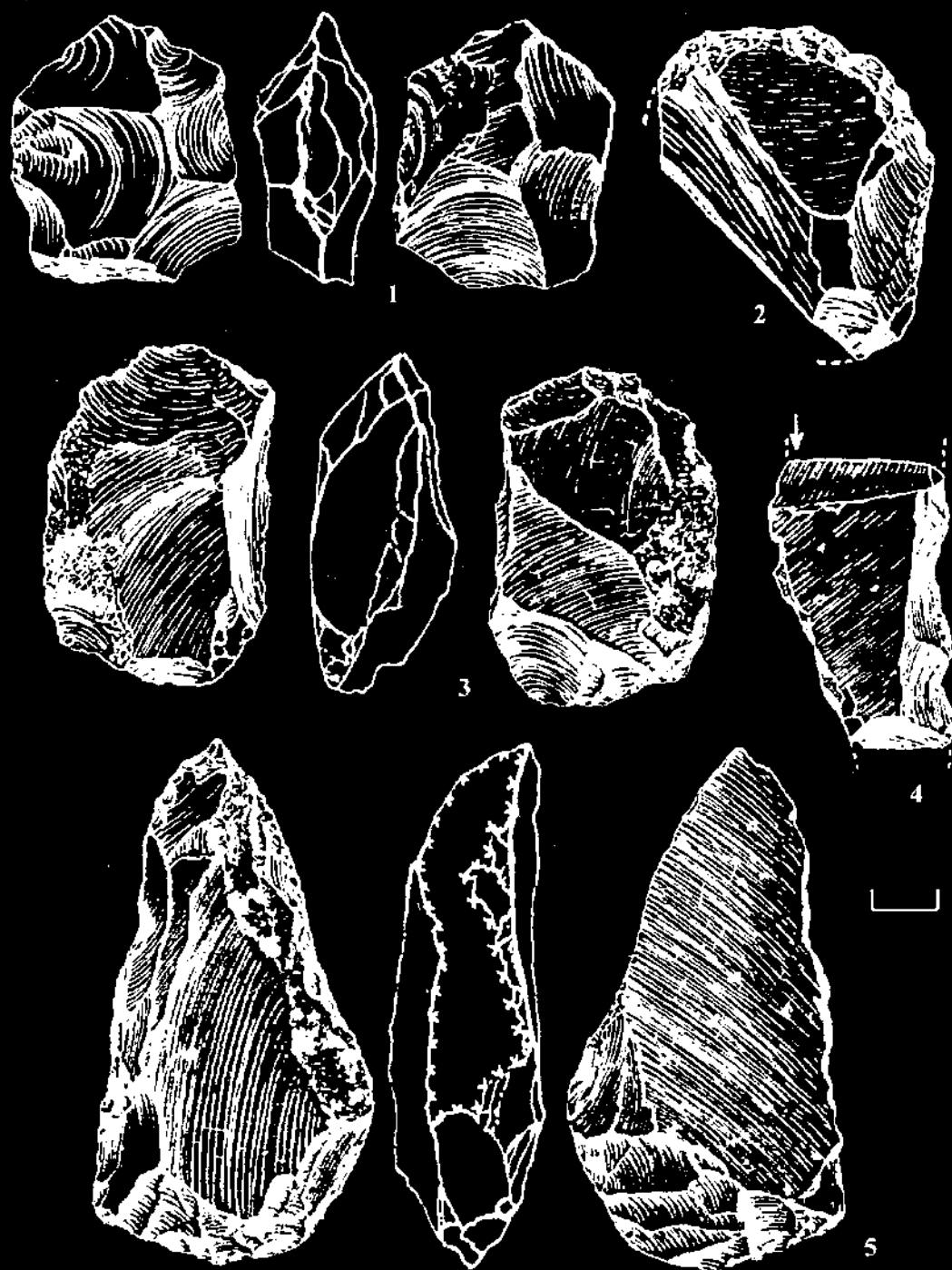


Рис.36.  
Черна Х. 1-5. Кам'яні вироби (За Л.В. Кулаковською, [Кулаковская  
1989])

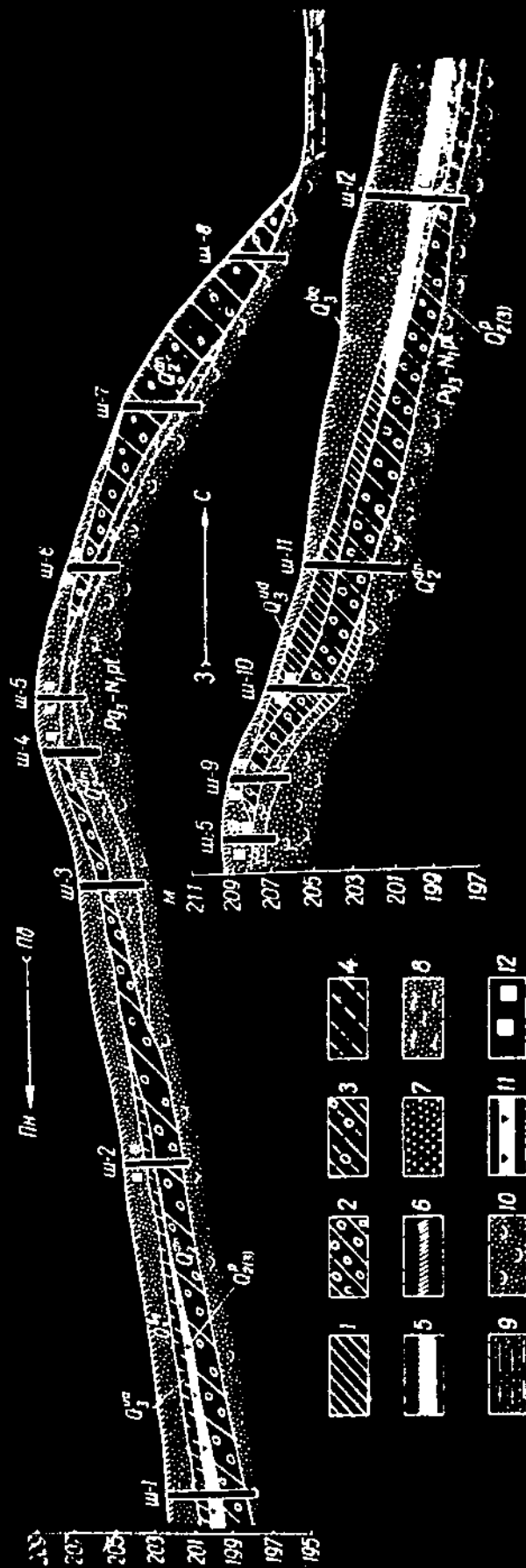
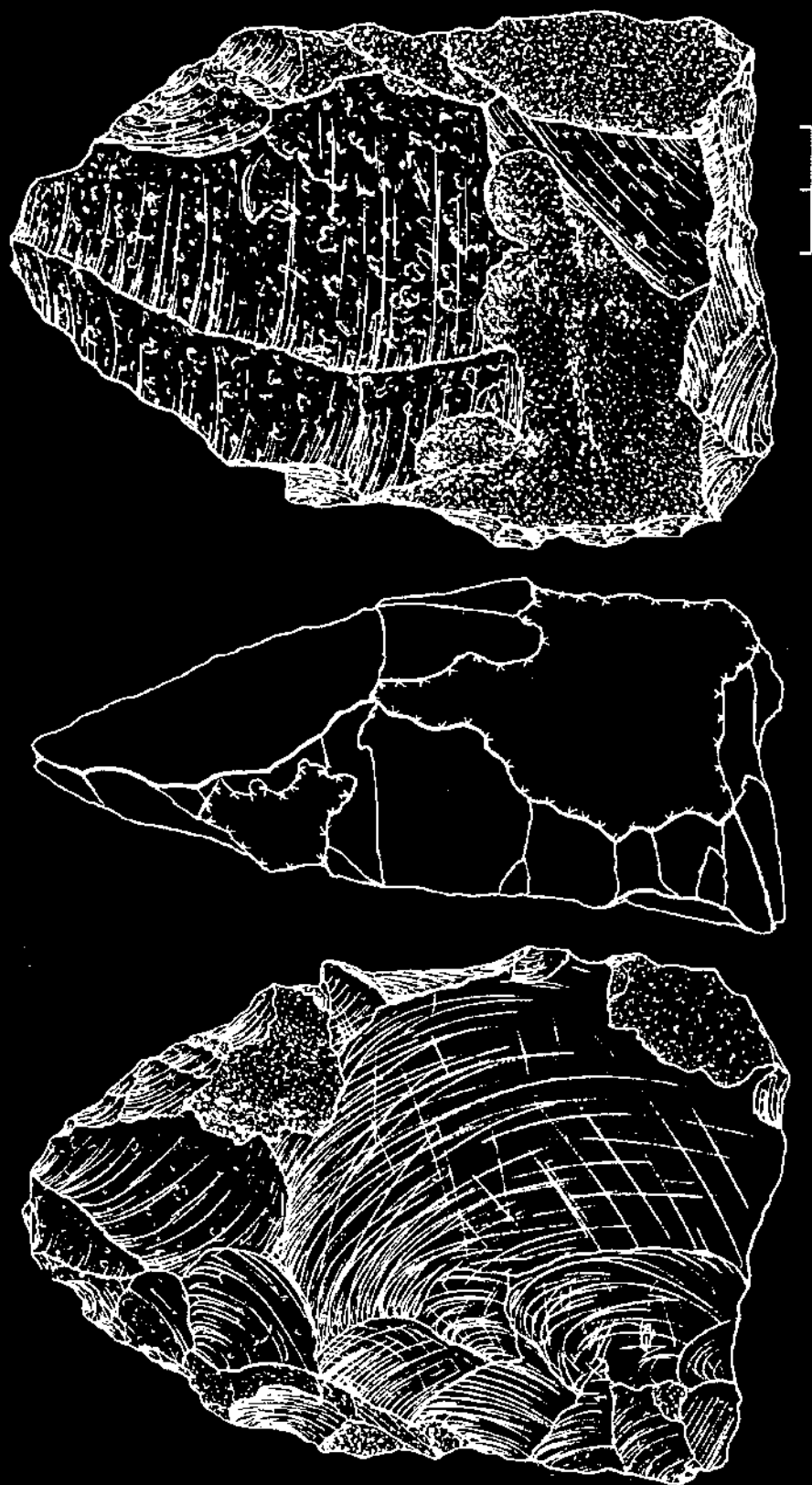
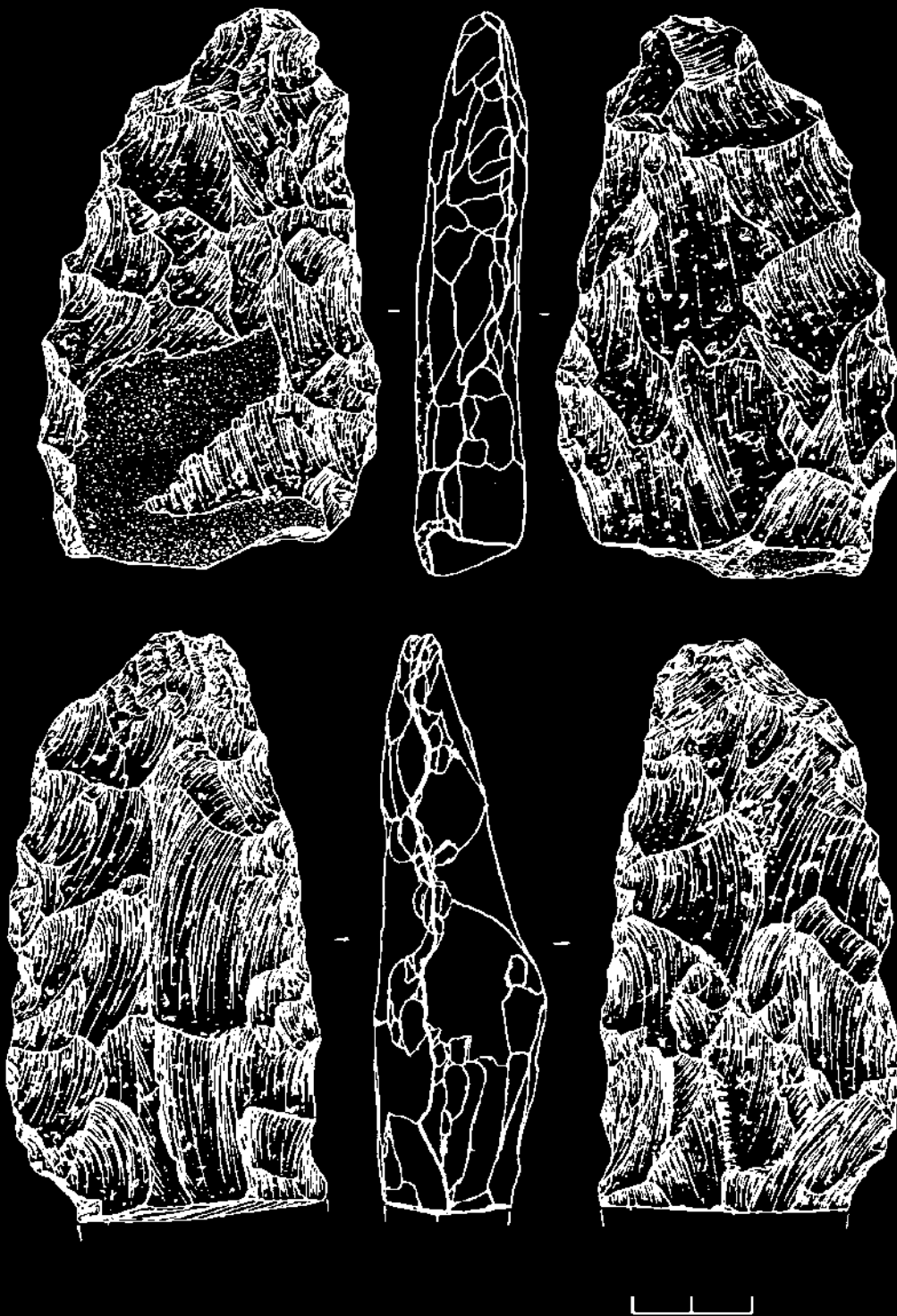


Рис. 37.  
Житомирська. Геологічні розрізи за М.Ф. Векличем (1966).



**Рис. 38.**

Житомирська. Ашельський комплекс. (За Ю.В. Кухарчуком, В.О. Місяцем, [Кухарчук, Месяц 1991]).



**Рис. 39.**  
Житомирська. Ашельський комплекс. (За Ю.В. Кухарчуком, В.О.  
Місяцем, [Кухарчук, Місяц 1991])



Рис. 40.  
Житомирська. Ранній мустьєрський комплекс. (За Ю.В. Кухарчуком,  
В.О. Місяцем, [Кухарчук, Місяц 1991а]).



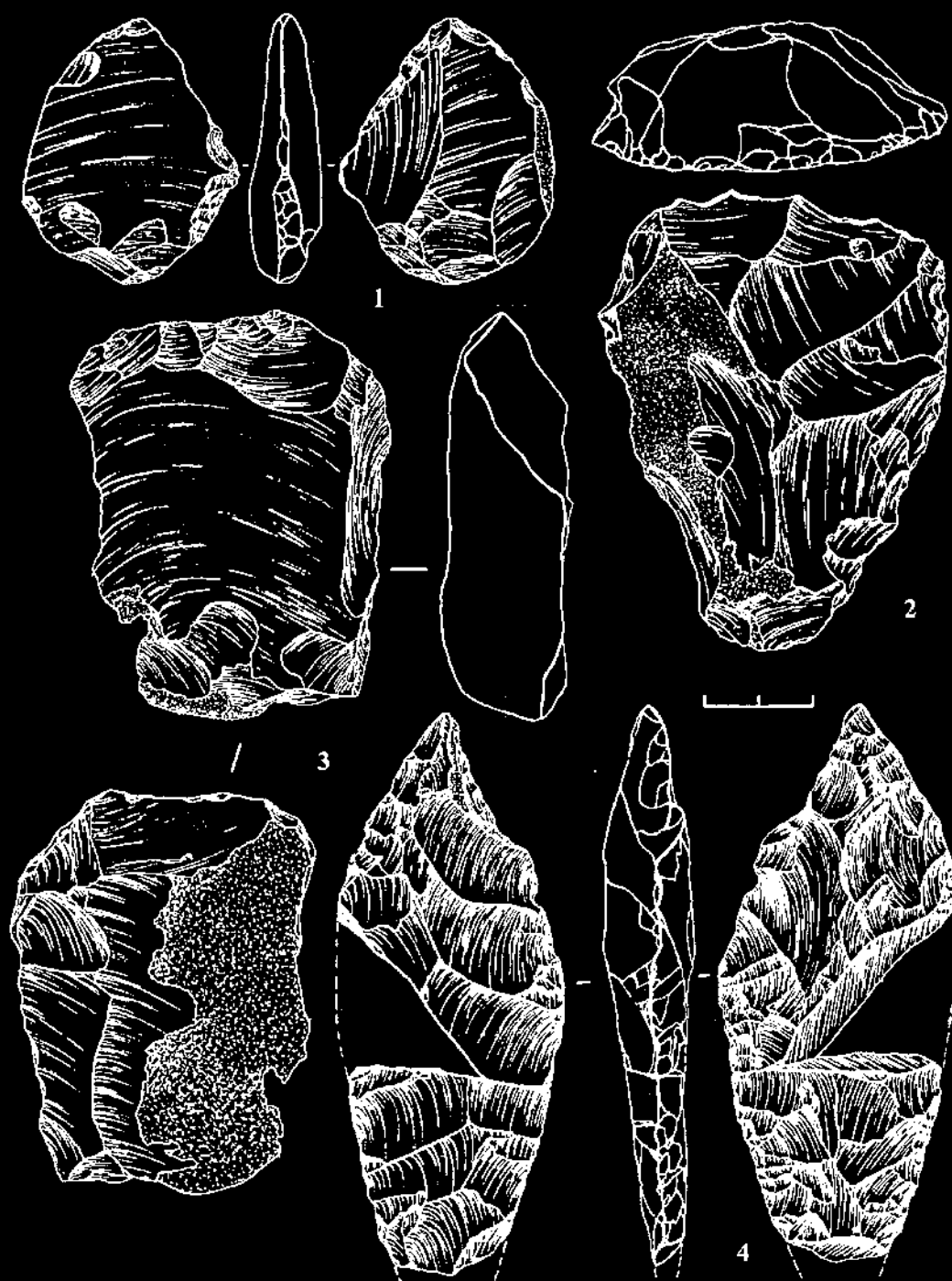
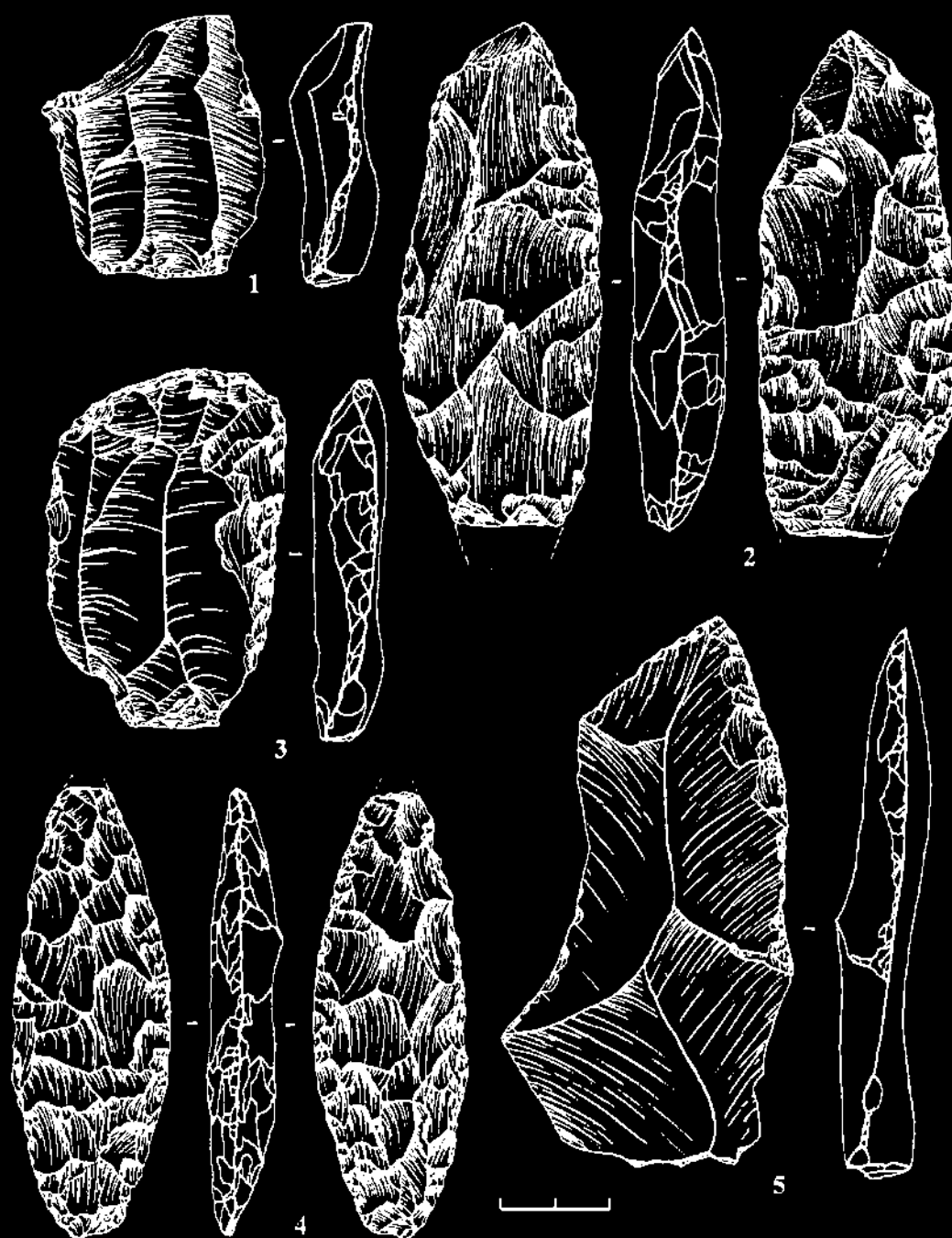


Рис. 41.

Житомирська. Ранній мустьєрський комплекс. (За Ю.В. Кухарчуком, В.О. Місяцем, [Кухарчук, Місяц 1991а]).



**Рис.42.**  
 Житомирська. Пізній мустьєрський комплекс. (За Ю.В. Кухарчуком,  
 В.О. Місяцем, [Кухарчук, Місяц 1991а]).

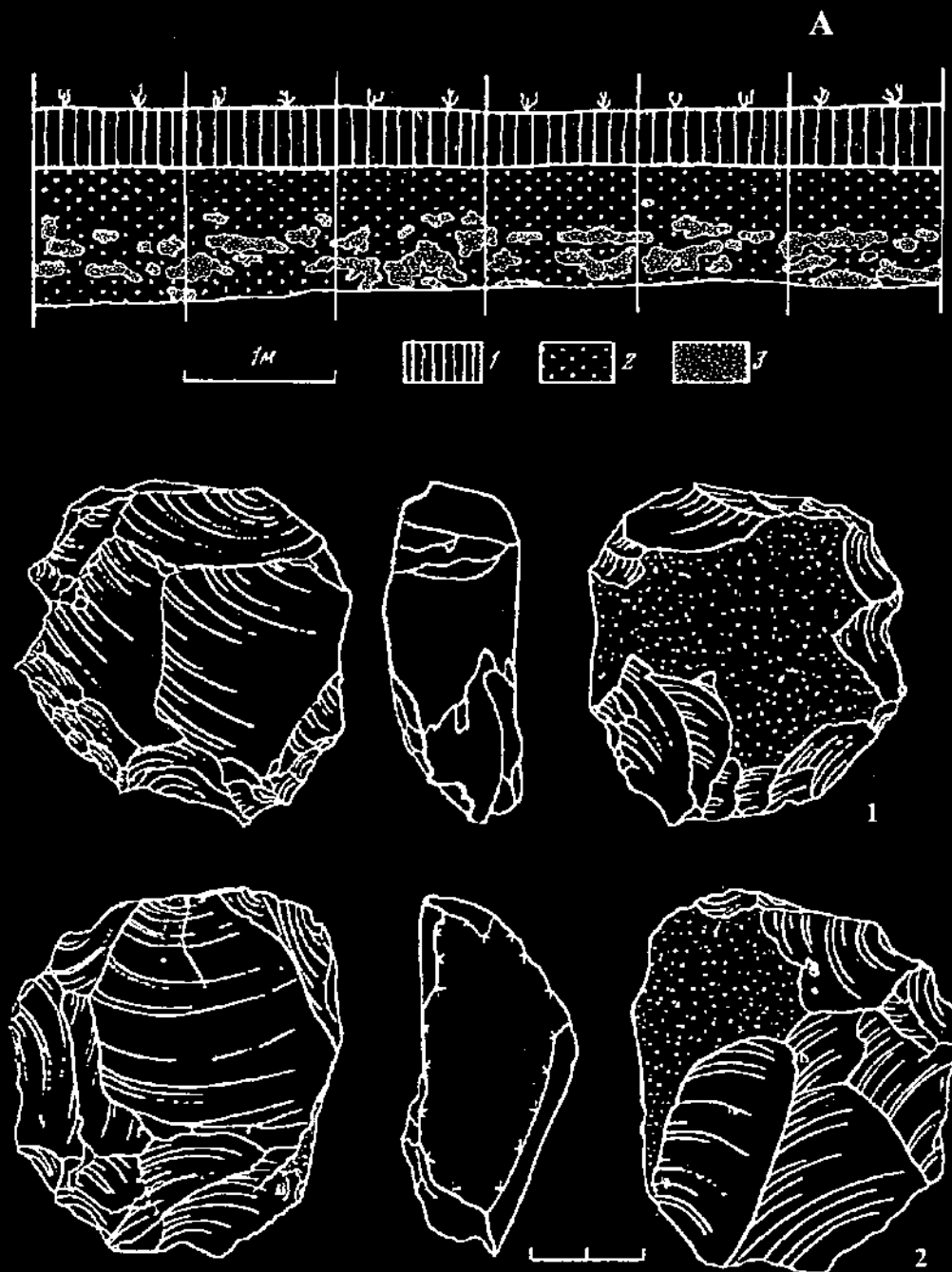
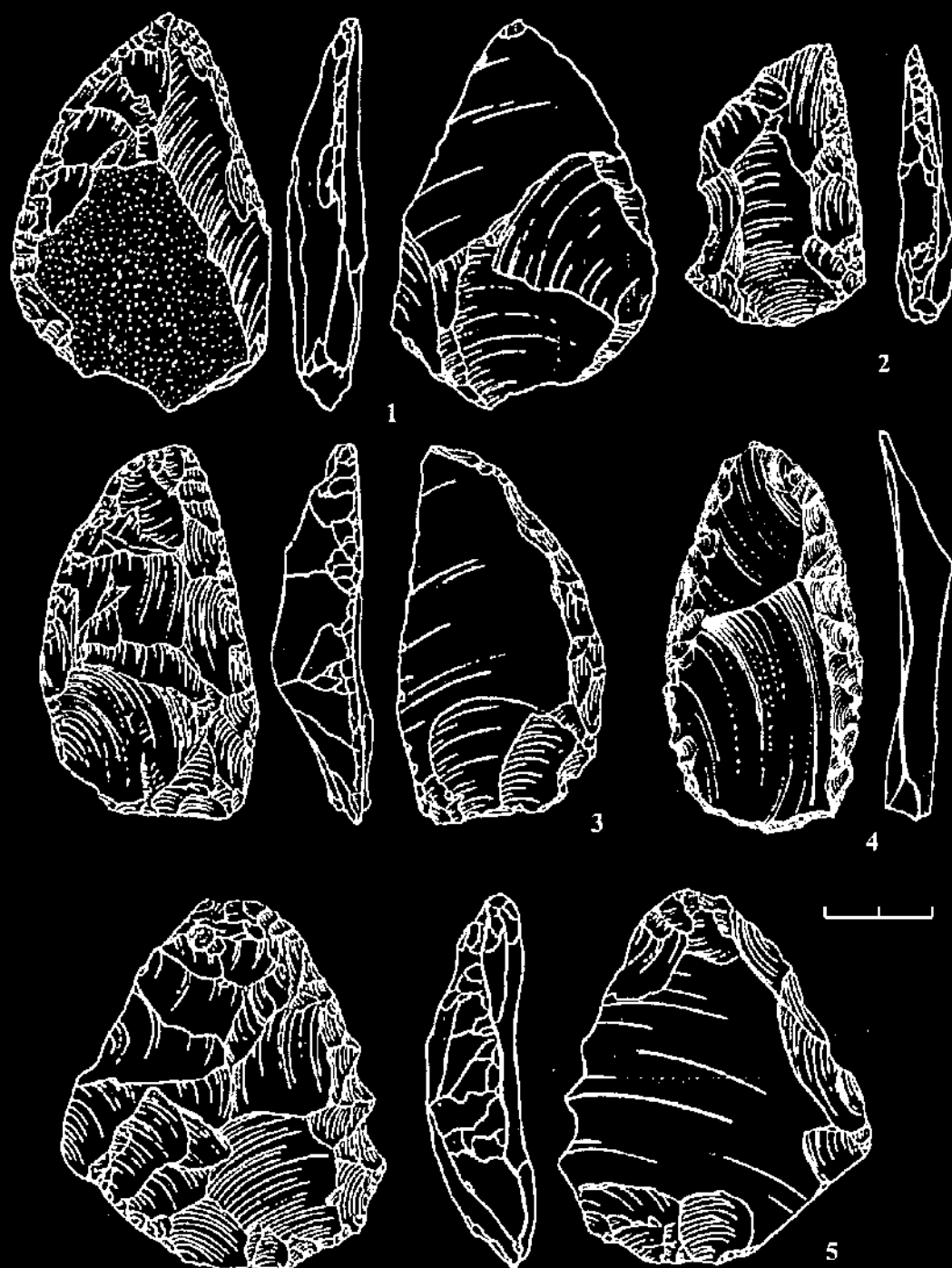


Рис. 43.

Рихта. А. Розріз східної стінки розкопу 2. (За С.В. Смирновим, [Смирнов 1979]). 1-2. Нуклеуси (За Ю.В. Кухарчуком, [Кухарчу 1989]).



**Рис.44.**

Рихта. 1-5. Крем'яні вироби (За С.В. Смирновим, Ю.В. Кухарчуком, [Смирнов 1979; Кухарчук 1989]).

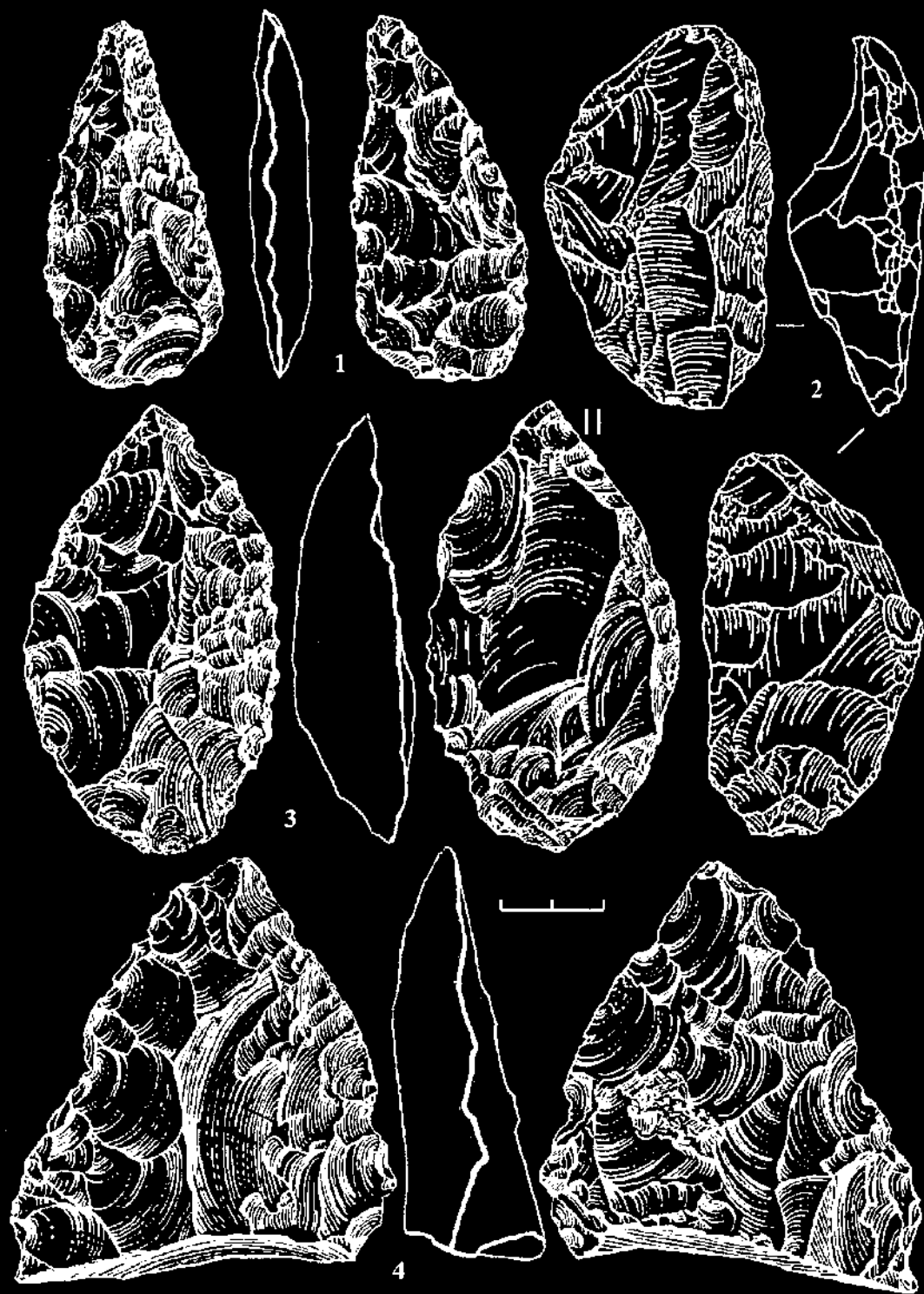
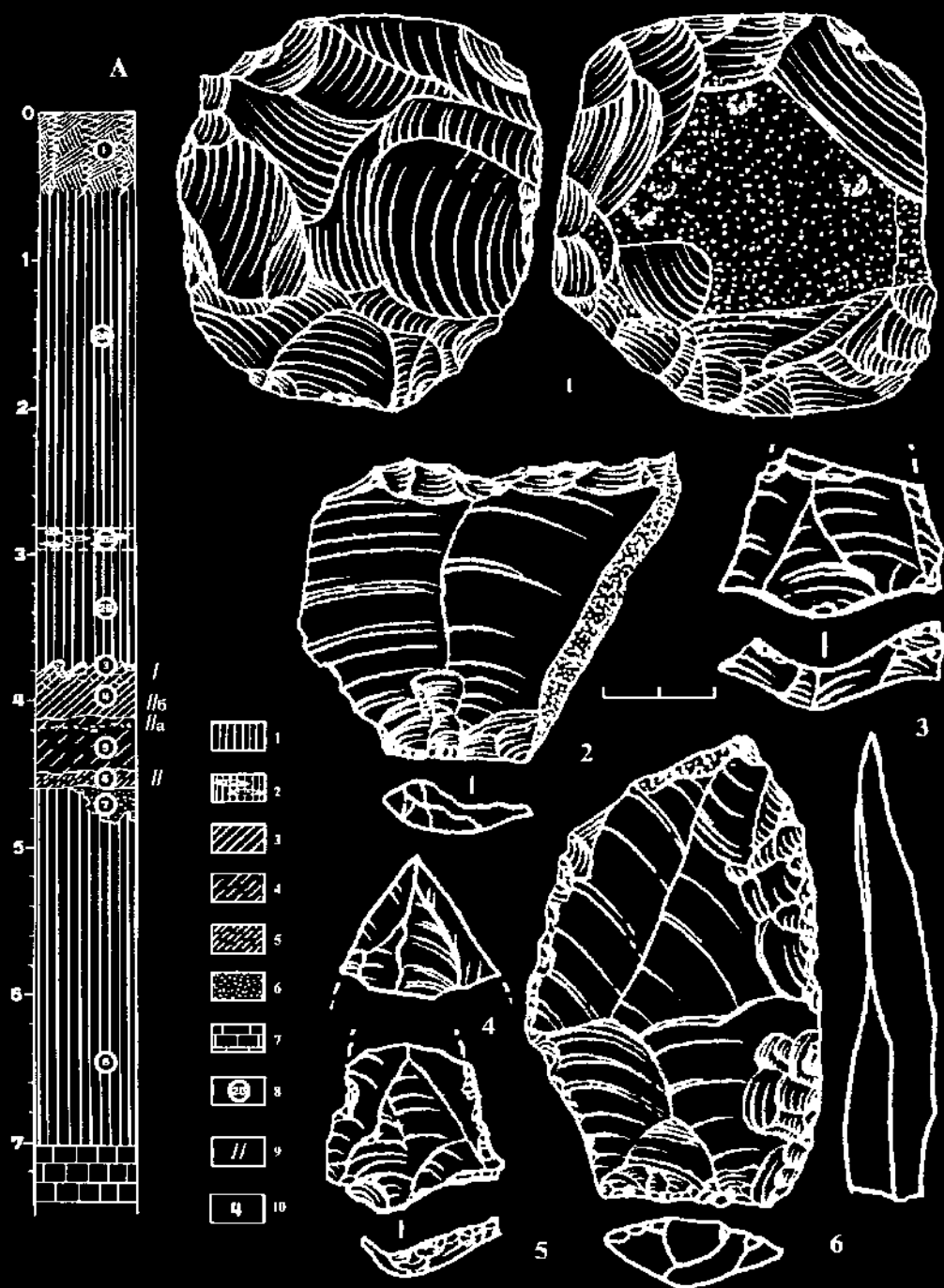


Рис. 45.  
Рихта. 1-4. Крем'яні вироби (За С.В. Смирновим, Ю.В. Кухарчуком,  
[Смирнов 1979; Кухарчук 1989]).



**Рис. 46.**

Жорнів. А. Схематичний розріз відкладів (за В.К. Пясецьким).  
 1-6. Крем'яні вироби з мустьєрського шару II  
 (за В.К. Пясецьким, [Пясецкий 1992]).

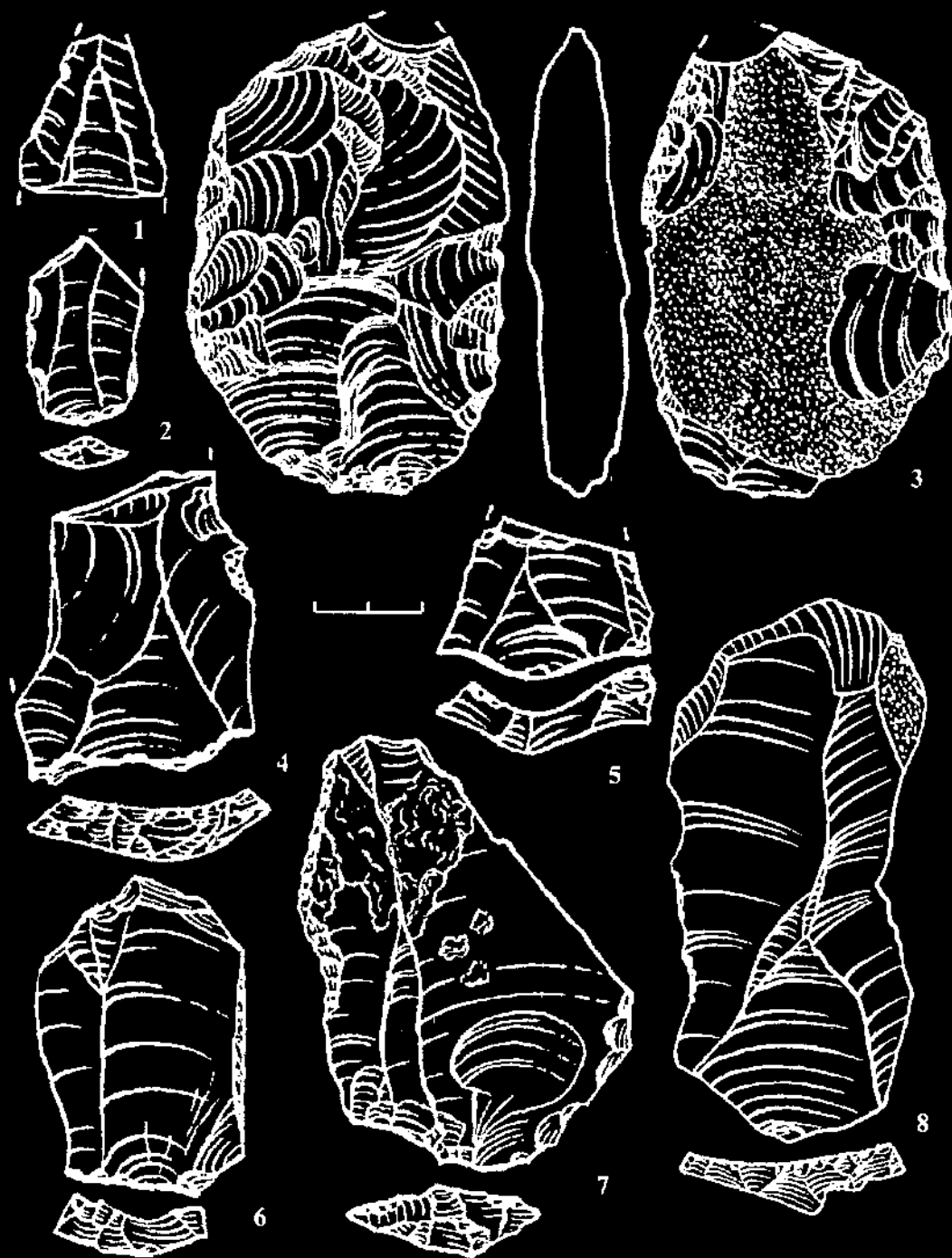
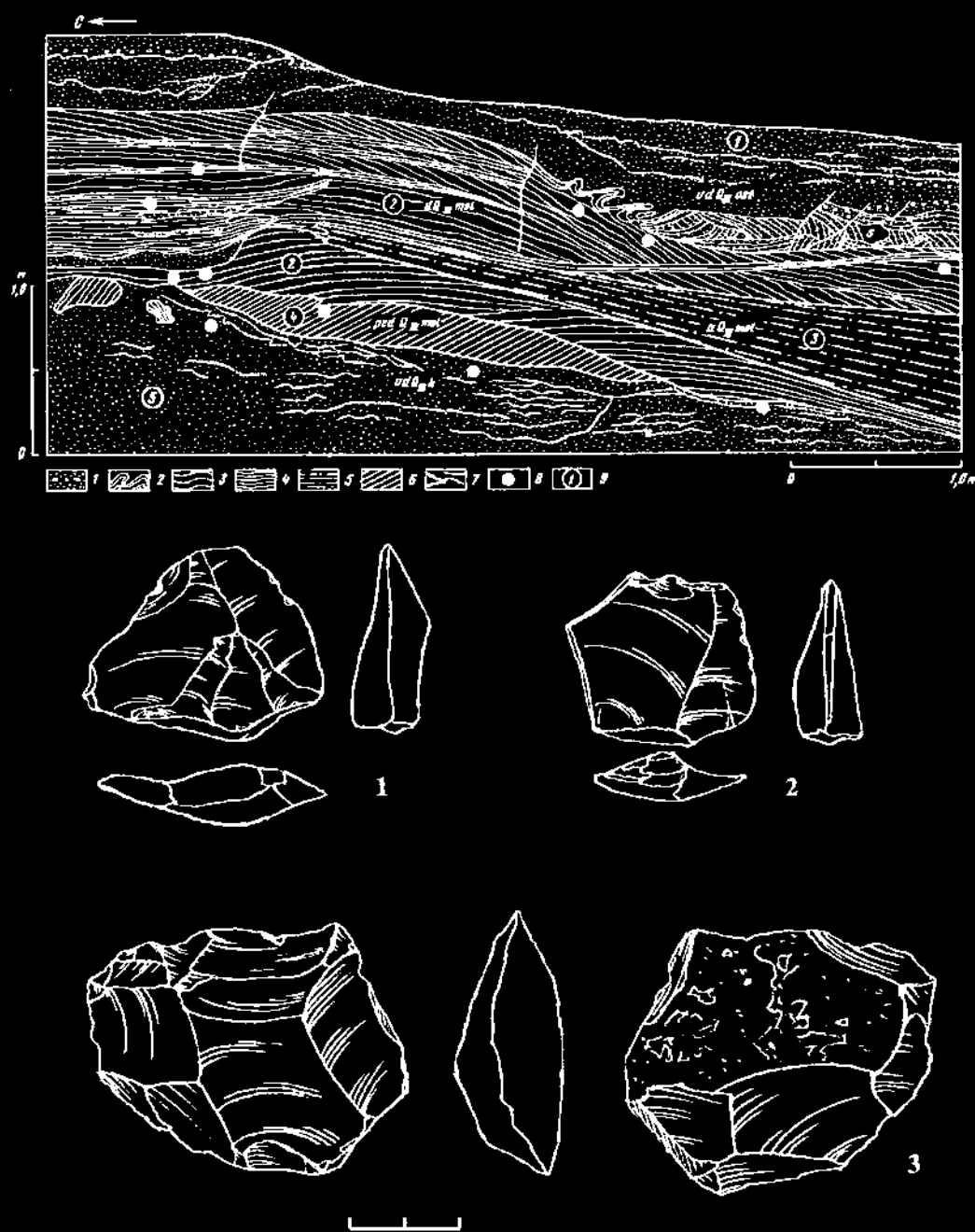


Рис. 47.  
 Жорнів. Крем'яні вироби з мустьєрського шару II (За В.К.  
 Пясецьким, [Пясецкий 1992]).

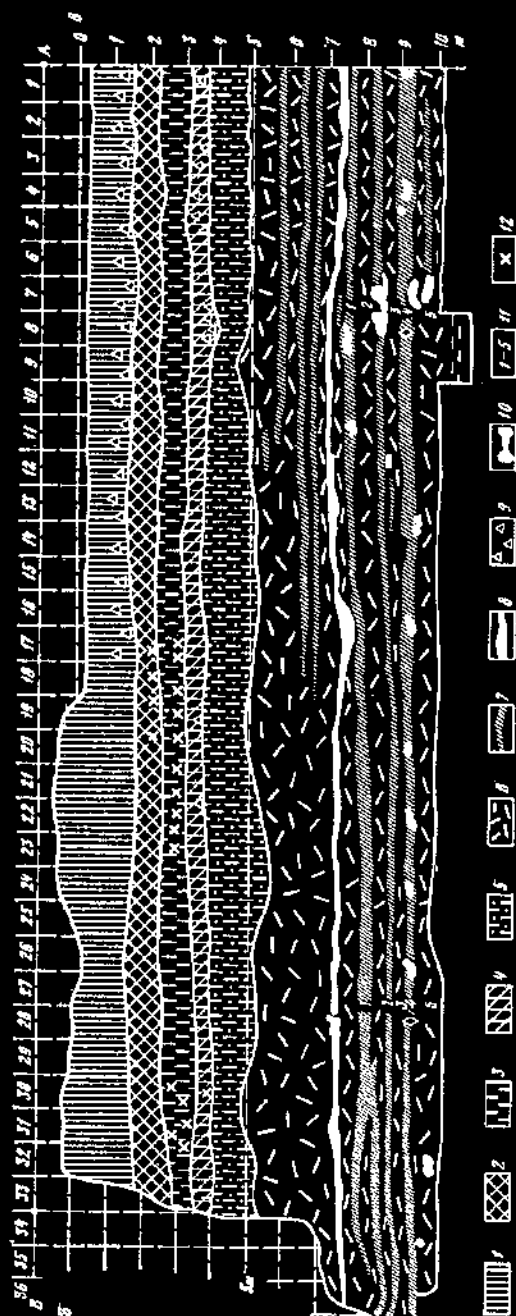


**Рис. 48.**

Точильниця. А. Розчистка в пункті 2.

1-3. Крем'яні вироби (за В.К. Пясецьким,  
[Пясецький 1990], Ю.В. Кухарчуком [збори 1984 р.]).





**Рис.49.**  
 Молодова I. Профіль південної стінки розкопу за матеріалами 1957-1959 і 1976-1977 рр. (За І.К. Івановою, [Іванова 1982])

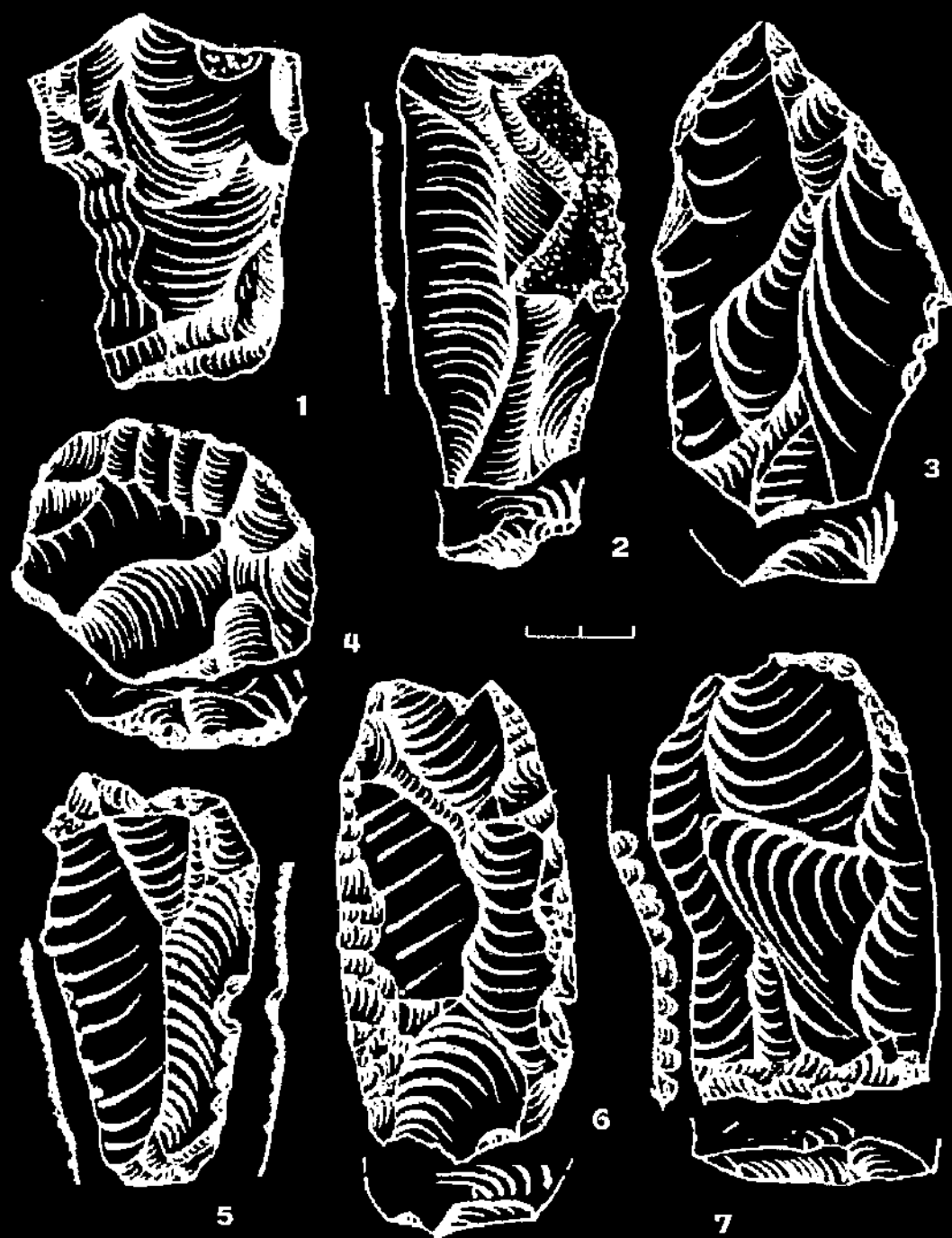


Рис.50.

Молодова І. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 5 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).



**Рис. 51.**

Молодова І. Схема розташування скупчень культурних решток і виробничих ділянок у мустьєрському шарі 4 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).

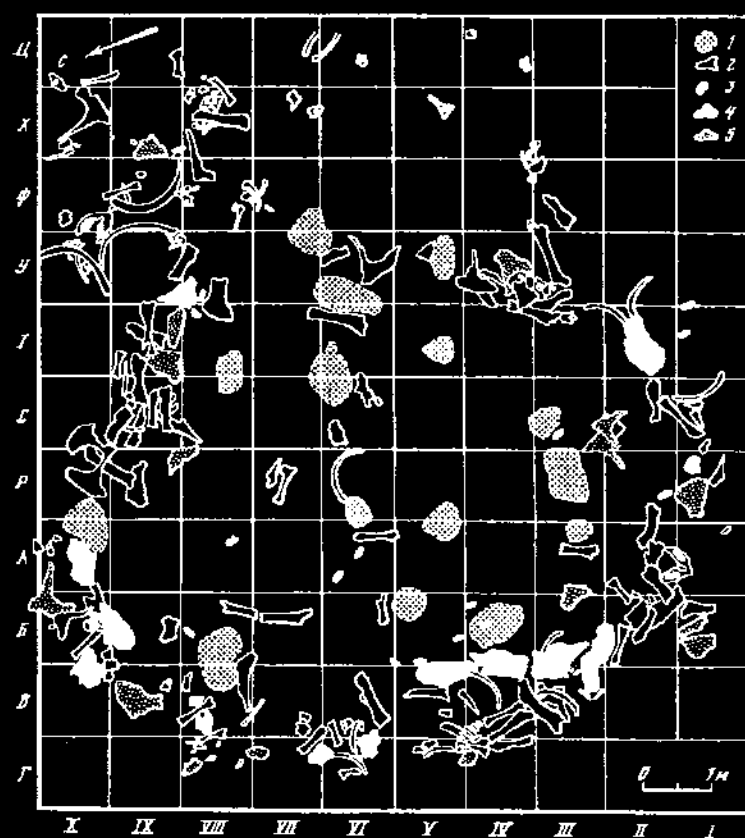
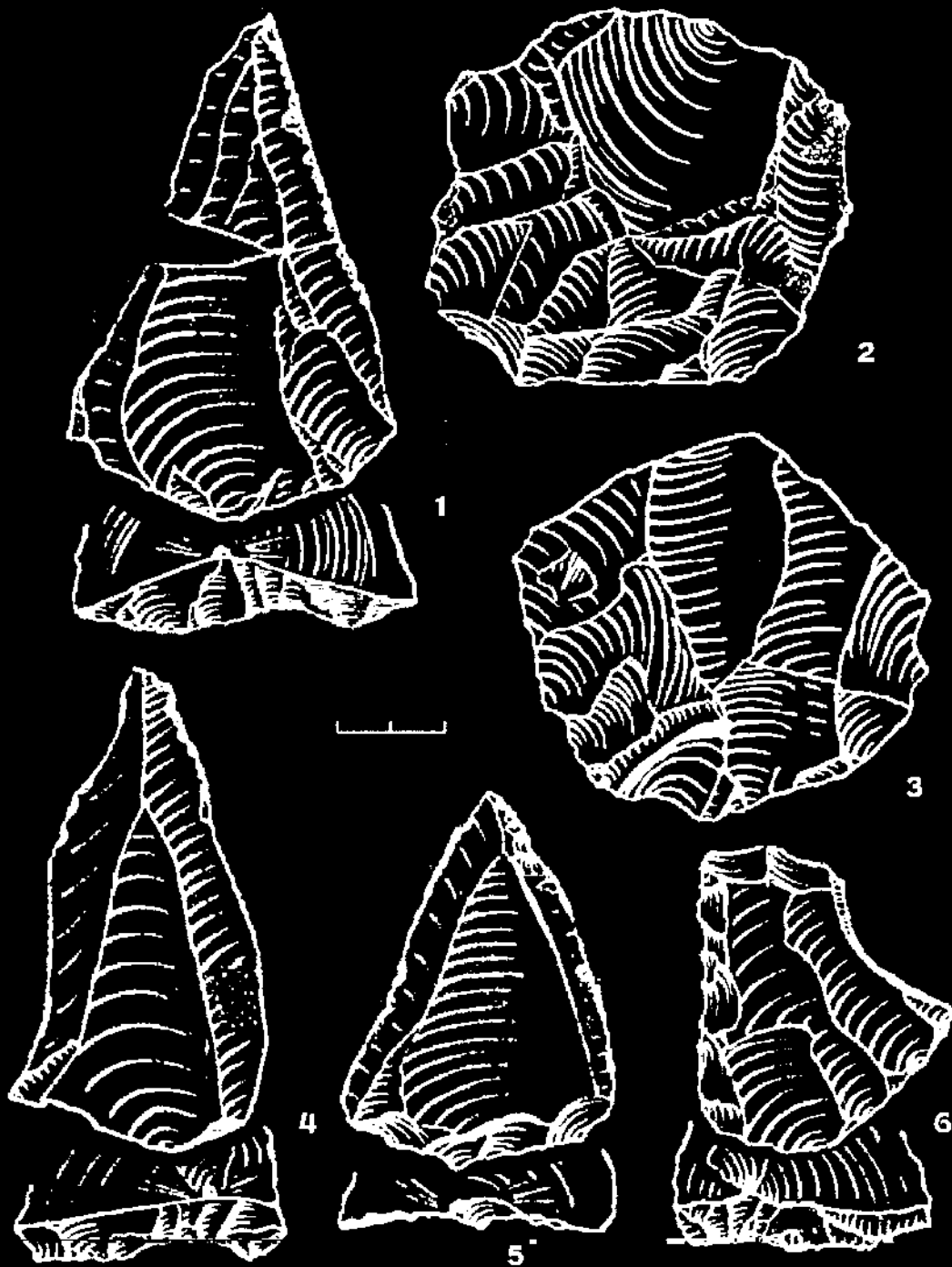
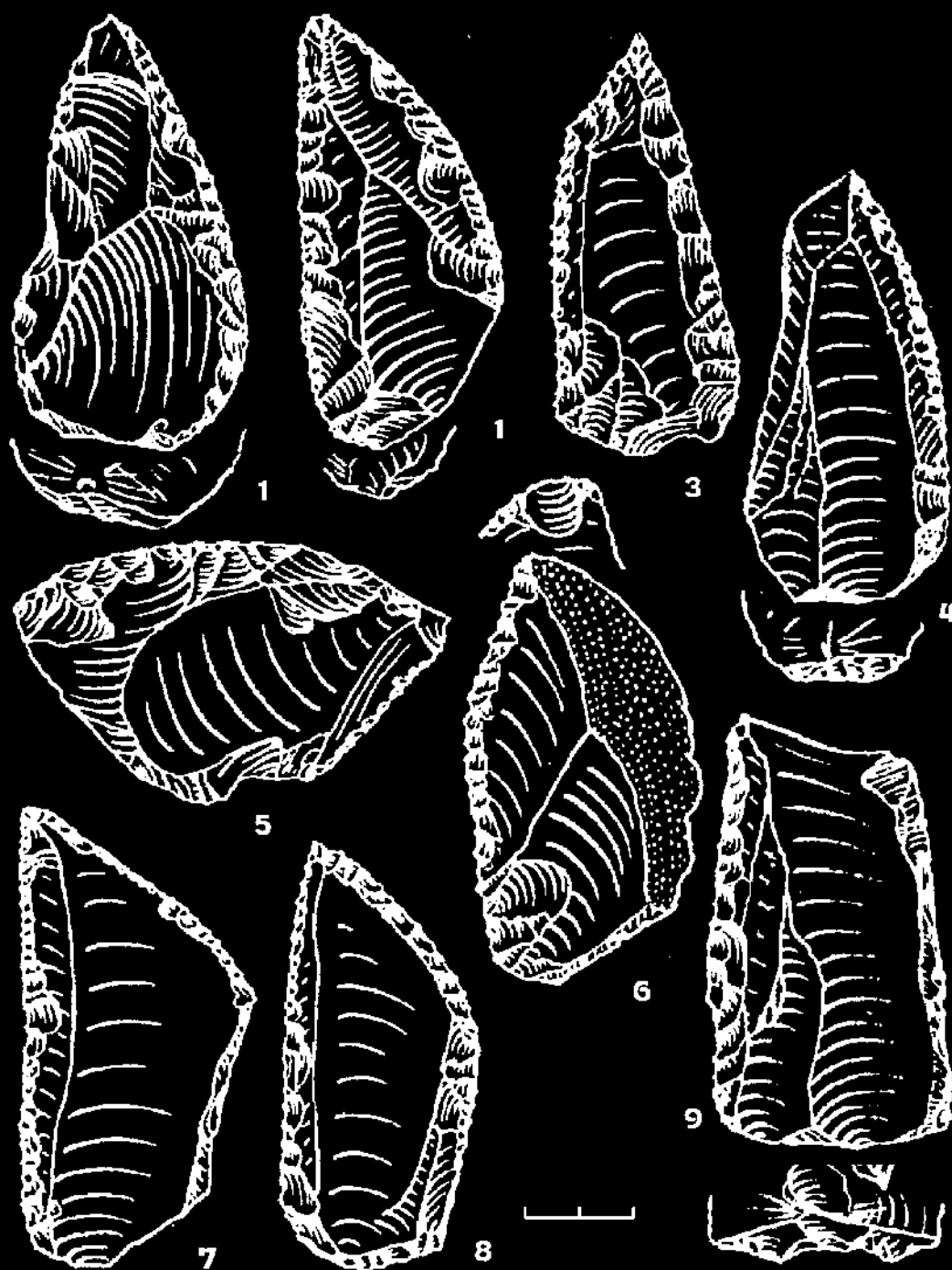


Рис.52.

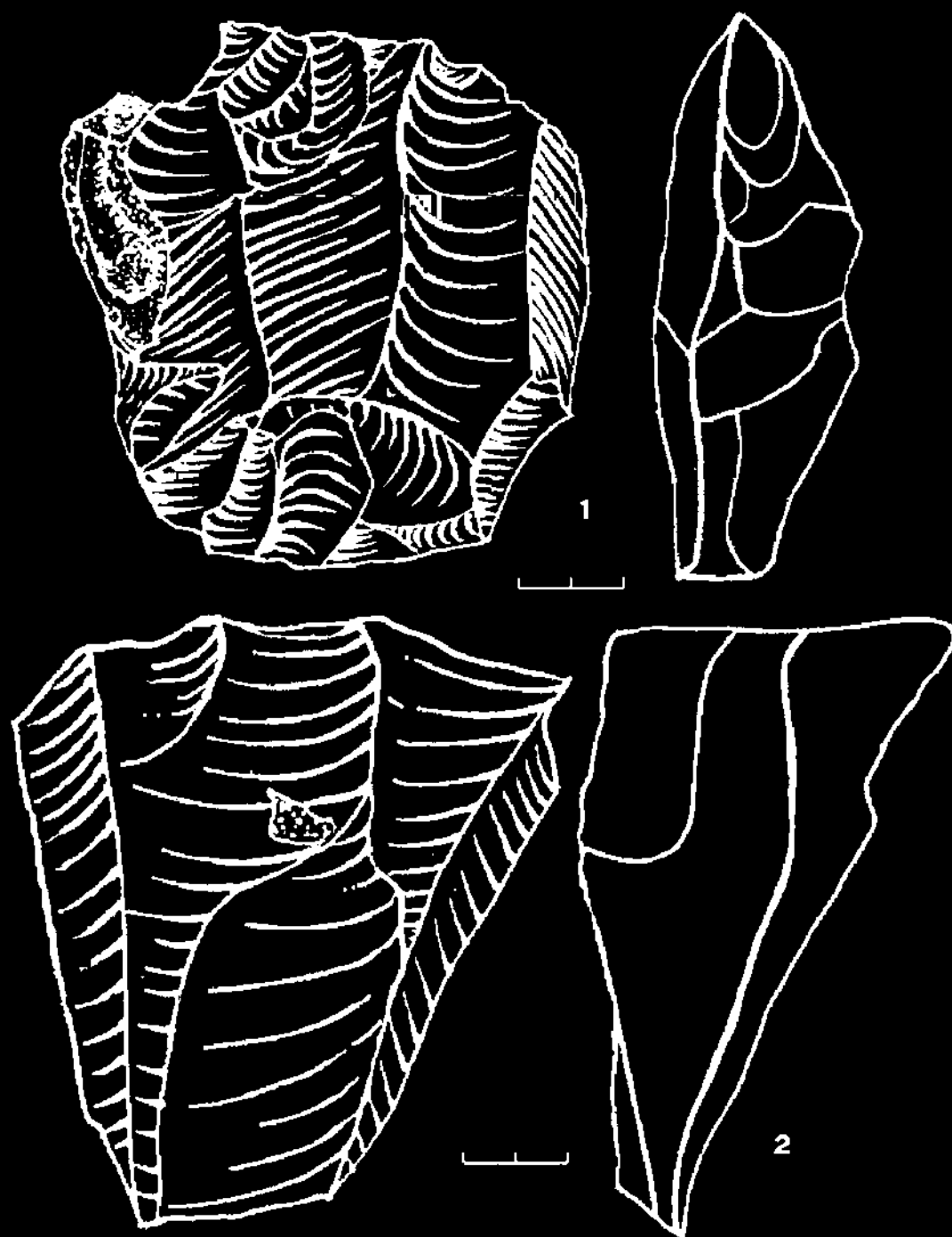
Молодова I. Схема розташування культурних решток на ділянці із залишками довгострокового мустьєрського житла в мустьєрському шарі 4 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).



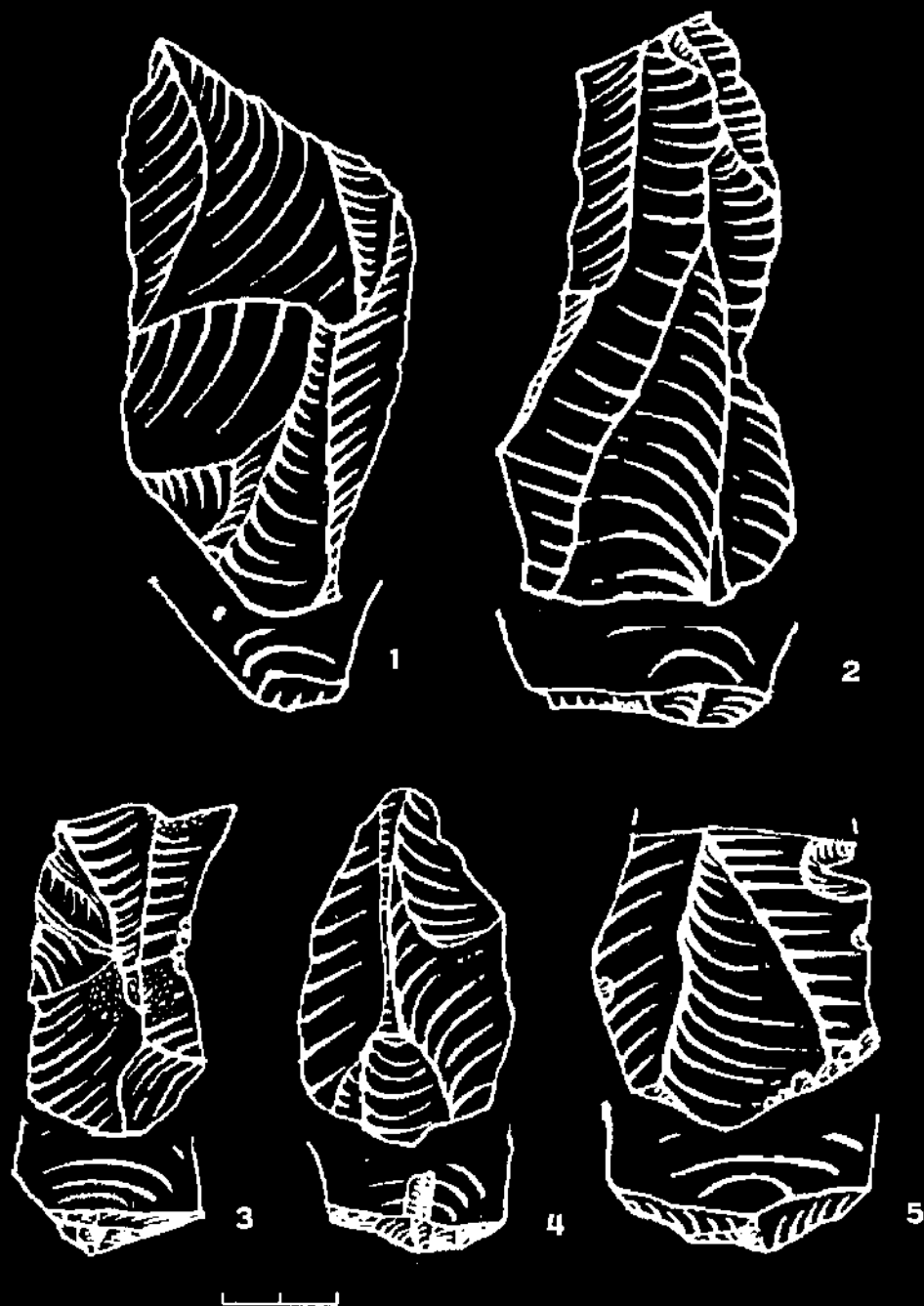
**Рис.53.**  
 Молодова I. Крем'яні вироби з заповнення житла муст'єрського шару 4 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1960]).



**Рис.54.**  
 Молодова I. Крем'яні вироби з заповнення житла мустьєрського шару 4 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1960]).

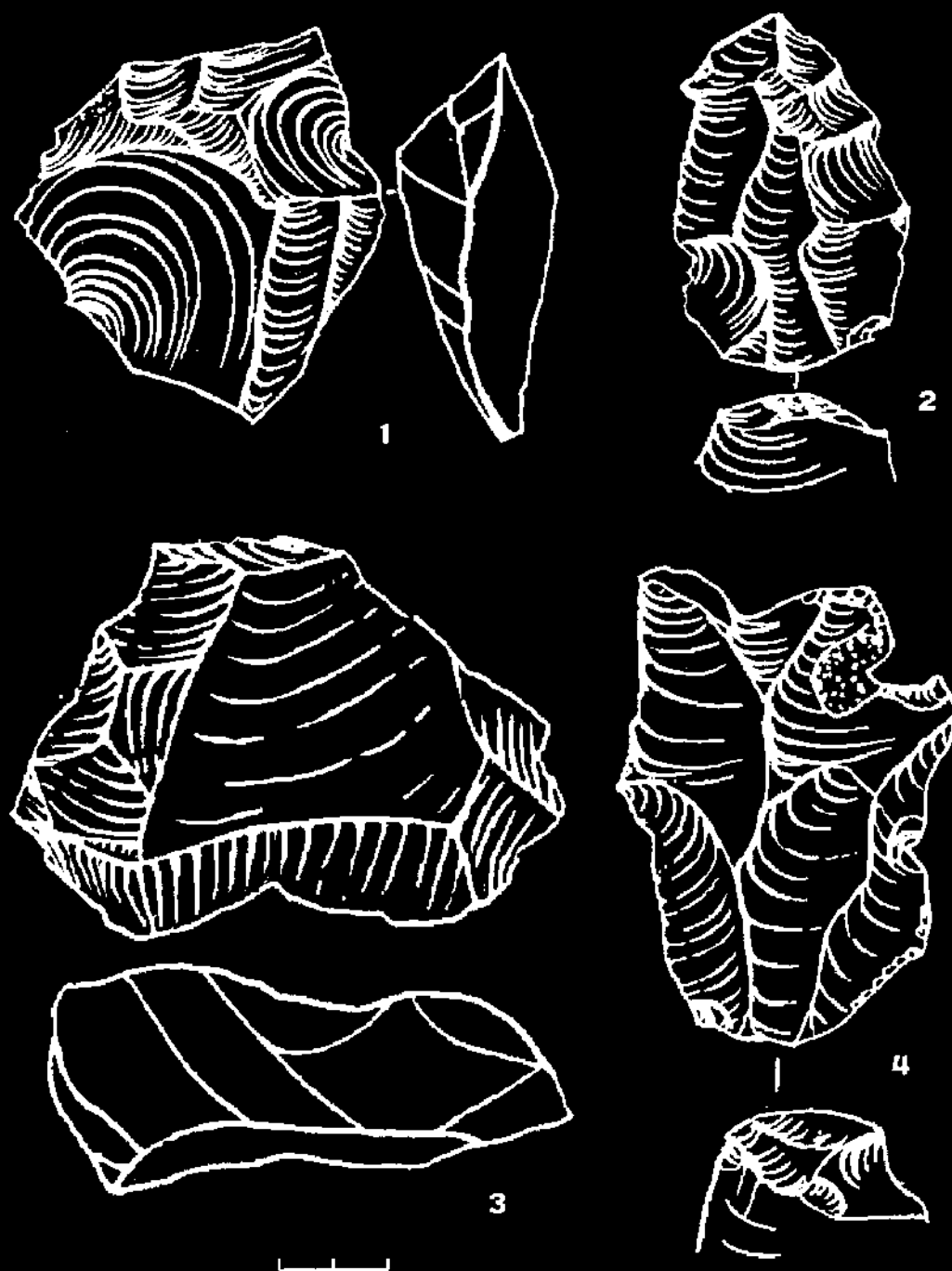


**Рис.55.**  
Молодова І. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 3 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).

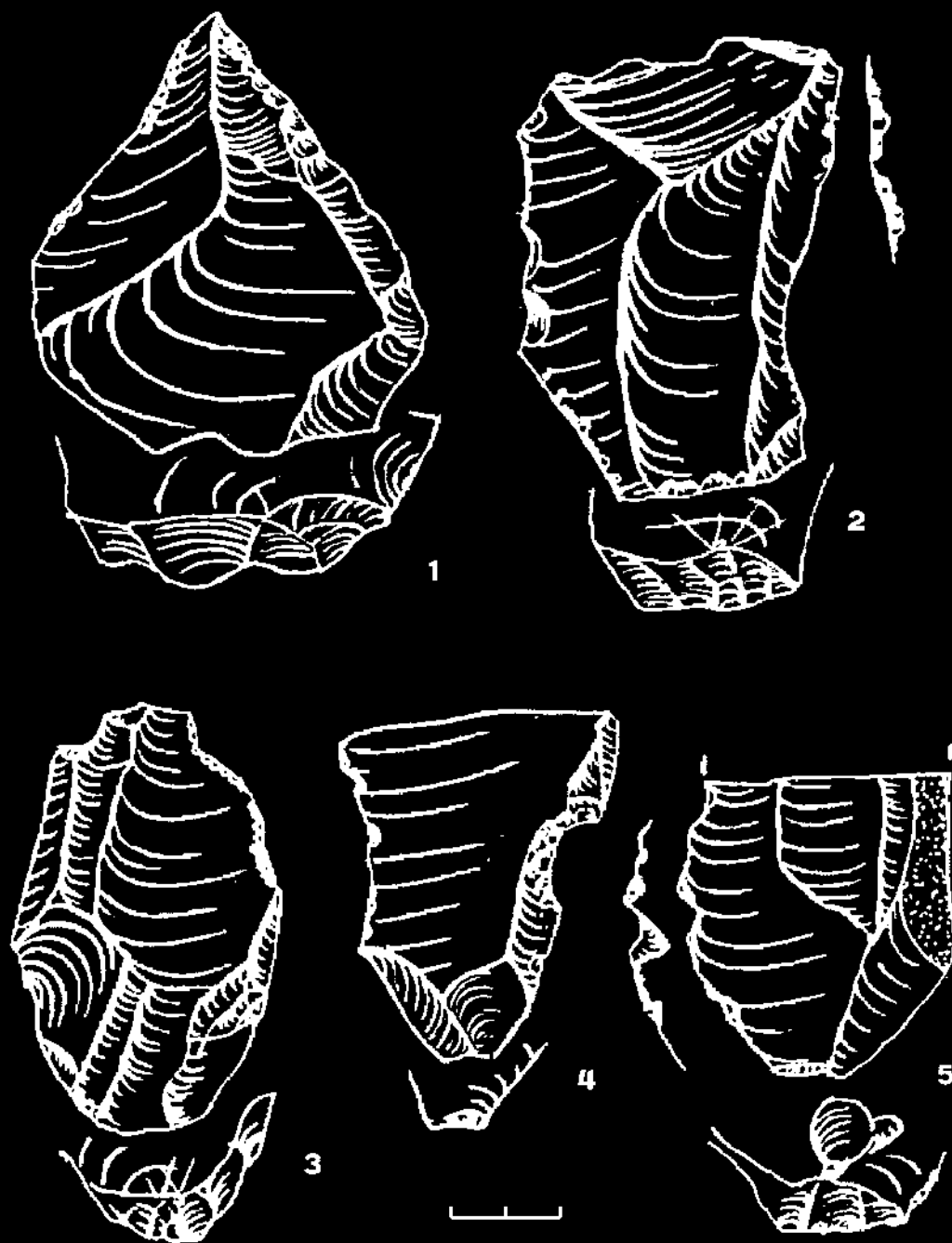


**Рис.56.**  
 Молодова I. Крем'яні вироби з муст'єрського шару 3 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).





**Рис. 57.**  
 Молодова I. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 2 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).



**Рис.58.**  
 Молодова І. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 2 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).

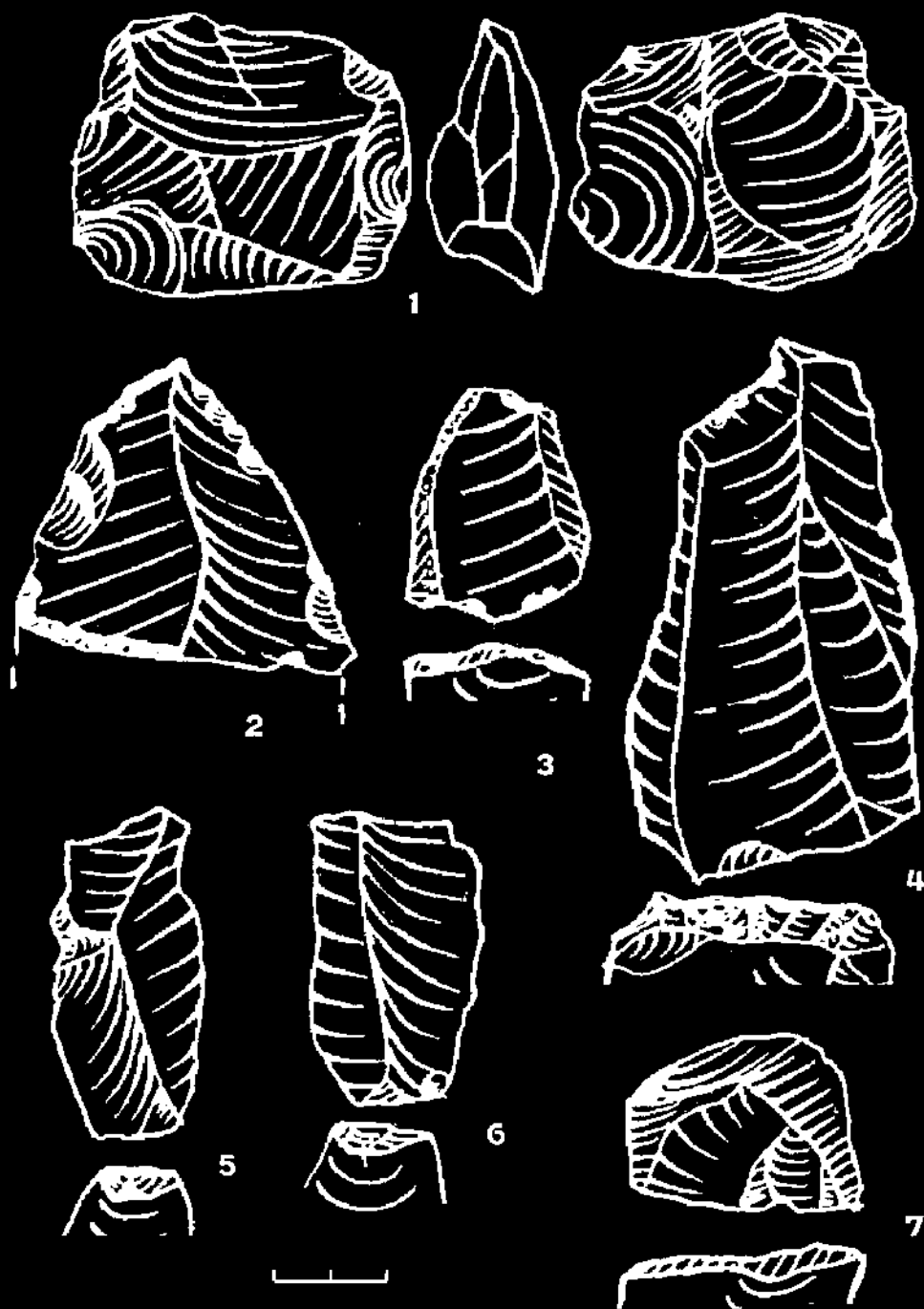
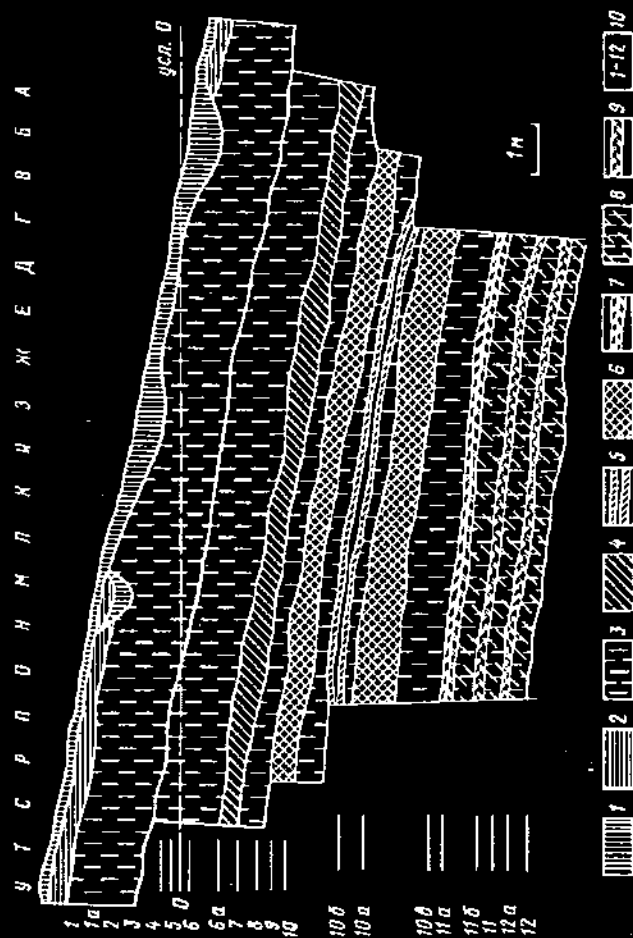


Рис. 59.  
 Молодова I. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 1 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1982]).



**Рис. 60.**  
Молодова V. Розріз західної стінки розкопу. (За О.П. Чернишом,  
[Черныш 1987])

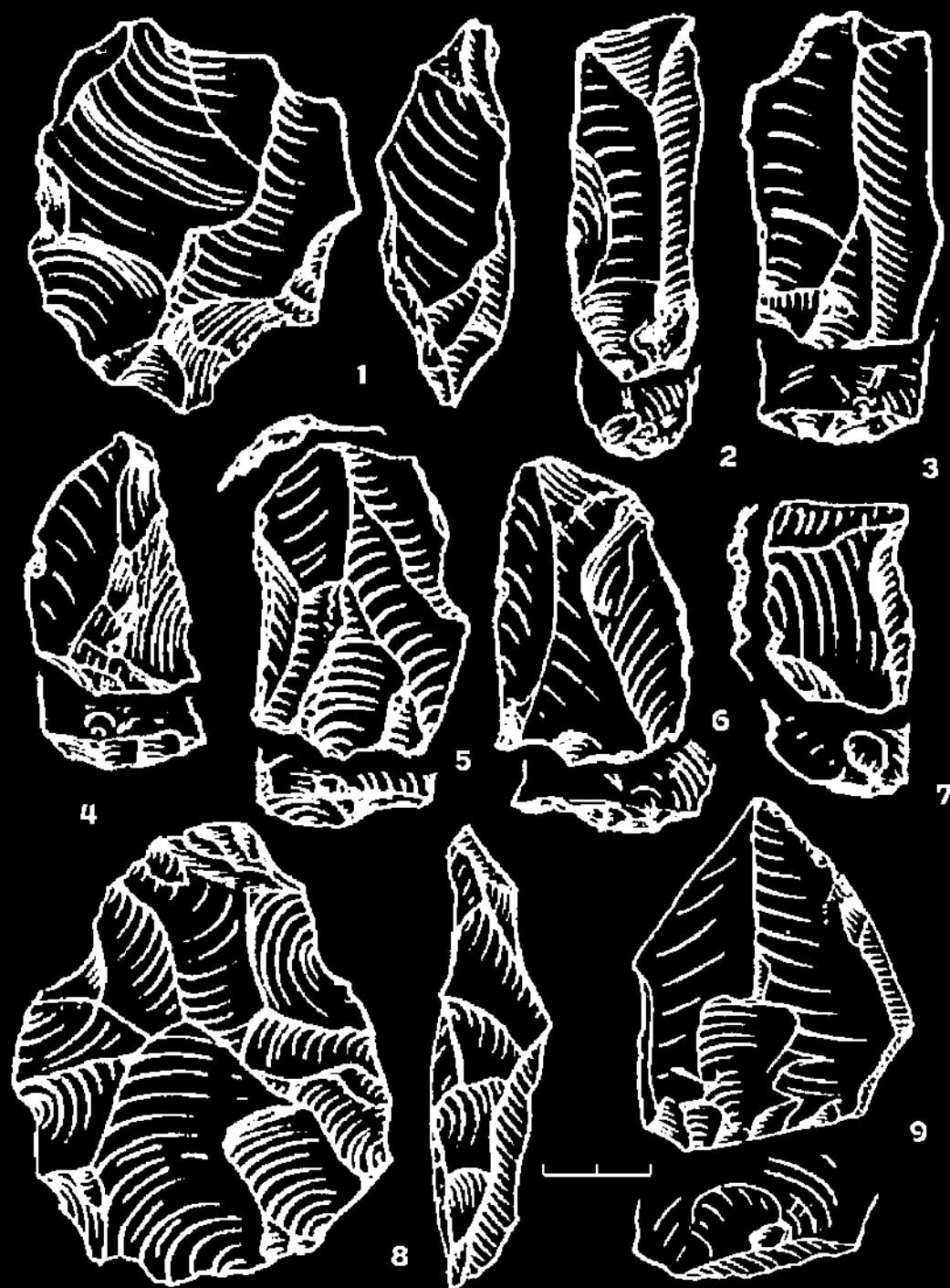


Рис. 61.  
 Молодова V. Крем'яні вироби з муст'єрського шару 12 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).

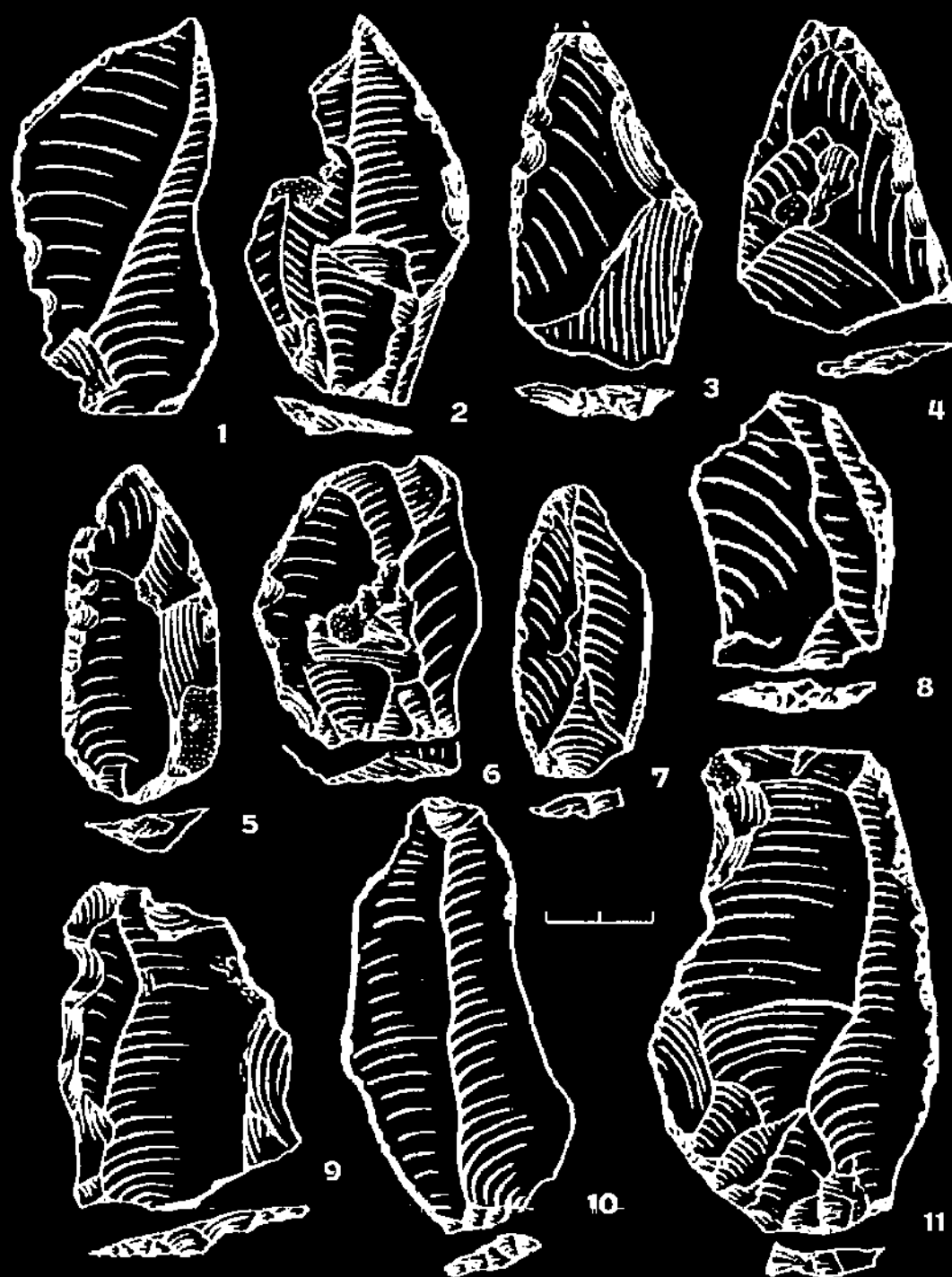
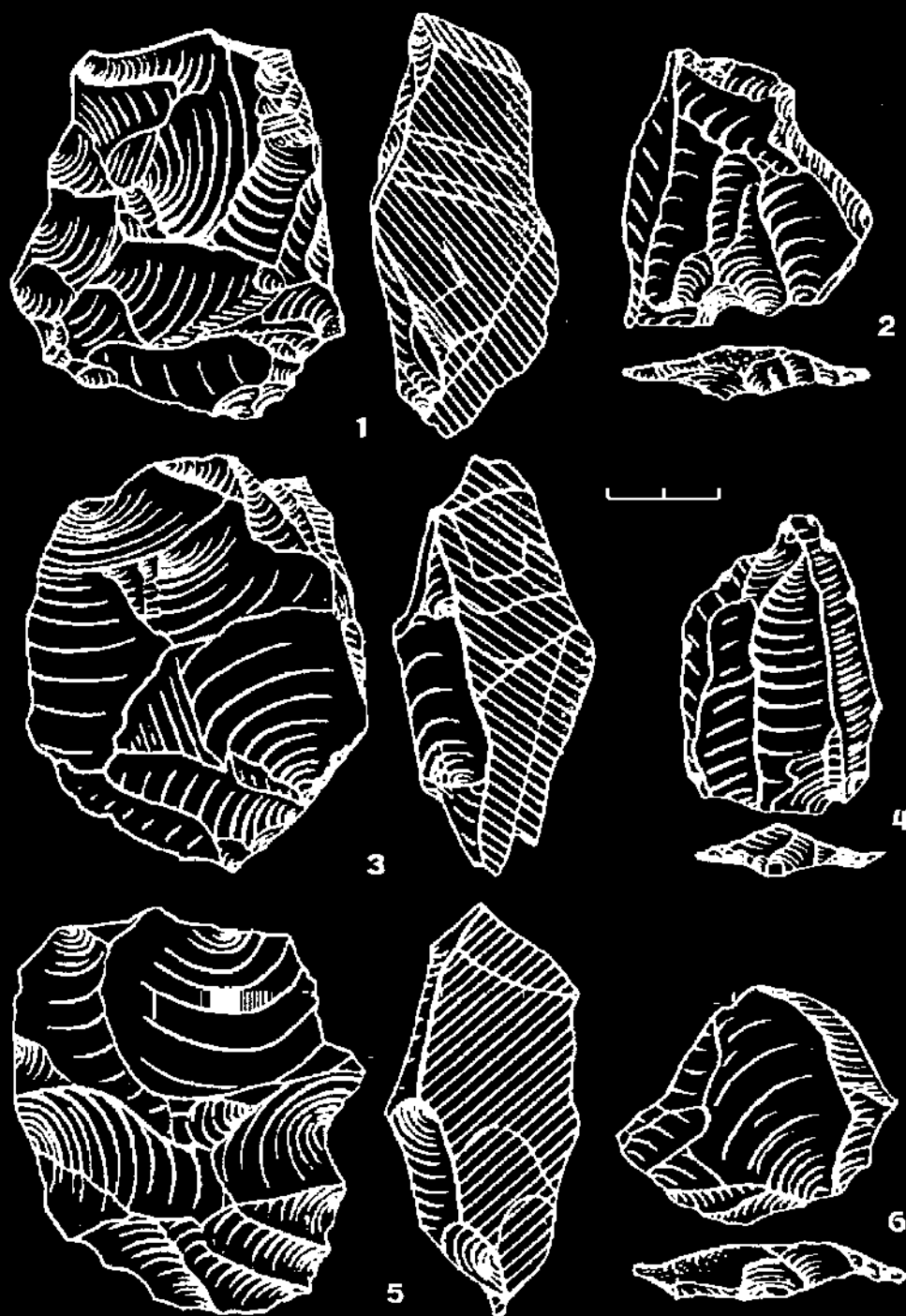
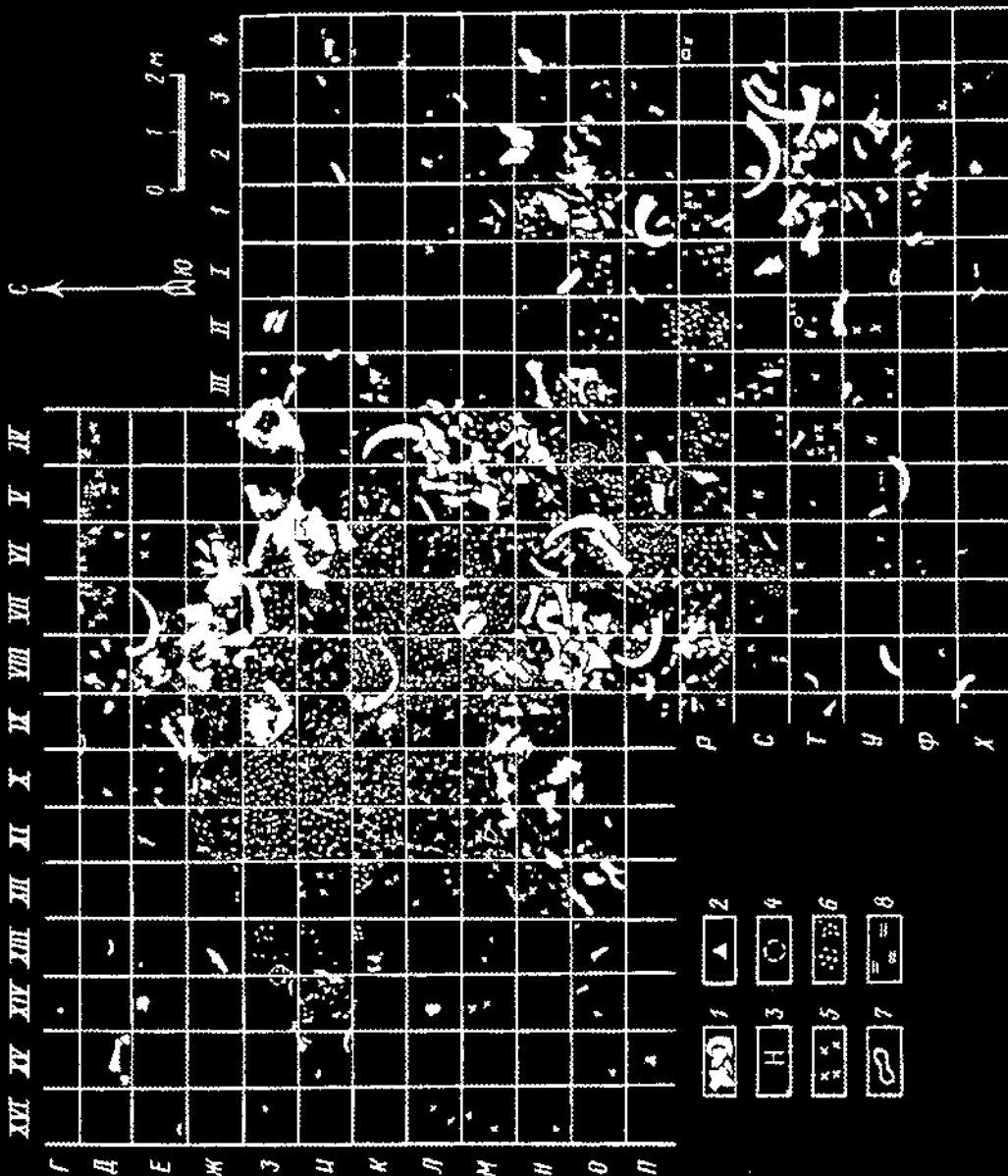


Рис. 62.  
 Молодова V. Крем'яні вироби з мустьєрського шару (За О.П.  
 Чернишом, [Черныш 1987]).



**Рис.63.**  
 Молодова V. Крем'яні вироби з муст'єрського шару 12а (За О.П. Чернишом, [Черниш 1987]).



**Рис.64.**

Молодова В. Горизонтальний план розташування решток 11 мустьєрського шару (За О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).



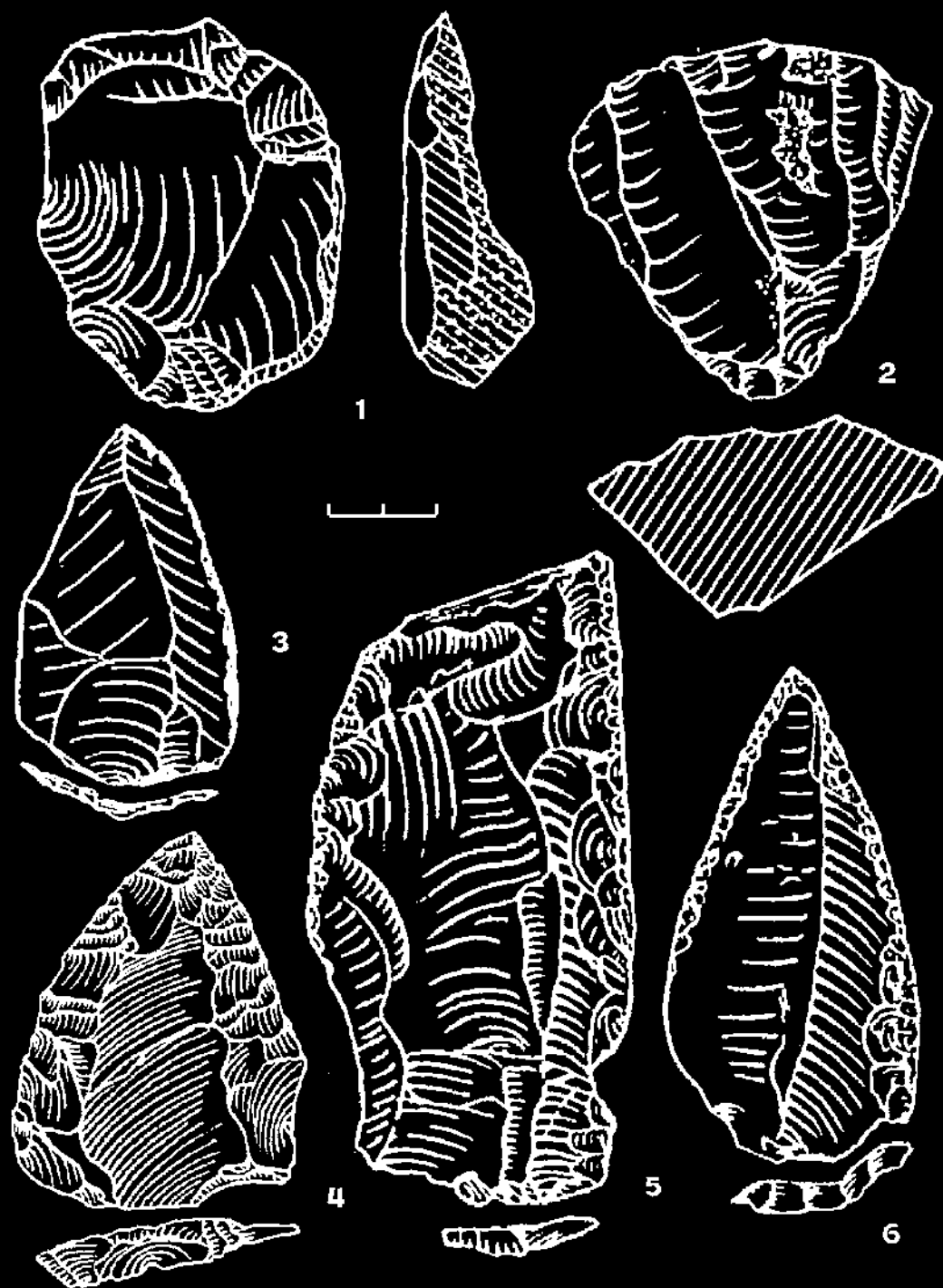
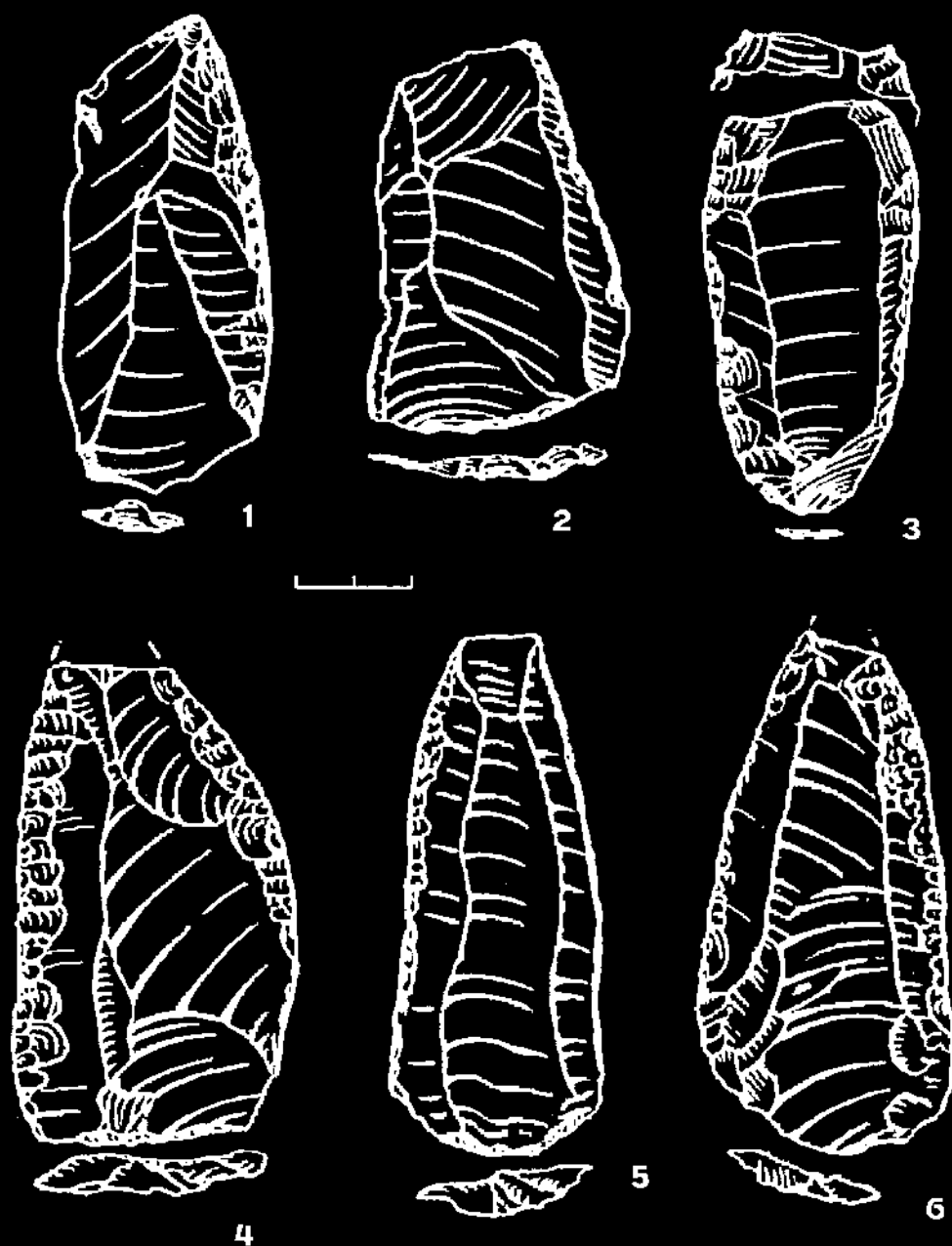


Рис. 65.

Молодова V. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 11 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).



**Рис.66.**  
 Молодова V. Крем'яні вироби з муст'єрського шару 11 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).

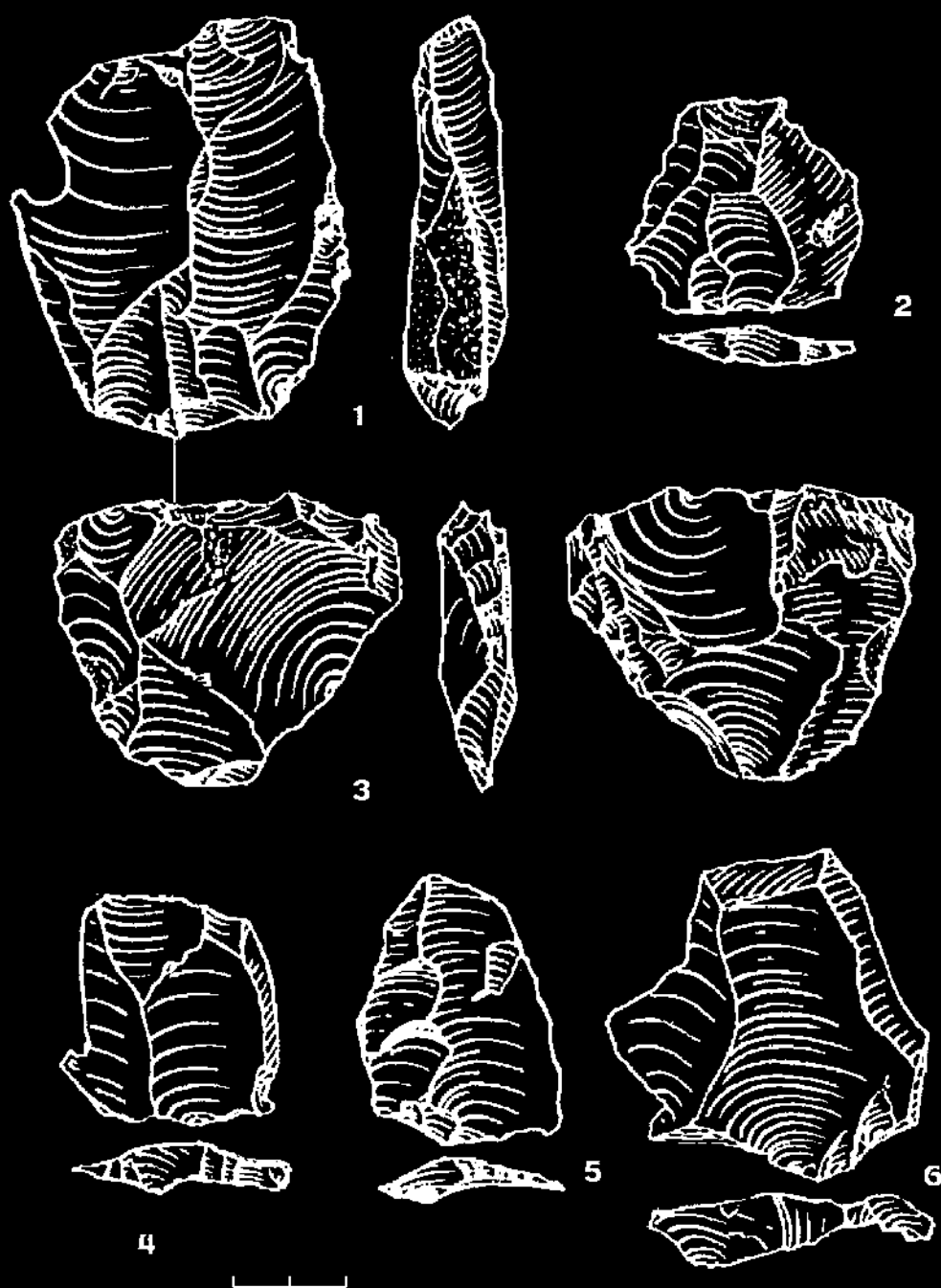


Рис. 67.  
 Молодова V. Крем'яні вироби з муст'єрського шару 116 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).

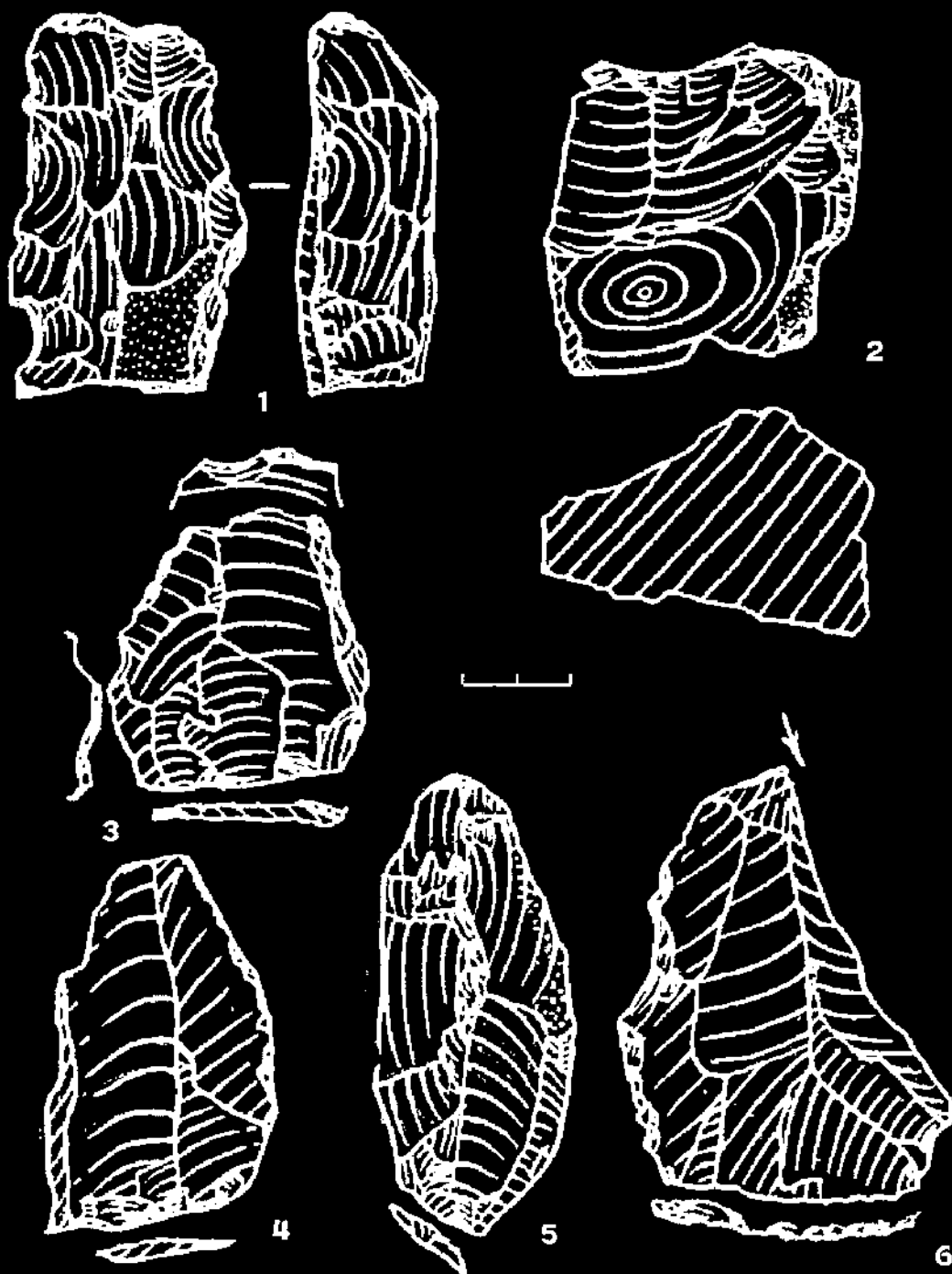
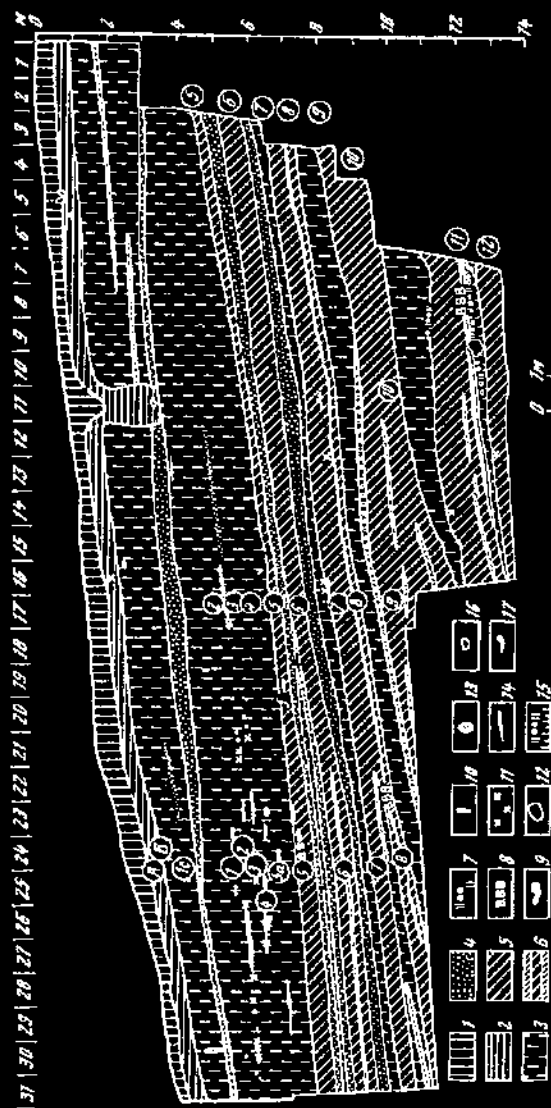
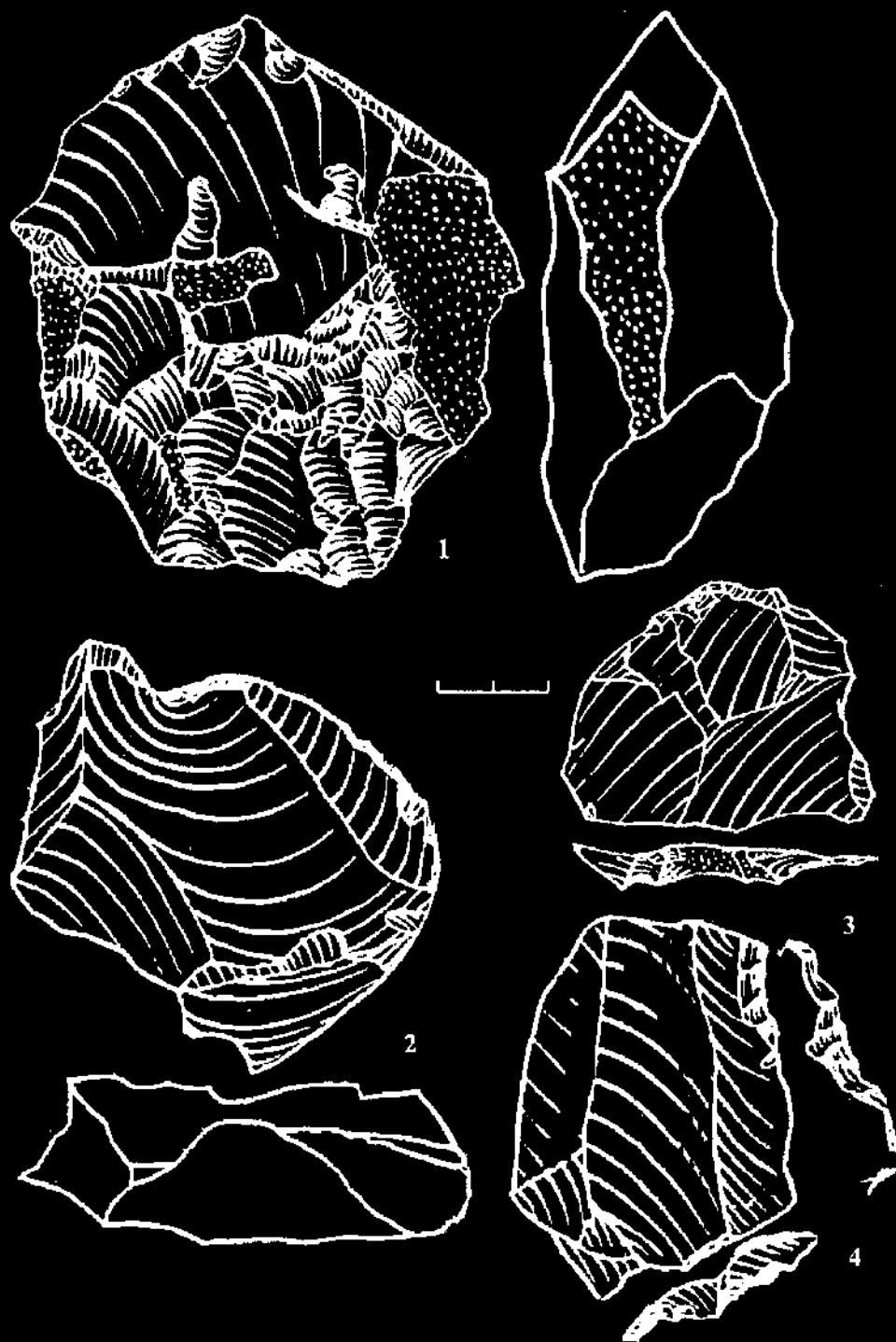


Рис. 68.

Молодова V. Крем'яні вироби з мустьєрських (?) шарів 106 (1) і 10а (2-5) (За О.П. Чернишом, [Черныш 1987]).



**Рис.69.**  
Кормань ІV. Розріз поздовжньої стінки розкопу по лінії В-Д (1971 р.). (За О.П. Чернишом, [Черныш 1977]).



**Рис.70.**  
 Кормань IV. Крем'яні вироби з рис-вюрмського алювію (1) і  
 мустьєрського шару 12 (2-4) (За О.П. Чернишом, [Черныш 1977]).

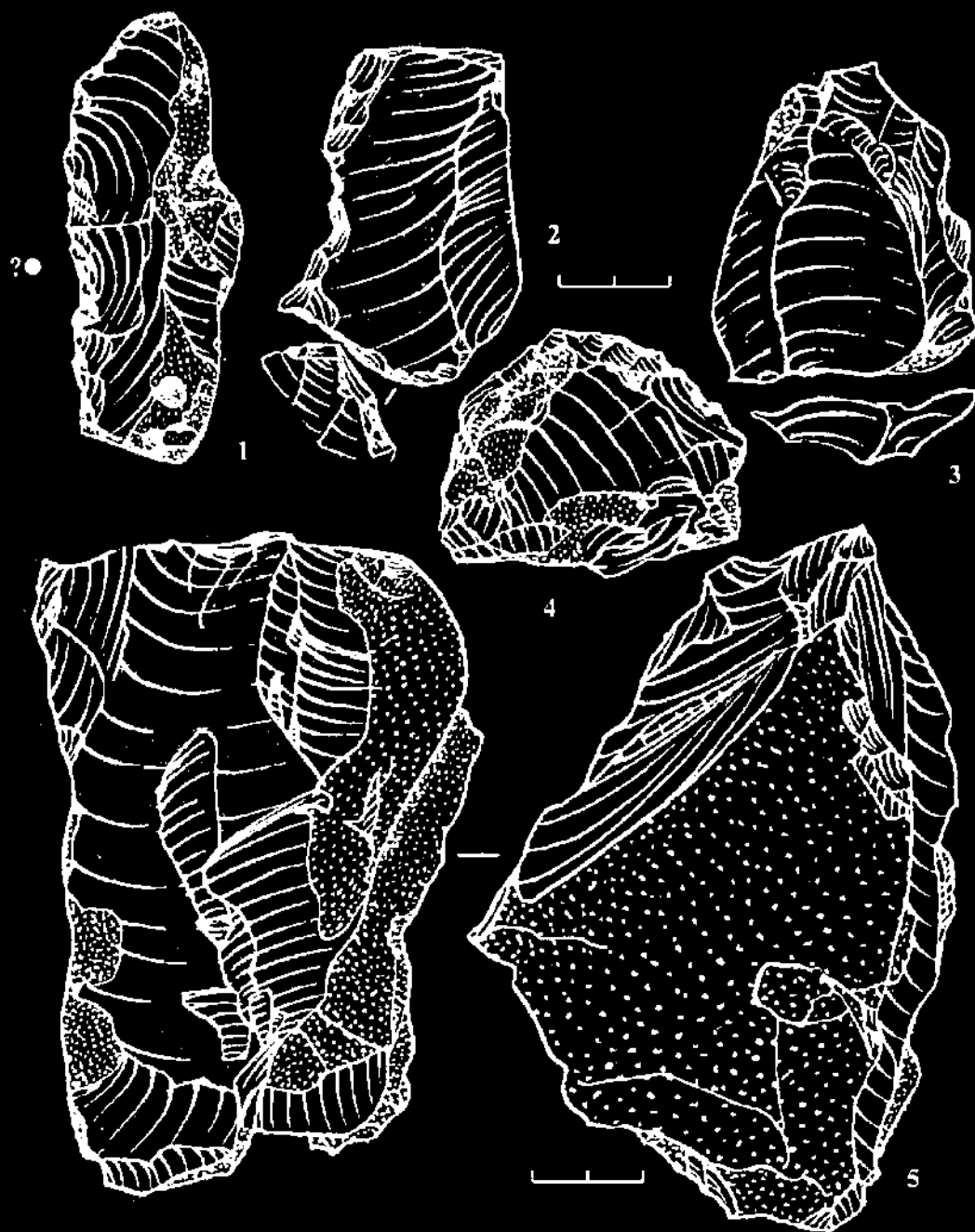
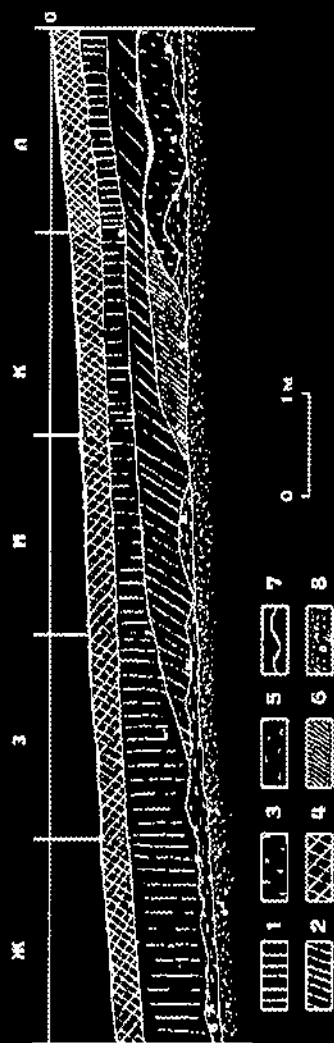


Рис.71.

Кормань IV. 1-5. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 10 (За О.П. Чернишом, [Черныш 1977]).



**Рис.72.**

*Стінка 1. Поздовжній розріз північної стінки розкопу (за М.К. Анісіюткіним, [Анісіюткин 2001]).*



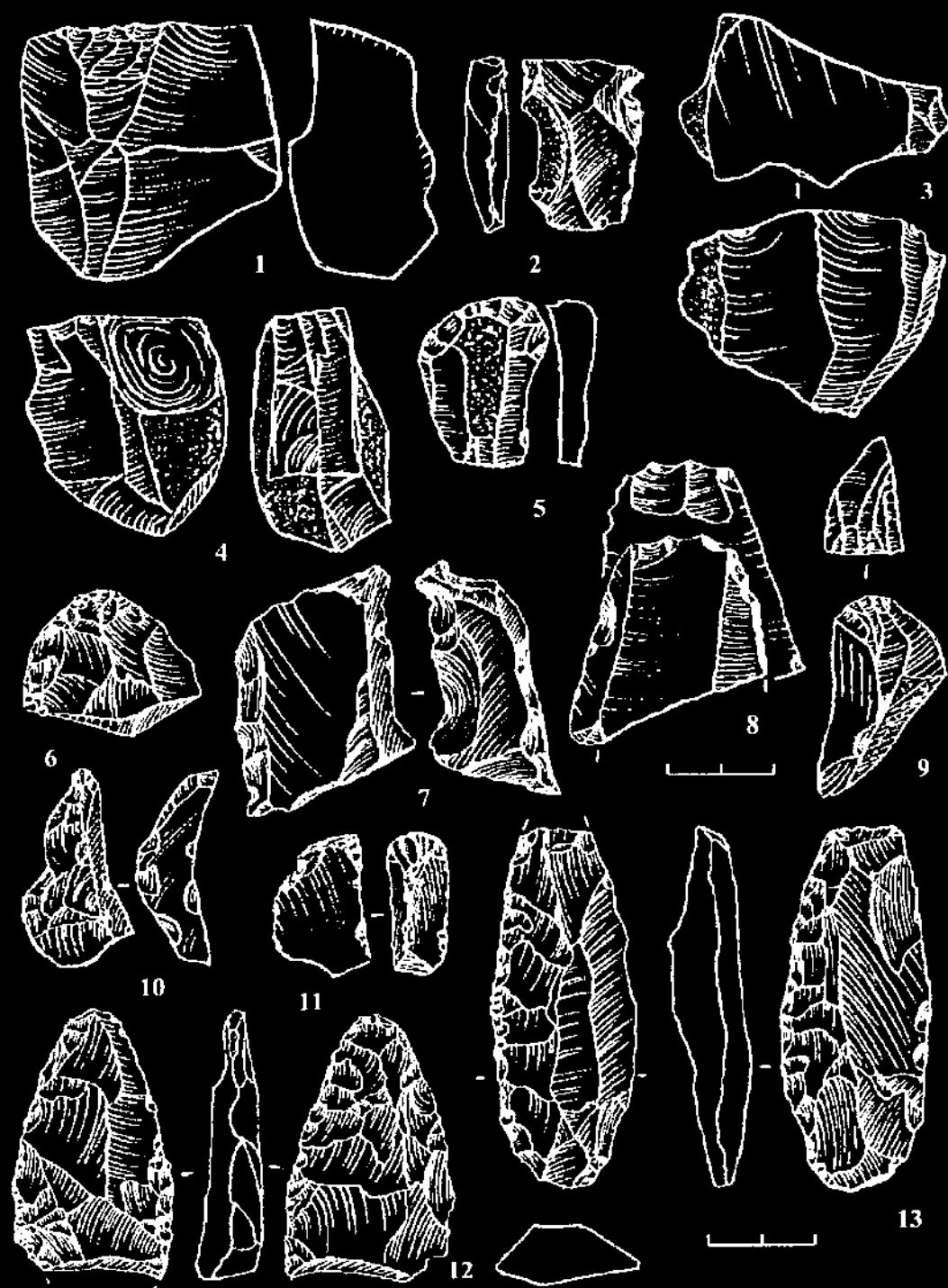
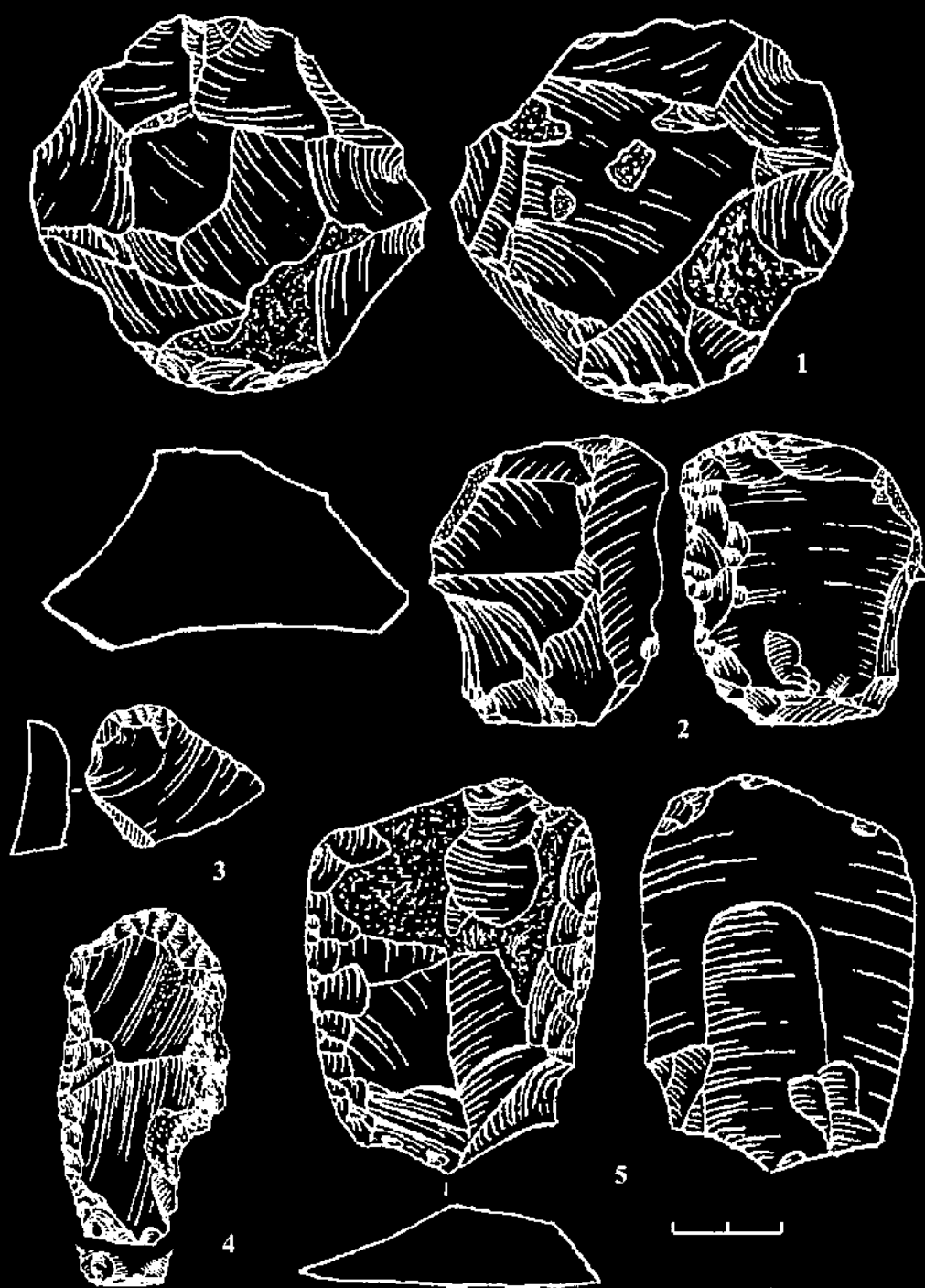


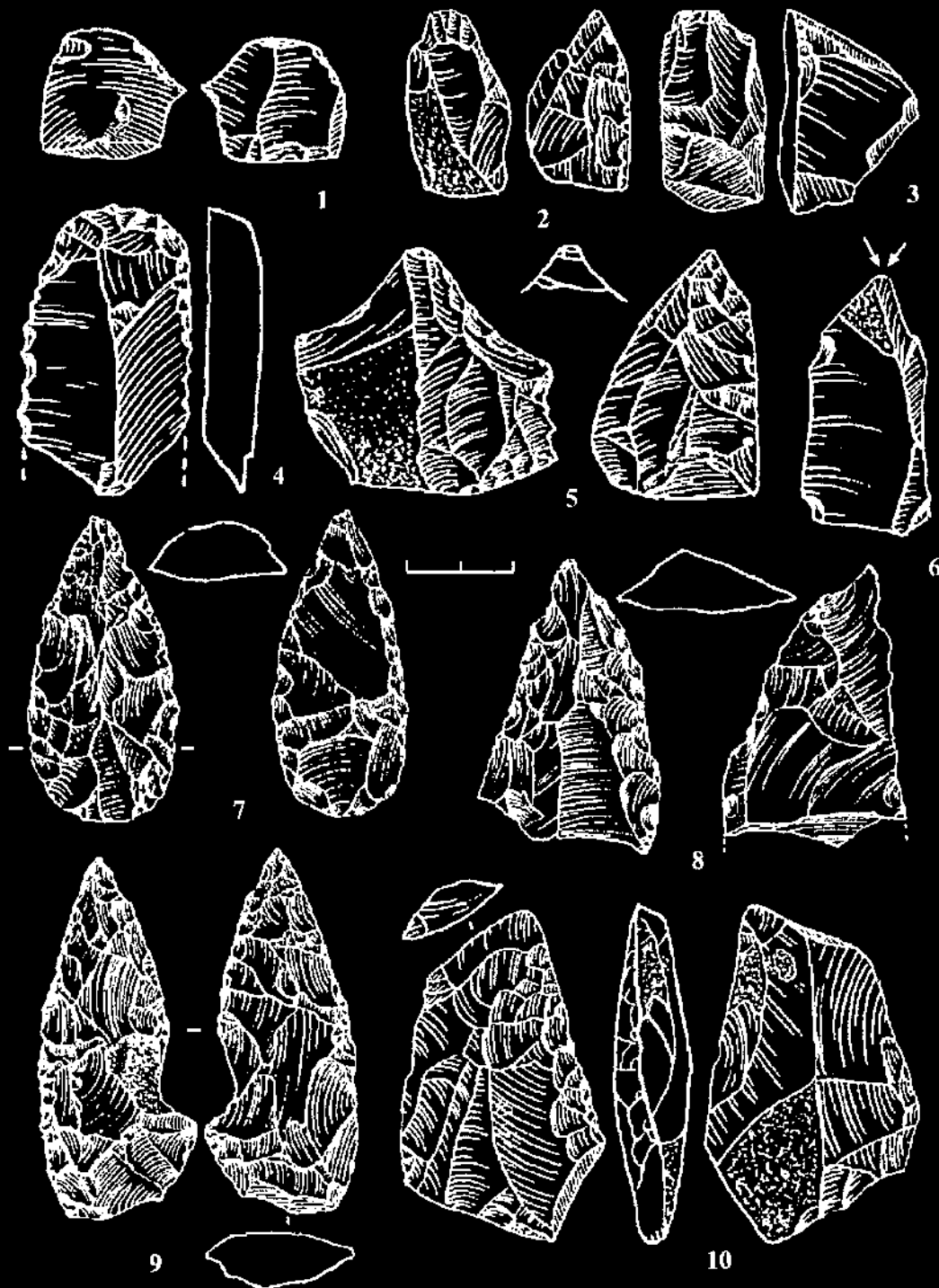
Рис. 73.

Стінка 1. Крем'яні вироби з мустьєрського шару 1 (за М.К. Анісюткіним, [Анісюткін 2001]).



*Рис.74.*

*Стінка 1. Крем'яні вироби з муст'єрського шару II (за М.К. Анисюткіним, [Анисюткин 2001]).*



*Рис.75.*

*Стінка 1. Крем'яні вироби з мустьєрського шару II (за М.К. Анісюткіним, [Анісюткін 2001]).*

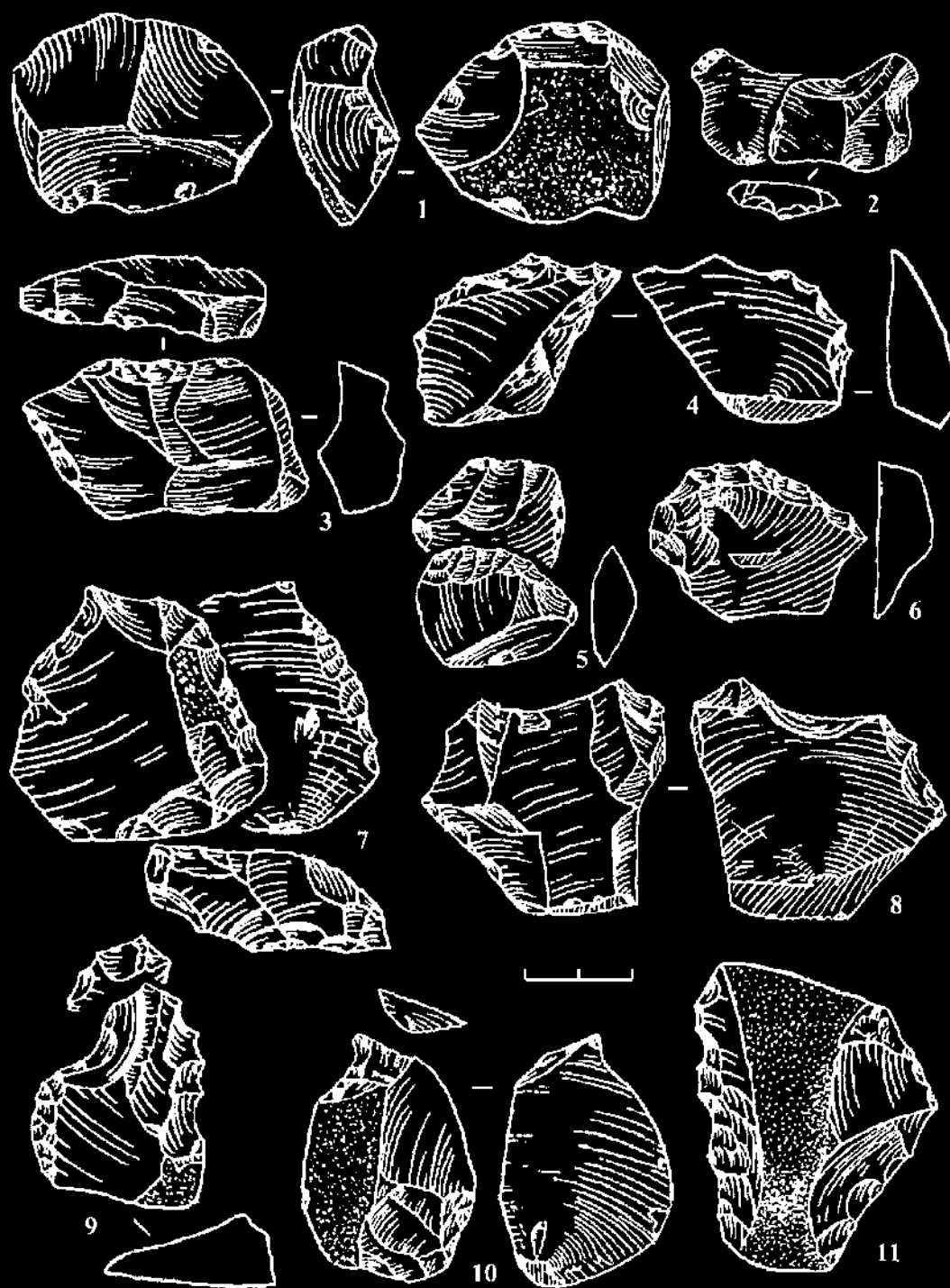
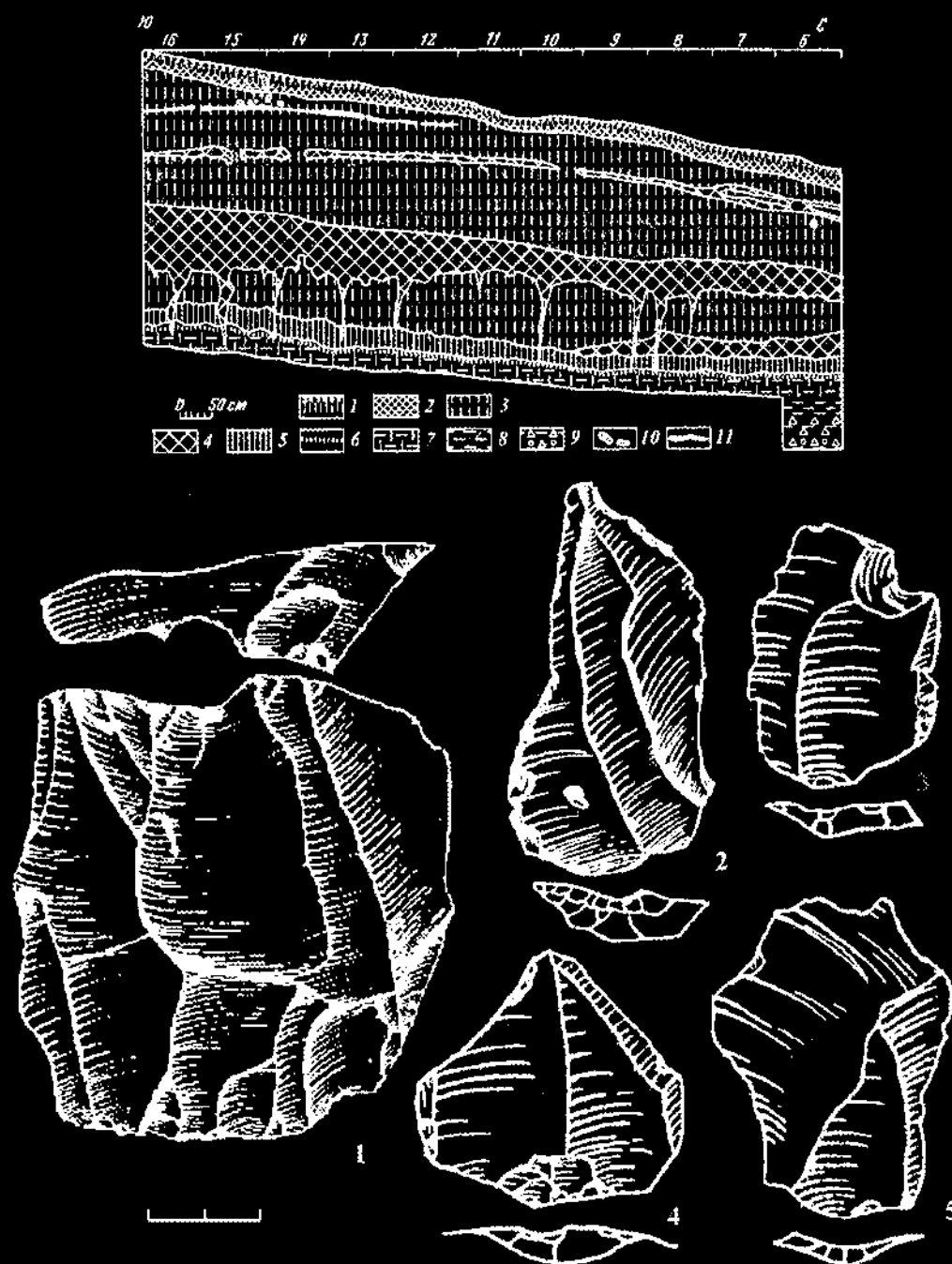


Рис. 76.  
Осіпка. 1-11. Кам'яні вироби (за М.К. Анісюткіним, [Анісюткин 2001]).



**Рис.77.**

Кетроси. А. Розріз західної стінки розкопу І. 1-5 крем'яні вироби з ділянки І (за М.К. Анисюткіним, [Анисюткин 1981]).



Рис.78.  
Кетроси. 1-9 крем'яні вироби з ділянки I (за М.К. Анисюткіним,  
[Анисюткин 1981]).

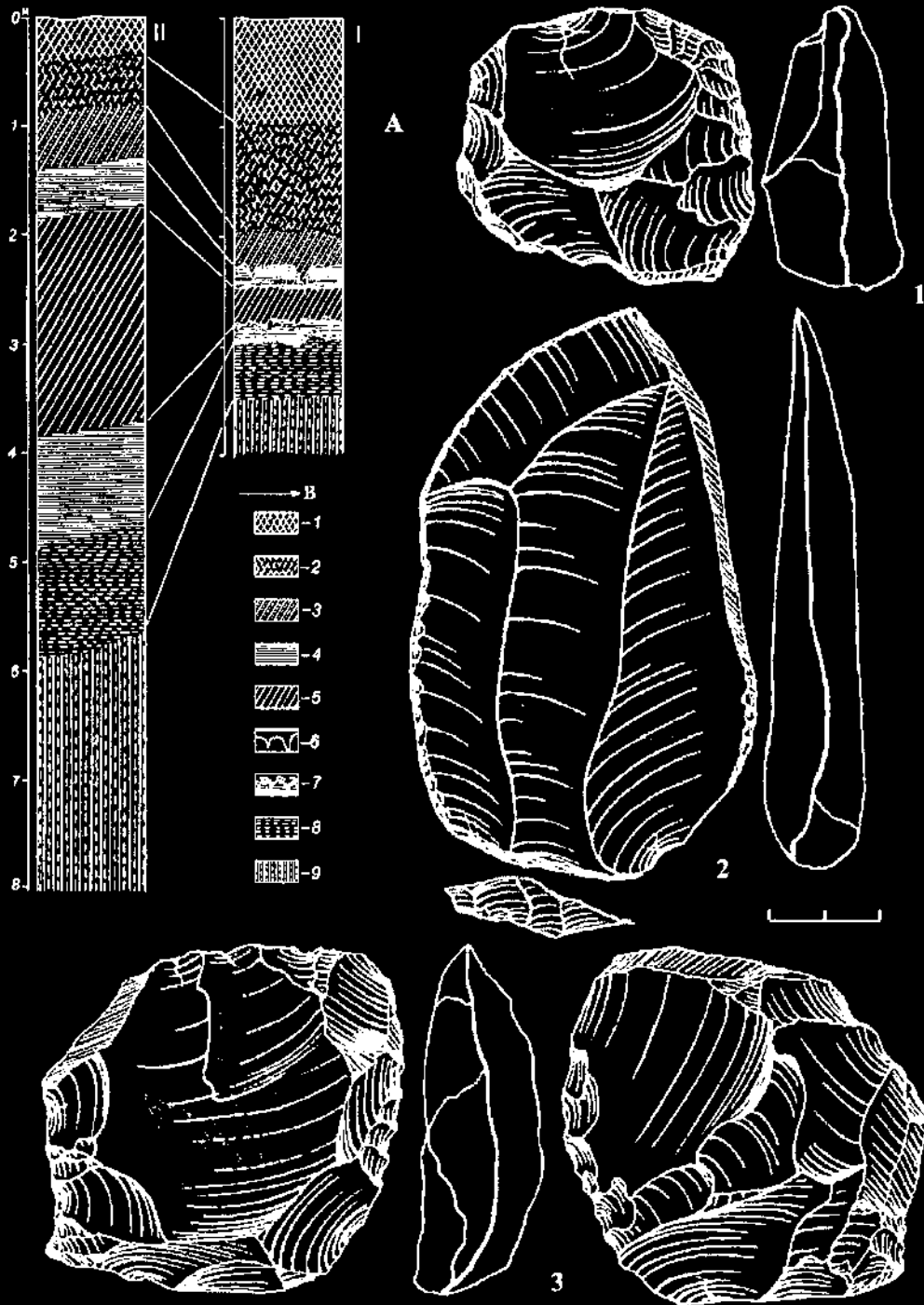
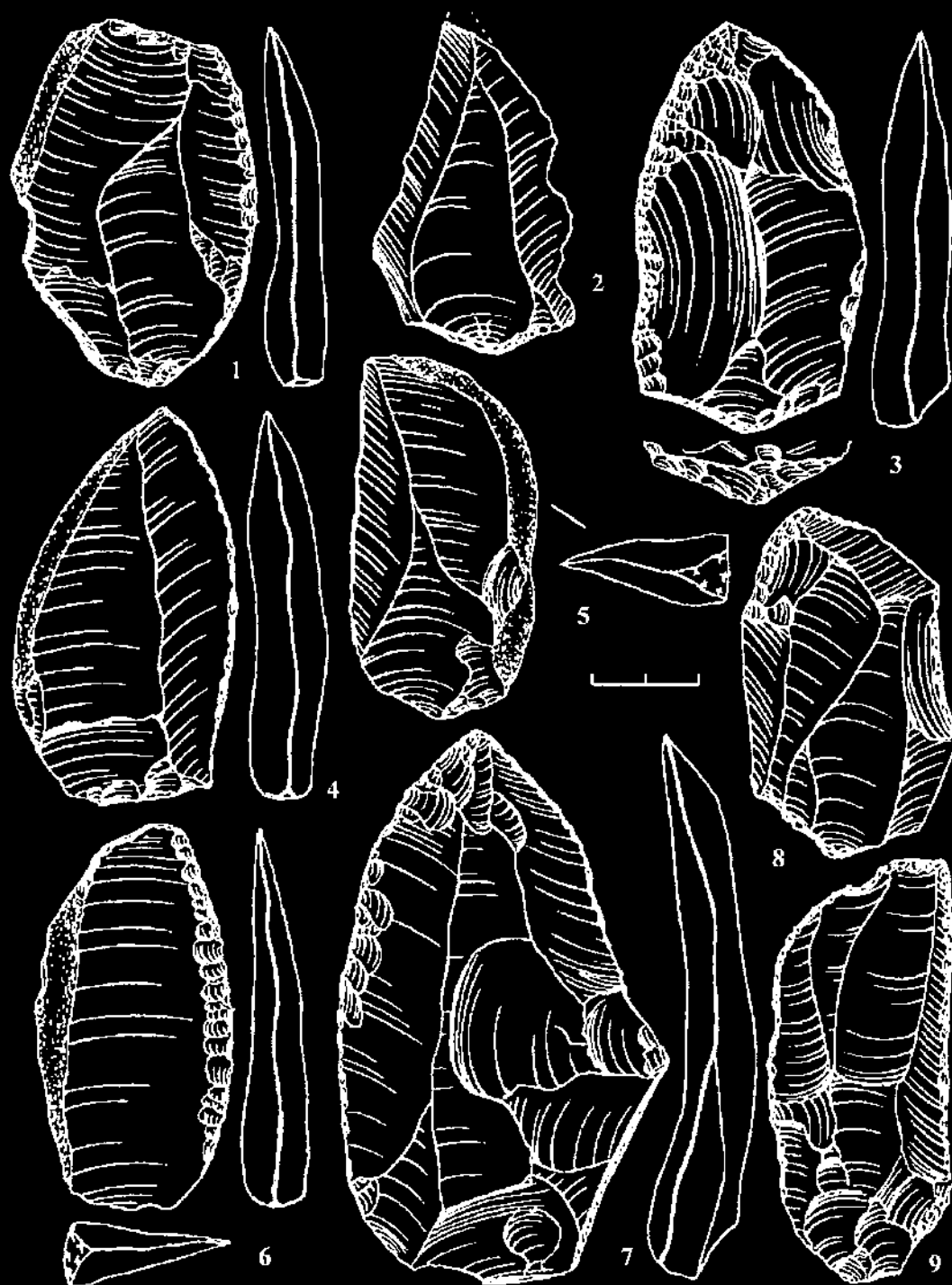


Рис.79.

Пронятин. А. Стратиграфічна колонка північної стінки розкопу (I) і зачистки в 40 м від розкопу (II). 1-3. Крем'яні вироби (За О.С. Ситником, [Ситник 2000]).



**Рис. 80.**  
Пронятин. 1-9. Крем'яні вироби (За О.С. Ситником, [Ситник 2000]).



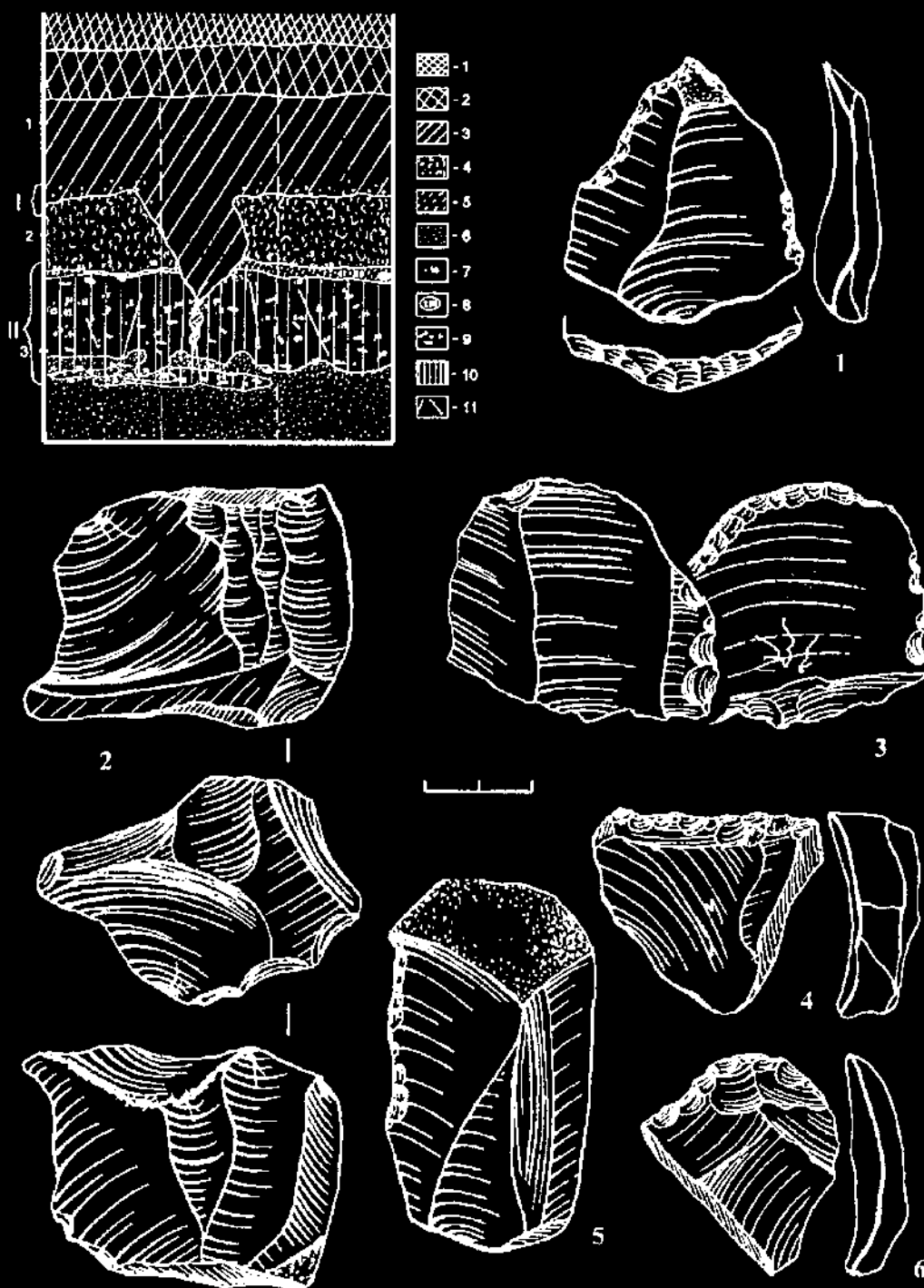


Рис.81.

Ігровиця І. А. Стратиграфічна колонка; 1- 6. Крем'яні вироби (За О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

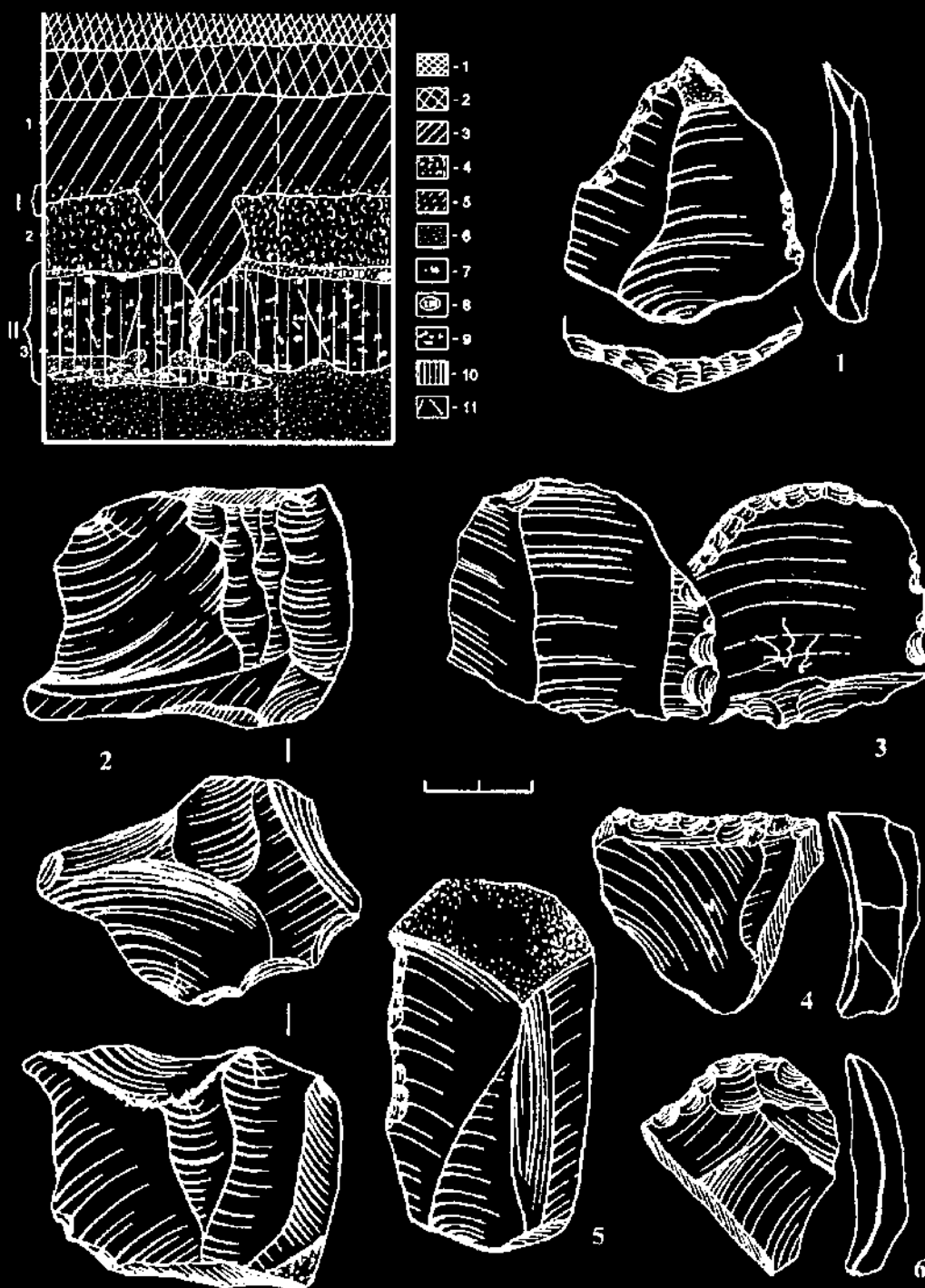
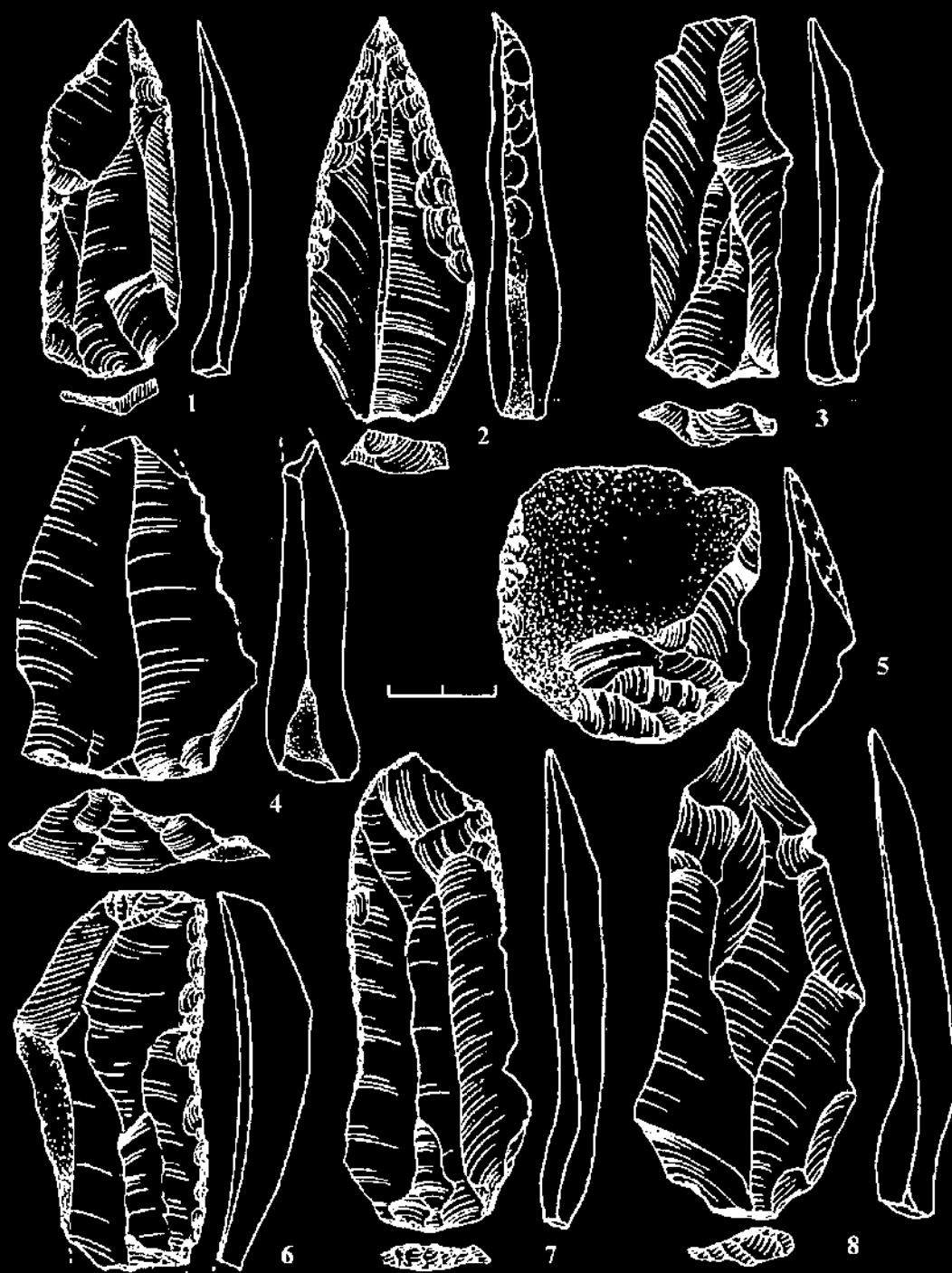


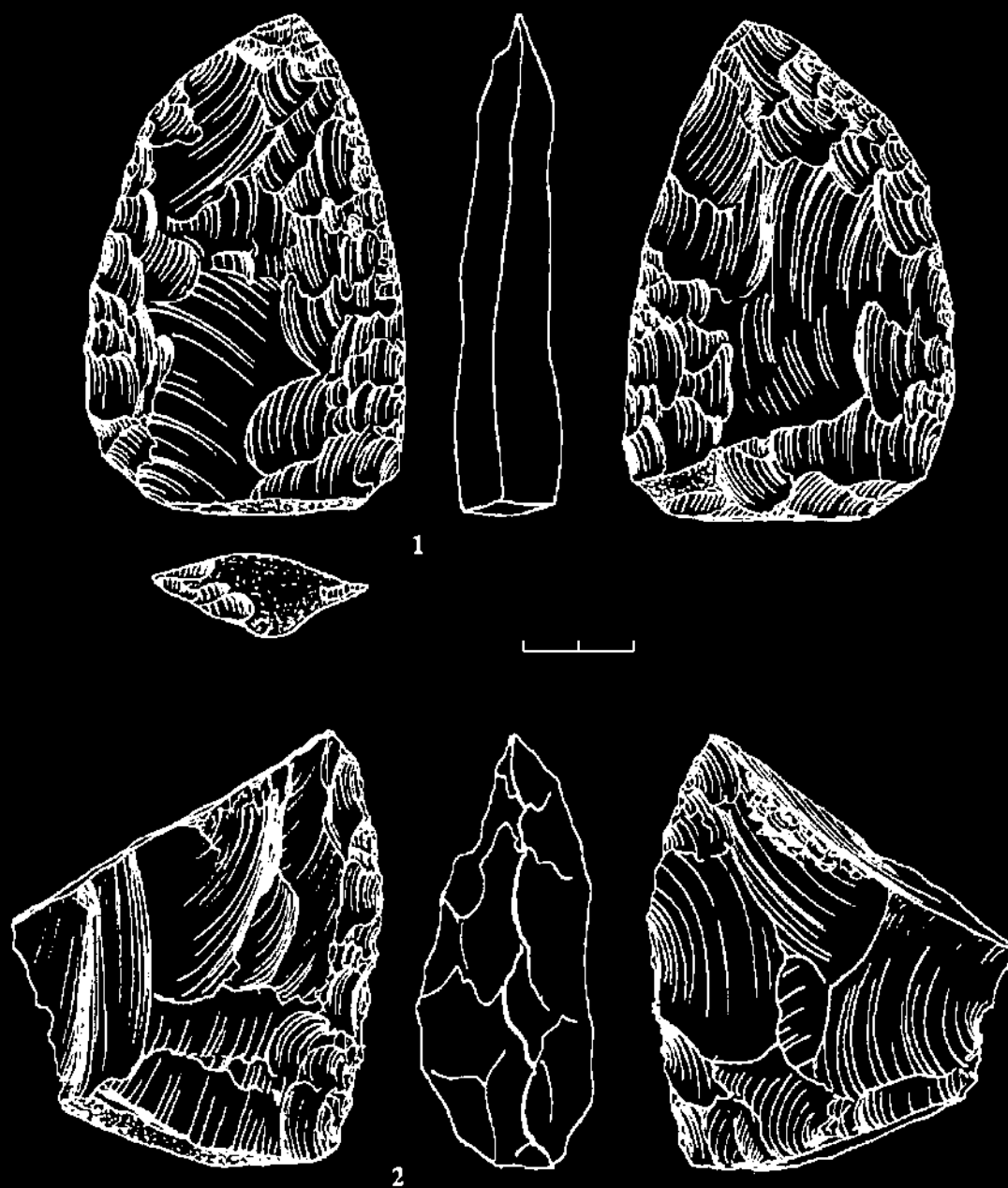
Рис.82.

Ігровиця І. А. Стратиграфічна колонка; 1- 6. Крем'яні вироби (За О.С. Ситником, [Ситник 2000]).



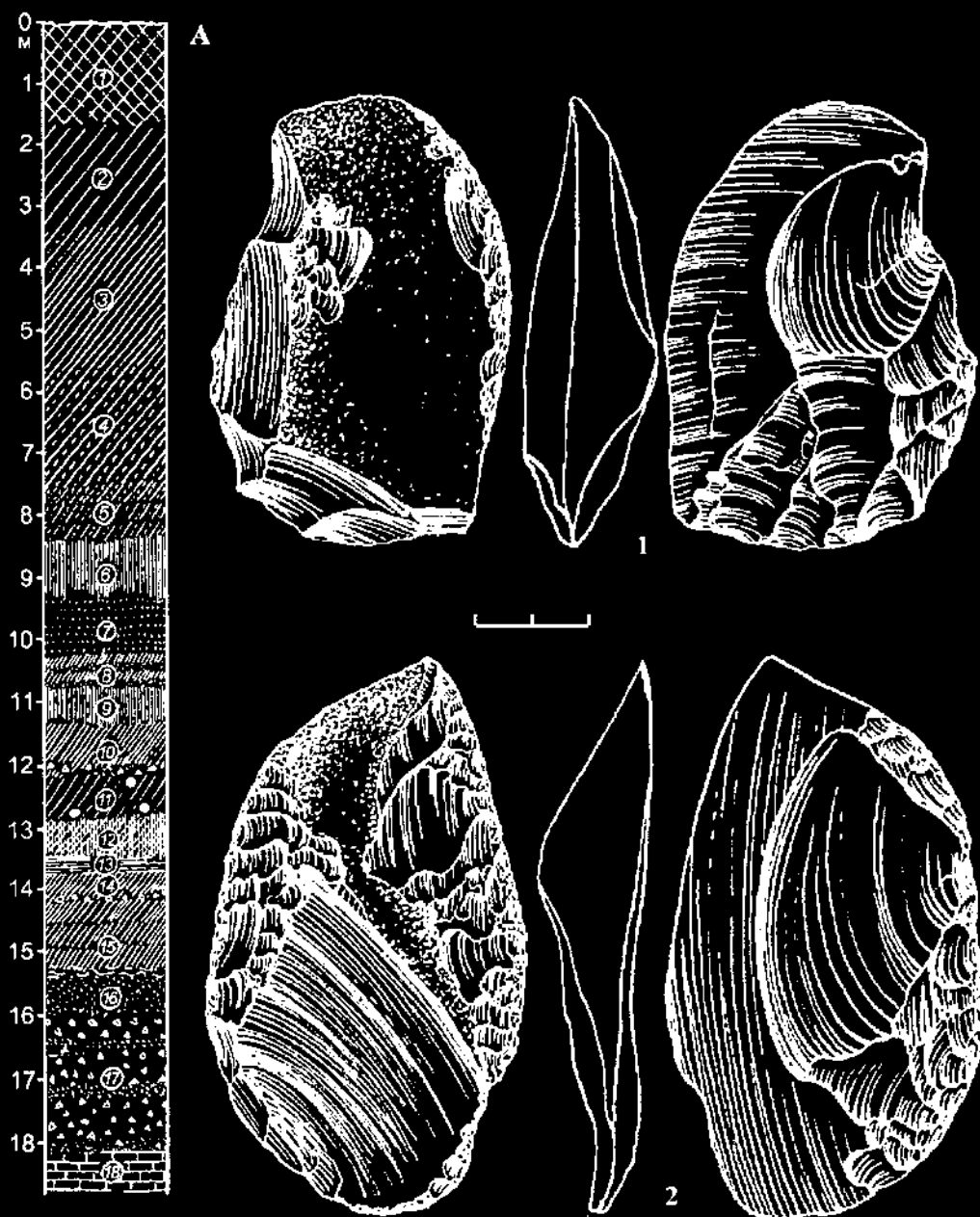
**Рис.83.**

Єзупіль. 1-8. Крем'яні вироби із шару III (За О.С. Ситником, [Ситник 2000]).



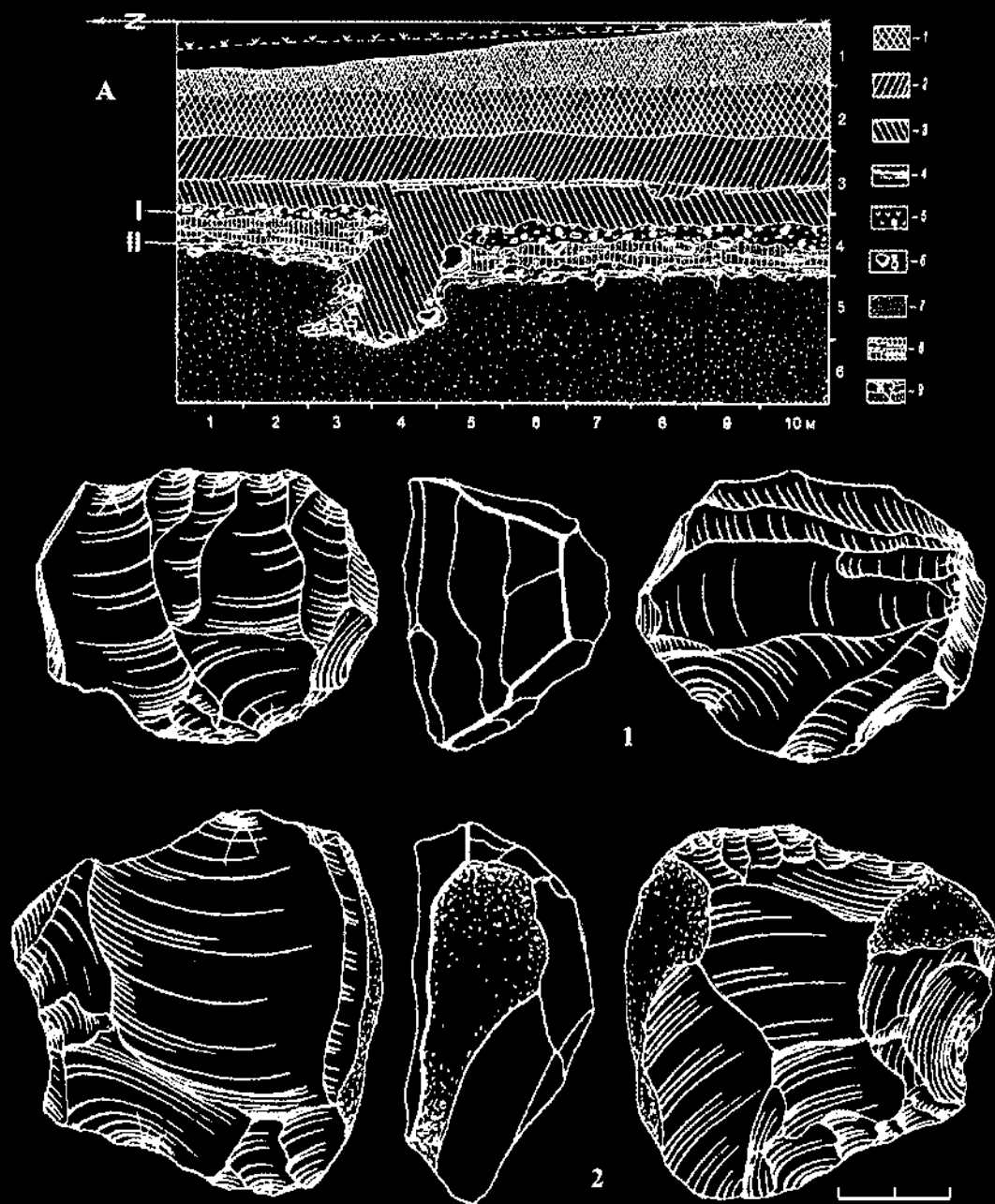
**Рис. 84.**

Єзупіль. 1-8. Крем'яні вироби із шару II (За О.С. Ситником, [Ситник 2000]).



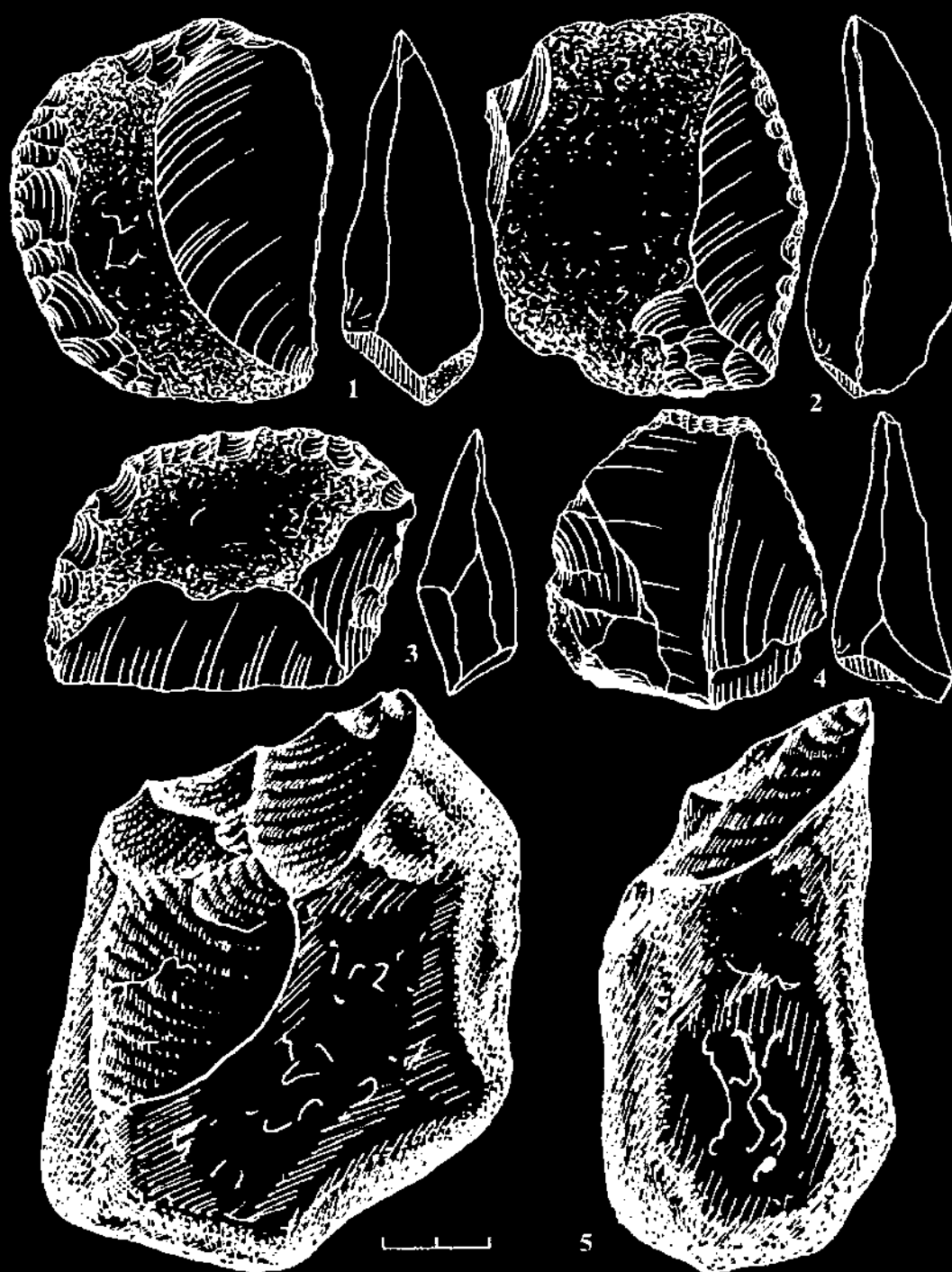
**Рис. 85.**

Колодіїв . А. Стратиграфічний розріз. 1, 2. Кам'яні вироби (За О.С. Ситником, А.Б. Богуцьким [Ситник 2000]).

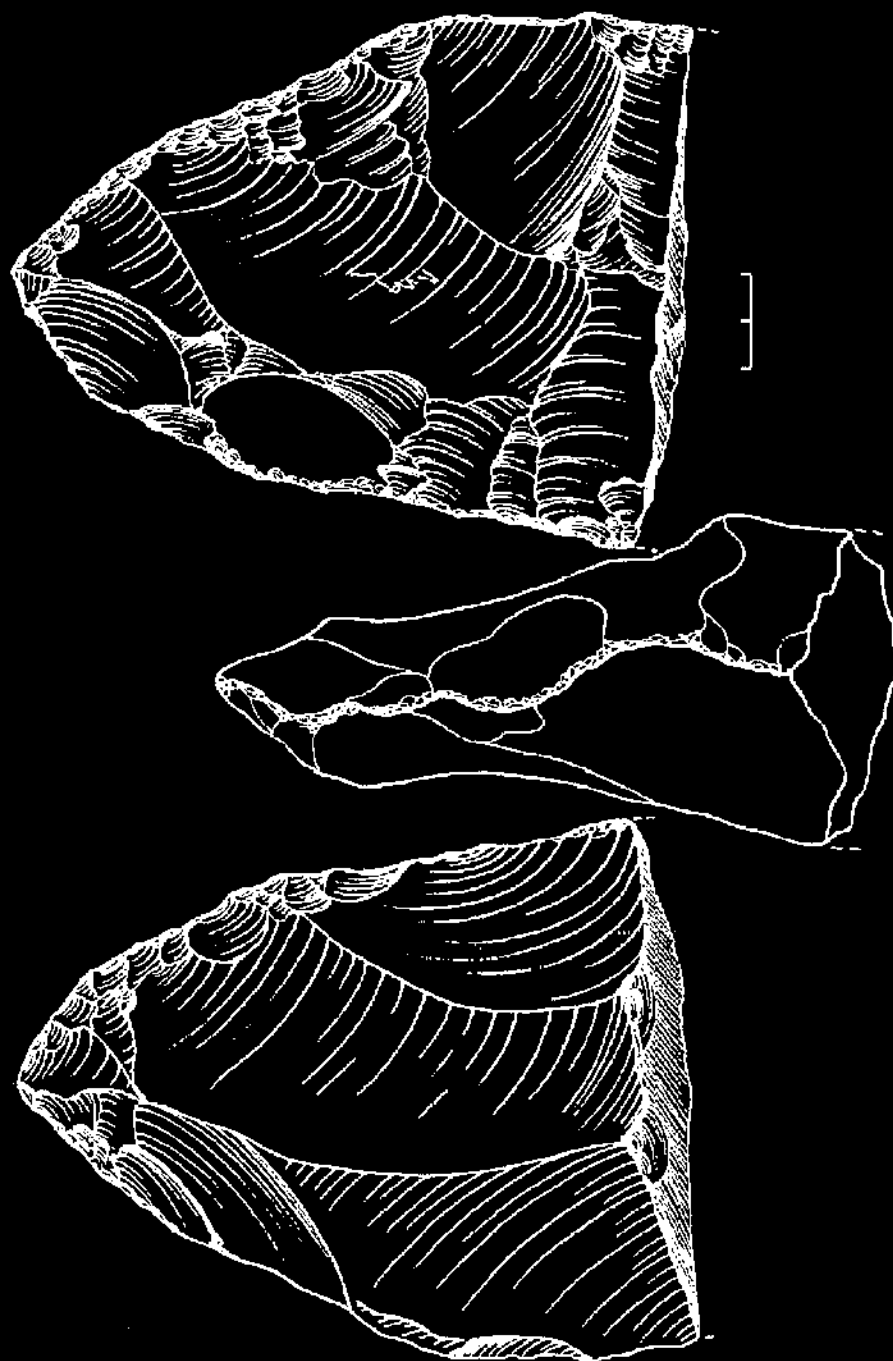


**Рис. 86.**

Буглів В. Розкоп П. А. Розріз східної стінки. 1, 2. Нуклеуси із шару I (За О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

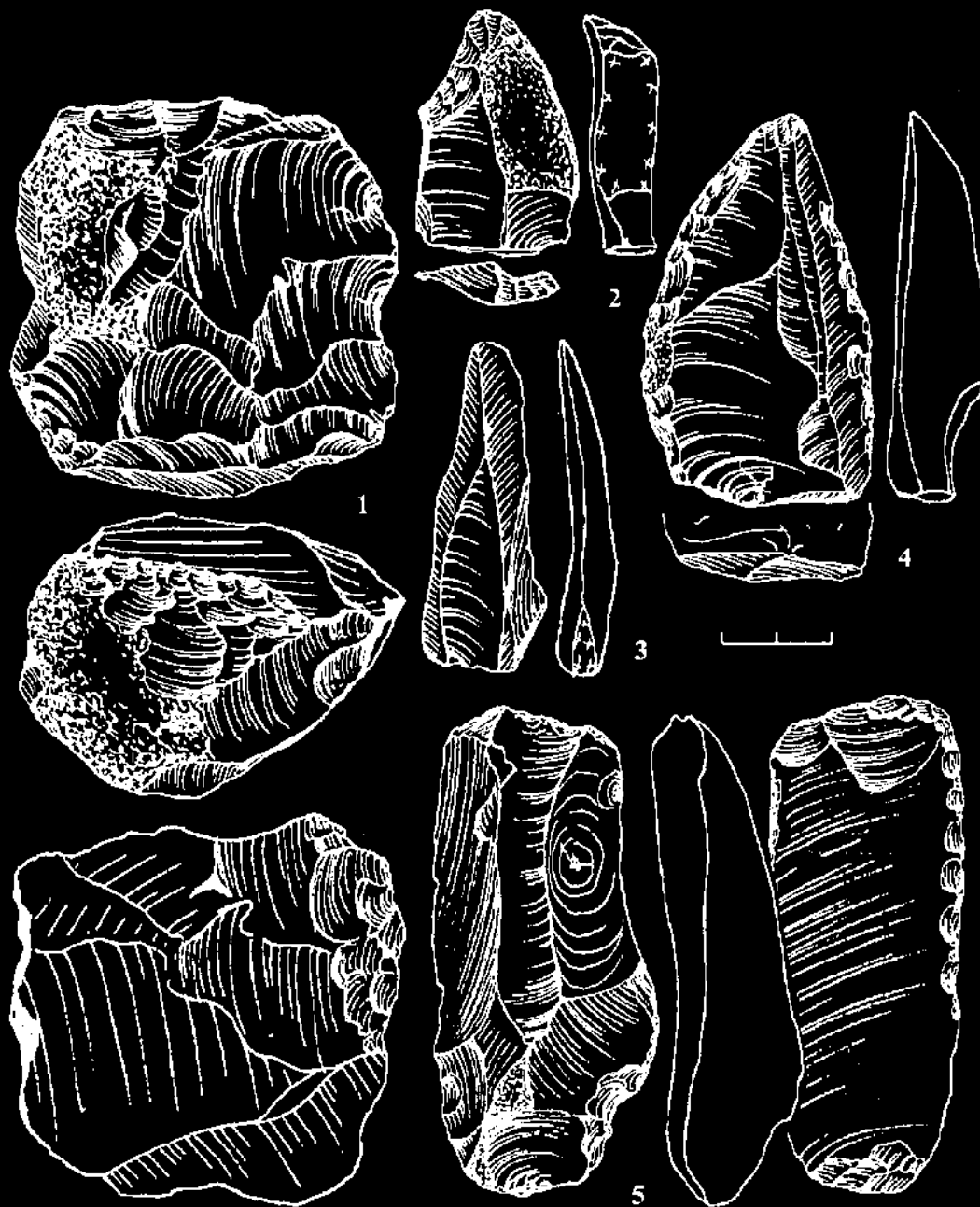


**Рис.87.**  
 Буглів V. 1-5. Крем'яні вироби із шару I (За О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

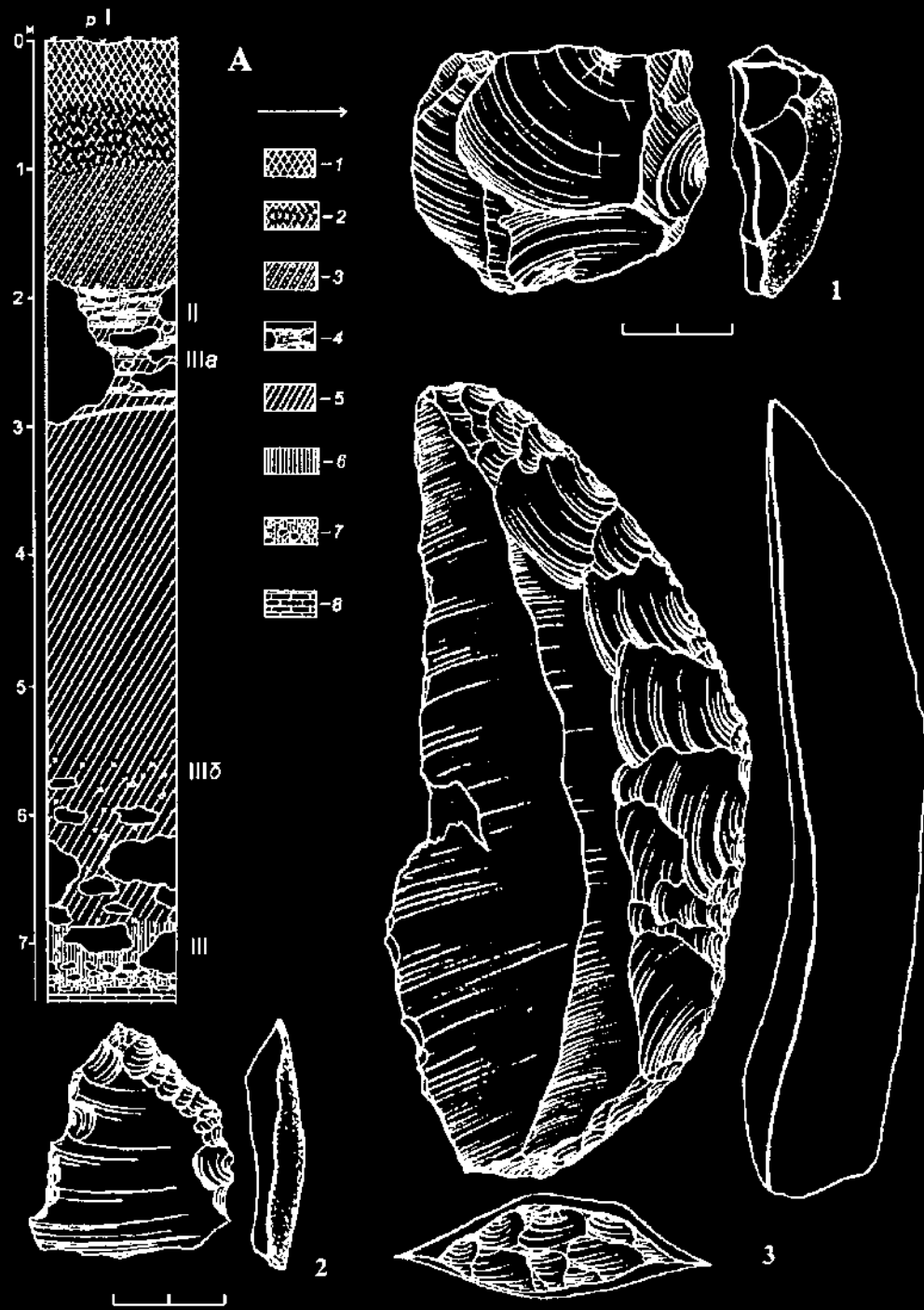


**Рис.88.**  
Буглів V. Рубило із шару II (За О.С. Ситником, [Ситник 2000]).



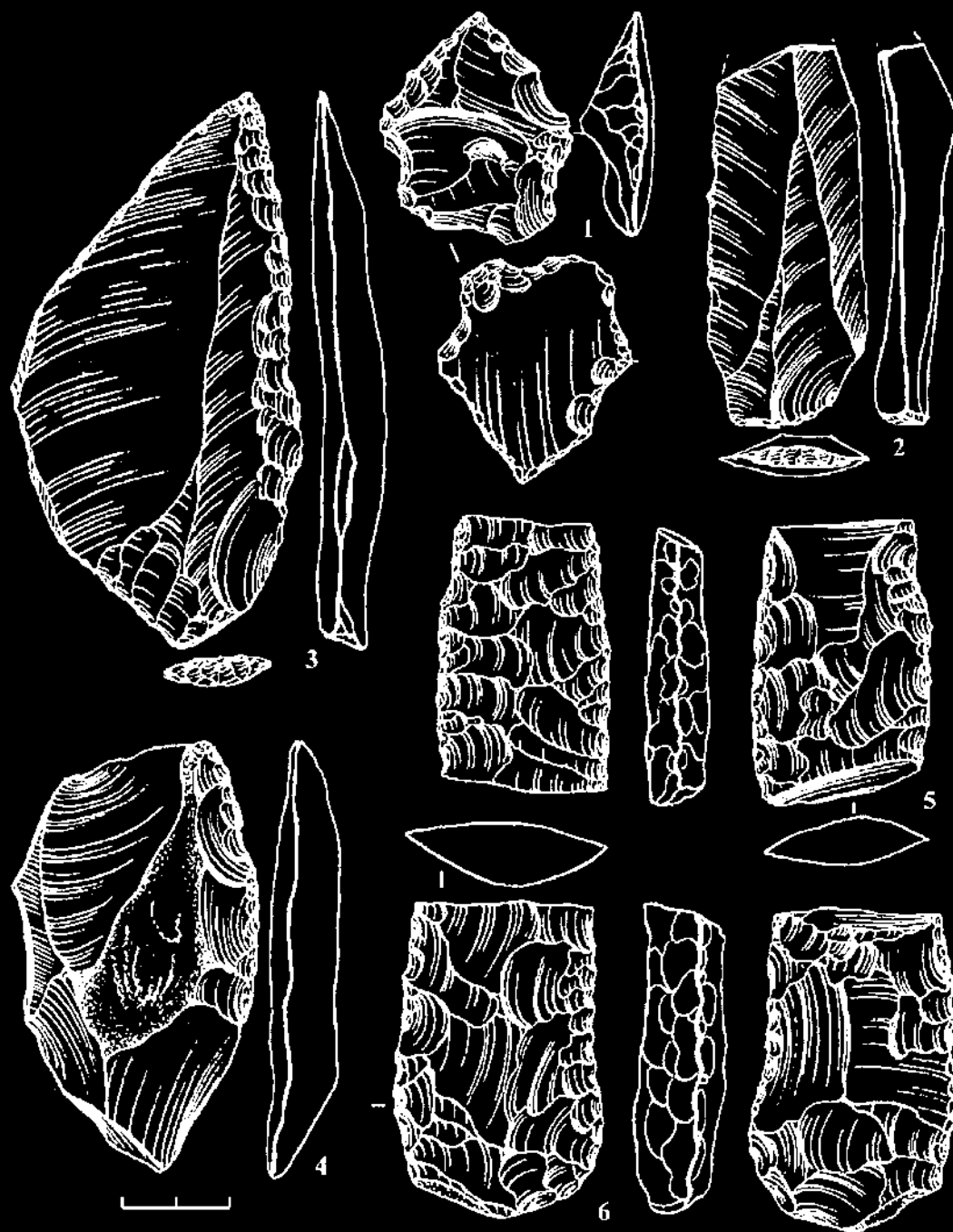


**Рис.89.**  
 Буглів V. 1-5. Крем'яні вироби із шару II (За О.С. Ситником,  
 [Ситник 2000]).



**Рис. 90.**

Великий Глибочок I. А. Стратиграфічний розріз у розкопі I (Р.І) 1-3. Крем'яні вироби із шару III (За О.С. Ситником, [Ситник 2000]).



**Рис. 91.**  
 Великий Глибочок I. 1-6. Крем'яні вироби із шару III (За О.С.  
 Ситником, [Ситник 2000]).

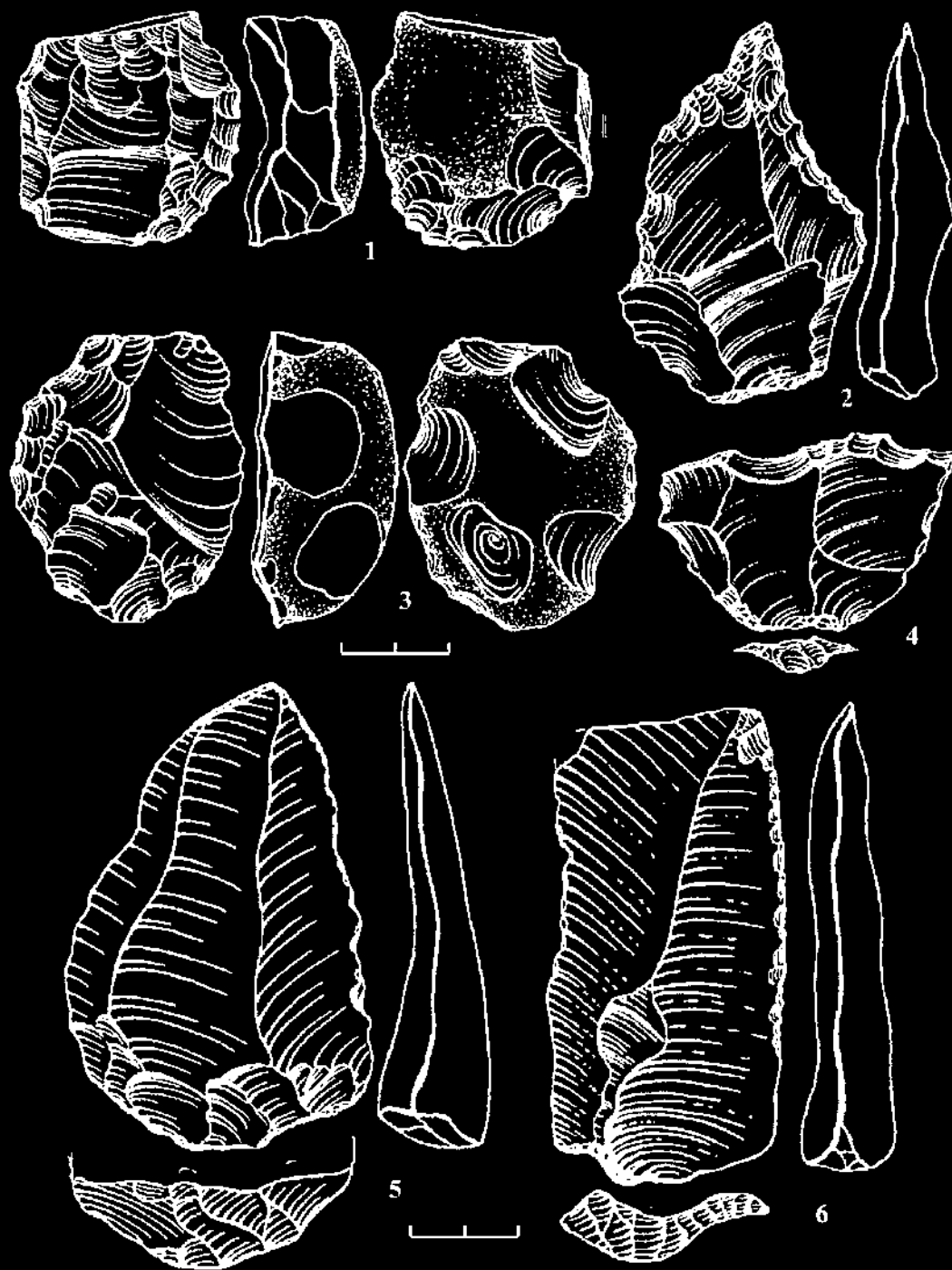


Рис.92.

Великий Глибочок І. 1-6. Крем'яні вироби із шару ІІІ-Б (1-4) і ІІІ-А (5,6) (За О.С. Ситником, [Ситник 2000]).

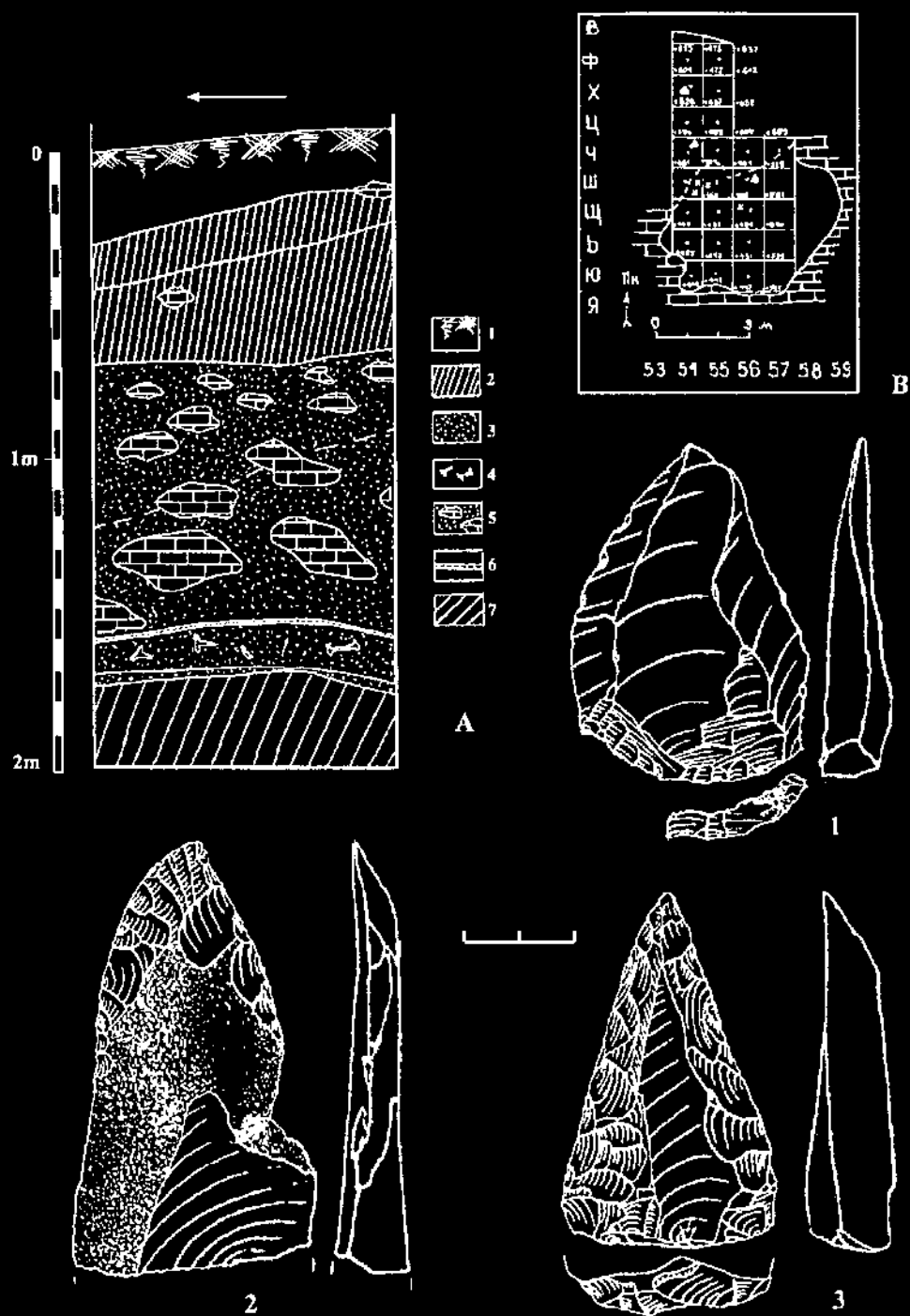
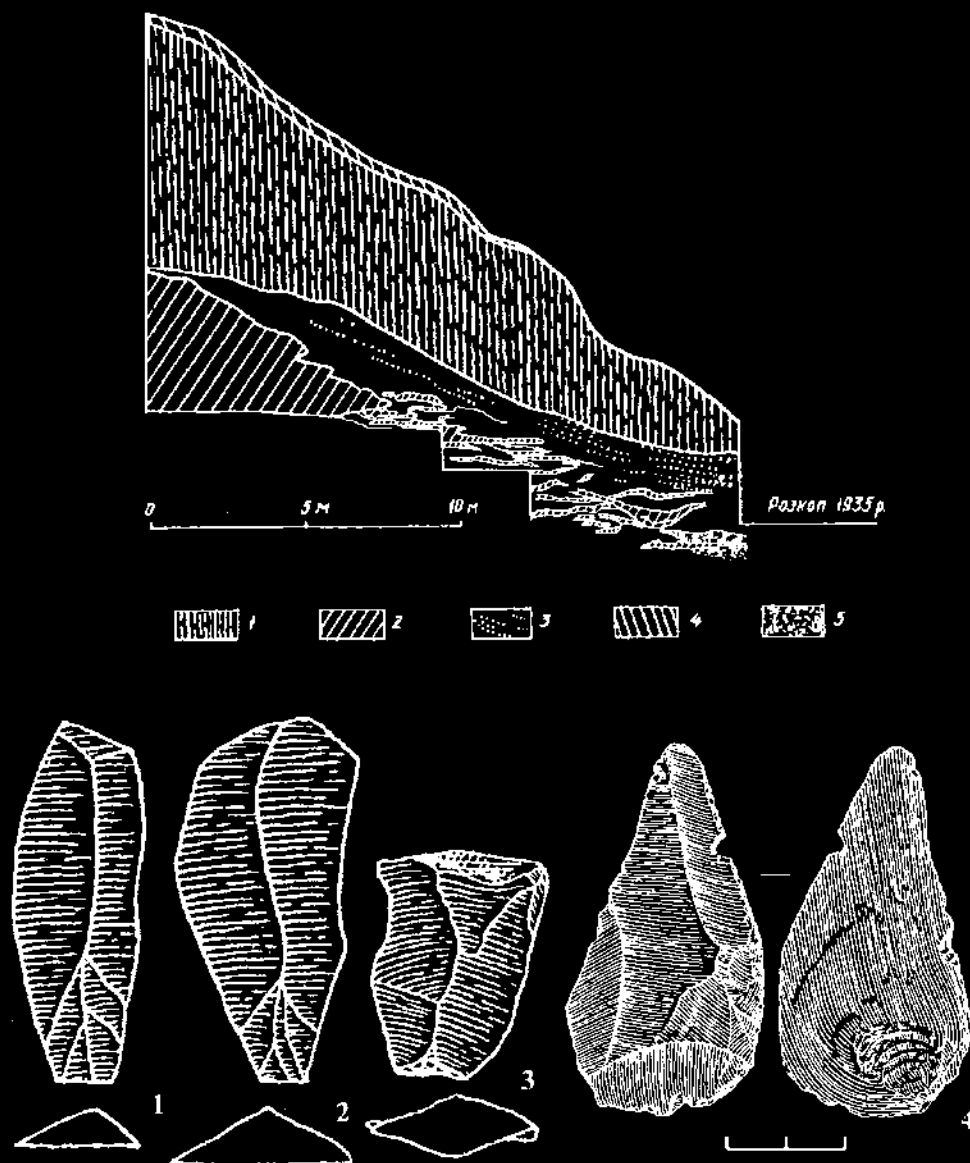


Рис. 93.

Грот Прийма І (За Л.Г. Мацкевим, [Мацкевий 2002]). А. Розріз відкладів на площадці перед гротом (ділянка Ц).



**Рис. 94.**

Кодак І. А. Стратиграфічний розріз (роботи І.Ф. Левицького, 1938 р.). 1-4. Кам'яні вироби (за С.В. Смирновим, П.І. Борисковським, [Смирнов 1973; Борисковский 1953]).

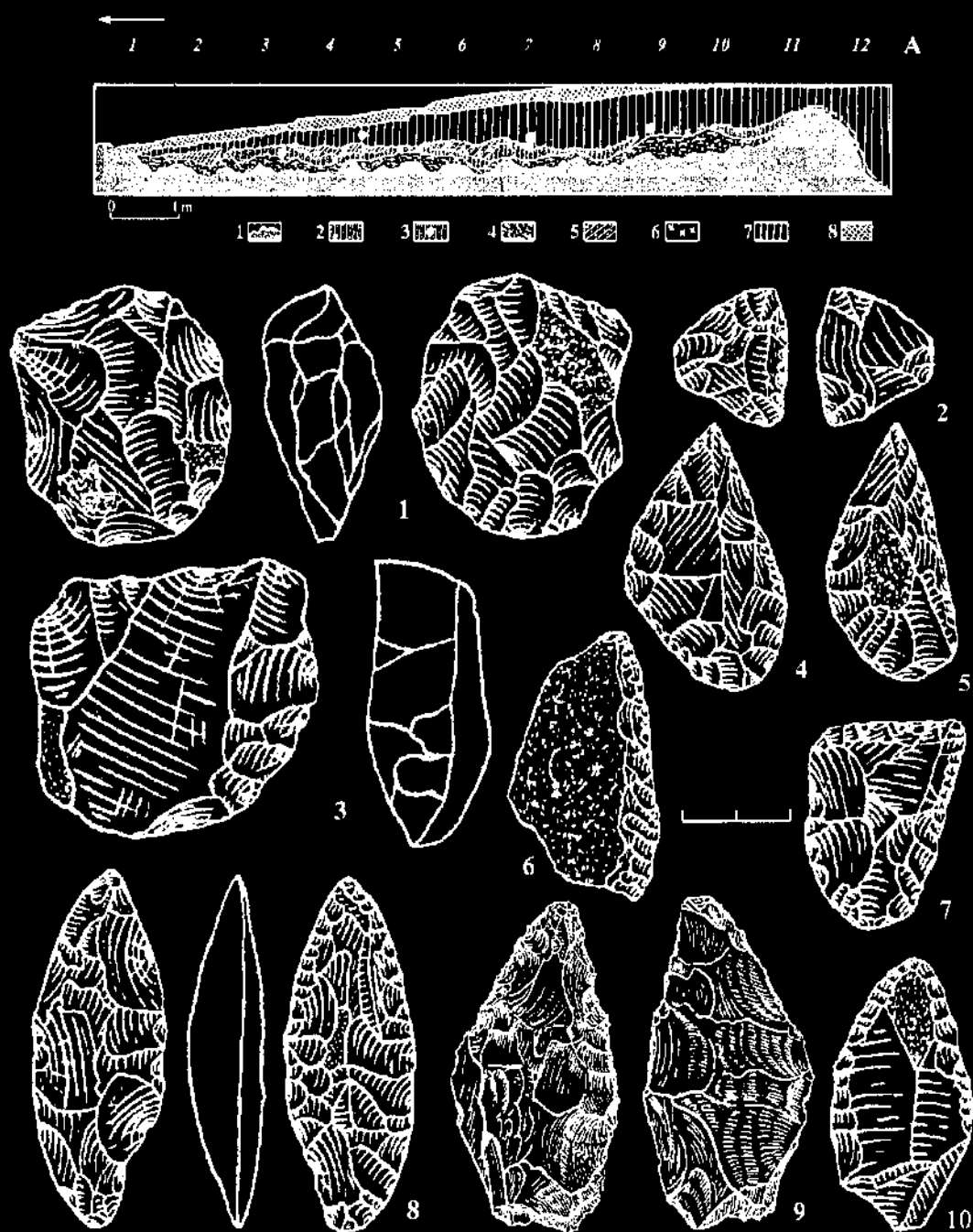
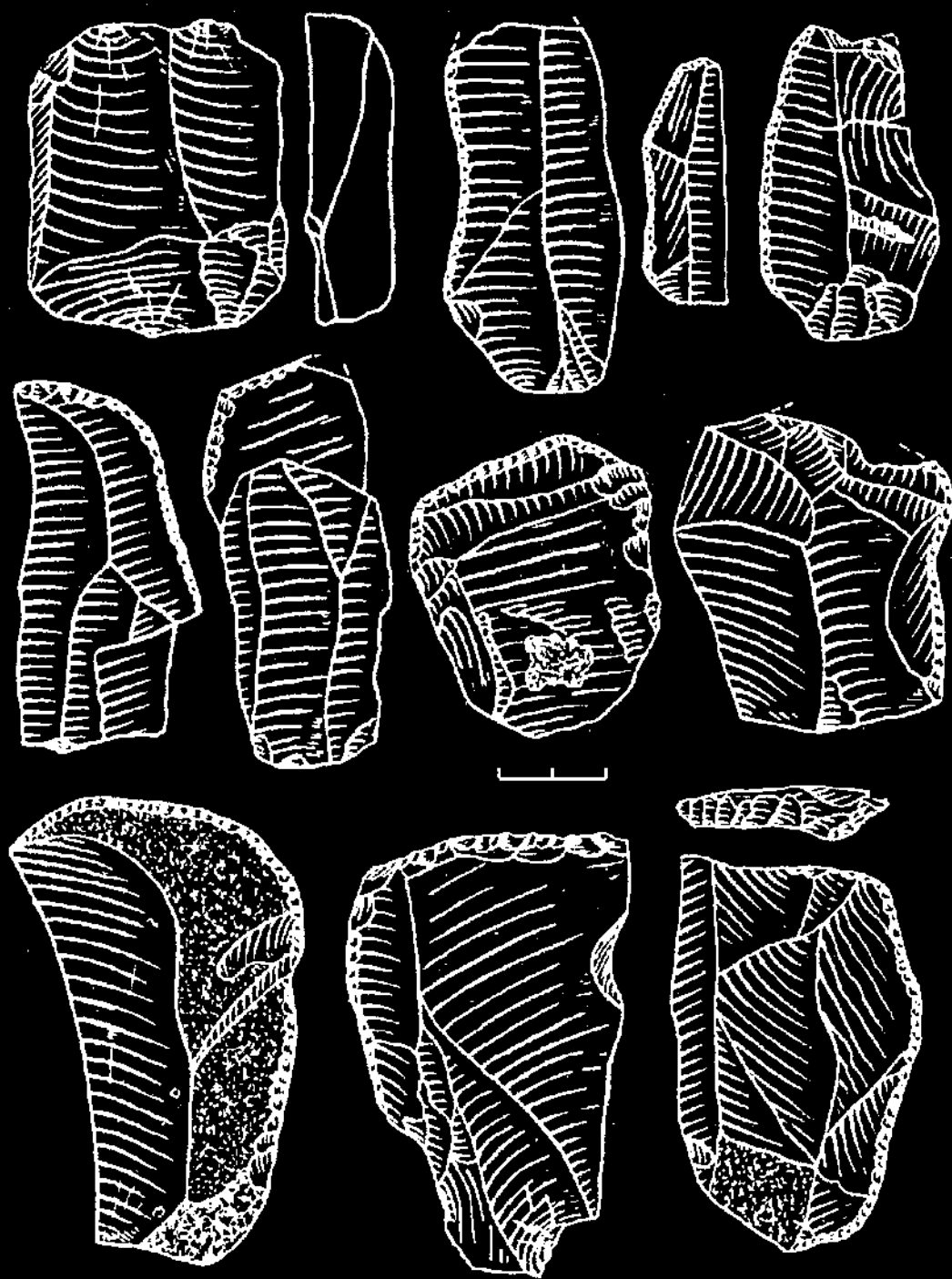


Рис. 95.

Орел. А. Стратиграфія відкладів (За О.В. Бодянським, [Бодянський 1960]). 1-10. Крем'яні вироби (За С.В. Смирновим, О.В. Бодянським, [Смирнов 1973; Бодянський 1960]).



**Рис. 96.**

Скубова Балка. 1-11. Кам'яні вироби (За С.В. Смирновим, [Смирнов 1973]).



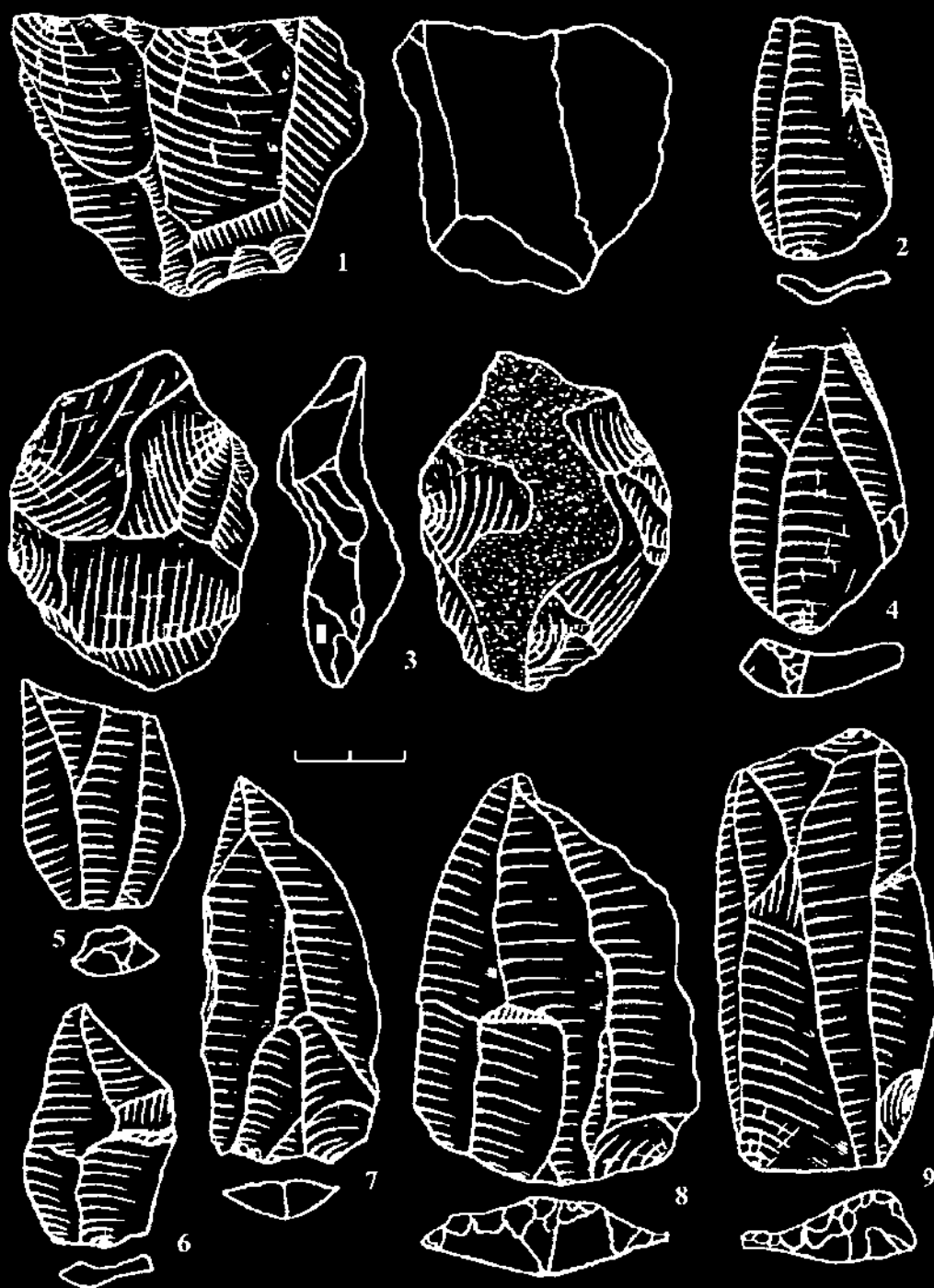
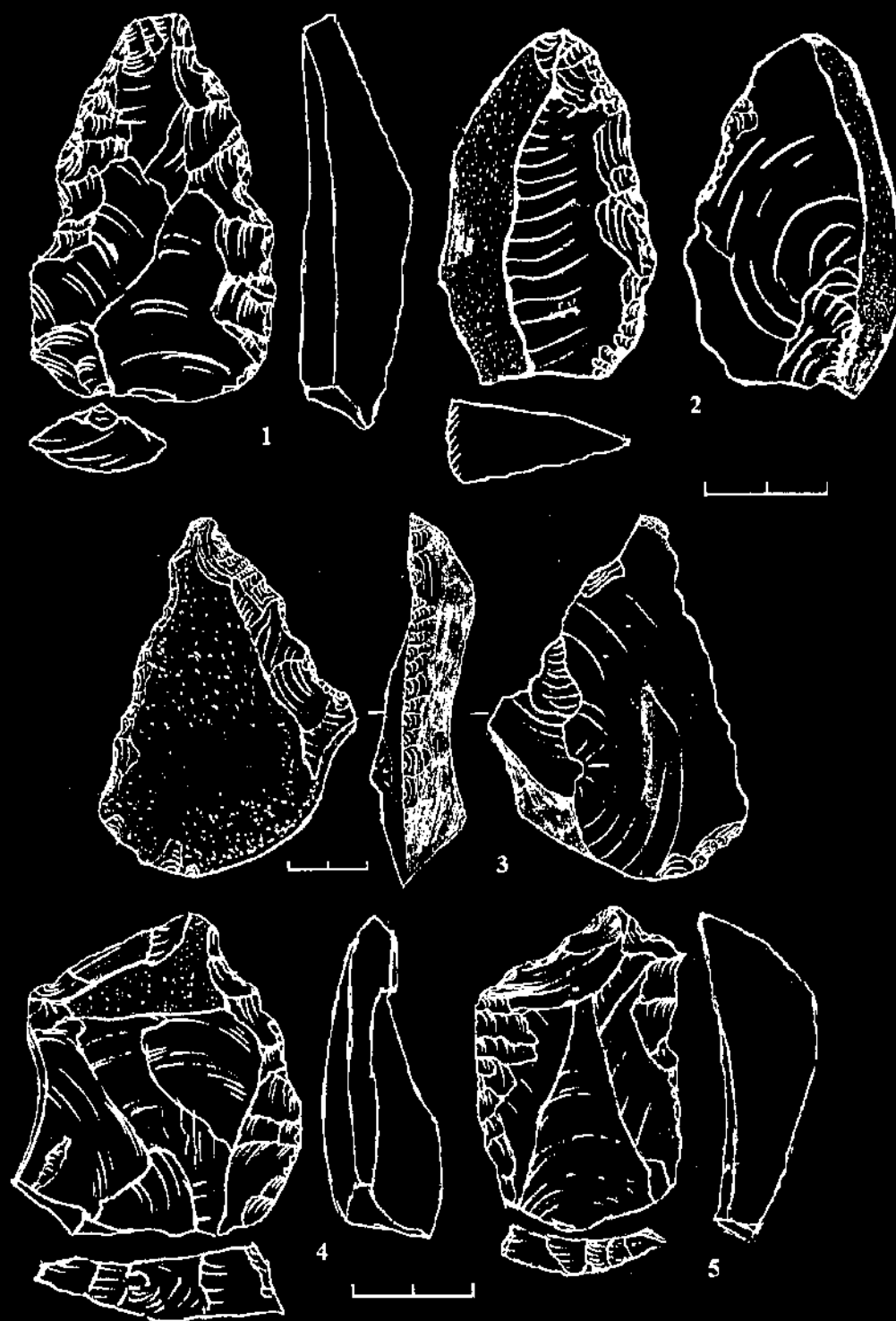
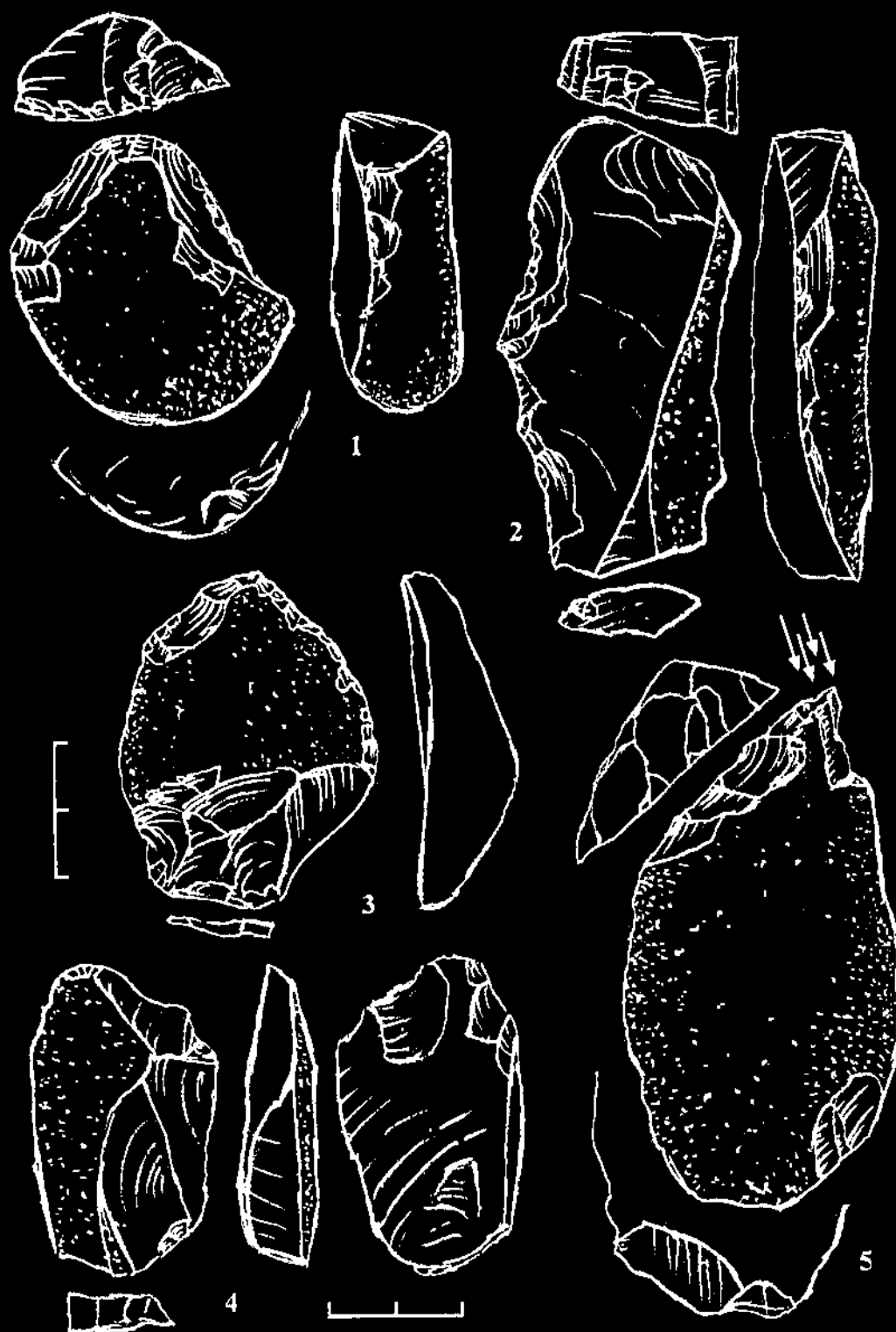


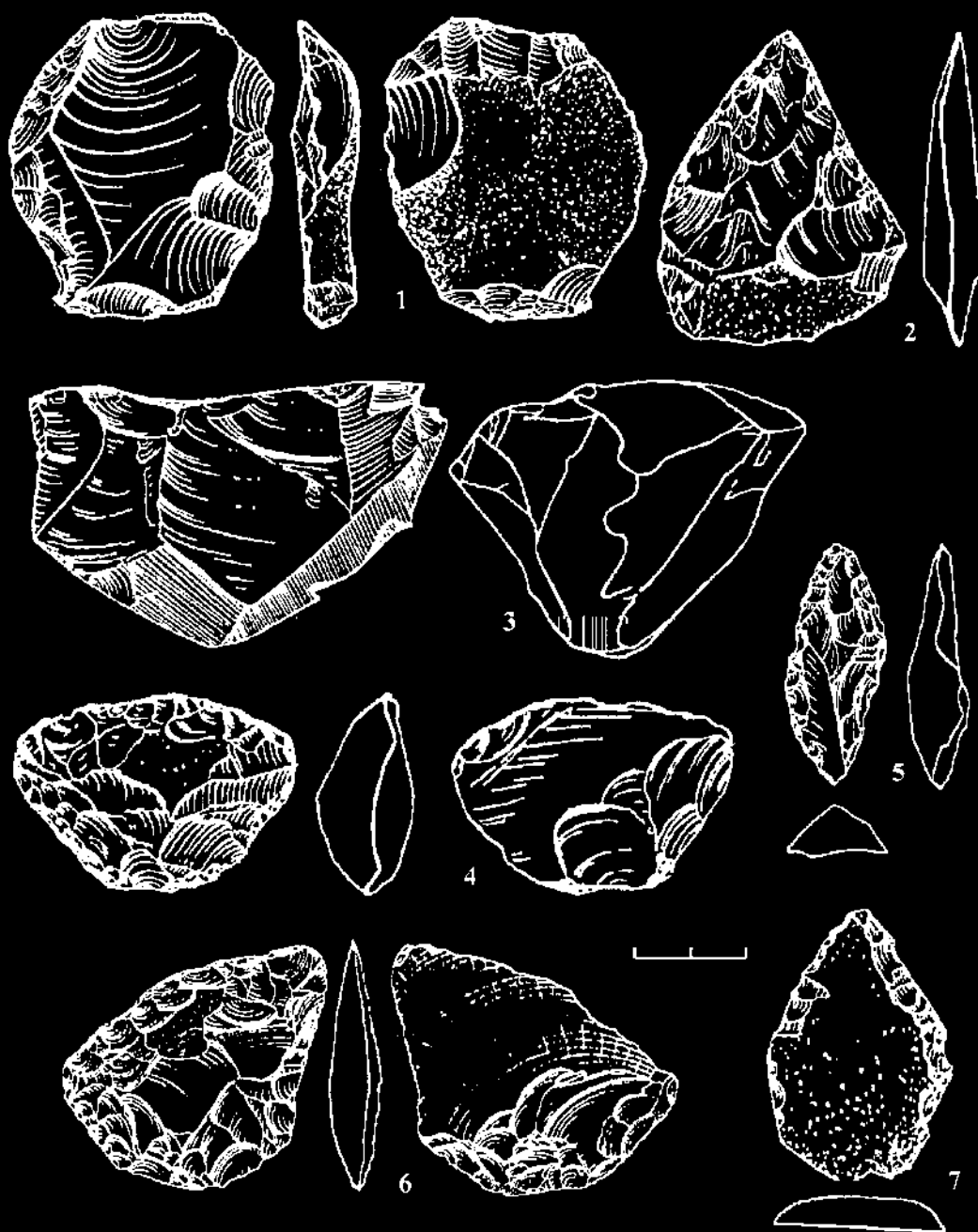
Рис. 97.  
 Ненаси́тець I (Василівка I). 1-9. Кам'яні вироби (За С.В. Смирновим,  
 [Смирнов 1973]).



**Рис. 98.**  
 Андріївка 4. 1-5. Кам'яні вироби (За В.М. Степанчуком и др. [2005]).



**Рис. 99.**  
 Андріївка 4. 1-5. Кам'яні вироби (За В.М. Степанчуком и др. [2005]).



**Рис.100.**

Антонівка II. 1-7. Кам'яні вироби (За В.М. Гладиліним, О.В. Колесником, [Гладилін 1976; Колесник 2003]).

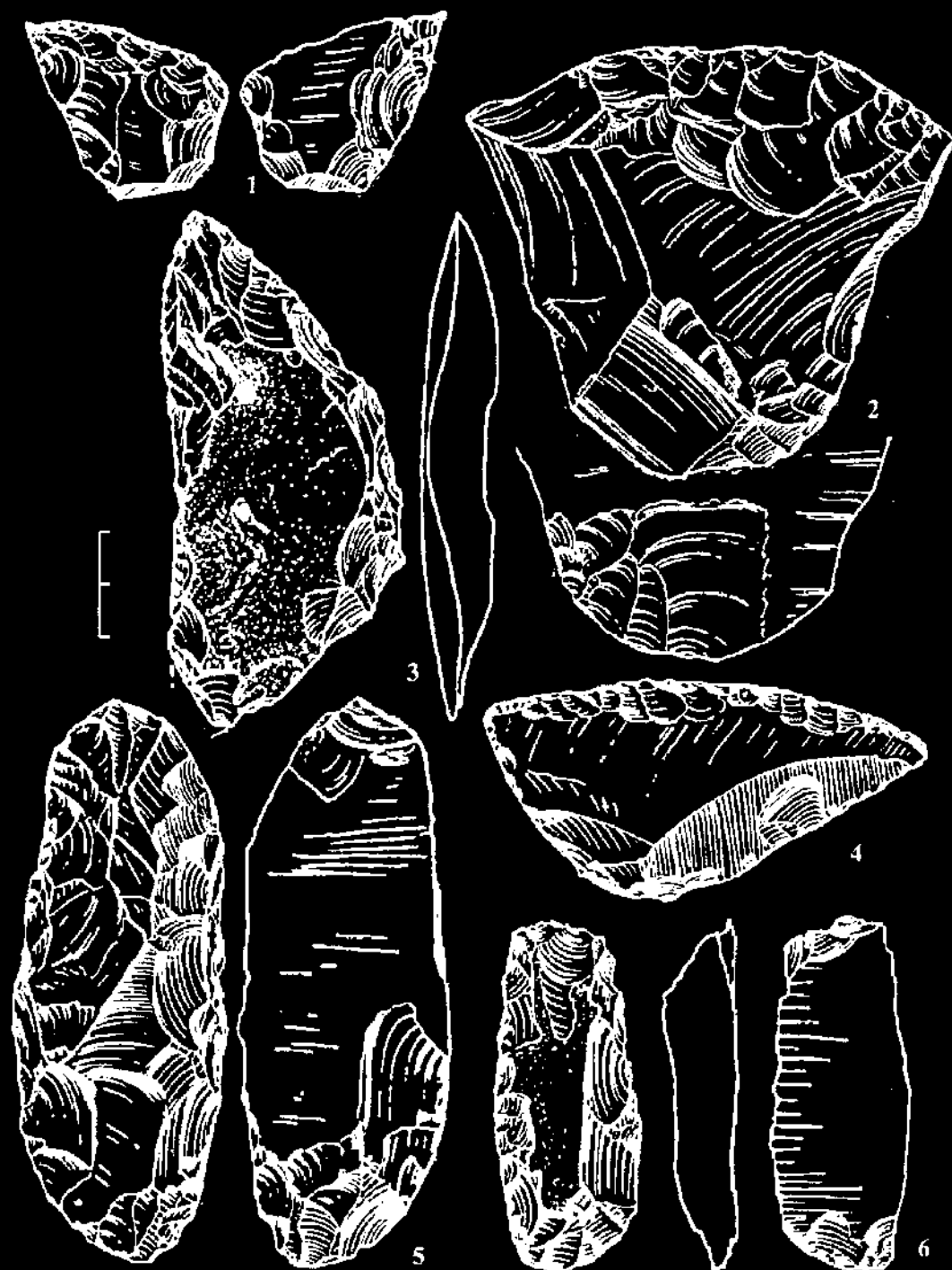
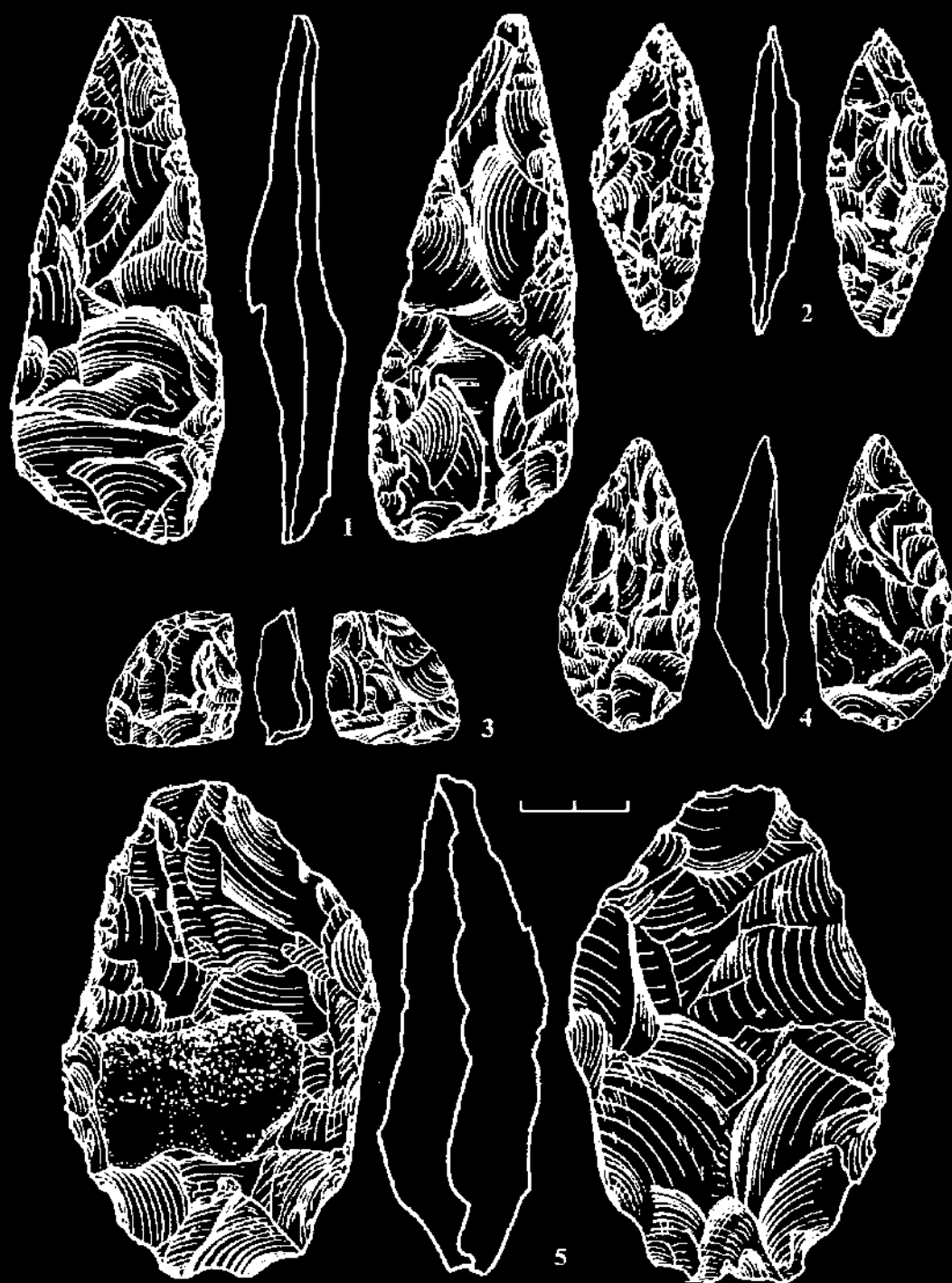
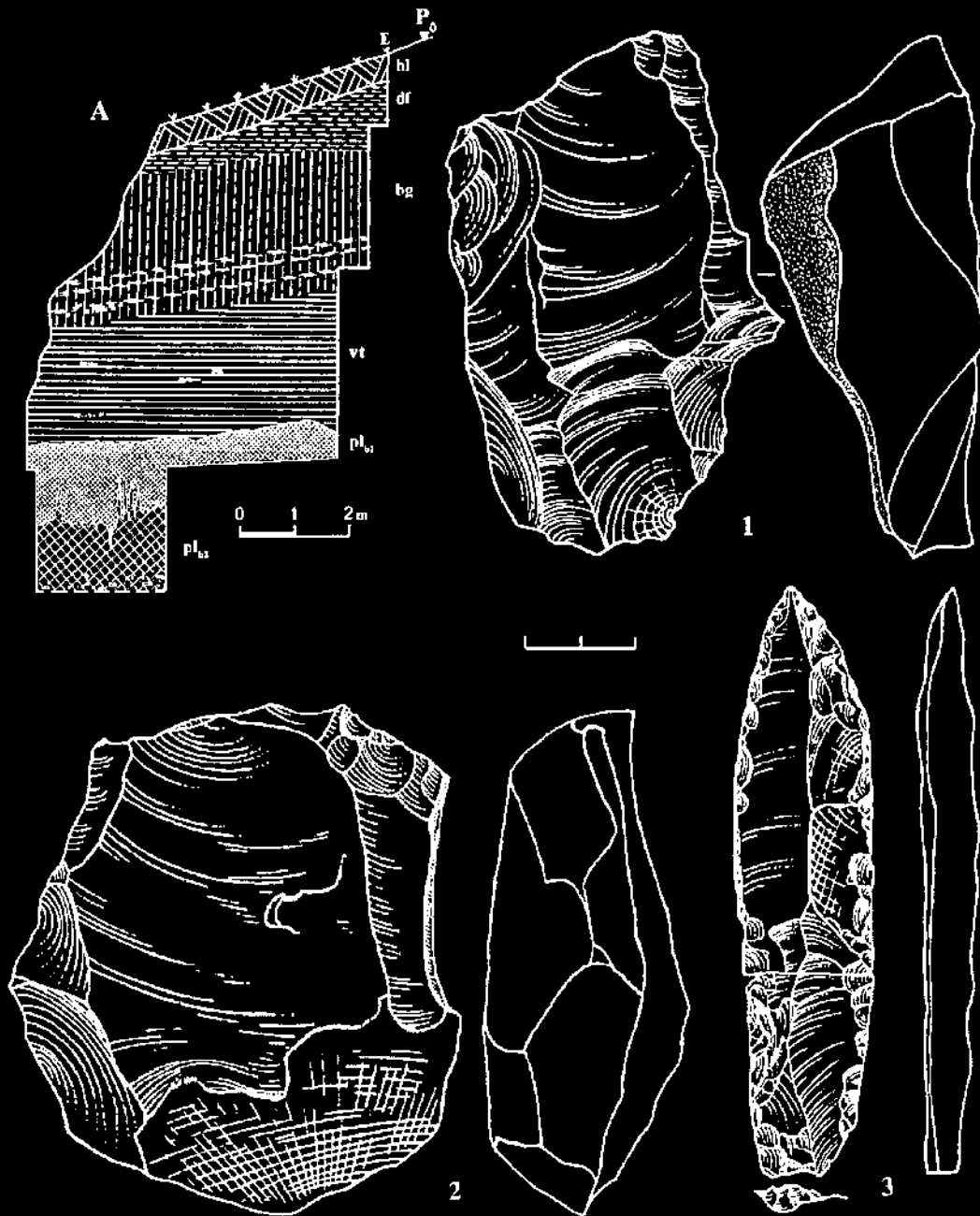


Рис.101.  
 Антонівка II. 1-6. Кам'яні вироби (За В.М. Гладилінім [Гладилин  
 1976]).



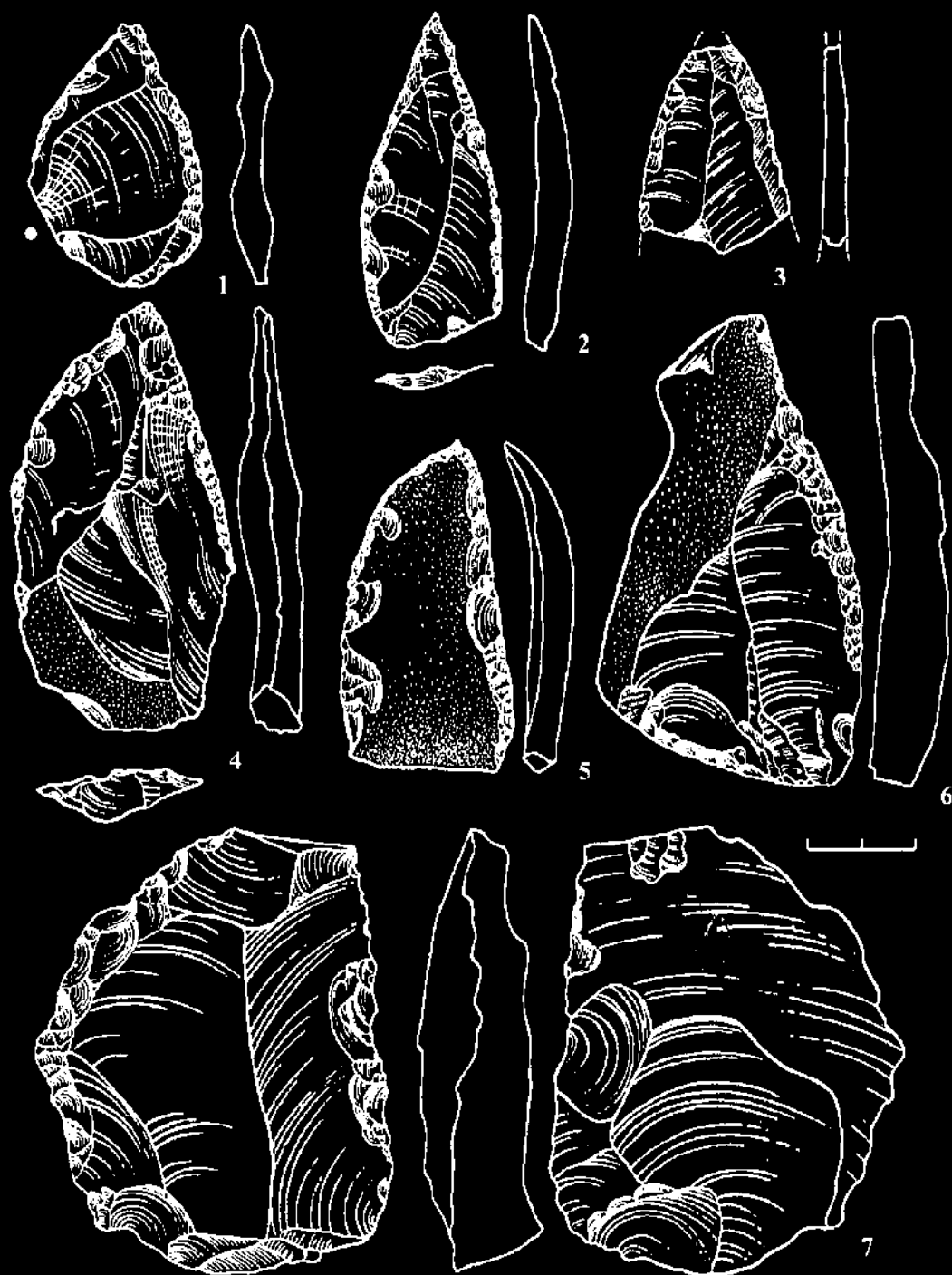
**Рис.102.**

Антонівка II. 1-5. Кам'яні вироби (За В.М. Гладиліним, О.В. Колесником, [Гладилін 1976; Колесник 2003]).



**Рис.103.**

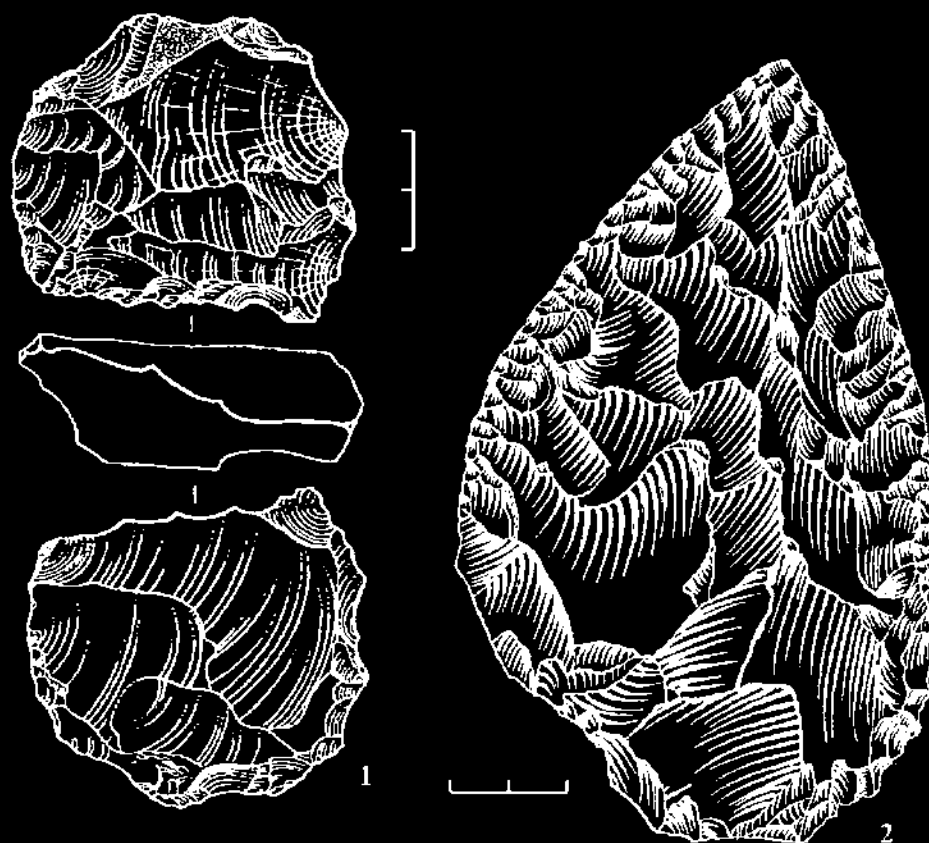
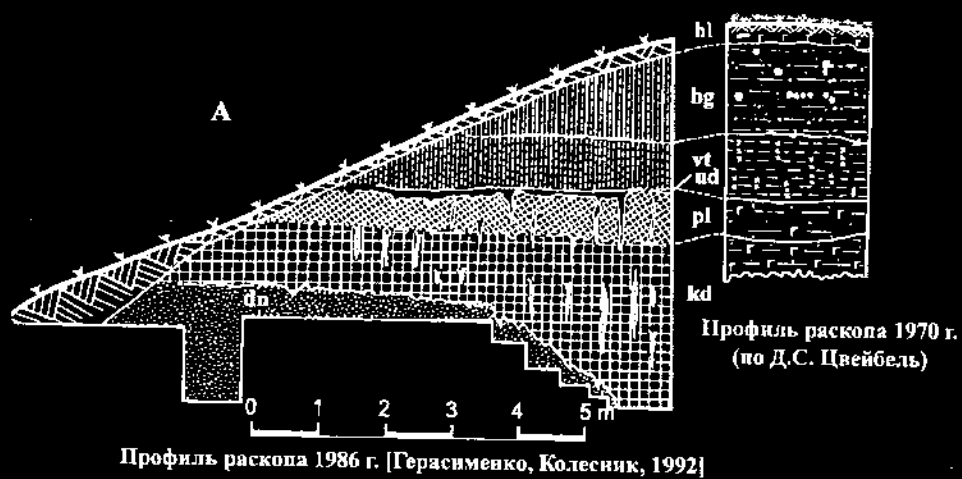
Курдюмівка. А. Стратиграфічний розріз. 1-3. Кам'яні вироби з удайського горизонту (За О.В. Колесником, [Колесник 2003]).



**Рис.104.**

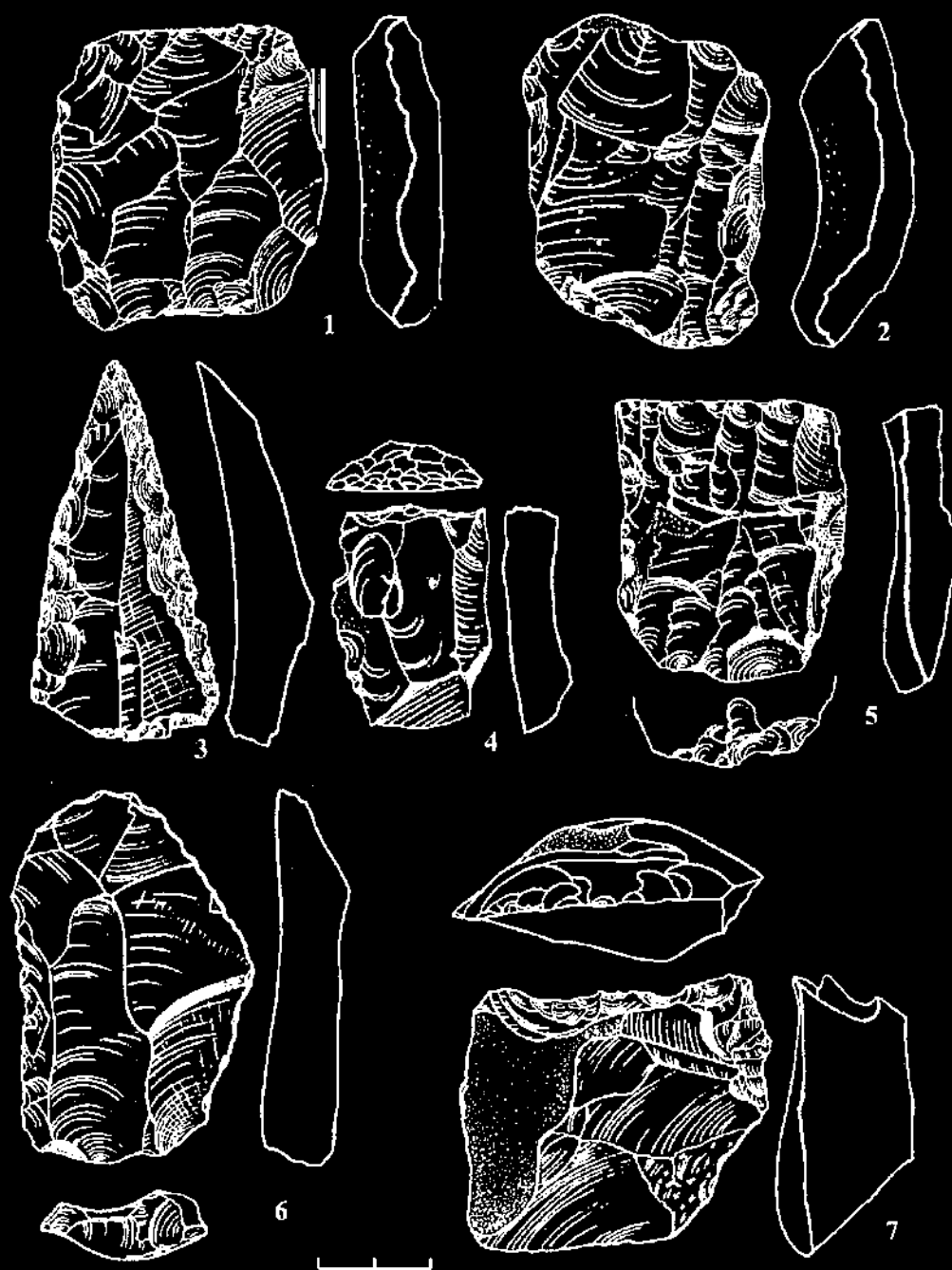
Курдюмівка. 1-7. Кам'яні вироби з удайського горизонту (За О.В. Колесником, [Колесник 2003]).





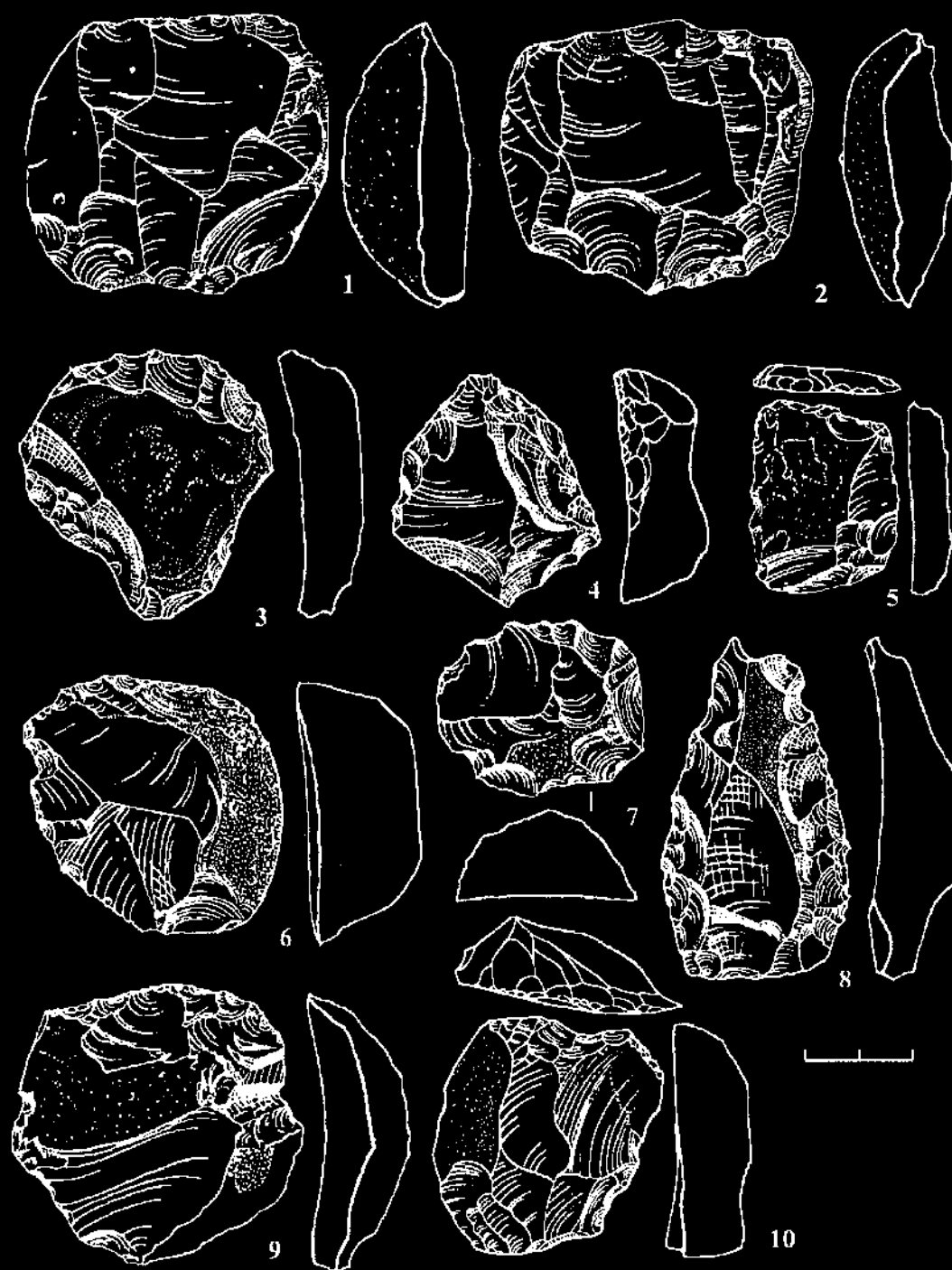
**Рис.105.**

Білокузьминівка. А. Стратиграфічний розріз. 1, 2. Кам'яні вироби з кайдацького горизонту (за О.В. Колесником, Н.П. Герасименко [Герасименко, Колесник 1992; Колесник 2003]).



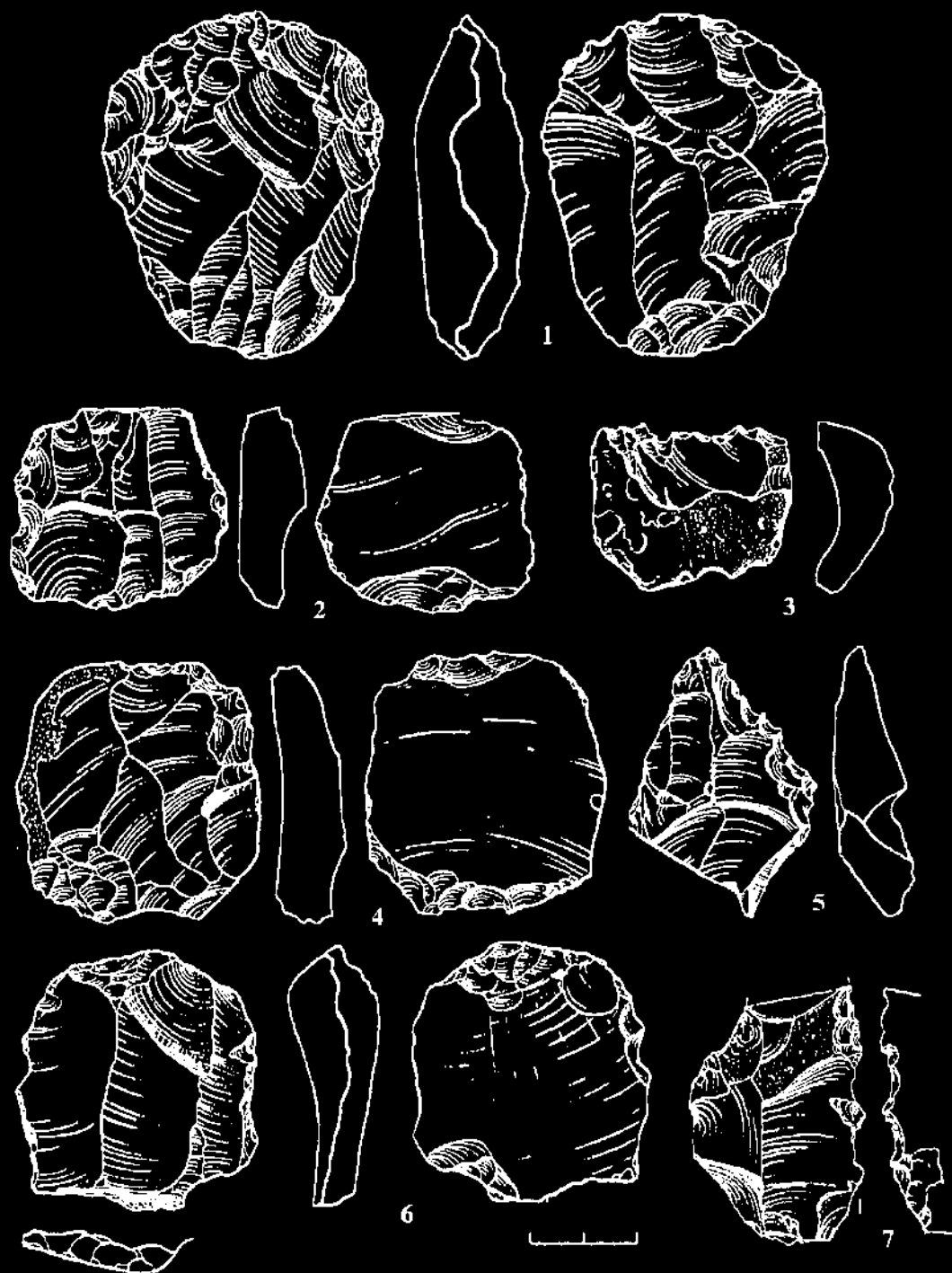
**Рис.106.**

Білокузьминівка. 1-7. Кам'яні вироби з вітачівського горизонту (За О.В. Колесником, [Колесник 2003]).



**Рис.107.**

Білокузьминівка. 1-10. Кам'яні вироби з бузького горизонту (За О.В. Колесником, [Колесник 2003]).



**Рис. 108.**

Білокузьминівка. 1-7. Кам'яні вироби з бузького горизонту (За О.В. Колесником, [Колесник 2003]).

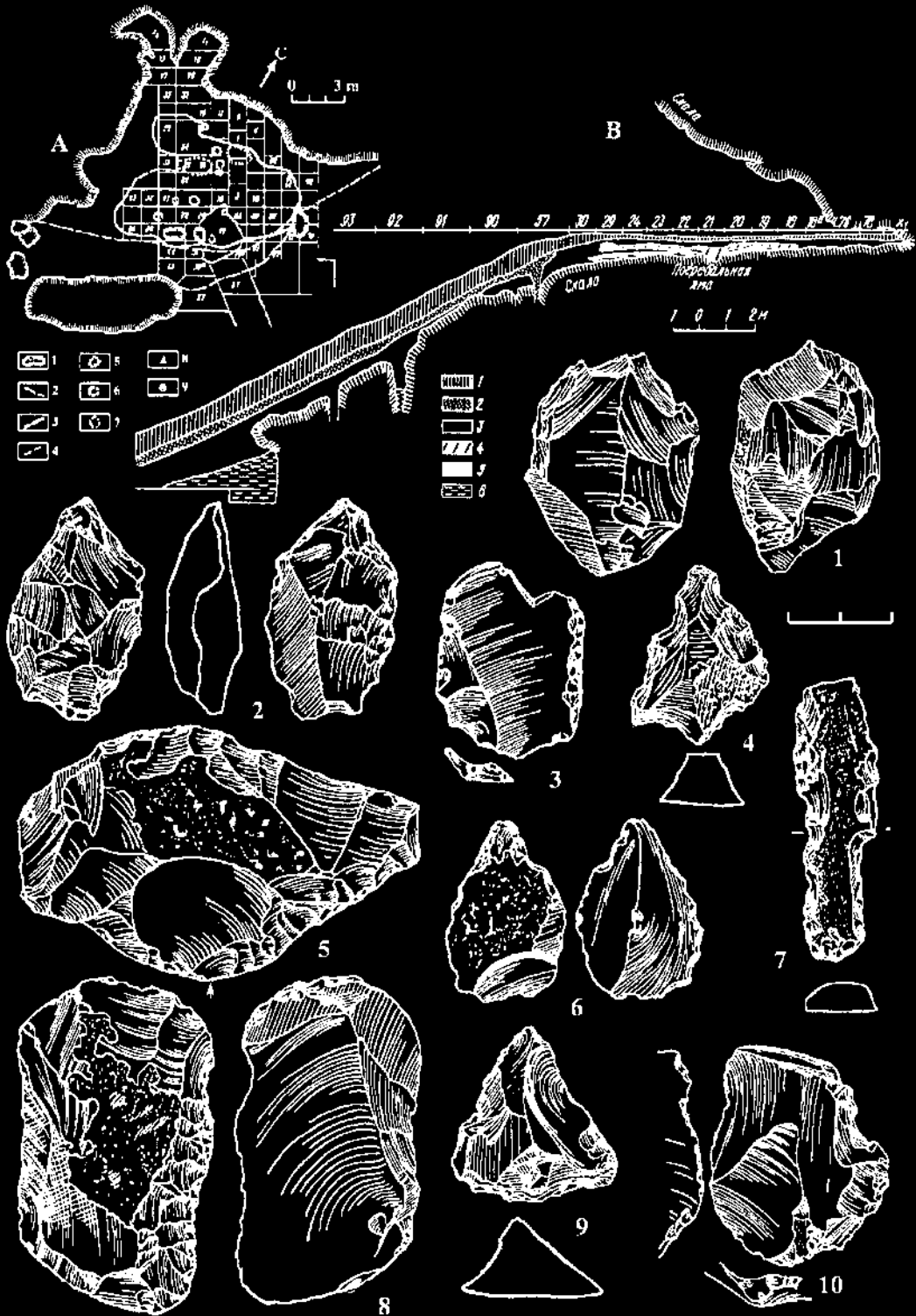


Рис. 109.

Кіік-Коба. А. План нижнього вогнищного шару (VI). В. Поздовжній розріз відкладів грота і схилу з ПвдВСх на ПвнЗхд. 1-10. Кам'яні вироби з нижнього шару. (За Г.А. Бонч-Осмоловським, [Бонч-Осмоловский 1940]).

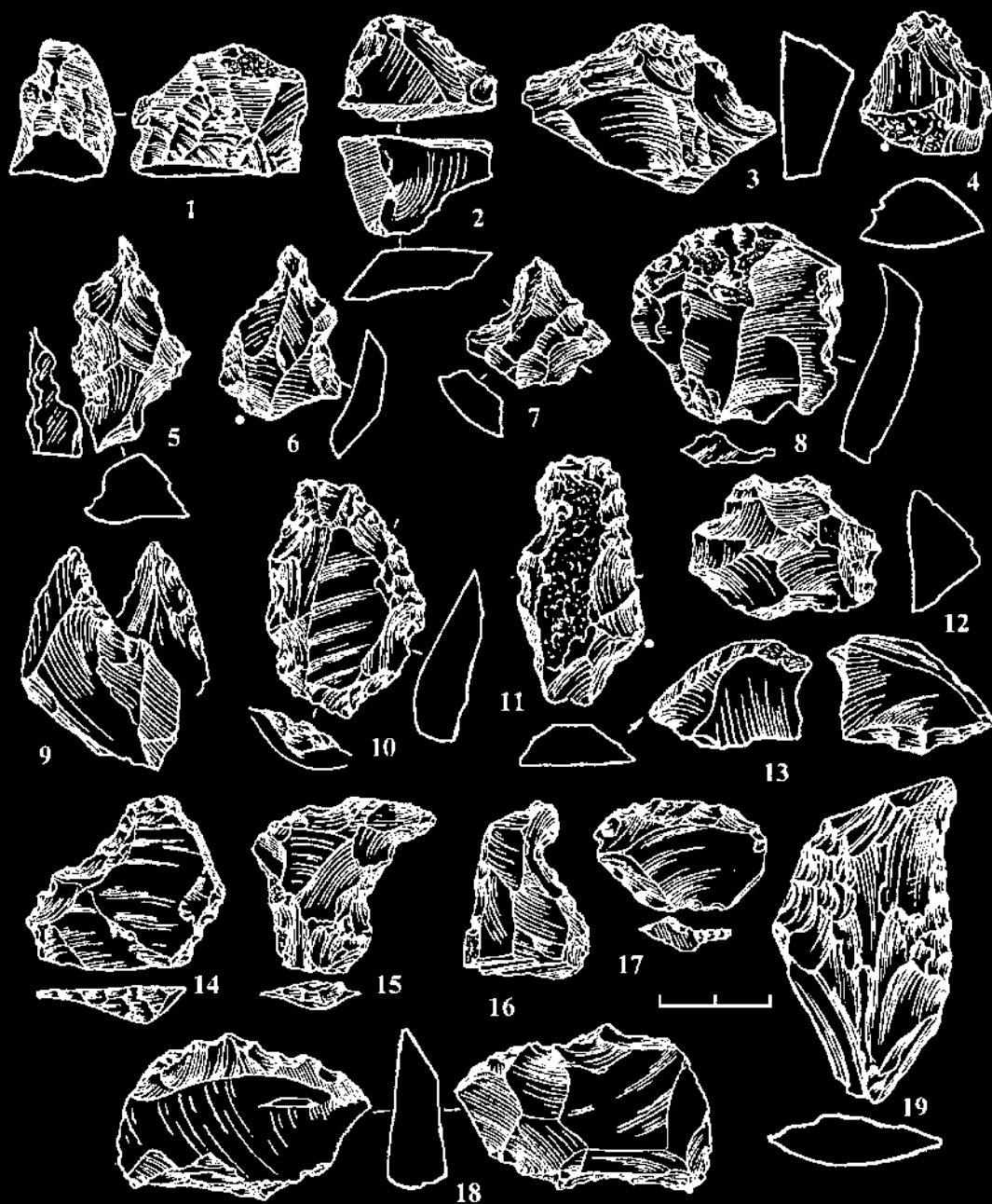
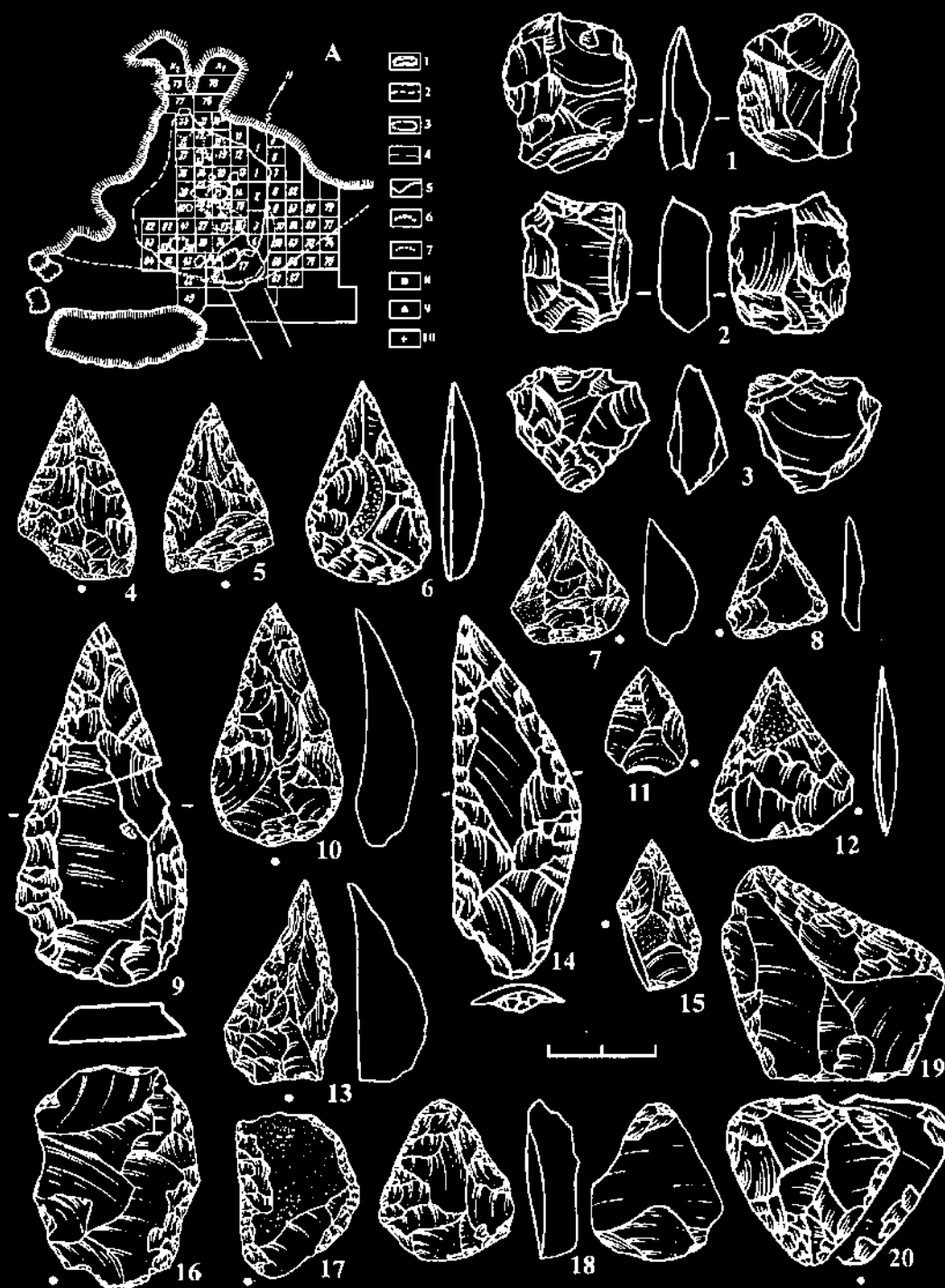


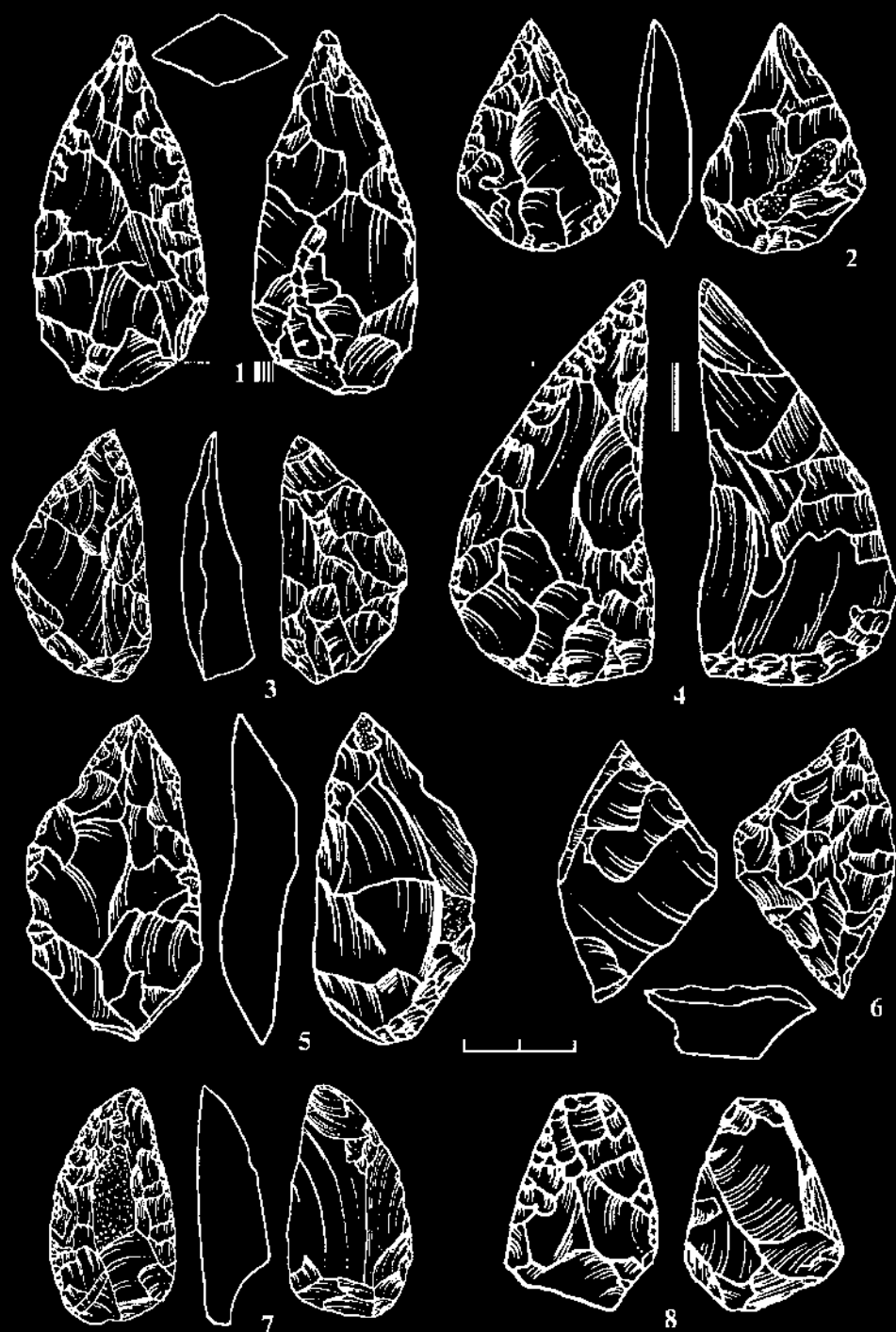
Рис. 110.

Кіік-Коба. 1-19. Кам'яні вироби з нижнього шару (За Г.А. Бонч-Осмоловським, [Бонч-Осмоловский 1940]).



**Рис. 111.**

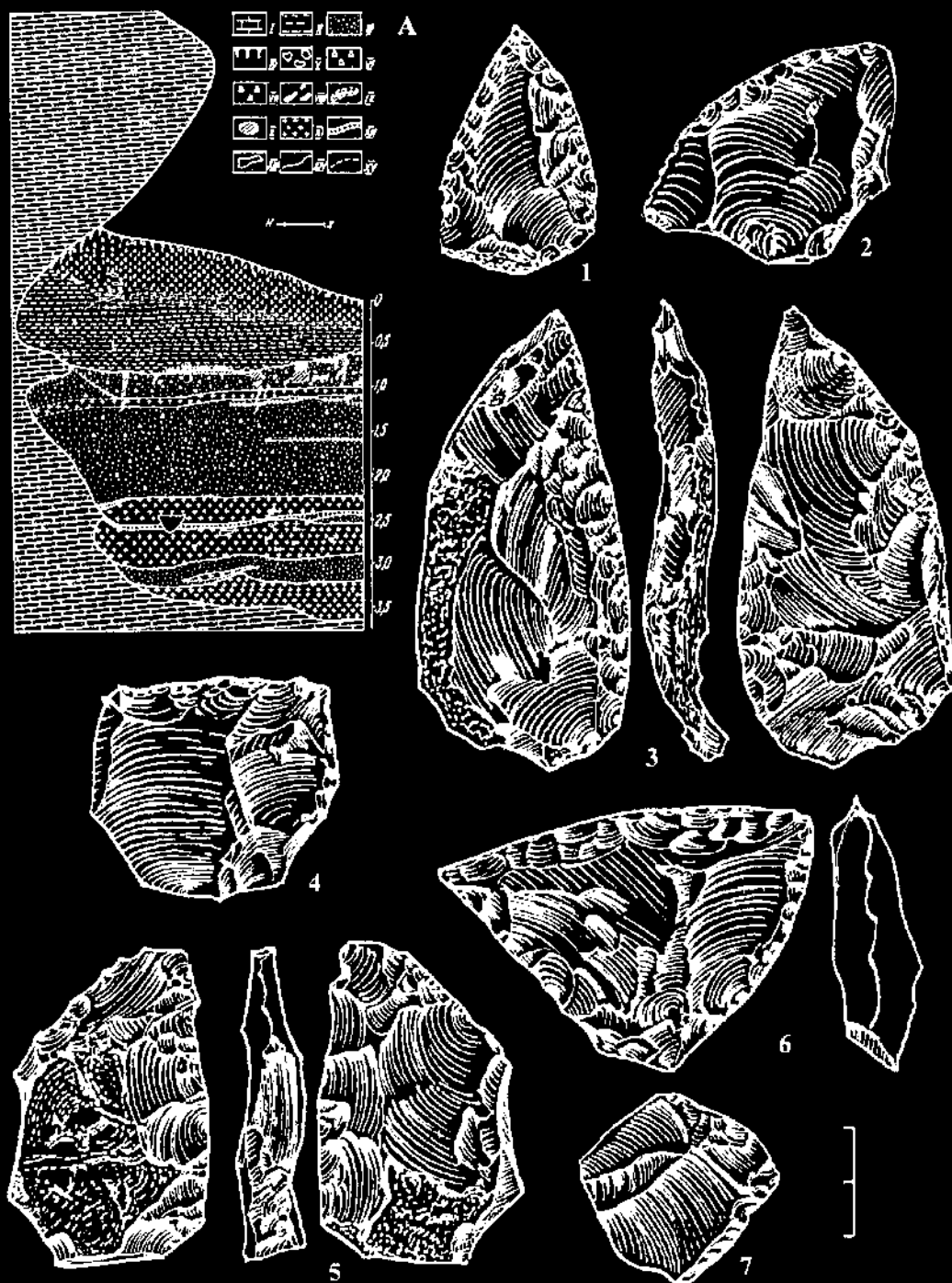
Кіік-Коба. А. План верхнього вогнищного шару (IV). 1-20. Кам'яні вироби з верхнього шару. (За Г.А. Бонч-Осмоловським, В.М. Степанчуком, [Бонч-Осмоловский 1940; В.М. Степанчук 2002]).



**Рис. 112.**

Кіік-Коба. 1-8. Кам'яні вироби з верхнього шару (За Г.А. Бонч-Осмоловським, В.М. Степанчуком, [Бонч-Осмоловский 1940; В.М. Степанчук 2002]).





**Рис.113.**

Заскельна V. А. Розріз східної стінки розкопки (по В.П. Душевському з Ю.Г. Колосов 1983). 1-3 кам'яні вироби із шару VII, 4-7 кам'яні вироби із шару VI (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1983]).

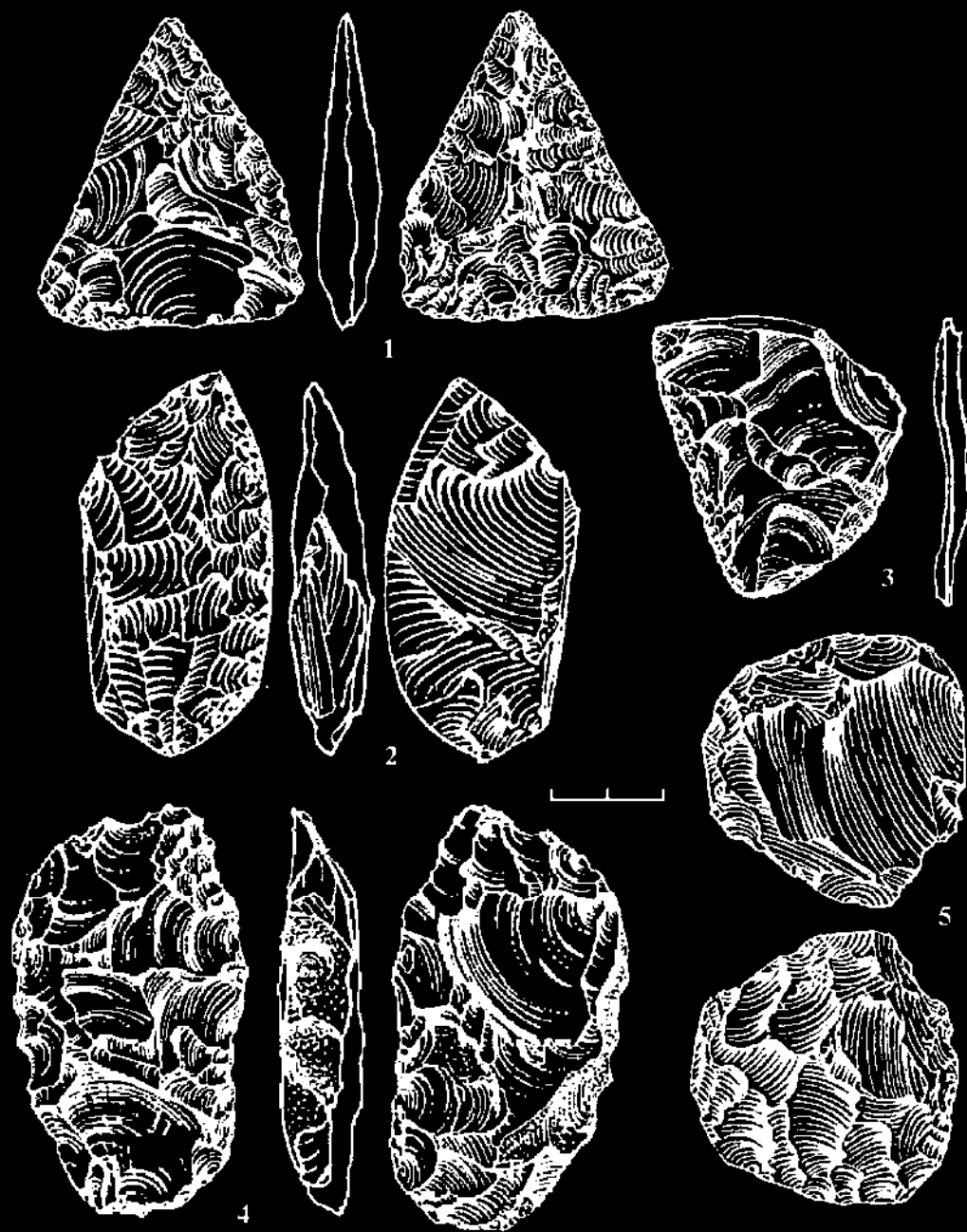
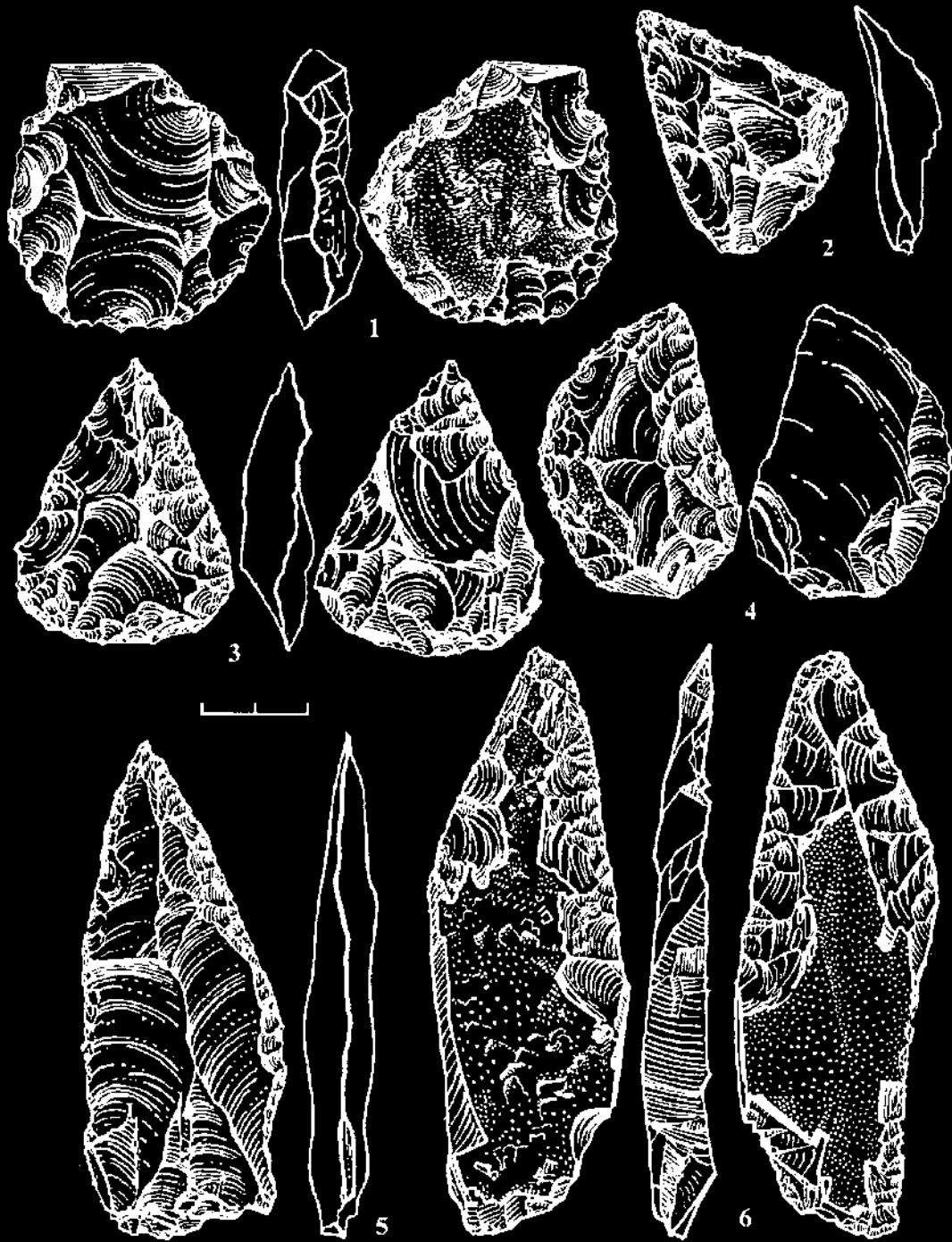
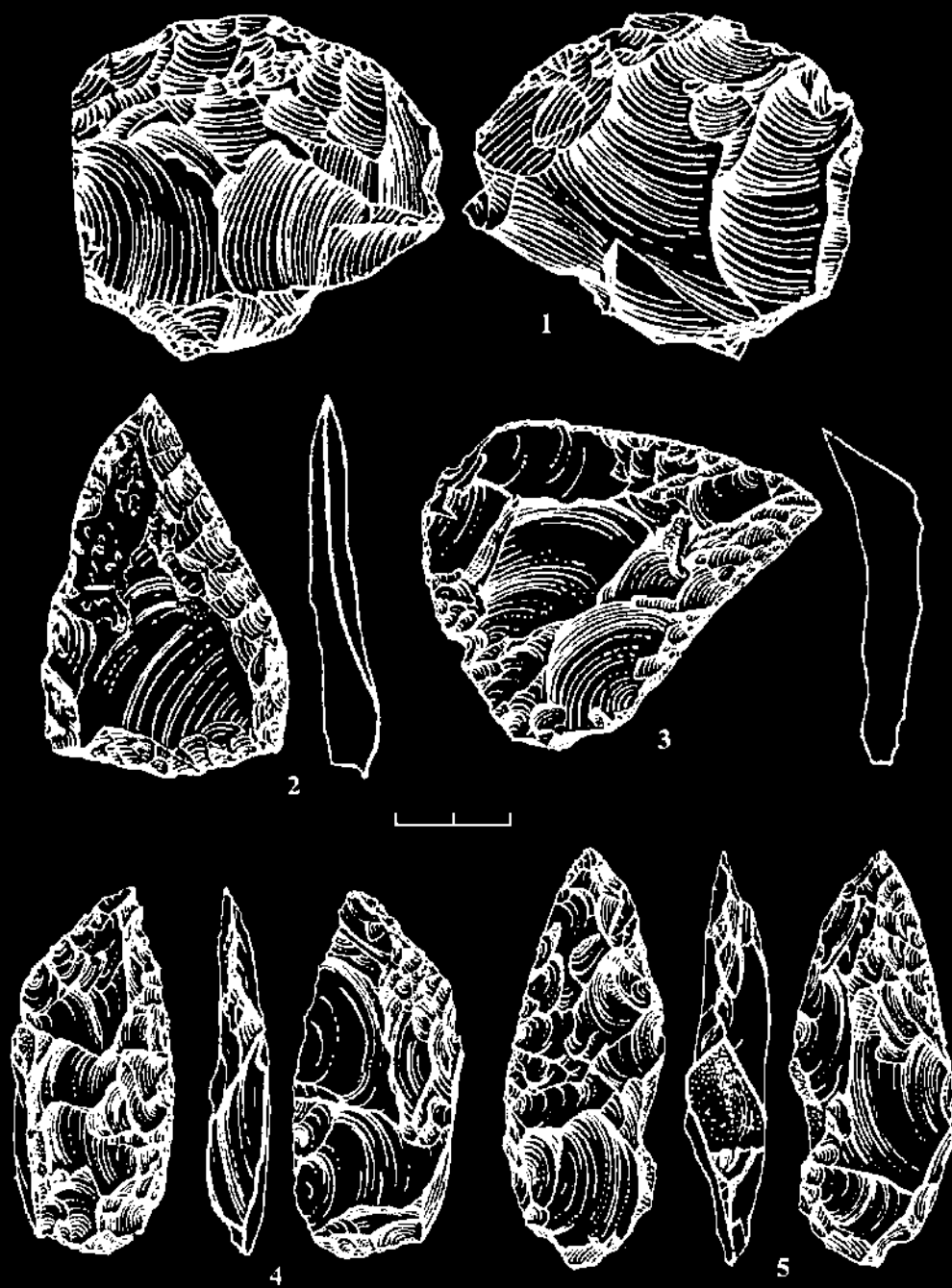


Рис. 114.  
Заскельна V. 1-5. Кам'яні вироби із шару V (За Ю.Г. Колосовим,  
[Колосов 1983]).



**Рис.115.**  
 Заскельна V. 1-6. Кам'яні вироби із шару IV (За Ю.Г. Колосовим,  
 [Колосов 1983]).



**Рис.116.**  
 Заскельна V. 1-5. Кам'яні вироби із шару III (За Ю.Г. Колосовим,  
 [Колосов 1983]).

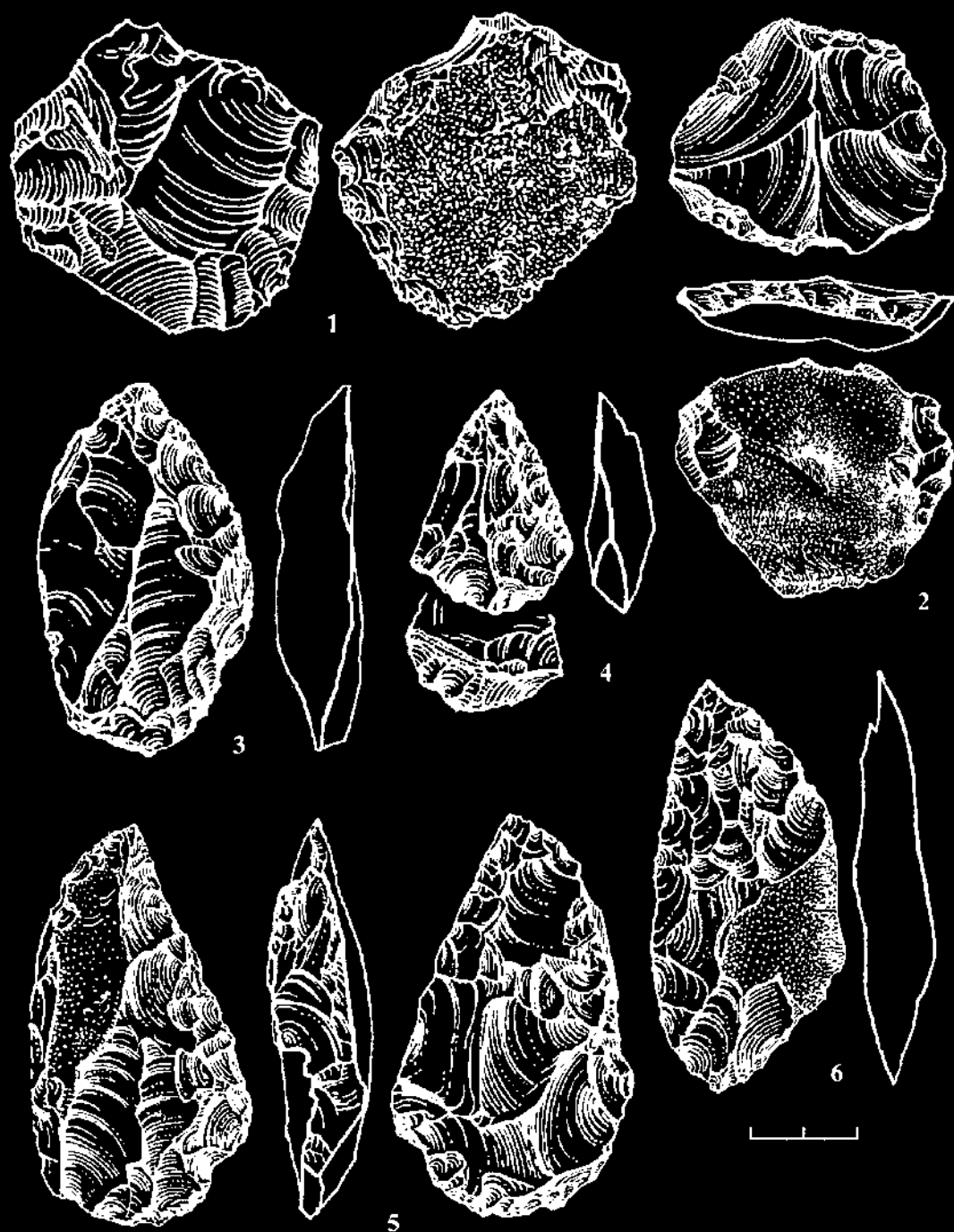
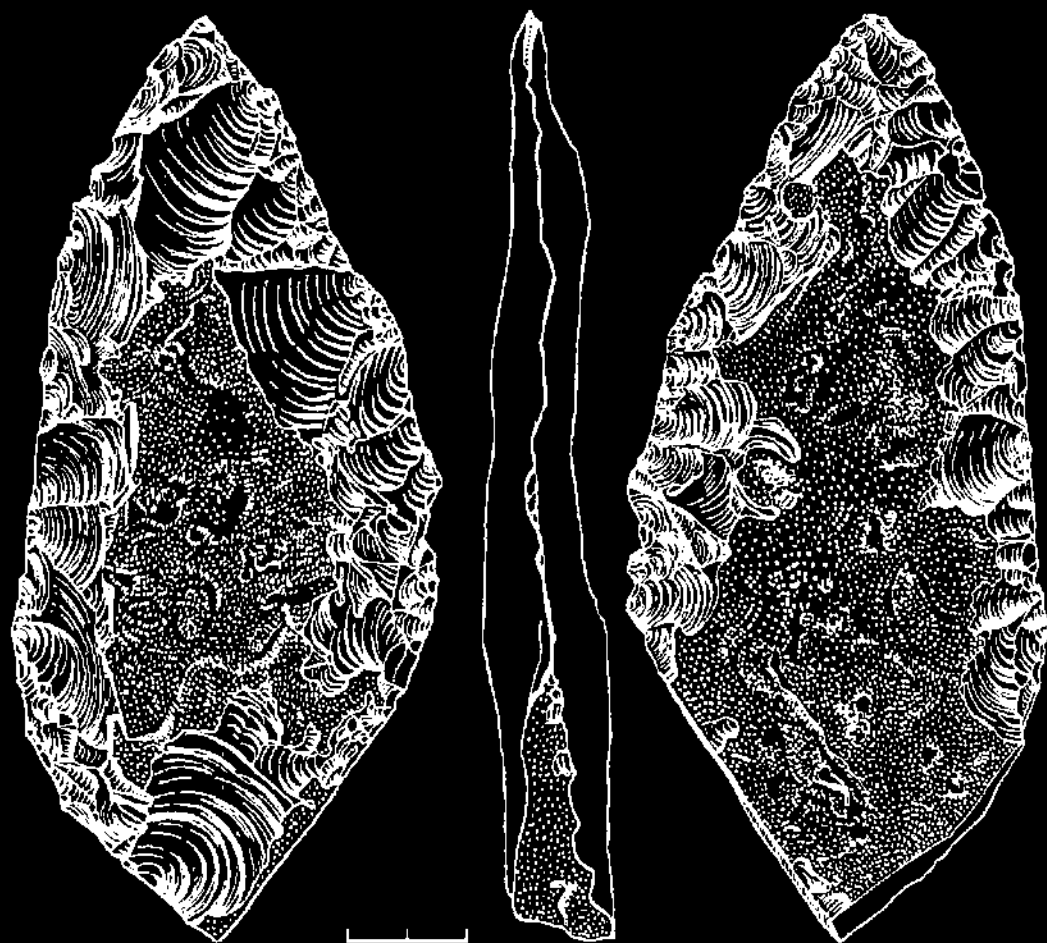


Рис.117.  
Заскельна V. 1-6. Кам'яні вироби із шару II (За Ю.Г. Колосовим,  
[Колосов 1983]).



**Рис. 118.**  
Заскельна V. Двобічний виріб із шару II (За Ю.Г. Колосовим,  
[Колосов 1983]).

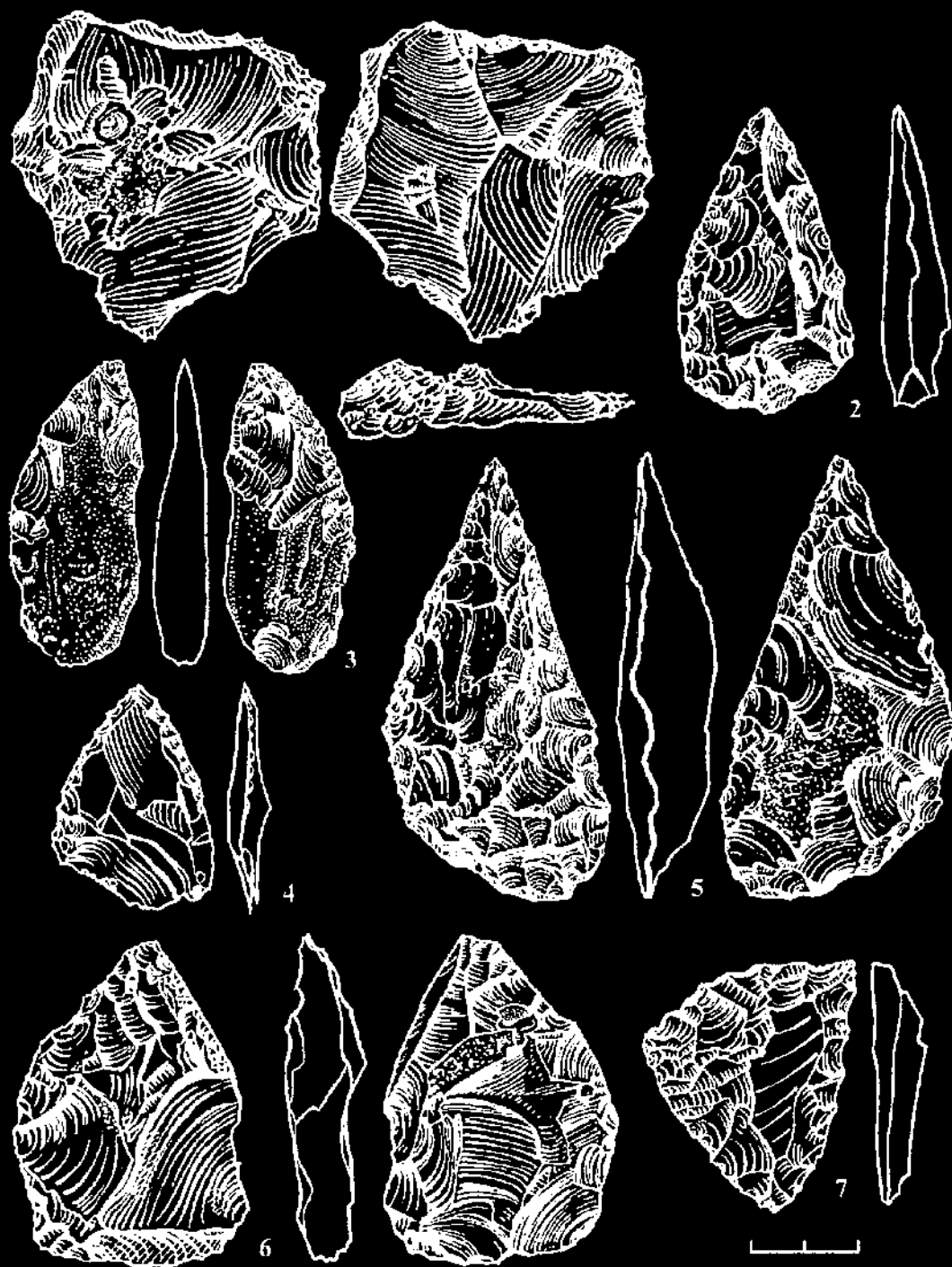


Рис. 119.  
Заскельна V. 1-7. Кам'яні вироби із шару I (За Ю.Г. Колосовим,  
[Колосов 1983]).





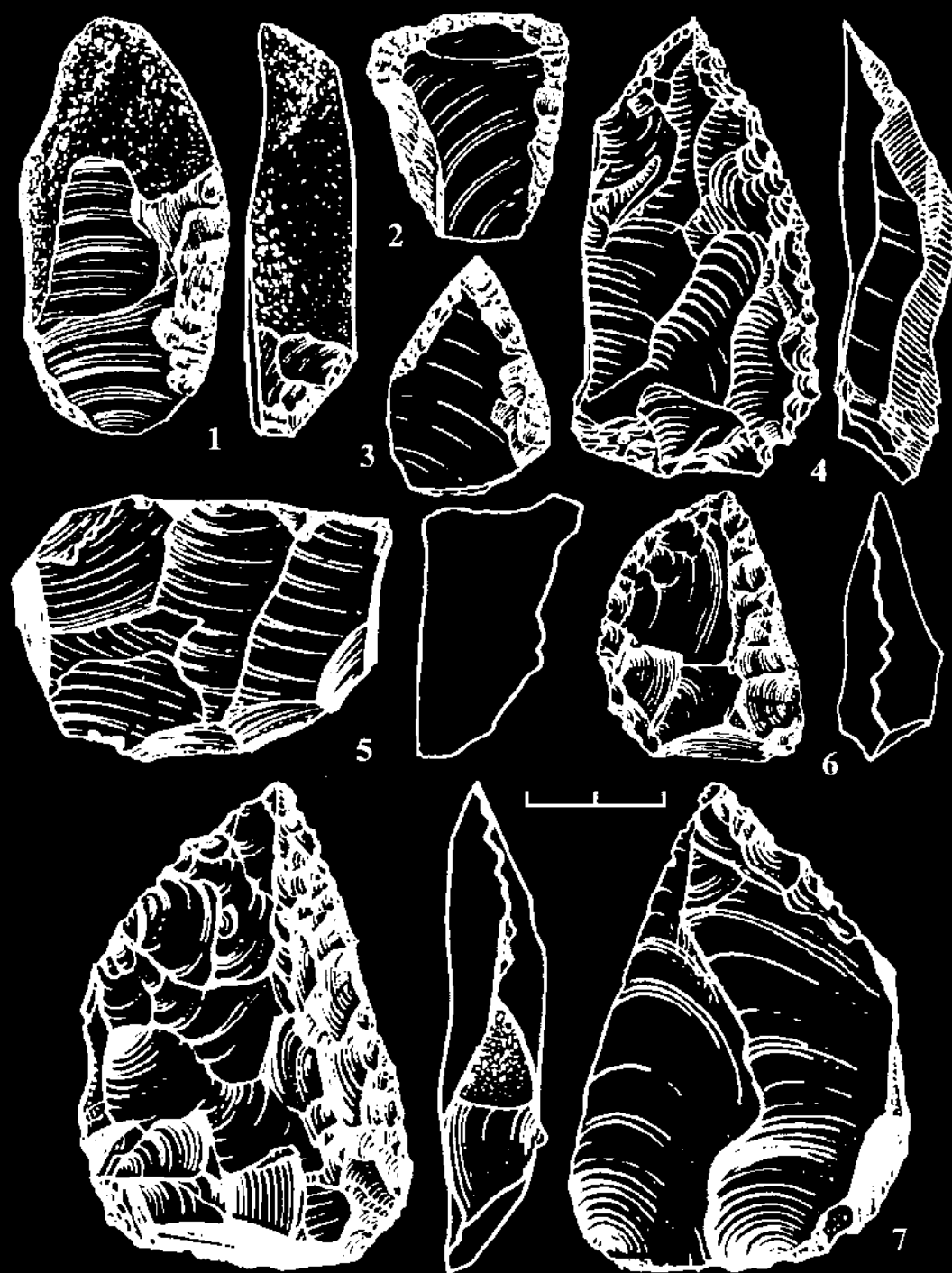


Рис. 121.  
 Заскельна VI (Колосовська). 1-3. Кам'яні вироби із шару VI. 4-7. Кам'яні вироби із шару V (За Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

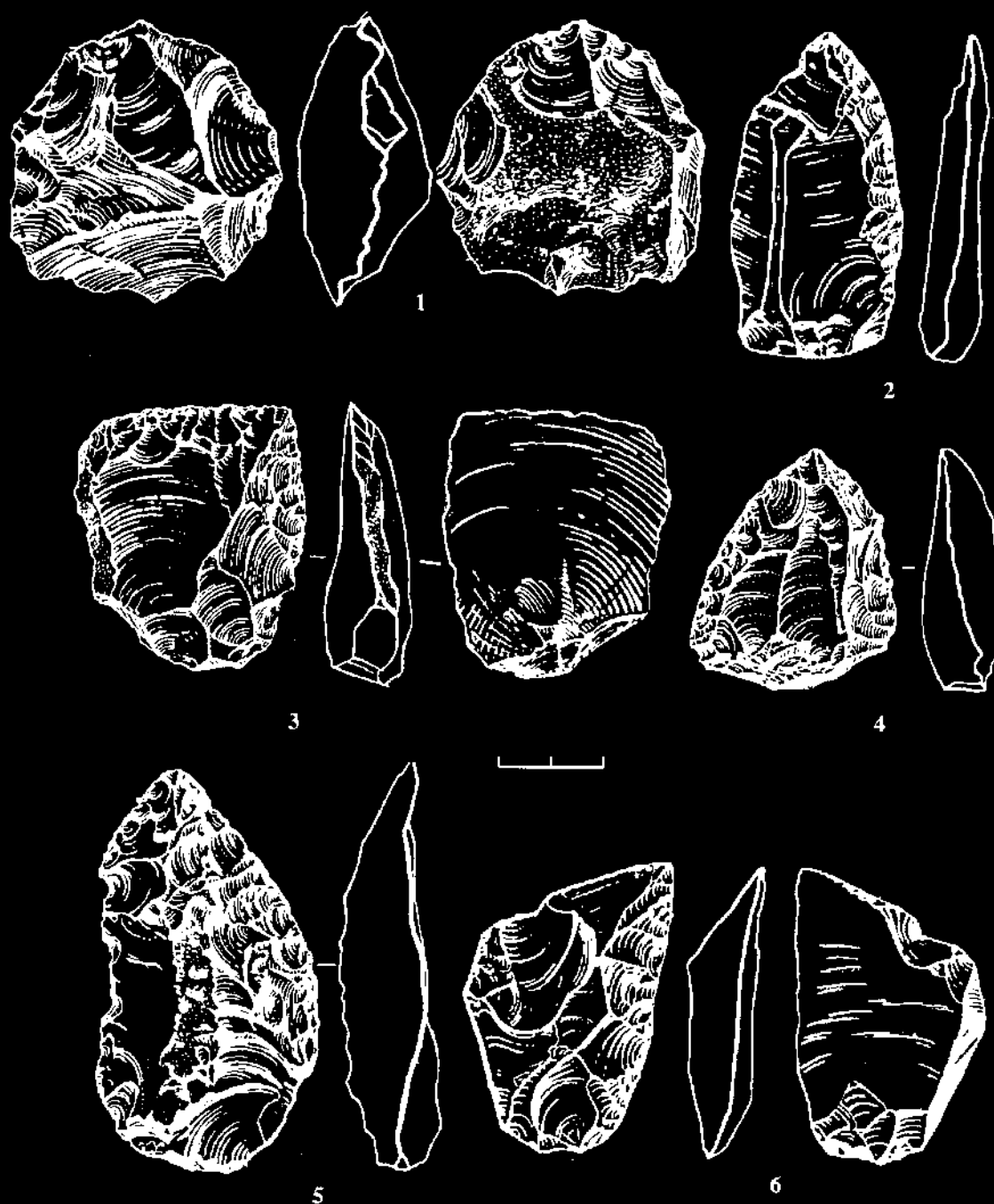


Рис.122.  
 Заскельна VI (Колосовська). 1-5. Кам'яні вироби із шару IV  
 (За Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

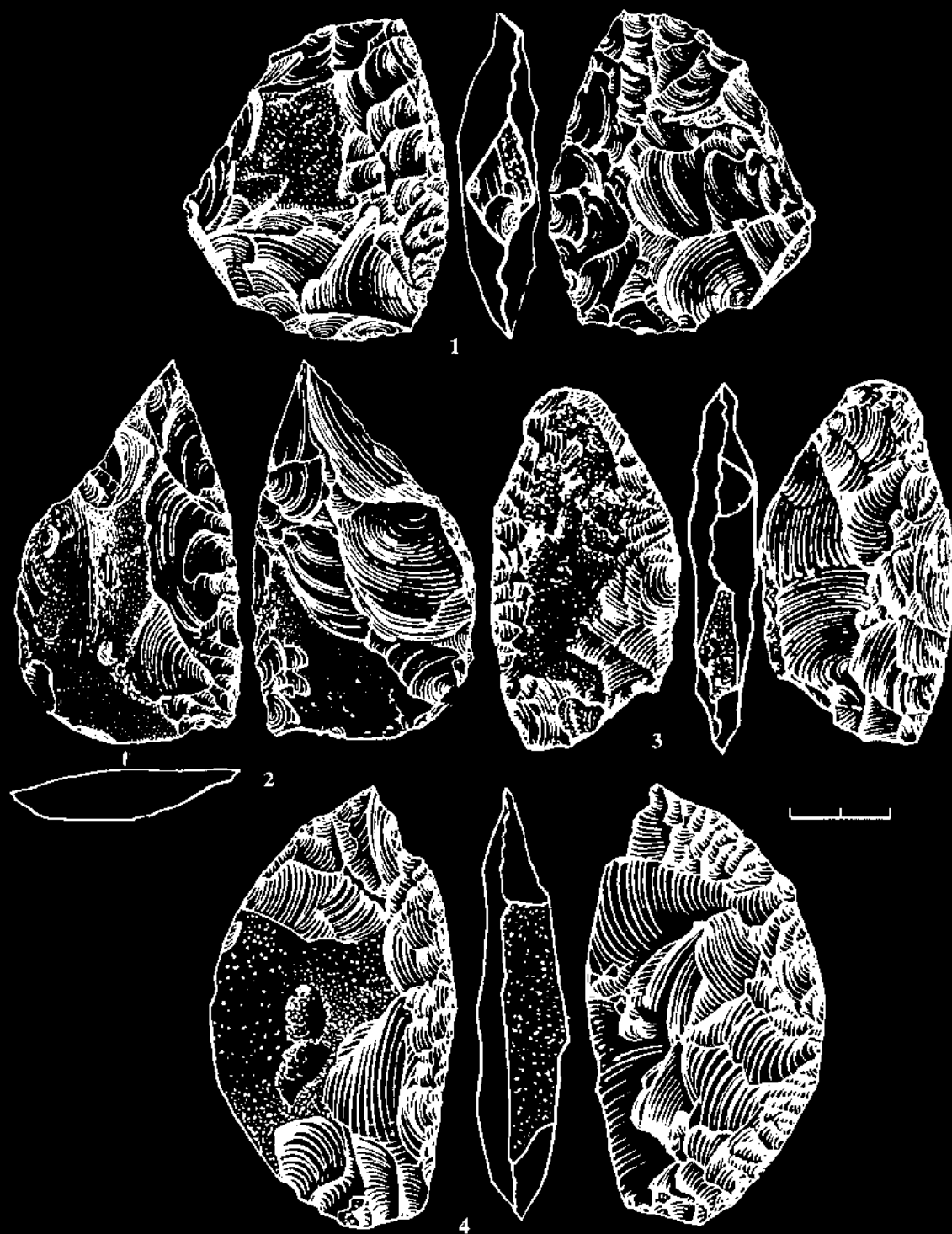
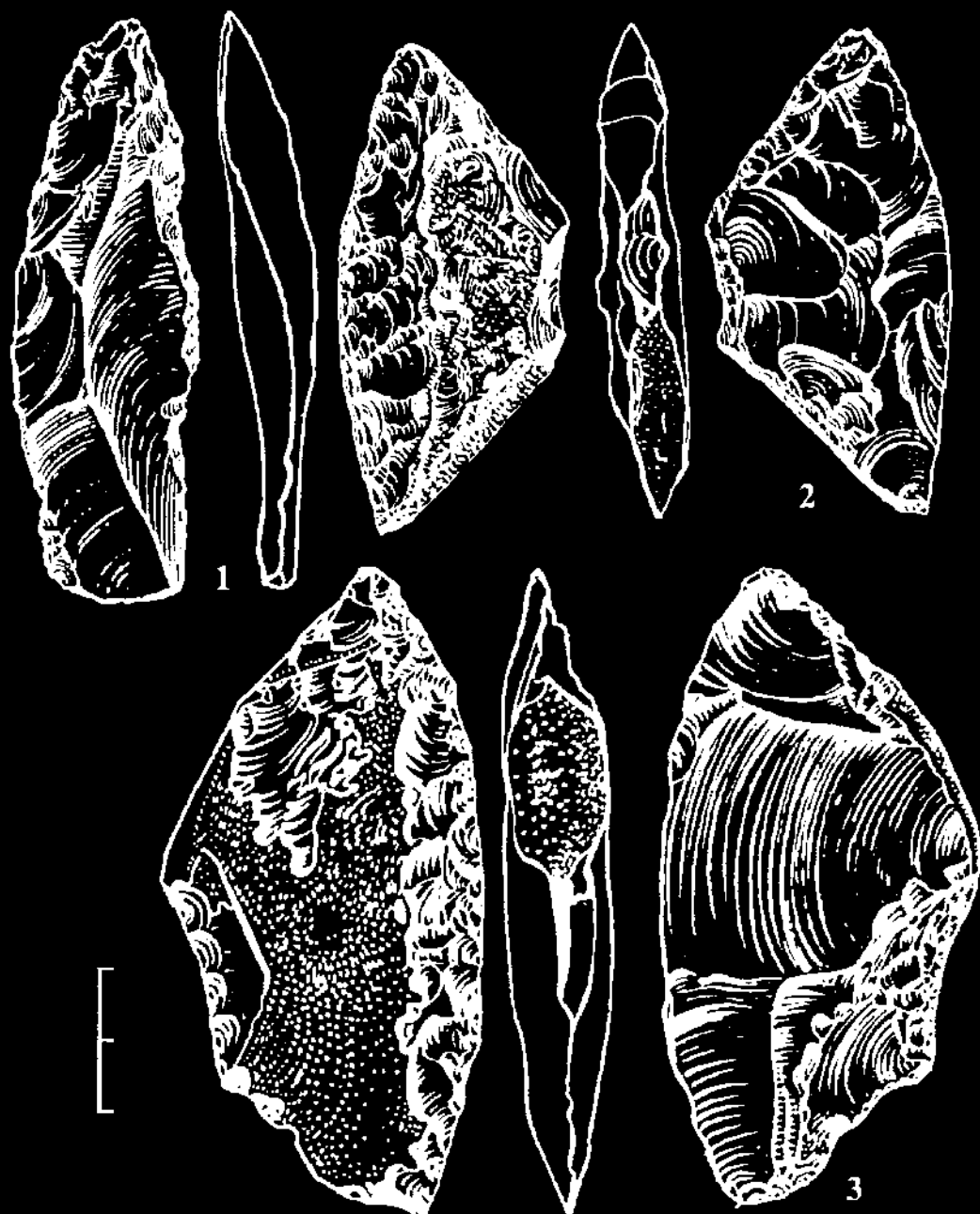


Рис.123.

Заскельна VI (Колосовська). 1-4. Кам'яні вироби із шару IV  
(За Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).



**Рис. 124.**  
 Заскельна VI (Колосовська). 1-3. Кам'яні вироби із шару IIIa (За  
 Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

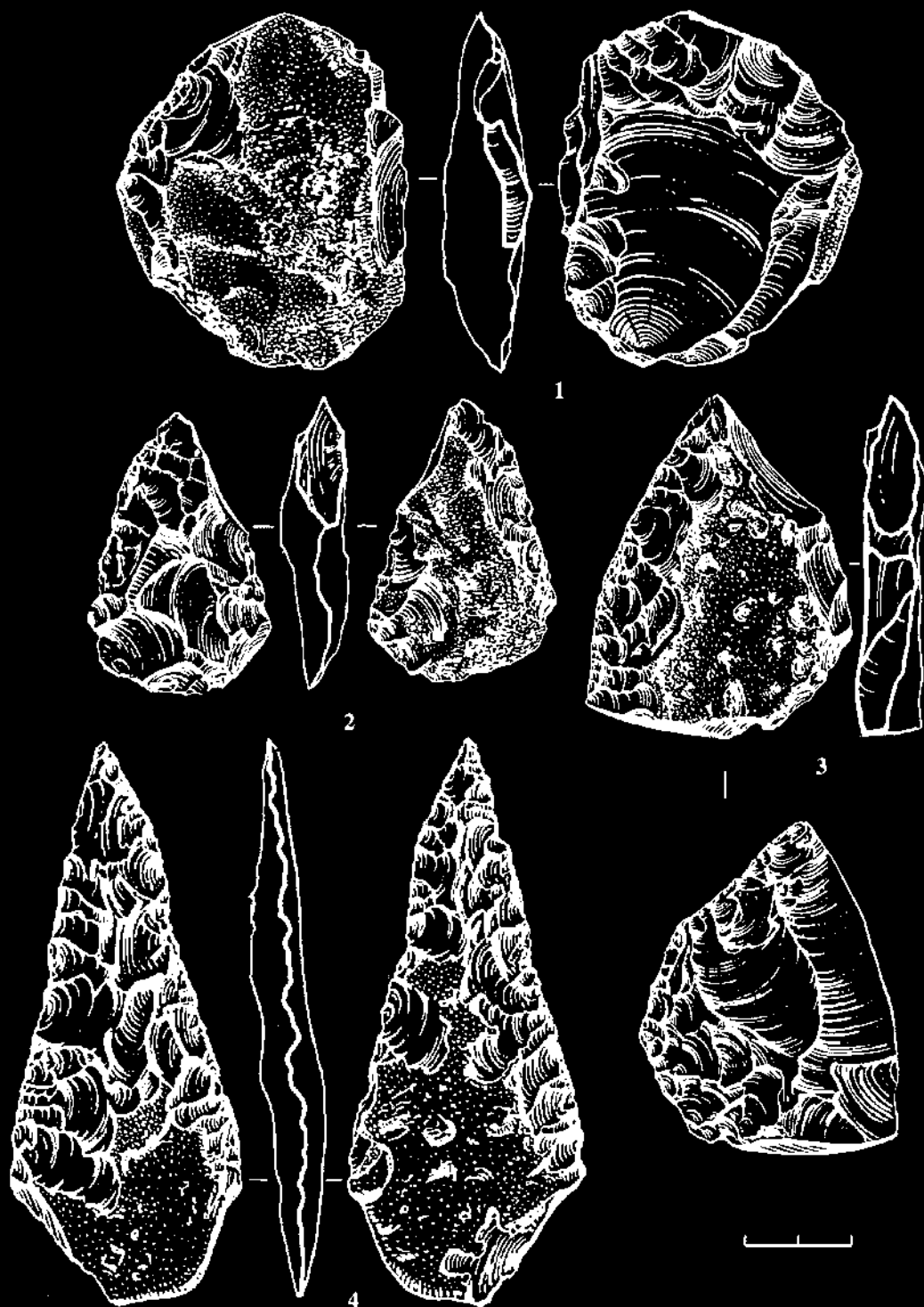


Рис. 125.  
Заскельна VI (Колосовська). 1-4. Кам'яні вироби із шару III  
(За Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

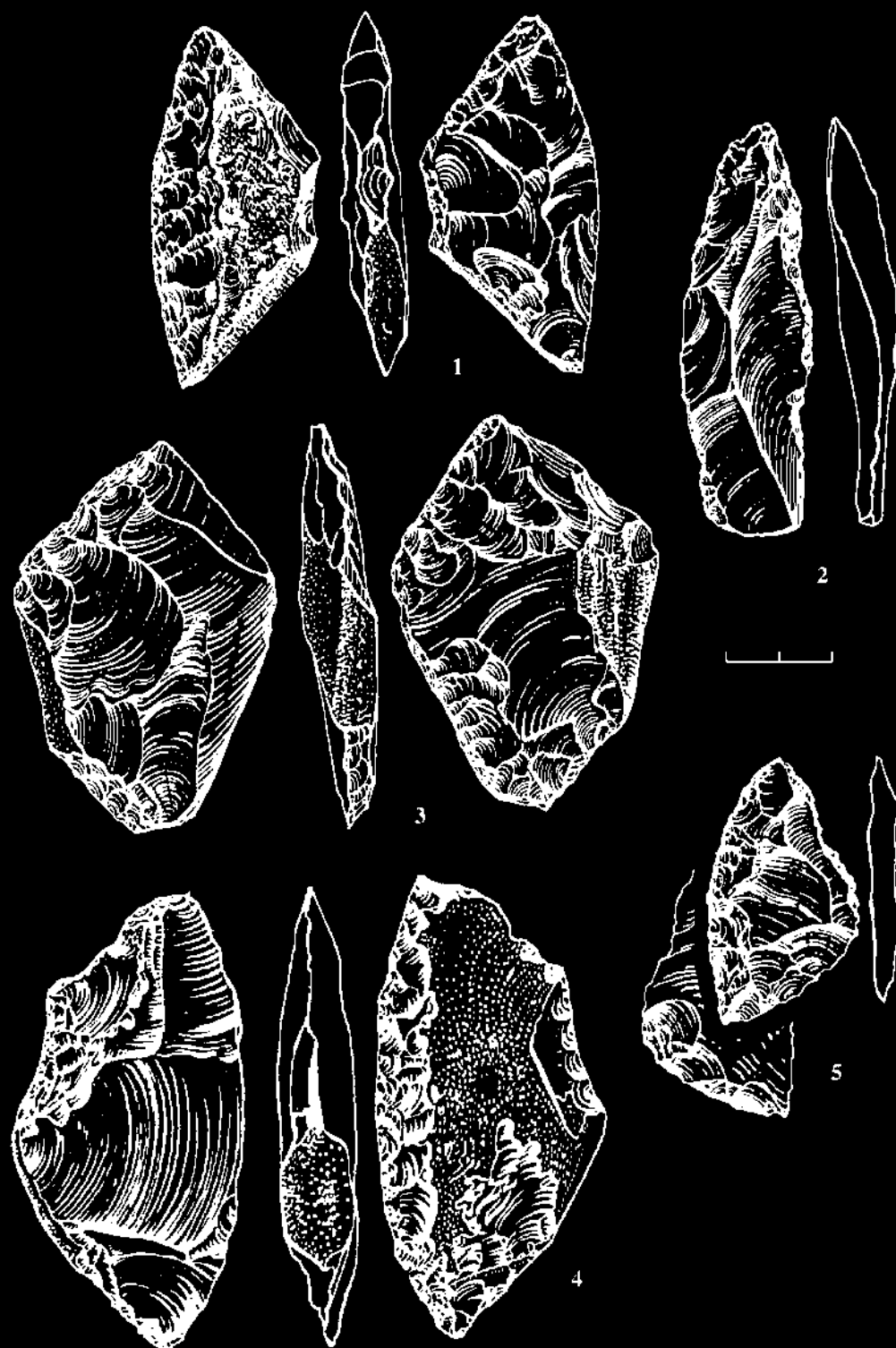


Рис. 126.

Заскельна VI (Колосовська). 1-5. Кам'яні вироби із шару IIIа (За Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

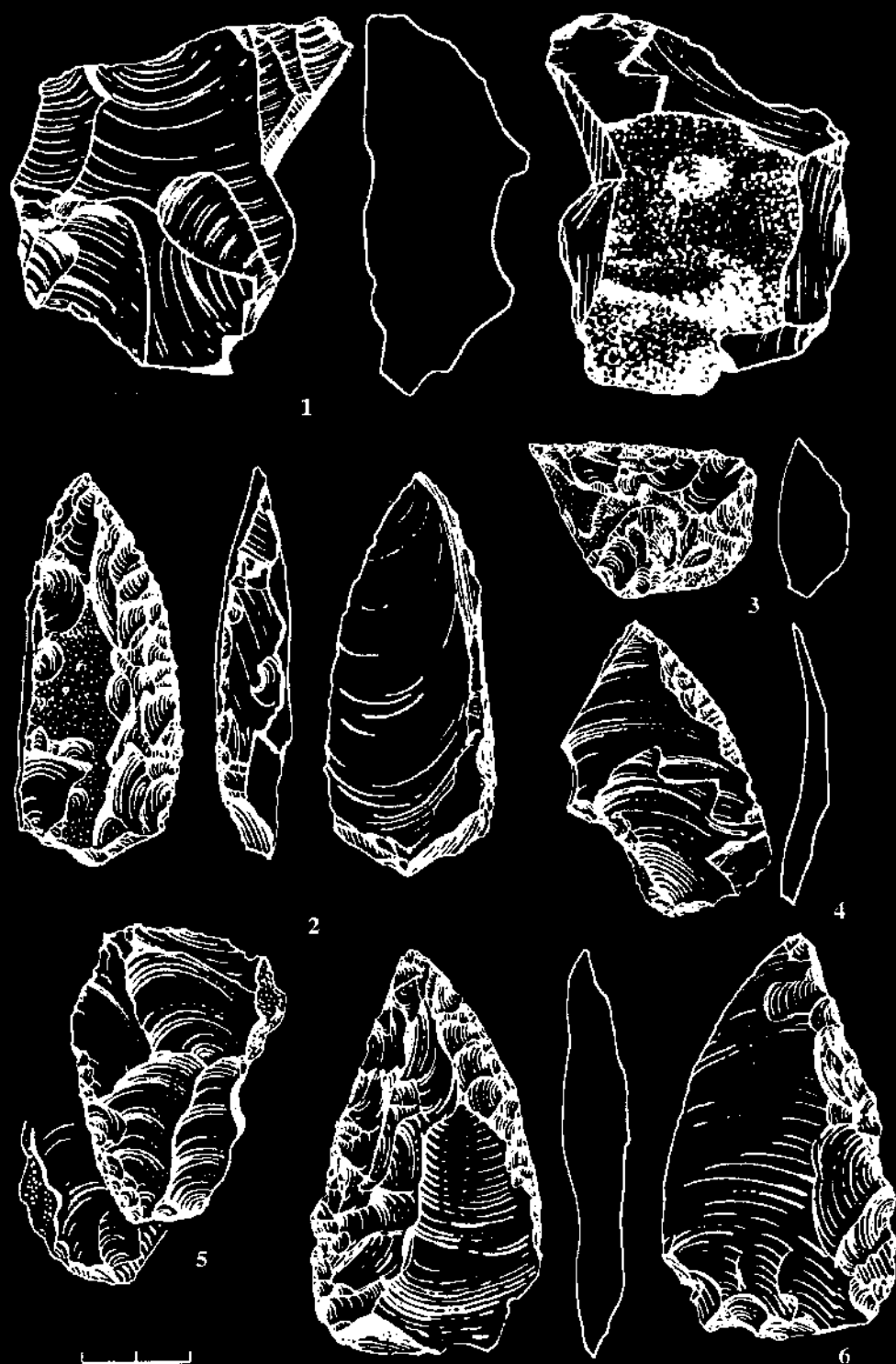
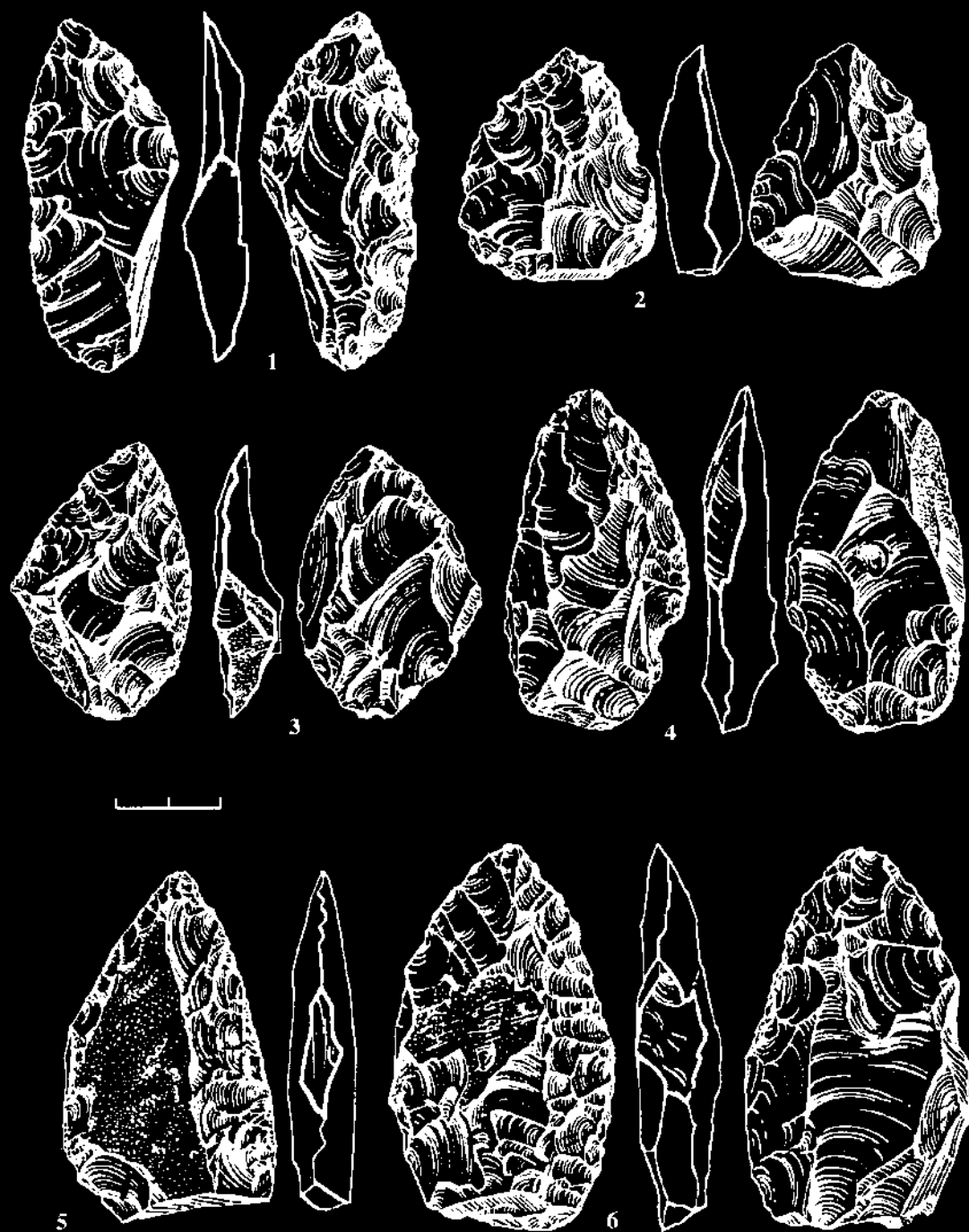


Рис.127.  
Заскельна VI (Колосовська). 1-6. Кам'яні вироби із шару II  
(За Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).



**Рис. 128.**  
 Заскельна VI (Колосовська). 1-6. Кам'яні вироби із шару II (за Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).



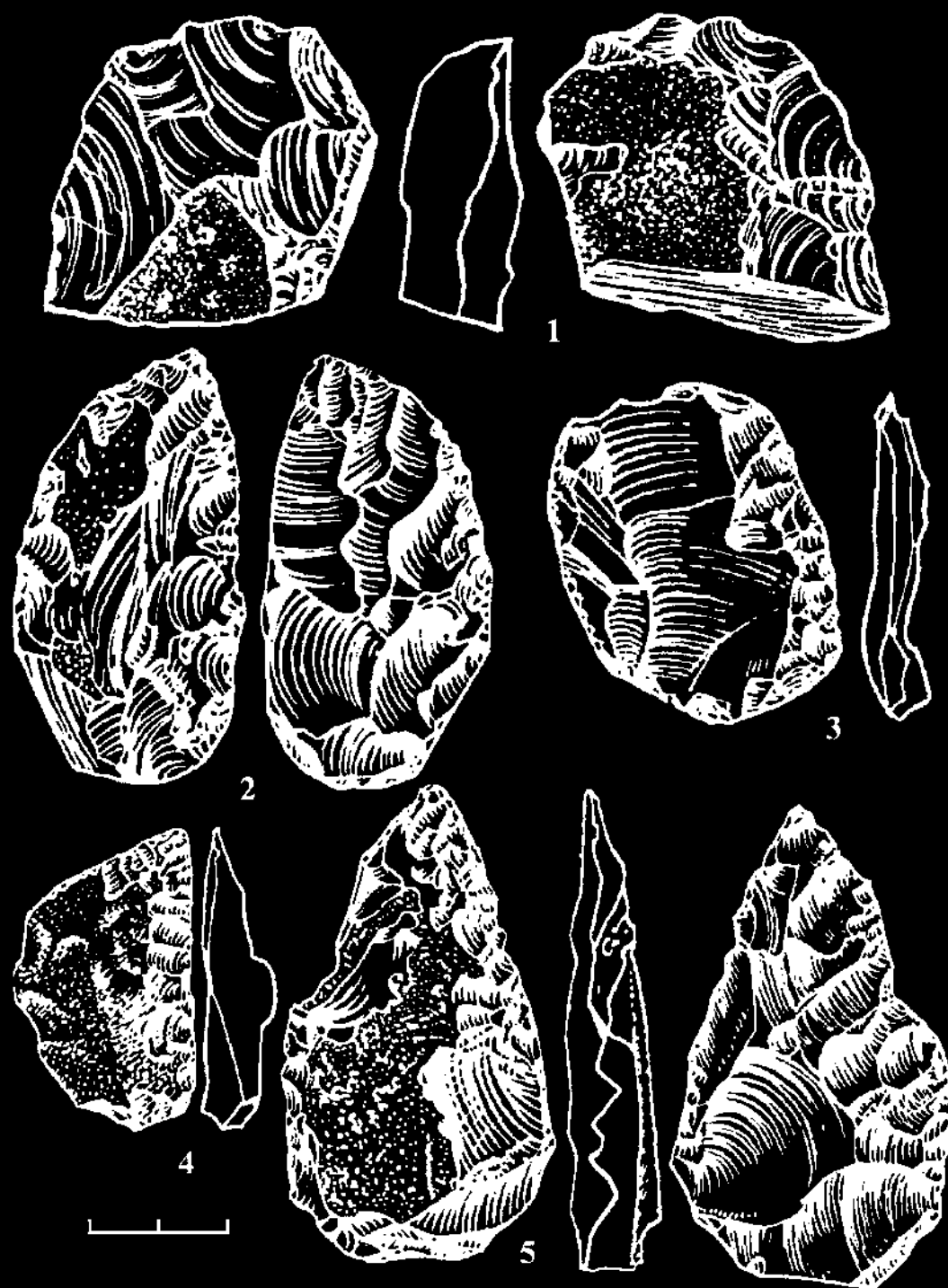


Рис. 129.

Заскельна VI (Колосовська). 1-5. Кам'яні вироби із шару I (За Ю.Г. Колосовим, [Колосов 1986]).

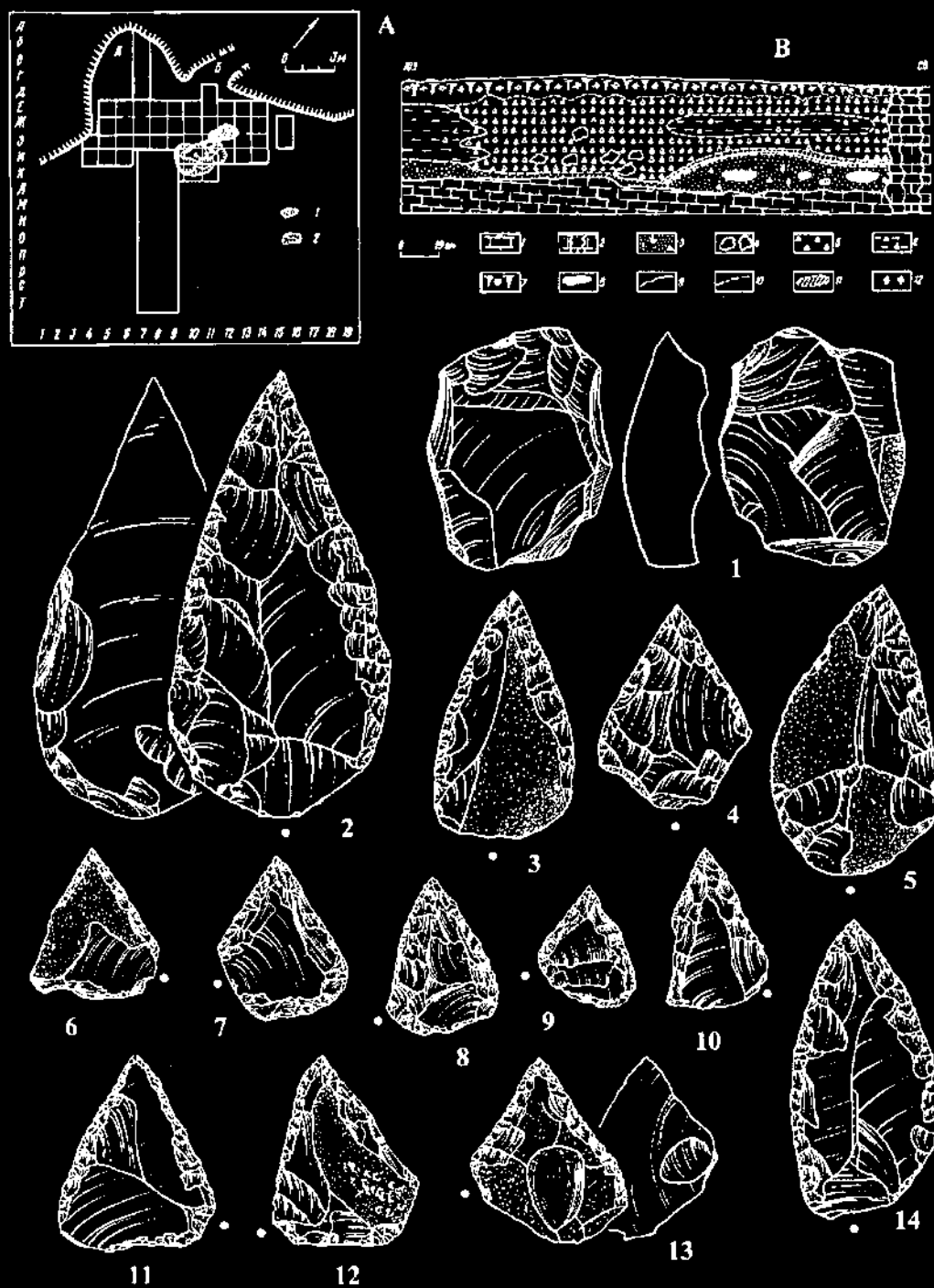
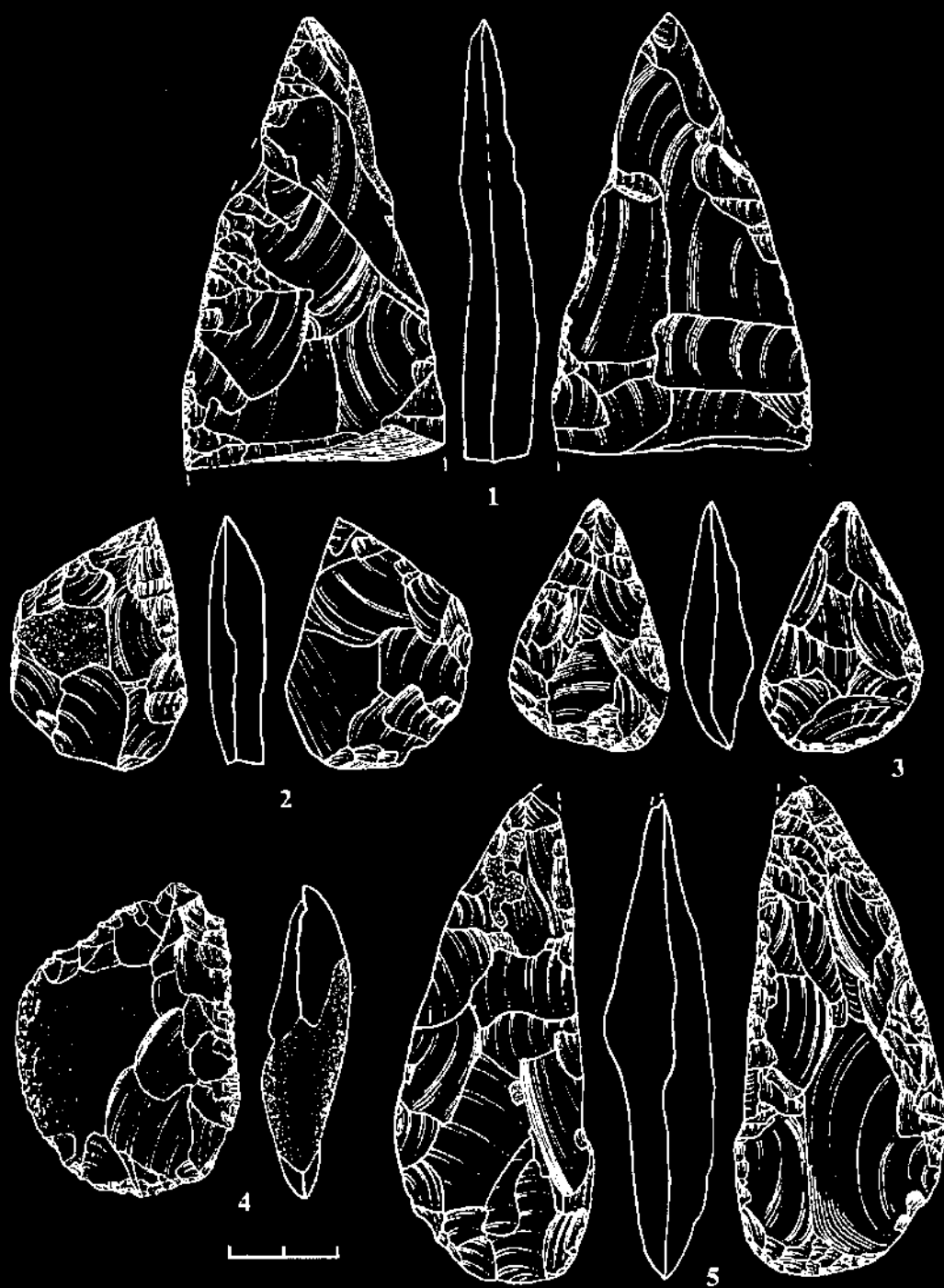


Рис. 130.

Пролом I. А. Загальний план розкопу в гроті Пролом I. В. Профіль відкладів на ділянці 6/7 ЖЗЕ. 1-14. Кам'яні вироби з нижнього шару. (За Ю.Г. Колосовим, В.М. Степанчуком, [Колосов 1979а; Степанчук 2002]).



**Рис.131.**

Пролон І. 1-5. Кам'яні вироби з нижнього шару. (За В.М. Степанчуком, [Степанчук 2002]).

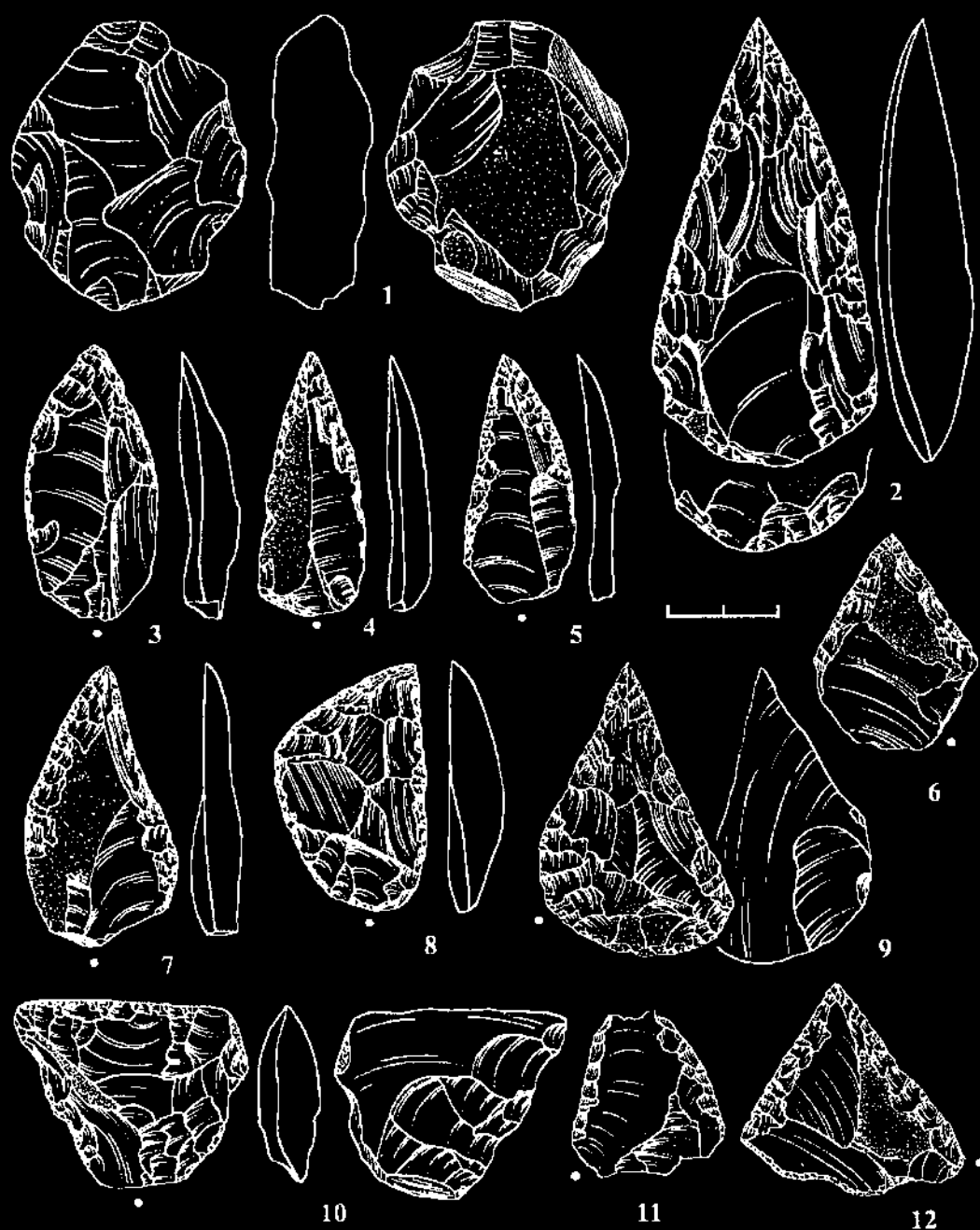
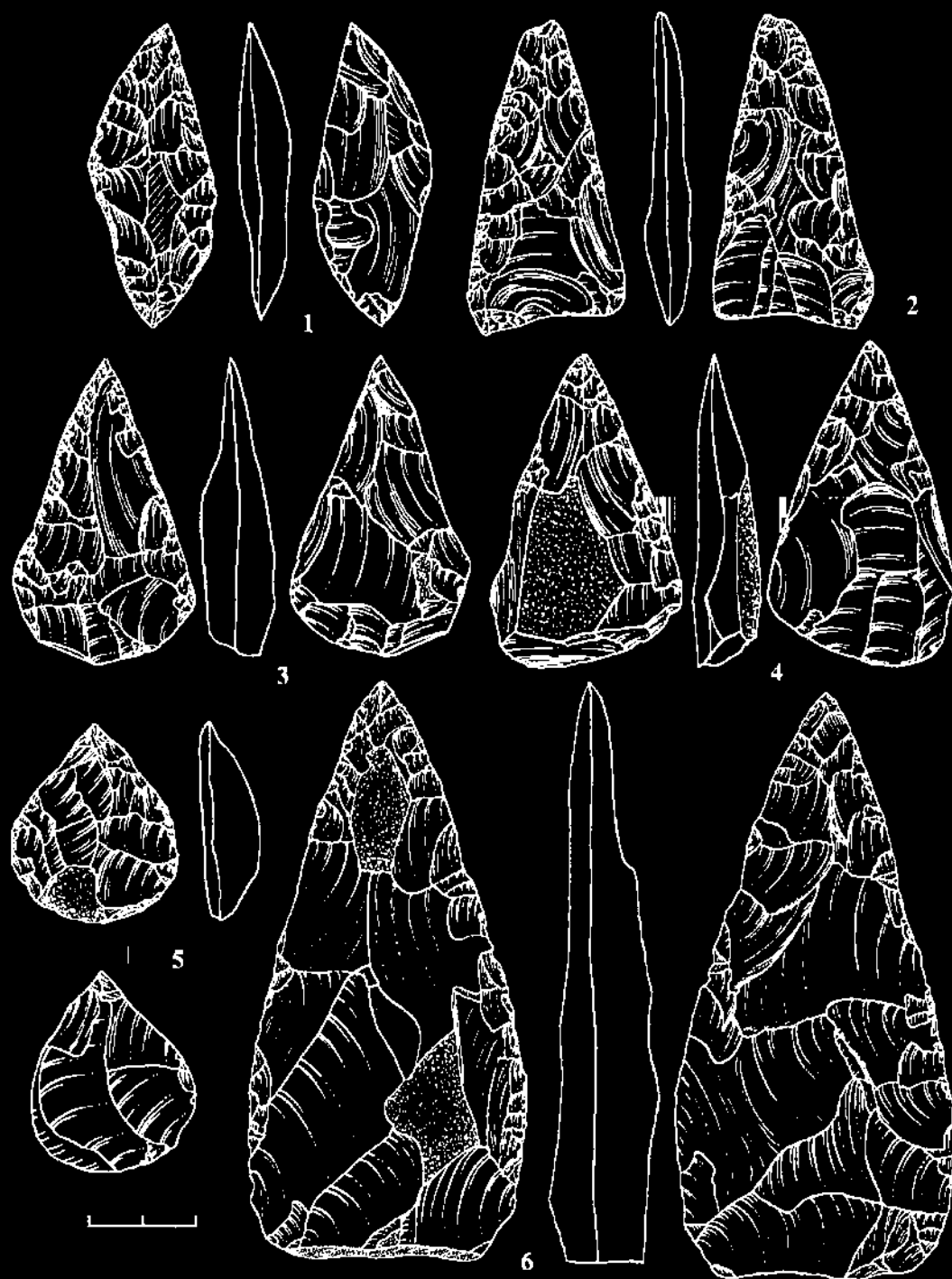


Рис.132.

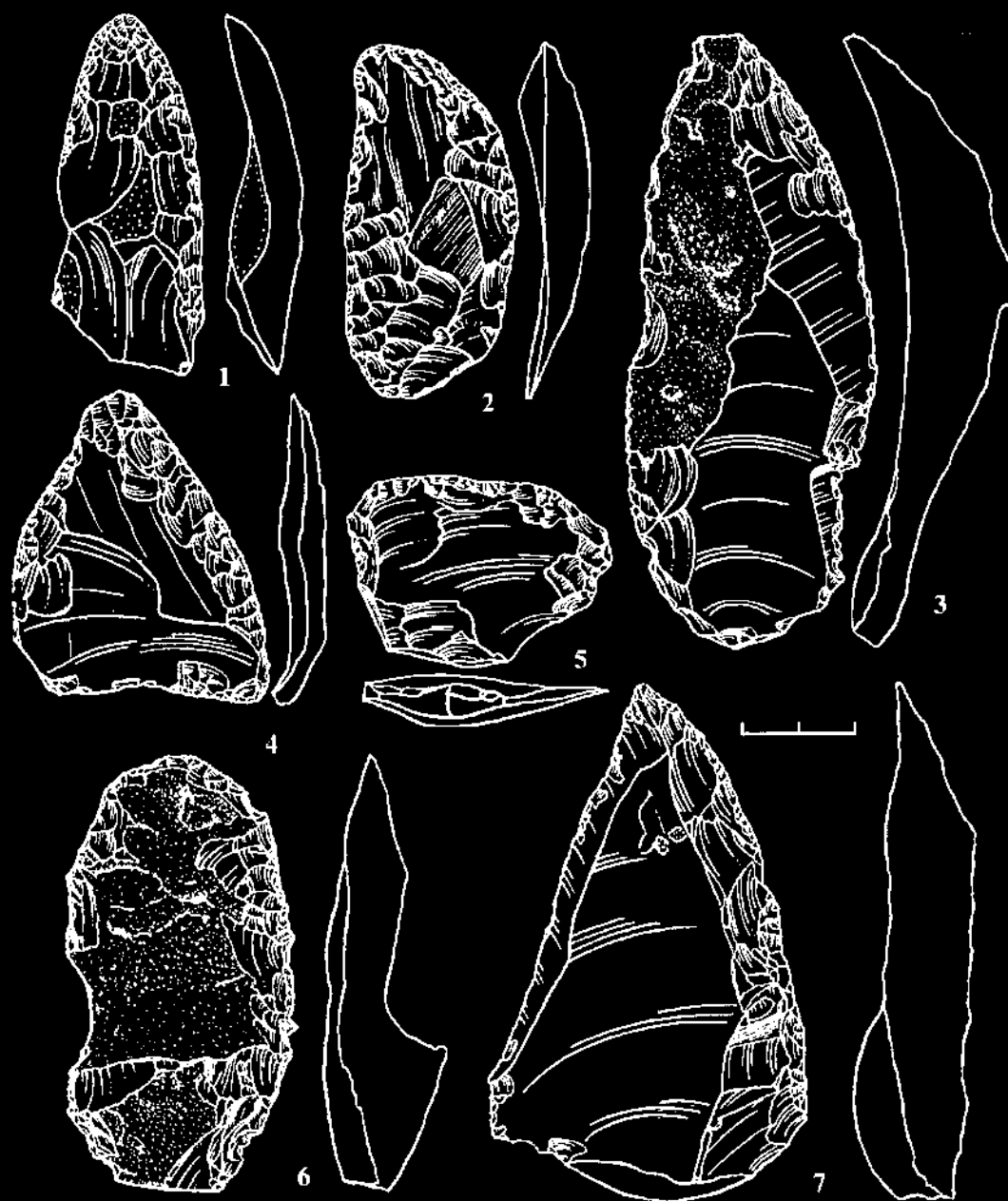
Пролом І. 1-12. Кам'яні вироби з верхнього шару. (За В.М. Степанчуком, [Степанчук 2002]).



**Рис. 133.**

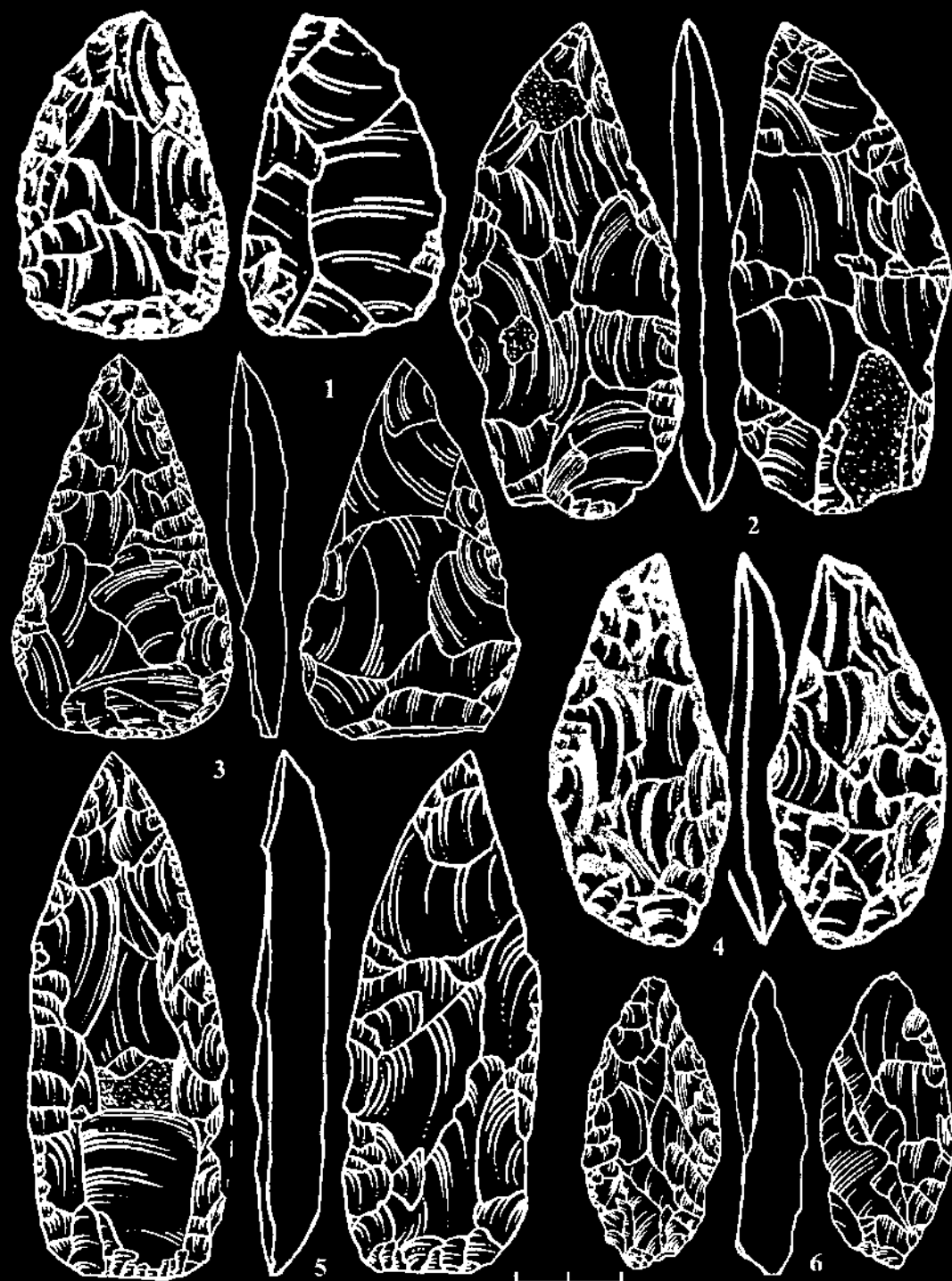
Пролом І. 1-6. Кам'яні вироби з верхнього шару. (За В.М. Степанчуком, [Степанчук 2002]).





**Рис.135.**

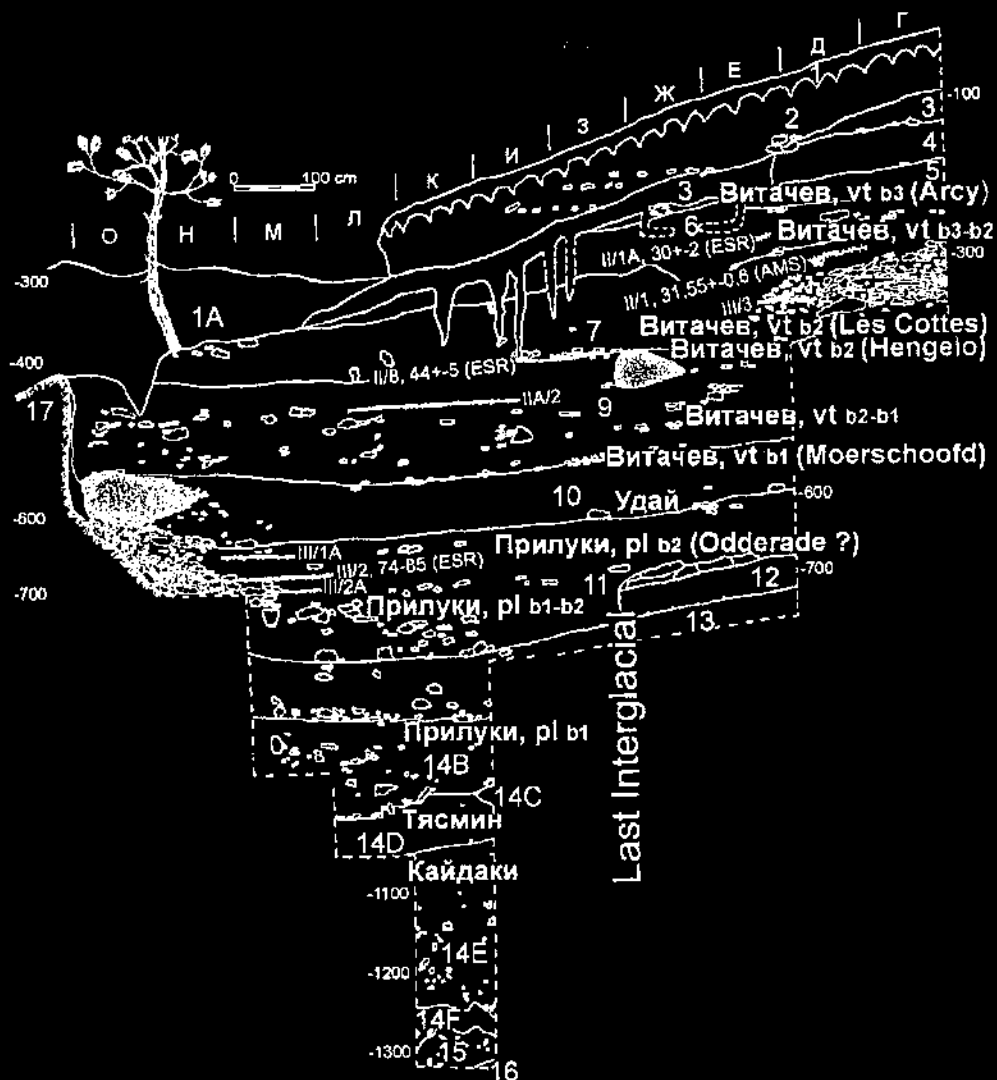
Стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського. 1-7. Кам'яні вироби з верхнього шару. (За В.М. Степанчуком, [Stepanchuk 1996]).



**Рис.136.**

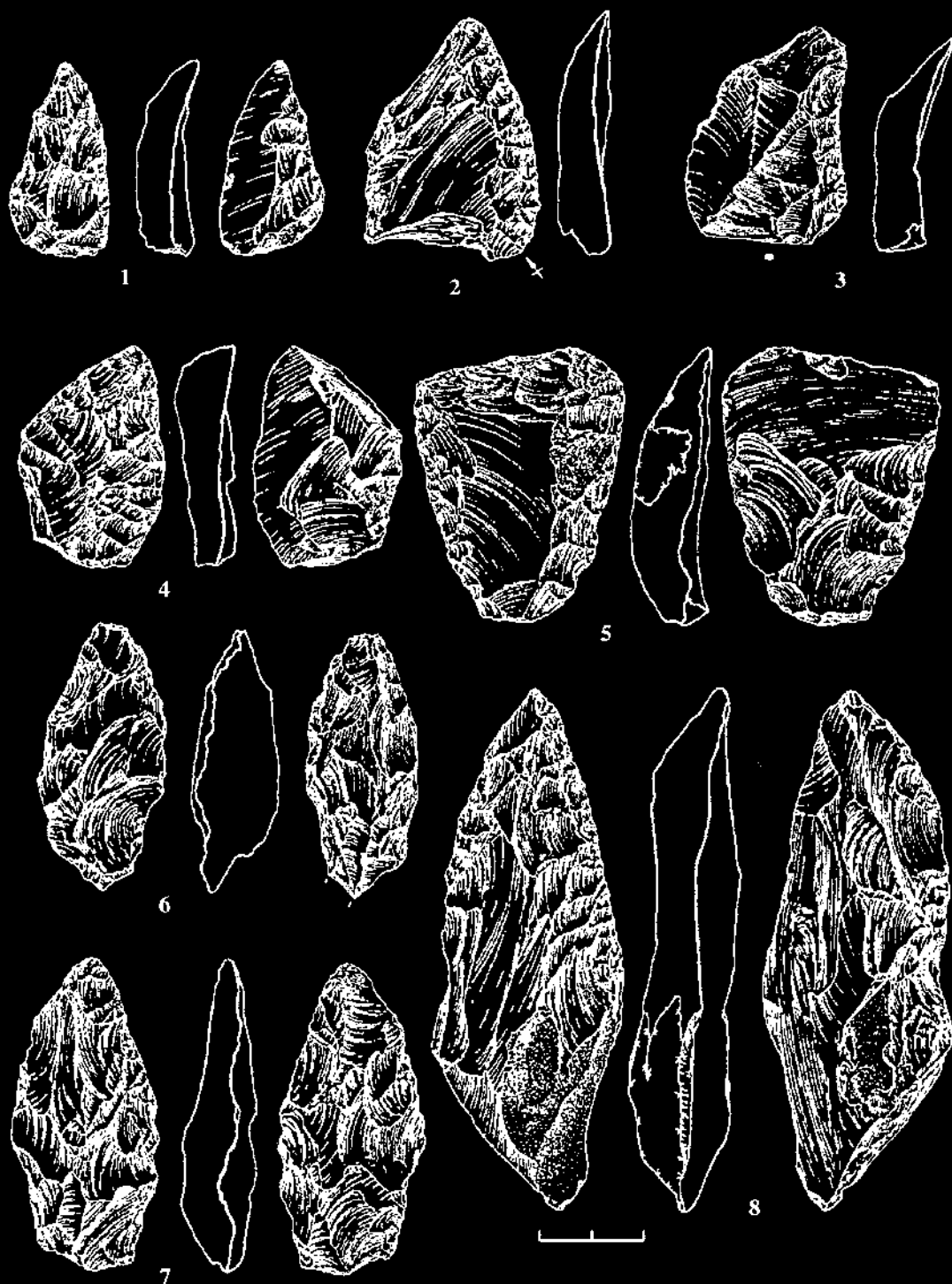
Стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського. 1-6. Кам'яні вироби з верхнього шару. (За Ю.Г. Колосовим, В.М. Степанчуком, В.П. Чабаєм, [Колосов и др. 1993а; Stepanchuk 1996]).



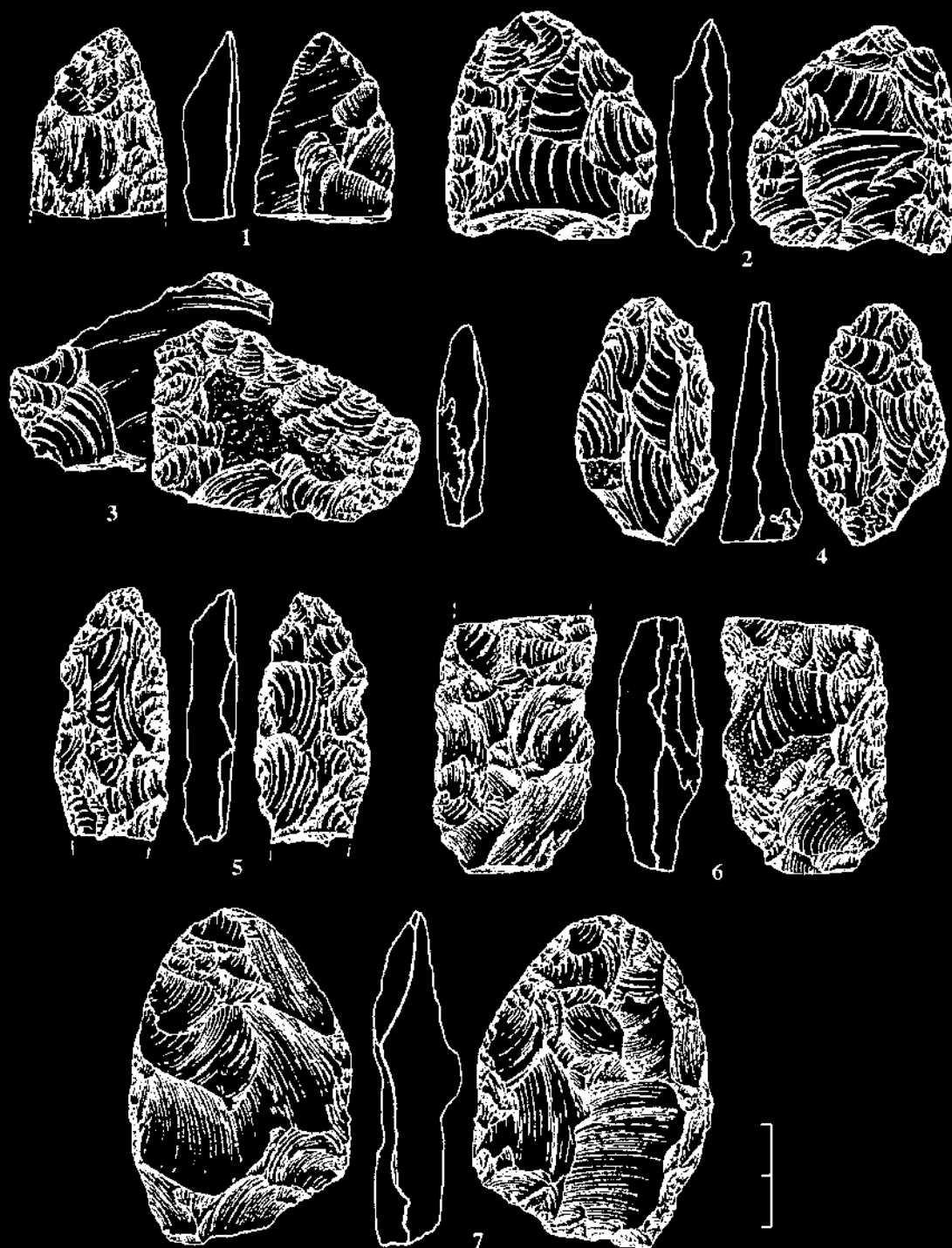


**Рис.137.**

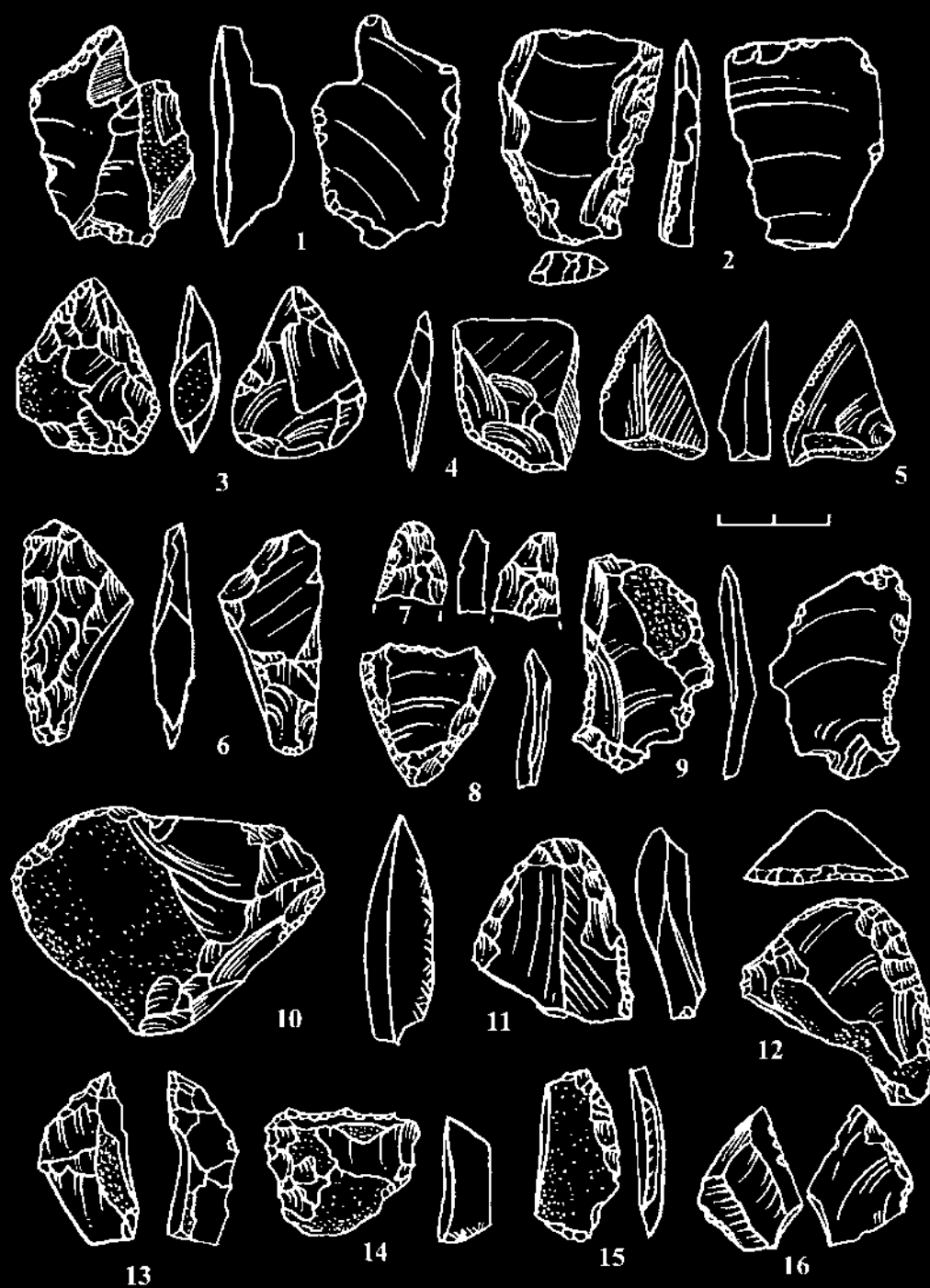
Кабазі II. Стратиграфічний профіль стоянки по лінії квадратів 8/9, арабськими цифрами позначене положення геологічних шарів, сполученням римських і арабських цифр позначене положення археологічних горизонтів. (За В.П. Чабасем, [Чабай 2004]).



**Рис. 138.**  
 Кабазі ІІ. 1-8. Кам'яні вироби із шару VI  
 (За В.П. Чабаям, [Чабай 2003]).

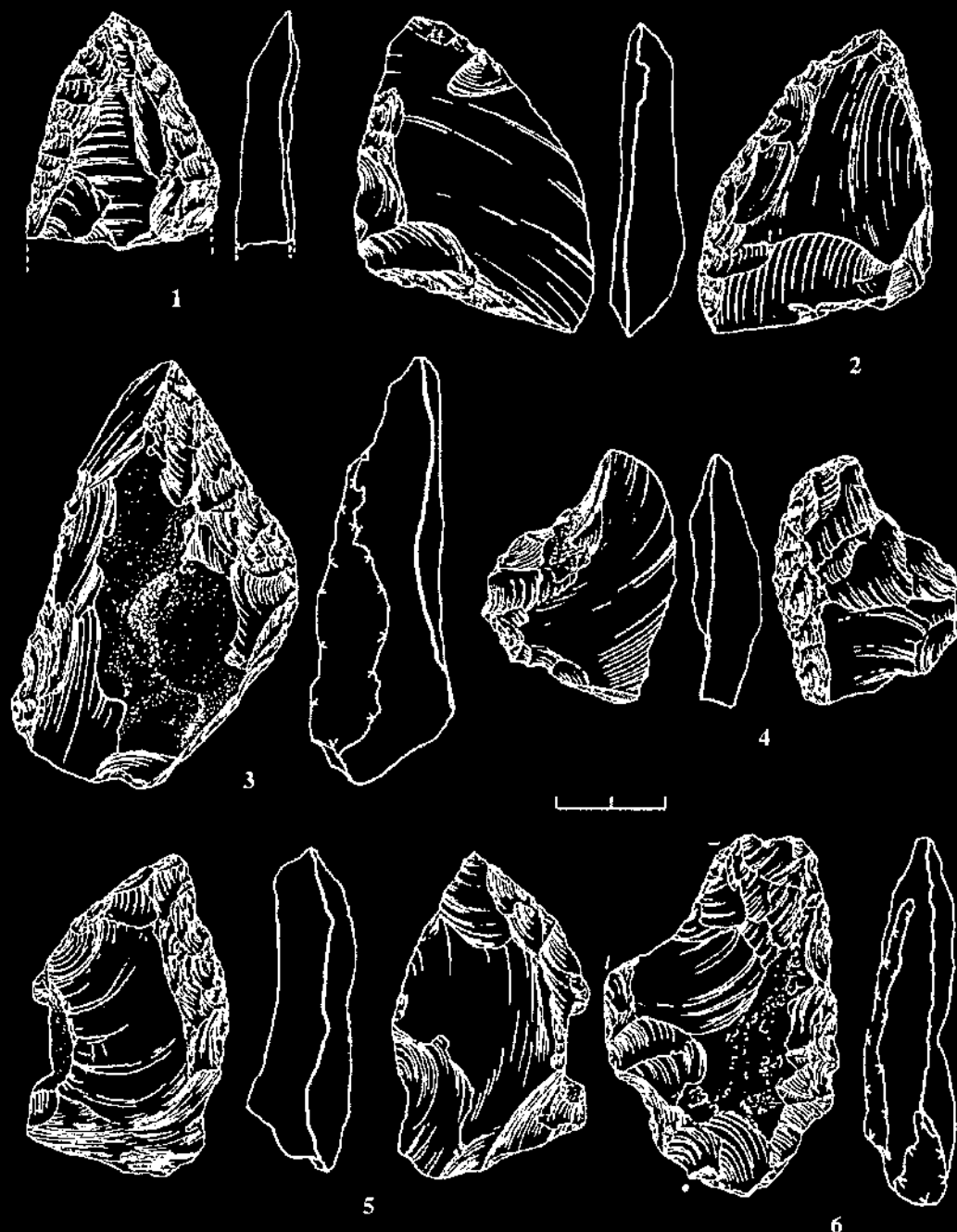


**Рис.139.**  
 Кабазі II. 1-7. Кам'яні вироби із шару V  
 (За В.П. Чабаєм, [Чабай 2003]).



**Рис.140.**

Кабазі II. 1-16. Кам'яні вироби із шару IV (За В.М. Степанчуком, [Степанчук 1994]).



**Рис.141.**  
 Кабазі ІІ. 1-6. Кам'яні вироби із шару ІІІ  
 (За В.П. Чабасем, [Чабай 2004]).

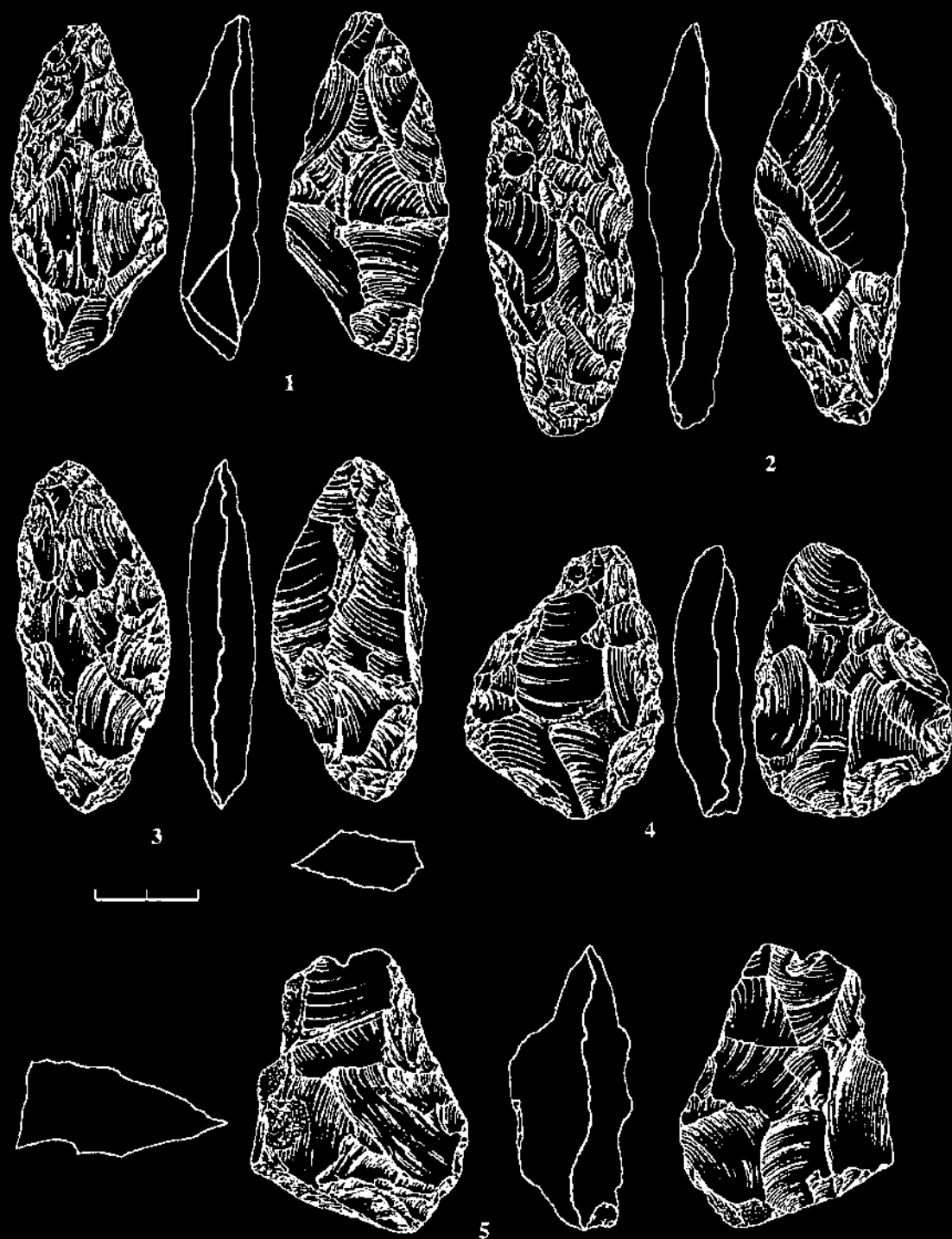


Рис. 142.

Кабазі II. 1-5. Кам'яні вироби із шару III  
(За В.П. Чабасем, [Чабай 2004]).

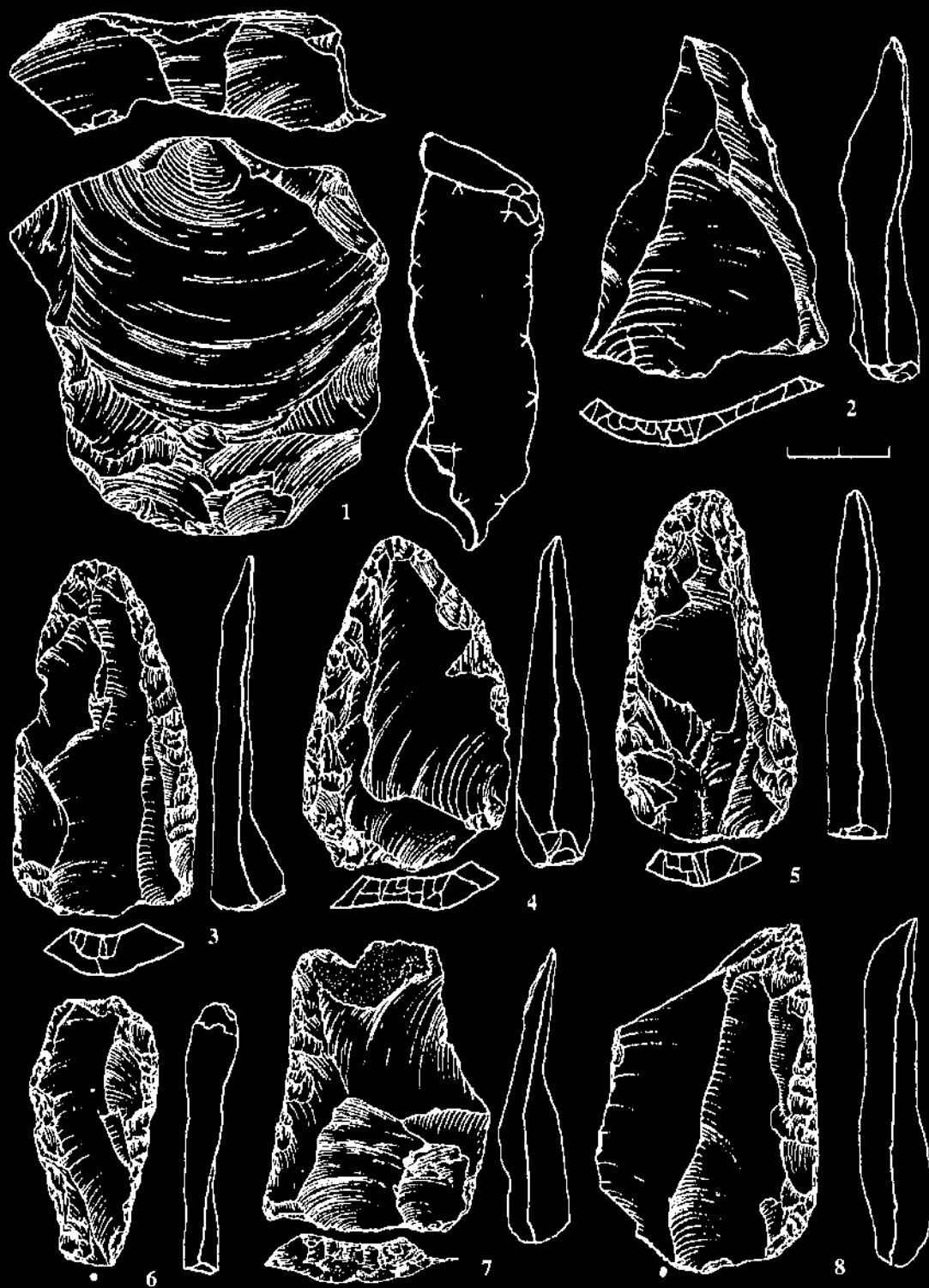


Рис.143.

Кабазі II. 1-8. Кам'яні вироби із шару II.  
Ранній етап західнокримського мустьє  
(За В.П. Чабаям, [Чабай 2004]).



Рис. 144.

Кабазі ІІ. 1-9. Кам'яні вироби із шару ІІ.  
 Ранній етап західнокримського мустьє  
 (За В.П. Чабаєм, [Чабай 2004]).





**Рис. 145.**  
 Кабазі ІІ. 1-7. Кам'яні вироби із шару ІІ.  
 Пізній етап західнокримського мустьє  
 (За В.П. Чабасем, [Чабай 2004]).

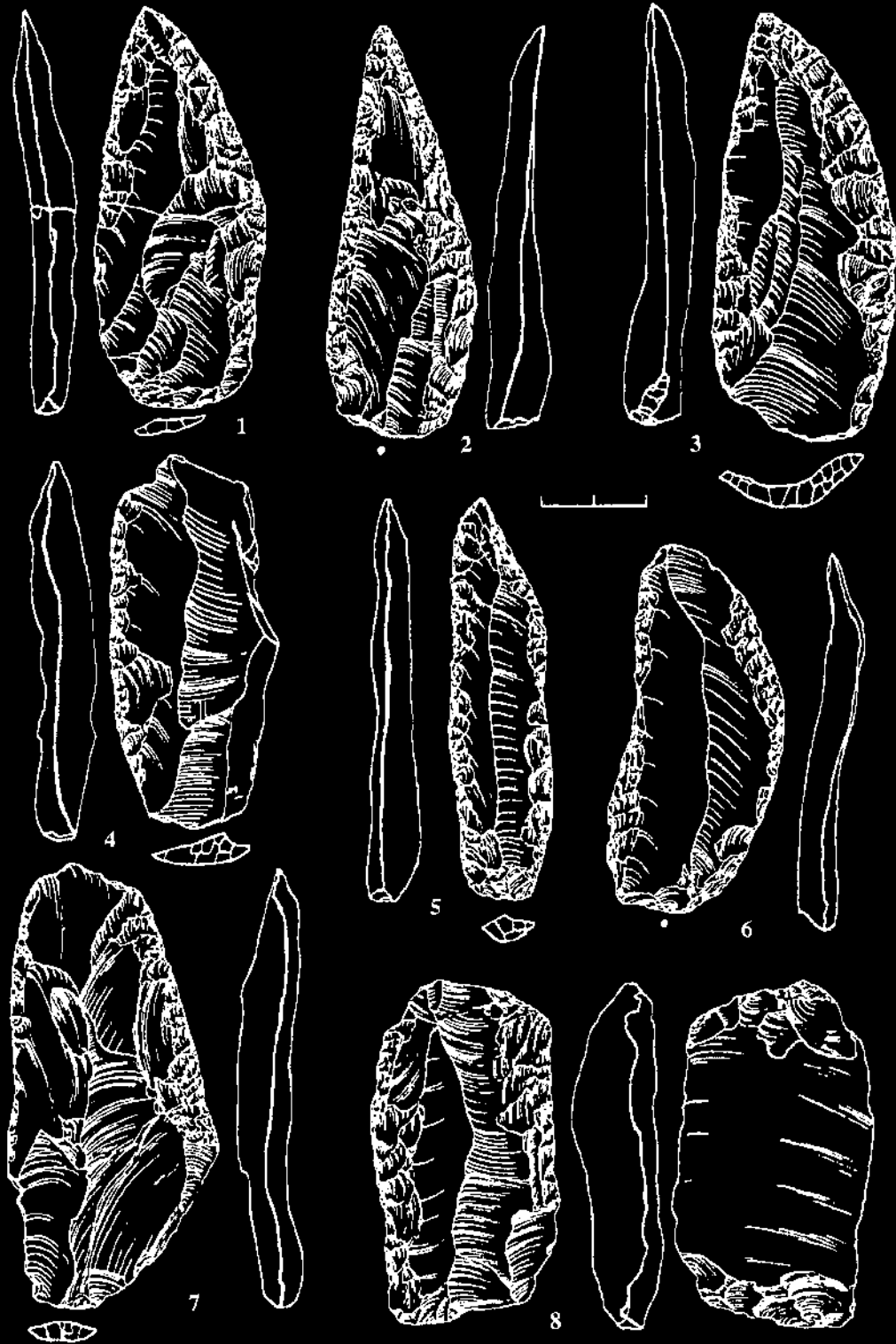


Рис.146.

Кабазі II. 1-8. Кам'яні вироби із шару II.  
Пізній етап західнокримського мустьє  
(За В.П. Чабасем, [Чабай 2004]).

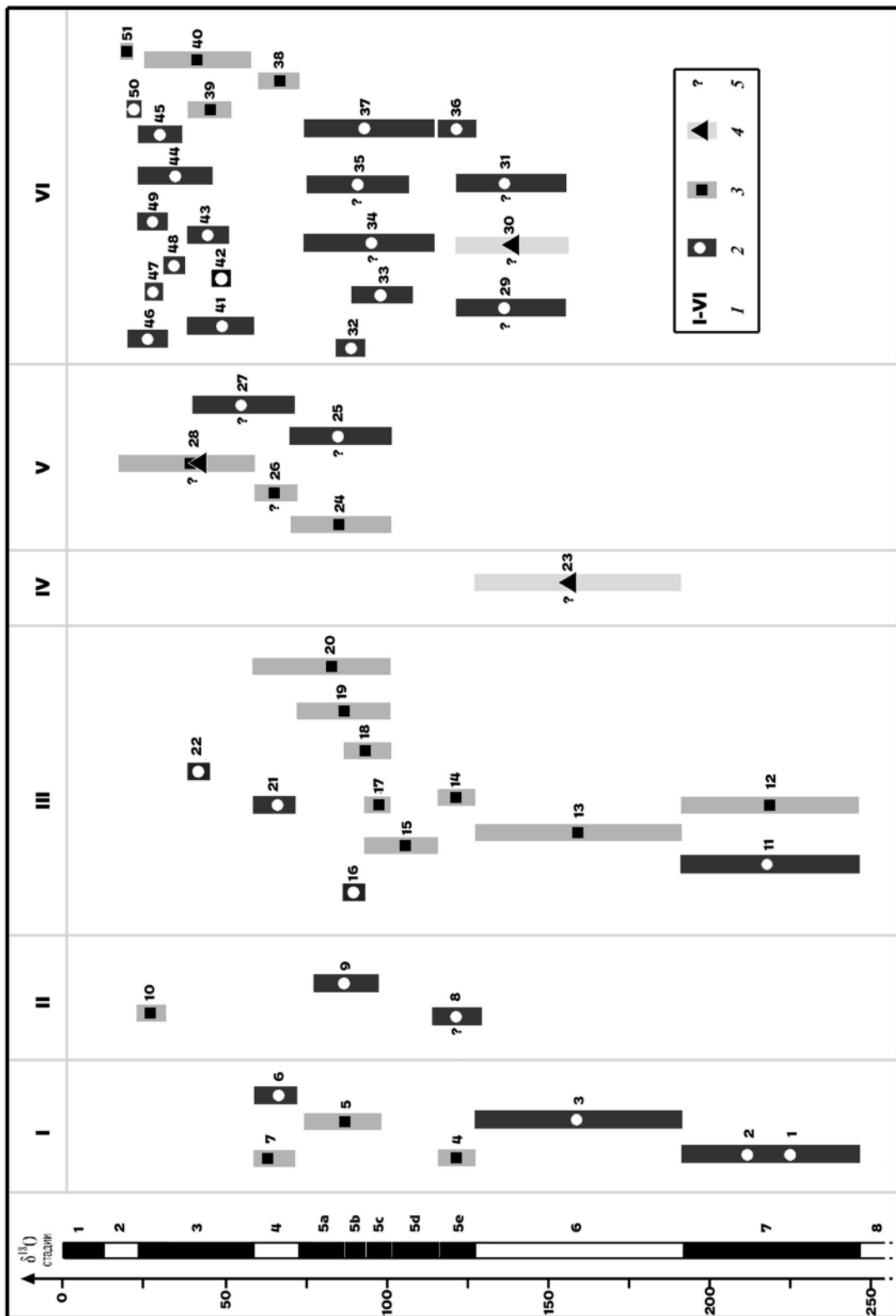
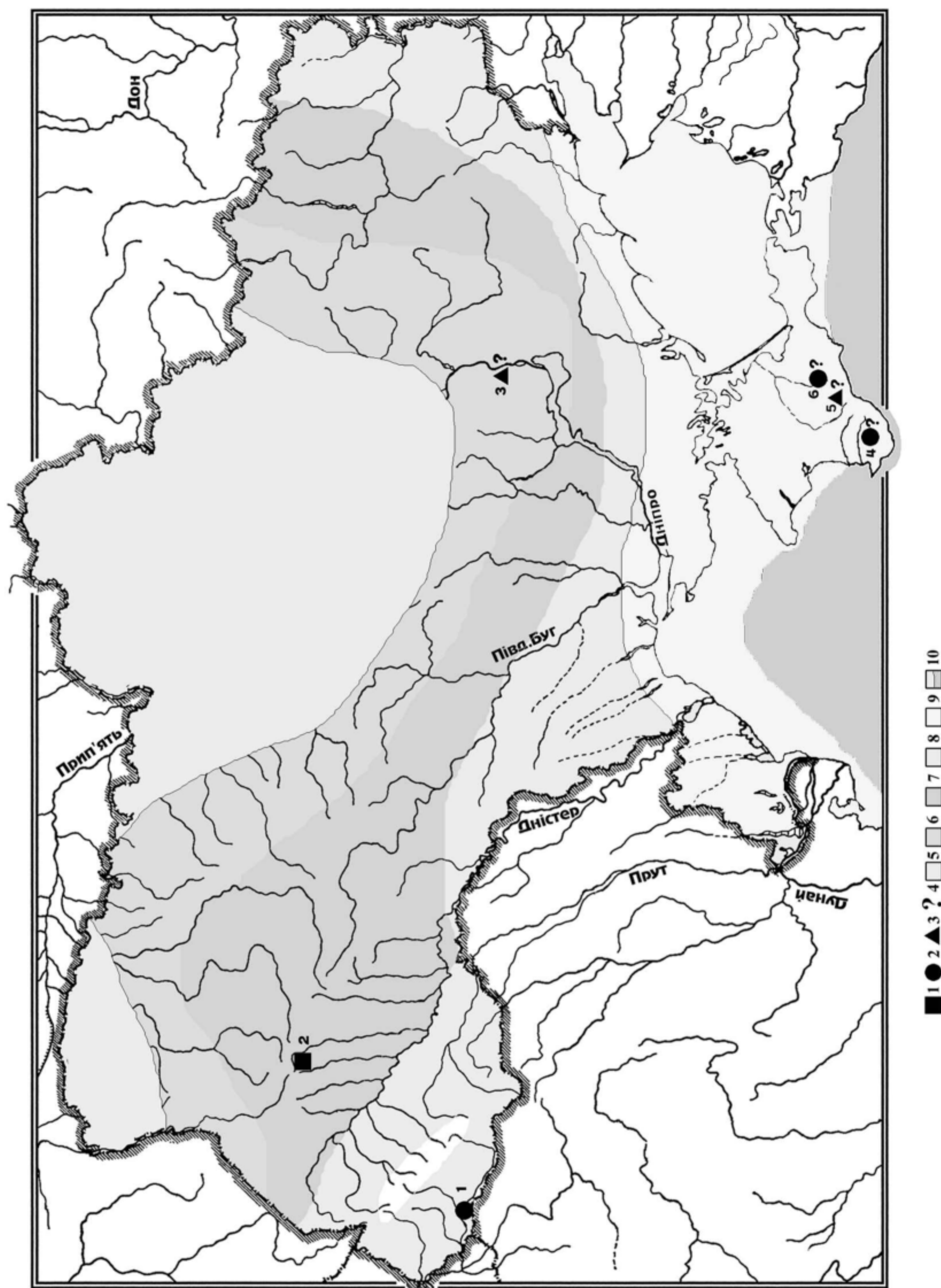


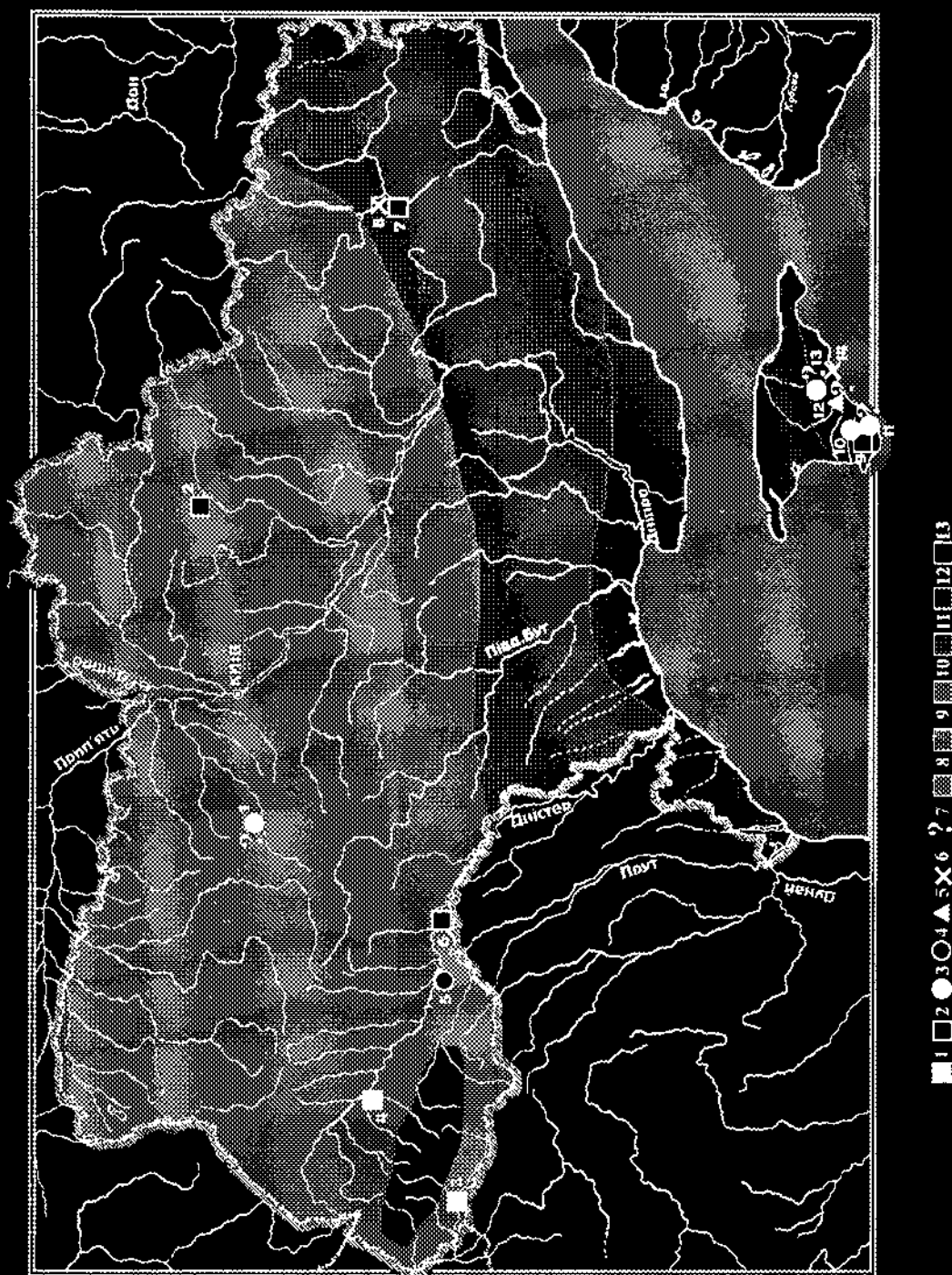
Рис.147.

Варіабельність середнього палеолітичних індустрій України в хронологічному і географічному зрізах.



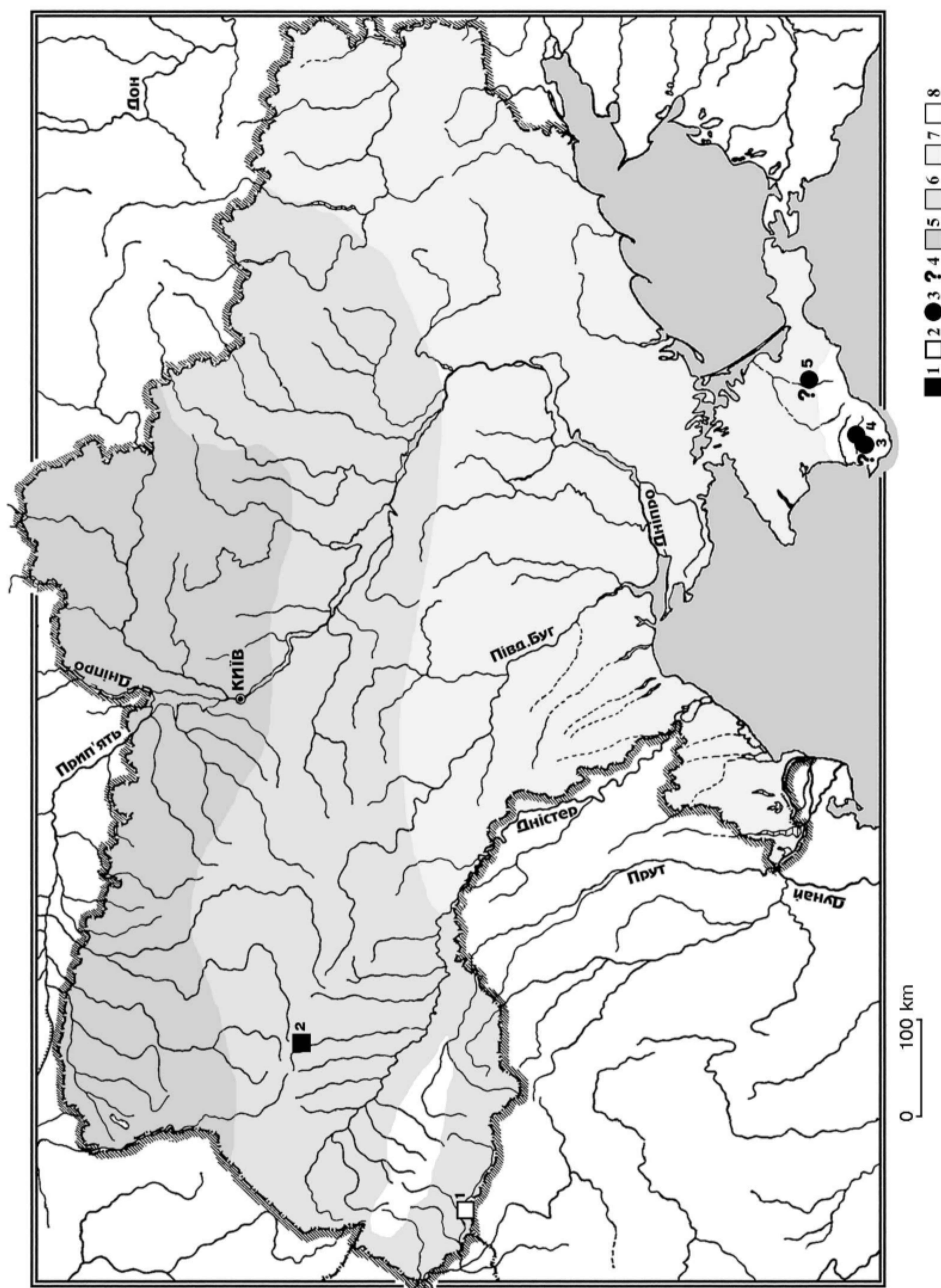
**Рис. 148.**

Палеоландшафтне оточення основних стоянок і місцезнаходжень часу дніпровського льодовиків'я (OIS-6, дніпровський горизонт) (за даними Сиренко и др. 1990, річкова система сучасна.). 1 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс V; 2 – Великий Глибочок I, шар III-Б; 3 – Круглик; 4 – Шари I-III; 5 – Кіік-Коба, шар VI; 6 – Заскельна IX.



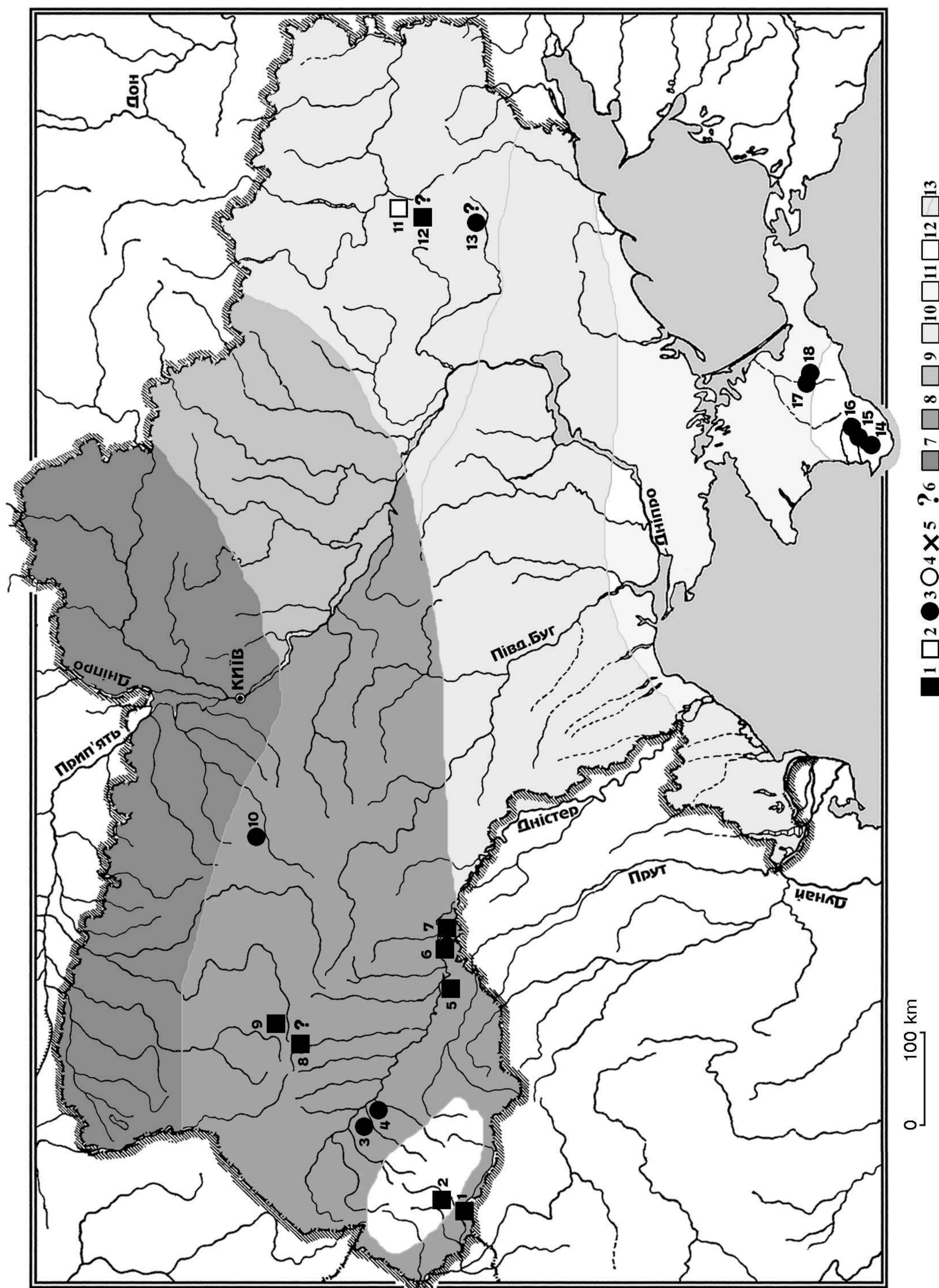
**Рис. 149.**

Палеоландшафтне оточення основних стоянок і місцезнаходжень часу останнього міжльодовиків'я (OIS-5e, кайдацький горизонт) (за даними Сиренко и др. 1990. Конфігурація морів за Лазуковим 1981. Річкова система сучасна.). 1 – Житомирська, ашельський комплекс; 2 – Муховець; 3 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV-а; 4 – Єзупіль, шар III; 5 – Кетроси, алювій; 6 – Кормань IV, алювій; 7 – Білокузьминівка; 8 – Корніїв Яр; 9 – ГАБО, алювій; 10 – Кабазі II, шар/горизонт V/3-VI/17; 11 – Шари I-III; 12 – Кіік-Коба, шар VI; 13 – Заскельна IX; 14 – Новий Світ.



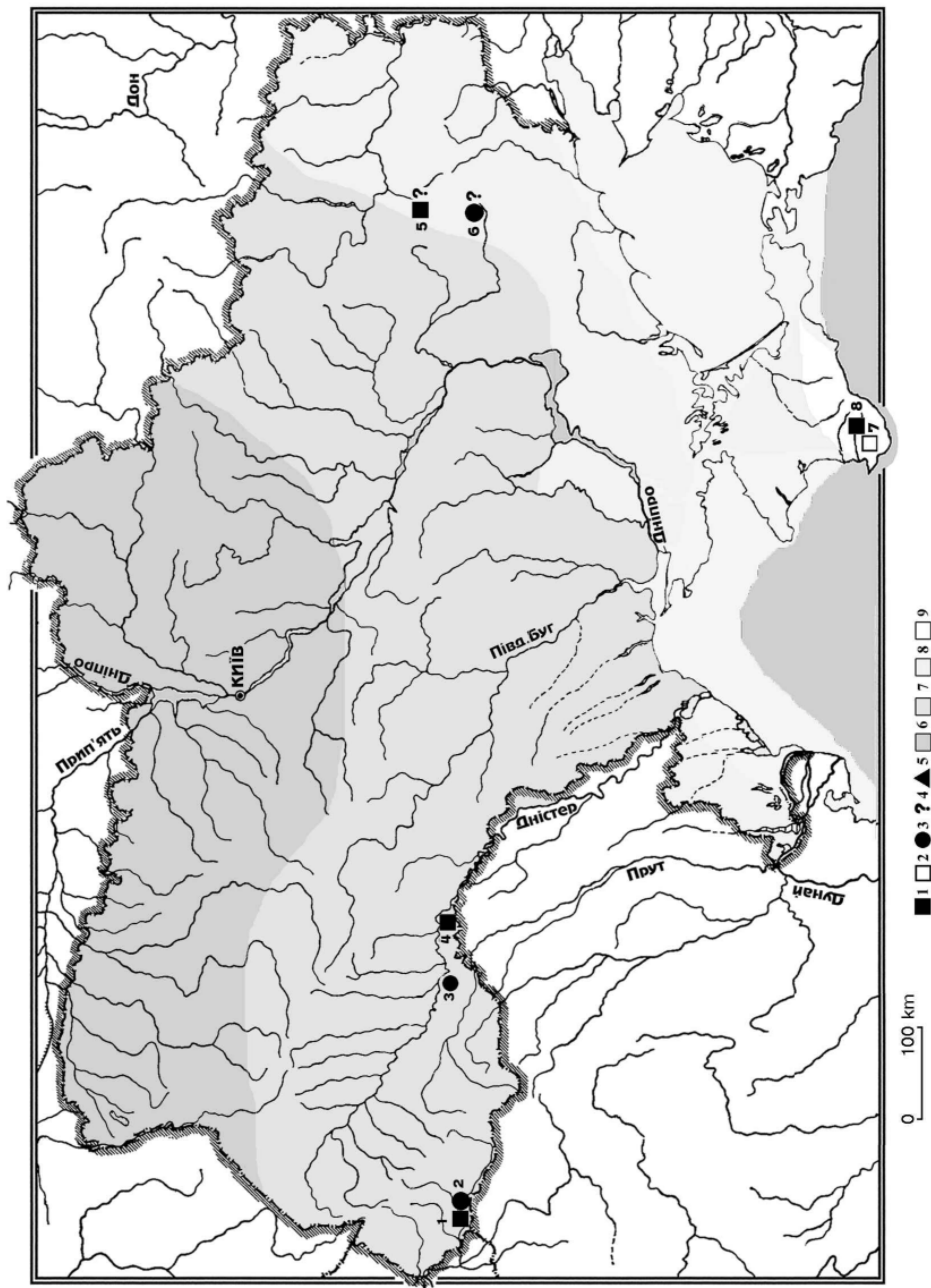
**Рис.150.**

Палеоландшафтне оточення основних стоянок і місцезнаходжень часу початку останнього льодовиків'я (OIS-5d, тясминський горизонт) (за даними Сиренко и др. 1990, річкова система сучасна.). 1 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV; 2 – Пронятин; 3 – ГАБО, шар 2; 4 – Кабазі II, шар III; 5 – Заскельна V, шар VII і VI.



**Рис.151.**

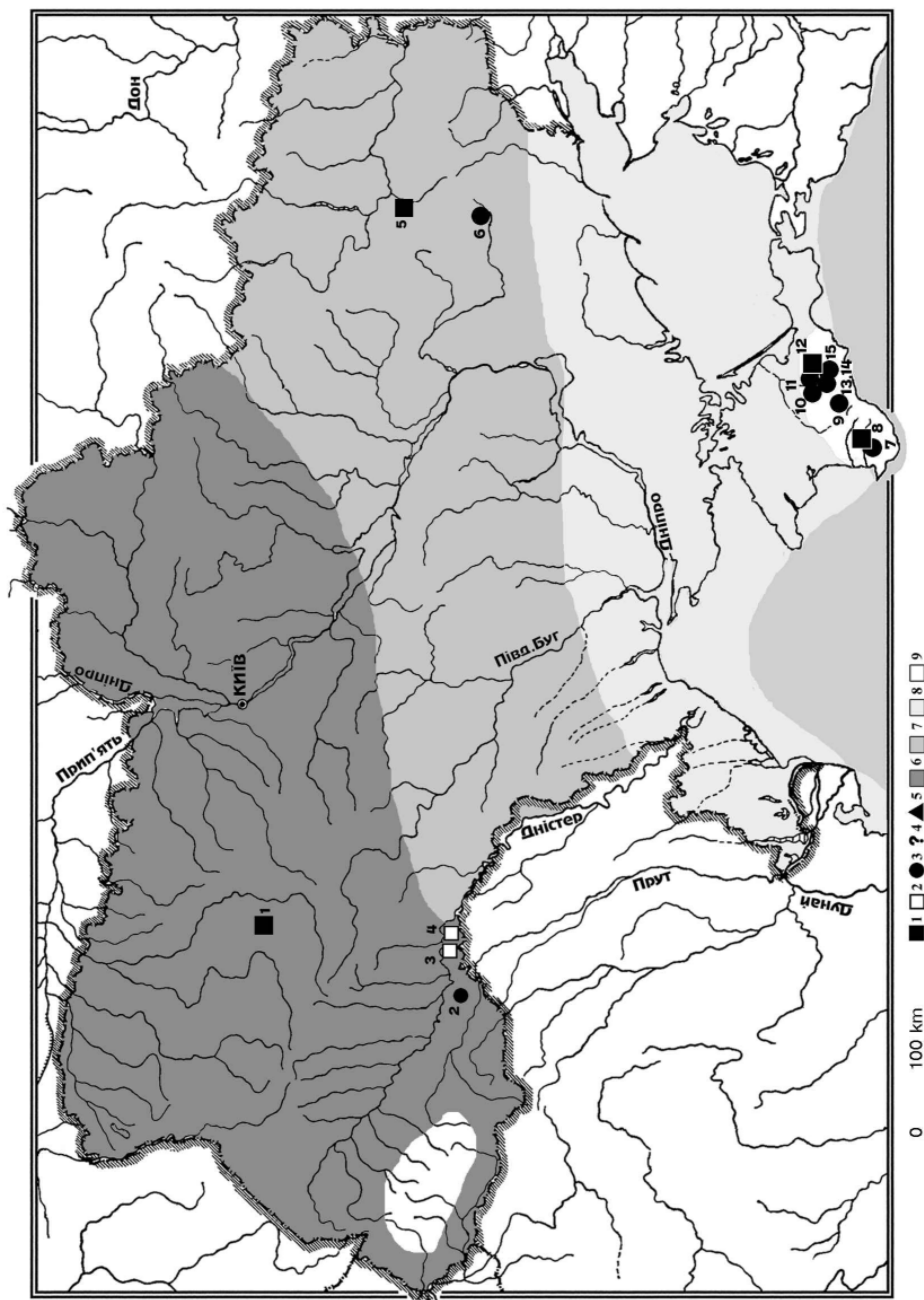
Палеоландшафтне оточення основних стоянок і місцезнаходжень часу нижнього інтерпленігляціалу (OIS-5c-a, припуцький горизонт) (за даними Сиренко и др. [1990], річкова система сучасна). 1 - Королеве I, культурно-хронологічний комплекс III; 2 - Малий Раковець IV; 3 - Колодів; 4 - Єзупіль, шар II; 5 - Кетроси, основний шар; 6 - Молодова V, шар 12-11б; 7 - Молодова I, шар V, IV, III; 8 - Пронятин; 9 - Буглів V, шар II; 10 - Житомирська; 11 - Білокузьминівка; 12 - Курдюмівка; 13 - Антонівка I; 14 - ГАБО, шари 2, 1; 15 - Старосілля, шар 4; 16 - Кабазі II, шар III; 17 - Заскельна V, шар VII і VI; 18 - Заскельна VI (Колосовська), шар V і IV.



**Рис. 152.**

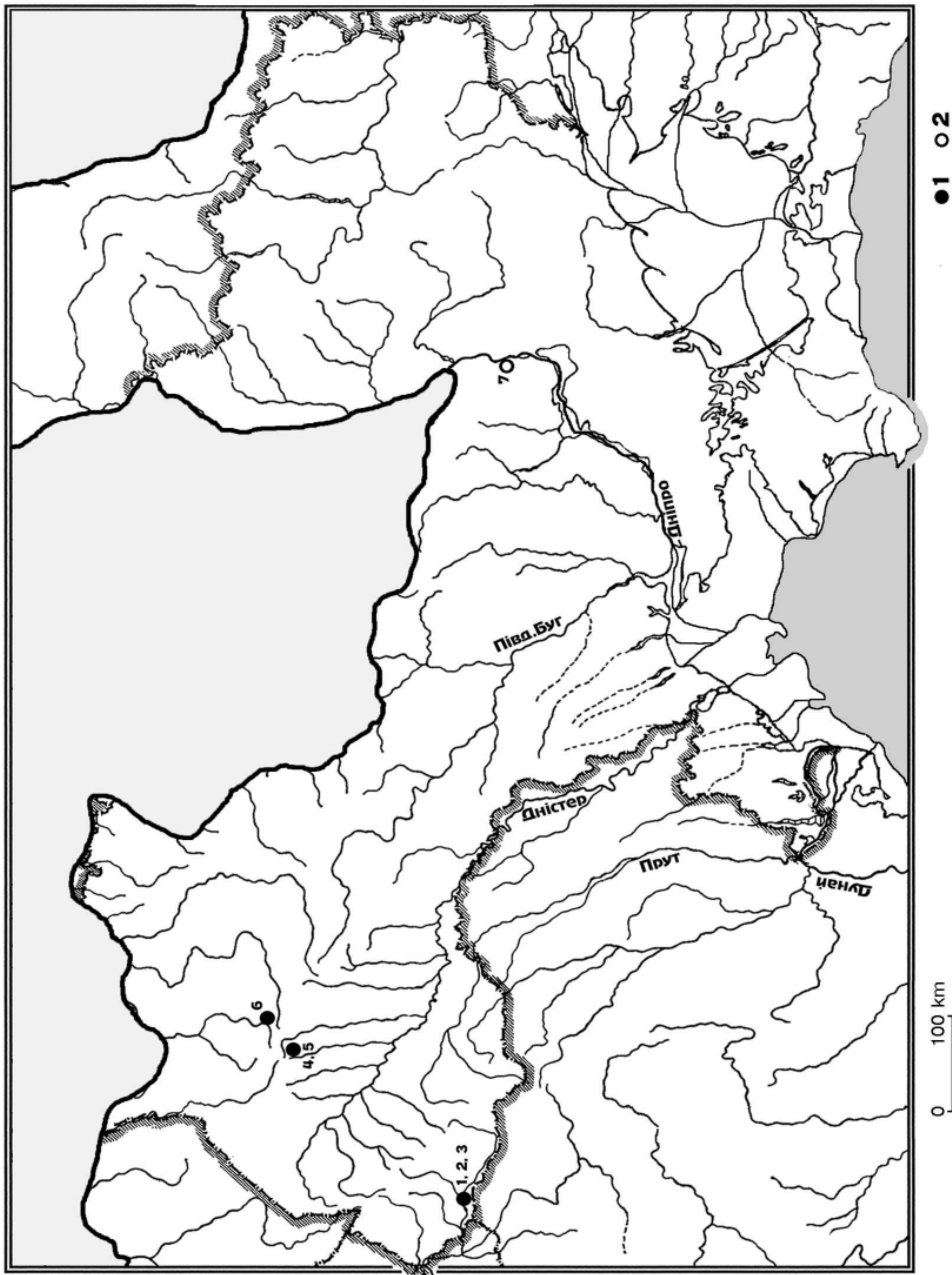
Палеоландшафтне оточення основних стоянок і місцезнаходжень часу нижнього пленігляціала (OIS-4, удайський горизонт) (за даними Сиренко и др. 1990, річкова система сучасна.). 1 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс II; 2 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс II-а; 3 – Стінка I, нижній шар; 4 – Молодова I, шари II і I; 5 – Курдюмівка, удайський комплекс; 6 – Антонівка II; 7 – Старосілля, шар 3; 8 – Кабазі II, шар IIА.





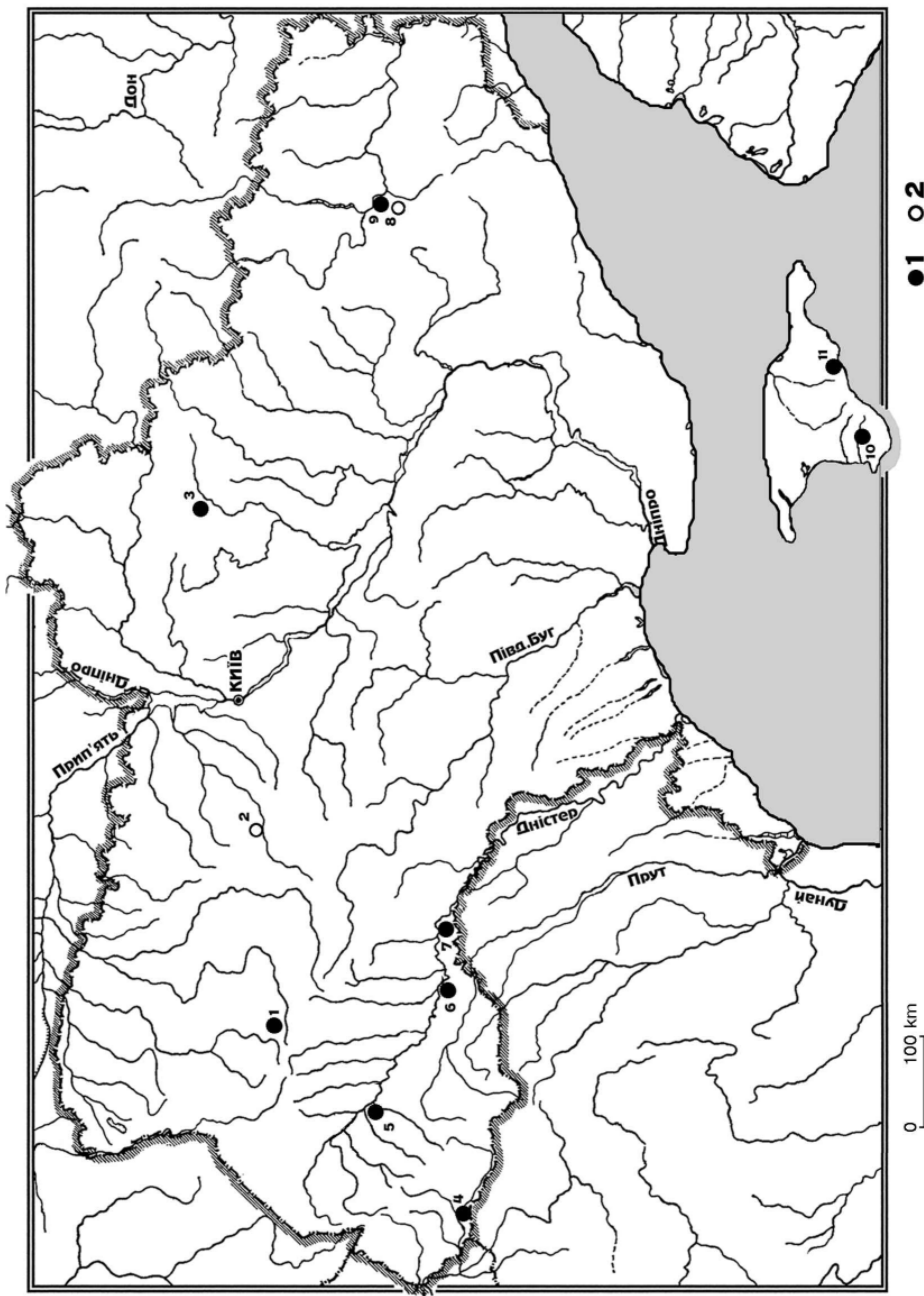
**Рис.153.**

Палеоландшафтне оточення основних стоянок і місцезнаходжень часу верхнього інтерпленігляціалу (OIS-3, вітачівський горизонт) (за даними Сиренко и др. 1990, річкова система сучасна.). 1 - Жорнів; 2 – Стінка I, верхній шар; 3 - Молодова V, шари 11а, 11у; 4 – Кормань, шари 12, 11, 10, 9, 8; 5 - Білокузьминівка; 6 - Антонівка II; 7 - Старосілля, шари 2, 1; 8 - Кабазі II, шар II; 9 - Кіік-Коба, шар IV; 10 – Заскельна V, шари III, II, I; 11 – Заскельна VI (Колосовська), шари IIIа, III, II; 12 – Альошин Грот, шари II, I; 13 – Пролом I, шари II, I; 14 – Пролом II, шари III, II; 15 – Буран-Кая III, шар B1.



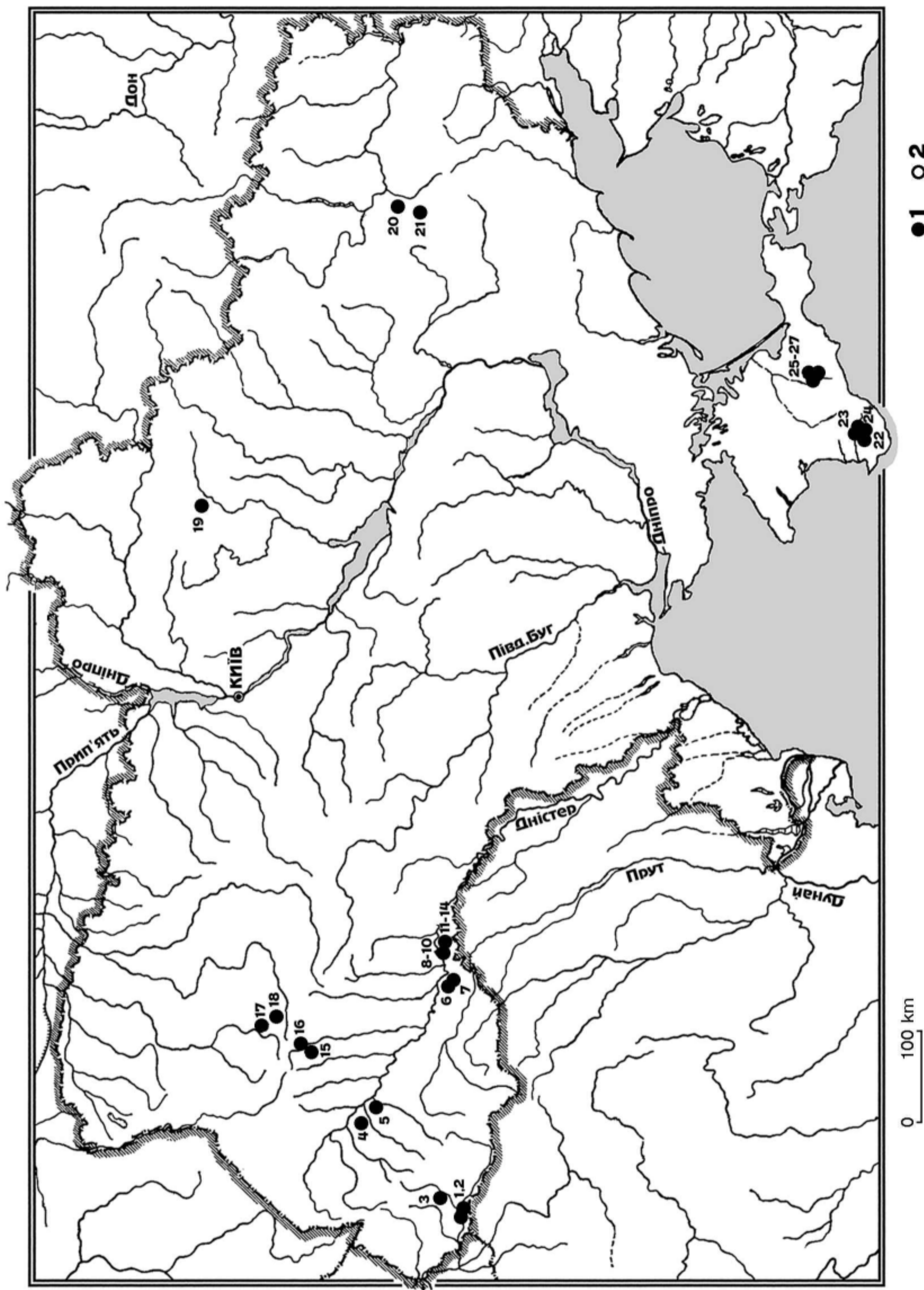
**Рис.154.**

Стоянки і місцезнаходження часу дніпровського зледеніння (OIS-8/6). 1, 2, 3 – Королеве I, культурно-хронологічні комплекси V, V-а, V-б; 4, 5 – Великий Глибочок I, шари III й III-Б; 6 - Буглів V, шар I; 7 – Круглик.



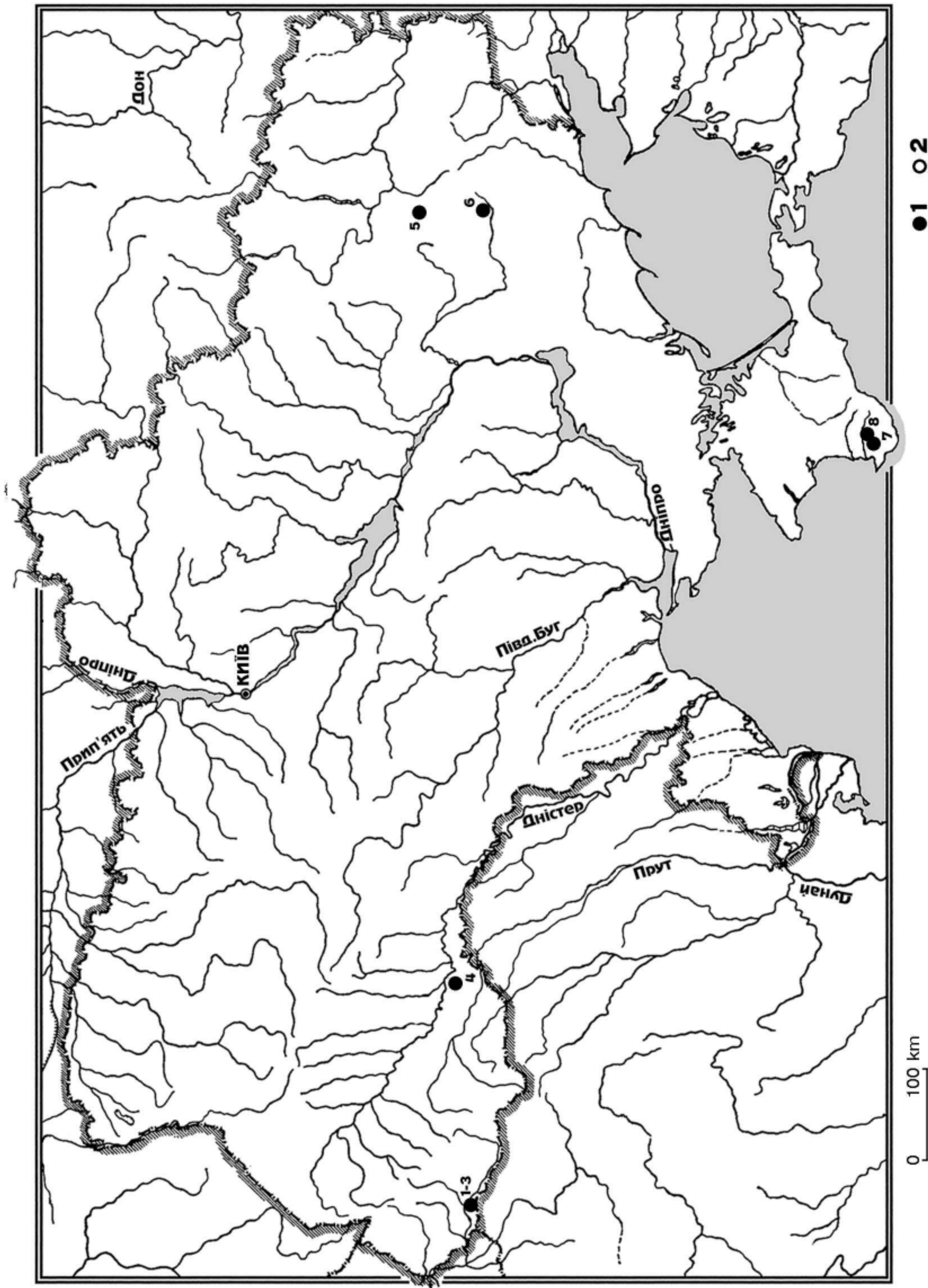
**Рис.155.**

Стоянки і місцезнаходження часу останнього міжльодовиківья (OIS-5e). 1 – Буглів V, шар II; 2 – Житомирська, ашельський комплекс; 3 – Муховець; 4 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV-а; 5 – Єзупіль, шар III; 6- Кетроси, алювій; 7 – Кормань IV, алювій; 8 – Білокузьминівка; 9 – Корніїв Яр; 10 – Кабазі II, шар/горизонт V/3-VI/17; 11 – Новий Світ.



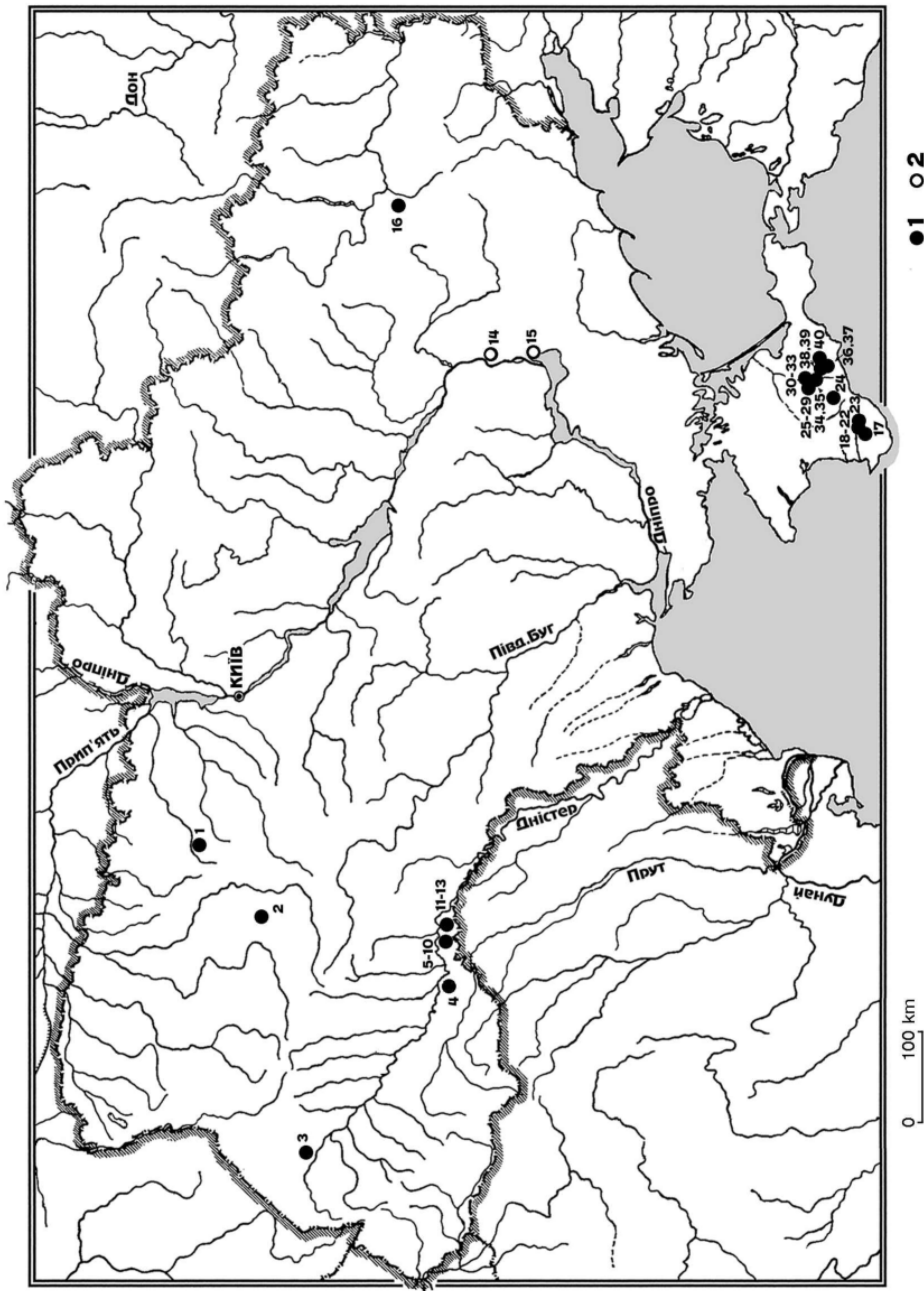
**Рис.156.**

Стоянки і місцезнаходження часу першої половини останнього зледеніння (OIS-5d-a). 1 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс IV; 2 – Королеве I, культурно-хронологічний комплекс III; 3 – Малий Раковець IV; 4 – Колодіїв; 5 – Єзупіль, шар II; 6 – Кетроси, основний шар; 7 – Осипка; 8-10 – Молодова V, шари 11, 12, 12a; 11-14 – Молодова I, шари IV, III, II, I; 15 – Ігровиця I, шар II; 16 – Пронятин; 17 – Ванжулів I, шар II; 18 – Буглів, шар II; 19 – Муховець; 20 – Білокузьминівка; 21 – Курдюмівка; 22 – Старосілля, шар 4; 23 – Кабазі II, шар/горизонт III/2, III/2A-III/17; 24 – стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського, шар 2, 1; 25-27 – Заскельна V, шари VII, VI, V.



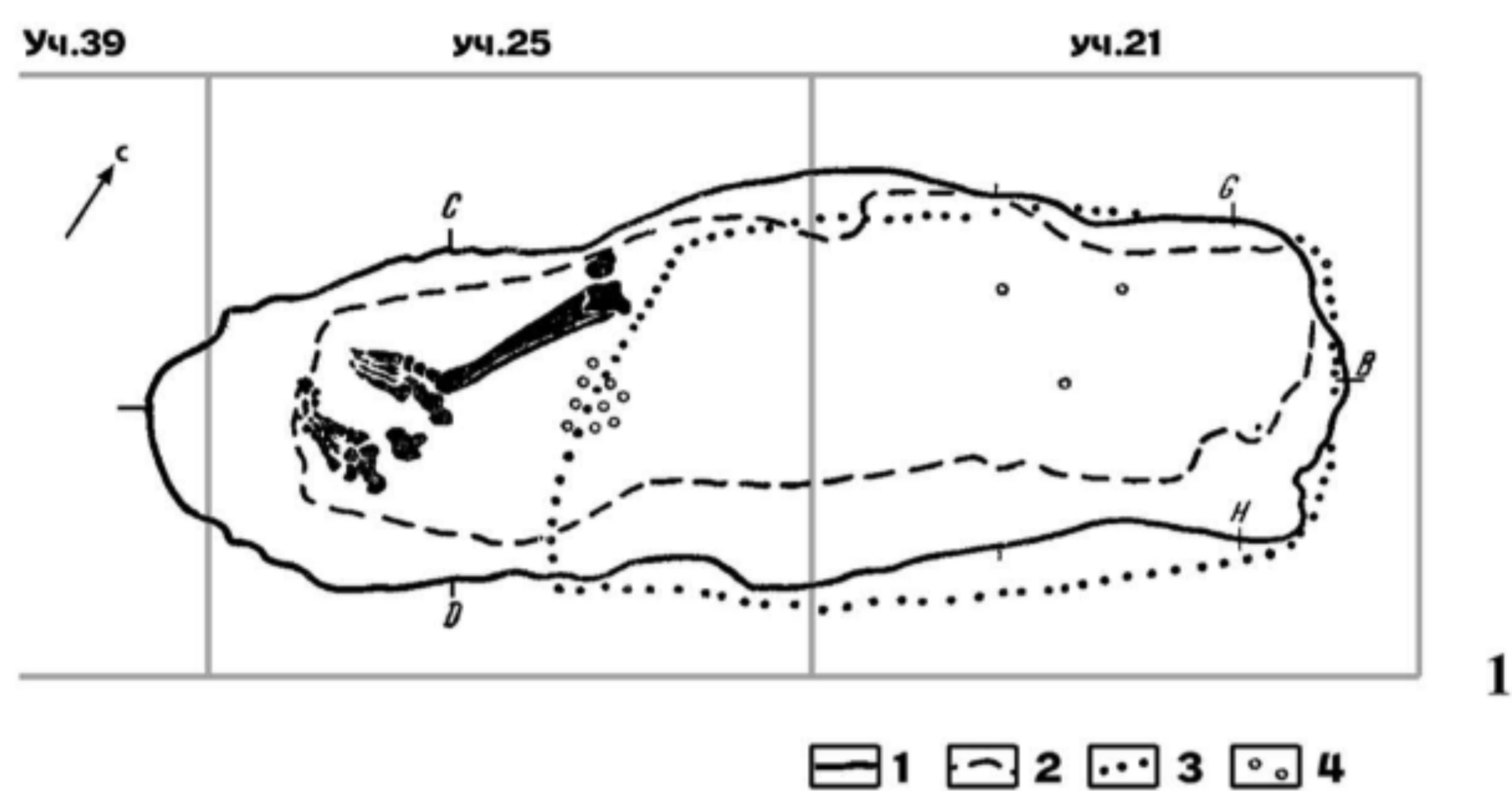
**Рис.157.**

Стоянки і місцезнаходження часу нижнього пленігляціалу (OIS-4).  
 1-3 – Королеве I, культурно-хронологічні комплекси II-б, II-а, II; 4 –  
 Стінка, нижній шар; 5 – Курдюмівка; 6 – Антонівка II; 7 –  
 Старосілля, шар 3; 8 – Кабазі II, шар/горизонт III/1А-III/3.



**Рис. 158.**

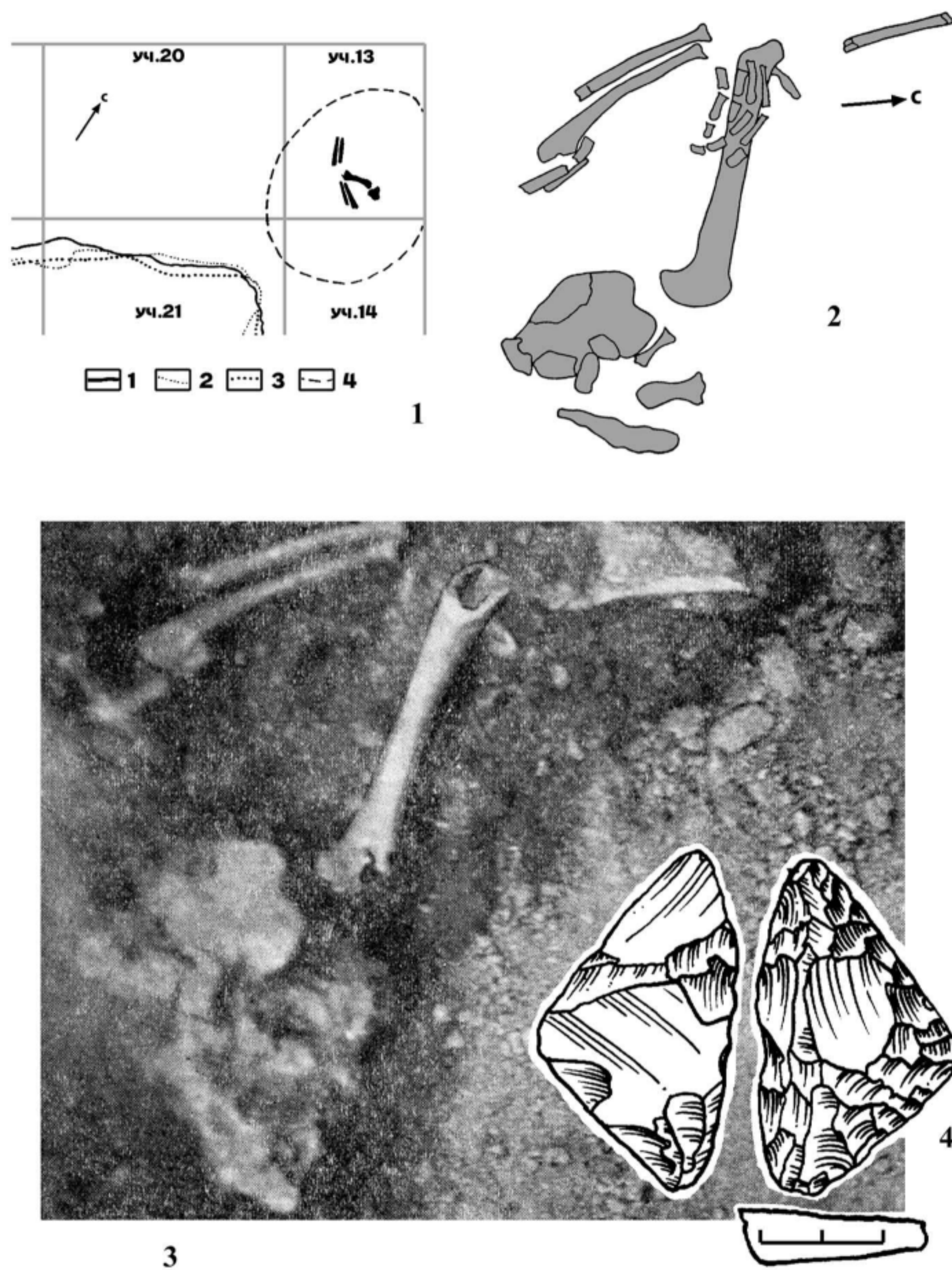
Стоянки і місцезнаходження часу інтерпленігляціалу (OIS-3). 1 - Точильниця; 2 - Жорнів; 3 - Прийма I; 4 - Стінка, верхній шар; 5-10 - Молодова V, шари 11, 11а, 10у, 10а, 10б; 11-13 - Кормань IV, шари 12, 11, 10; 14 - Орел; 15 - Балки; 16 - Білокузьминівка; 17 - Старосілля, шари 1 і 2; 18-22 - Кабазі II, шар/горизонт ПА/3-ПА/4В, ПА/2, ПА/2-3, ПА/1-П/8С, П/1А-П/7Е, А3А-А4; Ш/1А-Ш/3; 23 - Кабазі V, шар/горизонт П/3-П/4А; 24 - Кіік-Коба, шар IV; 25-29 - Заскельна V, шари IV, III, II, Ia, I; 30-33 - Заскельна VI (Колосовська), шари IV, III, IIIa, II; 34, 35 - Альошин Грот, шари I, II; 36, 37 - Пролом II, шари III, II; 38, 39 - Пролом I, шари II, I; 40 - Буран-Кая III, шар В.



2

**Рис. 159.**

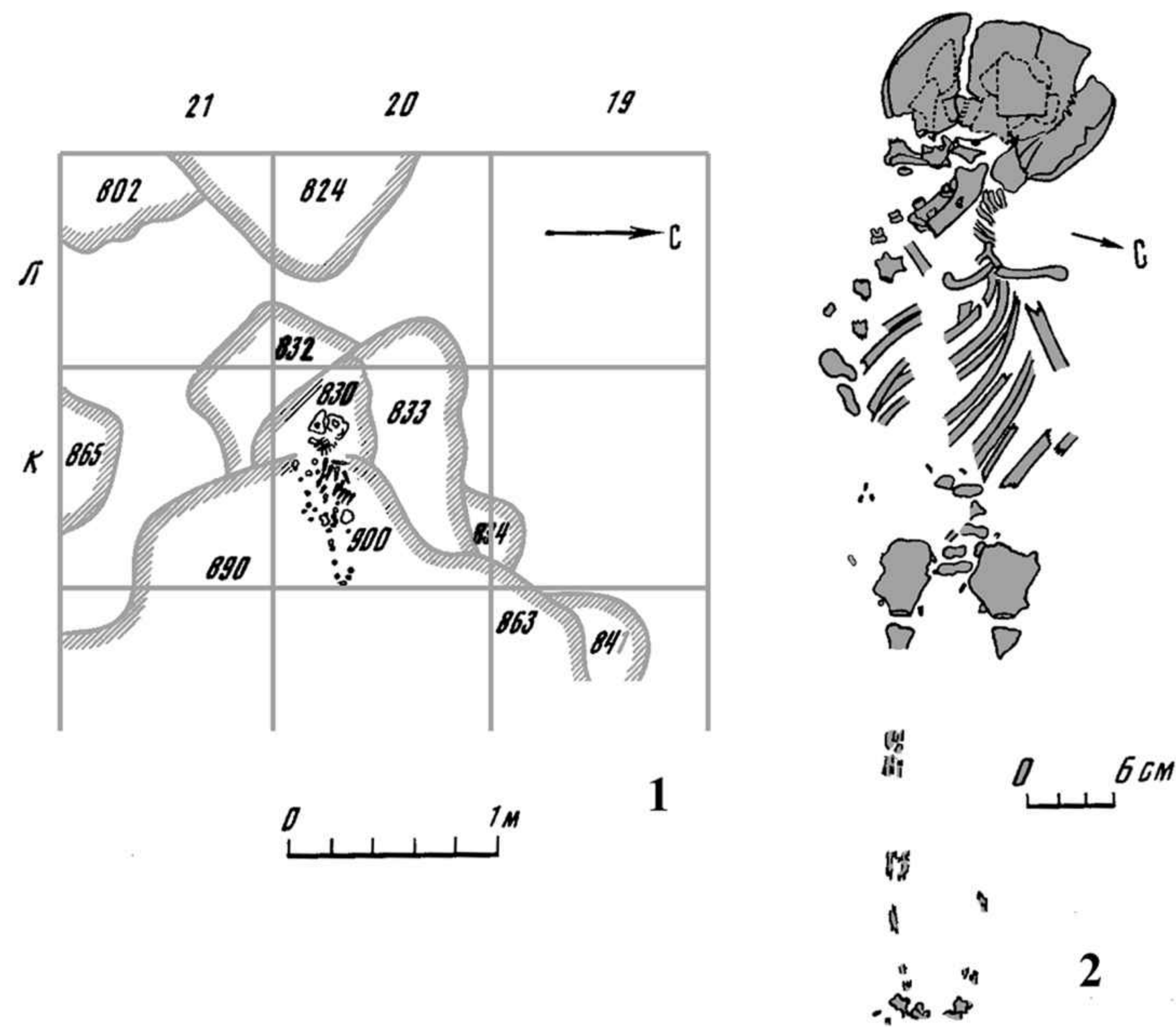
Поховання дорослого неандертальця з Кіік-Коби. 1. План розташування кісткових решток. 2. Фото поховання після розчистки. (За Г.А. Бонч-Осмоловським, [Бонч-Осмоловський 1940]).



**Рис. 160.**

Поховання дитини з Кіік-Коби. 1. Положення кісткових решток у розкопі. 2. План розташування кістякових решток. 3. Фотографія поховання після розчистки. 4. Виріб, вірогідно пов'язаний з похованням. (За Г.А. Бонч-Осмоловським, Ю.А. Смирновим, [Бонч-Осмоловський 1940; Смирнов 1991]).

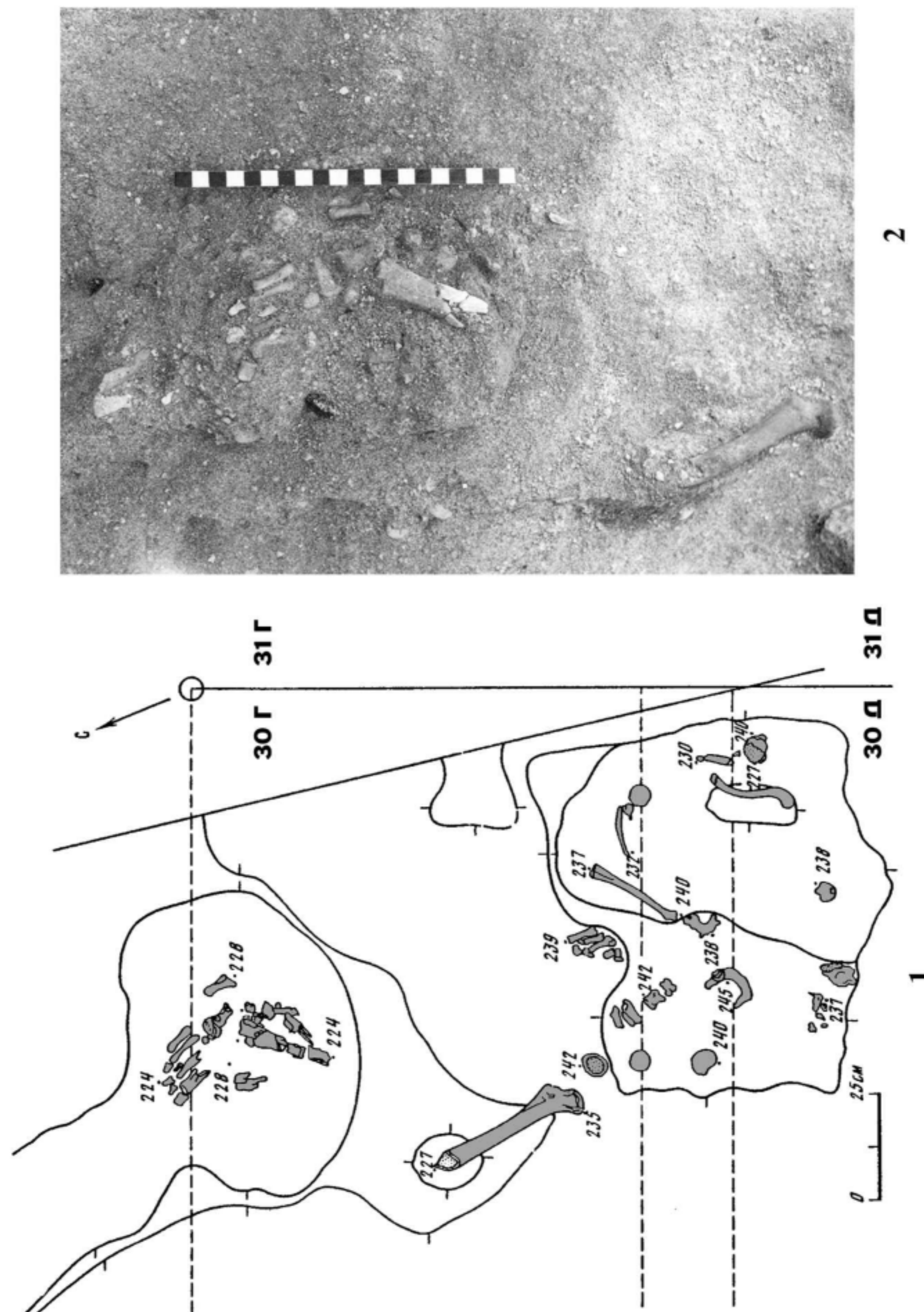




3

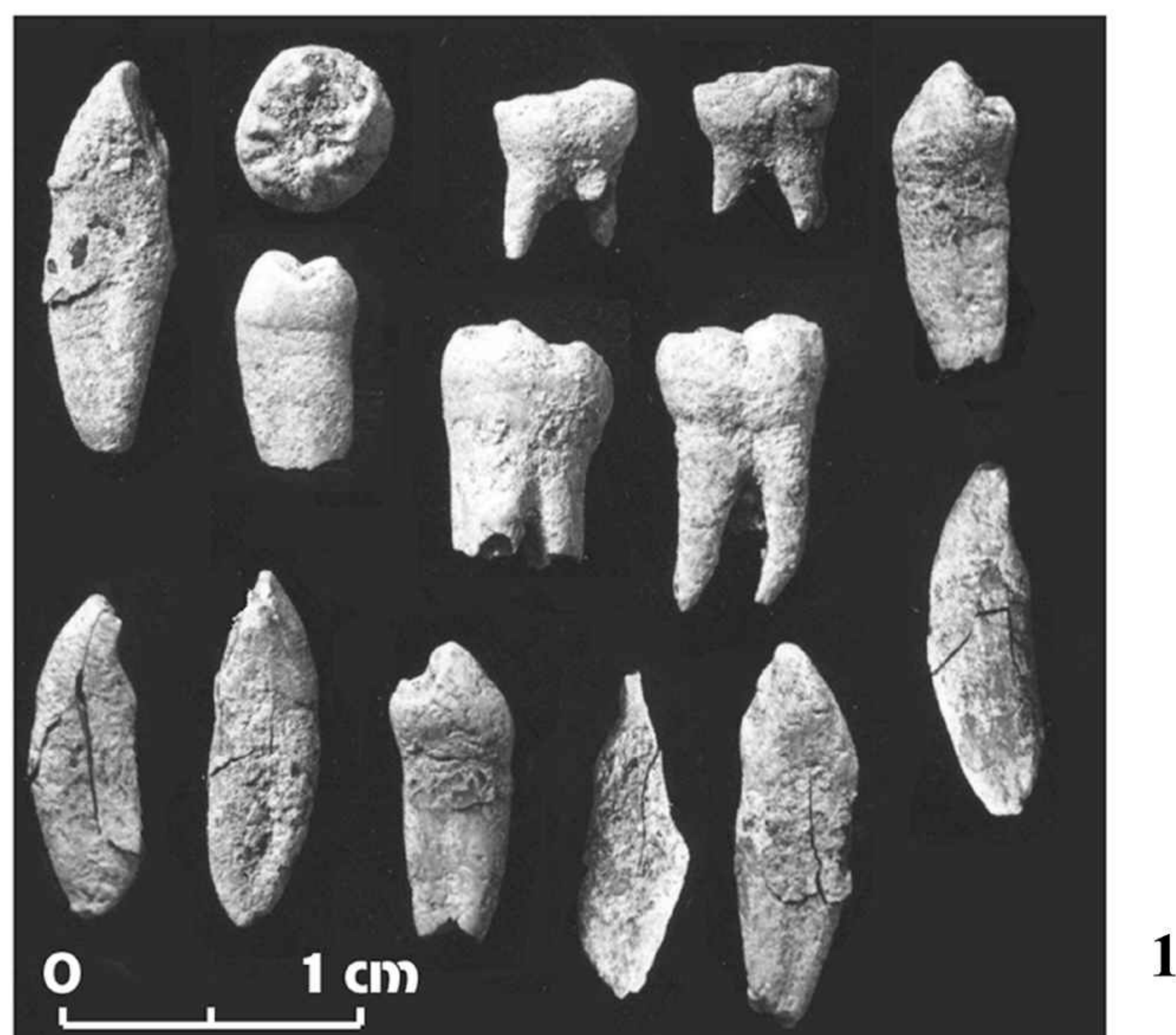
### Рис. 161.

Поховання дитини сучасного фізичного вигляду із Старосілля. 1. Положення кістяка в розкопі II. 2. План розташування кістяка дитини після розчистки. 3. Фотографія поховання після розчистки. (За О.О. Формозовим, [Формозов 1958]).

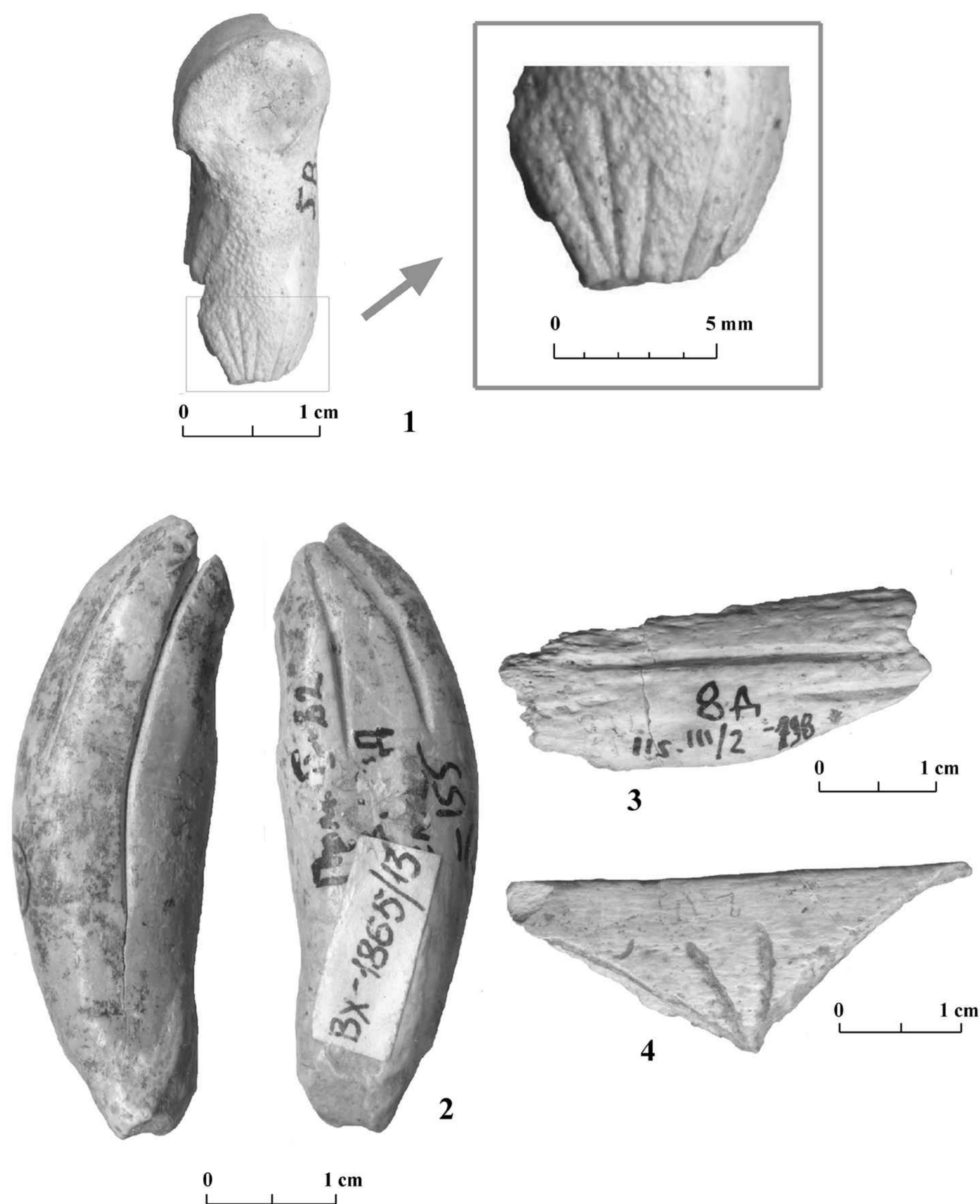


**Рис.162.**

Поховання дітей *Homo neanderthalensis* із Заскельної VI (Колосовської), ділянка розкопу 1973 р. 1. План розташування кісткових решток. 2. Фотографія ділянки з кістковими рештками після розчистки. (За Ю.Г. Колосовим, Ю.А. Смирновим, [Колосов 1986; Смирнов 1991]).

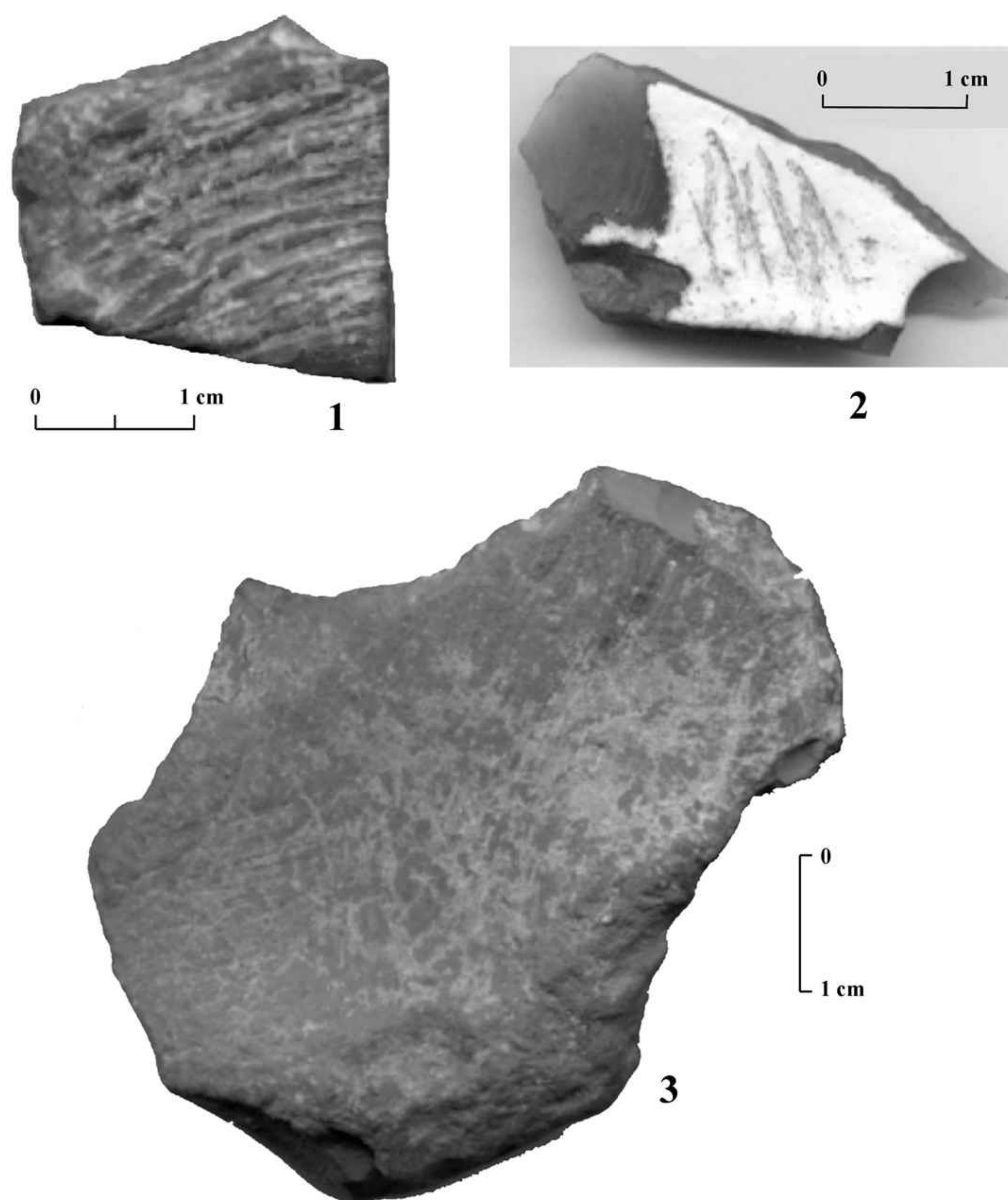


**Рис. 163.**  
Розрізнені зуби і щелепа неандертальця з III шару Заскельної VI  
(Колосовської).



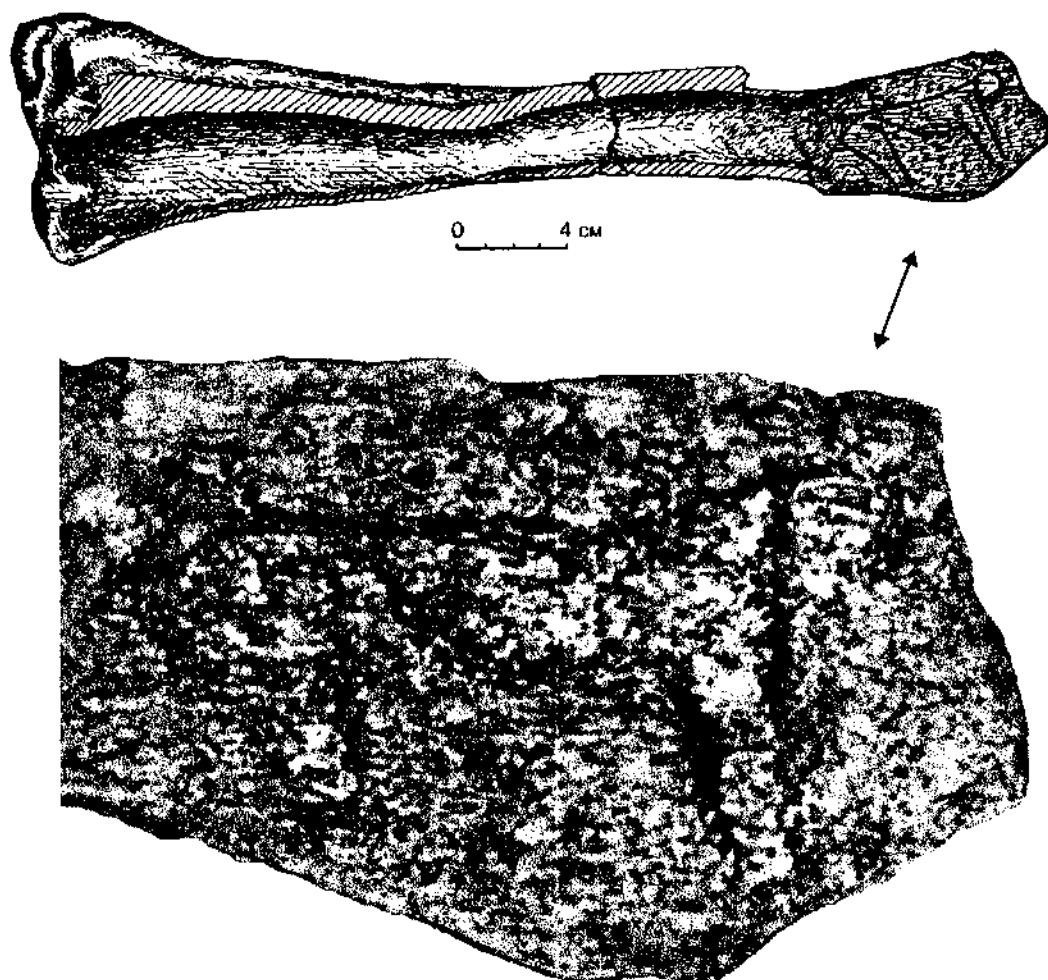
**Рис. 164.**

Кістяні артефакти з Пролому II. 1 - фрагмент фаланги сайги з віялоподібно розташованими нарізками із шару III; 2 - ікло жеребця з поздовжніми нарізками із шару II; 3 – фрагмент трубчастої кістки з паралельними нарізками з 2 горизонту шару III; 4 – фрагмент трубчастої кістки з віялоподібно розташованими нарізками із шару I.

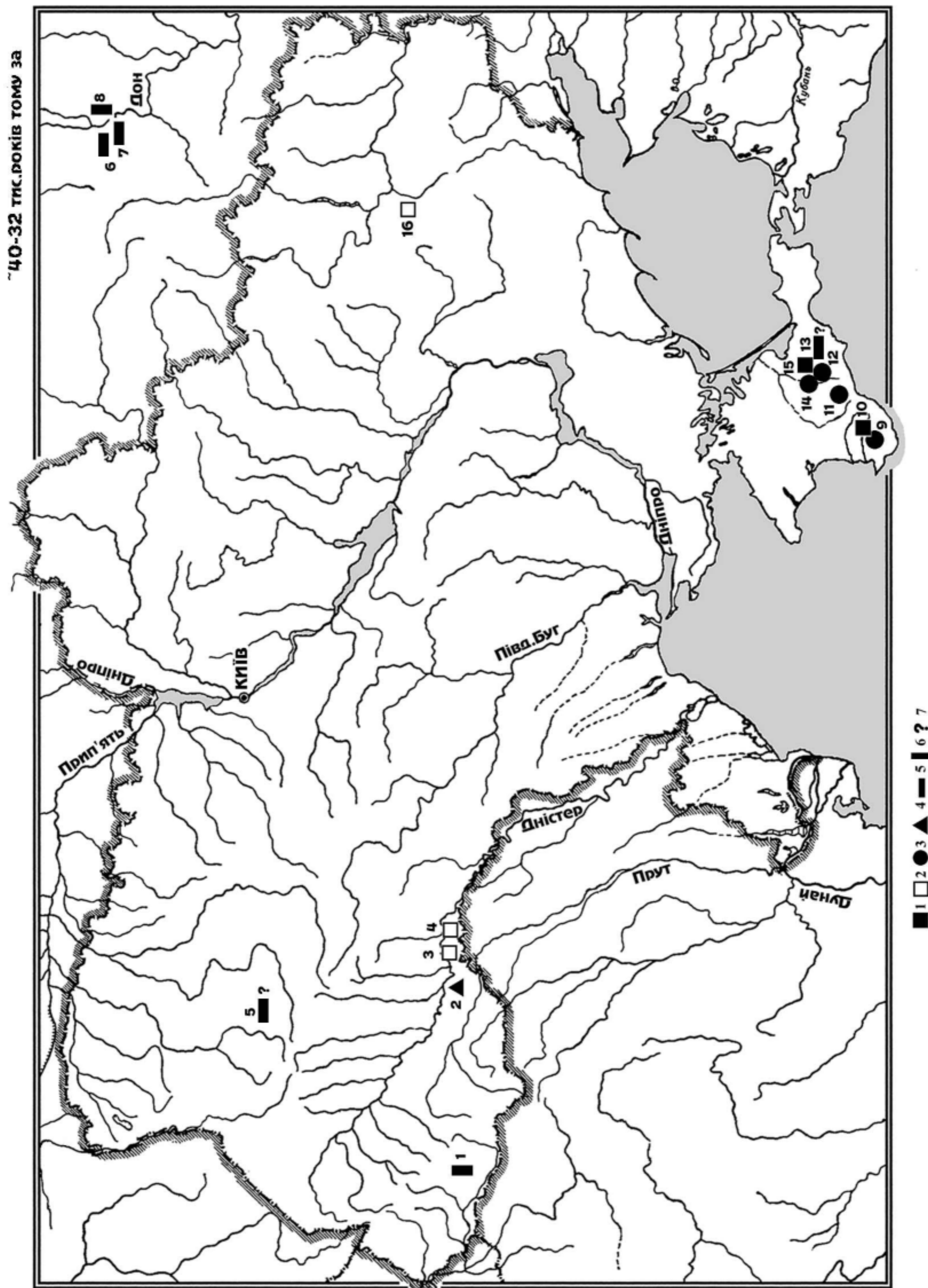


**Рис. 165.**

1, 3 - фрагменти вохри із слідами скобління (1 – Заскельна V, шар V; Заскельна VI (Колосовська), шар III). 2 – відщеп із слідами подряпування (Кіік-Коба, шар IV).

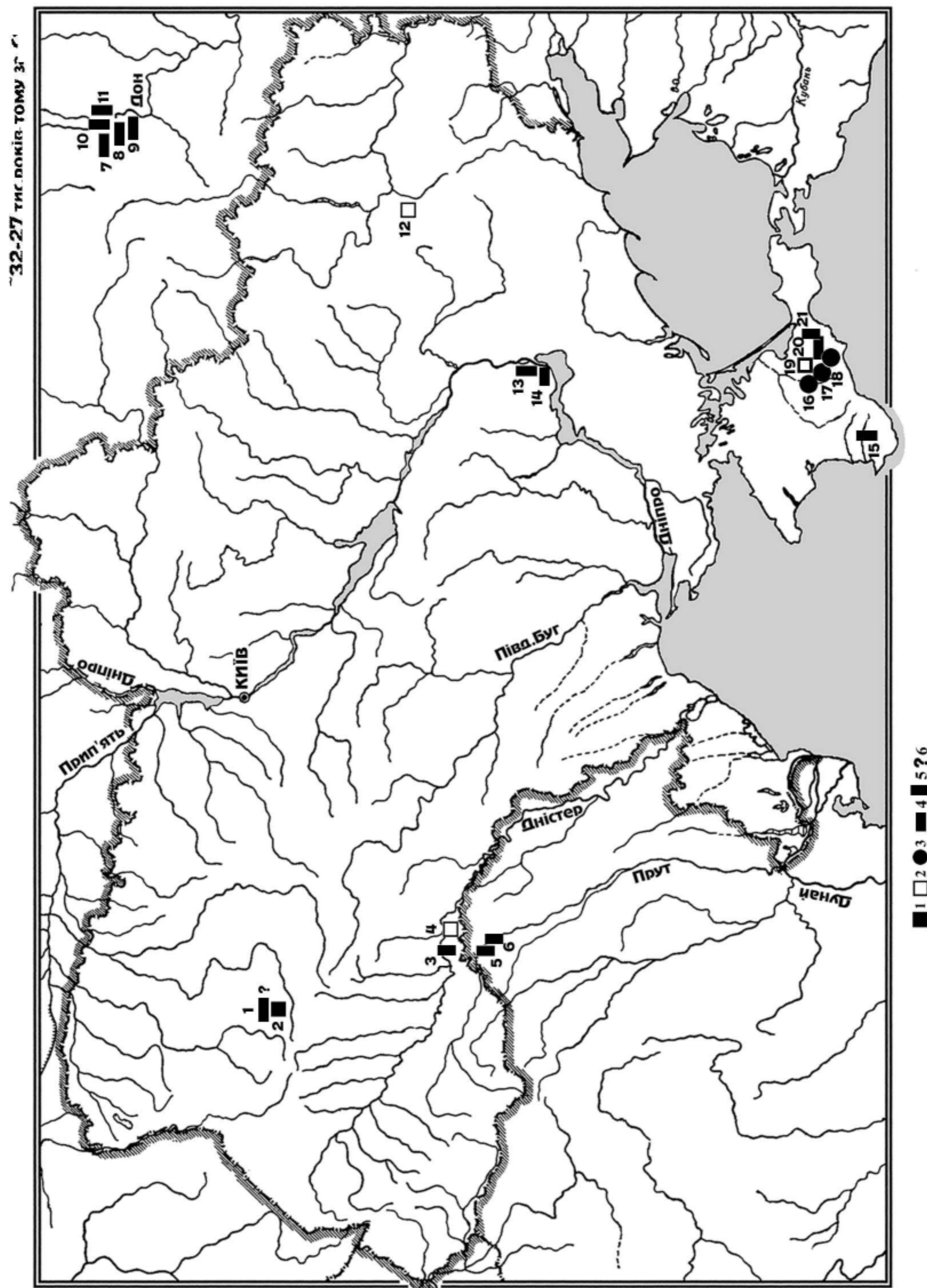


**Рис. 166.**  
Променева кістка первісного зубра з гравірованим зображенням тварини (?) на губчастій масі. Промальовка і фото (За О.С. Ситником, [Ситник 2000]).



**Рис.167.**

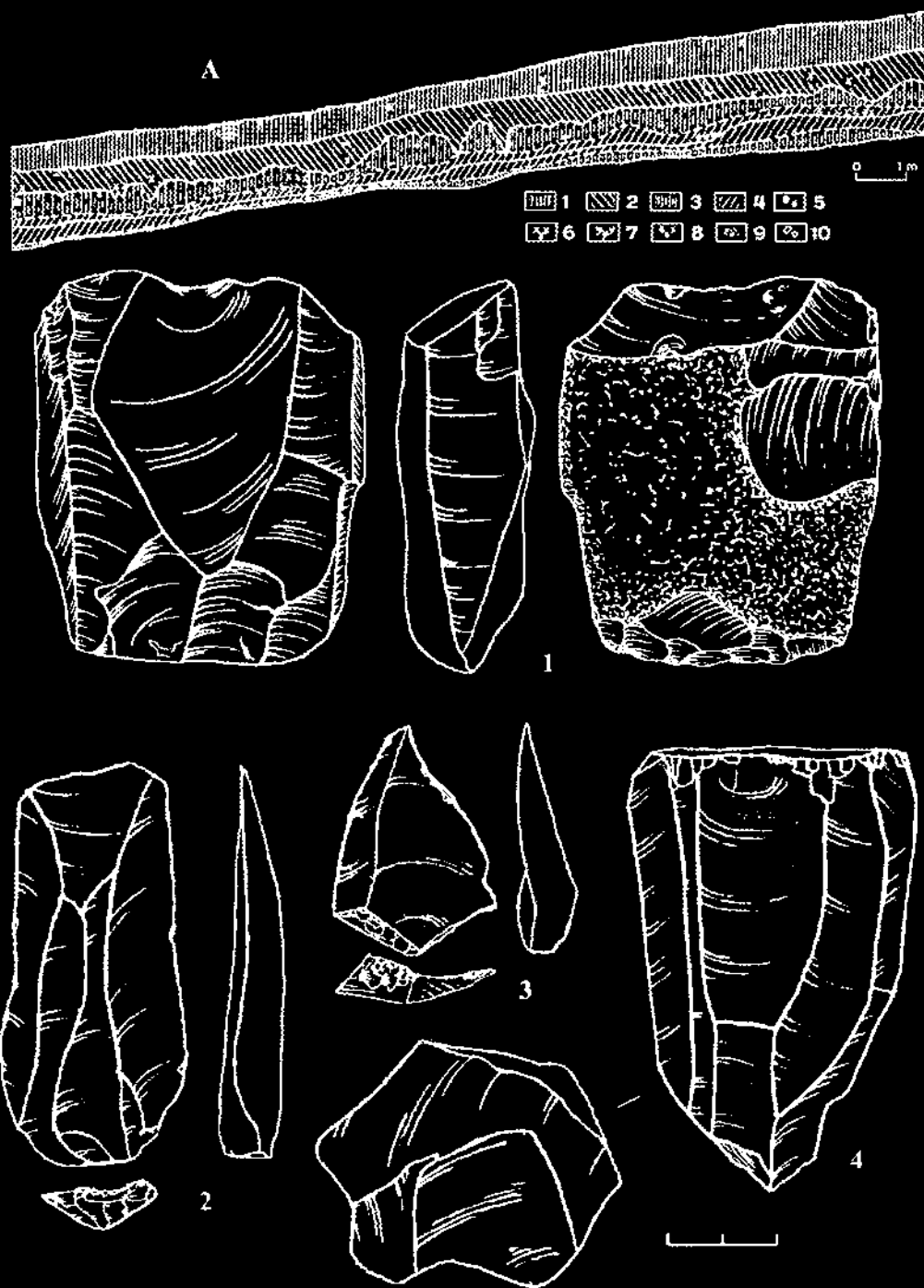
Деякі основні стоянки середнього і верхнього палеоліту на території Східної Європи між 40-32 тисячами радіовуглецевих років тому. 1 – Сокирниця I; 2 – Стінка I, верхній шар; 3 – Молодова V, шари 10а, 10б; 4 – Кормань, шари 10; 5 – Куличівка; 6 – Костьонки I, шар V; 7 – Костьонки 12, шар 3 (стрілецька АК); 8 – Костьонки 14, шар IV (стрілецька АК); 9 – Старосілля, шар 1; 10 – Кабазі II, шар/горизонт ІА/І-ІІ/ІА; 11 – Кіік-Коба, шар IV; 12 – Пролом I, шар II; 13 – Буран-Кая III, шар С; 14 – Заскельна VI (Колосовська), шари ІІа, ІІІ, ІІ; 15 – Альошин Грот, шар II; 16 – Білокузьминівка.



**Рис. 168.**

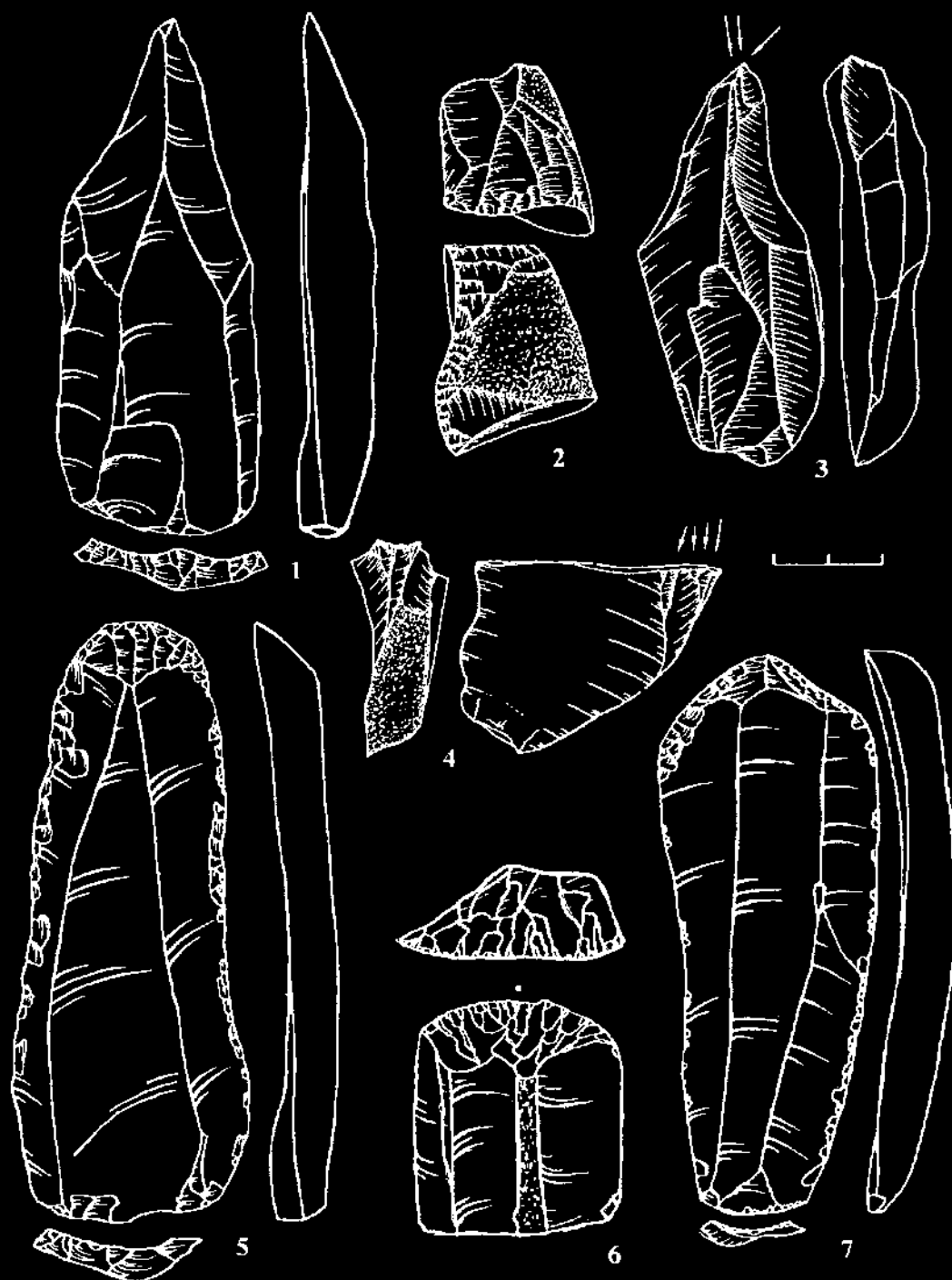
Деякі основні стоянки середнього і верхнього палеоліту на території Східної Європи між 32-27 тисячами радіовуглецевих років тому. 1 – Куличівка; 2 – Жорнів; 3 – Молодова V, шар IX; 4 – Кормань, шари 9, 8; 5 – Міток Малул-Галбен, шари 12b-8b (оріньяк); 6 – Міток Малул-Галбен, шар 7b (гравет); 7 – Костьонки 6; Костьонки 12, шар 1a (стрілецька АК); 8 – Костьонки 14, шар II, IV (городцовська АК); 9 – Костьонки 16 (городцовська АК); 10 – Костьонки 1, шар 3 (оріньяк); 11 – Костьонки 8, шар II (гравет); 12 – Білокузьминівка; 13 – Міра, шар II/2 (гравет ?); 14 – Міра, шар I; 15 – Сюрень I, шари Fb1, Ga, H; 16 – Заскельна V, шари II й I; 17 – Пролом I, шар I; 18 – Буран-Кая III, шар VI; 19 – Альошин Грот, шар I; 20 – Буран-Кая III, шар 3; 21 – Буран-Кая III, шар 6-2 (гравет).





**Рис. 169.**

Куличівка. А. Стратиграфічна колонка відкладів. 1-4. Кам'яні вироби із шару ІІІ. (За В.П. Савичем, В.М. Степанчуком, В.Ю. Коєним, [Савич 1975; Stepanchuk, Cohen 2000-2001]).



**Рис. 170.**

Куличівка. 1-7. Кам'яні вироби із шару III. (За В.М. Степанчуком, В.Ю. Коєним, [Stepanchuk, Cohen 2000-2001]).

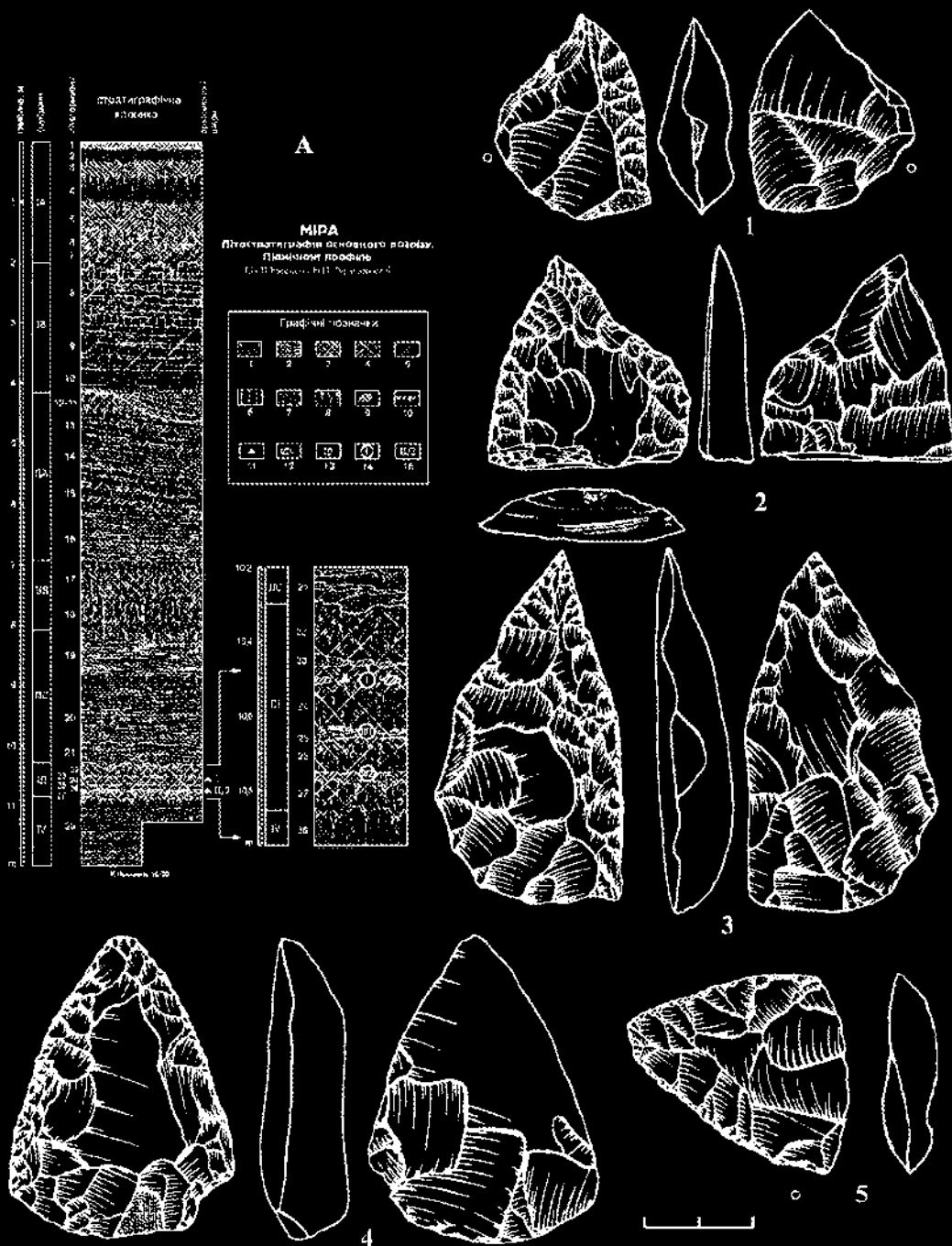
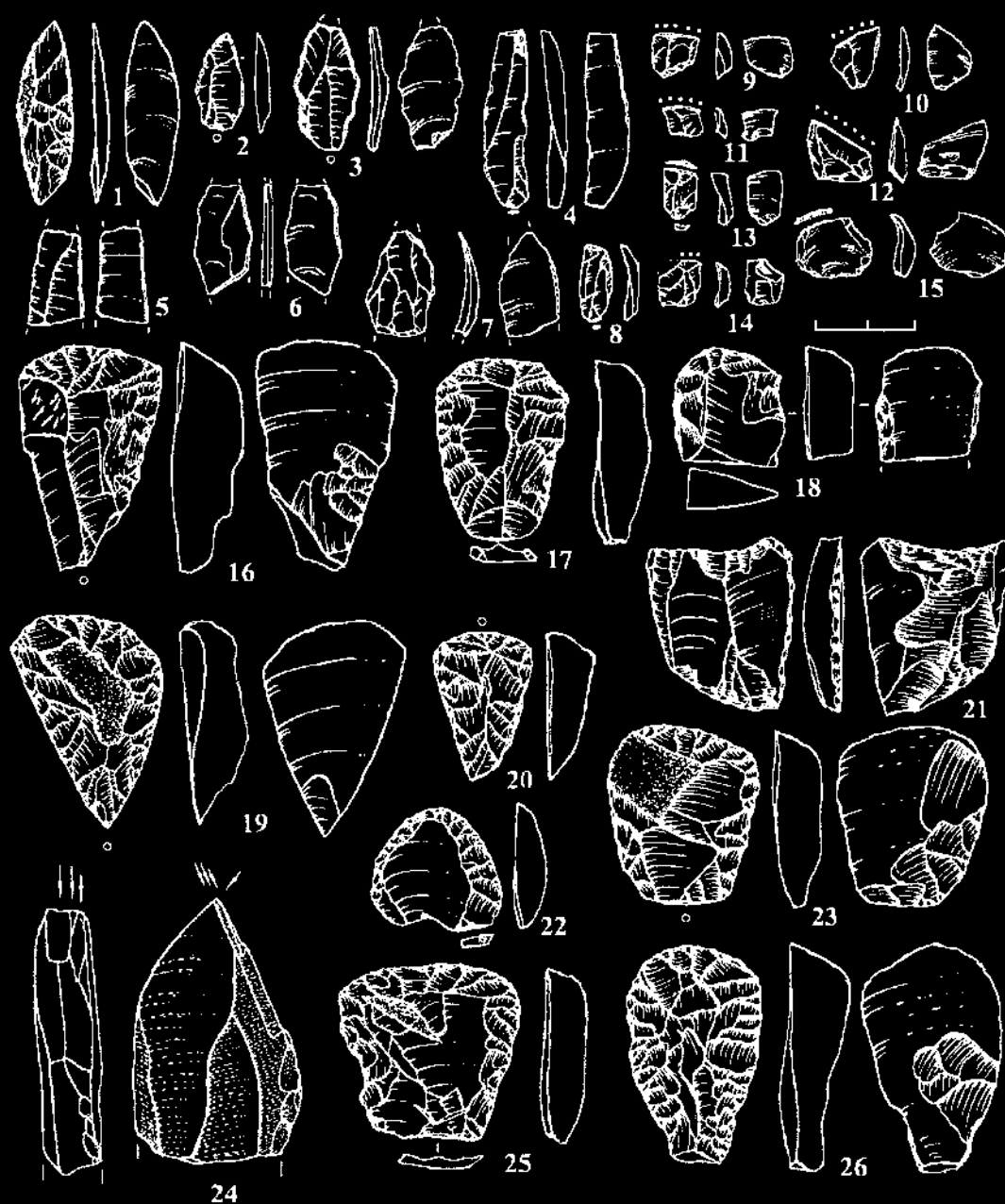


Рис. 171.

Міра. А. Зведена стратиграфічна колонка відкладів. 1-5. Кам'яні вироби із шару I. (За В.М.Степанчуком і ін., [Степанчук і ін. 2004а]).



**Рис. 172.**

Міра. 1-26. Кам'яні вироби із шару І. (За В.М.Степанчуком і ін., [Степанчук і ін. 2004а]).

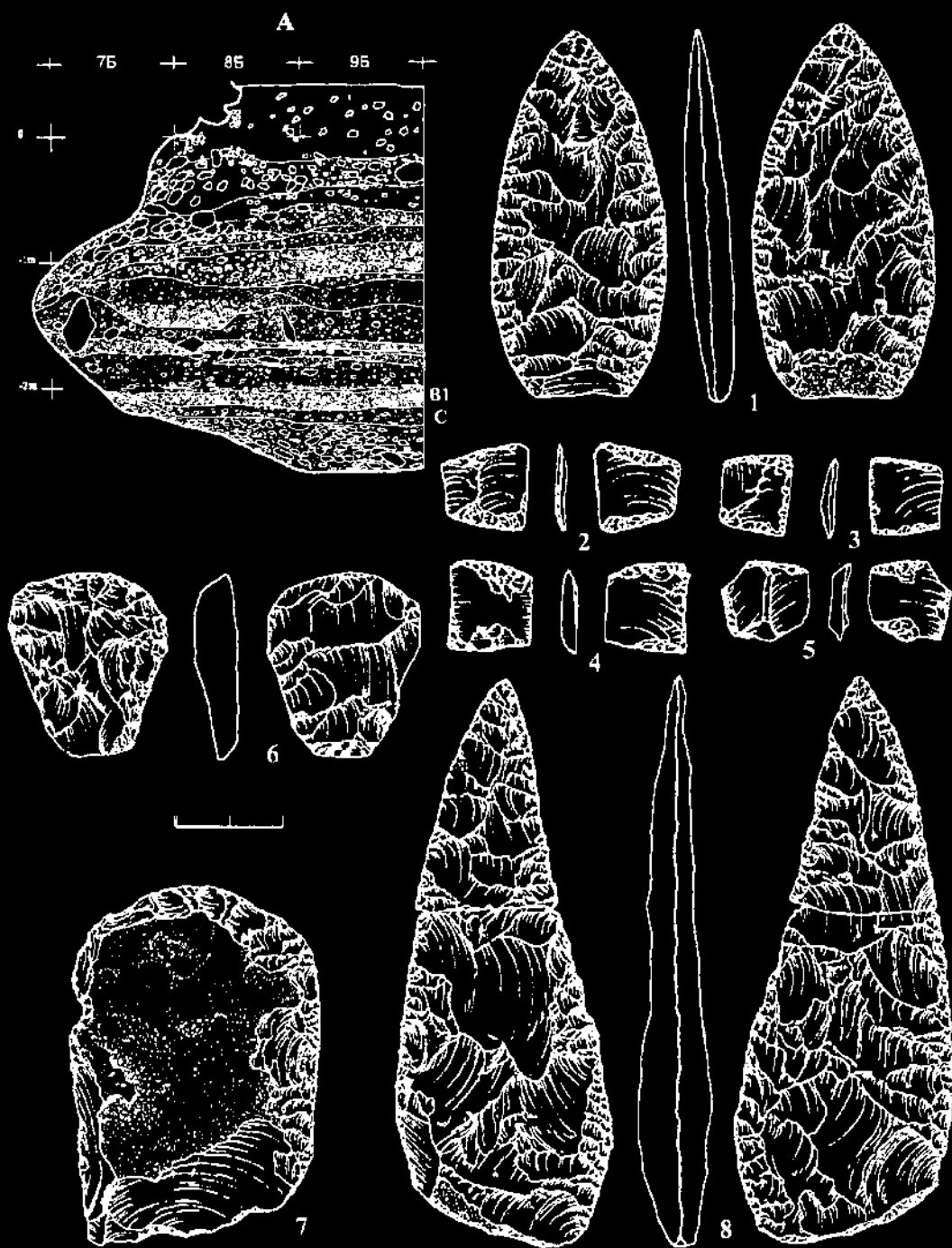


Рис. 173.

Буран-Кая III. А. Стратиграфічна колонка відкладів із указанням положення шару В1 (середній палеоліт) і С (архаїчний верхній палеоліт). 1-8. Кам'яні вироби із шару С. (За В.П. Чабаям, Е. Марксом, К. Монігал, [Чабай 2000; Marks, Monigal 2000]).

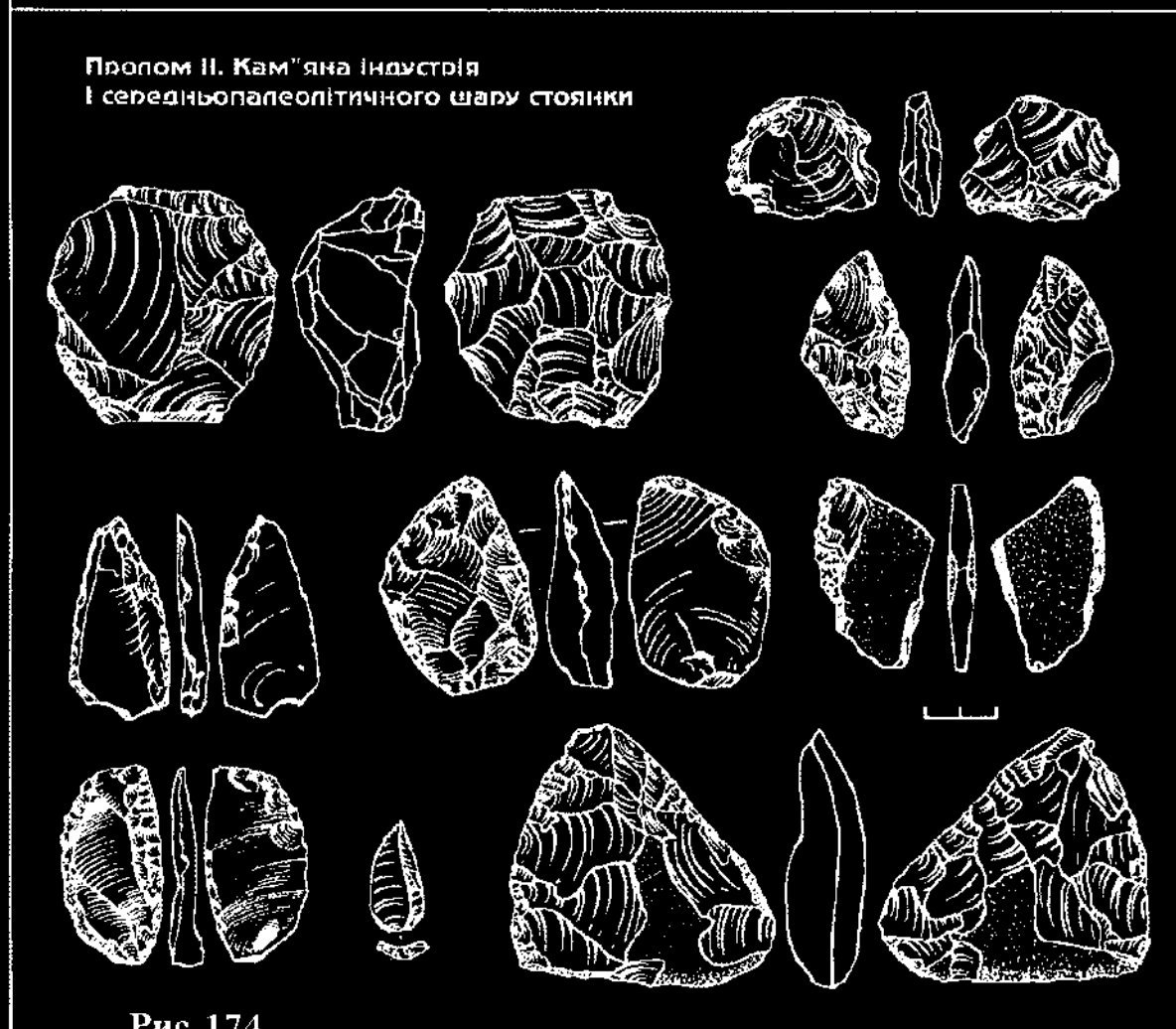
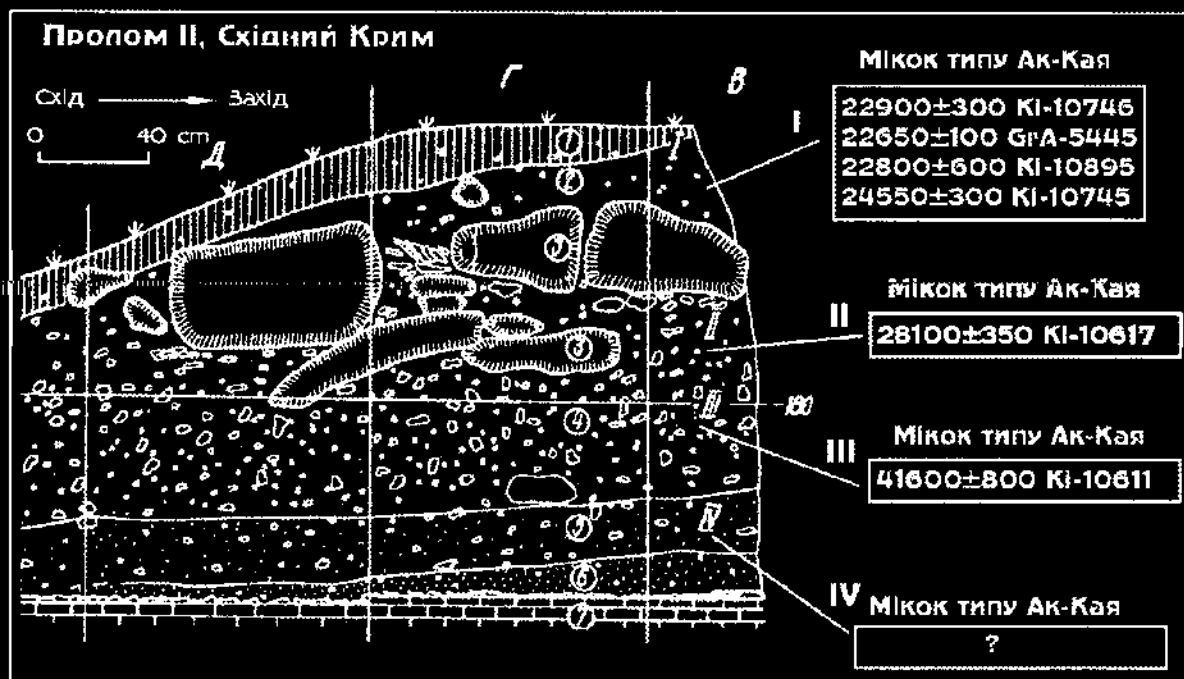


Рис. 174.

Пролом II. Північна ділянка основного профілю з позначеним положенням культурних шарів і наявних абсолютних датувань. Кремeneві вироби з I шару. (За Ю.Г. Колосовим, В.М. Степанчуком і ін., [Колосов, Степанчук 1989; Степанчук і ін. 2004a]).



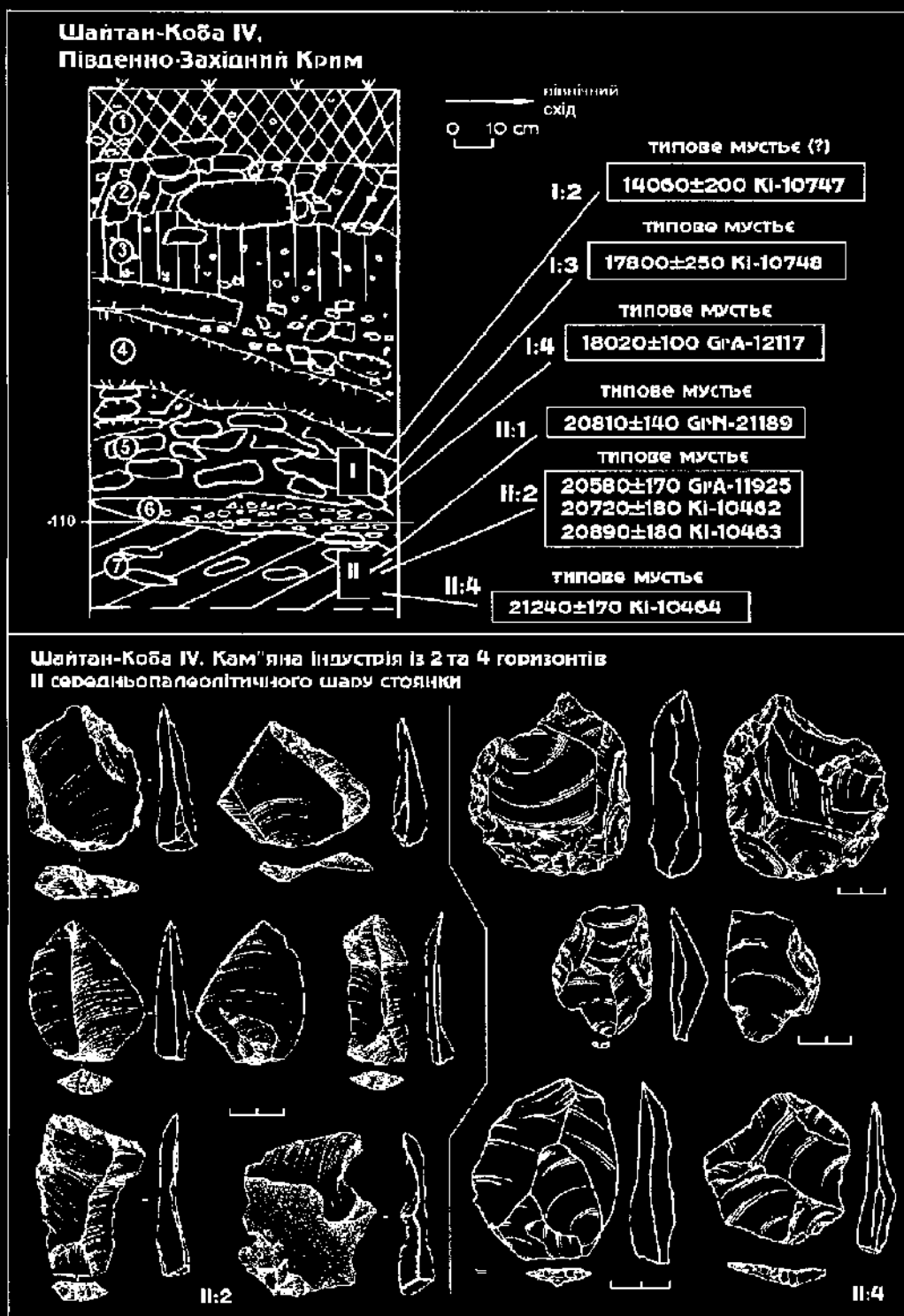


Рис.176.

Шайтан-Коба IV. Ділянка північно-західного профілю з позначеним положенням культурних шарів і наявних абсолютних датувань. Кременеві вироби із 2 та 4 горизонтів II шару. (За В.М. Степанчуком і ін., [Степанчук і ін. 2004а]).



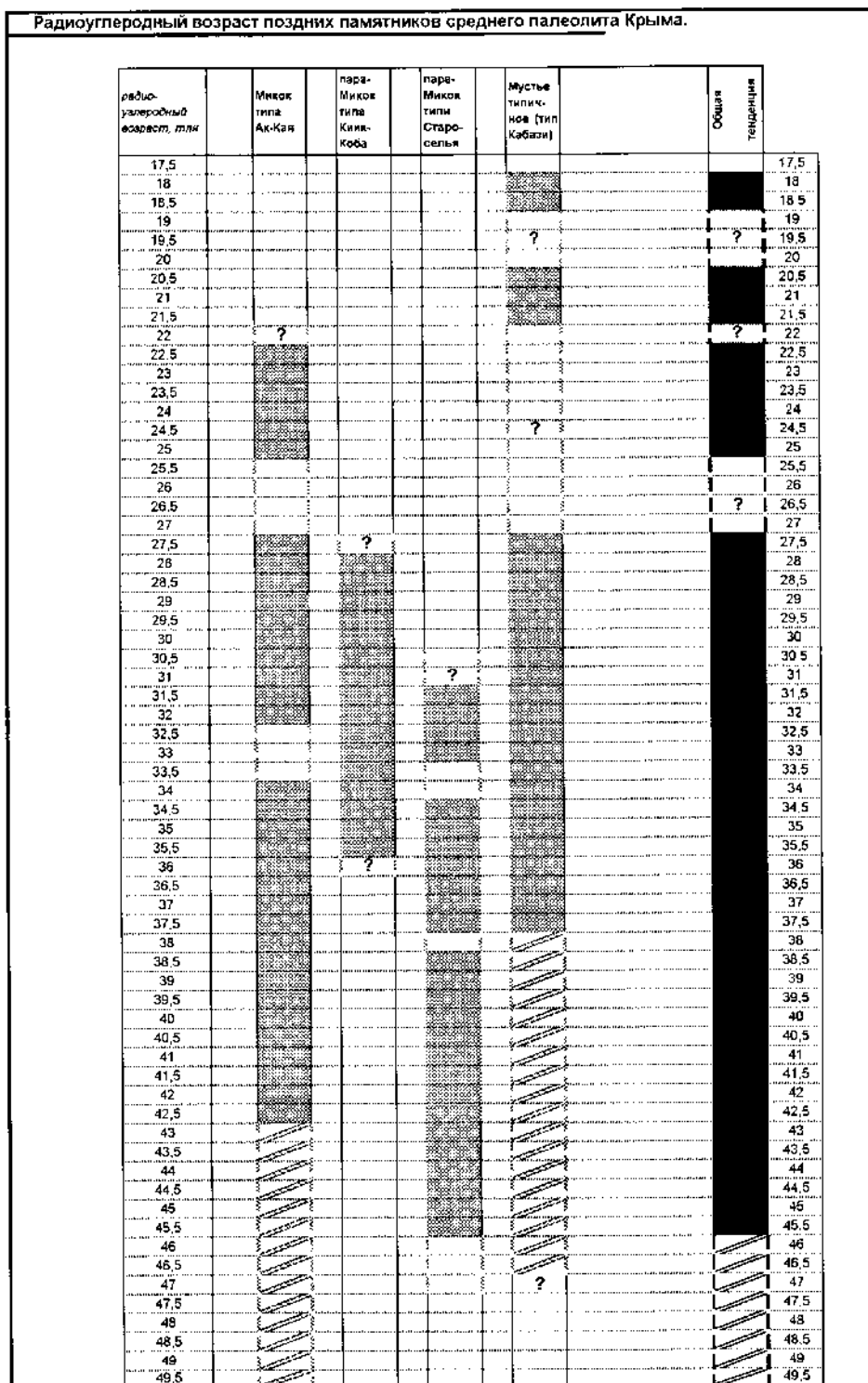
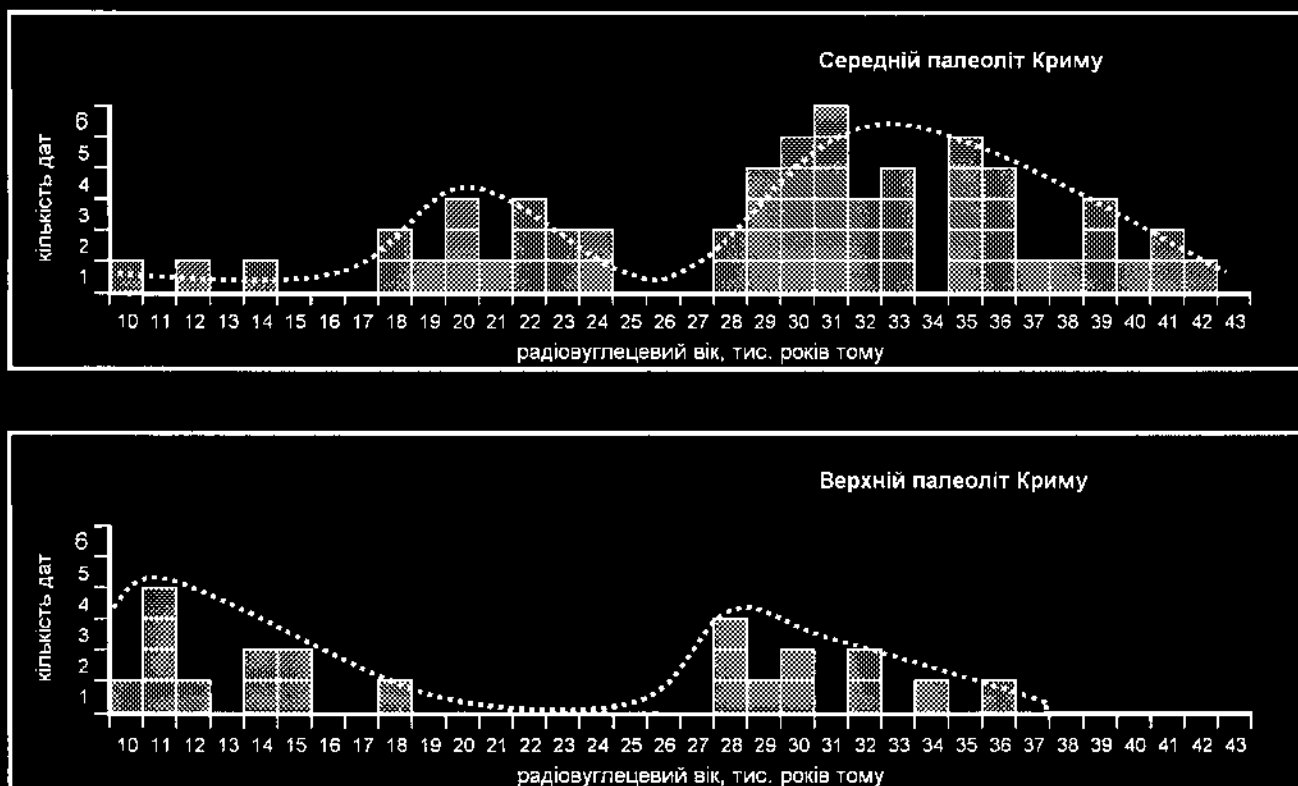


Рис. 177.

Радиоуглеродный возраст поздних памятников среднего палеолита Крыма  
(за В.М. Степанчуком, М.М. Ковалюхом, И. Ван дер Плихтом, [Степанчук і ін. 2004а]).

Кількісний розподіл 80 звичайних та AMS C-14 датувань середнього і верхнього палеоліту Криму



**Рис.178.**

Кількісний розподіл 80 звичайних та аксеперованих радіовуглецевих датувань пам'яток середнього і верхнього палеоліту Криму (За В.М. Степанчуком, М.М. Ковалюхом, Й. Ван дер Пліхтом, [Степанчук і ін. 2004а]).

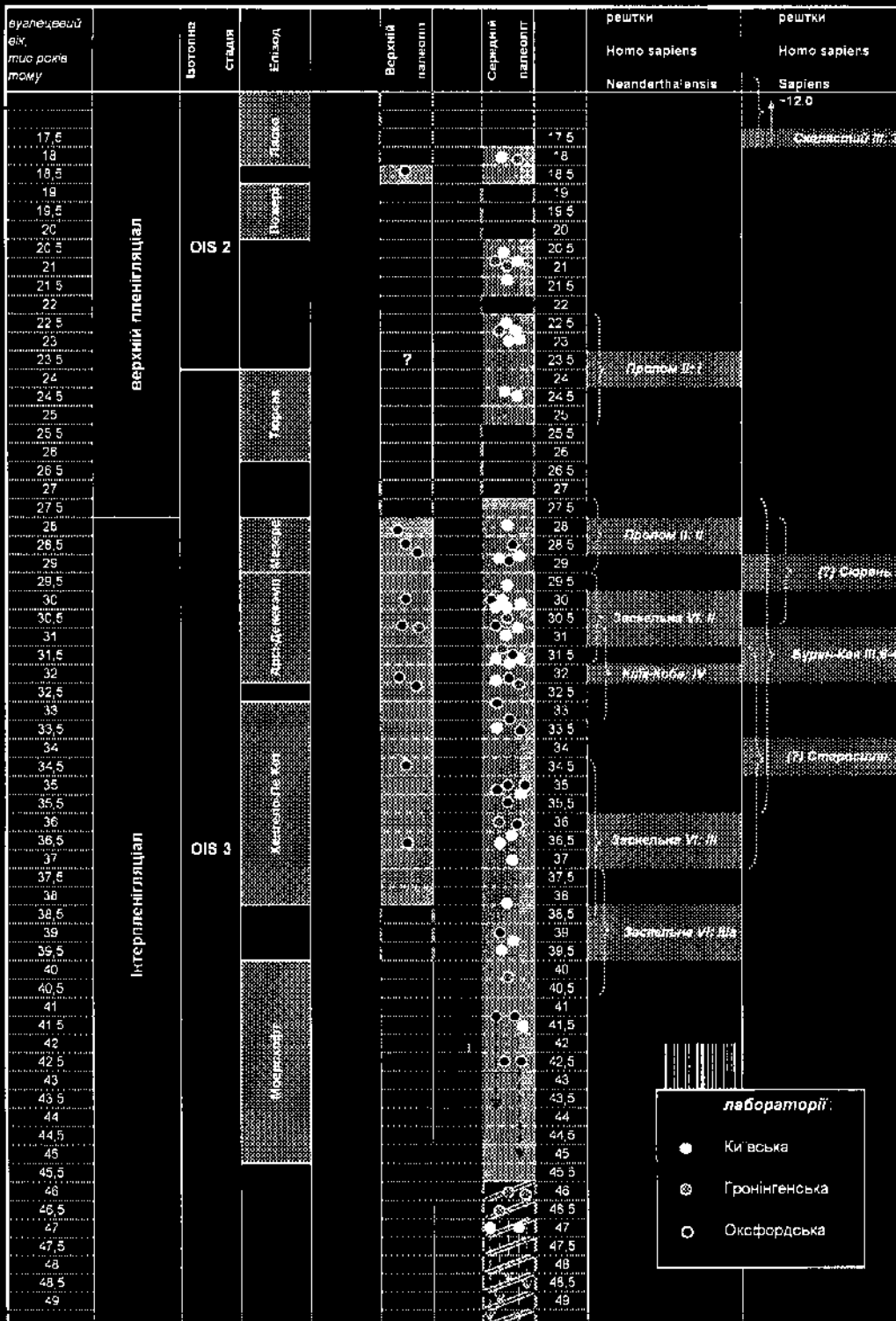


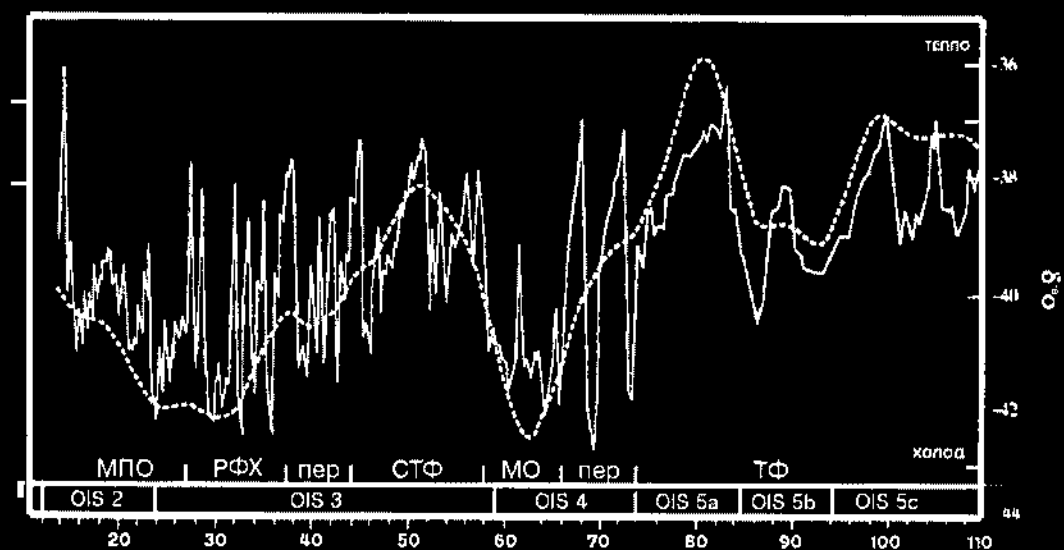






Рис. III.

“Клітки” і “смуги”: принципова різниця еколандшафтної структури плейстоцену і голоцену (за Guthrie 1984 з Gamble 1999: Fig. 4.5).



**Рис. IV.**

Динаміка кліматичної кривої для відрізка OIS 5c/ OIS 2 за даними  $^{18}\text{O}$  (За van Andel, Davies 2003).



**Рис. IX.**

Варіант схеми просторової класифікації проявів українського середнього палеоліту.



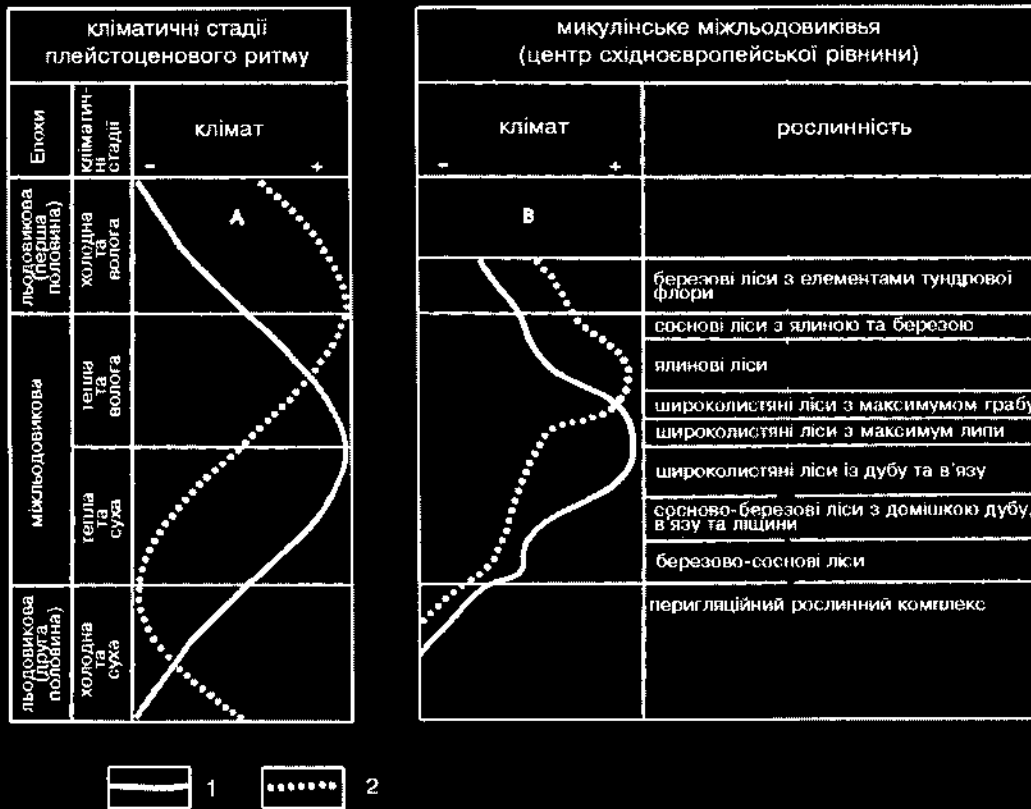


Рис. V.

Загальні кліматичні стадії плейстоценового ритму та динаміка клімату та рослинності в останнє міжльодовиків'я (за Гричук, Гричук 1969)

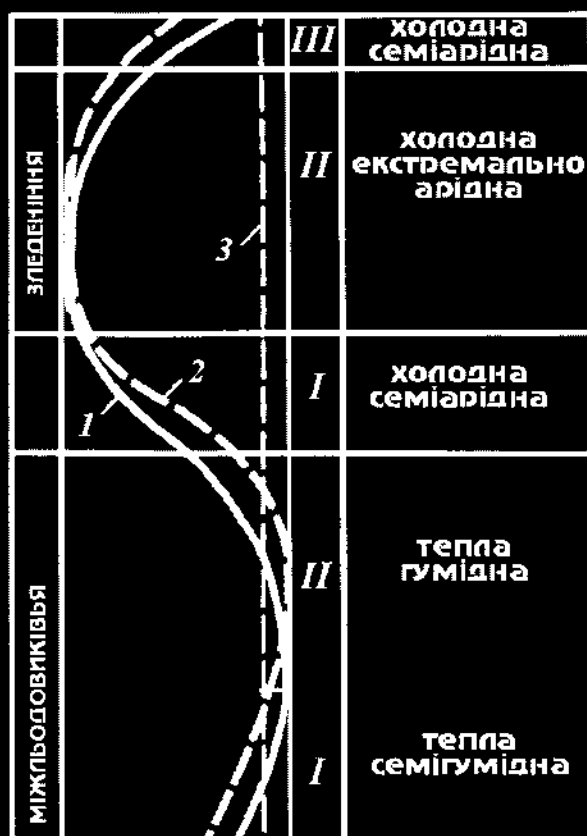
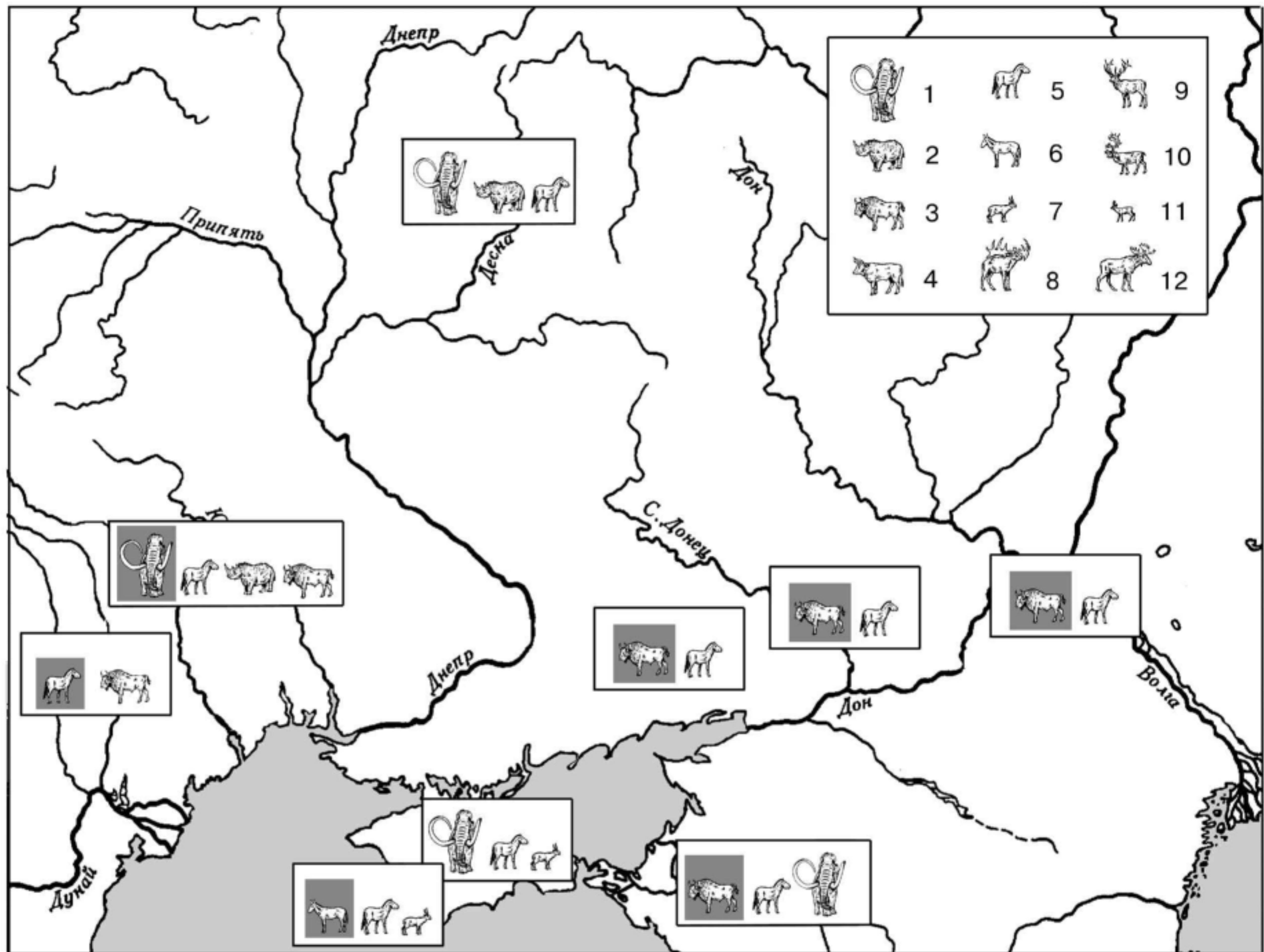


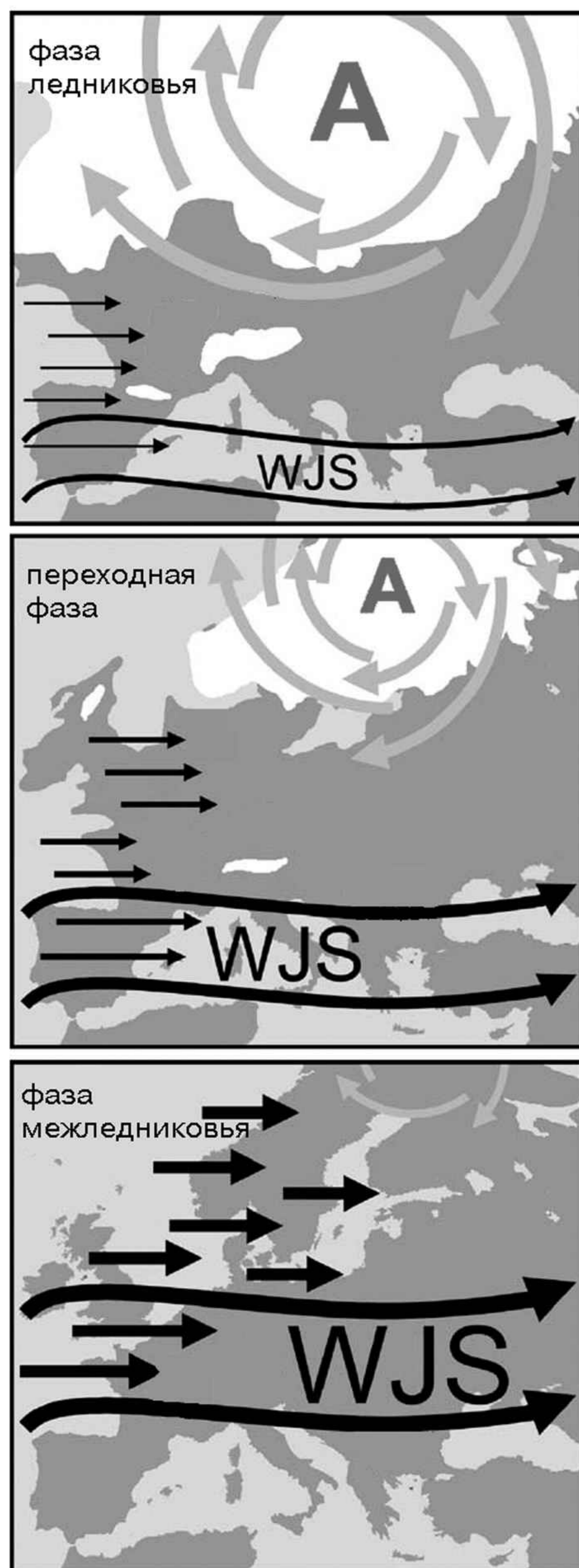
Рис. VI.

Схема змін температури та вологості в кліматичному ритмі плейстоцену (за О.О. Величком [Величко 1981, рис. 12]).



**Рис. VII.**

Представники фауни копитних і хоботних, характерних для часу останнього заледеніння. У виносках представлені види, що найчастіше зустрічаються в матеріалах палеолітичних пам'яток конкретних регіонів; затінені види абсолютно домінують.



**Рис. VIII.**

Зміни циркуляції повітряних мас у циклі міжльодовиків'я-льодовиків'я (за [Hernández Fernández 2006: Fig. 6]).



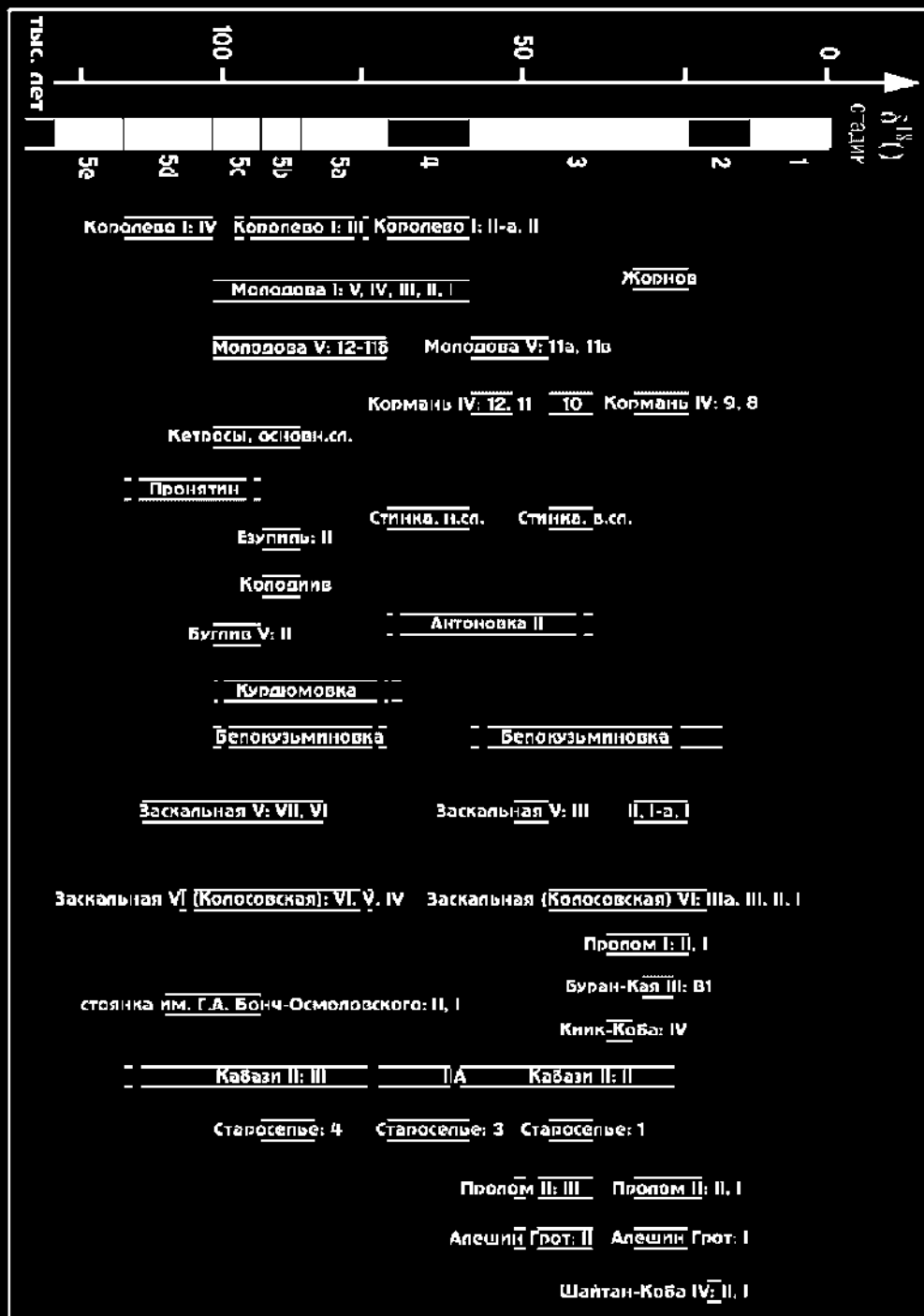
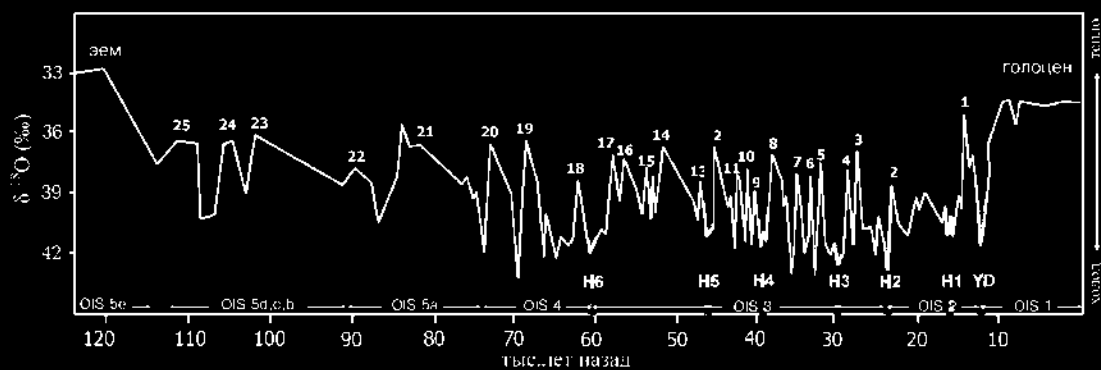


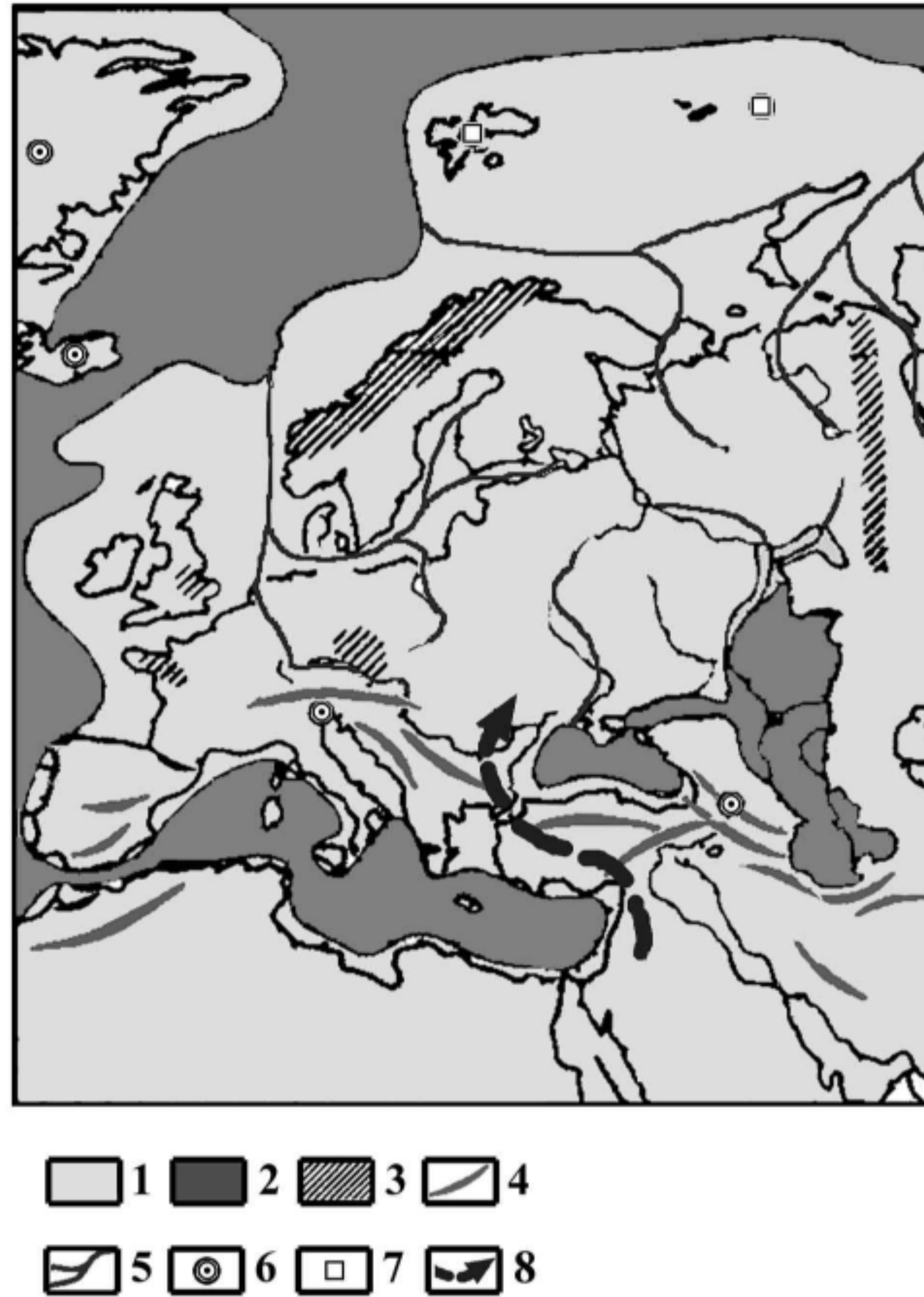
Рис. XI.

Хроностратиграфічна позиція основних місцезнаходжень, які вірогідно, чи з великою імовірністю, належать пізньому періоду середнього палеоліту на території України.



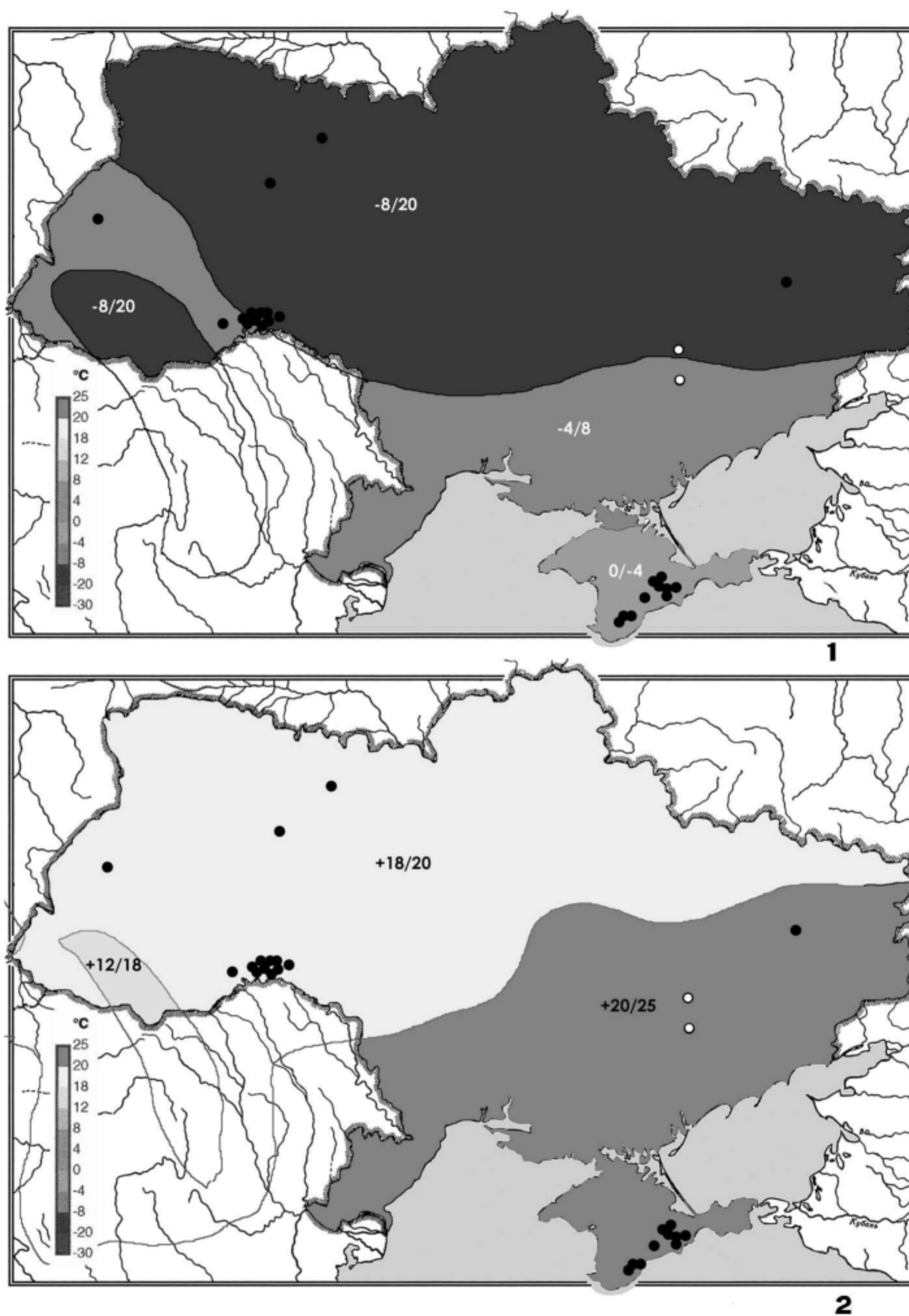
**Рис. XII.**

Динаміка кліматичних подій останніх 120 тис. років  
(за [Dansgaard et al. 1993; Heinrich 1988; Rahmstorf 2002]).

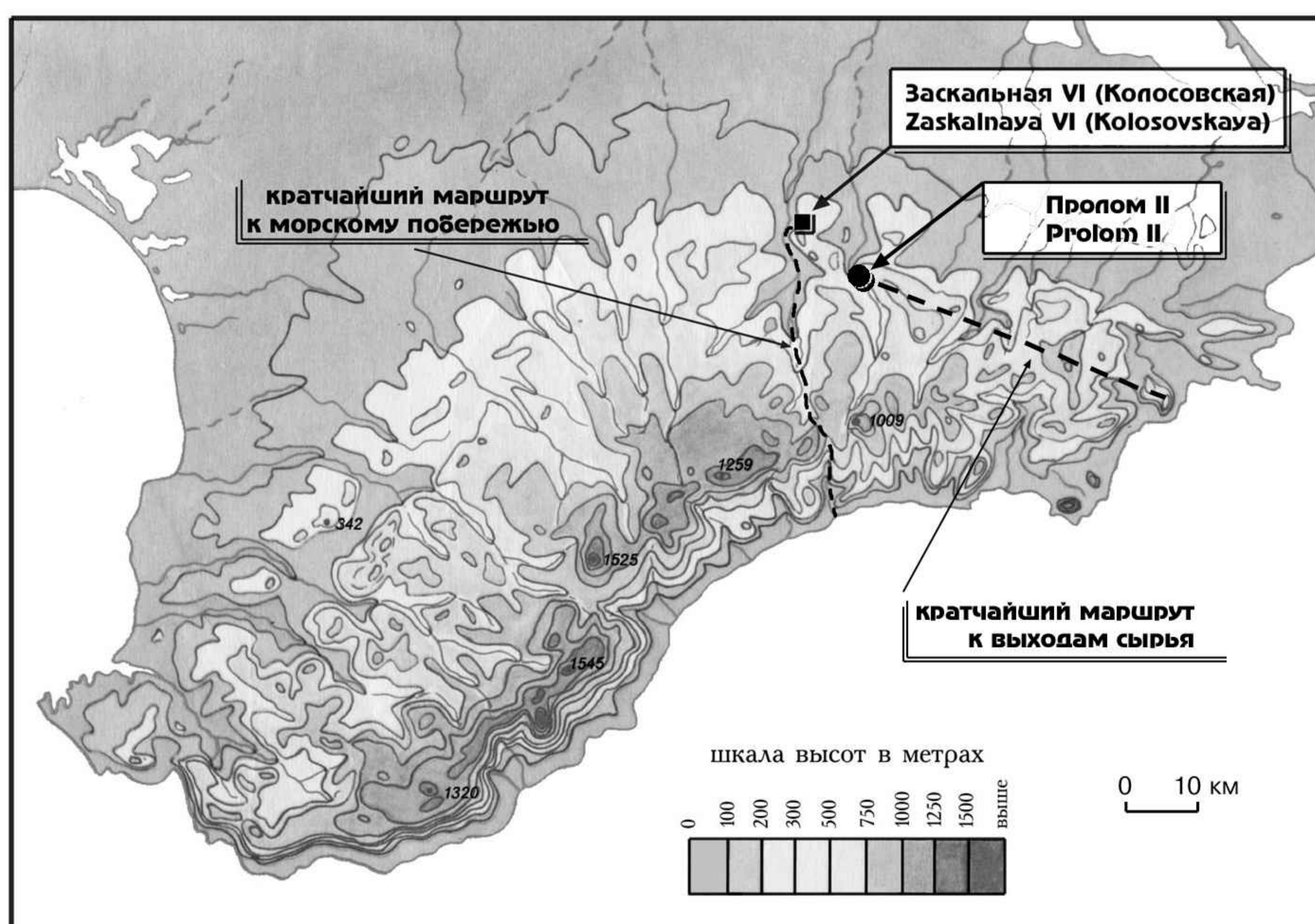


**Рис. XIII.**  
 Палеогеографічна схема кінця пліоцену (За Г.І. Лазуковим, [Лазуков 1981], з доповненнями).

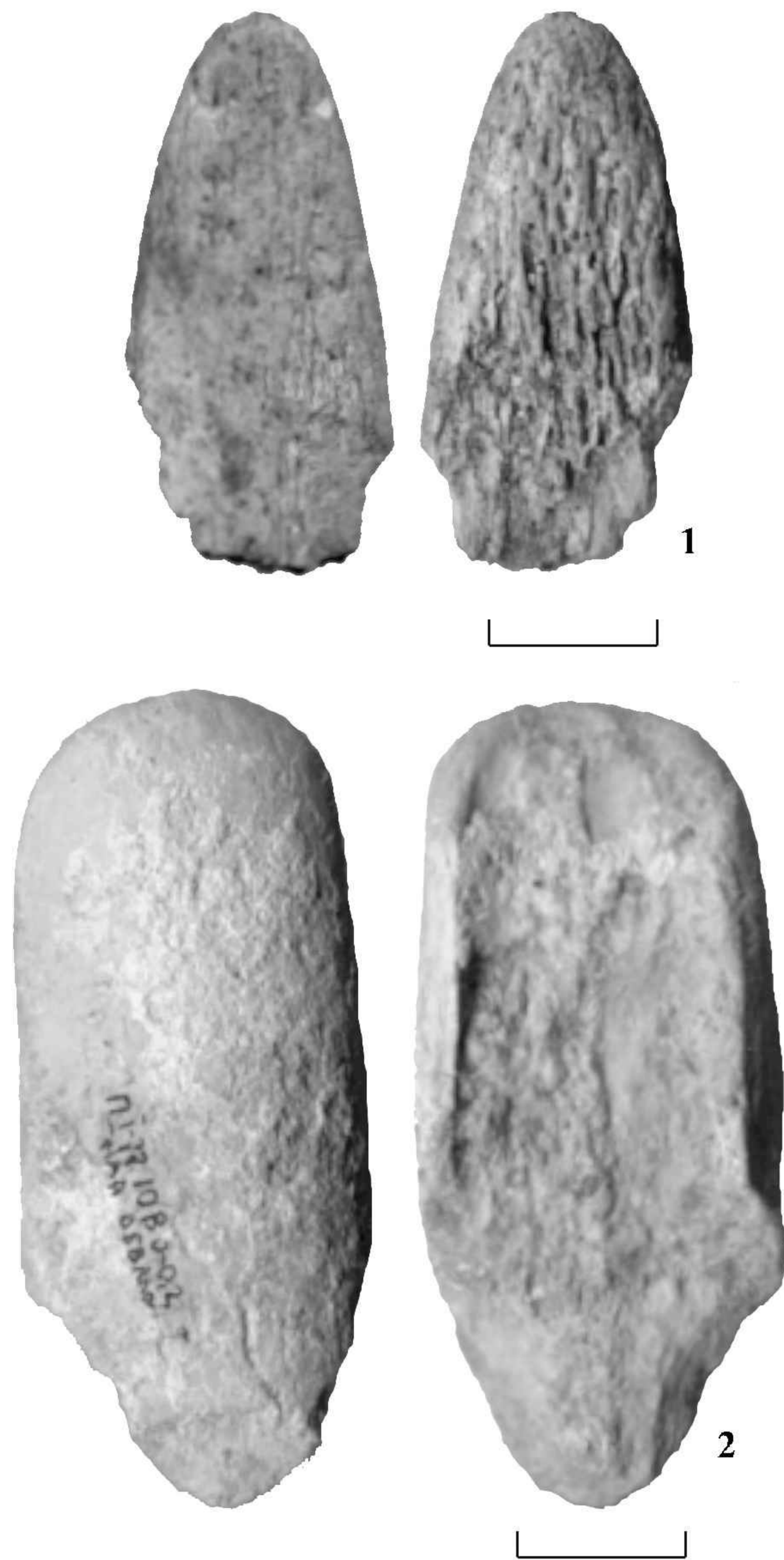




**Рис. XIV.**  
 Присутність населення в різних регіонах України  
 в стадії OIS 3 (дані з характеристики  
 температурних режимів за [van Andel 2002]).



**Рис. XV.**  
 Два приклада “віддаленого” транспортування предметів в середньому палеоліті Криму



**Рис. XVI.**  
Середньопалеолітичні кістяні вироби.  
1 - вістря-лощильце з Заскельної VI  
(Колосовської), шар III; 2 - лощильце  
з Пролому I, шар I.

## ДОДАТКИ

### Додаток Д

#### Зміни фауни кінця пліоцену-плейстоцену: загальна динаміка

На підставі даних, наведених у ряді робіт [Вангенгейм и др. 1982; Щербакова 1981; Рековец 1994; Кизельватер, Рыжова 1987 и др.], охарактеризуємо основні фауністичні комплекси, що виділяються для території Східної Європи у межах установлених на сьогодні хронологічних рамок нижнього і середнього палеоліту нашої країни.

##### *таманський фауністичний комплекс*

Верхній ланці еоплейстоцену відповідають іллічівський, широкинський та приазовський горизонти української стратиграфічної схеми [Gozhik et al. 2001], які корелюються з OIS 38-20 і дунаєм, дунай-гюнцем альпійської схеми (~1800~900 тис. років тому). З часом існування таманського фауністичного комплексу корелюється єдина пам'ятка на території України – VIII культурно-хронологічний комплекс Королевого I на Закарпатті. Але оскільки ніяких фауністичних решток Королеве I не містить, то єдиною вказівкою на специфіку тваринного світу, що оточував мешканців стоянки, є склад таманського фауністичного комплексу, який реконструюється за даними палеонтологічних місцезнаходжень. Керівною формою пізнього еоплейстоцену є *Archidiskodon meridionalis tamanensis* Dubrovo (південний слон) і близькі підвиди. У мегафауні таманського комплексу, крім пізньої форми південного слона, навний також етрусський носоріг (*Dicerorhinus etruscus*), зюссенборнський кінь (*Equus sussenbornensis*), кавказький еласмотерій (*Elasmotherium caucasicum*), бізон Шотензака (*Bison schoetensacki*) та ін. У фауні дрібних ссавців представлена пеструха (*Prolagurus pannonicus*), полівки *Microtus* (*Pitymys*).

##### *тираспільський фауністичний комплекс*

На рубежі пліоцену і плейстоцену відбуваються великі перебудови фауни, вимирають теплолюбні види. Тираспільський фауністичний комплекс синхронізується з мартоносським, сульським, лубенським і тилігульським горизонтами української схеми (гюнц-міндель-міндель альпійської схеми; OIS 22-19; ~900~400 тис. років тому). З цим відрізком часу корелюються VII і VI культурно-хронологічні комплекси Королевого I в Закарпатті. Як і для більш древнього VIII культурно-хронологічного комплексу, склад сучасного пам'яткам тваринного світу може бути реконструйований лише тільки на основі опосередкованих свідочств. До складу фауни входили: слон Вюста (*Parelaphas wusthi*),

трогонтерієвий слон (*Archidiscodon trogontherii*), давній слон (*Hesperoloxodon antiquus*), носоріг Мерка (*Dicerorhinus mercki*), пізній підвид етрусського носорога, мосбахський кінь (*Equus mosbachensis*), бізон Шетензака, широколобий лось (*Praealces latifrons*), гігантський олень (*Praemegaceros verticornis*) та ін. Серед дрібних ссавців з'являється рід *Lagurus*, відомі знахідки копитного лемінга роду *Dicrostonyx*.

#### сингільський фауністичний комплекс

Комплекс корелюється з киснево-ізотопними стадіями 11-9 (завадівський, орельський, потягайлівський горизонти української стратиграфічної схеми за одними авторами, тільки завадівський – за іншими; міндель-рис; ~400-~300 тис. років тому). З цим часом співвідноситься V-с культурно-хронологічний комплекс Королевого I в Закарпатті, Меджибіж на Південному Бузі і, можливо, Кодак на Дніпрі. Найбільш представницькою є фауна Меджибожа, яка містить, поряд з іншими видами, рештки трогонтерієвого слона, етрусського носорога, ведмедя Денінгера [Рековец 2001]. Рештки трогонтерієвого слона виявлені також в матеріалах Кодака [Борисковский 1953]. Мегафауна сингільського комплексу представлена ранньою формою давнього слона (*Palaeoloxodon antiquus*), носорогом Мерка (*Dicerorhinus kirchbergensis*), сибірським еласмотерієм (*Elasmotherium sibiricum*), конем, гігантським оленем (*Megaloceras sp.*), великорогими і шляхетними оленями. Представлені полівки *Microtus ratticepoides*, *Arvicola mosbachensis*.

#### хазарський фауністичний комплекс

Довгий час хазарська фауна датувалася лихвинським міжльодовиків'ям (міндель-рис альпійської схеми), потім її вік був переглянтий у бік омолодження. Проте, єдності з приводу хронологічного положення фауни серед дослідників немає. Сьогодні хазарський фауністичний комплекс часто синхронізується з OIS 8, 300-240 тис. років тому. На території України на даний час невідомі палеолітичні пам'ятки, які корелюються з OIS 8. В цілому ж, хазарський фауністичний комплекс складений хазарським мамонтом (*Mammuthus chosaricus*), трогонтерієвим слоном, хазарським конем (*Equus chosaricus*), верблюдом Кноблоха (*Camelus knoblochi*), довгорогим бізоном (*Bison priscus longicornis*), сайгою (*Saiga tatarica*), волохатим носорогом (*Coelodonta antiquitatis*), сибірським еласмотерієм, північним оленем (*Rangifer tarandus*), печерними левом і гієною. Серед дрібних ссавців представлені полівки родів *Microtus*, *Lagurus*, *Ellobius*, *Citellus* а також *Arvicola chosaricus*, лемінги *Dicrostonyx cf. simplicior* та ін.

#### мамонтовий фауністичний комплекс

Спочатку, у зв'язку з помилковим уявленням про вік верхнього палеоліту, для цього комплексу була запропонована назва *верхньопалеолітичний*. Сьогодні частіше використовується термін *мамонтовий*. У рамках комплексу розрізняють кілька підкомплексів.

*ранній підкомплекс*

Синхронізується з рисом I, I-II і, ймовірно, з рисом II альпійської схеми (епізоди дренте, треене, варта, OIS 8, 7 і 6) (300-130 тис. років тому). Палеолітичні пам'ятки вказаного хронологічного відрізка представлені: V-б, V-а і V комплексами Королевого I в Закарпатті, шарами III і III-Б Великого Глибочка I та шаром I Буглова V на Поділлі і, можливо, Кругликом в Подніпров'ї та древнім комплексом Житомирської стоянки на Поліссі. Фауністичні рештки відомі лише тільки в III шарі Великого Глибочка і представлені малодіагностичними бізоном (биком?), конем і, можливо, носорогом.

В цілому ж великі ссавці раннього підкомплексу включають наступні види: мамонт (*Mammuthus primigenius*) – рання форма, волохатий носоріг (*Coelodonta antiquitatis*), кінь (*Equus caballus*), північний олень (*Rangifer tarandus*), вівцебик (*Ovibos pallantis*), бізон (*Bison priscus*).

*середній підкомплекс*

Хронологічні рамки побутування підкомплексу обмежуються часом останнього міжльодовиків'я (кайдацький горизонт, OIS 5e) (127-115 тис. років тому). Список пам'яток, які більш-менш достовірно зіставляються з цим періодом, також порівняно невеликий, а дані про склад фауни обмежені згадкою про знахідку кісток мамонта (*Mammuthus primigenius*) і коня (*Equus latipes*) в Кетросах, а також бізона і бика (*Bison primigenius* і *Bos sp.*) в III шарі Єзуполя.

В цілому, у складі мега- і мікротеріофауни середнього підкомплексу представлені: бізон (*Bison priscus*), мамонт (*Mammuthus primigenius*), давній слон (*Palaeoloxodon antiquus*), волохатий носоріг (*Coelodonta antiquitatis*), сайга (*Saiga tatarica*), полівка (*Arvicola terrestris*)

*пізній підкомплекс*

Хронологічні рамки існування підкомплексу корелюються з часом останнього зледеніння (тясминський-причорноморський горизонти української схеми за Gozhik et al. 2001 і Герасименко 2004, альпійський вюрм, OIS 5d-2) (115-13 тис. років тому). Переважна більшість відомих на Україні середньопалеолітичних пам'яток належить до цього періоду. Типові представники фауни: мамонт (*Mammuthus primigenius*) - пізні форми, волохатий носоріг, кінь (*Equus caballus*), короткорогий бізон (*Bison priscus deminutus*), сайга (*Saiga tatarica*), вівцебик (*Ovibos pallantis*), північний олень. Фауна дрібних ссавців включає полівок видів роду *Microtus*, *Arvicola terrestris*, *Clethrionomys glareolus* і ін., керівним

видом для помірних і високих широт є копитний лемінг (*Dicrostonyx guillemi*). Варто зазначати, що залишки копитного лемінгу, який вважається показником холодного клімату і тундрових ландшафтів, виявлені лише в кількох палеолітичних пам'ятках на території України: Молодовому I: IV, Молодовому V: 11, Ігоровиці I: II в Подністров'ї, а також в Бетово в басейні Десни на території Росії.

## ДОДАТКИ

### Додаток Е

#### **Фізичний тип носіїв нижнього й середнього палеоліту України**

За майже 1 мільйон років присутності давнього населення на території України мали місце численні перебудови природної обстановки, клімату, рослинного і тваринного світу. Вважається, що серйозні зміни перетерпів фізичний вигляд і самих істот, які виготовляли кам'яні знаряддя в нижньому і середньому палеоліті. Форми, близькі сучасній людині з'явилися на території країни порівняно недавно, за сучасними даними не раніше 40 тис. років тому. До цього територія України була заселена більш архаїчними істотами. Виходячи із хронологічного положення стоянок нижнього і середнього палеоліту, для України можна припускати перебування кількох форм викопних гомінід: *Homo neanderthalensis* з його предковою формою *Homo heidelbergensis* та, можливо *Homo erectus/ergaster*. Ці форми займають різне положення в антропологічній систематиці, характеризуються різними біологічними і психологічними рисами і, як прийнято вважати, віддзеркалюють різні ступіні процесу біологічної і соціальної еволюції людини. Тим самим, виникає необхідність розглянути деякі дані і інтерпретаційні аспекти, пов'язані з галуззю антропології і важливі в контексті проблематики нижнього і середнього палеоліту України.

#### **Питання антропологічної систематики викопних гомінід**

Як свідчать численні приклади, пам'ятки нижнього палеоліту на теренах Європи пов'язуються з різними еректоїдними формами, перехідними до гейдельберзької дюдини, а середньопалеолітичні пам'ятки – *Homo heidelbergensis* та *Homo neanderthalensis*.



Слід підкреслити гаряче дискусійний характер практично всіх питань, пов'язаних із проблемою походження людини. Значною мірою це пояснюється крайньою фрагментарністю кісткових решток більшості викопних форм, що надає гіпотетичного характеру багатьом побудовам.

Різними є підходи до систематики сімейства гомінід, які, як вважається, еволюційно пов'язані з людиною [огляди див.: Алексеев 1983; 1985; Бунак 1980; Зубов 2004; Рогинский, 1977; Рогинский, Левин 1978; Вишняцкий 2002 та ін.]. По різному оцінюється і таксономічне положення і приналежність істот, які відносяться до роду людини.

Коротко охарактеризуємо основних представників різних стадій антропогенезу, більш докладно зупинившись на формах гомінід, які безсумнівно чи вірогідно мають відношення до нижнього і середнього палеоліту України. Підкреслимо, що на території країни на сьогодні відкриті лише рештки неандертальців, знахідки інших форм поки не відомі.

#### *Людина прямоходяча*

За загальноприйнятою думкою, до найдавніших людей відносяться *Homo erectus*, перші представники гомінідної лінії, виявлені поза Африканським материком (відомі в Азії).

*Homo ergaster* іноді розглядається як африканський різновид *Homo erectus*; вважають також, що це предкова форма більш пізніх позаафриканських еректоїдних форм, і виділяють її в окремий вид. Хронологічні рамки існування *Homo erectus* визначаються між 1,6 млн. та 400 тис. років тому, а появу *Homo ergaster* відносять до 1,9 млн. років тому. Останнім часом, в основному за недавніми знахідками в Атапуерці (Іспанія), був виділений новий вид викопної людини - *Homo antecessor* – з віком близько 800 тис. років тому. Вважається, що це перехідна форма між еректусами і гейдельберзькою людиною [Bermudez de Castro et al. 1997]. До еректоїдних форм (*Homo heidelbergensis*) відносять і деякі

європейські знахідки, наприклад щелепу з Гейдельбергу, а також антропологічні рештки з Більцінгслебену та Вертешселлешу [Vlček 1999]. Інші дослідники вважають, що ці знахідки демонструють більше подібності з більш пізніми викопними гомінідами [Roberts et al. 1994; Condemi, von Koenigswald 1997; Зубов 2004]. В цьому випадку *Homo antecessor*, поряд із знахідками в Араго, Петралоні, Сванскомбі, Більцінгслебені відносять до *Homo heidelbergensis*. До *Homo erectus*, або ж до самостійного, хоча й близького виду (*Homo georgicus*) відносять рештки істот, знайдених на територіях, наближених до України (Дманісі в Грузії) з датою близько 1,2-1,6 або 1,85 млн. років тому [Vekua et al. 2002].

В нашому контексті суттєвими є три моменти: 1) *Homo erectus* має позаєвропейські корені, 2) *Homo heidelbergensis* являє собою еректоїдну форму, поширену в Європі, і 3) наявність древніх місцезнаходжень з їхніми рештками в прилеглих до України регіонах Азії та Європи свідчить про вірогідність їхнього проникнення на територію сучасної України в досить ранній час.

#### *Людина неандертальська*

Немає єдності поглядів із приводу систематики і філогенетичної спорідненості різних груп європейських неандертальців. Так, серед них розрізняють дві групи: більш ранню, морфологічно більш прогресивну, яку зазвичай пов'язують з видом *Homo heidelbergensis*, і більш пізню, *Homo neanderthalensis* (“класичні” неандертальці). Допускається, що представники першої групи виступили в якості предкової для представників другої. У той же час аргументується думка про співіснування двох груп доюрмських неандертальців. Вважають, що одна з них, штейнхеймська, може визначатися як *Homo sapiens (archaic)* і призводить до виникнення викопного *Homo sapiens*. Друга група доюрмських гомінід, тотавель-монморенська, на думку ряду фахівців

може бути визначена як пре- чи ранньонеандертальська; саме вона, як стверджується, є предковою для неандертальського антропологічного типу часу останнього міжльодовиків'я. В основі обох груп, як припускається, лежать різновиди *Homo erectus*. Слід підкреслити, що найдавніші представники кожної з груп (Штейнхейм; Монморен) датуються міндель-рисом і асоційовані з ашельською індустрією. Інші автори по іншому групують найдавніші знахідки і пропонують розрізнити більш ранню (Боксгроу, Араго, Більцінгслебен і ін.) і більш пізню (Сванскомб, Штайнхайм, Біаш) групи т.зв. пренеандертальців [Condemi, von Koenigswald 1997].

На відміну від ранніх, “генералізованих” форм європейських неандертальців, яких часто об'єднують в таксон *Homo heidelbergensis*, пізні (“класичні”) неандертальці Європи звичайно визначаються як спеціалізовані. Практично усі відомі на сьогодні рештки т.зв. класичних неандертальців походять з Європи. Стверджується, що генетичною базою класичних неандертальців слугував гейдельберзький таксон, що перетерпів в умовах прильодовикової зони поступову неандертальську спеціалізацію [Зубов 2004; 2004a]. Довгий час у науці панувала точка зору про обов'язкову неандертальську фазу в еволюції сучасної людини. Накопичені в останнє десятиліття факти, що свідчать про тривале співіснування класичних і атипових неандертальців, а також неандертальців і кроманьйонців у межах Європи змушують переглядати ці уявлення. Усе більше стверджується думка про класичних неандертальців як про еволюційно тупикову галузь. Висловлюється думка про обмеженість ареалу класичних неандертальців територією головним чином Західної Європи [Зубов 2004].

Наразі переглядаються хронологічні рамки існування цієї форми викопної людини. Виділяють найдавнішу групу неандертальців, з датуваннями ~200-150 тис. років тому (Ерінгсдорф, Фонтешевад і ін.).

Однак така точка зору не є загальноприйнятою. Найбільш численними є кісткові рештки неандертальців, які відносяться до часу після останнього міжльодовиків'я. Вони достатньо широко відомі в західній і центральній Європі (Франція, Італія, Бельгія, Іспанія, Німеччина, Угорщина, Чехія, Словаччина). Відомі вони і на Україні, головним чином у кримських стоянках, зокрема в Кіік-Кобі, Заскельній V, Заскельній VI (Колосовській) і ін. Кримські знахідки визначаються як приналежні класичним європейським неандертальцям, але в той же час різними дослідниками відзначається певна подібність з т.зв. групою прогресивних близькосхідних неандертальців типу Схул (група Схул-Кафзех).

Особливо акцентує на прогресивних характеристиках кісткових решток східноєвропейських неандертальців О.О. Зубов, аргументуючи думку про те, що атипових неандертальців слід розцінювати скоріше як фінальну форму гейдельберзького виду [Зубов 2001].

У зв'язку з цим слід коротко зупинитися на питаннях, пов'язаних із групою Схул-Кафзех. Різні автори по-різному трактують її склад. Ряд дослідників до “прогресивної” групи Схул відносить антропологічні знахідки зі стоянок Схул (індивідууми Схул IV, V), Зуттіє, Джебел Кафзех (індивідуум Кафзех VI).

За морфологічними ознаками вони наближаються до людини сучасного виду. Довгий час дані з левантійської палеоантропології використовувалися як аргумент на користь еволюційного переходу від неандертальців до сучасної людини. Останнім часом була встановлена хронологічна позиція людей типу Схул-Кафзех між 115-80 тис. років тому за ESR та 119-90 тис. років тому за TL датами [Schwarz 1994; Var-Yosef 1998]. Уточнена хронологічна позиція групи Схул-Кафзех абсолютно суперечить уявленням про такий еволюційний перехід. Припускається, що ранні форми людини сучасного вигляду перебували

в Леванті в період еемського інтергляціалу, а неандертальці проникли сюди в результаті погіршення клімату в Європі в період OIS 4 (приблизно 70-40 тис. років тому) [Bar-Yosef 1996].

Зараз систематична приналежність групи Схул-Кафзех переглянута; пропонується розглядати її представників як ранніх або архаїчних *Homo sapiens*.

Широко розповсюдженим було уявлення про те, що *Homo sapiens* жорстко асоційовані з верхньопалеолітичною технологією і культурою. Однак накопичується усе більше даних про те, що люди сучасного фізичного типу мають значно більш давній вік, і були виробниками індустрій мустьєрського чи верхньоашельського вигляду. Так, недавно був встановлений  $^{40}\text{Ar}/^{39}\text{Ar}$  вік в 154-160 тис. років тому для серії кісткових решток людини сучасного виду, асоційованої з пізньоашельською індустрією в Херто, в долині ріки Аваш в Ефіопії [Clark et al. 2003; White et al. 2003]. В самий останній час з'явилися повідомлення про можливість перегляду віку антропологічних знахідок Омо I та II, також в Ефіопії, в бік заглиблення, до 195 тис. років тому [McDougal et al. 2005]. Вже згадувалися близькосхідні знахідки людини сучасного виду, археологічно асоційованої з мустьєрськими індустріями. В північній Європі відомий також ряд древніх пам'яток з пластинчастими індустріями [Révillon, Tuffreau 1994], вірогідні аналоги яких, не виключено, є й на Україні (Буглів V, шар II [Ситник 2000]). Хоча такі пам'ятки позбавлені антропологічних решток, очевидним є цілком виразний верхньопалеолітичний вигляд їхньої технології.

Таким чином, мова може йти про тривалий період співіснування двох антропологічних типів: *Homo neanderthalensis* і *Homo sapiens* протягом великого проміжку часу. В перехідний період від середнього до верхнього палеоліту на території України співіснували неандертальці та люди сучасного фізичного вигляду, що можна вважати доведеним для

Криму [Чабай и др., 1998; Степанчук 1996; Степанчук та ін. 2004]. Більше того, знахідки розвинених форм людини сучасного типу в безперечній асоціації з індустріями не верхньопалеолітичного вигляду змушують з обережністю ставитися до питання про фізичну приналежність носіїв відповідних індустрій і на території України. Зокрема, вже не представляється однозначно безперечною існуюча до самого останнього часу переконаність в тому, що пізні середньопалеолітичні індустрії повинні бути пов'язані виключно з неандертальським типом людини. Певним аргументом на користь можливості раннього проникнення на територію України сапієнтного населення може служити рання хронологічна позиція людей сучасного фізичного типу в Леванті. Варто наголосити, що іноді висловлюється думка про наявність у Східній Європі метисних неандерталоїдно-сапієнтних форм, подібних до передньоазійських (Сакажія) [Васильєв 2004].

Чимало дискусій ведеться з приводу місця появи *Homo sapiens*. Остаточного рішення в цьому питанні немає [Aiello 1993]. З точки зору прихильників теорії моноцентризму, або т.зв. “моделі заміщення”, людина сучасного виду з'явилася на африканському континенті, а потім освоїла і інші ареали [Stringer 2001]. Прихильники поліцентричної (мультирегіональної) гіпотези виникнення людини сучасного виду, або ж “моделі безперервності”, аргументують незалежний характер появи *Homo sapiens* на основі локальних архаїчних форм [Wolpoff et al. 2001].

Нарешті, існує третя точка зору, згідно якої *Homo sapiens* виник у Африці, але подальше його розселення супроводжувалося контактами з місцевим архаїчним населенням [Smith 1982; Templeton 1999]. Накопичується все більше даних (молекулярна біологія, порівняльна анатомія і т.д.), які свідчать на користь того, що початковою предковою базою населення Європи послужила кількісно невелика популяція

африканського походження [Cann et al. 1987; Clark et al. 2003; Хуснутдинова 2003; Serre et al. 2004]. На підставі генетичних і палеоантропологічних даних вважається, що розселення цього населення за межі Африканського континенту почалося близько 150-100 і прийняло найбільш широкі масштаби близько 60 тис. років тому [Вишняцкий 2002, з посиланнями; Оппенгеймер 2004; Forster 2004]. У процесі освоєння людиною сучасного фізичного вигляду нових територій, як припускається, мали місце процеси гібридизації прийшлого населення з місцевими пізніми неандертальцями [Eswaran 2002; Eswaran et al. 2005]. З цим поглядом узгоджується думка російських антропологів про те, що сапієнтні форми Передньої Азії (група Схул), проникаючи на південь Східної Європи, могли змішуватися там з “класичними неандертальцями” (В.П. Якимов, Я.Я. Рогинський, В.М. Харітонов). В будь-якому випадку не можна погоджуватися з положенням про те, що територія України входила в область сапієнтації [Круц 1997]. Розуміння сапієнтації як процесу поступового *in situ* переходу від людей типу неандертальців до людей сучасного фізичного вигляду повністю суперечить сукупності сучасних палеоантропологічних, хронологічних, палеогенетичних і біологічних даних і уявлень.

Таким чином, відповідно до сучасних уявлень, від *Homo heidelbergensis* розвиток пішов у двох напрямках: сапієнтації, яка завершилася на Африканському континенті виникненням сучасної людини і спеціалізації, що призвела до появи в Європі класичних неандертальців. Надалі, класичні (і атипові) неандертальці були витіснені, і, як буде далі показано, не виключено, частково асимільовані прийшлими ззовні людьми сучасного фізичного вигляду. Слід також наголосити на думці про те, що спеціалізація більш притаманна західноєвропейським неандертальцям, натомість східноєвропейські –

атипові – характеризуються сапієнтними ознаками. Важливим з археологічної точки зору є той факт, що людина сучасного фізичного вигляду не обов'язково пов'язана тільки із верхньопалеолітичними індустріями.

#### *Людина сучасного фізичного вигляду*

*Homo sapiens* включає як сучасних представників цього виду (*Homo sapiens recens*), так і викопних *Homo sapiens fossilis*, чи кроманьйонців. Місцем появи найдавніших *Homo sapiens*, судячи з наявних даних, є африканський континент. Найбільш давні знахідки виявлені в південній і східній частинах материка і відносяться до часу близько 100-160 тис. років. Певний час практично беззаперечною вважалася думка про те, що люди сучасного фізичного вигляду виникли паралельно і незалежно в різних частинах ойкумени. Проте, теорія поліцентризму не має у своєму розпорядженні переконливих аргументів на користь такого глобального еволюційного зрушення.

Наявні антропологічні і археологічні свідчення, на думку більшості дослідників, цілком узгоджуються з гіпотезою моноцентризму, яка припускає наявність великого вихідного центру становлення сучасної людини [Klein 1995; 1996]. Її поширення у Європі скоріше слід пояснювати моделлю заміщення, що не виключає, у ряді випадків, ймовірних контактів між прийшлим і аборигенним населенням. Так, змішання архаїчних і розвинених рис у ранніх викопних формах сучасної людини пояснюється як наслідок контактів між людиною сучасного фізичного вигляду та неандертальцями [Рогинский 1981]. Не виключається, що деякі форми європейських неандертальців (Крапина) є свідченням контактів пізніх неандертальців і попередників сучасної людини [див. Харитонов 1987]. Про змішання сапієнтних і неандертальських рис говорять дослідники у випадку кримських знахідок неандертальців.



Припущення про гібридизацію прийшлих *Homo sapiens* і місцевих неандертальців не виключається багатьма фахівцями. Навіть найбільш послідовні прихильники двох конкуруючих гіпотез – поліцентризму та моноцентризму – не виключають можливості контактів між неандертальцями та людиною сучасного фізичного вигляду, згоди немає щодо ступіню такого змішання. Так найбільш послідовний пропонент ідеї заміщення неандертальського населення, К. Стрінгер, стверджує, що масштаби метисації були мінімальними [Stringer 1992; Stringer, Gamble 1993, p.193], а найбільш послідовний прихильник ідеї асиміляції, М. Уолпофф, припускає, що ці процеси були масштабними [Wolpoff, Caspari 1997, p.208]. Відзначимо, що запропонована останнім часом гіпотеза поширення людини сучасного фізичного вигляду з африканського центру [Eswaran 2002], в якості обов'язкової умови припускає гібридизацію з місцевим населенням [Eswaran et al. 2005]. За археологічними даними (див. розділ 10) на території України певний час співіснували верхньопалеолітичні та середньопалеолітичні пам'ятки. Близько 35 тис. років тому прийшли групи населення сучасного фізичного вигляду, традиційно асоційовані з верхньопалеолітичними технологіями, почали проникати на території, здавна освоєні неандертальським населенням. Припускається, що між цими двома групами населення або могли мати місце обмежені контакти та проходити гібридизація [Cohen, Stepanchuk 2001], або ніяких контактів не було, а мало місце повне заміщення [Чабай и др., 2000; Чабай 2003].

Більшість кісткових решток *Homo sapiens fossilis* у Європі пов'язана з пам'ятками верхнього палеоліту, вік яких менший за 30 тис. років. Знахідки більш раннього віку не так добре документовані і або не пов'язані надійно з археологічним контекстом, або дуже фрагментарні.

### Соціальні аспекти викопних гомінід

Основи соціального кореняться в остаточному підсумку в психології, як окремого індивіда, так і різного рангу груп індивідів. Сукупність волі, настроїв, звичок, традицій групи індивідів тісно взаємопов'язані і взаємопереплетені із суспільно-економічними умовами і формою існування цієї групи. “У становленні ... соціального комплексу ... виникли й отримали подальший розвиток специфічно людська форма психіки - свідомість і специфічно людська форма взаємодії індивідів - колективність“ [Смирнов 1983, с.247]. Висловлюється навіть припущення, що соціальне виступало стимулом розвитку фізичного, “розвиток людини як розумної суспільної істоти був умовою ... розвитку його фізичної організації ... а морфологічна еволюція була, в свою чергу, умовою подальшої еволюції свідомості“ [Кабо 2002]. Так чи інакше, специфічно людська форма взаємодії індивідів неможлива в несвідомій чи передсвідомій формі. Неодмінною умовою соціальності виступає, таким чином, наявність свідомості. Отже, свідомість і сполучена з ним мовна функція є чіткою ознакою соціальності в “людському” розумінні терміну .

Слід підкреслити, що питання про соціальність і наявність свідомості не є схоластичним по відношенню до нижнього і середнього палеоліту України. Принципове встановлення усвідомленості або неусвідомленості (в людському значенні) життєдіяльності древніх мешканців країни має пряме відношення до подальшої можливості реконструкції їх способу життя, і, відповідно, до підходів при інтерпретації археологічних джерел.

З філософських позицій, свідомість являє собою єдність психічних процесів, що активно беруть участь в осмисленні людиною об'єктивного світу і власного буття [ФС 1981, с.436] і нерозривно пов'язана з мовою. Це положення підтверджується багатьма фактами [Солнцев 1991]. Про

загальноприйнятість останнього положення свідчить хоч би те, що воно одностайно приймається навіть такими антагоністами, як представники марксистської філософії і релігійні мислителі [Ахманова 1957; Леонтьев 1963; Спиркин 1988; Мень 1991].

Мовна функція є основою людського спілкування. Без мови (у її звуковій, мімічній, жестикуляційній чи знаковій формі) неможлива координація зусиль, закріплення і передача досвіду і т.ін., тобто неможливе існування і виживання соціальної групи.

Не можна відірвати і мислення від мови. Встановлено, що внутрішня мова являє собою гранично ослаблену зовнішню: навіть вирішуючи в розумі деяку задачу, людина “говорить“, хоча і мовчить; розумовий процес супроводжується рухами органів подиху, гортані, неба, мови і губ [Поршнев 1979, с.143].

Наголошується на здатності неандертальців до вокалізованої мови [Вое et al. 1999; 2002]. Сам момент виникнення членороздільної мови пов'язується багатьма дослідниками з неандертальцями [Леонтьев 1963; Кочеткова 1964; Алексеев 1984; Kay et al. 1998; Tillier, Arensburg 2000; Wynn, Coolidge 2004]. Вважається, що мова неандертальців біла не менш складною, ніж сучасна мова [d'Errico et al. 2003]. Висловлюється також думка про те, що еректуси та неандертальці володіли т.зв. протомовою, складеною т.зв. протословами, семантично більш близькими до фраз сучасної мови [Arbib 2005]. Для неандертальців допускається усвідомлення свого “я“, персоніфікація особистості [Алексеев 1984].

Деякі дослідники відносять час появи зачатків членороздільної мови до більш раннього часу, до етапу архантропів [Рогинский 1977; Tobias 1987]. Однак морфологічні свідчення, на які вони при цьому спираються, іншими антропологами розглядаються лише як пов'язані з використанням руки в трудових операціях. Слід підкреслити ту обставину, що вивчення ендокранів еректусів та хабілісів не дає підстав

для однозначного і прийнятого всіма дослідниками висновку про розвиненість у них мозкових центрів, відповідальних за мову [Holloway 1996]. Припускається наявність аналогів поля Брока, відповідального у сучасної людини за мовну функцію, вже у *Homo habilis*, але, в той же час, існують сумніви відносно аналогічності функцій вказаних областей мозку древніх викопних форм і сучасної людини. Стверджується, що мозок неандертальців був “цілком людським, без будь-яких істотних відмінностей в своїй організації від нашого власного мозку” [Holloway 1985, с.323, цит. по Шер и др. 2004]. Існує також думка, що момент виникнення справжнього лінгвістичного спілкування слід відносити до часу 100-70 тис. років назад, і пов'язувати його з людиною сучасного вигляду [Шер и др. 2004]. Проведений Л.Б. Вишняцьким [2004] огляд даних і аргументації по проблематиці часу і умов появи мови, вказує на існуючу тенденцію пов'язувати цей момент з часом ранніх неандертальців.

З іншого боку, стверджується про наявність абстрактного мислення вже у *Homo erectus* [див., наприклад: Кочеткова 1964]. Ця думка поділяється не всіма [Смирнов 1983]. В.П. Алексєєв, який, в цілому, схиляється до позиції В.І. Кочеткової, у той же час пише, що абстрактне мислення в повному розумінні слова пов'язане з неандертальцем і сучасною людиною [Алексєєв 1984]. Між тим, абстрактне мислення є неможливим без розвинених понять, вироблення яких, за даними палеопсихології і палеолінгвістики, без розвиненої мови знов-таки неможливе. Виникає певний парадокс: за *Homo erectus* визнається здатність до абстрактного мислення, але заперечуються інші людські риси. В.П. Алексєєв вважає, що мислення еректусів навряд чи несе в собі суто людські характеристики, але й вважає, що відносити його тільки до форм прояву розсудливої діяльності тварин також не буде вірним.

Як аргумент в дискусії використовується вміння виготовляти кам'яні вироби. Безсумнівним є той факт, що вже деякі австралопітекові, не говорячи вже про найдавніші викопні форми *Homo erectus*, супроводжуються штучно видозміненими кам'яними артефактами, найбільший вік яких зараз оцінюється в 2,6-2,3 млн. років [Semaw et al. 2003; DeGusta et al. 2003]. Таким артефактам традиційно засвоєне найменування знарядь праці. Постійним аргументом у дискусії про свідоме виготовлення кам'яних артефактів є відсилання до їхньої відносної серійності, стійкості і повторюваності форм. Більшість дослідників думає, що цей факт безумовно свідчить на користь усвідомленого виготовлення кам'яних виробів. Стверджується, що наявність стійких типів знарядь свідчить про стійкі стереотипи поведінки, а також свідчить про існування т.зв. "блоку культури", тобто про існування способів передачі культурної інформації від покоління до покоління вже на олдувайському етапі [Долуханов 1979]. Стійка форма знарядь розцінюється також як свідчення вироблення абстрактного уявлення про виріб, хоча висловлюються і сумніви з приводу цього [Gamble, 1999; Davidson, Noble 1993]. Стверджується, що реальному виготовленню кам'яного артефакту передувало створення в уяві його ідеального образу і діяльність по виготовленню знарядь праці була цілком усвідомленою вже 2,5 млн років тому [Крайнов 1976; Долуханов 1979; Гвоздовер 1981а; Кликс 1985; Румянцев 1987 і багато ін.]. Інша група дослідників вважає, що лише поява виробів типу ручного рубила можна розглядати як документальне свідчення наявності абстракцій у їхніх виробників [див, наприклад: Кочеткова 1964], а вироби олдувайських індустрій не дають підстав припускати наявність у їхніх виробників розвиненої свідомості і передуючого уявлення про тип знаряддя [Wynn 1996].

Альтернативна аргументація спрямована на доказ того, що зі справді людськими мисленням і культурою пов'язані або тільки люди сучасного фізичного вигляду, або тільки вони та неандертальці (В.І. Кочеткова, В.В. Бунак, Ю.І. Семенов і ін.). Послідовним пропонентом ідеї про те, що діяльність по обробці каменю в нижньому і середньому палеоліті була позасвідомою і відносилася до кола біологічно обумовлених явищ етологічного порядку є Б.Ф. Поршнев [Поршнев 1974; 1979]. Ця позиція викликає критику, цілком, як видається, виправдану у відношенні до неандертальців.

Ключові моменти проблеми: варіабельність, імітація, стереотипізація (стандартизація), інновація у відношенні до кам'яних індустрій нижнього і середнього палеоліту. Очевидно, що всі ці моменти піддаються правдоподібним інтерпретаціям з позиції, що припускає наявність, за виразом П.М. Долуханова, “блоку культури“ вже у виробників найдавніших кам'яних артефактів. Знаходять аргументацію (зокрема, в сучасних даних про цілеспрямоване застосування знарядь та передбачення результатів діяльності людиноподібними мавпами [Зорина 2004]) і погляди прихильників “етологічного пояснення“ нижнього палеоліту. Свідома діяльність по виготовленню кам'яних виробів у специфічно людській формі допускається ними тільки для неандертальців. У повній відповідності з таким припущенням знаходиться висновок, який ґрунтується на вивченні палеолітичних технологій і наголошує на тому, що в нижньому палеоліті існували лише самі загальні уявлення про можливість контролю за розщепленням, а поява складних технологій, пов'язаних з умінням прогнозувати й отримувати результат, досяжний лише при врахуванні багатьох ймовірних можливостей і виборі оптимального варіанту послідовності необхідних дій, пов'язується вже із середнім палеолітом [Гиря, Нехорошев 1993]. Мова йде про левалуазську техніку. До аналогічного

висновку з приводу левалуазської техніки розщеплення приходять і інші дослідники [Boeda 1988; Van Peer 1992; 1995; Chazan 1997]. Згідно даних технологічного аналізу давніх індустрій, для розщеплювача каменю епохи олдуваю і давнього ашелю було зовсім не обов'язковим бути розумним у тім розумінні терміну, що вживається стосовно людської істоти [Stout 2003; White, Pettitt 1995]. Така оцінка цілком пов'язується з висловленнями з приводу розумових здібностей істот-виробників знарядь на гальках і рубил [Бунак 1966]. Діяльність по розщепленню і виготовленню кам'яних знарядь у ці епохи цілком могла не виходити за межі того, що називається “знаряддевою діяльністю тварин” і в тих чи інших формах спостерігається, наприклад, у сучасних приматів [Гудолл 1992]. Інтелектуальні зусилля, необхідні для обробки каменю в ці епохи - мінімальні; для виготовлення знарядь не необхідні планування й уявне передбачення результату, яким би складним це знаряддя не здавалося сучасному досліднику. Це саме та ситуація, про яку можна сказати, що далеко не всякий штучно оббитий камінь може оцінюватися як знаряддя праці [порівн.: Смирнов 1983], якщо виходити за умовні рамки того значення останнього терміну, в якому він застосовується в археологічній літературі.

Середній палеоліт характеризується повсюдним поширенням технологій, що вимагають усвідомлення мети, розуміння причин і прогнозування наслідків певних операцій при обробці кам'яної сировини. Технології стають *усвідомленими*, а не ситуативно-детермінованими [Гиря, Нехорошев 1993; Baumler 1995]. При цьому кінцева продукція технологій має виразну тенденцію до стандартизації. Доречно нагадати тут той, уже давно відзначений багатьма дослідниками, факт, що саме середній палеоліт уперше характеризується повсюдним поширенням морфологічно усталених і стандартизованих виробів. Технології стають *вірогідносними*: кінцевий результат може

бути досягнуті різними способами, з'являється необхідність вибору одного з можливих варіантів дій. Важливо згадати тут про те, що за уявленнями психологів, мислення виникає при необхідності вибору між двома чи більш ймовірностями. Встановлювана вірогідність технологій є дуже важливою, таким чином, для палеопсихологічних реконструкцій і має безпосереднє відношення до багатьох гостро дискусійних питань антропогенезу, зокрема до проблеми виникнення мислення і мови. Поява необхідності вибору одного з можливих варіантів дій - фактично означає початок майстерності і творчості (включаючи сюди і винахідництво), тут знаходяться і джерела усвідомлення і самоусвідомлення окремої особистості - тобто специфічно людських рис.

Середньопалеолітичні індустрії стають *стандартизованими*. Тенденція до стандартизованості проявляється не лише тільки в серійності морфологічно стійких виробів, але і в підборі вихідної сировини. Очевидно, другий момент дозволяє більш об'єктивно судити про навмисність, в даному випадку планування складних поведінкових дій, пов'язаних з пошуком, добором, використанням кам'яної сировини певної якості, форми та розмірів. В усякому випадку, питання про запланованість форм знярядь залишається дискусійним: відома точка зора про відсутність таких форм в середньому палеоліті [Rolland, Dibble 1990; Dibble 1991; 1995; Odell 2000; Bisson 2001 і ін.]. Вимога до одноманітності і, по можливості, ідентичності сировини - лежить в основі переважаючої більшості технологій минулого і сучасності. Середньопалеолітична технологія обробки каменю все більш уніфікує, стандартизує кінцеву продукцію за рахунок ретельного підбору і попереднього випробування сировини на родовищах. Ймовірно, з пізнім етапом середнього палеоліту України співпадає масовий перехід на нову сировину (табл. 3): від порід в'язких і грубозернистих до порід високо



ізотропних та тонкозернистих. Цей перехід відбиває новий рівень технологічних вимог до забезпечення сировиною на етапі його добору. Важливість цього етапу в процесі кременеобробки безперечна, як про те свідчать експериментальні і етнографічні дані [Семенов 1968; Кабо 1962; Семенов, Коробкова 1983]. Неандертальці усвідомлювали зв'язок між параметрами вихідної сировини, способом розщеплення і якістю кінцевої продукції [Turq 1989; 1992; Turq et al. 1990] і практикували ретельний попередній підбір окремоостей кременю [Степанчук 2002а]. На користь такого висновку свідчить відсутність в матеріалах стоянок типових продуктів розщеплення неякісного кременю, переважання виробів з найкращої за ізотропними властивостями доступної сировини, високий ступінь стандартизації заготовок і знарядь, мінімальна кількість продуктів випробовування сировини. Вимоги, що пред'являються до кінцевої продукції розщеплення, не були однаковими. Найбільш бажаною, "ідеальною" заготовкою міг виявитися і укорочений пластинчастий скол, і великий первинний відщеп, і двобічно оббита заготовка [Stepanchuk, Sytnyk 1999; Kolosov, Stepanchuk 1997; Степанчук 2000]. Пошук і добір сировини коригувався уявленням про те, який кінцевий продукт буде отриманий в кінцевому результаті. Класичним є приклад добору плоских окремоостей сировини для виготовлення двобічних знарядь.

Дослідники-експериментатори [Семенов 1963; Щелинский 1983] особливо наголошують на неймовірному розмаїтті окремоостей сировини за формою, розмірами, інтенсивністю і характером включень, ступенем однорідності, тріщинуватості і т.ін. З цієї об'єктивної розмаїтості параметрів сировини в природі з необхідністю випливає висновок про потребу спеціального і цілеспрямованого пошуку і добору найбільш прийнятної окремоості сировини.

Ще одна важлива складова процесу кременеобробки - знаряддя розщеплення і ретушування. Метрика і, частково, морфологія сколів визначається вагою і величиною відбійника, його загальною формою і формою робочої частини, ступенем твердості [Семенов 1968, с.39]. С.А. Семенов пише про те, що відбійники з гальок представляли собою цілу серію різних за величиною, вагою, твердістю, формою знарядь, які добиралися в залежності від того, яка операція проводилася [Семенов 1968; 1983]. Висновок про спеціальний підбір засобів розщеплення і ретушування, отриманий експериментаторами, повністю узгоджується з даними аналізу серій таких знарядь середньопалеолітичного віку. Так, колекція відповідних артефактів кримської стоянки Пролом I дозволяє зробити висновок про багатоступінчастий послідовний відбір природних річкових гальок за цілою низкою ознак: породою (щільністю/ в'язкістю), формою, вагою, розмірам [Степанчук 1990].

Стандартизація середньопалеолітичних індустрій є показником чітко усвідомлених і запланованих цілей кременеобробки вже на етапі забезпечення сировиною і засобами її обробки.

*Навмисність* як один з істотних моментів стандартизації проявляється і в інших аспектах життєдіяльності неандертальців. Так, середньопалеолітичні пам'ятки України (див. *розділ 9*) доставляють свідчення діяльності по спорудженню житлових захисних конструкцій, поховань, підтримці вогню, виготовленню складових знарядь, знарядь з кістки, ємностей для транспортування. Жоден із цих видів діяльності не має функціональних, технологічних, або сировинних обмежень, які, як справедливо вважає А. Девідсон [Davidson 1999], значно утруднюють з'ясування навмисності у виготовленні кам'яних знарядь.

Істотним для розуміння питання є повсюдне і систематичне використання вогню в середньому палеоліті, зведення конструкцій, похоронна практика неандертальців. Кожен з перелічених напрямів

діяльності має на увазі складний комплекс чітко усвідомлених і планованих цілей та спільних дій, спрямованих на їх досягнення. Особливе місце займає приручення вогню; ця інновація, за своїми багатоплановими наслідками, закономірно оцінюється як одна з ключових в формуванні людської цивілізації [Takács-Sánta 2004].

Систематичне використання вогню розцінюють як найважливіший показник ускладнення соціально-психологічних характеристик гомінід, як своєрідний рубікон між твариною і людиною. Жодна тварина не використовує вогонь в своїй життєдіяльності, тим більше штучно не підтримує і не поновлює його.

Найдавніші свідчення використання вогню на території Європи відносяться до часу більше за 300 тис. років тому [James 1989; Mania et al. 1999; de Lumley 1969; Monnier et al. 1994]. Деякі дослідники припускають дуже ранню (до 2 млн. років тому) дату використання і вогню, що контролюється та поновлюється [Wrangham et al. 1999]. Однак більш аргументованою видається думка про те, що момент приручення вогню слід відносити до часу не давніше за 400 тис. років тому [Straus 1989; James 1989; Rolland 2004]. З часу останнього міжльодовиків'я свідчення використання вогню стають практично повсюдними. На території України найдавніші вогнища виявлені в еемських горизонтах Єзуполя (Волино-Поділля) і Кабазі II (Крим) [Ситник 2000; Чабай 2003а].

#### **Фізичний тип населення в нижньому палеоліті**

На Україні не відомі знахідки викопних людей – виробників нижньопалеолітичних індустрій. Тим не менш, в країні відомі пам'ятки цього періоду. Тому виправданою є потреба стисло охарактеризувати антропологічний тип найбільш вірогідних їхніх мешканців.

На підставі даних, відомих для інших територій Європи, можна припускати, що це були еректоїдні форми, приналежність яких до

сімейства гомінід ніким з антропологів не оспорюється; багато хто розглядає їх як перших представників гомінід. Датування географічно порівняно близьких антропологічних знахідок людини прямоходячої відноситься до 1.2-1.8 млн. років (Дманісі в Грузії, рання форма – *Homo ergaster*), близько 900-700 тис. років (Сель-Унгур в Узбекистані), 700-600 тис. років (Мауерн у Німеччині), 400 тис. років (Більцінгслебен) та ін. Не відомі знахідки еректоїдних форм, що відносяться до часу більш пізнього, ніж міндель-рис. До міндель-рису відносяться знахідки форм перехідних між *Homo erectus* та *Homo heidelbergensis* (Азих в Азербайджані).

На підставі європейських, азіатських і африканських знахідок, морфологічний тип *Homo erectus/ergaster* може бути описаний у такий спосіб [Бунак 1980; Зубов 2004; Харитонов 1981, 1987, 1989; Деревянко и др. 1994; Рыжов 2002]. Ця форма викопних гомінід характеризується прямоходінням, більшою масивністю, ніж передуючі форми австралопітеків, при зрості від 150 до 175 см, вазі до 65 кг і обсязі мозку 880-1100 кубічних см. Череп зберігає архаїчні риси: костисту задню опуклість, скошене чоло, добре виражені надчочномкові виступи лобової кістки, плоску лицьову частину, великі висунуті щелепи, масивні зуби, відсутність підборідного виступу. На думку ряду дослідників (Я.Я. Рогинський), кістки кінцівок не відрізняються від кісток *Homo sapiens*. Є.І. Данилова, однак, відзначає, що наявні дані по кисті австралопітеків і еректусів дають підставу зробити висновок лише про систематичне схоплювання та силове утримання важких предметів [Данилова 1979]. Морфологічна розмаїтість *Homo erectus/ergaster* є високою, що імовірно за все пояснюється відсутністю контакту між окремими групами і відсутністю обміну генами між популяціями [Харитонов 1981], така точка зору розділяється багатьма антропологами і знаходить нові підтвердження [Athreya 2003].

Ендокрани *Homo erectus/ergaster* характеризуються розвиненими ділянками тім'яної області, нижньолобної і верхньої задньої частини лобової області, що, можливо, пов'язано з розвитком функцій праці і мови; для ендокранів синантропів встановлюється розвиток зон оцінки положення тіла, мови і контролю тонких рухів [Харитонов 1987]. Антропологи вказують, що незважаючи на збільшення мозку в *Homo erectus/ergaster*, зовнішня структура лобових долей лишається на досить примітивному рівні, не дуже відрізняючись від ендокранів австралопітеків [Алексеев 1984]. Важливо підкреслити, що за даними палеоневрологів, у гомінід в першу чергу перебудовувалися ділянки мозку, пов'язані з предметною діяльністю, стереоскопічністю зору, сприйняттям просторових співвідношень, орієнтуванням у просторі, механізмом гальмування емоційних реакцій і звуковою комунікацією. В якості певної непрямой вказівки на можливість мови розглядаються грацилізація нижніх щелеп і посилення рельєфу в місцях прикріплення м'язів язика. Припускається, що мовний апарат цих гомінід був слабо розвинутим, а кількість звуків, отже, була обмеженою.

### **Фізичний тип населення в середньому палеоліті**

Знахідки викопних людей, асоційованих із середньопалеолітичними індустріями на Україні порівняно численні. При цьому практично всі вони пов'язані із заключним етапом середнього палеоліту – мустьєрською епохою – і датуються часом після останнього міжльодовиків'я. Переважна більшість решток неандертальців знайдена в середньопалеолітичних печерних стоянках Криму. Певна кількість антропологічних знахідок відома на Середньому Дніпрі, але тут вони позбавлені надійного стратиграфічного і археологічного контексту. У самий останній час з'явилися повідомлення про відкриття людських решток у печерних пам'ятках Прикарпаття на заході України (див. додаток В).

В антропологічному відношенні практично усі відомі кісткові рештки викопних людей України часу середнього палеоліту відносяться до *Homo neanderthalensis*. Ці дані знаходяться в повній відповідності з фактами, відомими для інших територій Європи.

На сьогодні немає ніяких антропологічних підстав ані припускати, ані відкидати безпосередню спадкоємність між *Homo erectus/ergaster* та *Homo heidelbergensis*, що вірогідно населяли територію країни, та неандертальцями, які її населяли безсумнівно. У контексті археологічної проблематики важливо підкреслити, що практично всіма антропологами визнається, що різні форми гомінід частково співіснували в часі. При цьому час співіснування міг сягати десятків тисяч років. В цілому, питання про спадкоємність населення України часу нижнього палеоліту і середньопалеолітичного населення залишається відкритим. Неандертальці, відкриті на території України (Кіік-Коба, Заскельна VI (Колосовська)) одностайно співставляються практично всіма дослідниками з класичними європейськими формами. Однак у ряді морфологічних рис вони демонструють риси подібності з ранніми передньоазійськими *Homo sapiens*. Припускається, що предковою формою неандертальців Європи і ранніх *Homo sapiens* Африки могла послужити єдина, у видовому відношенні, група гомінід [Зубов 2004]. У такому випадку спільним витоком і неандертальців, і людей сучасного фізичного вигляду на території України можуть бути *Homo heidelbergensis*. Про більшу деталізацію проблеми в даний момент говорити не доводиться.

Морфологічний тип *Homo neanderthalensis* може бути описаний у такий спосіб [Алексеев 1983; Данилова 1979; Рогинский 1977; Харитонов, Якимов 1981; Харитонов 1987; Деревянко и др. 1994; Hoffecker 2002]. Це люди середнього зросту (155-170 см), вагою до 70 кг, обсягом мозку 1350-1700 куб. см., із досконалим прямоходінням,

великою подовженою головою, коротким тулубом і масивними кінцівками, з розвиненою мускулатурою, загальна будова кістяка подібна до будови кістяка людини сучасного фізичного вигляду, є досить багато відмінностей у будові черепа, зуби великі, без ознак карієсу. Особливості будови черепа вказують на такі архаїчні риси як могутні надчочномкові валики, похиле чоло, чітко виражений потиличний бугор, могутню нижню щелепу без або зі злегка наміченим підборідним виступом. Широка лицьова частина з великим пласким чи виступаючим носом сильно висунута вперед. За комплексом основних морфологічних ознак, кисть неандертальців повинна розглядатися як цілком людська, але здатна головним чином до грубих і відносно простих маніпуляцій, які вимагають великих силових витрат [Данилова 1979]. Відзначається, що порівняльна масивність кісток кисті неандертальця і деякі особливості їхньої морфології можуть і не носити спадкоємний характер, а являтися результатом прижиттєвих змін, отриманих унаслідок постійних великих фізичних навантажень. В.П. Якимов і В.М. Харитонов наголошують, що морфологічний прогрес будови головного мозку при порівнянні *Homo erectus* та неандертальців відзначається головним чином в інтенсивному розвитку областей, функціонально пов'язаних з різними сторонами трудової діяльності [Алексеев 1984]. Ендокрани неандертальців вказують на розвиток мови (дані В.В. Бунака, В.І. Кочеткової, Ю.Г. Шевченко й ін.). Морфологія під'язичної кістки (знахідка з Кебари) має всі показники сучасної, що вказує на здатність неандертальців до членороздільної мови [Tillier, Arensburg 2000]. Для неандертальців за даними ендокранів, а також і за деякими археологічними вказівками, встановлюється праворукість. Невисокі, кремезні, з порівняно короткими кінцівками, неандертальці досить близько нагадують вигляд сучасних північних народів (ескімоси, лопарі та ін.). Загальновідома реконструкція неандертальців у вигляді

згорблених, з напівзігнутими колінами, схиленими головами і незграбною походою істот уже давно визнана помилковою. Описані риси, специфічні для літньої, хворої на артрит, людини з французької стоянки Ля-Шапелль-о-Сен, характеризують лише індивідуальні особливості і не можуть бути екстрапольовані на вигляд усіх представників неандертальців.

Припускається [Алексеев 1984], що неандертальці досконало були обізнані в особливостях рельєфу, тваринного і рослинного світу урочищ, які входили в їхню, користуючись терміном біології, “кормову” територію. Про те, що такими знаннями про інтенсивно використовувану територію володіє будь-яка високоорганізована жива істота, свідчать численні спостереження етологів; тим більше слід припускати їхню наявність і усвідомлене використання для неандертальців. Знання про поведінку тварин – потенційні об'єкти полювання, рослинність, водну інфраструктуру і локалізацію та особливості кам'яної сировини входили в число пріоритетних для неандертальців, оскільки вони відносилися до числа життєво необхідних. Установлювана за антропологічними даними здатність неандертальців до просторової орієнтації має велике значення при експлуатації мисливської території, пошуку і забезпеченні кам'яною сировиною, використанні джерел води і сховищ. Потреба в поновленні засобів існування сприяла зміцненню навичок орієнтування на місцевості, освоєнню різних форм рельєфу, усвідомленню ходу часу, добових і сезонних ритмів природного процесу [Алексеев 1984]. У цілому, не буде перебільшенням сказати, що кожний з видів практичної діяльності неандертальців, спрямованої до підтримки існування, безсумнівно являв собою важливий канал інтенсивного пізнання навколишнього світу, сприяв нагромадженню об'єктивних позитивних знань. Деякі дослідники підкреслюють естетичний аспект виробів,



виконаних з екзотичних порід каменю, безпосередньо не пов'язаних або мало пов'язаних з їхньою функцією [Станко 1997]. Таке трактування можливе, але естетична оцінка виступає лише як один, і далеко не самодостатній, фактор, що обумовлював використання незвичних матеріалів. У той же час, як вважають деякі дослідники, не можна ставити знак рівності між пізнавальними і комунікативними якостями неандертальців і людей сучасного фізичного вигляду [огляд див. Wynn, Coolidge 2004]. Вважають, що неандертальці були менш здібні до творчості і винахідництва, а їхня особистість характеризувалася такими рисами як стоїцизм, байдужість до загроз, утрудненість в прийнятті довгострокових рішень [Wynn, Coolidge 2004].

### **Проблема фізичного типу людності на етапі переходу від середнього до верхнього палеоліту**

Загальноприйнятим є вважати, що творцями європейських, в тому числі і українських, середньопалеолітичних індустрій були неандертальці, а верхньопалеолітичних – люди сучасного фізичного вигляду. Це правило, як видається, було порушено для території Східної Європи єдиний раз – у випадку дитини з кримської печери Старосілля, і дослідженої О.О. Формозовим на початку 50-х рр. минулого сторіччя. Дитина із Старосілля виявилася сучасною за фізичним виглядом, але супроводжувалася середньопалеолітичними виробами [Формозов 1958]. Потрібно згадати також про знахідку вірогідних решток *Homo sapiens* на муст'єрській пам'ятці Ріжок I в Приазов'ї на території Росії [Праслов 1968], однак в цьому випадку мова йде про ізольовану знахідку зуба. Недавнє поновлення робіт в Старосіллі привело до відкриття кількох нових кістяків, на цей раз ймовірно середньовічних [Marks et al. 1997]. Якщо і безперечна, аргументація практично сучасного віку нових антропологічних знахідок в Старосіллі навряд чи може бути використана для передаткування решток людини з розкопок О.О.

Формозова. Незважаючи на загальну схожість орієнтації похованих і їхнє тяжіння до однієї ділянки стоянки, існують очевидні розходження в стратиграфічних обставинах знахідок 1953 і 1993-1994 рр. [Дороничев, Голованова 2004]. Нагальною є потреба прямого датування решток, виявлених в 1950-х рр., а також повторного аналізу стратиграфічних обставин знахідки скелету дитини; до тих пір аргументація молодого віку цієї знахідки не може вважатися ані переконливою, ані остаточною. Разом з тим, до отримання нових аргументів на користь давнього віку старосільського поховання, досліджено в 1950-х рр., оперувати цими даними слід з обережністю. Поки ж можна прийняти, що будь-яка середньопалеолітична індустрія є продуктом творчості неандертальців, а будь-яка верхньопалеолітична - належить людям сучасного фізичного вигляду. У такій схемі міркувань залишається не з'ясованим питання про тип носіїв т.зв. симбіотичних індустрій, що об'єднують середньопалеолітичні і верхньопалеолітичні риси.

Теоретично, їхні носії можуть бути представлені: тільки неандертальцями, неандертальцями і людьми сучасного фізичного вигляду, тільки людьми сучасного фізичного вигляду. Слід, проте, відкинути як малоймовірну, можливість того, що носіями симбіотичних традицій регіону є виключно люди сучасного фізичного вигляду. Треба враховувати ту обставину, що вони, звідки б не просувалися в Східну Європу, прибули з регіонів, в яких вже знаходилися в сусідстві з неандертальцями і середньопалеолітичними технологіями, при цьому, не запозичуючи їх. Видається сумнівним, що регіональні неандертальські технології, зокрема, практика виготовлення двобічних виробів справила настільки сильне враження на носіїв більш передових технологій, які проникли в регіон, що вони запозичували і удосконалювали її. Принаймні, прямих свідочств на користь такої ймовірності немає. Більш вірогідними, тому, представляються два перших варіанти складу носіїв

архаїчних індустрій перехідного періоду Східної Європи, тобто лише тільки неандертальці, і неандертальці і люди сучасного фізичного вигляду. Представляється, все ж, що більш прийнятний з них другий варіант.

У Східній Європі відомий ряд пам'яток із змішаними середньо- і верхньопалеолітичними рисами. Обов'язкова протягом тривалого часу присутність в інвентарі таких пам'яток середньопалеолітичних типів виробів може бути розцінена тільки як прояв стійко підтримуваної традиції. Важко оцінити період часу, необхідний для формування і закріплення традиції, однак навряд чи великою помилкою буде припустити, що цей процес вимагав більше сотні - кількох сотень років. Залучення в традиційну практику чужих технологій є можливим як шляхом навчання, так і шляхом наслідування. І той, і інший шлях припускає безпосередній і досить тривалий контакт. Питань не виникає в тому випадку, якщо мало місце спільне проживання представників двох різновидів людини. Неузгодження з'являються, якщо уявити, що неандертальці раптово починають успішно імітувати верхньопалеолітичну технологію і морфологію, як це іноді припускається [Klein 1995]. Утім, імітувати можна досить схоже, у деталях не знаючи "для чого" і "як", але приблизно знаючи "що". Зрештою, виробництво реплік покинутих чи загублених виробів, виготовлених за "прогресивними" технологіями, здається цілком посиленою задачею для неандертальців [Coolidge, Wynn 2004; Wynn, Coolidge 2004]. Однак залишається питання: *навіщо* займатися такою імітацією? Ніяких економічних (якщо навіть такі існували) переваг використання нових технологій за короткий час "підглядання", необхідного для успішного імітування виробів – не простежити і не усвідомити. Припускати певну соціальну значимість імітування – занадто фантастично. Схоже, на питання "для чого?" слід відповісти –

“ні для чого“: не знаходяться раціонально пояснювані стимули такої імітації. Акультурація у формі запозичення ідей, таким чином, видається малоімовірною. Але тоді слід відкинути як малоімовірну і можливість того, що творцями симбіотичних індустрій могли бути винятково неандертальці. Допускається втім, що традиційна верхньопалеолітична культура могла виникнути внаслідок конкуренції, яка стала особливо жорсткою в умовах проникнення нового - прийшлого - населення в регіони, вже освоєні неандертальцями. Допускається при цьому, що еволюційні зміни в напрямку більш “прогресивних“ технологій і більш ускладненої соціальної організації практично незалежно могли відбуватися як у середовищі неандертальців, так і в середовищі людей сучасного фізичного вигляду. Як основний доказ використовуються дані по шательперонських пам’ятках, асоційованих, як відомо, з неандертальцями; при цьому акцентується більш рання хронологічна позиція шательперону в порівнянні з регіональним раннім оріньяком [D’Ericco et al., 1998; 2003; Zilhão, D’Errico, 1999; Zilhão et al. 2006]. Слід, однак, мати на увазі високу імовірність хронологічного співіснування кроманьйонського і неандертальського населення в регіоні [Mellars 1996; Mellars et al. 1999]. Невідомо хто був носієм найдавніших верхньопалеолітичних за своїм виглядом індустрій у цьому регіоні, але не виключено, що творцем “преоріньяку“ чи “архаїчного оріньяку“ були люди сучасного фізичного вигляду. Нарешті, слід мати на увазі і те, що якщо творцями шательперонської індустрії були контактуючі неандертальці і люди сучасного фізичного вигляду, то факт поховання неандертальця і знахідки розрізнених кісткових решток останнього в контексті шательперону також не свідчить виключно *лише* про неандертальську приналежність його носіїв. У цілому, наявні факти, як видається, більш відповідають останній альтернативі, що залишилася: творцями симбіотичних індустрій, що поєднують середньопалеолітичні і

верхньопалеолітичні риси, були спільно проживаючі неандертальці і *Homo sapiens*.

Тут, однак, виникає складність. Загальновідомо, що носієм симбіотичних традицій Східної Європи, як це встановлюється, приміром, за матеріалами стрілецької і городцовської культур, є люди сучасного фізичного вигляду. Аналогічні висновки робляться і на інших, хоча і значно більш фрагментарних, матеріалах, наприклад відомих для І шару Міри. У той же час, усі названі індустрії містять середньопалеолітичні компоненти, що знаходять аналогії серед мікокських індустрій. Творцями ж цих останніх, відповідно до супроводжуваних антропологічних решток, відомих і на Північному Кавказі, і в Криму, і в Центральній Європі - були неандертальці. Зовсім неможливо уявити, що за лічені кілька тисячоліть, що пройшли з моменту виникнення цих архаїчних традицій, міг кардинально змінитися антропологічний тип носіїв, залучених у гібридизацію. Якщо люди сучасного фізичного вигляду виявляються наприкінці послідовності, виходить, вони були й на її початку. Але якщо, як припускається, на початку послідовності були і неандертальці, те куди ж вони поділися наприкінці її?

Тут можна навести наступні міркування. Певні архаїчні риси прослідковуються в морфології носіїв досить пізніх симбіотичних індустрій Східної Європи (Сунгирь, з датою 25-24 тис. років тому) [Зубов, Харитонов 1984]. Хоча в останній час заперечується неандерталоїдність рис сунгирців, певні вказівки на ймовірну метисацію неандертальців і людей сучасного фізичного вигляду залишаються [Козинцев 2003]. Явні архаїчні риси прослідковуються в будові кістяка індивідуума з Лагар Бейо, датованого близько 25-24 тис. років тому і асоційованого з граветською індустрією [Zilhão 2001]. Неандерталоїдні риси мають антропологічні рештки сучасної людини з Фогельхерду з

датою близько 32 тис. років тому, супроводжуваного оріньякоїдною індустрією [Wolpoff 1999]. Про сполучення архаїчних і розвинених рис повідомляється для недавно виявлених кісткових решток *Homo sapiens* з румунських Карпат, що датуються близько 35 тис. років тому [Trinkaus et al. 2003]. Показово, що і неандерталець із Сен-Сезар, виявлений у контексті шательперонської індустрії з TL віком у 36 тис. років тому, демонструє риси сучасної морфології [Wolpoff 1999]. Список подібних прикладів можна продовжити [Kozłowski 1996; Svoboda et al. 1996; Wolpoff 1999]. Відомо, що безсумнівно сучасні за морфологією кісткові рештки людини, виявлені в різних регіонах Європи, датуються не давніше 32 тис. років тому. Дослідження верхньопалеолітичної серії антропологічних решток, дозволяє стверджувати про досить високу частоту “неандерталоїдних рис” у носіїв оріньяку та гравету Європи [Frayser 1992]. Таким чином, у контексті антропологічних даних знаходяться певні вказівки на імовірність безпосередніх контактів і гібридизацію *Homo sapiens* і *Homo neanderthalensis*, принаймні, між 40-32 тис. років тому, але, в цілому, вони не дають свідчень на користь їх інтенсивності та масовості [Pearson 2004].

Дані генетичних аналізів, на перший погляд, суперечать такій імовірності. Так, останні дані по мтДНК неандертальців [Smith et al., 1999; Ovchinnikov, Goodwin, 2001; Serre et al. 2004; Lalueza-Fox et al. 2006], а також дані по мтДНК ранніх кроманьйонців [Caramelli et al., 2003; Serre et al. 2004] не дозволяють стверджувати про наявність генетичних зв'язків між двома різновидами людини.

Однак, як стверджують і самі генетики, на рівні сучасних даних і можливостей застосовуваних методик неможливо цілковито заперечувати наявність контактів між двома популяціями [Hoss 2000; O'Rourke et al. 2000; Hofreiter et al. 2001; Serre et al. 2004]. Слід врахувати і ще одна обставину. Не виключено, що гени сучасної людини, яка

інтенсивно контактувала з архаїчними людьми, досить швидко витісняли з генетичного набору більшість (якщо не всі) специфічно неандертальських генів [Enflo et al. 2001]. Припускається, що неандертальці були менш репродуктивними в порівнянні з *Homo sapiens*. Контакт між більш репродуктивним і менш репродуктивним підвидами може призводити до швидкого зникнення менш репродуктивного підвиду [Levin 2002]. Можливий, тому, парадоксальний висновок про те, що саме мирне співіснування й інтенсивна гібридизація тубільного середньопалеолітичного населення Східної Європи і прийшого населення, призвели до швидкого зникнення перших. Приблизно такий варіант передбачає дифузійна модель В. Есварна [Eswaran 2002; Eswaran et al. 2005; Медникова 2003], яка передбачає випадкові переміщення груп мисливців-збирачів сучасного фізичного типу (дифузія населення) в умовах невеликого рівня змішання з місцевим населенням. У той же час навряд чи слід стверджувати, що таке пояснення долі тубільного неандертальського населення є винятковим і єдино можливим. З рахунків не слід відкидати й інші, у тому числі і найжорсткіші імовірності, аж до фізичного знищення частини місцевих мешканців.

Таким чином, як видається, на даний момент найбільш реалістичним є вважати, що творцями симбіотичних індустрій, що поєднують середньопалеолітичні і верхньопалеолітичні риси, *принаймні спочатку* були спільно проживаючі неандертальці і люди сучасного фізичного вигляду; надалі їх носіями могли виступати тільки кроманьйонці, які певний час зберігали у своєму генетичному фонді деякі архаїчні риси. В усякому разі, таке пояснення узгоджує археологічні дані і до певної міри підтримується антропологічними свідченнями [Козинцев 2003].

Симбіотичні чи архаїчні культури верхнього раннього палеоліту співіснували з пізніми середньопалеолітичними (неандертальці) і

справжніми верхньопалеолітичними пам'ятками (люди сучасного фізичного вигляду).

Тип *Homo sapiens* вирізняється низькою кутастою черепною коробкою, широким, середньовисоким обличчям з малим лицьовим покажчиком, високим і вузьким носовим отвором. Надбрівні дуги слабо розвинуті чи відсутні, щелепи порівняно невеликі, підборідний виступ добре розвинений, обсяг мозку в середньому складає 1400 см<sup>3</sup>. Будова черепа і посткраніального кістяка відрізняється від сучасних, фактично, лише масивністю [Рогинский, Левин 1978; Харитонов, 1987]. На окремих черепах зі Східної Європи (Костьонки XIV) відзначаються негроїдні риси. Аналіз ендокранів свідчить про збільшення центрів мови й асоціації. Поліморфізм викопних людей сучасного фізичного вигляду, на думку ряду дослідників, слід розцінювати як прояв палеорасових особливостей, подальше поглиблення і розвиток яких призвели до формування сучасних рас.

Немає ніяких свідчень на користь скільки-небудь істотних відмінностей викопного *Homo sapiens* від сучасної людини у відношенні здатності до мислення і пізнання, розмовної мови й іншим властивостям і якостям, що характеризують людину.

xxx

Носіями індустрій нижнього палеоліту території України були форми, близькі *Homo erectus/ergaster*, походження яких пов'язують з африканським континентом. Ранній етап середнього палеоліту в попередньому плані може бути співвіднесений з т.зв. *Homo heidelbergensis*, пізній (мустьєрський) - з класичними *Homo neanderthalensis*. У перехідний період від середнього до верхнього палеоліту на території України співіснували автохтонні неандертальці і прийшли люди сучасного фізичного вигляду.



В даний момент на території країни відсутні антропологічні знахідки, пов'язані з нижнім палеолітом і раннім етапом середнього палеоліту. Хронологічно найбільш ранні знахідки викопних людей на Україні визначаються як *Homo neanderthalensis* і виявлені на стоянках, що відносяться до ранніх етапів останнього льодовиків'я.

Антропологічні і археологічні свідчення на користь здатності неандертальців до мислення і мови досить уривчасті, але в той же час вони походять із різних джерел. Натомість аналогічні свідчення для *Homo erectus/ergaster* досить суперечливі і неоднозначні. Високо ймовірним, отже, є висновок про те, що носіям середньопалеолітичних індустрій території України були притаманні властиво людські якості мислення та способи комунікації. Левалуазські технології є важливим археологічним свідченням наявності у неандертальців абстрактного мислення. Ці технології є *усвідомленими* та *вірогідносними*, а не ситуативно-детермінованими та лінійними. Середньопалеолітичні технології є також усвідомлено орієнтованими на сировину і заготовки знарядь з певними характеристиками, тобто вони є *планованими*, а їх кінцева продукція має ознаки *стандартизації*. Багато з аспектів життєдіяльності неандертальців (використання вогню, виготовлення житлових конструкцій, поховання і ін.) характеризуються навмисністю і таким рівнем ускладненості планування, який передбачає використання мови.

Висока вірогідність того, що неандертальці характеризуються базово людськими якостями, дозволяє припускати можливість залучення для реконструкцій їхнього суспільства універсальних характеристик традиційної культури мисливців-збирачів. Ймовірність визнання принципової психологічної подібності неандертальців і сучасних людей, відкриває теоретичну можливість для тестових порівнянь проявів середньопалеолітичного і традиційного суспільства, і, в разі отримання

позитивних результатів, певних екстраполяцій з аналогічної діяльності традиційних суспільств.

Загальноприйнятим є вважати, що верхньопалеолітичні пам'ятки України асоційовані з людиною сучасного вигляду, а середньопалеолітичні - з неандертальцями. Хронологічне перекривання пізніших середньопалеолітичних і ранніх верхньопалеолітичних пам'яток і наявність т.зв. архаїчних або симбіотичних індустрія припускає теоретичну можливість обмежених контактів між двома групами населення.

## ДОДАТКИ

### Додаток К

#### Поховання середньопалеолітичного віку на території України

##### *Кіік-Коба I*

Поховання дорослого неандертальця зафіксоване в центральній частині сховища приблизно на рівній відстані (5-7 м) від сучасної краплинної лінії і бічних скельних стінок грота. Розташовано перпендикулярно по відношенню до входу в грот. Похований (стать з вірогідністю не встановлена, вік 40-45 років) розташовувався в овальній ямі, виконаній у відкладах нижніх шарів гроту, з розмірами 2,1x0,8x0,45 м, орієнтованій ПвнС-ПвдЗ. Дно ями - штучно розширена і заглиблена западина скельної підлоги сховища. Реконструюється положення на правому боці із злегка підігнутими ногами, головою на ПвнСх, з правою рукою, можливо, витягнутою, а лівою – в області голови (рис. 159). У районі стіп зафіксований прошарок волокнистої структури, вірогідно рештки органіки. Поховання пов'язується з нижнім (VI) шаром стоянки. Значно зруйновано ямою, опущеною з верхнього шару (IV). Достовірний супровідний інвентар не виявлений. Відсутні дані про будь-які пов'язані з похованням спеціальні конструкції. Абсолютний вік шару не встановлений.

##### *Кіік-Коба II*

Поховання дитини неандертальця зафіксовано в центральній частині сховища в безпосередній близькості від поховання Кіік-Коба I (менше 1 м на ПвнПвнСх) і в аналогічній позиції стосовно конфігурації гроту (рис. 160). Розташовано паралельно до входу в грот, головою до виходу. Похований (дитина 5-8 місяців) розташовувався в штучній округлій ямі з вірогідним діаметром близько 1 м і глибиною до 70 см.

Реконструюється положення на лівому боці із злегка підігнутими ногами, головою на Пвд, руками або витягнутими уздовж тулуба, або злегка відставленими від нього. Похований був перекритий (?) великим блоком вапняку. Поховання пов'язується з верхнім (IV) шаром стоянки. Не виключено, що велика яма, що зруйнувала частину поховання Кіік-Коба I пов'язана із спробою поховання дитини Кіік-Коба II. За повідомленням Г.А. Бонч-Осмоловського, трохи вище похованого знаходилося трикутне знаряддя. Вік шару IV за  $^{14}\text{C}$  становить близько 32 тис. років.

### *Старосілля*

Поховання дитини сучасного фізичного вигляду зафіксовано на площадці перед навісом, приблизно в центральній частині ділянки з нашаруваннями палеолітичного віку, близько 8 м від задньої скельної стінки. Розташовано паралельно входу в навіс, головою до виходу (рис. 161). Поховальна конструкція не простежена. Припускається, що похований (дитина приблизно 1,5-2 років) був покладений на обвальну плиту козирка навісу і присипаний стерильним вапняковим щебенем і суглинистим седиментом. Реконструюється положення на правому боці (чи на спині) з витягнутими ногами, головою на З, руки незначно зігнуті, кисті в області тазу. Поховання перекрите узгодженими відкладами, що включають артефакти верхнього шару стоянки. Шар, що перекриває рештки людини, датується за  $^{14}\text{C}$  між 35-42 тис. років тому (чотири дати).

### *Заскельна VI (Колосовська)*

На трьох ділянках III (IIIa) шару зафіксовано три порівняно компактних скупчення кісткових решток дітей 1, 2-3, 5-6, 10-12 і 14-15 років. Скупчення віддалені одне від одного на відстань від 1,5 до 3 м. У різних скупченнях в анатомічному зв'язку зафіксовані фаланги кисті індивіда 14-15 років, дитини 5-6 років і фаланги стопи дитини 2-3 років,

що може розглядатися як вказівка на навмисне поховання решток (рис. 162; 163). Спочатку вважалося, що мова може йти про колективне розчленоване поховання (Ю.Г. Колосов). Надалі, принаймні для одного із скупчень, висловлювалася думка про значне порушення ямками, опущеними з вище залягаючого шару. Повідомляється про округле компактне скупчення кісток тварин над одним із скупчень людських решток. Обставини знахідки й антропологічних решток потребують додаткових досліджень. Відкритим залишається питання про одночасність скупчень з людськими рештками і про дійсну приналежність решток одного біологічного віку одному індивіду. Тим самим залишається невирішеним питання про кількість похованих і кількість поховань. Численність антропологічних решток, що утворюють компактні скупчення на рівні одного горизонту, і їхня відносна комплектність дозволяє, не деталізуючи обставин ритуалу, стверджувати про навмисний характер поховання решток як мінімум п'яти особин неандертальців. Шари, що включають антропологічні знахідки, датуються за  $^{14}\text{C}$  близько 37-39 тис. років тому.

## ДОДАТКИ

### Додаток Л

#### Об'єкти “мобільного мистецтва“, свідоцтва “символізму“ і образотворчої діяльності з середньопалеолітичних пам'яток України

##### 1. Об'єкти “мобільного мистецтва“

###### *Заскельна VI (Колосовська)*

Шар IIIa. Проколка виготовлена з грифельної кістки коня, з істотним підпрацюванням поверхні, що змінила вихідну природну конфігурацію кістки. Довжина 7,2 см, діаметр від 0,7 до 0,2 см. На одній з поверхонь, ближче до потовщеного кінця, просліджується 11 паралельних насічок, розташованих перпендикулярно до довгої осі виробу [Колосов 1986, с.67, табл. LXLIII]. Згідно наявним <sup>14</sup>C датуванням шар відноситься приблизно до 39 тис. років тому.

###### *Пролом II*

Шар I. Підтрикутний фрагмент трубчастої (?) кістки розмірами 38x15 мм. На поверхні компактного шару просліджується три (одна пошкоджена давнім зламом) злегка вигнуті нарізки довжиною 10-18 мм, глибиною 0,5, шириною 1 мм. Взаєморозташування нарізок – віялоподібне (рис. 164, 4). Згідно <sup>14</sup>C датам (чотири) шар датується між 22,6-24,5 тис. років тому.

Шар II. Ікло жеребця з розмірами 47x16 мм. На поверхні є п'ять глибоких гравірованих нарізок довжиною від 17 до 28 мм. Кореневий край ікла, не виключено, був штучно поглиблений і розширений. Взаєморозташування нарізок – підпаралельне (рис. 164, 2). Згідно <sup>14</sup>C даті шар датується близько 28 тис. років тому.

Шар III. Фрагмент діяфізу трубчастої кістки розмірами 37x14 мм. На поверхні є дві глибоких нарізки довжиною до 28, шириною до 1,5 і глибиною до 1 мм. Взаєморозташування нарізок – підпаралельне (рис. 164, 3). Одна з них збереглася повністю, друга пошкоджена зломом. Дата шару за  $^{14}\text{C}$  41,6 тис. років тому.

Шар III. Дистальний фрагмент першої фаланги сайги, з розмірами 26x9,5 мм. На поверхні тіла фаланги просліджується сім тонких, віялоподібно розташованих нарізок, довжина яких варіює від 3 до 6,5 мм. (рис. 164, 1). Усі нарізки пошкоджені пізнім зломом. Дата шару за  $^{14}\text{C}$  41,6 тис. років тому.

### ***Кіік-Коба***

Шар IV. Відщеп з ділянкою крейдяної кірки на спинці. Розміри відщепу 3,5x1,8x5 мм. На ділянці кірки є п'ять підпаралельно розташованих навскісних нарізок довжиною від 0,6 до 1,1 см. Крайні пари нарізок з'єднані діагонально розташованими нарізками (мал. 165, 2). Шар датується за  $^{14}\text{C}$  близько 32 тис. років тому.

### ***Молодова I***

Шар 4. Середня частина ребра розмірами 10,5x3,1x1,5 см. На внутрішній сплюсненій поверхні мається дві групи (з 8 і 13) паралельно розташованих нарізок довжиною 3-5 мм, шириною і глибиною до 0,2 мм. Групи нарізок розташовані в одну лінію з розривом 13 мм. Відстань між нарізками 1,2-1,8 мм. Шар корелюється із стадіалом між брьорупом і оддераде. Є некінцева  $^{14}\text{C}$  дата >44000 тис. років тому.

Для цього ж шару повідомляється про наявність ще кількох предметів з аналогічними рядами тонких паралельних нарізок. Повідомляється також про підтрикутні і зигзагоподібні композиції [Ситник 1999]. Слід, проте, підкреслити, що висловлюється також думка про повну відсутність в матеріалах 4 шару Молодового I безсумнівних об'єктів мистецтва [Nowell et al. 2003].

## 2. Свідоцтва “символізму“

### *Заскельна V*

Шар V. Плаский фрагмент стягнення вохри розмірами 21x23x5 мм на одній з поверхонь по всій площі має чисельні групи подряпин зіскоблювання (рис. 165, 1). Час існування шару співвідноситься з амерсфортом-брьюрупом.

### *Заскельна V*

Траншея. Фрагмент вохри розмірами 46x21x10 мм. На 2/3 поверхонь несе множинні сліди зіскоблювання і наступного стирання. У результаті інтенсивного використання предмет одержав конусоподібну форму і являє собою типовий т.зв. вохряний “олівець“. Точна дата шару, що вміщає знахідку, не відома.

### *Заскельна VI (Колосовська)*

Шар II, горизонт 1. Великий фрагмент стягнення вохри розмірами 61x43x16 мм на одній з поверхонь має чисельні групи подряпин зіскоблювання. Площа ділянки 52x26 мм. (рис. 165, 3). Шар датований за  $^{14}\text{C}$  між 30-31 тис. років (чотири дати).

## 3. Свідоцтва образотворчої діяльності

### *Пронятин*

Поздовжньо розколота променева кістка зубра на ділянці губчатої маси має зображення тварини (?). Зображення виконане в техніці зворотнього рельєфу (різьблення з видаленням верхнього шару губчатої маси усередині окресленого заглибленими лініями профілю). Знахідка не має аналогів у середньопалеолітичних пам'ятках (рис. 166). Шар, з якого походить знахідка, корелюється з часом від кінця еєму до амерсфорту-брьюрупу.



## ДОДАТКИ

## Додаток М

**Абсолютні датування середньопалеолітичних і ранніх  
верхньопалеолітичних пам'яток України**

**1. Радіовуглецеві датування середньопалеолітичних пам'яток \***

стоянка	шар	лаб.	дата	матеріал	регіон	джерело
Заскельна V	I	Ki-10744	30080±350	кістка	Крим	2
Заскельна V	I	Ki-10891	28850±400	кістка	Крим	2
Заскельна V	II	Ki-10743	31600±350	кістка	Крим	2
Заскельна V	III	Ki-10603	39200±520	кістка	Крим	2
Заскельна V	IV	GrA-13916	> 46000	кістка	Крим	1
Заскельна V	IV	Ki-10603	> 47000	кістка	Крим	2
Заскельна VI (Колосовська)	I	Ki-10892	22500±450	кістка	Крим	2
Заскельна VI (Колосовська)	I	Ki-10605	22800±400	кістка	Крим	2
Заскельна VI (Колосовська)	I	Ki-10606	24400±480	кістка	Крим	2
Заскельна VI (Колосовська)	I	Ki-13373	25700±160	кістка	Крим	4
Заскельна VI (Колосовська)	I	Ki-13375	25200±160	кістка	Крим	4
Заскельна VI (Колосовська)	I	Ki-13376	24600±170	кістка	Крим	4
Заскельна VI (Колосовська)	II	OxA-4131	30110±630	кістка	Крим	3
Заскельна VI (Колосовська)	II	Ki-10607	30220±400	кістка	Крим	2
Заскельна VI (Колосовська)	II	Ki-10893	30700±450	кістка	Крим	2
Заскельна VI (Колосовська)	II	Ki-10608	31100±490	кістка	Крим	2
Заскельна VI (Колосовська)	III	OxA-4772	35250±900	кістка	Крим	3
Заскельна VI (Колосовська)	III	Ki-10894	36400±450	кістка	Крим	2
Заскельна VI (Колосовська)	III	Ki-10609	38200±410	кістка	Крим	2
Заскельна VI (Колосовська)	IIIa	OxA-4132	30760±690	кістка	Крим	3; 6
Заскельна VI (Колосовська)	IIIa	OxA-4773	39100±1500	кістка	Крим	3; 6
Заскельна VI	IIIa	Ki-10610	39400±480	кістка	Крим	2

(Колосовська)						
Заскельна VI (Колосовська)	IV	Ki-10611	> 47000	кістка	Крим	2
Пролом II	I верх	Ki-10746	22900±300	кістка	Крим	2
Пролом II	I	GrA-5445	22650±100	кістка	Крим	1
Пролом II	I	Ki-10895	22800±600	кістка	Крим	2
Пролом II	I	Ki-10745	24550±300	кістка	Крим	2
Пролом II	II	Ki-10617	28100±350	кістка	Крим	2
Пролом II	III	Ki-10611	41600±800	кістка	Крим	2
Червона Балка	II	GrA-13920	> 46000	кістка	Крим	1
Пролом I	I	Ki-10896	29600±550	кістка	Крим	2
Пролом I	I	Ki-10614	30220±450	кістка	Крим	2
Пролом I	I	GrA-13917	30510+580/-530	кістка	Крим	5
Пролом I	I	GrA-13919	31300+630/-580	кістка	Крим	5
Пролом I	II	Ki-10615	33500±400	кістка	Крим	2
Пролом I	II	Ki-10616	35200±450	кістка	Крим	2
Киик-Коба	IV	Ki-8163	32300±300	кістка	Крим	2
Буран-Кая III	B1	OxA-6673	28840±460	кістка	Крим	6
Буран-Кая III	B1	OxA-6674	28520±460	кістка	Крим	6
Буран-Кая III	B1/C	OxA-4129	33210±900	кістка	Крим	6
Буран-Кая III	B1/C	OxA-4130	32710±940	кістка	Крим	6
ГАБО	I	GrA-1616	32200±800	кістка	Крим	7
ГАБО	I	GrA-12116	11510±80	кістка	Крим	2
ГАБО	I	Ki-10612	12250±170	кістка	Крим	2
Старосілля	h. 1	OxA-4134	35510±1170	кістка	Крим	3; 6
Старосілля	h. 2	OxA-4133	36100±1250	кістка	Крим	3; 6
Старосілля	I	OxA-4775	41200±1800	кістка	Крим	3; 6
Старосілля	I	OxA-4887	42500±3600	кістка	Крим	3; 6
Альошин Грот	I	Ki-1061i9	28700±510	кістка	Крим	2
Альошин Грот	I	Ki-10620	30200±490	кістка	Крим	2
Альошин Грот	II	GrA-13914	35910+1050/-1000	кістка	Крим	1
Альошин Грот	II	Ki-10621	36630±480	кістка	Крим	2
Альошин Грот	II	Ki-10622	37050±400	кістка	Крим	2
Шайтан-Коба IV	I:2	Ki-10747	14060±200	кістка	Крим	2
Шайтан-Коба IV	I:3	Ki-10748	17800±250	кістка	Крим	2
Шайтан-Коба IV	I:4	GrA-12117	18020±100	кістка	Крим	2
Шайтан-Коба IV	2:1	GrN-21189	20810±140	кістка	Крим	2
Шайтан-Коба IV	2:2	GrA-11925	20580±170	кістка	Крим	2
Шайтан-Коба IV	2:2	Ki-10462	20720±180	кістка	Крим	2
Шайтан-Коба IV	2:2	Ki-10463	20890±180	кістка	Крим	2
Шайтан-Коба IV	2:4	Ki-10464	21240±170	кістка	Крим	2
Кабазі II	II:1	OxA-4770	31550±600	кістка	Крим	3; 6
Кабазі II	II:2	OxA-4771	35100±850	кістка	Крим	3; 6
Кабазі II	II:4	OxA-4858	32200±900	кістка	Крим	3; 6
Кабазі II	II:5	OxA-4859	33400±1000	кістка	Крим	3; 6
Карабі-Тамчин	III	OxA-10883	> 42400	кістка	Крим	8
Кормань IV	11	GrN-6807	44400±2050/1630	дерев.вуг	Дністер	15
Молодова I	IV	GrN-3659	>44000	дерев.вуг	Дністер	12
Молодова V	11a	ЛУ-16	> 35 600	грунт	Дністер	13
Молодова V	11	ЛУ-17	>45,6	дерев.вуг	Дністер	13
Молодова V	11	GrN-4017	>40,3	дерев.вуг	Дністер	14
Жорнів	II	ГИН-4917	25000±400	дерев.вуг	Волинь	

Королеве	Пб-П	ГИН-2774	38500±1000	грунт	Закарп	16
Прыйма I		Ki-4583	45600±450	кістка	Прикарп	17
ГАБО	П	Ki-10611	31700±380	кістка	Крим	2
ГАБО	П	GrA-21187	19190+510/-480	кістка	Крим	2
Кабазі II	I	OxA-4115	34940±1020	кістка	Крим	3; 6
Червоний Грот	e	GrA-11915	40260+2060/-1640	кістка	Крим	1
Аджи-Коба II	нижн	GrA-11442	> 46500	кістка	Крим	2
Карабі-Тамчин	IV/2	OxA-10884	> 41200	кістка	Крим	8

## 2. Радіовуглецеві датування ранніх верхньопалеолітичних пам'яток \*

стоянка	шар	лаб.	дата	матеріал	регіон	джерело
Куличівка	П	?	25000	?	Волинь	18
Куличівка	Ш	?	31000	?	Волинь	18
Жорнів	П	ГИН-4143	28100±500	дерев.вуг	Волинь	19
Жорнів	Па	ГИН-4143a	27300±1200	дерев.вуг	Волинь	19
Королеве	I-a	ГИН-2773	25700±400	грунт	Закарп	16
Бурани-Кая III	C	OxA-6868	36700±1500	кістка	Крим	9
Бурани-Кая III	C	OxA-6672	32350±700	кістка	Крим	9
Бурани-Кая III	C	OxA-6869	32200±650	кістка	Крим	9
Сюрень I	Fb1	OxA-5155	29950±700	кістка	Крим	10
Сюрень I	Fb2	Lv-2111	10520±150	кістка	Крим	10
Сюрень I	G	Lv-2112	250±60	кістка	Крим	10
Сюрень I	Ga	OxA-5154	28450±600	кістка	Крим	10
Сюрень I	H	OxA-8249	28200±440	кістка	Крим	3
Бурани-Кая III	6-3	OxA-4126	11900±150	кістка	Крим	3
Бурани-Кая III	6-4	OxA-13302	32790 ± 280	кістка	Крим	4
Бурани-Кая III	6-4	OxA-4127	11950±110	кістка	Крим	3
Бурани-Кая III	6-5	OxA-4128	28700±620	кістка	Крим	3
Бурани-Кая III	6-5	OxA-6990	34400±1200	кістка	Крим	3
Бурани-Кая III	6-2	OxA-6882	30740±460	кістка	Крим	3
Аджи-Коба II	верхн	GrA-5444	160±50	кістка	Крим	2
Заскельна IX	верхн	Ki-11682	26700±200	кістка	Крим	20
Заскельна IX	верхн	Ki-11678	25600±200	кістка	Крим	20
Тав-Бодрак	верхн	GrA-5446	30790±270	кістка	Крим	2
Іллінка		Ki-11681	27 500±210	кістка	Причорн	20
Міра	П/2	Ki-8156	27200±360	дерев.вуг	Подніпр	11
Міра	П/2	Ki-8201	27510±400	дерев.вуг	Подніпр	11
Міра	П/2	GrA-20033	27750±590/550	дерев.вуг	Подніпр	11
Міра	П/1	Ki-8155	26800±390	дерев.вуг	Подніпр	11
Міра	П/1	Ki-10346	27160±390	дерев.вуг	Подніпр	11
Міра	П/1	GrA-20020	27830±580/540	дерев.вуг	Подніпр	11
Міра	I	Ki-8152	27600±370	дерев.вуг	Подніпр	11
Міра	I	Ki-8153a	27200±380	дерев.вуг	Подніпр	11
Міра	I	Ki-8154	27300±390	дерев.вуг	Подніпр	11
Міра	I	Ki-8158	27050±350	кістка	Подніпр	11

Міра	I	Ki-10283	26610±400	кістка	Подніпр	11
Міра	I	Ki-10284	27080±400	дерев.вуг	Подніпр	11
Міра	I	Ki-8381	28450±1100	дерев.вуг	Подніпр	11
Міра	I	GrA-20019	26590±490/460	дерев.вуг	Подніпр	11
Сокирниця	3	Ki-10810	39800±400	дерев.вуг	Закарпт	21
Сокирниця	3	Ki-10811	39200±400	дерев.вуг	Закарпт	21
Сокирниця	3	Ki-10816	39600±400	дерев.вуг	Закарпт	21
Сокирниця	3	Ki-10817	39100±400	дерев.вуг	Закарпт	21
Сокирниця	3	Ki-10814	39100±450	дерев.вуг	Закарпт	21
Сокирниця	3	Ki-10813	38500±450	дерев.вуг	Закарпт	21
Сокирниця	3	Ki-10820	38900±500	дерев.вуг	Закарпт	21
Сокирниця	3	Ki-10812	38200±450	дерев.вуг	Закарпт	21
Сокирниця	3	Ki-10815	38300±450	дерев.вуг	Закарпт	21
Сокирниця	3	Ki-10818	38600±500	дерев.вуг	Закарпт	21
Сокирниця	3	Ki-10819	38400±450	дерев.вуг	Закарпт	21
Сокирниця	3а	Ki-10808	42150±500	дерев.вуг	Закарпт	21

*\*Джерела:* **1** Колосов, Степанчук 2002; **2** Степанчук і ін. 2004; **3** Чабай і др., 1998; **4** публікується вперше; **5** Степанчук 2002; **6** Hedges et al. 1996; **7** Stepanchuk 1996; **8** Евтушенко 2003; **9** Marks, Monigal 2000; **10** Otte et al. 1996; **11** Степанчук і ін. 2004а; **12** Горецкий, Иванова 1982; **13** Борисковский 1984а; **14** Черныш 1993; **15** Горецкий, Цейтлин 1977; **16** Синицын, Праслов 1997; **17** Мацкевой 1996; **18** Савич 1987; **19** Пясецкий 1992; **20** Djindjian et al. 2006; **21** Усик і ін. 2004

*Скорочення:* дерев.вуг - *деревне вугілля*; Закарпт - *Закарпаття*; Прикарп - *Прикарпаття*; Причорн - *Причорномор'я*; Подністр - *Подністров'я*; Подніпр - *Подніпров'я*.

### 3. ESR датування середньопалеолітичних пам'яток\*\*

стоянка	шар	ESR LU, тис.р.т.	регіон	джерело
Заскельна V	II	41.8±3.1	Крим	1
Заскельна V	III	32±2.1	Крим	1
Заскельна V	IV	32.4±3.4	Крим	1
ГАБО	I-1	65.8±5.4	Крим	2
ГАБО	I-2	77.2±13.8	Крим	2
ГАБО	I-3	68.9±2.8	Крим	2
ГАБО	II-1b	74.6±10.8	Крим	2
Кабазі II	II/1A-II/7E	між 30±2 и 38±4	Крим	3
Кабазі II	II/1A	28±2	Крим	4
Кабазі II	II/1A	29±2	Крим	4
Кабазі II	II/1A	38±3	Крим	4
Кабазі II	II/1A	32±6 (усередн)	Крим	4
Кабазі II	II/1A	32±6	Крим	5
Кабазі II	II/1A	30±0.2	Крим	6
Кабазі II	II/1A	30±2	Крим	7
Кабазі II	II/7AB	32±2	Крим	5
Кабазі II	II/7AB	36±3 и 38±4	Крим	3; 6
Кабазі II	II/7B	29±3	Крим	4

Кабазі ІІ	ІІ/7В	34±2	Крим	4
Кабазі ІІ	ІІ/7В	32±2 (усередн)	Крим	4
Кабазі ІІ	ІІ/7F8	39±3	Крим	5
Кабазі ІІ	ІІ/8	39±3	Крим	4
Кабазі ІІ	ІІ/8	44±5	Крим	3
Кабазі ІІ	ІІІ/2	62±5	Крим	4
Кабазі ІІ	ІІІ/2	60±6	Крим	4
Кабазі ІІ	ІІІ/2	61±1 (усередн)	Крим	4; 5
Кабазі ІІ	ІІІ/2	85-74	Крим	3; 6
Кабазі ІІ	ІІІ/3	69±5	Крим	4; 5
Кабазі ІІ	ІІІ/3	53±4	Крим	5
Кабазі ІІ	ІІІ/3	70±5	Крим	5
Кабазі ІІ	ІІІ/3	82±10	Крим	3
Кабазі V	ІІІ/1	32±2	Крим	4
Кабазі V	ІІІ/1	31±2	Крим	4
Кабазі V	ІІІ/1	30±3	Крим	4
Кабазі V	ІІІ/1	31±1 (усередн)	Крим	4; 7
Кабазі V	ІІІ/1А	55±4	Крим	4; 7
Старосілля	1	30±3	Крим	4
Старосілля	1	29±2	Крим	4
Старосілля	1	29±2	Крим	4
Старосілля	1	30±2	Крим	4
Старосілля	1	34±3	Крим	4
Старосілля	1	29±2	Крим	4
Старосілля	1	31±3 (усередн)	Крим	4
Старосілля	1	41.2±3.6	Крим	5
Старосілля	2	37±3	Крим	4
Старосілля	2	38±4	Крим	4
Старосілля	2	41±3	Крим	4
Старосілля	2	43±4	Крим	4
Старосілля	2	33±3	Крим	4
Старосілля	2	29±2	Крим	4
Старосілля	2	42±4	Крим	4
Старосілля	2	38±5 (усередн)	Крим	4
Старосілля	3	42±4.7	Крим	5
Старосілля	3	38±5	Крим	7
Старосілля	4	57±5	Крим	4
Старосілля	4	55±4	Крим	4
Старосілля	4	37±2	Крим	4
Старосілля	4	44±4	Крим	4
Старосілля	4	47±3	Крим	4
Старосілля	4	48±8 (усередн)	Крим	4
Старосілля	под 4	53±3	Крим	4
Старосілля	под 4	58±4	Крим	4
Старосілля	под 4	57±4	Крим	4
Старосілля	под 4	52±4	Крим	4
Старосілля	под 4	55±3 (усередн)	Крим	4
Старосілля	4	77±6	Крим	3; 6

**\*\*Джерела:** 1 Колосов 2003; 2 Дж. Ринк, личн. сообщ.; 3 Чабай 2003; 4 Rink et al. 1998; 5 Chabai, Monigal 1999; 6 Chabai et al. 2004; 7 Чабай 2004а

## 4. U-ser датування середньопалеолітичних пам'яток\*\*\*

стоянка	шар	U-ser, тис.р.т.	регіон	джерело
Кабазі II	I/3	27±1.1	Крим	1
Кабазі II	I/3	31±1.5	Крим	1
Кабазі II	I/3	34.7±4.5/4.4	Крим	1
Кабазі II	II/1A	14.7±0.4	Крим	1
Кабазі II	II/1A	15±0.1	Крим	6
Кабазі II	II/1A	32.1±6.5/6	Крим	1
Кабазі II	II/1	16.7±0.6/0.5	Крим	1
Кабазі II	II/1	40.1±5/4.7	Крим	1
Кабазі II	II/7B	14.9±0.1	Крим	6
Кабазі II	II/7B	15.3±0.3	Крим	6
Кабазі II	II/7	46.5±8/7	Крим	1
Кабазі II	II/8	44±5	Крим	2
Кабазі II	II/7F8	13.9±0,3	Крим	1
Кабазі II	II/7F8	48.3±17/15	Крим	1
Кабазі II	II/7F8	65.5±2.5/2.4	Крим	1
Кабазі II	III/2	41.1±2	Крим	1
Кабазі II	III/2	43±7/6	Крим	1
Кабазі II	III/2	53.9±2	Крим	1
Кабазі II	III/2	54±3	Крим	3
Кабазі II	III/2	55,8±2	Крим	1
Кабазі II	III/2	69.7±3	Крим	1
Кабазі II	III/2	117±13	Крим	4
Кабазі II	III/2	117±13/12	Крим	1
Кабазі II	III/3	66.7±0.5	Крим	6
Кабазі V	III/1	10.8±0.1	Крим	6
Кабазі V	III/1	15.4±2	Крим	1
Кабазі V	III/1	21.6±3	Крим	1
Кабазі V	III/1	22.1±0.1	Крим	6
Кабазі V	III/1	37.2±5	Крим	1
Кабазі V	III/1	58.7±6/5	Крим	1
Кабазі V	III/1	73.3±6	Крим	5
Кабазі V	III/1	>350	Крим	1
Кабазі V	III/1A	42.6±4.2	Крим	6
Кабазі V	III/1A	59.1±0.4	Крим	6
Кабазі V	III/1-III/3	73.3±6	Крим	4
Старосілля	1	4.4±0.1	Крим	6
Старосілля	1	4.9±0.1	Крим	6
Старосілля	1	5.1±0.1	Крим	6
Старосілля	1	7.6±0.1	Крим	6
Старосілля	1	8.8±0.1	Крим	6
Старосілля	1	13.6±3.5/3.4	Крим	1
Старосілля	1	15.7±2	Крим	1
Старосілля	1	15.7±1.3	Крим	1
Старосілля	2	47.5±13/11	Крим	1
Старосілля	2	63±5/4	Крим	1
Старосілля	2	~45	Крим	4
Старосілля	2	~60	Крим	3
Старосілля	3	7.8±0.1	Крим	6

Старосілля	3	8±0.1	Крим	6
Старосілля	3	11±0.1	Крим	6
Старосілля	3	12.1±0.9	Крим	1
Старосілля	3	14±1.4	Крим	1
Старосілля	3	14.6±0.1	Крим	6
Старосілля	3	17.2±0.2	Крим	6
Старосілля	3	23.3±0.1	Крим	6
Старосілля	3	45.8±5.1/4.9	Крим	1
Старосілля	3	67,5	Крим	3
Старосілля	4	29.4±2.1/2.0	Крим	1
Старосілля	4	33.1±2.4/2.3	Крим	1
Старосілля	4	34.9±3/2	Крим	1
Старосілля	4	80±10/8	Крим	1
Старосілля	4	~80	Крим	3
ГАБО	I-2	69.6±2	Крим	1

\*\*\**Джерела:* 1 McKinney 98; 2 Chabai et al. 2004; 3 Chabai, Monigal 1999; 4 Чабай 2003; 5 Чабай 2004а; 6 Rink et al. 1998.

#### 4. ТЛ датування нижньо- та середньопалеолітичних пам'яток\*\*\*\*

стоянка	шар	ТЛ, тис.р.т.	регіон	епоха	джерело
Королеве	VII	850±100	Закарпт	нижній палеоліт	1
Королеве	VI	↓650±90 ↑360±50	Закарпт	-“-	1
Королеве	V-с	↓360±50	Закарпт	-“-	1
Меджибіж		390±50	Дністер	-“-	2
Королеве	V-б	220±35	Закарпт	середній палеоліт	1
Королеве	V-а	↓220±35	Закарпт	-“-	1
Королеве	V	↑150±20	Закарпт	-“-	1
Великий Глибочок I	III	175±13	Подністр	-“-	3
Великий Глибочок I	III-Б	77±6	Подністр	-“-	3
Великий Глибочок I	III-А	46±4	Подністр	-“-	3
Єзупіль	III	155±11	Подністр	-“-	3
Пронятин		85±7	Подністр	-“-	3
Ігровиця I		135±9	Подністр	-“-	3
Буглів V	II	140±12	Подністр	-“-	3

\*\*\*\**Джерела:* 1 Гладилін, Ситливий 1990; 2 Пясецький 2001, Рековец 2001; 3 Ситник 2000.

*Примітки* значок ↓ перед датою означає, що датований був підстелюючий шар, а значок ↑ - що датований був перекриваючий шар.

## ДОДАТКИ

### Додаток В

#### **Зміни ландшафтів на території України в нижньому і середньому палеоліті**

За даними геостратиграфії й абсолютних датувань, нижній і середній палеоліт України займає практично весь період плейстоцену. На цьому відрізку часу відбувалися багаторазові перебудови ландшафтів, зміни рослинного і тваринного світу. Реконструкції природного оточення мають істотне значення для більш адекватного розуміння обстановки, у якій знаходилися давні мешканці території країни.

Еволюція природи в плейстоцені характеризується повсюдними, направленими та ритмічними змінами [Марков, Величко 1967]. Найважливішою особливістю плейстоцену були повторювані покривні зледеніння на материках північної півкулі. Вважається, що зміни клімату пов'язані з орбітальною геометрією планети і періодичність глобальних кліматичних коливань найбільш переконливо пояснюється астрономічною гіпотезою ритмічних змін потоку сонячної радіації М. Міланковича, В. Кеппена, та А. Вегенера [Кизельватер, Рыжова 1985; Мельничук 2004]. Тривалі і потужні похолодання, які чергувалися з потепліннями, та пов'язані з ними зміни кліматичних режимів обумовлювали строкатість рослинного та тваринного світу в різні періоди.

Склад рослинності значно динамічніше реагує на кліматичні зміни, ніж склад палеофаун, тому цей фактор може бути використаний для більш точного визначення палеокліматичних режимів. У той же час встановлено, що розвиток рослинності локальних районів визначався не



тільки кліматичними змінами, а залежав і від характеру рельєфу, літології покривних відкладів, гідрологічного режиму [Хотинский 1981, с.26]. Головним інструментом для визначення складу палеофлори є палінологічний метод. У складі четвертинної флори розрізняються характерні геофітоценози (чи групи флор в іншій термінології), що відповідають певним кліматичним зонам, особливості яких визначалися, насамперед, особливостями режимів температури і вологості. Тим самим, реконструкції складу палеофлор у часі і просторі тісно пов'язані з питаннями динаміки географічної зональності і зсувом границь ландшафтних зон на різних етапах плейстоцену [Щербакова 1981, Лазуков 1981 Герасименко 2004; Шанцер 1982; Дидух 1992; Кизельватер, Рыжова 1985 і ін.].

Слід підкреслити, що вже в пліоцені сформувалися майже всі сучасні види рослин, і подальші філогенетичні зміни флори були зовсім незначними. У плейстоцені нові види не з'являлися, але відбувалися багаторазові перебудови рослинності. Ці перебудови безпосередньо віддзеркалювали кліматичні коливання і проявлялися у вигляді значних зсувів фітоценотичних зон.

У льодовикові епохи і їхні стадії зони зміщалися на південь, іноді дуже істотно. Так, під час максимуму холоду в середньочетвертинний час пояс тундри знаходився на півдні України. При цьому тайговий і широколистяний пояси Східної Європи виявлялися розірваними і були відсутніми. Північ Східноєвропейської рівнини була зайнята кригою, далі розташовувалися тундра, тундростеп і лісотундра. Уздовж крайової зони льодовиків розвивалася бідна видами тундрова (або дріасова) флора, у складі якої представлені: полярна верба *Salix polaris*, карликова береза *Betula nana*, куропаткова трава *Dryas octopetala*, різноманітні мохи. До зони тундрової флори примикали ландшафти тундростепу, що формувалися в умовах холодного сухого клімату. Для цих ландшафтів

характерна перигляціальна флора з тундровими видами - полярною вербою, карликовою березою, куріпковою травою, арктичними плаунами і степовими та напівпустельними ефедрою, кохією, терескеном, полином, лободою. Тундростеп перемежувався з тундролісостепом з модриною, березою, сосною. Своєрідна мозаїчність розподілу рослинних біоресурсів в т.зв. мамонтовому степу (тундра-тундростеп-тундролісостеп) сприяла швидкому відновленню рослинного покриву, служила кормовою базою великим еврибіотним хоботним та копитним, і обумовлювала високу локальну розмаїтість фауни (рис. III). Початкові етапи льодовикових епох, що відзначалися більшою зволоженістю, характеризуються переважанням тундрових і лісових видів, а заключні етапи льодовикових епох - більш посушливі - характеризуються істотним поширенням ксерофітних напівпустель.

У міжльодовикові епохи (і менш виразно - в міжстадіалах) фітозони переживали зворотні зрушення. Зона тундри відтіснялася іноді за межі Європейського континенту – на арктичні острови. На південь від тундри розташовувалася лісотундра, з рідколіссям з модрини, берези і ялини. Південніше простягався широкий пояс тайгових лісів з переважанням сосни *Pinus*, ялини *Picea*, ялиці *Abies*, модрини *Larix*, берези *Betula*, осики *Populus tremolo* і вільхи *Ainus*. Широколистяні ліси поширювалися далеко на північ і велика частина території Східноєвропейської рівнини була зайнята широколистяними і мішаними лісами. Тут типовими були горіх *Juglan*, граб *Carpinus*, ліщина *Corylis*, бук *Fagus*, дуб *Quercus*, в'яз *Ulmus*, клен *Acer*, липа *Tilia*, ясен *Fraxinus*. Характерним був широкий розвиток озерно-болотних ландшафтів з багатою флорою. Південніше розташовувалися мезофільні лісостеп і степ.

Наведемо короткі дані про характер рослинності часу побутування нижньо- і середньопалеолітичних пам'яток на території України. Розділ

базується на недавньому синтезі Н.П. Герасименко [2004]. Використані також дані з інших джерел [Болиховская 1981; 1982; Дидух 1992; Сиренко, Турло, 1986; Мельничук 2004; Markova et al. 2002 і ін.]. Послідовність зміни рослинності скорельована з морськими ізотопними стадіями, стратиграфічною схемою відкладів України (в інтерпретації Н.П. Герасименко [2004]) та з альпійською схемою.

### *еоплейстоцен*

Епоха ознаменувалася великими перебудовами рельєфу, викликаними глобальною зміною загальної тенденції неотектонічних рухів. Почали переважати опускання на платформових рівнинах і, відповідно, підняття в океанічних западинах. У результаті відбулося підвищення рівня світового океану, моря поширюються на окраїни платформових рівнин, які пішли під воду. Зміни тектонічного режиму викликають переважання акумуляції над розмивом. Для цього часу припускається наявність покривних зледенінь. Вже на початок плейстоцену був вироблений розчленований ерозійно-денудаційний рельєф; гідрологічна мережа добре розроблена, глибина розчленування перевищує сучасну приблизно на 100 м [Лазуков 1981а; Щербакова 1981].

Ще в пліоцені в Європі починає формуватися сучасна неморальна флора широколистяних листопадних лісів, а далі на північ - бореальна флора з переважанням хвойних видів. Формується пояс тайгових лісів. На півдні України існувала зона трав'яних рівнин саванного типу. Вічнозелені рослини відігравали помітну роль лише в Південній Європі і на Кавказі. На початок еоплейстоцену з'являється перша субарктична флора. Більш широкий розвиток у цей час отримують лісостеп, степ і напівпустеля, вимирають субтропічні і поширюються бореальні види, на

південному сході Східноєвропейської рівнини з'являються тайгові ліси з домішкою теплолюбних волоського горіха і тису. Південь Східноєвропейської рівнини являв собою теплий лісостеп. Рівнини і низовини були зайняті злаково-різнотравними степами з ділянками лободо-полинових співтовариств. У долинах рік росли сосново-березові ліси з домішкою широколистяних порід (дуб, липа, ліщина, в'яз, горіх, каштан). На кінець еоплейстоцену (OIS 24-20) склад рослинності стає одноманітнішим, широко поширюються види характерні для плейстоцену, різко скорочуються в чисельності чи вимирають теплолюбні види. Температури січня в Середньому Поднепров'ї складали -12/-15, а липня - +11/+14°C. Зволоження і похолодання клімату призводить до того, що ліси виходять на межиріччя. Положення ландшафтних зон було близьким сучасному, хоча припускаються часті зсуви їх, залежно від коливань клімату. Границя лісів проходила південніше, ніж нині. У південних районах панували степ і лісостеп.

#### *нижній плейстоцен*

**Мартоносський горизонт** (OIS 19-17; гюнц-міндель альпійської схеми).

З горизонтом корелюється VII культурно-хронологічний комплекс Королеве I (рис. 1: 1) (посилання на джерела наведені в підписах до рис. 1 і 2).

На стадії OIS 19 (787-760 тис. років) сучасна зона лісів і частково лісостепу були зайняті мішаними лісами, а потім крислато-сосновими рідколіссями; лісостеп змістився далі на південь (північ сучасної степової зони), південь характеризується субсередземноморською рослинністю. Басейн Верхнього Дніпра являв собою заболочену рівнину з численними озерами. У Карпатах поширені липово-буково-грабові,

потім дубово-грабові ліси. Клімат помірно-теплий, з температурами на 2-5°C вище сучасних, вологий (сума річних опадів на 200-250 мм вища ніж сучасна).

Стадія OIS 18 (760-712 тис. років) характеризується зниженням температур та засушливим кліматом. Північ України зайнята лісостепом, південні області характеризуються степовою і навіть напівпустельною рослинністю. У Карпатах поширюються сосново-ялинові ліси.

Стадія OIS 17 (712-659 тис. років) характеризується помірно-теплим, вологим кліматом. Зони зміщені на південь: північні області країни зайняті мішаними лісами з участю ялини і ялиці, далі на південь розташовані лісостеп і різнотравно-злакові степи. Кримські гори упродовж OIS 19-17 характеризуються листопадними лісами з ксерофільними елементами прашиблякового комплексу (яливець, жасминові та ін.). З гюнц-мінделем/ мінделем корелюється чаудинський етап розвитку чорноморського басейну [Чепалыга и др. 1989].

**Сульський горизонт (OIS 16; початкова холодна фаза мінделю I).**

Характеризується появою типової перигляціальної рослинності за участю арктично-бореальних видів. Клімат варіював від холодного, помірно вологого до помірно холодного посушливого. Середньорічні температури знизилися до 10-18°C. На початковому етапі на півночі України поширені перигляціальні степи з березово-сосновими лісами в долинах рік, на півдні розповсюджуються степи. У Карпатах розвинена луково-лісова рослинність. Більш теплий середній етап охарактеризований бореальною лісостеповою і степовою рослинністю за участю дуба і липи (ялини в Карпатах). Більш холодний заключний етап знову характеризується поширенням перигляціальної степової рослинності в Центральній і Північній Україні, розповсюдженням посушливої субперигляціальної рослинності на півдні країни і лісостепової - у Передкарпатті.

**Лубенський горизонт** (OIS 15-13; міндель I і I-II альпійської схеми).

З цим горизонтом, найвірогідніше з OIS 13, корелюється VI культурно-хронологічний комплекс Королевого I (рис. 2: 2).

Стадія OIS 15 (621-568 тис. років) характеризувалася теплим, на початковому етапі більш вологим кліматом. Середня температура січня становила +2/+4°C, липня +23/+25°C, сума опадів досягала 750-850 мм. З півночі на південь на території України поширювалися помірні суббореальні, тепло-помірковані і теплі фітоценози. У більш вологий початковий період широколистяні ліси займали північний ареал сучасного лісостепу, а лісостепова зона поширювалася в ареалі сучасних степів. Посушливість клімату була більш інтенсивною на сході України і призвела до розширення лісостепової зони, до зменшення облісненості в південних областях і до посилення степових рис.

Стадія OIS 14 (568-528 тис. років), холодний період. Характеризується широким розвитком субперигляціальних степів, що розвивалися в сухих і холодних умовах.

Стадія OIS 13 (528-478 тис. років), теплий період, але менш виражений, ніж під час киснево-ізотопної стадії 15. Зональність рослинності і зміна фаз зволоженості та посушливості в цілому близькі тим, що спостерігаються для стадії OIS 15, однак динаміка ландшафтів у напрямку північ-південь міняється - від помірних до тепло-помірних. На початковому етапі північ території України зайнята дубово-грабовими лісами, зона сучасних степів – дібровно-луково-степовою рослинністю, у західних регіонах постійно присутні ялина і ялиця, у Закарпатті та в приморських районах продовжують зустрічатися неогенові екзоти: горіх і птерокарія.

**Тилігульський горизонт** (OIS 12; міндель II альпійської схеми).

Найбільш холодний етап нижнього плейстоцену. Клімат в широтному напрямі варіював від перигляціального до посушливого помірно холодного. Середні температури січня становили  $-15/-16^{\circ}\text{C}$ , липня -  $+8/+10$ , річна сума опадів не перевищувала 300 мм. Рослинність півночі України часу холодної стадії OIS 12 (478-427 тис. років) близька до тундролісостепової. Північно-західні області покриті льодовиком, який спускався по долині Дніпра до широти Канева. На більшій частині інших територій поширені перигляціальні злакові степи. Південні приморські регіони зайняті посушливим субперигляціальним степом з окремими бореально-лісовими рефугіумами. У низькогір'ях Карпат і Закарпаття поширені бореальні лісо-лукові ландшафти з мінімальною участю широколистяних порід.

#### *середній плейстоцен*

**Завадівський горизонт** (OIS 11-9; міндель-рис альпійської схеми). Характеризується міжльодовиковими кліматичними умовами, домінуванням облісненого ландшафту, розвитком озерно-болотних ландшафтів в ареалі Верхнього Дніпра. Середня температура січня в цьому ареалі реконструюється на рівні  $-1/+1^{\circ}\text{C}$ , липня -  $+21/+22$ , річна сума опадів - 650-750 мм.

З горизонтом корелюється V-с культурно-хронологічний комплекс Королеве I в Закарпатті, Меджибіж у басейні Дністра, можливо Кодак на Дніпрі (рис. 1: 2, 3; 2: 3).

Стадія OIS 11 (427-364 тис. років), теплий період. Центральні області України зайняті помірно-теплыми широколистяними й мішаними лісами (дуб, граб, липа, клен та ін.), північ сучасної степової зони зайнята теплим суббореальним лісостепом за участю горіха і гікорі.

Рослинність південних приморських регіонів близька до середземноморської. Посушливість посилюється протягом цього етапу.

Стадія OIS 10 (364-334 тис. років), холодний період. Територія країни характеризується степовими ландшафтами; участь широколистяних порід є мінімальною.

Стадія OIS 9 (334-301 тис. років), теплий період. Центральні області України зайняті помірно-теплыми широколистяними лісами, північ сучасної степової зони зайнята теплим суббореальним лісостепом. Пізніше на півночі країни поширюється лісостеп, у північній частині степової зони – чагарниковий степ. В кінці періоду формується зона бореальних лісів і бореального лісостепу. З горизонтом корелюється древньоевксинська трансгресія чорноморського басейну [Чепалыга и др. 1989].

**Орельський горизонт (OIS 8; рис I альпійської схеми).**

Стадія OIS 8 (301-242 тис. років), холодний період. Характеризується аридним холодним кліматом і збідненою ксерофітною рослинністю. Північ і центр України зайнятий злаковими степами з окремими сосновими рідколіссями, на півдні поширені полиново-злакові степи. У передгір'ях Карпат формуються луково-лісові ландшафти з переважанням сосни, берези і ялини.

**Потягайлівський горизонт (OIS 7; рис I-II альпійської схеми).**

З горизонтом корелюються V-б и V-а культурно-хронологічні комплекси Королевого I в Закарпатті, можливо шар III Великого Глибочка I на Поділлі, а також, можливо, шар I Буглова V на Поділлі і Круглик в Подніпров'ї (рис. 1: 4, 5; 2: 4, 5, 6).

Стадія OIS 7 (242-186 тис. років), теплий період. Клімат більш холодний і сухий, ніж у OIS 11 і 9. Ареал сучасного Полісся був зайнятий сосновими і березово-сосновими лісами з невеликою домішкою широколистяних порід. У зоні сучасного лісостепу і на



півночі степової зони був поширений дубово-сосновий лісостеп. Далі на південь розвинені різнотравно-злакові степи, у річкових долинах - широколистяні ліси. Приморські райони характеризуються поширенням сухого степу.

**Дніпровський горизонт** (OIS 6; рис II альпійської схеми).

З горизонтом, можливо з його початком, корелюється V культурно-хронологічний комплекс Королевого I в Закарпатті, шар III-Б Великого Глибочка I на Поділлі, а також, можливо, древній комплекс Житомирської стоянки (рис. 2: 7, 8, 15).

Стадія OIS 6 (186-127 тис. років), холодний період. Клімат сухий, підкреслено континентальний. Середні температури липня не перевищували  $+15^{\circ}\text{C}$ . Потужна льодовикова акумуляція дніпровського часу частково заповнює пониження додніпровського рельєфу, а також переаглиблені ділянки долин, виорані язиками льоду під час зледенінь. Для дніпровської епохи відзначається високе положення базису ерозії, викликане гляціоізостатичним прогином Східноєвропейської рівнини під крижаним тягарем [Щербакова 1981]. Північні райони до затоплення льодовиковими водами були зайняті березово-сосновим лісостепом. Велика частина території України зайнята злаковими і полиново-злаковими степами, перигляціальна зона поширювалася до регіону Донбасу; південні області являли собою субперигляціальні напівпустелі. Ближче до кінця періоду клімат стає більш посушливим і холодним.

#### *верхній плейстоцен*

**Кайдацький горизонт** (OIS 5, підстадія e; рис-вюрм альпійської схеми).

З горизонтом корелюються: Кетроси та Кормань IV, алювіальні комплекси (Подністров'я); Королеве I шар IV-а (Закарпаття); Кабазі II

шари/горизонти V/3-VI/17, знахідки в алювії на стоянці ім. Г.А. Бонч-Осмоловського та в карангатських відкладах в бухті Новий Світ (Крим); Муховець, кайдацький комплекс (Сумщина); Корніїв Яр в Донбасі; шар III Єзуполя на Поділлі (рис. 1: 6; 2: 9-14, 16).

Стадія OIS 5, підстадія e (127-115 тис. років). Характеризується максимумом потепління. Середня температура липня в регіоні Середнього Подніпров'я становила +21/+22°C, січня - -2/+1°C, річна сума опадів близько 500-550 мм. Більшість особливостей рельєфу була близька сучасним, включаючи сюди долини великих рік і навіть великі балки. Зона Полісся являла собою обширний озерно-болотний край. Істотно іншою була конфігурація Азово-Чорноморського і Каспійського басейнів, які знаходилися в стадії трансгресії. Крим був островом, а на місці Каспійського моря існував т.зв. верхньохазарський басейн, розміри якого значно перевищували сучасні (перевищення сучасного рівня до +8/+12 м) [Зубаков 1988]. Останнє міжльодовиків'я характеризується різким зниженням масштабів акумуляції, викликаним зниженням базису ерозії.

Незважаючи на коротку тривалість, горизонт докладно охарактеризований і демонструє численні зсуви рослинних поясів у межах сучасних зон. За палінологічними даними простежується типова для еему-мікуліно послідовність ялини, берези-сосни, в'язу-дуба, ліщини, липи, граба, ялини. Відзначаються різні режими температур і зволоженості. В рамках епізоду зафіксовано два кліматичних оптимуми. Аридізація і похолодання супроводжувалися зменшенням облісненості лісостепу, розширенням степової зони, домінуванням сосни й берези. Посушливі і теплі періоди характеризувалися зсувом зон на північ, розвитком грабово-дубового лісостепу в передгір'ях Криму. Періоди потепління і більшої зволоженості супроводжувалися формуванням в'язово-дубових лісів у Центральній Україні; лісостепові ландшафти

поширюються до пониззя Дніпра. Помірно-вологі фази характеризувалися поширенням дубово-грабових лісів у межах сучасного лісостепу і лісостепових ландшафтів у зоні степів.

**Тясминський горизонт** (OIS 5, підстадія d; вюрм I альпійської схеми).

З горизонтом корелюються: Королеве I шар IV і Малий Раковець IV (Закарпаття); Кабазі II шар III, горизонт 3 (Крим); а також, можливо, шари VI і VII Заскельної V в Криму та Осипка на Дністрі (рис. 1: 8; 2: 18-19, 21).

Період підстадії d (115-103 тлн) - холодний і посушливий. Північ України зайнята арктично-бореальною рослинністю, полиново-злакові степи поширені в зоні сучасного лісостепу, у південних областях формуються субперигляціальні степи з поодинокими широколистяними породами в долинах рік. Для передгір'їв Криму зафіксоване зниження висотних поясів і поширення берези та бука.

**Прилуцький горизонт** (OIS 5, підстадії c-a; вюрм I альпійської схеми).

З горизонтом корелюються наступні стоянки: Королеве I шар III (Закарпаття); Молодова I шари IV і V та можливо I, II, III; Молодова V шар 12а, 12, 11; Кетроси, основний шар, можливо Осипка (Подністров'я); Великий Глибочок I шар III-А, Колодіїв, Ванжулів I шар III; Ігровиця I шар II; Єзупіль шар II; Пронятин (Волино-Поділля); Муховець, прилуцький комплекс (Сумщина); Білокузьминівка, прилуцький комплекс (Донбас); Заскельна V шар V; Заскельна VI (Колосовська) шар IV; Кабазі II шар III горизонт 2; Старосілля шар 4; стоянка ім. Г.А. Бонч-Осмоловського шар II (Крим) (рис. 1: 7, 10-12; 2: 20-36, 48).

Стадія OIS 5, підстадії c-a (103-71 тис. років), у цілому теплий період (рис. IV).

Виділяються чітко виражені теплі періоди, які співвідносяться з інтерстадіалами брьоруп і оддераде. У період інтерстадіалу брьоруп ландшафти зазнавали значні зміни. Початковий етап характеризується поширенням південно-бореальної рослинності, переважно степової. Потім мав місце етап зволоження і з'являються мішані ліси в Поліссі й у зоні північного лісостепу, натомість південніше розвивається лісостеп. Наступний етап характеризується аридизацією клімату і розвитком борових лісів у Поліссі, південніше – степу, а в передгір'ях Криму – лісостепу за участю берези. Наступний холодний інтервал характеризується перигляціальними ландшафтами і зміною різнотравно-злакових степів полиново-злаковими. Інтерстадіал оддераде позначений розвитком бореальних лісів на півночі України і південно-бореального лісостепу у зонах сучасного лісостепу і степу. Кінець етапу характеризується зміною кількох короткотривалих інтервалів незначних потеплінь (короткі міжстадіали огнон I й II ?), пов'язані із зростанням залісненості території, та похолоданнями, що характеризуються пануванням злакових степів.

**Удайський горизонт** (OIS 4; вюрм I-II альпійської схеми).

З горизонтом корелюються: Королеве I шари Пб, Па, П (Закарпаття); Стінка, нижній шар (Подністров'я); Антонівка, Курдюмівка, удайський комплекс (Донбас); Кабазі II шар/горизонт III/1A-III/1, Кабазі V горизонти III/1-III/3, Старосілля шар 3 (Крим) (рис. 1: 7, 13, 14; 2: 37-41; ).

Стадія OIS 4 (71-57 тис. років), холодний, відносно вологий період. З цією стадією пов'язується максимально холодний період між останнім інтергляціалом та максимумом останнього льодовиків'я (рис. IV).

Полісся характеризувалося розвитком тундролісостепу, зона сучасного степу була зайнята злаково-різнотравними степами з єрником,

а зона сучасного степу характеризувалася розвитком посушливої степової рослинності. Низькогір'я Карпат і Криму представлені бореальними луково-степовими ландшафтами, а ближче до кінця періоду в Криму - більш посушливим лісостепом; у Передкарпатті підсилюється роль беріз.

**Вітачівський горизонт (OIS 3; вюрм II альпійської схеми).**

З горизонтом співвідносяться: Молодова V горизонти 11б, 11а, 10в, 10б, 10а; Стінка, верхній шар; Кормань IV шари 10, 11, 12; Прийма I (Подністров'я); Жорнів, мустьєрський шар (Полісся); Білокузьминівка, вітачівський комплекс (Донбас); Кабазі V шар/горизонти II/3-II/4А; Кабазі II шар/горизонти II/8, ІА /3-ІА/4В, ІА/2, ІА/2-3, А3А-А4, 1А-7Е; Старосілля шар 1; Заскельна V шари IV, III, II, I; Заскельна VI (Колосовська) шари III, IIIа, II; Пролом II шари III, II; Альошин Грот шари II, I; Пролом I шари II, I; Кіік-Коба шар IV; Буран-Кая III шар V (Крим) (рис. 1: 9, 15-31; 2: 42-47, 49-54).

Стадія OIS 3 (57-24 тис. років), відносно теплий період. Виділяються міжстадіали, що співставляються з моерсхофтом, хенгело і денекампом, розділені стадіалами (хаселло, гюнеборг). Епізод денекамп був більш посушливим, ніж попередні інтерстадіали. У цілому, територія країни в інтерстадіалах характеризується розвитком березово-соснових лісів за участю широколистяних порід і ялини; у південних районах поширені лукові степи і рідколісся. Під час стадіалів підсилюється роль холодних степів, аж до утворення тундролісотепу в Поліссі під час стадіалу vt<sub>2</sub> (гюнеборг), 36-30 тис. років тому.

**Бузький горизонт (OIS 2; вюрм III альпійські схеми).**

З горизонтом корелюються: Білокузьминівка, бузький комплекс (Донбас); Пролом II шар I, Заскельна VI (Колосовська) шар I, Шайтан-Коба IV шари II и I (Крим) (рис. 1: 33-36; 2: 55).

Горизонт відноситься до початку стадії OIS 2 і, за даними Н.П. Герасименко, може датуватися між 27-18 тис. років; холодний період. З ним пов'язаний максимум холоду останнього зледеніння (рис. IV). Корелюється з піком акумуляції лесів. Характеризується широким поширенням холодних степів, більш посушливих на кінцевому етапі.

Отже, за наявними даними [Анисюткин 2001; Богуцький та ін. 2003; Веклич 1966; Величко и др. 1978; Гладилин 1985; Гладилин, Ситливый 1990; Иванова 1980; 1982; 1987; Колесник 2003; Кулаковська 2003; Кухарчук 2002; Мацкевой 2002; Праслов 1984; Пясецкий 1992; 2001; Рижов 2003; Ситник 2000; Смирнов 1973; Степанчук та ін. 2004; Чабай 2003; Чабай и др., 1998; Черныш 1977; 1982; Hedges et al. 1996; Velichko 1988] палеолітичні пам'ятки можуть бути співвіднесені:

з кінцем еоплейстоцену (OIS 20-23);

з мартоносським (OIS 19-17) і лубенським (OIS 15-13) горизонтами нижнього плейстоцену;

завадівським (OIS 11-9), потягайловським (OIS 7), дніпровським (OIS 6) горизонтами середнього плейстоцену;

кайдацьким (OIS 5e), тясминським (OIS 5d), прилуцьким (OIS 5c-a), удайським (OIS 4), вітачівським (OIS 3) і, можливо, бузьким (OIS 2) горизонтами верхнього плейстоцену.

При цьому, для VI культурно-хронологічного комплексу (КХК) Королевого I найбільш вірогідною видається кореляція з OIS 13 [Гладилин, Ситливый 1990], а для V КХК Королевого I і Меджибіжа, завдяки великій кількості деревних видів і наявності теплолюбивих форм [Пясецкий 2001; Рековец 2001], не виключена кореляція з OIS 11 або OIS 9. Слід також наголосити, що V КХК Королевого, найбільш аргументовано пов'язаний з OIS 6, відноситься до самого початку цієї фази [Гладилин, Ситливый 1990].

В цілому простежується тенденція асоціації пам'яток з більш теплими періодами, причому це характерно як для пам'яток нижнього палеоліту, так і для ранніх пам'яток середнього палеоліту. Із часу останнього міжльодовиків'я пам'ятки середнього палеоліту демонструють іншу картину. Однак залежність між чисельністю пам'яток, їхньою територіальною поширеністю і загальною палеокліматичною обстановкою зберігається і на цьому етапі. Так, звертає на себе увагу деяке скорочення території поширення пам'яток в посушливі і холодні періоди (OIS 5d, OIS 4) і, навпаки розширення цієї території в більш теплі відрізки часу (OIS 5c-a, OIS 3), яка охоплювала, крім Криму і Карпатського регіону (пам'ятки Закарпаття і долини Дністра), також схід і північ України.

Періоди з найбільшим розвитком льодовикових покривів, що частково захоплювали і територію України (OIS 12, OIS 6) являють собою такі клімато-палеогеографічні епізоди, які суттєво обмежували можливості освоєння територій країни. Пік холоду на стадії OIS 4, хоч і не супроводжувався просуванням льодовика на територію України, проте, характеризувався істотним розвитком перигляціальної обстановки.

## ДОДАТКИ

### Додаток 3

#### Основні місцезнаходження з кістковими рештками ранніх *Homo sapiens* на території України

Знахідки решток викопної людини в контексті індустрій, перехідних від середнього палеоліту до верхнього надто нечисленні. У зв'язку з цим важливо навести дані про всі антропологічні знахідки на території України, виявлені як в контексті ранніх верхньопалеолітичних стоянок, так і поза таким контекстом. Географія знахідок, на відміну від попереднього періоду заключного етапу середнього палеоліту, більш широка. Кісткові рештки відомі не тільки в Криму, але і на континентальній Україні. Звертає на себе увагу той факт, що всі ці рештки представлені розрізненими знахідками окремих частин скелету. Немає свідочств навмисних поховань, хоча на найближчих сусідніх територіях відомі поховання епохи раннього верхнього палеоліту.

**Міра, багат шарова відкрита стоянка, басейн Дніпра нижче Запоріжжя** (розкопки В.М. Степанчука і В.Ю. Коєна).

Шар І. Розкопки 2000 р. доставили фрагмент верхнього лівого першого чи другого (що більш ймовірно) моляра людини сучасного фізичного вигляду, можливо жінки (визначення Х. Тьорнера) [Степанчук та ін. 2004а], або молочного моляра (визначення С.В. Васильєва; особисте повідомл.). Супроводжуюча індустрія – перехідна архаїчна індустрія з елементами середньопалеолітичного мікоку і городцовської верхньопалеолітичної культури середнього Дону. Вік шару за  $^{14}\text{C}$  – близько 27,3 тис. років (середнє з восьми дат).



**Буран-Кая III, багат шарова печерна стоянка, Східний Крим** (розкопки під загальним керівництвом О.О. Яневича).

Велика серія антропологічних решток, складена фрагментами черепа, ізольованими зубами і фалангами, належить кільком індивідуумам різного віку, попередньо визначеним як *Homo sapiens* (особисте повідомлення О.О. Яневича і І.Д. Потехіної). Один із фрагментів (основа черепа біля *foramen magnum*) має виразні нарізки (навмисне відокремлення черепу?). Ці рештки походять з оріньякського шару 6-4, граветського шару 6-1 і епіграветського шару 5-2. Більш докладні дані про склад знахідок, умови їхнього виявлення і пошарової приналежності відсутні. В даний час ні для одного з цих шарів абсолютних дат немає. Нещодавно отримана по фрагменту зуба дата 32790 $\pm$ 280 (К. Лалуеза-Фокс, особисте повідомл.), швидше за все корелюється з оріньякським шаром. Хронологічна позиція оріньякського шару 6-4 може бути встановлена на рівні близько 30 тис. років тому лише побіжно. Такий вік обумовлений позицією вищезалегаючого шару 6-2 (30740 $\pm$ 460) і підстеляючого шару 6-5 (28700 $\pm$ 620 і 34400 $\pm$ 1200) [Чабай и др., 1998].

**Сюрень I, багат шарова печерна стоянка, Південно-Західний Крим** (розкопки Г.А. Бонч-Осмоловського).

Розрізнені рештки людини сучасного виду походять також із нижнього шару Сюрень I (розкопки 1920-х рр.) і були знайдені разом з оріньякською індустрією. Аналогічні шари датуються зараз близько 28-29 тис. років тому [Otte et al., 1996].

**Басейн р. Самари, Середнє Подніпров'я.**

Знахідка мінералізованої плечової кістки, що належала людині високого зросту сапієнтного типу з домішкою архаїчних ознак [Круц 1997].

### Район Дніпропетровська, Середнє Подніпров'я.

У 1947 р. на лівому березі Дніпра між Запоріжжям і Дніпропетровськом у сизувато-сірому озерно-алювіальному суглинку, що підстелявся червоно-бурими глинами і був перекритий лесами, О.В. Бодянським були виявлені рештки двох фрагментів черепів дорослих чоловіків. Тут же були виявлені знаряддя мустьєрського вигляду і сколи. За даними Т.М. Кондукторової фрагменти належать *Homo sapiens*, але демонструють архаїчні неандертальські риси.

У 1948 р. у 400 м нижче за течією від місцезнаходження 1947 р. були знайдені звід черепної кришки і фрагмент лобової кістки черепа жінки. В обох випадках риси, що наближають нові знахідки до неандертальців, виражені слабкіше [Кондукторова 1952]. Повідомляється про ознаки парного поховання (?). В.М. Даниленко заперечує зв'язок між антропологічними рештками і мустьєрськими виробами і припускає епіпалеолітичний вік знахідок [Рогинский 1981].

xxx

Загалом, число знахідок ранніх *Homo sapiens* на території України нараховує до 10 індивідів. Знахідки, однак, дуже фрагментарні і некомплектні. Датовані рештки концентруються в районі 27-30 тис. років. Лише частина знахідок пов'язана з печерними пам'ятками. Супровідні індустрії різні: це або архаїчні перехідні комплекси (Міра), або справжні верхньопалеолітичні комплекси оріньяку чи гравету. Немає ніяких прямих вказівок на те, щоби беззастережно пов'язувати знахідки ранніх *Homo sapiens* на території України з поховальною практикою. Єдиною вказівкою на можливі після-смертні операції з тілом померлого походять з Буран-Кая III, однак відсутньою є скільки-небудь детальна додаткова інформація.

## ДОДАТКИ

### Додаток Ж

#### Основні місцезнаходження з кістковими рештками неандертальців на території України

Переважна більшість кісткових решток, виявлених у контексті середньопалеолітичних місцезнаходжень України належить неандертальцям. Єдиним виключенням є знахідка дитини на печерній стоянці Старосілля в Криму, яка визначається як приналежна людині сучасного фізичного вигляду. Оскільки крем'яна індустрія стоянки Старосілля безсумнівно є середньопалеолітичною, ця знахідка також, як виняток, описується в цьому розділі.

**Кіік-Коба**, печерна двошарова стоянка, Східний Крим (розкопки Г.А. Бонч-Осмоловського).

У 1924 р. розкопками відкриті рештки двох індивідів неандертальців: дорослого (Кіік-Коба 1) і дитини 5-8 місяців (Кіік-Коба 2) [Бонч-Осмоловский 1940; 1941; 1954; Влчек 1976]. Е.Влчек, на підставі вивчення морфології кісток кисті доходить висновку про подібність до групи близькосхідних неандертальців типу Табун [Влчек 1976]. Слід відзначити, що цей автор, на підставі порівняння п'ясткової кістки кистей 5-6 літньої дитини із шару III Заскельної VI (Колосовської), а також дорослої і дитячої особин з Кіік-Коби, доходить висновку про їхню подібність. Ця подібність свідчить або про морфологічну близькість різних груп неандертальців, або ж про їхню приналежність до однієї групи [Харитонов, Якимов 1981]. Останнє припущення не пов'язується з різною хронологічною позицією решток і їхньою асоціацією з різними типами кам'яних індустрій.

Шар VI. Останки дорослого неандертальця в анатомічній зв'язці: кістки обох стіп, праві велико- і малогомілкові, правий надколінок. У розрізненому стані виявлені: різець, 4 кістки п'ясті і зап'ястя і 14 фаланг кисті. Вік різними дослідниками визначається в рамках 35-40 чи 40-45 років; також різними є визначення статі; зріст - близько 155-159 см. Встановлюються паталогічні зміни в надколінку, можливо отримані внаслідок тривалого стояння на колінах; а також деформації кісток правої стопи, пов'язані або з переламом, або з обмороженням [Бонч-Осмоловский 1940; Рохлин 1965]. Супроводжуюча індустрія – т.зв. таубахьєн. Вік шару абсолютними методами не визначений. Допускається датування рис-вюрмом чи початком вюрму [Иванова 1965; 1983; Праслов 1984; Колосов 1983].

Шар IV. Останки немовляти 5-8 місяців: представлені хребці (14), ребра (~20), праві лопатка, плечова, обидві променеві і ліктьові кістки, кістки зап'ястя (6) і кисті (6), фрагменти тазу, обидві стегнові і великоберцові, одна малоберцова, 12 не розібраних фаланг кистей і стіп [Смирнов 1991]. Супроводжуюча індустрія – пара-мікок типу Кіік-Коби. Вік шару за  $^{14}\text{C}$  – близько 32 тис. років (одна дата).

**Заскельна VI (Колосовська)**, печерна багат шарова стоянка, Східний Крим (розкопки Ю.Г. Колосова).

В різні роки розкопок і в різних шарах стоянки було виявлено значне число розрізнених решток кількох неандертальців [Колосов 1973; 1979; 1986; Колосов и др. 1974; 1975; Данилова 1979а; 1979б; 1980; 1983; Смирнов 1991; Якимов, Харитонов 1979; Vlček 1975]. За різними підрахунками кількість особин коливається від п'яти до семи [порівн.: Смирнов 1991]. Останнім часом серед фауністичних матеріалів стоянки (в основному, у шарі II) виявлені нові рештки викопних людей. Крім того, у матеріалах III шару за даними М.Н. Єлістратової [Смирнов 1991: 271] і А. Розаса присутній, але не описаний ще ряд решток немовляти.

### Шар II.

1978 рік. Фрагменти черепа і нігтьова фаланга великого пальця кисті індивіда 12-14 років (попередні визначення Л.В. Литвинової, І.Д. Потехіної і А. Розаса). Супроводжуюча індустрія – мікок типу Ак-Кая. Вік шару за  $^{14}\text{C}$  – близько 30,5 тис. років (середнє з трьох дат).

### Шари III і IIIa.

1972 рік, кв.32 Д: на глибині –183-189 на компактній ділянці в 40 кв. см фрагмент нижньої щелепи з 3 зубами, 14 розрізнених зубів дівчинки 10-12 років [Якимов, Харитонов 1979] (10 років за уточненою оцінкою [Бацевич и др. 2001]) і сім фаланг кисті 14-15-літнього неандертальця з ознаками, що наближають до групи Схул [Данилова 1983].

1973 рік, кв. 30 Г і, частково, 30 Д: практично повний набір кісток правої кисті дитини, 5-6 [Vlček 1976] чи 2-3 [Данилова 1983] років. На думку Є.І. Данилової знахідка демонструє ряд рис близьких неандертальцям Схул і сучасним людям. Фрагменти хребців (5 екз.) дітей 1 року, 3 і 5 років. Дистальні фаланги стіп (4 екз.) дітей 1 і 2-3 років. Кілька (до 6) фрагментів стопи дитини 3-5 років. 4 дистальні фаланги кисті дитини 5-6 років. I і XII ребро і три фрагменти тазу дитини 1 року. Виявлені також права променева кістка і ключиця дитини 2-3 років. Фрагменти лівої і правий стегнових кісток дитини 2-3 років [дані за: Данилова 1983].

1978 рік: фрагмент нижньої щелепи дитини, ймовірно дівчинки, 12 років і 4 приналежних їй ізольованих зуба; а також два фрагменти правої великої гомілкової (2-3 роки) і нижній кінець лівої плечової кістки, що належать 5-6 літній дитині [Данилова 1980; 1983]. Знайдені також фрагменти хребця і тіла променевої кістки [Данилова 1983].

У цілому, за даними Є.І. Данилової в шарі виявлені рештки п'яти особин: дітей 1 року, 2-3 років, 5-6 років, і підлітків 10-12 і 14-15 років.

Усі рештки належать неандертальцям з вираженими рисами спеціалізації; у ряді випадків відзначається подібність до близькосхідної групи Схул.

Спочатку матеріали публікувалися, як такі, що належать одному (III-му) шару [Колосов и др. 1974; 1975], надалі дослідник стоянки, Ю.Г. Колосов, відніс частину антропологічних знахідок (набір кісток правої кисті дитини 2-3 чи 5-6 літнього віку; фрагменти хребців дітей 1, 3 і 5 років і деякі інші) до шару IIIa [Колосов 1986: 68-74]. Індустрія обох шарів (III і IIIa) однотипна, це мікок типу Ак-Кая. Вік шару III за  $^{14}\text{C}$  – близько 37 тис. років (середнє з двох дат). Вік шару IIIa за  $^{14}\text{C}$  – близько 39 тис. років (середнє з двох  $^{14}\text{C}$  дат).

**Заскельна V**, печерна багатошарова стоянка, Східний Крим (розкопки Ю.Г. Колосова).

Шар V. У фауністичних матеріалах розкопок 1974 р. виявлений фрагмент черепного зводу індивіду 5-6 літнього (?) віку. На думку фахівців (А.Розас), вирізняється певними сапієнтними рисами. Супроводжуюча індустрія – мікок типу Ак-Кая. Вік шару за геологічними даними імовірно за все корелюється з OIS 5c (94-104 тис. років).

**Заскельна V**, “траншея“, Східний Крим (розкопки Ю.Г. Колосова).

Ділянка на схилі під стоянкою Заскельна V містила численні фауністичні рештки й оброблені кремені, які, можливо, сповзли по схилу з площадки перед Заскельною V. У брекчії артефактів і кісток тварин на відстані 15 м від стоянки в 1970 р. знайдений фрагмент потиличної кістки черепу дорослого неандертальця, ймовірно жінки 25-26 літнього віку. Фрагмент, за морфологічними ознаками, наближається до класичних неандертальців, але відрізняється деякими сапієнтними рисами [Данилова 1979a]. У 1977 р. у траншеї під Заскельною V в

аналогічних умовах був виявлений фрагмент п'ясткової кістки неандертальця [Данилова 19796]. Супроводжуюча індустрія – мікок типу Ак-Кая. Точні вказівки на вік шару відсутні, можливою є попередня кореляція з II-III шарами Заскельної V (між 40-30 тис. років тому).

**Пролом II, багат шарова печерна стоянка, Східний Крим** (розкопки Ю.Г. Колосова і В.М. Степанчука).

Шар I. Розкопки 1981 р. доставили фрагментовану фалангу кисті дорослого неандертальця (попередні визначення Є.І. Данилової, А. Розаса). Супроводжуюча індустрія – мікок типу Ак-Кая. Вік шару за  $^{14}\text{C}$  – близько 23,5 тис. років (середнє з трьох дат).

Шар II. Розкопки 1997 р. доставили фрагментовану нігтьову фалангу кисті людини (попереднє визначення І.Д. Потехіної). Супроводжуюча індустрія – мікок типу Ак-Кая. Вік шару за  $^{14}\text{C}$  – близько 28 тис. років.

**Старосілля, багат шарова печерна стоянка, Південно-Західний Крим** (розкопки О.О. Формозова).

При розкопках 1953 р. виявлений практично комплектний (але поганій збереженості) кістяк дитини віком близько 1,5-2 років або 2 років  $\pm$  8 місяців за іншою оцінкою [Бацевич и др. 2001]. Рештки вивчалися М.М. Герасимовим, Я.Я. Рогинським, В.П. Якимовим, Г.Ф. Дебецом, В.В. Бунаком, В.П. Алексєєвим і ін. Морфологічні особливості скелету не залишають сумніву в його приналежності людини сучасного фізичного вигляду, відзначається певна архаїчність будови деяких деталей черепа (наближення до неандертальців) [Формозов 1958; Рогинский 1981; Алексєєв 1985 и др.]. Кісткові рештки безпосередньо не супроводжувалися середньопалеолітичними виробами, але були перекриті узгодженою послідовністю відкладів, які містили знахідки верхнього культурного шару і залягали на горизонті обвальних плит.

Індустрія – пара-мікок типу Старосілля. Вік шару за  $^{14}\text{C}$  – близько 40 тис. років (чотири дати).

Розкопками 1954 р. над обвальним горизонтом виявлені розрізнені фрагменти переднього відділу нижньої щелепи, променевої і плечової кісток жінки похилого віку. Визначається приналежність людині сучасного фізичного вигляду (Я.Я. Рогинський, Г.Ф. Дебец, М.М. Герасимов).

**Романкове, відкрите місцезнаходження, Середнє Подніпров'я, р-н Дніпродзержинської ГЕС (збори М.М. Карлова і С.К. Накельського).**

Знахідка лівої стегнової кістки (С.К. Накельський) дорослого індивіда. На думку М.Я. Гремяцького та Є.М. Хрисанфовой, характеризується змішанням рис неандертальця і людини сучасного фізичного вигляду. Є.М. Хрисанфова вбачає подібність з формами групи Схул і не виключає, що це представник неандертальців, що рухалися в сапієнтному напрямку [Накельський, Карлов 1965; Хрисанфова 1965; Рогинський 1981; Круц 1997]. Супроводжуюча (?) індустрія – пізнє мустьє (за даними М.М. Карлова). У складі супроводжуючої (?) фауни: рештки ранньої форми мамонта, трогонтерієвого слона, носорога, бізона, оленів та ін. Знахідки пов'язуються з кінцевою мореною дніпровського зледеніння, що не виключає їх до-дніпровський вік.

**Прийма І, одношарова печерна стоянка, Західне Поділля (розкопки Л.Г. Мацкевого).**

Знахідки фрагментів людського (?) черепа та променевої кістки *Ното*, зроблені в самий останній час; серію попередньо антропологічно досліджено. Супроводжуюча індустрія – левалуа-мустьє. Вік шару за  $^{14}\text{C}$  – близько 45,5 тис. років [Мацкевий 2002; Филипчук 2005].

xxx

В цілому, число знахідок неандертальців на території України сягає півтора десятка індивідів. За рамками наведеного вище списку



залишилися деякі антропологічні знахідки, приналежність яких до середнього палеоліту ймовірна, однак має потребує додаткової аргументації (наприклад, знахідки в печері Еміне Баїр у Криму [Vremir, Ridush 2002]). Найбільш давні знахідки (Кіїк-Коба, шар VI і Заскельна V, шар V) можуть датуватися кінцем останнього міжльодовиків'я – початком вюрму, між 75-115 тис. років тому. Потім йде ціла група знахідок (Кіїк-Коба, шар IV; Заскельна VI (Колосовська), шар II, III, IIIa; Пролом II, шар II) - між 28 – 45 тис. років. Можливий вік найбільш пізньої знахідки неандертальців, датованій за супроводжуючою фауною (Пролом II, шар I), визначений на рівні 23-24 тис. років. Звертає на себе увагу, що переважна більшість знахідок пов'язана з печерними пам'ятками Криму. Можлива причина цього – специфіка тафономічних умов цих пам'яток, що знаходилися у позальодовиковій зоні і порівняно були надійно захищених від деструктивних природних впливів, що сприяло консервації кісткових решток. Таке пояснення, однак, не пов'язується з наявністю численних фауністичних колекцій на відкритих пам'ятках лесової зони, відомих, наприклад, у Подністров'ї (Молодова I, V і ін.) і на яких, однак, антропологічні рештки не відомі.

Звертає на себе увагу і той факт, що практично всі знахідки неандертальців на території України пов'язані з індустріями, що широко використовували технологію виготовлення двобічних знарядь. Ця закономірність особливо рельєфно проявляється для кримського півострову. На території Криму досліджено чимало пам'яток мустьє типового, жодна з яких не містила антропологічних решток. Можливо, тенденція асоційованості решток викопної людини з *sensu lato* мікоксськими індустріями має причиною особливу практику ставлення до померлих у носіїв таких індустрій. Правило, як здається, підтверджується і для інших найближчих територій, на яких зафіксоване побутування носіїв таких індустрій. Так, практично всі знахідки

викопної людини з території Передкавказзя асоційовані саме з такими індустріями (Мезмайська, Баракаєвська, Монашеська). Єдиними достовірними виключеннями з цього правила для території України є поховання в нижньому шарі Кіік-Коби і, можливо, недавня знахідка антропологічних решток в гроті Прийма I. Перша знахідка, очевидно, пов'язана з таубахською індустрією, а друга, судячи з опублікованих даних, є короткочасним мисливським привалом, імовірноше всього, носіїв левалуа-мустьєрської традиції. Не може бути виключено також, що не існує прямої залежності між типом індустрії і частотою решток людини, а зв'язок існує на рівні: тип сховища (печерний пам'ятник) – кращі умови збереженості кісткових решток.

За загальним висновком [Якимов, Харитонов 1979; Якимов 1983; Харитонов 1983] кримські неандертальці демонструють подібність із класичними неандертальцями Європи. Підкреслюється важлива роль у додаванні цієї популяції близькосхідного населення, причому аналогії вбачаються як серед форм групи Схул, так і групи Табун. Перша група в сучасному розумінні належить раннім *Homo sapiens*, а друга знаходить найбільші аналогії серед класичних неандертальців західної Європи. Показово, що і знахідки в долині Дніпра (Романкове), як і знахідки приблизно в аналогічних умовах на території Росії (Шкурлат) [Шевырев, Хрисанфова 1984] також демонструють сапієнтні риси.